

ISSN (online) 2959-6017

ISSN (print) 2959-6009

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 2(85), 2025

Алматы

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРИШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№ 2(85)

Алматы, 2025

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(85), 2025 Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір. 2000 ж. бастап шығады Бас редактор <i>т.ғ.д. Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ</i> Редакция алқасы: <i>т.ғ.д., проф. М.Қ. Қойгелдиев</i> (бас ред. орынбасары), <i>т.ғ.к., доц. Р.Р. Оспанова</i> (жауапты хатшы), <i>магистр оқытушы: А.Ж. Берікболова</i> (техникалық хатшы), <i>т.ғ.д., проф. Х.М. Әбжанов,</i> <i>т.ғ.к., проф. Б.С. Жұмағұлов,</i> <i>PhD, проф. Вирджиния Мартин</i> <i>АҚШ),</i> <i>PhD, проф. Клаудиа Чанг (АҚШ),</i> <i>т.ғ.д., проф. Қара Әбдіуақп (Түркия),</i> <i>т.ғ.д., проф. О.Д. Осмонов</i> (Қырғыз Республикасы), <i>т.ғ.д., проф. В.М. Козьменко</i> (Ресей Федерациясы), <i>т.ғ.д., проф. Қ.Т. Жұмағұлов,</i> <i>проф. М.Майер (Германия),</i> <i>т.ғ.д., проф. А.Б. Соколов</i> (Ресей Федерациясы), <i>т.ғ.д. Томохико Уяма (Жапония),</i> <i>т.ғ.д., проф. Т.Ходжаоглы (Түркия),</i> <i>т.ғ.д., проф. Ғ.М. Қарасаев,</i> <i>PhD, доцент К.С. Каримов</i> (Өзбекстан Республикасы) © Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2025 Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10102 - Ж Басуға 23.06.2025 қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 57,5 е.б.т. Тапсырыс 355. 050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 13. Абай атындағы ҚазҰПУ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы	М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY Смағұлова С.О., Қыдырқожаева Н.С. Аштық жыл- дарындағы босқыншылық (XX ғ. 30 жж.)..... 7 Smagulova S.O., Kudyrgyzhaeva N.S. Refugees during the years of famine (1930s) Атантаева Б.Ж., Турлыбаев М.Е., Байсарина К.К. Шығыс Қазақстандағы халық қарсылықтарын жазалау шаралары (1929-1931 жж.)..... 20 Atantayeva B.Zh., Turlybayev M.E., Baysarina K.K. Repressive measures against popular resistance in Eastern Kazakhstan (1929–1931) Бектасов Ш.Т., Утегенов М.З. Из истории скотозаготовок в 1930-1932 годы в Северном Казахстане..... 40 Bektasov Sh.T., Utegenov M.Z. History of livestock procurement in Northern Kazakhstan, 1930-1932 Zholdybalin R.M. Origins of the kazakh nation-building project: a theoretical problem..... 56 Жолдыбалин Р.М. Қазақ ұлт құрылысы жобасының бастауы: теориялық мәселе Рашева Г.У., Орынбасарова Г.Ж. Түркістан Респуб- ликасындағы қазақ баспасөзінің дамуы (1918-1925)..... 67 Rasheva G.U., Orynbasarova G.Zh. Development of the kazakh press in the Turkestan Republic (1918-1925) Tulbassyieva S.K. The role of government authorities in strengthening collective farms in the 1930 s..... 78 Тулбасиева С.К. XX ғ. 30-жылдарында колхоздарды нығайтудағы үкімет органдарының рөлі ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY Джайнакбаева Г.Т. Ақылтаева Ж.М. Влияние женщин- лидеров на политическое развитие независимой Индии..... 94 Jainakbayeva G.T., Akyltaeva Zh.M. The Influence of Women Leaders on the Political Development of Independent India САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY Амирбек А., Базарбаев Қ., Ануарбекұлы А. Түркияның Орталық азиядағы түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясатын талдау (XX ғасырдың 90-жылдары - XXI ғасырдың басы)..... 108 Amirbek A., Bazarbayev K., Anuarbekuly A. Analysis of Turkey's foreign policy towards turkic speaking states in Central Asia (90s of the XX century - beginning of the XXI century) Naurzova K. The content and features of the enlightenment activities in Kazakh society in «Aq Zhol» newspaper..... 120
---	---

Казахский национальный педагогический университет имени Абая ВЕСТНИК Серия «Исторические и социально-политические науки», №2(85), 2025 Выходит с 2000 года. Периодичность – 4 номера в год Главный редактор д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ Редакционная коллегия: д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев (зам. гл. редактора), к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова (ответ. секретарь), преп. магистр: Берикболова А.Ж. (тех. секретарь), д.и.н., проф. Х.М. Абжанов, к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов, PhD, проф. Вирджиния Мартин (США), PhD, проф. Клаудиа Чанг (США), д.и.н., проф. Кара Абдиакан (Турция), д.и.н., проф. О.Д. Осмонов (Кыргызская Республика), д.и.н., проф. В.М. Козьменко (Российская Федерация), д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов, проф. М.Майер (Германия), д.и.н., проф. А.Б. Соколов (Российская Федерация), д.и.н., Томохико Уяма (Япония), д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция), д.и.н., проф. Г.М. Карасаев, PhD, доцент К.С. Каримов (г. Коканд, Республика Узбекистан) © Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2025 Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж Подписано в печать 23.06.2025. Формат 60x84 1/8. Объем 57,5,9 уч.-изд.л. Заказ 355. 050010, г. Алматы, пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического университета имени Абая	Наурзова Қ. Қ. «Ақ жол» газетіндегі қазақ қоғамындағы оқу-ағарту ісінің мазмұны мен ерекшеліктері Ермеккалиев А.У., Асымова Д.Б. Советский Казахстан и народы Прибалтики: анализ социокультурных процессов на примере насильственных миграций..... 137 Yermekkaliyev A.U., Assymova D.B. Soviet Kazakhstan and the Baltic peoples: analysis of socio-cultural processes on the example of forced migrations Габдулина А.Ж., Джон Рэндольф (США) Историко-социальный анализ феномена детской беспризорности: глобальные и национальные аспекты (1920-1930)..... 151 Gabdulina A.Zh., John Randolph (USA) Historical and social analysis of the phenomenon of child homelessness: global and national aspects (1920-1930) ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ METHODS OF TEACHING HISTORY Ахметова Д.М., Жетібаев К.М., Динашева Л.С. Кеңес кезеңіндегі Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің гендерлік ахуалы: теориялық көзқарастар мен оқытылу тәсілдері..... 164 Akhmetova D.M., Zhetibayev K.M., Dinasheva L. S. The gender situation of muslim women in Central Asia during the soviet period: theoretical approaches and approaches to education Abilakhanova A.M. Historical and ethnographic works of Uzbekali Zhanibekov and methods of their teaching..... 177 Абилаханова А.М. Өзбекәлі Жәнібековтың тарихи-этнографиялық еңбектері және оны оқыту әдістемесі Besbayev M.A. Methods of teaching the topic: The repression of the Ishan mullahs in the Southern region of Kazakhstan in the 1920s and 1950s (on the subject of "History")..... 202 Бесбаев М.А. Оңтүстік өңірі бойынша ишан молдалардың қуғын-сүргінге ұшырауын тарих пәнінде оқыту әдістемесі (1920-1950 жж.) АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж., Тұрарұлы А. Киелі Сарайшық: аңыздар және тарихи деректер..... 219 Akhmetova U.T., Zhumabaev A.Zh., Turaruly A. Sacred Saraishyk : legends and historical information Рахымжанова С. Ж., Тушева Е. К., Құрманиязов Ы.С. Результаты археологических разведочных работ 2024 года в Аральском районе Кызылординской области..... 233 Rakhimzhanova S.Zh., Tusheva Y.K., Kurmaniyazov Y.S. Results of 2024 exploration archeological works in the Aral district of Kyzylorda region Давлетияров М.М. (Узбекистан) Кунграты в современном этнокультурном контексте. 245 Davletiyarov M. M. (Uzbekistan) Kungrats in the modern ethno-cultural context
--	---

Abay Kazakh National Pedagogical University BULLETIN Series «Historical and socio-political sciences» №2(85), 2025 Periodic – 4 issues/year Published since 2000 Editor-in-chief: doctor of historical sciences G.K. KENZHEBAYEV Editorial staff: Koigeldiyev M.K. <i>doctor of historical sciences, professor</i> (<i>editorial-in-chief's assistant</i>), Ospanova R.R. <i>candidate of historical sciences, associate professor</i> (<i>responsible secretar</i>), Berikbolova A.Zh. <i>master teacher</i> (<i>technical secretary</i>), Abzhanov Kh.M. <i>doctor of historical sciences, professor</i>, Zhumagulov B.S. <i>candidate of historical sciences, professor</i>, Virginia Martin. <i>professor, PhD (USA)</i>, Claudia Chang <i>professor, PhD (USA)</i>, Kara Abdiyapap <i>doctor of historical sciences, professor (Turkey)</i>, Osmonov O.D. <i>doctor of historical sciences, professor (Kirgistan)</i>, Kozmenko B.M. <i>doctor of historical sciences, professor (Russian Federation)</i>, Zhumagulov K.T. <i>doctor of historical sciences, professor</i>, Mayer M. <i>doctor of historical sciences, professor (Germany)</i>, Sokolov A.B. <i>doctor of historical sciences, professor (Russian Federation)</i>, Tomokhiko Uyama <i>doctor of historical sciences (Japan)</i>, Khodjaogly T. <i>doctor of historical sciences, professor (Turkey)</i> Karasayev G.M. <i>doctor of historical sciences, professor</i> Karimov K.S. <i>PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)</i> Abai Kazakh National Pedagogical University, 2025 Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-Zh Signed for print 23.06.2025 Format 60x84 1/8. Volume 57,5, уч.-изд.л. order 355. 050010, Almaty Abai KazNPU, 13 Dostyk av. «Ulagat» publishing house Abai Kazakh National Pedagogical University	Акиол А.А. (Түркия), Сиздиков Б.С., Гурсой М. Саз ыдыс бөліктеріне жүргізілген петрографиялық талдау нәтижесі (Күлтөбе материалдары негізінде)..... Akyol A.A. (Turkey), Sizdikov BS., Gursoy M. Results of petrographic analysis of pottery fragments (based on materials from Kultobe) Шамшиденова Ф. «Монғолдың құпия шежіресіндегі» топонимдер: тарихи география контекстінде..... Shamshidenova F. Toponyms in “The secret history of the mongols”: in the context of historical geography ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY Абендова Б.С., Абендов Д.Қ. Далалық комиссия құжаттары: Батыс Сібір өлкесін басқаруды қайта құрудың негізделуі..... Abenova B.S., Abenov D.K. Documents of the steppe commission: justification reorganization of the administration of the West Siberian region Джолдыбаева У.М., Аубакирова А.М. С.Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан Көтерілісі» еңбегіндегі ұлттық рухтың айқындалуы..... Dzholdybayeva U.M., Aubakirova A.M. Expression of the national spirit in the work of S.N. Tanekeyev "1916. The uprising of Albans in Karkara" Омарбаев К.С., Әлмен Д.С. Некоторые вопросы о важности и степени изучения периодических изданий на примере «Вечерней почты»..... Omarbayev K.S., Almen D.S. Some questions about the importance and extent of studying periodicals using the example of “Evening Mail” Касимова С.С., Амерханова Ж.Б. «Социалистическая Караганда» газеті – Орталық Қазақстан өңірінің 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысындағы жеңіске қосқан үлесінің тарихи дерегі..... Kassimova S.S., Amerhanova Zh.B. The newspaper "Sotsialistic Karaganda" - a historical source of the contribution of Central Kazakhstan to the victory in the Great Patriotic war of 1941-1945 ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY Малғаждар Д.Б., Еңсенов Қ.А. Әбусағит Жиреншиннің еңбектеріндегі баспахана ісі және қазақ кітаптар тарихы..... Malgazhdar D.B., Yensenov K.A. Printing and the history of kazakh books in the works of Abusagit Zhirenschin Маратұлы Т., Махаева А.Ш. Алтын Орда тарихы мәселесі және Шиһабуддин Маржани..... Maratuly T., Makhayeva A.Sh. The problem of the history of the Golden Horde And Shihabuddin Mardjani Оралова А.А., Оспанова Р.Р. Қазақ батырларының әскери-дипломатиялық қызметі: Қожаберген батыр Жәнібекұлы..... Oralova A.A., Ospanova R.R. Military and diplomatic activities of kazakh batyrs: Kozhabergen batyr Zhanibekuly	254 268 280 295 310 322 336 349 359
--	---	--

Канафин К.К., Даурбеков А.М., Ракишева Г.К. Райымжан Марсековтің Семей қалалық думасындағы қызметі.....	371
Kanafin K.K., Daurbekov A.M., Rakisheva G.K. Raimzhan Marsekov's activity in the Semipalatinsk city duma	
Насыров Ғ.Х. Заманында халқының шынайы ықыласына бөленген зиялы тұлға – Мұхамед-Салық Бабажановтың тарихи бейнесі.....	386
Nassyrov G.Kh. The historical image of an intellectual who earned the sincere appreciation of his people – Mukhamet-Salyk Babazhanov	
ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS	
Амуртаева К.М. Влияние джадидизма на современную политическую мысль стран центральной Азии на примере Казахстана и Узбекистана.....	397
Amurtayeva K.M. Influence of jadidism on modern political thought in central asia on the example of Kazakhstan and Uzbekistan	
Sholakhov M.G. The Influence of the Golden Horde on Rus' in German Historiography.....	408
Шолахов М.Г. Жошы Ұлысының Руське әсері неміс тарихнамасында	
Байдылда Ғ.Н. Тарихи таным және ұлттық сана: Т. Омарбеков зерттеулеріндегі үндестік.....	422
Baidylda B.G. Historical consciousness and national identity: harmony in T. Omarbekov's research	
Отыншиева Г.Т. 1920–1950 жылдардағы қазақ жазушылары: тарихи-әлеуметтік шындық пен рухани мұра.....	432
Otynshieva G.T. kazakh writers of the 1920s–1950s: historical-social reality and spiritual heritage	
Turlybai B.S. Issues of shaping a new model of the kazakh school in early 20th century press materials.....	448
Турлыбай Б.С. Проблемы формирования новой модели казахской школы в материалах периодической печати начала XX века	

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 9 қыркүйектегі №739 бұйрығы).

Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по историческим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (приказ № 739 от 9 сентября 2021 года).

The bulletin Abai KazNPU, the series "Historical and socio-political Sciences" is included in the list for the publication of the main results of scientific activities in historical sciences of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Order No. 739 dated September 9, 2021).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

FTAXP /MPHTI/ IRSTI 03.20
ӨӨЖ/УДК/UDC 974.01

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.001>

С.О. Смағұлова ¹, Н.С. Қыдырқожаева ²

¹ тарих ғылымдарының докторы, доцент
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан E-mail: adep_s68@mail.ru

² А. Байтұрсынұлы атындағы 7 мектеп-лицей орта мектебінің тарих
және құқық пәндерінің мұғалімі, Талғар қ., Алматы обл., Қазақстан
E-mail: nurgul.kydyrkojaevaa@gmail.com.

АШТЫҚ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БОСҚЫНШЫЛЫҚ
(XX ғ. 30 жж.)

Аңдатпа

XX ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық қазақ халқының есіне жазылмас жара салды. Осы жылдар аралығында ұлтына қарамай, қазақ жерін мекендеген қаншама адам аштықтан ажал құшты. Тамақ іздеп жаяу-жалпы ауылдарды кезді, өзге республикаларға, шет мемлекеттерге қарай басты. Бұл жерлерде де босқын қазақтардың жағдайлары жақсармады. Оларға бөлінген азық-түлік көмегі жетіспеді. Балалар үйі, жетімханалардағы балалардың жағдайлары аса ауыр болды.

Мақалада босқыншылыққа ұшыраған қазақтардың жағдайы мен оларға жәрдемдесудегі іс-шаралар барысы архив құжаттары, естеліктер мен ғылыми зерттеулердің негізінде қарастырылады. Авторлар босқындардың ауыр жағдайына қатысты мысалдар келтіре отырып, оларды туған жерлеріне кері қайтару жолдарын талдауға алады. Сонымен қатар үкімет тарапынан қабылданған бұйрық, қаулы-қарарлардың орындалу барысына тоқталады.

Жұқпалы аурулардың таралуы мен оларға медициналық көмек көрсету барысын, ашыққан-дарға азық-түліктің берілуін нақтылайды. Қайтып оралған босқын қазақтарды уақытша үйлерге орналастыру және жұмыспен қамтамасыз ету барысы ашылады.

Сонымен бірге мақалада ашаршылықтан шаруашылық пен қазақ халқының демографиясына тигізген қасіреті де анықталады.

Кілт сөздер: науқан, тәркілеу, ұжымдастыру, аштық, босқыншылық, өлім, ОГПУ, тоталитарлық, жұқпалы ауру, індет

Смагулова С.О. *, Кыдыркожаева Н.С.

¹ доктор исторических наук, доцент
Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: adep_s68@mail.ru,

² преподаватель истории и права средней школы-лицея №7, им. А. Байтурсынулы,
г. Талгар, Алматинская обл. Казахстан
E-mail: nurgul.kydyrkojaevaa@gmail.com

БЕЖЕНЦЫ В ГОДЫ ГОЛОДА (30 гг. XX в.)

Аннотация

Массовый голод в Казахстане 30-х годов XX века оставил неизгладимый след в жизни казахского народа. В эти годы погибло от голода и сопутствующих заболеваний огромное количество казахов и представителей других национальностей, проживавших тогда на казахской земле. В поисках еды они бродили по аулам и городам, бежали в соседние республики и за пределы страны. Но и там положение беженцев-казахов оставалось крайне тяжелым. Оказанная им продовольственная помощь была недостаточной. Очень тяжелым было положение детей, попавших в детские и сиротские дома.

В статье на основе архивных документов, воспоминаний очевидцев и научных исследований рассматриваются положение казахов-беженцев и меры по оказанию им государственной помощи. Приводя примеры тяжелого положения беженцев, авторы анализируют пути их возвращения на родные края. А также в статье уделяется особое внимание ходу исполнения законодательных актов (приказов, постановлений), принятых правительством.

В работе конкретизируются вопросы распространения инфекционных заболеваний и оказания медицинской помощи, выдачи продовольствия голодающим. Раскрываются процессы размещения вернувшихся казахов-беженцев во временных домах и обеспечения их работой. Также в статье оценен ущерб, нанесенный голодом экономике и демографии казахского народа.

Ключевые слова: кампания, конфискация, коллективизация, голод, беженцы, смерть, ОГПУ, тоталитаризм, инфекционная болезнь, эпидемия

Smagulova S.O. *, N.S. Kydyrkozhayeva

¹ Doctor of History, associate Professor, Abai Qazaq National Pedagogical University,
Almaty, Qazaqstan, E-mail: adep_s68@mail.ru

² teacher of history and law of secondary school-lyceum No. 7, named after A. Baitursynuly,
Talgar, Almaty region Kazakhstan,
E-mail: nurgul.kydyrkojaevaa@gmail.com

REFUGEES DURING THE YEARS OF FAMINE (1930s)

Abstract

The mass famine that struck Kazakhstan in the 1930s left a profound and lasting scar on the Kazakh people. During these years, a vast number of Kazakhs and representatives of other ethnic groups living on Kazakh soil perished due to starvation and related diseases. In search of food, they wandered through villages and cities, fled to neighboring republics, and even beyond the country's borders. However, the

situation of Kazakh refugees remained dire even in these places. The food assistance provided to them was insufficient. The situation of children who ended up in orphanages and orphanages was very difficult.

This article, based on archival documents, eyewitness accounts, and scholarly research, examines the plight of Kazakh refugees and the measures taken by the state to assist them. By providing examples of the refugees' hardships, the authors analyze the ways in which they returned to their homelands. Special attention is also given to the implementation of legislative acts (orders and decrees) adopted by the government.

The study addresses the spread of infectious diseases, the provision of medical aid, and the distribution of food to the starving. It explores the processes of resettling returning Kazakh refugees in temporary housing and providing them with employment. Additionally, the article assesses the damage inflicted by the famine on the economy and demography of the Kazakh people.

Keywords: campaign, confiscation, collectivization, famine, refugees, death, Joint State Political Directorate (abbreviated as OGPU), totalitarianism, infectious disease, epidemic

Кіріспе. 1931-1933 жж. қазақ шаруаларын қатты сергелдеңге түсірген жұт пен ашаршылық олардың жаппай босқындауға алып келді. Аштық құрсауына ілінгендер ауыл-ауылдарды аралап, азық іздеп босып кетті. Босып кетушілер кейбір құжаттарда «көшіп кетушілер» (откочевники) немесе «шегара бұзушылар» деп келтіріледі.

Қазақстанда босқыншылық аштық басталмай тұрып, тәркілеу, ұжымдастыру, колхоздастыру науқан-дары қызу қолға алынып, жүргізіліп жатқан кезде өршіген. Бар байлығынан айырылғысы келмеген ауқаттылар, бұрынғы бай, болыстар кедейлерді үгіттеумен Қазақстанмен көршілес мемлекеттерге асып кетуге тырысты. Жаппай босып, шегара бұзуға бет алғандарды ОГПУ-дың халық арасындағы «тыңшылар» немесе «жансыздарының» хабарынан кейін кеңес әскерлері арнайы тосқауыл құрып, ұстап отырды. Бағынбай қашқандардың соңынан пулемет оғын жаудыры. Қолға түскендерді мал-мүлкімен кері қайтарды.

Боса қашқандардың басымы категорияларға бөлініп, үкіметтің жасаған тізіміне енгізілген бай, кулактар (құлақ) болды. Әкімшілікте қызмет ететін тамыр-таныстарынан алдын ала тәркіленуге іліккендіктері жөнінде хабар естісімен, бір түннің ішінде туған жерін тастап, шегара асып кеткендердің қарасы көбейді.

Расымен де үкімет тарапынан колхозшыларға қойылған міндеттердің шектен тыс көптігі қарапайым шаруаларды шошытты. Орындай алмаған жағдайда жаза күтіп тұрғандығын түсінді. Оның үстіне тұқым қорының тапсырмасын орындамағандар, малдарын сойып, сатқандар колхозға зиянкестік жасағандар ретінде қылмыстық іске тартылып, сотталушылардың қатары көбейді. Осы жағдайды бұрынғы ауқаттылар шебер пайдаланып, көшуге үгіттеді.

Сонымен кімдер қоныс аударды, қандай тап, халықтан қандай топтар кетті? Архив деректеріне сүйенсек, шетелге қарай үдере көшкендердің басында ірі байлар, атқамінерлерден тұрды. Олардың соңынан кедейлер мен орта шаруашылық қожалықтары, үкімет саясатына көңілі толмаған колхозшылар ерді. Үдере көшу – бұл социалистік жүйенің «ұр да жық саясатына», келеңсіздікке, қарсыласуының бір түрі болды.

Ашаршылық тұсында босқындау екі бағытта жүрді. Оның бірі – ішкі босқыншылық, яғни бір облыстан екінші облысқа немесе бір ауданнан екінші ауданға, ауылдан поселкеге көшу. Екіншісі – республикадан тысқары жерлерге, яғни көрші республикаға немесе көрші мемлекетке кету. Аштық басталған кезде азық-түліксіз қалғандар жаяу-жалпылай республиканың ішінде босқан.

Аштықтан әбден қажығандар шығыста Батыс Сібір жеріне, батыста Волга өзені, Ресейдің ішкі аудандарына, оңтүстіктегілер көршілес Қырғызстан, Өзбекстан республикаларына қарай жосыды. Басымы жарты жолда аштықтан, жұқпалы індеттен қырылып қалды. Әсіресе жас балалардың өлімі күшейді.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында дерек көзі ретінде Қазақстан Республикасы Президент архивінің, Орталық Мемлекеттік архивінің құжаттары қолданылды.

Сонымен қатар кеңестік жүйе мен тәуелсіздік тұсында тақырыпқа қатысты жазылған зерттеулер де мақалаға пайдаланылды.

Кеңестік жүйе тұсындағы 30-жж. аштық, босқыншылық мәселесі нақты айтылмаса да, сол нәубеттің тууына себеп болған фактілерге негізделген зерттеулерде келтірілді. Кеңестік идеологияның басымды-лығынан республикада ашаршылық мәселесі тек 80-жылдардың соңында ғана ашық түрде айтылып, жазыла бастады [1]. Сөйтіп, тарихшылар кеңестік идеология жазуға мүмкіндік бермеген, тыйым салған тақырыптарды зерттеуге батыл қадам жасады.

90 ж. басында республикадағы аштық пен оны ауыздықтаудағы іс-шаралар, ұлт зиялыларының нәубетке қарсы жүргізілген күрес барысы В. Михайловтың, Б. Қойшыбаевтың еңбектерінде нақтыланады [2].

Тәуелсіздігімізді алғашқы жылдарында қазақстандық тарихшылар «ақтаңдақтар ақиқатын» ашуда ерекше зерттеу нысанына алынатын тақырыптардың қатарына ашаршылық мәселесін де қойды. Нәтижесінде ғылыми жинақтар жарыққа шықты [3].

20-30 жж. саяси науқандардың нәтижесінде туындаған ашаршылық және т.б. нәубеттердің себебі М.Қ. Қозыбаевтың «История и современность» [4], Ж.Б. Әбілқожиннің «Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.)» [5], М.Қ. Қозыбаев, Ж. Әбілқожин, Қ. Алдажұмановтың «Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық» [6] және басқа зерттеу еңбектерінде айқын түрде ашылғандығын атап өтуімізге болады.

Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының шығарған 5 томдық «Қазақстан тарихының» 4 томында, Мемлекет тарихы институты ұжымы шығарған «1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты» кітабында 30-жылдардағы республикадағы ашаршылық пен оның демографиялық салдарына баға берілді [7].

Аштықтың шығу себептерін, босқыншылық мәселесін тарихшылар Т.Омарбеков, Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова [8] монографиялық еңбектерінде нақтылауға тырысты.

Аштық нәубетіне, босқыншылыққа қатысты құжаттар Қазақстан Президенті Архивінің шығарған көптомдығында, Президентіміздің 2020 жылдың қарашасында саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде құрған мемлекеттік комиссия жұмысының нәтижесінде шыққан он томдық жинақта, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Мемлекет тарихы институтының бірігуімен шығарылған жинағында топтастырылды [9].

Мақаланы жазу барысында жүйелеу, салыстыру, сипаттау, баяндау, талдау, тарихи байланыстыру және статистикалық сияқты ғылыми әдістер кеңінен қолданылды. Талдау әдісі бойынша аштық нәубетіне қатысты тарихнамалық зерттеулер мен тарихи құжаттар сараланып, баға берілді. Сипаттау әдісі бойынша аштықтың шығуы мен оны ауыздықтау барысындағы жүргізілген іс-шаралардың орындалу мен кемшіліктері және жетістіктері нақтыланады. Босқыншылық барысын саралауда архив құжаттары мен ғылыми зерттеулер салыстырмалы түрде қолданылды. Көрші республикаларға босып кеткен ашыққандардың хал-ахуалын, нақты сандарын айқындауда жүйелеу және статистикалық әдістер пайдаланылды. Мақала барысында қолданылған бұл әдістер босқыншылық барысында болған қиыншылықтардың айқындауға көп септігін тигізеді.

Нәтижелер мен талқылаулар. Өзге мемлекеттерге қарай босу үдерісі 1931 жылдың күзінде күшейді. Шегараға жақын аудандардың ашыққандары көбіне шет мемлекеттерге кетуге бел бууының себебі олардың санасында сол елдер өлім құшағынан алып қалады деген үміттен еді. Кеңес үкіметі үдере көшкендерді шегарадан ары асырмауға тырысты. Жарты жолда ұстап, колхоздарына кері қайтарғандығы жайында архив қорындағы құжаттар растайды. Үкіметтің жоғарғы орындарына түскен құпия ақпараттарға, хабарламаларға көз тіксек, Қазақстаннан ашыққандардың басымы Қытайға тұтастай ауылшаруашылықтарымен өткен. Сондай-ақ әртүрі жолдармен кеткендердің көбі сол жақта тұрақтап, отбасын аман сақтап қалғандар қазірде елімізге қайта оралуда.

Ғалымдар М.Қозыбаев, Қ.Алдажұманов, Ж.Әбілқожин «Қазақстанды күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық» деп аталған еңбектерінде қазақтардың аштық тұсында үдере босуды

былайша келтіреді: «Ашаршылық салдарынан сол жылдары 1030 мың адам республикадан тысқары жерлерге босқын болып кетті. Олардың қолы жеткендері халық шаруашылығының әртүрлі мекемелеріне жалданып, Мурманск, Сібір, Қиыр Шығыс, Камчаткаға дейін барды. Әрине мұндай мүмкіншілік бола берген жоқ».

Қазақстаннан тысқары кеткендердің де жағдайы мәз болмаған. 1932 ж. қазақтардан Еділ бойына 40 мың, Қырғызстанға 100 мың, Батыс Сібірге 50 мың, Қарақалпақстанға 20 мыңнан астам, Өзбекстан мен Тәжікстанға 45-50 мыңдай адам барды [6, 33-б.].

Қазақ облыстары толықтай аштық құрсауына еніп, босқыншылықты тоқтату мүмкін болмай қалған кезде БОАК Президиумы ұлттар бөлімінің меңгерушісі Нығмет Нұрмақов БОАК төрағасы М. Калининге, Президиум мүшелері А.С. Енукидзе мен А.С. Киселевке Орта Волга, Төменгі Волга, Батыс Сібір өлкесіне, Башқұрт республикасы мен Орта Азияға қазақтардың жаппай босып кетіп жатқандығын жазып, бұл жағдайды қазақтың басшылары оң құбылыс ретінде қабылдап отырғандығын қынжыла баяндайды.

Босқындаған қазақтардың жағдайы тым ауыр еді. Бар азықтары жолда таусылып, қиындыққа тап болды. Осыған орай Н. Нұрмақов үкімет алдына Қазақстаннан кеткен босқындарға алдағы уақытта барған жерлерінде керегінше көмек көрсетілсе, олардың одан әрі қарай босып кетуіне жол бермеуге шара қолданылса деген ұсыныс білдірді [10, 132-б.].

Жағдай ауырлаған сайын өлкедегі босқындардың азық іздеп өзге өңірлерге қарай күннен күнге шұбыруы да көбейе түсті. ОГПУ өкілінің 1932 ж. 23 қаңтардағы ақпараты бойынша, Ақсу, Алакөл, Шұбартау, жартылай Аягөз бен Балқаш аудандарынан жаппай босып жатқандардың қарасы көбейген. Лепсі ауданында 700-ден 1000-ға дейінгі шаруашылықтар шегара асуға беттеген. Бұл шаруашылықтардың басымы кедейлер мен орташалардыкі, тек 100 шаруашылық қана байлардыкі болған. Босқыншылықтың себебін олар билік өкілдерінің асыра сілтеуінің нәтижесінен азық-түліксіз қалуынан деп түсіндірсе, ал ОГПУ-дың өкілетті өкілі мұны босқындаушылардың арасында бай тап өкілдері болғандықтан, әдейлеп аштық туралы қауесеттерді қоздырып, арандатып өздерімен кетуге үгіттеп шегарадан өтіп, шетелге кетіп отыр деп топшылай, келесі шараларды жүргізу ұсынылды:

1) Қытайға қашудың алдын алуда және еліне қайтару мақсатында босқындардың арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу;

2) босқындардың арасында бұл қозғалысты ұйымдастырушылар мен басшыларын анықтап, олардың істерін ОГПУ-дың Өкілетті үштік уәкілдеріне үкім шығаруға беру;

3) босқындардың арасынан шетелге кетуге үгіттеушілер мен сол жақтағы революцияға қарсы байлармен байланыс орнатушы жансыздарды анықтау;

4) босқындардың қай ауданнан екендігін анықтап, сол ауданға қайтару мақсатында аудандық комитеттерге партия қызметкерлерін жіберіп, кері қайтқандарды материалдық тұрғыда қамтамасыз ету;

5) осы аудандардың барлық ОГПУ уәкілдеріне босқындардың арасындағы қашқын байларды анықтау, бар болса, олар туралы мәлімет беру.

Сонымен қатар, қазақ өлкелік комитеті арқылы аудандық комитеттерге саяси-бұқаралық жұмысты өрістету негізінде жіберілген барлық қателерді батыл түзету, оған кінәлілерді жауапқа тарту, Лепсі ауданына белсенді партия қызметкерлерін тез арада жіберу, жеріне қайтып келгендерге азық-түліктей және т.б. қажетті материалдық көмек көрсету мен колхозға қайта мүше ретінде қабылдау қажеттігін батыл талап етті [11].

Тура осы күні Батыс Сібір өлкесінің ОГПУ өкілетті уәкілінен Қазақстаннан Сібір жеріне босып келе жатқан қазақтар жөнінде арнайы хабарлама түскен. Архив құжаттарына сүйенсек, 1931 ж. күзінен Қазақстанның Батыс Сібірімен іргелес аудандарынан қазақтардың босып келуі жиілеген. Баев ауданынан келген қазақтардың саны 1300-ге жетіп, олардың 45-і байлар мен қылмыскерлердің отбасы екені анықталып, кері Қазақстанға қайтарылды. Славгород ауданында босып немесе қашып келген қазақтардың саны 10 000-нан асып, олардың 6000 адамы Славгород қаласы мен оның айналасына орнықса, қалғандары қазақ ауылдарына барып шоғырланды.

Келген қазақтардың кейбірі көшеде қонып, ішерге тамақ таппай өлген жануар, құстардың етін жеп, содан ауру жұқтырып, ұрлық-қарлық көбейді. Ашыққандар балаларын көшеге тастап кетті. Аштық пен жұқпалы аурулардан өлген қазақтардың мүрделерін көшеден милиция қызметкерлері жинап, арбаға тиеп әкетіп отырды.

Асханаларды төңіректен жүргендер тамақтың жуындыларын да қалдырмай, тіпті кейбірі ас ішіп отырғандардың тамақтарын күшпен тартып алу, көшеде қызметкерлердің нандарын ала қашу фактілері жиіледі.

Ашыққан қазақтар қалалық кеңес, аудандық атқару комитетіне, аудандық милиция басқармасының алдына балаларын тастап кетіп, тіпті мекеме ғимаратына кіріп алып, шығудан бас тартқан. ОГПУ өкілдерінің анықтауынша, босып, қашып келгендердің басымы Байшқайшақ, Қозылақ және Семей аудандарының колхозшылары болған [10, 77-79].

Сібірге қарай азық іздеп шұбырған Семей, Павлодар округтерінің қазақтарының жағдайы да аса ауыр болды. 1932 ж. 4 ақпанындағы Новосібірден Батыс Сібір өлкелік комитетінің хатшысына, Батыс Сібір өлкелік атқару комитетінің төрағасы мен Қазақстан бойынша ОГПУ-дың өкілетті уәкілі жіберген хабарламада Қазақстаннан аш босқын қазақтардың толассыз келіп, Славгорд, Неміс, Знаменский, Хабаров аудандарында топтанып жүргендігін, аштан өлгендердің барлығын келтірді. Олардың мәлімдеуінше, 15 қаңтарда Айнақ станциясынан қазақтың мәйіті табылып, жанындағы құжатынан 26 жастағы Смағұл Сүлейменов екені анықталған. Ол БК(б)П мүшесі ЖОЖ (жер мен орман жұмысшылары) одағының мүшесі болған екен. Сот-медициналық сараптамасының қорытындысы бойынша, аштан өлген.

16 қаңтарда Славгородтың Крестьянский көшесінен 30 жастағы Жүсіп Смағұловтың мүрдесі табылған. Құжаты бойынша Сейтен ауданында тұрған. Өлу себебі – аштық пен суық. 19 қаңтарда Славгород қаласының базарынан үсіп қалған 15-16 жастағы қазақ баласы ауруханаға әкелінгеннен кейін қайтыс болған. Құжаттары болмаған. 20 қаңтарда Восточная көшесінен 21 жастағы Қотыран Жәнішеваның мәйіті табылған. Сот-медициналық сараптамасының қорытындысы бойынша аштан өлген.

Топтанып жүрген ашыққандар еріксіз ұрлық жасауға барды. 15-20 қаңтар аралығында 9 ұрлық жасалғаны тіркеліпті. Босып келген қазақтардың балаларының жағдайы өте ауыр болған. Сонымен қатар күнделікті ата-аналары 15-20 баланы көшеге, түрлі мекемелердің алдына тастап кеткен. Тіпті емшектегі балаларын да тастауға барған. Балалар үйі мен ауруханалар осы аш, тастанды қазақ балаларына толған [10, 108-109-б.].

Сібірге босқан қазақтардың жағдайы аса ауыр екендігін 1932 ж. 9 ақпанында Батыс-Сібір өлкелік комитетінің бірінші хатшысы М. Зайцев Қазақ өлкелік комитетіне жазған хатында айқын келтірді. Оның мәлімдеуінше, аш қазақтар толқыны 1931 жылдың күзінен басталған және де күнделікті түрде сандары ұлғайған. Босқындардың көпшілігі колхозшылар, бірен-саран бай-құлақтар. Тамақ таба алмай, көпшілігі өлген малдың етін жеп, ісініп өлгендер мен суықта қатып қалғандардың саны күрт өскен. Аш қазақтар үйлерге кіріп, тамақ сұрап, тіленшілік күй кешкен [12].

Батыс-Сібір өлкелік комитетінің хатшысы Эйхе 9 наурызында Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф.И. Голощекинге жіберген хатында Батыс-Сібір өлкесіне босып келген қазақтарға қолдарынан келгенше көмек беріп, азықпен қамтамасыз еткендігін айта келе, «ендігі іс-шараны Қазақ өлкелік комитеті өздері қолға алып, босқындарды елдеріне қайтарып алса және алдағы уақытта босуына жол бермеуге кіріссе» деген өтінішін білдіреді [3, 117-118-б.].

Қазақ өлкелік комитеті жиналыстарында осы мәселе қаралып, босқын қазақтарды қайтару мен аудандарға оралған кедей-орташа шаруашылықтарға көмек көрсетуді қолға алуды, оларды колхозға қабылдап, азық-түлікпен, тұрмысқа қажетті заттармен қамтамасыз ету баса айтылды және осыған орай шешім шығарылды [13, 269-б.]. Алайда бұл шешім қағаз жүзінде қалып қойды.

Елден ашыққандар тамақ таба алмай босып жатқан кезде 1932 ж. 27 ақпанында Мәскеуден Ф.Голощекинге шифрлы жеделхат келіп, қазақ өлкесінің басқаларға қарағанда тұқым жинаудан артта қалғандығы айтылып, тез арада шара қолданып, тұқым жинауды ұйымдастыруды міндеттеді [13, 21-б.].

1932 ж. 15 ақпанда Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы І. Құрамысовқа құпия түрде жіберілген Қазақ КСР БМСБ (ОГПУ) Өкілетті үкіметінің әскери және шегара күзет басқармасының мәлімдемесі бойынша, Аягөз бен Көкпекті аудандарынан ашыққандардың легі Ұржар ауданына қарай шұбырып, Қытайға өтуге бет алған. Осыған орай тез арада шешім қабылдап, оларды шегарада ұстап қалу қажеттігі көтерілді [14].

Наурыз айында өлкелік комитеттің шешімімен Орынбор, Орта Волга жеріне босып барған қазақтардың жағдайын білуге және кері қайтару жұмысына орай Сейітқали Меңдешев басқарған өкілдер аттанды. Онымен бірге Орынборға Шыңғырлау, Ырғыз, Қобда, Темір аудандарынан арнайы өкілдер жіберілді. Ақтөбе облысынан барған Иралин, Батыс Қазақстаннан Тоқсанов 25 наурызда 135 адамды Шыңғырлау ауданының Елек станциясына дейін теміржолмен, ары қарай ат арбамен жеткізуді ұйымдастырады [15].

Үкімет орындары өзге өңірлерге босып кеткен қазақтарды барған жерлерінде жұмысқа орналастыруды жергілікті әкімшіліктен өтінді. Босқын қазақтарды жұмыспен қамтамасыз ету, оларға азық-түлік бөлуде кейбір өңірлер бірден көмек қолдарын созды. Жұмысқа орналасқан қазақ бригадалық жарыстарға тартылды. Мәселен, 28 наурызда Кемеров қаласының жергілікті үкіметі босқын қазақтарды орналастырып, жұмыспен қамтамасыз етуге тырысты. Құрылысқа тартылған Досахметов (бригадир) басқарған бригада 12 қазақтың атынан ұжымдық хат жолдап, Деревянченко-ның бригадасының жарысуға шақырған бастамасын қабылдаған. Алайда олар орыс тілін нашар білгендіктен бес айдан бері тұрмысқа қажетті бірде бір заттарды ала алмай, кімге айту, қайдан алу керектігін білмеген. Отбасына тиісті тамақ карточка да берілмегендіктен, әрі олармен ешқандай да түсіндірме жұмыстары жүргізілмегендіктен тұрмыстық қиыншылыққа тап болған [10, 172-б.].

Қазақ өлкелік комитетінің бюро жиналысында босып кеткен қазақтарды кері қайтару мәселесіне орай О. Исаев төрағалық ететін, құрамында Голунов, Боровых (ИКТруд), Залогин (Өлкелік колхоз одағы) және С.Асфендияров (Денсаулық сақтау Халық комиссариаты) бар комиссия құрылды. Комиссияның құзырына сәуір-мамыр айларында кедей-орта шаруа қожалықтарын қайтару жұмысын аяқтап, көшіріліп әкелінгендерді Семей, Павлодар, Петропавл, Қостанай, Ақтөбе, Оралға орналастыру міндеттелінді.

Қайтып оралғандар медициналық тексерістен өткізіліп, колхоздар мен совхоздарға орналастырылатын болды. Қараусыз қалған және аштыққа ұшыраған балалар үшін аудан орталықтары мен ірі колхоздар (ауылдар бойынша) жанынан балалар үйлері ұйымдастырыла бастады.

Халық комиссарлар кеңесіне облыстық атқару комитетінің құзырына қабылдау үйін ұйымдастыру үшін қажетті мөлшерде қаражат бөлу тапсырылды. Сонымен қатар азық-түлік көмек қорынан қайтып оралғандар мен балалар үйіне арнайы қор берілді. Комиссияға осы іс-шараларды жүзеге асыруда жоспар жасау тапсырылып, соның негізінде 1932 ж. 27 сәуірде ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қоныс аударған шаруашылықтарды орналастыру жөніндегі жұмыс жоспарын бекіту туралы» қаулысы қабылданды.

Жоспар бойынша Қазақстан облыстарына босып кеткен 35000 шаруашылық қайтарылып, Шығыс Қазақстанға – 11000, Қарағанды облысына – 6000, Батыс Қазақстанға – 6000, Оңтүстік Қазақстан облысына – 3000, Ақтөбе облысына – 7000, Алматы облысына – 2000 шаруашылық орналастырылатын болды.

Ортаазиялық бюро Атқару комиссиясының 1932 ж. 5 наурыздағы отырысында үдере көшу бойынша Хахианидің баяндамасы тыңдалып, осыған орай басқа өңірге босып кеткен кедейлер мен орташаларды өз жерлеріне қайтару үшін біріншіден, түсіндірме жұмысын жүргізуді, екіншіден, олардың таяу арада оралу немесе сол жерде тұрақтап қалуына ерік беру, үшіншіден, қайтып оралғандарды шаруашылыққа орналастыру жөнінде шешім шығарылды. Бұл іс С. Қожанов, Серғазиев пен Т. Жүргеневке тапсырылды.

Босқындарды қайтару жөнінде құрылған комиссия 28 наурызынан іске кірісіп, Шығыс Қазақстанға 7000 шаруашылық, Батыс Қазақстанға 6000 шаруашылық, Ақтөбе облысына 6000 шаруашылық, Қарағанды облысына 6000 шаруашылық, Оңтүстік Қазақстанға 4000 шаруашылық және Алматы облысына 1000 шаруашылық қайтарылды [16].

Батыс Қазақстан облысында да қайтып келген шаруашылықтарға арналып 9 дәрігерлік-тамақтандыру пункттері ашылып, әр жерден келген 2057 шаруашылық орналастырылды. Қазынадан 201703 руб. қаражат босатылды [17].

Орта Волга аймағындағы босқын қазақтарға берілуге тиісті көмек жетпеген. Осыған орай 1932 ж. 27 маусымында Самараға барған қазақ АКСР ХКК-нің төрағасы О.Исаев Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф. Голощекинге жіберген жеделхатында «Станцияда нан сұрағандардың қатары өте көп. Көп мөлшерде бөлінген азық көмегі қайда кеткені белгісіз. Хатшылардың барлығына бюрода нандай азық көмегін беру жөнінде мәселе қояды сұраймын» деп қиындықты тез арада шешу қажеттігін көтереді [18].

Үкімет босқан қазақтарды кері қайтару шарасын қолға алғаныменде колхоз, совхоздарды тастап босу үдерісі жалғаса берді. Бұрынғы бай-құлақтардың үгіт-насихатымен басқа аудандарға, облыстарға жаппай көшу үдерісі етек жайды. Ойыл ауданында азық-түлік тапшылығынан 8, 18 және 5-ші 150 шаруашылықтың адамдары барлық дүние-мүліктерін тастап, жұмыс, азық іздеп босып кеткен.

Ырғыз ауданындағы 34 ауылдағы 102 шаруашылықтың адамдары тамақ іздеп босқан. Үкіметтің қатаң бақылауға алуына қарамастан Шалқар ауданында 25-ші ауылдың адамдары күнделікті қашып отырған. Табын ауданынан соңғы кезде 400-дей шаруашылық Орал облысының Маңғыстау ауданына көшіп, кейбірі Ембі-мұнай кенішіне жұмысқа тұрған.

Табын ауданындағы 6-шы ауылдың тұрғыны, бұрынғы бай баласы Шадай Шананов ауылдас-тарының арасында «Кеңес үкіметі сендерді құртып тынады, соған келе жатыр» деп Өзбекстан мен Түркменстанға көшуге үгіттеген. Қобда ауданының Теңдіксай колхозының төрағасы колхозшы-лардың арасында «осылай отыра берсеңдер бәрің аштан өлесіңдер» деп басқа жаққа көшуге үгіттегендіктен ауылының жартысы үдере көшкен. 4-ші ауылдың төрағасы Ақынжан Батыров және сол ауылдың белсенділері Айсық, Саматай Мұғалбаевтар, Көлжан Құлбарақов ауылкеңесі-нің мөрін алып, жұмыс іздеп басқа жаққа кеткен. Темір ауданында да бұрынғы байлардың үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесінде Қарақалпақ облысына 44-ші ауылынан босып барғандардың қарасы көбейген. Қостанай ауданының «Нейс-Лебен» колхозында алыпқашпа әңгімелерге сенген 5 шаруашылық мүшелері азық іздеп босып кеткен [19].

Тура осындай жағдай Алматы облысына қарасты Жаркент, Октябрь мен Кеген аудандарында орын алды. Шегараға жақын бұл аудандар Қытайға қарай босқан. 5 қыркүйектегі құпия түрде КСРО Халкомының төрағасы Исаевқа ОГПУ-дан жіберілген ақпаратта 1932 ж. 28 тамызы мен 2 қыркүйек аралығында көрші Қытай мемлекетіне үдере көшкен 5 жағдай тіркелген. Ауданнан Қытайға көшіп кеткен 50 шаруашылықтың 22-і Құлжық ауылынан болған. 11 шаруашылық Кеген ауданының Ұзынбұлақ ауданынан 13 шаруашылық Нарынқол ауылынан кеткен. Алайда бұлардың басымы жарты жолда ұсталып, кері қайтарылды [20].

Батыс Қазақстандағы ауыр жағдайды тексерген комиссия қазақ өлкелік комитетіне шұғыл түрде көмек қолын созбаса, құрылған колхоз, совхоз шаруашылықтарында бірде-бір мүше қалмайтындығын ескертті. Қайтып оралған босқындарға жәрдем беруді ұйымдастыру іс-шараларын жеделдетуді сұрады.

Мамыр айының ортасынан бастап Батыс Қазақстанға қайтып оралған босқын шаруашылық-тарды қабылдап алып, оларды жұмысқа орналастыру жұмысы жүргізіле бастады. 9 дәрігерлік-тамақтандыру пункті ұйымдастырылып, әр пунктке 2057 шаруашылық мүшелеріне медициналық және ыстық тамақтай жәрдем берілді. 463 шаруашылық колхоздарға орналастырылып, 201703 руб. мөлшерде қаражат бөлінді. Жетім қалған немесе қараусыз, қаңғыбас балаларға арналып 59 орындық 1 балалар үйі мен 35 орындық балабақша ашылған. Тура осындай іс-шараларды Қарағанды облысында да қолға алып, қайтып оралған босқындарды колхоздарға орналастыру жұмыстары жүргізілді. Оларға арнап дәрігерлік-тамақтандыру пункттері, балалар үйі, балабақшалар ашылды [21].

Босқыншылық үдей түсуіне орай Алматы облысында арнайы құрылған комиссия (төрағасы Мұсаев) колхозшыларды кері қайтару мен орналастыру жұмыстарын қолға алды. Комиссияның

15 қыркүйектегі баяндамалық жазбасында облысқа қарасты аудандарда ашыққан ауылдардан босып келгендердің қарасы көбейе түскен. Мәселен, Аягөз ауданынан босқандар топ-топ болып көрші аудандарға босып барғандардың саны 1000-ға жеткендіктен облыстық комитет аудан басшыларына оларды өз жерлеріне кері қайтаруды міндеттеді. Алайда Аягөз ауданы басшылары бұл жұмысты кешеуілдетті. Оған біріншіден, тасмалдайтын транспорт болмады, екіншіден, шаруашылықтарына қайтарғанмен де қажетті азық-түлік, тұқым, техникамен қамтамасыз етілмеді.

Комиссияның есебі бойынша, ауданға қайтарылған 50 шаруашылықтағы адамдар аштықтың құрбанына айналуға сәл қалған. Оның үстіне Аягөз жол торабы болғандықтан ауданға Қарағанды облысынан ашыққандардың легі толассыз ағылған. Өлімнің көбеймеуінің алдын алуда Комиссия үкіметтен тез арада 1000 центнер астық пен 5000 рубльдік күнделікті өмірге қажетті тауарларды жіберуді өтінді.

Қастек ауданынан босқандар облыстық басқа аудандары мен Қырғыз Республикасына барған 2267 шаруашылықтың ашығып, 704 шаруашылық 20 тамызда ауданға қайтарылмағандықтан, облыстық комиссия 435 цн. астық бөлгізген және ауданға 350 шаруашылықты қайтару жоспарланып, 40 000 рубльге жұмысшы күші (мал) мен 2000 рубльге колхозға бастырғыш (молотилка) сатып алынды [22].

Босқындарды, шаруашылықтарды кері қайтарып, жұмысқа орналастыру іс-шаралары жүргізілгенімен де 1933 жылдың қаңтарында әлі де болса ауыл-ауылды кезушілердің қарасы азаймады.

Ұ. Құлымбетов Қырғызстанға кеткен босқын қазақтарды кері қайтарып, Алматы мен Оңтүстік Қазақстан облыстарына орналастыруды Халық Комиссарлар кеңесінің өкілдері Құрманғалиев пен Избановқа жүктеп, осы кеңестің қосымша қорынан 25 мың сом ақша бөлгізді [23].

19 қаңтарда ХКК-нің өкілі О. Жандосовтан Қазақ өлкелік комитетіне Голуодовқа және ХКК-сі төрағасының орынбасары Ұ. Құлымбетовке құпия түрде Шу ауданы арқылы Қырғыз жеріне жаңаарқалықтардың босып бара жатқандығы айтылып дабыл хат түскен. Босқындар Әулиеата, Шу аудандарының Қазақстанның ішкі аймақтарына, Балқаш пен Аягөзге қарай, ал Сарысу ауданындағы 7000 шаруашылықтан 500-600 ғана қалып, қалғандары Ақмола бағытына бет алған. Сарысудан шыққан босқындар Созақ-Шаян-Арыс және Созақ-Түркістанға қарай кетсе, негізгі көш Үшарал-Талас-Әулиеата бағытымен жүрген. Әулиеатадан Кетпентөбе арқылы Жалал-Абадқа, ал теміржолмен Тәжікстанға, Сталинабад пен Китабқа қарай шұбырды.

О. Жандосов Әулиеата қаласындағы жағдайға аса назар аударудың қажеттігін көтерді. Оның жазуынша аштықтан көшеде өлгендердің саны күннен-күнге көбейген. Мәселен 5-6 қаңтарда қалада 84 адам аштықтан, суықтан өлген. Олардың ішіндегі 20 бала базардағы шайхананың маңында қатып қалған. Қалада күнделікті өлгендерді жинау әдетке айналған. Тіпті ашыққандардың арасында өз балаларын өзенге лақтырып жіберген жағдай да орын алған. Осындай электростанцияның қасындағы суға тасталған бір бала құтқарылып, қалалық ауруханаға жеткізілді.

Тіленшілер тобымен базарда тамақ сатқан саудагерлерге шабуыл жасаған. Оның үстіне шешек пен бөртпе сүзекпен ауырғандардың да қарасы молайған. Базардағы бір пұт жүгерінің бағасы 100-120 сомға дейін көтерілген.

О. Жандосов осы жағдайдан кейін Алматыда БК(б)П аудандық комитетінің мәжілістеріне қатысып, босқындардың ісін көтеріп, арнайы оперативтік үштік құруды қозғады. Ол 9, 11, 12 қаңтар күндері болған мәжіліске қатысып, тез арада көмек ұйымдастыруды кешеуілдетпеуді ұсынды. Босқындарға астықтай көмек, отырықшыландыруда несие беру, көмек беру қорларын ашу қажеттігін көтерді [24].

Қазақ өлкелік партия комитеті мен ХКК-нің жанындағы қайтып келген босқындарды орналастыру комиссиясының 1933 ж. 1 ақпанда болған мәжілісінде Оңтүстік Қазақстан облыстық комитеті жеделхат арқылы босқындарға азық-түліктей көмек көрсетуін сұрады. Мәжіліс Оңтүстік Қазақстанға қосымша қордан 1500 пұт астық бөлу жөнінде қаулы қабылдады [25].

Қайтып оралатын босқындарды орналастыру комиссиясының 1933 жылы 14 ақпандағы шешіммен Ақтөбе, Алматы, Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы босқындарға көмек ретінде қосымша қордан 90 000 пұт астық (әр облысқа 30 000 пұттан) бөлінді [26].

Шығыс Қазақстан облысына босқындарды қайтару мәселесі 1933 ж. 11 қаңтарда Семейде болған облыстық партия комитетінің кеңесінде қаралып, Н. Сырғабеков осыған сәйкес баяндама жасайды. Кеңестің шешімімен Баянауыл, Қу, Абыралы, Шыңғыстау, Қарқаралы аудандарына босқындарды жеткізу үшін Қарағандыдан транспорт жіберу, әр ауданға қайтып оралатын босқындарды орналастыратын үйлер дайындау, Бесқарағай, Шыңғыстау, Абыралы, Қарқаралы және Қу аудандарының хатшыларына тез арада Семейге өз бетімен кеткен босқындарды қайтарып, шаруашылыққа орналастыру, астықтай көмек көрсету турасында шешім шығарылды.

1 наурызда Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің кеңесінде Жарма мен Көкпекті аудандарына қайтып оралған босқындарды 10 000 пұт азық-түлікпен қамтамасыз етуге қаулы қабылданды және Көкпектіге келген босқындарға қосымша тағы да 600 пұт нан бөлу жөнінде шешім қабылданды [27].

Қайтып оралған босқындарды жұмысқа орналастыру шешімі дұрыс орындалмады. Ақтөбе облысына кеткен 300-400 босқын отбасыларын облыстық комитет Жусалы станциясынан Сексеуілді станциясына дейінгі мерзімдік жол жөндеу жұмысына тартуға тиіс еді. Алайда жергілікті және аудандық теміржол ұйымдары бұл шешімді орындауға асықпады. Ашығып келгендерге нан емес, бидай берілгендіктен, асқазан ауруына шалдыққандар бидайды көтере алмай, өліп кетуі жиіледі. Оның үстіне босқындарға жылы киім, азық-түлік берілмеді, жұқпалы ауруларға қарсы медициналық көмек көрсетілмеді. Аталған жайт 1932 ж. 16 қазанында Ақтөбе облыстық комитеті бюросының кеңесінде айтылды [28].

1932 жылдың соңында Ақтөбе облысына Қарақалпақ жеріне кеткен босқындар қайтып орала бастады. Бірақ облыс әкімшілігі бұларды қарсы алуға дайын емес еді. Сондықтан келген босқындар облыс аумағына тентіреп кетті [29].

1933 ж. көктеміне қарай қазақ даласы босқындарға толып кетті. Ақпанда Қазақ АКСР ХКК-сі мен РКФСР ХКК-не жіберілген мәлімдемеді Оңтүстік Қазақстан облысы, Алматы облысы мен Шығыс Қазақстанның батыс бөлігі, Ақтөбе облысының оңтүстік бөлігі, Қарағанды облысының оңтүстік бөлігі және Батыс Қазақстан облысының бірнеше аудандарына босқындар ұй-күйсіз, азық-түліксіз жүргендігі айтылды. Сонымен қатар Әулиеата, Талдықорған, Мерке, Талас, Шу, Созақ, Қордай, Іле, Қарғалы, Семиозерный және тағы басқа аудандарында да босқындардың легі толастамаған. Араларында жұқпалы ауруға ұшырағандары да бар. Өлгендердің қатары да көбейген. Осы жағдайға орай тез арада төмендегі іс-шараларды жүзеге асыру қажеттігі ұсынылды:

1. Босқындардың келген жерлеріне тұрақтамай тастап кетуіне жол бермеу, олар барған ауылдарға, колхоздар мен ТОЗ-дарға жолай азық-түлік тастап кету, көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға тұқымдық қордан жәрдем берілу;

2. Аудан орталықтарына, қалалар мен теміржол бойына жиналып қалғандарды колхоздар мен егіншілікпен айналысатын ауылдарға, әсіресе мақталы аудандарға, сонымен қатар босқындарды өте шектеулі санмен кәсіпорынға, құрылыс, совхоздар мен кооперация жүйелеріне жұмысқа орналастыру;

3. Егіс компаниясының басында орналастыру міндеті қолға алынған кезде қалаларда, аудан орталықтарында топталып қалған босқындарға арнап ұйымдастырылған тамақтану пункттерін қатты ауырғандар мен әбден жүдегендер, қаңғыбас балалар қалдыру [30].

Босқындармен бірге келген жұқпалы ауруды ауыздықтауға мүмкіндік болмады. Аурудың одан әрі тарауының алдын алу мақсатында ҚАКСР денсаулық сақтау халкомы 1933 ж. 3 ақпанында жариялаған нұсқаулығында түпкі аудандардан теміржолға қарай босып, топтасып қалғандарды арнайы үйлер мен ғимараттарға орналастыру мен оларды ыстық суы бар душ пен моншаға түсіріп, денсаулықтарын тексерістен өткізіп, шешекке қарсы егу жұмыстарын жүргізуді міндеттелді. Станциялардың әкімшілігі мен медицина өкілдеріне босып келгендерді медициналық тексерістен өткізу талап етілді. Санитарлық тексерістен өткен, физикалық жағынан сау босқындарды арнайы

құрылған комиссияның шешімімен үш күн ішінде жұмысқа орналастыру көзделінді. Босқындарды қабылдайтын үйлерге арнайы мамандармен (залалсыздандырушы, мейірбике, дәрігер), таза киіммен қамтамасыз ету тиістіленді [31].

Өрине бұл нұқсқаулық толық орындалған жоқ. Біріншіден, ауруды залалсыздандыратын химиялық дәрі-дәрмектің дер кезінде жеткізілмеді, екіншіден, маман дәрігерлердің болмауы қолбайлау болды. Керісінше жұқпалы ауру халықтың арасында жылдам тарап, адам өлімін көбейтті.

Дегенмен әр облыста барынша босқындарды қабылдайтын үйлер арнайы медициналық мамандармен, дәрі-дәрмектермен жабдықталынып, асханаларда ыстық тамақ беруге тырысты.

Қырғыз, Батыс Сібір, Орта Волга бойына қарай ағылған босқындар легі анықталып, оларды кері қайтаруға байланысты жұмыстар 1933 ж. 5 ақпанда РКФСР ХКК-і Т. Рысқұлов төрағалығымен құрылған комиссияның кірісуімен жанданды. Бұл комиссия құрамына Семашко, Буйко, Майстровой, Милютин, Богат сияқты қызметкерлер еніп, көрші республикаларға қазақ босқындары жөнінде мәлімет жинауға кірісті [32].

1933 жылдың көктеміне қарай тамақтандыру пункттері азық-түлікпен қамтамасыз етіліп, босқын қазақтарды ыстық аспен тамақтандыра бастады. Тамақтандыру пункттері күніне қанша адамды қабылдай алатындығы нақтыланды. 1932 ж. желтоқсанынан 1933 ж. 19 наурызына дейін Алматы стациясындағы тамақтандыру пункті 5653 босқынды қабылдап, олардың 2098-і туған жерлері Қастек, Іле, Шелек, Еңбекшіқазақ, Семей, Талдықорған қайтарылды [33].

Жоғарғы орындарға түскен есеп, мәлімдемелер, жеделхаттарға сүйенсек, 1933 ж. көктемінен босқындарды республикаға қайтару жұмыстары пәрменді түрде жүргізіле бастаған. Оларды орналастыру, жұмыспен қамтамасыз ету, іс-шаралары ретімен іске асырылды. Қазақ өлкелік комитеті республикадан тыс жерлерге кеткендерді қайтару барысына қатаң бақылау қойды. С.Меңдешев Қарақалпақстанға босып кеткен қазақтарды қайтару іс-шараларын басшылыққа алды. Сейсененовпен бірге Қарақалпақ аудандарындағы босқын қазақтардың саны мен жағдайларын анықтап, республикаға жіберу жұмыстарын жүргізді [34].

Қорытынды. Республикаға қайтарылған босқын қазақтарды қабылдауда кемшіліктерге орын берілді. Кейбір колхоздар босқындарды қабылдауға еш мүмкіндіктері болмады. Біріншіден, орналастырылатын үйлер жетіспеді, екіншіден, қаражаттың жоқтығынан оларды азық-түлікпен қамтамасыз етілмеді. Үшіншіден, егістікке қажетті тұқым болмады немесе барының өзі жетіспеді.

30 жылдағы түрлі саяси науқандардың аяғы аштыққа ұласып, адамдардың қырылуына, өзге өңірге жаппай босуына, яғни демографиялық жағынан халық санының құлдырауына алып келді. Аштық азабына ілініп, азық іздеп шетел асқан босқындардың көбі барған жерлерінде қалып қойды, олардың тағдырлары ұзақ уақыт беймәлім, белгісіз болып қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 200 с.

2 Михайлов В. Хроники Великого джута. – Алматы, 1990; 1992.; Зауал: Мақалалар, естеліктер / Құраст. Б. Қойшыбаев. – Алматы: Жаушы, 1991. – 272 б.

3 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов / Вступ. Статья и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романов. – А., 1998. – 263 с.

4 Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата : Ғылым, 1991. – 252 с.

5 Абылхожисин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации: 1920-1930 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.

6 Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожисин Ж.Б. Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1992. – 36 б.

7 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. - Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б.; 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты – Правда о голоде 1932-

1933 годов / Аязан Б.Ф., Ауанасова Ә.М., Қашқымбаев А.Н., Анафинова М.Л., Илиясова К.М. – Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. 336 б.

8 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекиші оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.; Соныкі. Қазақстан тарихының ХХ ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекиші оқу құралы. – Алматы: «Өнер», 2003. – 552 б.; Соныкі. 1929-1931 жылдарыдағы халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. – 480 б.; Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: «Елтаным», 2014. – 328 б. 146-157-бб.; Смағұлова С. Зұлмат жылдар зардабы: 1931-1933 жж. – Астана, 2024. – 253 б.

9 Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов Т. 2. /Сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исахан, Ж.А. Сатаева.– Алматы: Раритет, 2018. – 744 с. Ашаршылық. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.1-10.: 1928-1929 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Нур-Султан, 2021-2023. Ашаршылық в Казахстане: казахские беженцы в Кыргызстане 1932-1933 гг. / Сборник документов и материалов. – Б.: 2023. – 314 с.

10 Ашаршылық. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3. 1932 – 1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Нур-Султан, 2021. –1027 с.

11 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 8-9-нн.

12 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 21-н.

13 Голод в СССР. 1929-1934: В 3 т. Т. 1: 1929 – июль 1932: Кн. 2. М.: МФД, 2011. 560 с. (Россия. ХХ век. Документы).

14 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 16-н.

15 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 107-н.

16 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 13-14, 37, 39-н.

17 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 140-н.

18 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 157-н.

19 АОМА. 636-қ., 1-т. 10-іс. 4-5-нн.

20 ҚРОМА. 30 с-қ., 7 с-т., 158-іс. 303-н.

21 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5192-іс. 140, 149-н.

22 ҚРОМА. 1179 -қ., 1-т., 14-іс. 53-53 қайр-нн.

23 ҚРОМА. 30-қ., 7-т., 178-іс. 6-н.

24 ҚРОМА. 30-қ., 8-т., 12-іс. 120-123, 125-нн.

25 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 57-н.

26 АОМА. 85-қ., 1-т. 41-іс. 58-н.

27 ҚРПА. 141-қ., 1-т., 5946-іс. 2-2 қайр., 15.-нн.

28 АОМА. 13-қ., 1-т. 2-іс. 19-іс. 93-94-нн.

29 АОМА. 13-қ., 2-т. 19-іс. 163-н.

30 ҚРОМА. 1179-қ. 1-т. 19-іс. 1-6-нн.

31 ҚРОМА. 1179-қ., 1-т., 12-іс. 47-49-нн.

32 ҚРОМА. 30-қ., 2-т., 15501-іс. 4-5-нн.

33 ҚРОМА. 174 с-қ., 20-т., 2-іс. 9-н.

34 ҚРОМА. 44-қ., 14-т., 549-іс. 156-159-нн.

References:

1 Kollektivizatsia selskogo hozáistva v respýblíkah Srednei Azu i Kazahstane: opyt i problemy. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – 200 s.

2 Mihailov V. Hronika Velikogo djýta. – Almaty, 1990; 1992.; Zayál: Maqalalar, estelikter / Qurast. B. Qoishybaev. – Almaty: Jayshy, 1991. – 272 b.

3 Nasilstvennaia kollektivizatsia i golod v Kazahstane v 1931-1933 gg. Sbornik dokýmentov i materialov / Vstýp. Statá i sost. K.S. Aldajýmanov, M.K. Kaırgaliev, V.P. Osipov, Iy.I. Romanov. – A., 1998. – 263 s.

4 Kozybaev M.K. Istoriâ i sovremennost'. – Alma-Ata : Gylym, 1991. – 252 s.

5 Abylhožin Ž.B. *Tradicionnaâ struktura Kazahstana:social'no-ekonomičeskie aspekty funkcionirovaniâ i transformacii: 1920-1930 gg.* – Alma-Ata: Gylım, 1991. – 240 c.

6 Qozybaev M.Q., Aldajumanov Q.S., Ábilqojın J. B. *Qazaqstandaǵy kúshtep ujymdastyry: Qorqyt pen zorlyqk.* - Almaty, 1992. – 36 b.

7 *Qazaqstan tarihy (kóne zamannan búginge deın) Bes tomdyk. 4-tom.* - Almaty: "Atamura", 2010. -752 b.; 1932-1933 jyldardaǵy asharyshlyq aqıqaty – *Pravda o golode 1932-1933 godov* / Aıaǵan B.Ǵ., Aıanasova Á.M., Qashqymbaev A.N., Anafınova M.L., Iıasova K.M. – Almaty: TOO "Litera-M", 2012. 336 b.

8 Omarbekov T.20-30 jyldardaǵy Qazaqstan qasireti: Kómekshi oqy quraly. - Almaty: "Sanat", 1997. - 320 b.; Sonyqy. *Qazaqstan tarihyınyń HH ǵasyrdaǵy ózekti máseleleri. Kómekshi oqy quraly.* - Almaty: "Óner", 2003. - 552 b.; Sonyqy. 1929-1931 jyldaryndaǵy halyq kóterýshileri: Zertteý. Almaty: "Arys " baspasy, 2018. - 480 b.; Ábjanov H. *Qazaqstan: ulttyq tarih, ideia, ádisteme.* - Almaty: "Eltanym", 2014. – 328 b. 146-157-bb.; Smaǵulova S. *Zýlmat jyldar zardaby1931-1933 jj.* - Astana, 2024. – 253 b.

9 *Tragoedia de castello kazachensi. 1928-1934: / Quramy. A. s. Zýlkasheva (otv.), G. T. Isahan, J. A. Sataeva.- Almaty: Sirek, 2018. - 744 B. Asharyshlyq. Ashtyq. 1928 – 1934. Derekti shejire. Sb.dok. T. 1-10.: 1928-1929 / jayap. redaktor B. Ábdıǵalıuly. -Nur-Sultan, 2021-2023. Qazaqstandaǵy Asharyshlyq: Qyrgyystandaǵy qazaq bosqyndary 1932-1933 jj / qujattar men materialdar jınaǵy. - B.: 2023. – 314 b. Qozybaev M.Q., Aldajumanov Q.S., Ábilqojın J. B. Qazaqstandaǵy kúshtep ujymdastyry: Qorqyt pen zorlyqk. - Almaty, 1992. – 36 b.*

10 *Asharyshlyq. Golod. 1928 – 1934. Dokýmentalnaia hronika. Sb. dok. T.3. 1932 – 1934 / Otv. redaktor B. Ábdıǵalıuly. – Nýr-Sýltan, 2021. -1027 s.*

11 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 8-9-pp.

12 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 21-p.

13 *Golod v SSSR. 1929-1934: V 3 t. T. 1: 1929 – tıl 1932: Kn. 2. M.: MFD, 2011. 560 s. (Rossia. XX vek. Dokýmenty).*

14 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 16-p.

15 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 107-p.

16 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 13-14, 37, 39-p.

17 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 140-p.

18 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 157-p.

19 AOMA. 636-q., 1-t. 10-is. 4-5-pp.

20 QROMA. 30 s-q., 7 s-t., 158-is. 303-p.

21 QRPА. 141-q., 1-t., 5192-is. 140, 149-p.

22 QROMA. 1179 -q., 1-t., 14-is. 53-53 qair-pp.

23 QROMA. 30-q., 7-t., 178-is. 6-p.

24 QROMA. 30-q., 8-t., 12-is. 120-123, 125-pp.

25 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 57-p.

26 AOMA. 85-q., 1-t. 41-is. 58-p.

27 QRPА. 141-q., 1-t., 5946-is. 2-2 qair, 15.-pp.

28 AOMA. 13-q., 1-t. 2-is. 19-is. 93-94-pp.

29 AOMA. 13-q., 2-t. 19-is. 163-p.

30 QROMA. 1179-q. 1-t. 19-is. 1-6-pp.

31 QROMA. 1179-q., 1-t., 12-is. 47-49-pp.

32 QROMA. 30-q., 2-t., 15501-is. 4-5-pp.

33 QROMA. 174 s-q., 20-t., 2-is. 9-p.

34 QROMA. 44-q., 14-t., 549-is. 156-159-pp.

FTAXP/MPHTI / IRST 03.20
ӨӨЖ/УДК/UDC 94 (574) «19»

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.002>

Б.Ж. Атантаева ¹, М.Е. Турлыбаев ^{*2}, К.К. Байсарина ³

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: batantaeva@mail.ru

²PhD докторант, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: toleuoffmadi@gmail.com

³тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: bkksemey@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ ҚАРСЫЛЫҚТАРЫН ЖАЗАЛАУ ШАРАЛАРЫ (1929-1931 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 1929–1931 жылдары Қазақстанда жүргізілген саяси-экономикалық реформаларға, соның ішінде ұжымдастыру науқаны мен бай-кулактарды тап ретінде жою саясатына қарсы бағытталған халық наразылықтары мен көтерілістері зерттеледі. Кеңестік биліктің аграрлық салада жүргізген мәжбүрлеу саясаты ауыл шаруашылығы құрылымын күйретіп, шаруалар мүлкін тәркілеу, қоныс аудару және әлеуметтік қысым көрсету сияқты шаралармен қатар жүрді. Кеңес үкіметінің аграрлық салада жүргізген қайта құрулары еліміздің дәстүрлі даму жолын күйретіп, қоғамдық құрылымның жат үлгісі еріксіз таңылды. Бұл әрекеттер халықтың тұрмыс деңгейінің күрт нашарлауына, әлеуметтік қайшылықтардың ушығуына алып келді. Күштеу саясаты ауыл тұрғындарының жаппай көшу, көтеріліске шығу сияқты қарсылықтарын туғызды. Солардың ішінде Шығыс Қазақстан өңірінде көтерілістің бірнеше ошақтары қалыптасып, халықтың наразылықтары қарулы қақтығыстармен жалғасты. БМСБ-ның жазалау құрылымдары әрбір ауылдағы көтерілісшілерге тергеу жұмыстарын жүргізіп, төтенше жазалау шараларын қызу жүргізген.

Зерттеу жұмысы Қазақстанның шығыс аймақтарындағы халық қарсылықтарын назарға ала отырып, наразылықтардың себептері мен алғышарттарын, олардың аймақтық ерекшеліктері мен ұйымдасу деңгейін саралайды. Халық қарсылығының бейбіт наразылықтан бастап қарулы қақтығыстарға дейінгі әртүрлі формалары қарастырылады. Сонымен қатар, кеңестік биліктің көтерілістерді басу үшін қолданған репрессиялық шаралары, оның ішінде әскери күш қолдану, жаппай тұтқындау, жер аудару және жазалау шараларының әлеуметтік-саяси салдары архивтік деректер мен құжаттық материалдар негізінде талданады. Ғылыми айналымға енгізілетін архив деректері Семей өңіріндегі шаруалар көтерілісі туралы жаңа тарихи мәліметтерді дәлелдеп, көтерілістің сипатын, себептерін анықтап, мерзімдік шеңберін айқындай түседі.

Кілтті сөздер: Ұжымдастыру, ауыл шаруашылығы, асыра сілтеу, шаруалар, қарсылық, жазалау, репрессия, жергілікті билік органдары, коммунистік жасақтар, депортация, миграция

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің (жеке тіркеу нөмірі: АР23485479) «Семей округіндегі қарулы бас көтерулер құжаттарда: қатысушылардың тарихы және тағдыры (1929-1931 ж.ж.)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Атантаева Б.Ж. ¹, Турлыбаев М.Е. ^{*2}, Байсарина К.К. ³

¹доктор исторических наук, профессор, Шәкәрім университет, Казахстан, Семей
e-mail: batantaeva@mail.ru

²докторант, Шәкәрім университет, Казахстан, Семей
e-mail: toleuoffmadi@gmail.com

³доктор исторических наук, профессор, Шәкәрім университет, Казахстан, Семей
e-mail: bkksemey@mail.ru

РЕПРЕССИВНЫЕ МЕРЫ В ОТНОШЕНИИ НАРОДНОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ (1929-1931 гг.)

Аннотация

Статья посвящена исследованию народных протестов и восстаний, вспыхнувших в ответ на аграрную политику советской власти в Казахстане в 1929–1931 годах. Коллективизация и кампания по ликвидации зажиточных хозяйств сопровождались насильственными методами — конфискациями, переселениями и социальной дискриминацией, что подорвало традиционную сельскую структуру и привело к обострению социального напряжения. На этом фоне в ряде регионов, особенно в Восточном Казахстане, происходили как стихийные, так и организованные формы сопротивления — от мирных протестов до вооружённых выступлений.

Особое внимание уделяется протестным движениям в Семипалатинской области, где недовольство крестьянской части населения переросло в открытые столкновения. Органы ОГПУ проводили массовые репрессии, включавшие аресты, допросы и карательные меры.

На основе архивных документов в работе анализируются причины и формы сопротивления, региональные особенности протестов, а также последствия репрессий для местного населения. В научный оборот вводятся новые источники, уточняющие хронологию, масштаб и характер крестьянских выступлений.

Ключевые слова: Коллективизация, сельское хозяйство, перегибы, крестьяне, протест, наказание, репрессии, местные органы власти, коммунистические отряды, депортация, миграция

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Вооруженные выступления в Семипалатинском округе в документах: история и судьбы участников (1929-1931)» (регистрационный номер: АР 23485479).

B.Zh. Atantayeva¹, M.E. Turlybayev², K.K. Baysarinda³

¹doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey
e-mail: batantaeva@mail.ru

²doktoral student of the specialty History, Shakarim University, Kazakhstan, Semey
e-mail: toleuoffmadi@gmail.com

³doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey
e-mail: bkksemey@mail.ru

REPRESSIVE MEASURES AGAINST POPULAR RESISTANCE IN EASTERN KAZAKHSTAN (1929–1931)

Abstract

This article explores popular protests and uprisings in response to the Soviet Union's agrarian reforms carried out in Kazakhstan between 1929 and 1931. The collectivization campaign and the policy of eliminating wealthy peasants as a class were enforced through coercive measures such as property confiscation, forced resettlement, and social pressure. These actions disrupted the traditional rural order and led to a sharp decline in living standards, intensifying social tensions.

Against this backdrop, various forms of resistance emerged, particularly in Eastern Kazakhstan—ranging from peaceful demonstrations to armed confrontations. Special focus is placed on protest movements in the Semipalatinsk region, where peasant dissatisfaction escalated into direct conflict.

The study, based on archival materials, analyzes the causes and prerequisites of these protests, their regional specificities, and their level of organization. It also examines the repressive methods used by Soviet authorities, including the deployment of military force, mass arrests, deportations, and punitive actions. Newly introduced archival data provide fresh historical insights into the nature, causes, and timeline of the peasant uprisings in the region.

Keywords: Collectivization, agriculture, excesses, peasants, resistance, punishments, repressions, local authorities, communist detachments, deportation, migration

Acknowledgment. This article was prepared as part of the grant-funded project supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: "Armed Uprisings in the Semipalatinsk Region in Documents: History and Fates of the Participants (1929–1931)" (Project Registration No. AR 23485479).

Қысқашы. XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстан кеңестік биліктің жаңа экономикалық және әлеуметтік тәртібіне мәжбүрлі түрде бейімделді. Мемлекеттің жүргізген аграрлық реформалары — ұжымдастыру, мал-мүлікті тәркілеу, отырықшыландыру — қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын күйретіп, миллиондаған адамды аштыққа, босқындыққа итермеледі. Осындай қысым мен зорлық-зомбылық жағдайында туындаған халық наразылықтары — жай ғана экономикалық күйзелістің салдары емес, бұл әділетсіздікке қарсы бағытталған саналы қарсылықтың, рухани тәуелсіздікті сақтап қалуға деген ұмтылыстың көрінісі болды. Бұл мақалада аталған тарихи кезеңдегі халықтық қарсылықтар тереңірек талданып, олардың әлеуметтік себептері мен тарихи маңызы сараланады.

Ұжымдастыру жылдары шаруалар, әсіресе ірі шаруашылық иелері мен орта шаруалар, жергілікті дәстүрлері мен өмір салтын сақтап қалуға және жеке меншігін қорғауға бар күшін салды. Әрине мұндай қарсылық билік тарапынан елеусіз қалмасы сөзсіз. Кеңес үкіметі халықтың қарсылығын басу үшін күштік әскери құрылымдарды, сондай-ақ, идеологиялық насихатты кеңінен қолданды. Тіпті бұл қабылданған шешімдер заңнамалық тұрғыдан құқықтық негізде бекітіліп, қажетті заңдар мен ережелер қабылданды. Осылайша, шаруаларды жазалау шаралары мемлекеттік деңгейде ұйымдастырылып, халыққа қарсы түрлі репрессиялық әдістер қолданылды.

Бұл өз кезегінде халықтың кеңестік билікке деген сенімсіздігі мен қорқынышын арттырды. Нәтижесінде, осы саяси-экономикалық қысымдардан бас сауғалап қашқан халық өздерінің тарихи отандарын тастап кетуге мәжбүр болды.

Мақалада Семей округіндегі 1930-1931 жылдардағы шаруалардың қарулы қарсылығына қатысты әлі толық зерттелмеген тұстары қарастырылады. Әсіресе, шаруа наразылықтарының әлеуметтік және экономикалық себептері, сондай-ақ Кеңес үкіметінің қолданған жазалау әдістері талданады. Бұл зерттеу 1928-1931 жылдардағы шаруа көтерілістері кезіндегі жазалау шараларын тереңірек ашуға және олардың Кеңес үкіметінің саясаты мен халыққа әсері туралы түсініктерді кеңейтуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер. Мақалада қолданылған әдіснамалық тәсілдер тақырыпты терең және кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік берді. Қазіргі таңда ғылыми зерттеулерді жүргізуде қабылданған негізгі әдіснамалық ұстанымдар, атап айтқанда объективтілік, жүйелілік және салыстырмалы-тарихи талдау, авторларға әлі толық зерттелмеген аспектілерді ашуға және зерттеу шеңберіндегі олқылықтарды жоюға жол ашты.

Зерттеудің материалдық негізі ретінде Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінен (одан әрі-ШҚОМА) алынған құжаттар пайдаланылды. Бұл құжаттардың қатарында Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруалар көтерілістерін басуға қатысқан бірқатар тұлғалардың жазбаша естеліктері де бар. Бұл естеліктердің бір ерекшелігі ресми құжаттарға енбеген жазалау шараларына қатысты мәліметтердің берілуінде. Сондай-ақ, зерттеу барысында Өскемен, Зырян, Қатон-Қарағай аудандарының жергілікті билік органдарының баяндамалары, статистикалық деректері мен басқа да маңызды құжаттар қарастырылды. Осы құжаттар көтерілістердің барысын, олардың басып-жаншу әдістерін және жергілікті халықтың қарсылығын сипаттайтын маңызды ақпараттарды жеткізіп, зерттеушілерге осы тарихи кезеңді тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Абай облысының мемлекеттік архивінен (одан әрі-АОМА) алынған Семей округтік Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (одан әрі-БМСБ) бөлімінің басшысы С. Бактың көтеріліс барысында тікелей байланыс арқылы аудандық БК(б)П комитеттерінің басшыларына «аса құпия» түрде берілген нұсқаулары, арнайы хабарламалары, сондай-ақ басқа да құжаттар зерделеніп, зерттеуде пайдаланылды.

Сонымен қатар, мақаланың деректік базасын соңғы кездері жарық көрген архивтік құжаттар жинақтары құрайды. Жинақта ХХ-шы ғасырдың 20-жылдарының екінші жартысынан 50-жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның жұмыс топтарының мүшелері жинақтаған архивтік құжаттар жарияланған. Бұл жинақтағы құжаттар бұрын жарияланбаған Қазақстанда кеңестік билік тарапынан жүргізілген күштеп ұжымдастыру, тәркілеу, жер аудару және көшпелі қазақ халқын мәжбүрлі түрде отырықшыландыру (седентаризация) саясатын көрсететін мол дерек көзін ұсынады. Әсіресе, «1929–1931 жылдардағы бірқатар қарулы көтерілістер туралы Қазақ КСР МҚК-нің шолу есептері» зерттеудің деректік негізін құрайды [2].

Зерттеуде деректерді өңдеу және визуализациялау үшін R бағдарламасы қолданылды. Қылмыстық жазаға тартылған адамдардың әртүрлі жазаларының салыстырмалы көрсеткіштерін есептеу және көрсету үшін ggplot2 пакеті пайдаланылды. Әр аудан бойынша жазалар түрлерінің (ату жазасы, шартты түрде соттау, еңбекпен түзету лагерлеріне жіберу, жер аудару) жалпы қылмыстық жазаға тартылған адамдар санына қатысты пайыздық үлестері есептеліп, гистограмма түрінде визуализацияланды.

Талқылау. 1990 жылдары Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік архивтерінен алынған құжаттар негізінде отандық тарихшылар «шаруалар көтерілістері» тақырыбы бойынша зерттеулер жүргізіп, олардың нәтижелерін жариялай бастады. Бұл зерттеулер барысында бұрын белгісіз немесе толық зерттелмеген жаңа деректер ашылып, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен шаруалар көтерілістері тарихы терең әрі жан-жақты талданды. Әсіресе Т.Омарбеков, М.Қозыбаев, Х.Әбжанов, Ж.Абылхожин, Қ.Алдажұманов, Т.Алланиязов, А.Жанбосинова және басқа да

ғалымдардың іргелі еңбектері осы тақырыптағы ғылыми зерттеулердің тереңдеуіне және жаңа көзқарастардың қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Т.Алланиязовтың соңғы зерттеулерінде Мемлекеттік комиссия ұсынған деректік базаға шолу жүргізіліп, көтерілістердің саяси және әлеуметтік контекстіне баса назар аударылған. Бұл деректік талдаулардың қазіргі таңдағы маңызы көтерілістерге қатысқан адамдардың санын, сотталғандар, атылғандар, жер аударылғандар мен арнайы қоныс аударылғандарды жіктей отырып, сандық деректерді нақты ұсынуда жатыр [3].

Сондай-ақ, Семей округіндегі көтерілістерге қатысты алғашқы архивтік құжаттардың бірі ретінде 2003 жылы Т. Алланиязовтың мақаласында жарияланғанын атап өткен жөн [4]. Бұл құжаттар Жезқазған облыстық Ішкі істер басқармасының архивінен алынған және көтерілісті басу кезіндегі репрессивті шаралар, оның ішінде жазалау әдістері, сонымен қатар оларды жүзеге асыруда қолданылған тергеу, қудалау және жазалау механизмдерін біршама аша отырып, күштік шаралар мен әскери-чекистік операциялардың ерекшеліктерін көрсетеді.

Осыған қоса, архивтік құжаттар мен статистикалық материалдар негізінде Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекетаралық миграция тарихы Т. Алланиязовтың «История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960 жж.» еңбегінде зерттеліп, талданған [5]. Нақтырақ айтқанда, шекара аймақтарында орын алған халық қарсылықтарының жазалануы мен олардың салдары қарастырылған.

Қазіргі таңда бұл тақырыпқа қатысты зерттеулер қолға алынғанымен, олардың ауқымы мен тереңдігі әлі де жеткіліксіз. Көптеген архивтік құжаттардың қолжетімсіздігі, сондай-ақ тарихи оқиғаларды объективті бағалау мәселелері зерттеушілердің жұмысына кедергі болуда. Осыған қарамастан, жоғарыда аталған авторлар Қазақстанның шығысындағы шаруалар көтерілістерінің тарихына қатысты мәселелерді қарастыра келе, көтерілістердің себеп-салдары, сипаты, таралу ауқымы, сонымен қатар Кеңес үкіметінің аграрлық саясаты мен репрессивті шараларына қатысты маңызды мәселелерді зерттеп, өз тұжырымдарын жасады. Дегенмен, бұл тақырып төңірегінде әліде шешілмеген мәселелер жеткілікті. Солардың бірі — өңірлік деңгейде, яғни Қазақстанның шығысы мысалында халық толқуларының басылып-жаншылу процесінің толыққанды талданбауы және оны іске асыру әдістерінің әлі де жеткілікті түрде зерттелмеуі. Бұл мәселе, әсіресе, көтерілісшілерге қарсы қолданылған күштік шаралар мен әскери-чекистік операциялардың нақты механизмдерін, сондай-ақ осы шаралардың әлеуметтік және саяси салдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Республикамыздың шығысындағы Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау, Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруалар көтерілістеріне қатысты архивтік деректер негізінде жүргізілген зерттеулер белгілі бір деңгейде деректермен қамтамасыз етілген. Десе де, әліде бұл мәселенің тереңіне толық үңілу үшін деректік қорларды анықтау қажеттілігі бар. Соңғы уақыттағы зерттеулер архивтерден алынған естеліктерге негізделіп жүргізілуде. Толстоухов көтерілісінің тарихи маңызы мен оның қоғамға тигізген әсері күшті болғаны соншалық, бұл оқиға жайлы көптеген куәгерлер өз естеліктерін қалдыруына себепші болған. Естеліктер негізінен 1960-1970 жылдары жазылған. Сол кезеңнің куәгерлері, олардың қатарында ауыл тұрғындары мен билік органдарының қызметкерлері, өз естеліктерінде осы тарихи оқиғалардың себептерін, даму барысын және оның шектен тыс қатаң басылып-жаншылуының мән-мағынасын егжей-тегжейлі сипаттаған. Бұл жазбаша естеліктер мен құжаттар зерттеушілерге Толстоухов көтерілісінің қоғамдық, саяси және психологиялық аспектілерін тереңірек түсінуге, сол кезеңнің әлеуметтік жағдайларын нақтырақ талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Зерттеу барысында Қазақстанның шығысында ұжымдастыру жылдары орын алған халық көтерілістерінің себептері мен олардың жазалануына қатысты бірқатар маңызды нәтижелер алынды. Кеңес өкіметі орнаған соң түрлі әлеуметтік топтар мен ауыл тұрғындары арасында жаңа жүйеге деген түрлі қарсылық формалары байқалды. Қазақстанның шығысында 1929-1931 жылдар аралығында халық наразылықтары орын алып, арты қарулы қарсылыққа ұласқан болатын. Дәл осы халық қарсылықтарын басу Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарма

тарапынан ұйымдастырылған жергілікті коммунистерден құрылған арнайы жасақтар мен Қызыл әскердің тұрақты бөлімдерімен жүзеге асырылды.

1930-1931 жылдары Қазақстан бойынша БМСБ ӨӨ-нің жалпы штаты мен бағынышты аппараты 684 адамды құраған, оның ішінде өкілетті өкілдік бойынша 131/8, жедел секторлар бойынша 180, ал қала, аудандық бөлімдер және аудан аппараты бойынша 365 адам болған. Жедел секторлар бойынша штаттар саны 1 кестеде көрсетілген [6, 49 б.].

1-кесте. 1930-1931 жж БМСБ ӨӨ-нің жалпы штаты мен бағынышты аппараты.

Сектор атаулары	Қызметкерлердің саны	Сектор бойынша аудандардың саны
Семипалатинский	36	22
Петропавловский	35	25
Карагандинский	21	8
Алма-Атинский	12	11
Чимкентский	23	18
Аральский	10	6
Актюбинский	12	7
Уральский	17	9
Гурьевский	13	5
Жусалы станциясы	1	Қарсақпай комбинаты

Кестедегі мәліметтерден, БМСБ-ның штаты саны жағынан — Семей (36 қызметкер) және Петропавл (35 қызметкер) округтерінде жоғары болғанын байқауға болады. Бұл аймақтардың үлкен аумақтық қамтылуы мен стратегиялық маңыздылығына байланысты, штаттар толықтай қамтамасыз етілгенін көреміз. Олардың ұйымдастырылуы мен бақылау шараларының ауқымы айтарлықтай кең болған көрсетеді. Демек, кез келген қарсылық әрекеттері мен көтерілістерді тез арада басу үшін бұл секторларда ресурстар мен күштер толық дайын болған. Бұл өз кезегінде қарсылығы бар аудандарда күш қолдану мен репрессияларды жедел әрі үйлесімді жүзеге асыруға мүмкіндік берген.

1930 жылы Қазақстанның шығысында алғашқы ірі қарулы халық қарсылығы орын алды. Аталған жылдың ақпан айында Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясатына қарсы Өскемен және Зырян аудандарына қарасты ауылдарда жаппай шаруалар бас көтерген. Оның түпкі себебі, шаруалардың ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен кеңес билігінің жер мен мүлікті тәркілеу саясатының салдары еді. Оған қоса, қаңтар айында Өлкелік комитеттің жаппай ұжымдастыру аудандарынан бай-кулактарды шалғай аймақтарға жер аудару жөнінде қабылдаған шұғыл шешімдері айтарлықтай әсерін тигізді. Осы шара аясында жергілікті билік әр ауданға коммунистер мен комсомолдардан арнайы жасақтар ұйымдастыру және жергілікті жағдайды жақсы білетін, бұрынғы тәжірибелі чекисттерді мобилизациялауды тапсырған. Сонымен қатар, округтік әкімшілікке қамау орындары ұйымдастыру міндеті қойылып, оның ішінде кемінде 500 адамды қабылдауға арналған орындар қамтамасыз етілуі тиіс болған [7, 28 б.]. Дәл осылай жергілікті билік кез-келген қарсылық түріне дайын болды десек болады. Осы саяси репрессиялар барысында, Қазақстанның шығысындағы көптеген аудандарда саяси ахуал күрт нашарлап, әлеуметтік шиеленіс күшейе түскен.

1930 жылы Өскемен және Зырян аудандарындағы Толстоухов көтерілісі Абыралы, Шұбартау және Шыңғыстау аудандарындағы халық қарсылықтарымен салыстырғанда алдын ала ұйымдасу сипаты бойынша айтарлықтай ерекшеленді. Көтеріліс тек жергілікті тұрғындардың наразылығын білдіріп қана қоймай, бүкіл өңірде кең көлемде қарсылық қозғалыстарын туғызды.

«Шаруалар көтерілістері 1930 жылдың алғашқы онкүндігінде Бұқтырманьның оң жақ жағалауындағы жекелеген ауылдарда басталған» [8, 5 п.]. Бұл дерек Толстоухов көтерілісін басуға қатысқандардың бірі И. Семеняқтың естеліктерінен алынып отыр. Ал БМСБ ӨӨ-нің ресми құжаттарына сүйенсек, көтеріліс ақпан айының соңына қарай, яғни 21-22 ақпанда басталған [7, 1108 б.].

Отандық зерттеуші ғалымдар осы мәселеге қатысты зерттеулерінде ресми құжаттарды негізге ала отырып, бұл оқиғалардың 20 ақпанда басталғандығын нақтылай кеткен [2, 200 б., 23]. Әйтсе де, бұл көтеріліс алдын ала ұйымдасқан сипатта болғанымен, нақты күніне қатысты тұжырым келтіру қиын. Себебі мұндай ауқымды көтеріліс әртүрлі аймақтарда бір мезгілде емес, кезең-кезеңмен, әртүрлі жағдайлар мен себептерге байланысты өрбіді.

Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының уәкілетті қызметкері Г. Котышев өзінің естелігінде: «Әрине, мен дайындалып жатқан көтеріліс туралы хабардар болдым» - деп, мәлімдейді [9, 1 п.]. Сондай-ақ, Котышев көтеріліс басшыларын жою жоспарына қатысты біршама маңызды мәлімет беріп өткен. Онда арнайы ұйымдастырылған операцияға қатысты жергілікті әкімшіліктің көтеріліс басталмай тұрып, оның қарқынды түрде дайындалып жатқаны туралы білгенін және соған сәйкес алдын ала шаралар қабылдағанын айтады. Дәл осы тұжырым 1963 жылғы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің (МҚК) анықтама-қорытындыларымен де расталады [2, 405 б.].

Бұл ретте, БМСБ-ның жедел мәліметтерінен байқайтынымыз, жергілікті билік аталған аудандардағы күрделі саяси жағдайларды өз бақылауында ұстап, көтеріліс дайындығы туралы алдын ала хабардар болған. Көтерілістің алдын алу бойынша шаралар қабылдап үлгерген жергілікті аудандық БМСБ уәкілеттілері бұл бағытта үлкен іс тындырған. БМСБ уәкілеттілері Н.Рябинин мен Г. Котышев аталған шараларға қатысты естеліктерінде: «Семей округі бойынша БМСБ бөлімінің бастығы С.Бак бұл алдын алу шараларына аса сақтықпен кіріскендігін» атап өтеді [10, 155 б., 9, 3 п.]. Құжаттар мен естеліктерді талдау нәтижесінде байқағанымыз, Соломон Бак жедел мәліметтердің дұрыстығына көз жеткізіп барып қана, алдын алу шараларына кіріскен. Осыған орай, Өскемен аудандық БК(б)П комитеті 1 ақпанда «80 адамнан тұратын коммунистік жасақ құрып», көтерілістің алдын алу шараларына сақадай сай дайын отырған [11, 2 п.]. Осы орайда айта кететін жайт, Өскемен ауданына қарасты ауылдарды көтеріліс оты шарпығанымен, көтерілісшілер аудан орталығына жете алмаған.

Әскери құрылымдарды жасақтаумен бірге, шекаралас аймақтарды да күшейту шаралары жүргізілген. Қатон-Қарағай БК(б)П аудандық комитетінің жауапты хатшысы Погореловтың 1930 жылы 15 ақпанда «өте құпия» белгісі бар телеграммасында ауданның барлық партия ұйымдары жауынгерлік әзірлікке дайын екенін хабарлаған. Телеграмманың мазмұнынан байқағанымыз, жаңа құрылып жатқан үш әскери жасақтың құрамы (Маймер БК(б)П, Солдатово БК(б)П, Медведка БК(б)П, Алтай БК(б)П, Қатон-Қарағай БК(б)П, Каменка БК(б)П, Черновое БК(б)П мүшелерінен құралған), қару-жарағы және қолбасшылығына қатысты мәліметтер берілген. Сондай-ақ, оларға ауданның оңтүстігінен солтүстігіне қарай тосқауыл құру міндеті жүктелген. Бұл жоспарлы іс-шара Шыңғыстау, Қатонқарағай аудандарының күшімен құрылған үш мұздай қаруланған әскери жасақ қатысқан.

Дәл осы шаралар көтерілістің жоспарланған мерзімінен бұрын басталуына түрткі болған [9, 1 п.]. Көтерілістің алдын алу операцияларына қатысқан Н.Рябинин мен Г.Котышевтің естеліктеріне сүйенсек, ақпанның 16-ы мен 18-і аралығында шаруалар біртіндеп ауыл-ауылдарда бас көтере бастаған [10, 155 б.]. БМСБ-ның ресми мәліметі бойынша жедел іс-шаралардың нәтижесінде, «20 ақпан күні 117 көтерілісші арасында 92 адам ұсталғаны» хабарланады. Қалғаны жекелеген ауылдарда Толстоуховтың басшылығымен бас көтерген [12, 277 б.].

Көтерілістің жаппай сипат ала бастауы көрші аудандарға таралу қаупін туғызды. Осыған орай, жергілікті билік көтерілісшілердің көрші аудандарға өтуіне жол бермеу үшін шұғыл шаралар қабылдаған. Оған сәйкес, 23 ақпанда Өскемен ауданының Кондратьевка селосында 4 жасақ, Зубовка және Васильевка селолары бағытында екі жақты әрекет ететін 60 адамдық 2 жасақ; Бұқтырма станциясында 60 адамдық жасақ; Зырян ауданына қарасты Гусинск жағалауында 30 адамдық әскери жасақ; Большенарым түбінде 152 адамнан тұратын әскер шоғырландырылды. Сондай-ақ, Устьнарым, Хайрузовка, Бураново, Большенарым, Солоновка, Максиха, Яры, Березовка, Малокрасноярка, Қатонқарағай ауылдарының маңына 118 адамнан тұратын әскери жасақтар қорғаныс шебін құрған [4, 201 б.].

Көтерілістің жаппай сипат алуына алдын-ала ұйымдастырудың болуы айтарлықтай әсер етті. Осыған сәйкес ұйымдастырушы топтар көтерілісшілер арасында тиімді байланыс орнатып, өзара әрекеттестікті қамтамасыз еткен. Сонымен қатар, алдын ала қажетті ресурстарды ұйымдастыру, қару-жарақпен қамтамасыз ету және қарулы күрестің стратегиясын айқындау сияқты маңызды мәселелер де шешілген. Бұл шаралар көтерілісшілердің әрекетінің үйлесімділігін арттырып, көтеріліс ауқымын кеңейтуге мүмкіндік берген [9, 3 п., 13, 144 п.]. Алайда, бұл аудандарда көтерілісшілер ұзақ қарсылық көрсетіп, тұрақты күш құра алмады. Негізгі шешуші қақтығыстар ақпан айының 21-і мен 27-сі аралығында орын алған.

3 наурыздағы жедел барлау қызметінің мәліметтеріне сәйкес, көтерілісшілердің жеке шағын топтары қалып, Толстоуховтың жасағы Самар ауданына қарай өткен [14, 3 п.]. Осы уақытқа дейін көтерілісшілердің негізгі күштері Күршім және Самар аудандарында қолдау тауып, олардың қатары күшейіп, айтарлықтай қарсылық танытқан. Бірақ күштік құрылымдар тарапынан жүргізілген операциялар мен күштік әдістер көтерілісшілердің бір бөлігін ығыстырып, олардың қарсылығын бәсеңдеткен.

7 наурызға қарай көтеріліс басылып, Өскемен, Зырян, Убинск, Самар, Риддер, Катон-Қарағай аудандарында әскери жағдай алынып тасталды. Тек көтерілістің қыны жоғары болған аудандарда әскери құрылымдар қызметтерін жалғастыра берген. Бірақ, шекараға жақын аудандарда қалған көтерілісшілермен күрес жалғасып жатты. Міне, осындай қалыптасқан қиын жағдайда көтерілісшілер жазалаушы әскерлерден қорғанып, шет елдерге қашуға мәжбүр болған [15, 39 п.].

Байқап отырсақ, қоғамдық тәртіпті орнату мен реттеу тәсілдері әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік контекстіне сәйкес өзгеріп отырған. Әрине, қазіргі заманның талаптары мен нормаларын өткен ғасырдың басындағы кезеңмен салыстыру әділ болмас әрине. Себебі әр дәуірдің өзіндік ерекшеліктері мен басқару жүйесінің ықпалы әртүрлі болады. Сол сияқты, кеңестік Қазақстанда да өткен ғасырдың 20-30 жылдары қоғамдық тәртіпті реттеу тәсілдері өзгеріп, жаңа әлеуметтік-саяси жағдайларға бейімделді. Осыған орай, көтерілісті басу әдістері де қатаң болды. Мәселен, Семей округіне қарасты Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруа көтерілістерін басу үшін билік әскери күшке жүгінген. Бейбіт келіссөздер жүргізу немесе басқа да дипломатиялық әдістер арқылы бір ымыраға келу туралы мүлдем сөз болмаған. Дәл осындай басып-жаншу саясаты Қазақстанның шығысындағы барлық халық көтерілістері кезінде байқалған. Тіпті келіссөздердің нәтижесінде көтеріліс қарқыны бәсеңдеген Абыралы көтерілісі де соңында көтерілісшілерге қатысты қатаң әрі әділетсіз сот үкімдерімен аяқталды.

БМСБ-ның Орталық Комитетке жолдаған жедел мәліметтерінде көтерілістер «контрреволюциялық элементтер» және қоғамның «үстем тап өкілдері» ұйымдастырған «антикеңестік бас көтерулер» ретінде бағаланды. Оған қоса, БМСБ-ның құжаттарында көтеріліске қатысқан шаруалар ресми түрде «бандалар» және «басбұзарлар» деп, аталады. Бұл деректер, өз кезегінде, сол дәуірдегі саяси және әлеуметтік жағдайды сипаттайды. Сол кезеңде билік құрылымдарының шаруаларға қатысты қатаң айыптаулары мен оларды қылмыскерлер ретінде көрсету фактілері, ең алдымен, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға бағытталған саясаттың бір бөлігі ретінде түсіндірілді. Осылайша мұндай әрекеттер, әсіресе шаруалар көтерілісінің аяусыз түрде басып-жанышталуы, биліктің қолындағы саяси күшті нығайту мен кез-келген оппозицияны аяусыз басу қажеттілігінен туындаған.

Осы күнге дейін Толстоухов көтерілісі тек орыс тілді халықтардың қатысуымен ғана сипатталып, оның құрамында қазақ халқының қатысуы назардан тыс қалған еді. Алайда соңғы уақытта анықталған деректер бұл тұжырымды қайта қарауға негіз болып отыр. Көтеріліске қатысқан деп, айыпталғандарға қатысты жүргізілген тергеу істерінде көтерілісшілердің құрамында қазақтардың да болғаны белгілі болып отыр. Мәселен, тергеу істеріндегі көтерілісшілердің тізімінде Өскемен және Зырян аудандарымен қатар Самар, Күршім, Катон-қарағай аудандарының тұрғындарының аты аталып қана қоймай, оларға қатысты сот шешімдері де шыққан. Тіпті көтерілісті ұйымдастырды деп, айыпталған Күршім ауданының тұрғыны Самаев Нұрғали, БМСБ «үштігінің» шешімімен ату жазасына кесілген [16, 2016.]. Сонымен, көтеріліс тек ортақ әлеуметтік-

экономикалық мәселелер бойынша түрлі этникалық топтардың бірігуімен шектеліп қалмай, оның географиялық ауқымы да кеңейгенін көрсетіп отыр.

Наразылықтарға қазақтардың да қатысу дерегі И. Семеняқтың естеліктерінде де кездеседі. Онда көтерілістің алғашқы күндері милиция бастығы М. Рыбак Бұқтырмадан байланысқа шығып: «Негізінен бас көтеріп жатқандардың көпшілігі қазақтар» деп, олармен жұмыс жүргізу үшін бірнеше қазақ коммунистерін жіберуді сұрағаны айтылады [8, 5 п.]. Демек, 1930 жылғы көтерілістерге қазақ халқы да белсенді қатысқан. Себебі, бұл кезеңдегі әлеуметтік теңсіздік, зорлық-зомбылық пен ұжымдастыру саясатының ауыртпалықтары барлық ауыл тұрғындарына бірдей әсер еткені белгілі. Нәтижесінде, жоғарыда аталған аудандардағы әр түрлі этникалық топтардың ортақ мақсат үшін бірігуі, кеңес үкіметінің саясатына қарсы жалпы халықтық қарсылық тудырған. Осы жағдай, әр түрлі этникалық топтардың ортақ мүдде мен мақсатқа қарай бірігуін, кеңес үкіметінің саясатының тудырған әлеуметтік және экономикалық қиындықтарына қарсы тұру ретінде тарихи тұрғыдан заңды әрі табиғи құбылыс ретінде қарастыруға негіз болмақ.

Қазақстанның шығысындағы шаруалар көтерілістерінің себептері олардың ұрандарынан көрініп тұрды [17, 177 п., 13, 5 п.]:

- «Мал жинауға және ұжымдастыруға қарсымыз»;
- «Қазақ халқы тоналды және өлуге шақ қалды»;
- «Ұжымдастыруды тоқтатуды талап етеміз, шаруаның еркін еңбегі жасасын»;
- «Біз билікке қарсы емеспіз, зорлық-зомбылыққа қарсымыз»;
- «Кеңестік билік құрысын»;
- «Кезекте тұрған, нансыз қайыршы өмір құрысын».

Иә, бұл жерде шаруалар өздерінің күнделікті әлеуметтік-экономикалық мәселелерін көтеріп отырғаны айқын көрінеді. Бұл тұжырымымызды, көтерілісті басуға қатысқандардың бірі М.Ивановтың жазбаша естелігі дәлелдей түсетіндей (Қосымша А): «Шаруалар әңгіме арасында таратқан ұранды сөздері көше бойында ілінген маталарда жазылып тұрды...» [13, 149 п.]. Бұл көтерілістер, жалпы алғанда, шаруалардың әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күресінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, себебі шаруалар өздерінің мәселелерін кеңестік билік алдында ашық түрде көтеріп, қоғамда өзгеріс жасауды мақсат етті. Ал билік шаруалардың наразылығын «антикеңестік» қозғалыс ретінде қарастыруы қисынсыз, себебі шаруалардың «кеңестік билік жойылсын» сияқты ұрандарының астарында әділеттілікке негізделген және әлеуметтік жағдайларын жақсартуды көздейтін басқару жүйесінің келуін талап ету ниеті жатқан еді. Осы тұжырымызды Толстоухов көтерілісін қолдаушы Василий Кочергиннің өз жақтастары алдында сөйлеген сөздері нақтылай түседі: «бұл билікті құлатқаннан кейін, бізде таза кеңестік билік орнайды» [18, 89 п.]. Көріп тұрғанымыздай, көтерілісшілердің ұрандары мен мәлімдемелері, сондай-ақ көтерілісшілердің саяси көзқарастары, олардың билік құрылымына қарсы емес, әділеттілік пен теңдікке негізделген жаңа жүйе орнатуды мақсат еткенін көрсетеді.

Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруалар көтерілістері ресми құжаттарда контрреволюциялық ұйымның іс-әрекеті ретінде сипатталады. Ф. Голощекин 1930 жылы 5 наурызда Сталинге жолдаған хатында бұл ұйымның бұрыннан бері дайындық жүргізгенін және көтерілісшілердің «Орал және Сібір өлкелерімен байланыс орнатып, ұйымдық құрылымдарға ие болғанын» мәлімдейді [7, 232 б.]. Әрине, осы кезде көрші Алтай өлкесіндегі орын алған шаруалар толқуларының ықпалы болғаны сөзсіз. Оған қоса, аталған аудандарға жер аударылған бұрынғы ақ гвардияшылар мен әскери қызметте болған казактардың жақындарымен байланыстарын да жоққа шығара алмаймыз. Тіпті онымен қоса, көтеріліс басшысы Ф. Толстоухов 1909 жылы Бұқтырма өлкесіне эсерлер партиясының мүшесі ретінде жер аударылған. Сондай-ақ, басқа да көтерілісшілердің тағдыры осыған ұқсас еді, яғни олар да саяси себептермен жер аударылған немесе қудалауда жүрген тұлғалар болатын. Сол себепті, большевиктер үшін көтерілісшілердің мұндай құрамы қауіпті әрі ескі режимнің қалдықтары ретінде қабылданды. Тиісінше, оларды контрреволюциялық күштер ретінде айыптап, қатал жазалаған.

Осыған ұқсас сипат Абыралы, Шыңғыстау және Шұбартау аудандарында байқалды. Көтеріліске қатысқан шаруаларға қатысты БМСБ органдарының тергеу материалдарында көтерілістің себебі ретінде: «байлардың және қазақтың ұлтшыл интеллигенттері мен жекелеген өкілдерінің контрреволюциялық әрекетінің нәтижелері...» деп көрсетіледі [1, 207 б.]. Иә, бұл жерде де шаруа көтерілістерінің артында белгілі бір ұйымдастырушылар мен басшылар болғандығы жөнінде тұжырым жасауға болады. Бірақ, аталған аудандардағы көтерілістердің барлығы дерлік табиғи түрде, яғни ауылшаруашылық науқандары барысында туындағаны туралы деректер мол. Мысалы, Абыралы ауданындағы көтеріліс алғашқы кезеңде ұйымдастырушы топтың жоқтығымен ерекшеленді. Көтеріліс өз бастауын ет дайындау науқандары кезінде орын алған тәртіпсіздіктерден алды. Бұл кезеңде наразылық білдіргендердің арасында тек белсенділері ғана байқалып, көтеріліс әлі де ұйымдасқан сипатқа көшпеген. Кейін, көтеріліс басшылығын өз қолына алған Ы. Кемпірбаев тергеушілерге берген жауабында: көтерілістің алғашқы күні «100 адамнан асатын көпшілік ауылдық кеңеске қарай жылжыды, ауылдық кеңеске жеткенше олар 200 адамнан асып түсті» - деп, ол кезде көтерілістің нақты басшыларының болмағанын атап өтеді [16, 465 б.]. Осы жерде айта кететініміз, Ы. Кемпірбаевті көтеріліске басшылық етуге итермелеген жағдайлардың бірі — інісінің коммунистік жасақтар тарапынан өлтірілуі еді. Ол көтеріліс кезінде өзінің басшылық рөліне іштей дайын болмағанын, бірақ жағдайдың оны осылай әрекет етуге итермелегенін айтады.

Сондай-ақ, Кемпірбаев көтеріліске дейін атқарған қызметіне қатысты келесідей мәлімдеме береді: «Мен, өз ауылымда кеңес үкіметінің белсенді азаматы болдым, ауыл кеңесінің мүшесі, кедейлер одағы комитетінің төрағасы, салық комиссиясының мүшесі, сонымен қатар, қылмыспен күресетін бестіктің мүшесі болдым және жалпы алғанда, өз ауылымда кеңес үкіметінің барлық іс-шараларын жүргізуде белсене атсалыстым» [16, 461 б.]. Осы қызметтері арқылы ол кеңес үкіметінің белсенді қолдаушысы болып табылды және сол кездегі жүйені бұзуға деген жеке ниетінің болмағанын байқаймыз.

Онымен қоса, көтеріліс басшылары құрамында басқада коммунистер мен белсенділер болған, және көпшілігі әлеуметтік жағынан әлсіз топтардан шыққаны анықталған. Бұл деректі көтерілісшілермен келіссөз жүргізген Өлкелік комитет өкілі А. Масановтың мәлімдемелері де растайды [10, 172 б.]. Наразылық барысында олардың рөлі ерекше болды, өйткені олар тәртіпсіздіктердің күшеюі мен жағдайдың шиеленісуіне қарамастан, шаруаларды шектен шықпауға, жағдайды одан әрі ушықтырмауға және тәртіпті сақтауға шақырды [16, 465 б.].

Жергілікті билік, арнайы жағдайды тұрақтандыруға аттандырылған үкімет мүшелерін көтерілісті басу барысында шарасыздық танытты деп, айыптаған. Себебі, Джамалетдиновтың жасағына қосылған үкімет өкілі Масанов, көтерілісшілерді «банда емес, алаңдаған халық, олар ешқандай қауіп тудырмайды», деп халыққа қарсы оқ ауды тоқтатуды бұйырған [2, 126 б.]. Осы қадамдардың нәтижесінде үкімет мүшелері Масанов пен Көтібаровтың бастамасымен бейбіт келіссөзге қол жеткізген. Масановтың өз көзімен көріп, жағдайды әділ бағалауға ұмтылған әрекеті кейін БМСБ тарапынан қателік ретінде танылып, көтерілісшілерге қатысты «алдағы уақытта қарулы күрес әдісін қолдануды жалғастыру керектігі» туралы қорытынды жасаған [2, 152 б.]. Осылайша, көтерілістің бейбіт жолмен шешілуі үкімет мүшелері Масанов пен Көтібаровтарға ғана керек болғандай көрінді. Тиісінше, көтерілісшілер арасында билікке деген сенімсіздік артып, шаруалар наразылықтары қарулы қарсылықпен жалғасқан.

Тергеушілер шаруалар көтерілістерін Алаш Орда қозғалысымен байланыстыру арқылы олардың саяси сипатын көрсетуге тырысты ма, әлде бұл тергеудің бір әдісі болды ма, ол әлі де айқын емес. Алайда тергеушілер көтерілісшілерден алған сұрақ-жауап барысында олардың Алаш Орда қозғалысына қатысы туралы сұрақтарды жиі қойған. Бұл жағдай, бір жағынан, көтерілістің әлеуметтік-экономикалық себептерін көлегейлеуге бағытталған болуы да мүмкін, екінші жағынан, тергеу процесінің саяси контекстте жүргізілгенін көрсетеді. Мысалы, БМСБ-ның тергеу қорытындыларында Абыралы, Шыңғыстау аудандарындағы шаруа көтерілістерінде ұқсас оқиғалар желісі байқалады. Екі ауданда да көтерілісті ұйымдастыруға арнайы келген тұлғалардың

болғанын атап көрсетеді. Әрине, осындай қалыптасқан жағдайда кеңестерге өкпелі тұлғалардың назарға ілігетіндігі сөзсіз. Осыған орай, шаруашылықтары тәркіленіп, жер аударылған Абыралы ауданынан Мұсабеков Есімбек пен Шыңғыстау ауданынан Молдабаев Манапты айыптаған. Дәл осы кезде тарихи мекендеріне ат басын бұрған олар негізгі күдіктілердің біріне айналады [2, 359 б.].

Х. Әбжановтың тұжырымына сәйкес, «20-жылдардың соңында Алаш қозғалысының халықты большевиктік саясат пен билікке қарсы көтеруге деген әлеуеті әлсіреп, тіпті қалмаған» [19]. Яғни, азамат соғысы жылдарынан кейінгі кезеңде Алаш қозғалысының негізгі көшбасшылары мен жақтаушыларының көпшілігі репрессияларға ұшырап, қозғалыстың ықпалы да біртіндеп төмендеген.

Сонымен бірге, осы кезеңдегі билік органдарының көтерілісті басуға қатысты нұсқаулары мен бұйрықтары қатаң тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталды. Нәтижесінде оларды орындау барысында кейбір өкілетті тұлғалардың асыра сілтеу әрекеттеріне жол берілген. Әсіресе, жазалаушы жасақтар көтерілістерді басу барысында қатаң жазалау шараларын қолданудан еш тартынбағанын байқауға болады. Мысалы, 25 ақпанда Зубовка ауылындағы қанды қақтығыстардан кейін, жасақтардың басшылары Тарасенко мен Рыбактың (аудандық милиция бастығы) басшылығымен Мякотиха ауылында коммунистік жасақтар көтерілісшілерді жаншып, тұтқынға алынғандарды қатаң түрде жазалау шараларына кіріскен. Бұл қанды оқиғаларды көтерілісті басуға қатысқан жасақтардың бірінде болған И. Семеняк естеліктерінде келесідей сипаттайды: «27 ақпанда біз таң атысымен Мякотихаға қарай жылжыдық. ...Шынында да Мякотиха ауылында М. Рыбак қатыгездік танытып жатыр екен (С. Бак осы жағдайға қатысты М. Рыбактың байланысқа шығуын сұраған болатын). Азамат Семиненко М. Рыбакты тауып алып: - Сен Бакпен сөйлестің бе? Ол сені тез арада байланысқа шықсын, деп жатыр. Рыбак: - Ал мен онымен немінеге сөйлесуім керек, білесіңдей оны бәрін өз қолында ұстағысы келеді. Ол БМСБ бастығы ретінде оған бағынуың керек. Менің дәл қазір телефонмен сөйлесуге уақытым жоқ, мен негізгі қылмыскерлерді анықтап, олардың жазасын беруім қажет, деп жауап берді. Шынында да, ол өзі шешім қабылдап, Мякотиха ауылында тыйым салынған әдістерді қодану арқылы тергеу жүргізіп, бірнеше адамды атып тастаған» [8, 20 п.]. Бұл сұмдық жағдайдан кейін Семей округі бойынша МСБ бөлімінің бастығы С. Бак Мякотиха ауылында М. Рыбактың орнына И. Семиненконы қалдырып, Семейге шақыртып алған. Келесі бір көтерілісті басуға қатысқандардың бірі М. Ивановтың естеліктерінде М.Рыбактың заңсыз әрекеттеріне қатысты келесі мәлімет келтіріледі: «Жекелеген бандиттерді ұстау барысында бұрынан танитын қылмыскерлерді тергеп-тексермей жатып көздерін жойды» [13, 143 п.]. Расында да, ол Мякотиха ауылында тыйым салынған заттарды қолдана отырып, тергеулер жүргізген. Өз бетінше үкім шығара отырып, бірнеше адамды атып өлтірді және осы оқиғалар туралы ешқандай із қалдырмаған [8, 20 п., 13, 4 п.]. Бұл қатыгездіктерді М. Рыбак басқарған жасақ құрмында болған Ивановта өз естеліктерінде растайды. Бір қызығы, Рыбактың осы қатыгездігі аса жоғары бағаландыма белгісіз, бірақ ол Абыралы, Шыңғыстау аудандарындағы шаруалар көтерілістерін басуға да атсалысқан [2, 132 б.]. Сондай-ақ, осы М. Рыбак сынды жазалаушы жасақ бастықтары Рябинин, Котышев, Зайнутдинов, Низюлько, Забелевтер де 1931 жылы екінші мәрте халық қарсылықтарын басуға аттандырылған. 1931 жылы БМСБ уәкілеттілері төменде аталған аудандар бойынша бекітілген:

Қақаралы МСБ: Казанский
 Қайнар МСБ: Бекпасов, Чупин
 Абыралы МСБ: Чекмарев
 Қарауыл МСБ: Филимонов
 Шыңғыстау МСБ: Рыбак, Москвин
 Шұбартау МСБ: Байбосынов, Шубин
 Көпекті МСБ: Рябинин, Забелев
 Аягөз МСБ: Котышев, Низюлько
 Семиарка МСБ: Рачинский
 Қызык-Кесік МСБ: Рябинин, Зайнутдинов

Қызылтан МСБ: Мұхамеджанов
Бесқарағай МСБ Зайтов
Жарма МСБ Денисов [4, 140-141 бб.].

Келесі қанды қақтығыстардың бірі Зубовка ауылында болды. Г. Котышевтың естеліктерінде атап өтілгендей, Зубовка түбінде көтерілісшілердің саны шамамен 1500 адамды құраған. Ұзаққа созылған қарсылықтан кейін 300-ге жуық көтерілісшілер өз еркімен берілген. Қолға түскендерге қатысты Г. Котышев былай дейді: «Өз еркімен берілген көтерілісшілермен жұмыс істеу қажет болды. Көтеріліске күшпен тартылғандарды бөліп, ең белсенділерін анықтау керек еді. Қалыптасқан жағдайда шамам келмей мен бұл жұмысты атқара алмадым. Нақты қай күні екені есімде жоқ, бірақ Зубовкаға БМСБ-ның аудан бойынша уәкілетті Утин келгеннен кейін, ол осы барлық қанды жұмыстармен айналысты» [9, 9 п.]. Байқағанымыздай, аудандық БМСБ-сы мен милиция басшылары осы қанды оқиғаларды өз қолдарымен атқарған. Олар тіпті бұл заңсыз әрекеттері үшін жауакершіліктің болатыны жөнінде мүлдем ойыларына да кіріп шықпаған. Мәселен, аудандық прокурор Нағызбаевқа «Сіз заңсыз әрекет жасағаныңызды білдіңіз бе?» деген сұраққа былай деп жауап берген: «Мен мұны қалыпты жағдай деп санадым, себебі көтеріліс кезінде... тұтқындарды сотсыз және тергеусіз ату жағдайы болды. Мен 1931 жылдың сәуір айында 16 адам атылған осындай бес оқиғаны білемін» [20, 166 б.]. Дәл осындай қатаң шаралар шаруалар арасындағы толқуларды тез арада басудың бірден-бір әдісі ретінде қарастырылды. Бұл сұмдықтардан үкімет басшылығы хабардар болды ма белгісіз, бірақ Голощекиннің 5 наурызда Сталинге жолдаған құпия хатында: «өлімдер тек қана қақтығыстар кезінде болды» деп, хабарлайды [7, 233 б.].

Абыралы ауданындағы шаруалар көтерілісін басу барысында да түрлі репрессиялық әдістерді қолданды. Шет ауданының БМСБ бөлімінің бастығы Сычев, «1931 жылы 20 наурызда Абыралы ауданына қарасты ауылдардың бірінде Чупиннің жасағы көтерілісшілерге қосылмай қалып қойған тұрғындарды (70 шақты адам) тізіп қойып, пулеметпен атып тастағанын» мәлімдейді. Дәл осындай жағдай Шұбартау ауданында да орын алған. Бұл жолы қатыгездік танытқан жасақ бастығы Иерусалимов еді. Оның жасағы 27 жазықсыз адамды атып өлтірген. Бұл оқиғаны ол БМСБ-на берген хабарламасында бандамен күрес ретінде көрсетіп, осы ісі үшін Қарқаралы аудандық атқару комитетінен марапатта алған [20, 167 б.].

Сондай-ақ, Шыңғыстау ауданында тұрмыстық талабын білдіру үшін келе жатқан 150-200 шамалы қарусыз адамға жазалаушы әскер арнайы пулемет орнатқан машинамен келіп қынадай қырады. Көтеріліс ұйымдастырушылары деп есептелген Қасымбек Солтабаевтан өзге Санияқас, Қыдыш, Қарабала, Ташмұхамбет, Алатай деген 5 адам ұсталып, сол жерде атылып, НКВД-ның ауласындағы құдыққа тасталады. Қарауыл өзенінің жыра-жылғасы сотсыз, тергеусіз, үкімсіз атылған адамдардың өлігіне толып кетеді [21, 117 б.].

Көтерілісті басуға аттандырылған жасақтар тек белсенді қарсылық көрсетілген жағдайда ғана қарулы күш қолдануға рұқсаты болған, бірақ байқағанымыздай бұл талап мүлдем ескерілмеген [11, 546 б.]. Себебі бұл шаралар әлеуметтік қарсылықты жоюға және халықты үрейлендіру арқылы тәртіпті қалпына келтіруге бағытталды десек болады. Көтерілісті басу мақсатында қолданылған жазалау әдістері тек аймақтағы қарсылықты жоюға ғана емес, сонымен қатар жалпы халықтың наразылығын алдын алу үшін де жүзеге асырылды.

Мұндай қатыгездіктер көтерілісшілер арасында үлкен дүрбелең тудырып, олардың қатарында үрей мен бейберекетсіздікке алып келді. Аудан орталығында бекінген көтерілісшілердің бір бөлігі оқиға болған ауылдарға аттанып, жазалаушы күштерге қарсы әрекет етуге дайын болды [16, 476 б.]. Алайда, бұл әрекет көтерілісшілердің ұйымшылдығын әлсіретіп, олардың қатарын сиретті. Осылайша, Кеңес үкіметі көтерілісшілердің қарсылығын тоқтату үшін түрлі тәсілдер қолданғанын байқауға болады. Олар тек әскери күшпен ғана шектелмей, әлеуметтік және психологиялық қысым арқылы да күресті. Мұның нәтижесінде көтерілісшілердің ұйымшылдығы бұзылып, олардың қарсыласу қабілеті әлсіреген болатын.

Қазіргі таңда Қазақстанның шығысындағы көтерілістерге қатысқандардың нақты саны туралы бірыңғай пікір жоқ. Зерттеушілердің ресми деректерге сүйене отырып, көтеріліске қатысу-

шылардың санына қатысты берген сандық мәліметері әркелкі. Сондай-ақ қақтығыстар кезінде қаза тапқандар мен, тергеу шаралары барысында өлтірілгендерге қатысты нақты мәліметтер жоқ. Зерттеушілердің әртүрлі әдіс-тәсілдермен анықтаған мәліметтеріне, сондай-ақ дереккөздердегі ақпараттың толық болмауына байланысты көрсеткіштер әрқилы. Сондықтан көтерілісшілердің нақты саны мен жазалау шараларының қорытындылары туралы айту қиын, өйткені қазір қолда бар ресми құжаттардың өзінде де сандық мәліметтер арасында айырмашылықтар кездеседі [11, 2 п., 22, 162 п., 15, 12 п.]. Мұндай әртүрлі дереккөздер мен зерттеулердегі түрлі санақ нәтижелері көтеріліс барысында болған оқиғалардың ауқымын, сондай-ақ құжаттаманың толықтығы мен дәлдігіне қатысты сұрақтарды туындатады.

Зерттеуші ғалым Т. Омарбеков Өскемен және Зырян аудандарындағы қақтығыстар кезінде жазалаушы жасақтарға қарағанда көтерілісшілердің қатары әлдеқайда сирей түскенін атап өтеді [4, 205 б.]. Бұл тұжырым көтеріліс барысында қаза тапқандарға қатысты ресми деректердегі мәліметтермен расталады. Көтерілісшілер ашық қарсылық танытқанымен, аса қатыгездікке бара қоймаған.

1930 жылдың 3 наурызындағы мәліметтер бойынша Өскемен және Зырян аудандарында көтеріліс басылып, 560 көтерілісші тұтқынға алынған, ал өлтірілгендердің саны 160-тан асып түскен [22, 162 п.]. Дәл осындай ақпаратты екі күннен кейін, яғни 5 наурызда Ф.Голощекин И.Сталинге жолдаған құпия хатында: «...біздің жағымыздан 7 адам, олардың жағынан — 160 адам» деп, мәлімет берген [7, 233 б.]. Бір қызығы 7 наурызда, Семей өңірлік партия комитетінің жауапты хатшысы В. Фомин мен Семей округі бойынша Мемлекеттік саяси басқарма (МСБ) бөлімінің бастығы С. Бак арасындағы тікелей байланыс арқылы жаңартылған мәліметтерде тұтқынға алынғандардың саны 700-ге жетіп, өлтірілгендердің саны шамамен 300 адамға дейін өскені айтылады [15, 12 п.]. Билік көтеріліске қатысқан шаруаларға қатысты қолданылған шаралардың қатаңдығы мен толық көлемін жасыруға тырысты ма белгісіз, бірақ алдыңғы мәліметтермен салыстырғанда өлтірілгендердің саны екі есе артып, тұтқынға алынғандардың саны айтарлықтай өскені байқалады. Бұл өзгерістердің бірнеше себептері болуы мүмкін:

- Біріншіден, үкімет тарапынан көтерілісшілердің қарсылығын басуға бағытталған репрессиялық шаралардың күшейтілуі ықтимал. Көтерілісшілердің қарсылығын басу үшін қолданылған күштердің артуы мен жаңа тұтқындардың алынуы жағдайды осылайша өзгертті.

- Екіншіден, деректерді тіркеу және есепке алу әдістерінің әртүрлілігі де мәліметтердегі өзгерістерге әсер етуі мүмкін.

- Үшіншіден, көтеріліс барысындағы қатаң шаралар мен репрессиялардың ауқымын төмендету мақсатында ақпаратты жасыру немесе бұрмалау әрекеті де орын алған болуы ықтимал.

Келесі бір дерек осы мәселенің мәнін аша түсетіндей, мәселен, 1930 жылы 18 мамырда БМСБ ӨӨ-і «...БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті, Қазақ Орталық Атқару Комитеті, Қазақ халық комиссариаты бізбен ешбір келісімсіз БМСБ қылмыстық-барлау бөлімдері өзара ақпараттар алысу тәртібіне сәйкес жіберген материалдарын пайдаланғанын» мәлімдеген. Онда, «Семей округінің Өскемен ауданындағы кулақтық бандиттік бас көтерулерге қатысты фактілер дөрекі бұрмаланғанын» алға тартып, жедел барлау мәліметтерін қайта қайтаруды сұраған [4, 208-209 бб.]. Бір білетініміз, бұл кезеңде ақпараттың жеделдігі мен нақтылығы маңызды рөл атқарғанымен, ортақ есептеу жүйелерінің болмауы салдарынан мәліметтер бірнеше рет қайта қарастырылып, жаңартылып отырған. Осыған қарамастан, жоғарыда Голощекиннің Орталық Атқару Комитетіне берген мәліметтері еш өзгеріссіз қалған. Қалай болғанда да көтеріліске қатысқандарды көтеріліс орындарында аяусыз жазалау шаралары жүргізілгендігі анық байқалады.

Көтерілісшілердің көпшілігі көтеріліс орындарында немесе кейіннен тұтқындалып, өлім жазасына кесілді. Сонымен қатар, көтерілісшілердің ісін жазалау органдарына тапсыру қажеттілігі де көтерілді. Мәселен, 1930 жылы 3 наурызда МСБ барлау бөлімінің бастығы Кречко, тұтқынға түскендердің ісін қарау процесін жеделдету мақсатында, С. Бактан Өскеменде дереу Өскери Трибунал құру жөнінде Өлкелік басшылыққа ұсыныс жасауды сұраған [15, 17 п.]. Кейін бұл ұсыныс Өлкелік комитет тарапынан орынсыз деп, танылды. Бұл шешімнің себепін келесідей

түсіндірген: «Сіздер өзімізге белгілі жою операциясын (контрреволюциялық ұйымды жою операциясын, автор) ізін суытпай уақытылы жүргізбедіңіздер, Өлкелік комитет оқиға орнында үкім шығару құқығын беруді орынды деп, санамайды» [22, 162 п.].

А. Жанбосинова тергеушілердің жұмысына қатысты өз тұжырымында, әсіресе кейбір аудандарда қолданылған «инновациялық» тергеу әдістеріне назар аударады. Тергеушілердің бұл әдістерінің ерекшелігі — барлық тұтқындалған адамдарды бірден көтерілісшілер немесе басқа да контрреволюциялық ұйымдардың мүшелері етіп көрсетуге тырысқандығында. Мұндай тәсілдер тергеу процесін әділетсіз және қисынсыз жүргенін көрсетіп тұр. Өйткені, ешқандай нақты дәлелдер мен айғақтар болмаған жағдайда, бір ауылды немесе бір әлеуметтік топты «контрреволюциялық элемент» деп айыптап, барлығын бірдей күдіктілердің тізіміне қосу арқылы тергеуі күмән келтіреді [23].

Сөйте тұра, тергеушілерге кедейлер мен орта шаруалар арасынан көтерілісте аса көп белсенділік танытпағандарды босату туралы бұйрықтар да түскен. Осыған орай, тек байлар, молдалар, ұлтшылдар деп танылғандар әлеуметтік жағдайларына қарамастан жазаланды, яғни олар сотталып, көпшілігі ату жазасына кесілді. Бұл қадам таптық күресті одан әрі күшейтіп, бай мен кедейлерді бір-біріне қарсы қойды. Осылайша, олардың істері қысқа мерзімде қаралуы туралы арнайы бұйрық шығарылды [4, 140-142 бб.].

Тергеу істері негізінде жасалған қорытындыларға сәйкес, 1930-1931 жылдары қарулы көтеріліске қатысқандарға қолданылған жаза түрлері 2 кестеде көрсетілген мәліметтерде көрініс табады [2; 405, 382, 359, 451, 388, 470 бб.].

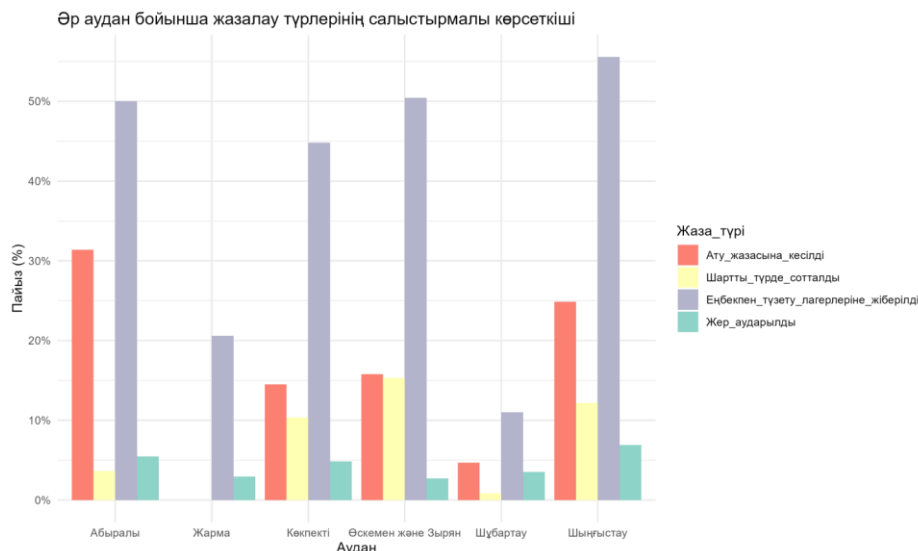
2-кесте. 1930-1931 жж. Қазақстанның шығысындағы көтеріліске қатысқандарға қатысты қабылданған жаза түрлері.

Аудан атаулары	Қылмыстық жазаға тартылғандар	Ату жазасына кесілді	Шартты түрде сотталды	Еңбекпен түзету лагерлеріне жіберілді		3-10 жылға дейін мерзімге жер аударылды	
				3-10 жылға дейін	3-5 жылға дейін	Қазақстанның ішкі аудандарына	Батыс Сібірге
Өскемен және Зырян	222	35	34	112	-	-	6
Абыралы	274	86	10	137	-	10	5
Шыңғыстау	189	47	23	105	-	13	-
Шұбартау	600 олардың 474 босатылған	28	5	66	-	21 олардың 4 арнайы қоныс орындарына жіберілді	-
Көкпекті	145	21	15	23	42	7	-
Жарма	34	-	-	7	-	1	-

Кестеде көтеріліс болған аудандар бойынша қылмыстық жаза түрлерінің қолданылуы көрсетілген. Негізгі жаза түрлері — ату жазасы, шартты түрде соттау, еңбекпен түзету лагерлеріне жіберу және жер аудару. Сондай-ақ, бұл кестеде әр аудан бойынша әртүрлі жаза түрлерінің қолданылуы мен олардың жиілігі ұсынылып отыр. Байқағанымыздай, Өскемен, Зырян, Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау және Көкпекті аудандарында көтеріліске қатысқандарға жазалардың қатаң түрлері жиі қолданылған. Бұл аудандардағы көтерілістердің қарқындылығы мен таралу ауқымы көтерілісшілерге тағылған айыптар мен шыққан үкімдерінің қатандығына әсер етті десек болады. Себебі, бұл аудандардағы халық толқулары Кеңестік жүйе үшін үлкен қауіп туғызды. Атап айтқанда, бұл аудандарда көтерілісшілер Кеңес билігін уақытша болса да жойып, жергілікті деңгейде аудан орталықтарын басып алу жағдайлары орын алған болатын.

Көтеріліске қатысқандарға шыққан үкімдердің әр аудан бойынша пайыздық үлесі төмендегі 1 диаграммадан көреміз.

1-диаграмма. Қылмыстық жаза түрлерінің аудандар бойынша көрсеткіші.

Халық қарсылықтары мұнымен тоқтамады. Әсіресе көрші елдерге қашқан халықтың қарасы көп болды. Қазақстанның шығыс бөлігіндегі халықтардың Қытайға көшу үрдісі осы кезеңде айтарлықтай өскен. Осылайша шекараға жақын аудандардан халықтың қарқынды түрде кетуі, билік үшін күрделі мәселеге айналды. Бұл жағдай мемлекет тарапынан біршама алаңдаушылық туғызып, осы заңсыз миграцияны тоқтату бойынша түрлі шаралардың қабылдануына әкелді. Оның ішінде:

- Шекаралық аймақтарда бақылауды күшейту – шекаралас аймақтарда заңсыз көші-қонды алдын алу үшін қатаң бақылау мен қадағалау шараларын жүзеге асырды. Бұл шара шекаралық қауіпсіздікті нығайту және заңсыз миграцияның жолын кесу үшін қабылданды.

- Көшіп кеткен шаруашылықтарды қайта қайтару – елден көшіп кеткен шаруаларды және олардың шаруашылықтарын қайта оралуға шақыру, және оларған жағдайда амнистия жариялау ұсынылды.

- Көшуге әрекеттенгендерді тоқтату – көші-қон процесін заңсыз әрекет ретінде қарастырып, бұл процесс кезінде анықталған азаматтарды тоқтату және оларды ел ішінде қалдыру мақсатында қабылданған шаралар.

- Қауіпті деп танылған тұлғаларды ұстау және жою мақсатында шетелдермен байланыс орнату – шетелге көшуге әрекеттенген немесе қоғамға қауіп төндіретін тұлғаларды ұстау және оларды жою үшін халықаралық деңгейде байланыстар орнатып, арнайы операциялар жүргізу қолға алынды.

Әлеуметтік тұрғыдан осындай көшудің басты себептері мен механизмдерін зерттегенде, оның артында көптеген факторлардың, әсіресе әлеуметтік және саяси ықпалды тұлғалардың рөлі ерекше болғанын атап өткен жөн. Олар көрші елдерге көшу алдында алдын ала дайындық жүргізіп, мұқият жоспарланған сақтық шараларын қабылдаған [10, 79-82 б.]. Шекара дәліздерінің қауіптілігі оларды қарулануға итермелеген болатын. Шекараны кесіп өтпек болғандар мен шекара жасақтары арасында жиі қарулы қақтығыстарға болып тұрған [2, 218 б.]. Сол себепті де бұл трансшекаралық қозғалыстар билік тарапынан қауіпті деп саналып, қатаң бақылауға алынды.

Ал көші-қонды ұйымдастырған тұлғалардың әлеуметтік беделі халық арасында үлкен ықпалға ие болып, көшу процесін едәуір жылдамдатты. Сондай-ақ, туыстық байланыстар да өз кезегінде көші-қон процесін жеңілдетті. Олар екі мемлекет арасындағы шекаралық аймақтарда

еркін жүріп, өз туыстары мен ауылдастарына шекараны кесіп өту жолдары туралы ақпарат жеткізіп, сол арқылы көшудің жүзеге асуына ықпал етті.

Осы тарихи кезеңде Серікбол Қабдылқақұлының әкесі кудалаудан қашып жүрген Ике Әділұлымен бірге Қытайға өтуге мәжбүр болған тұлғалардың бірі. Бұл туралы Серікбол Қабдылқақұлы былай дейді: «Менің әкем Қытайда бір танысы миңгізген қызыл буырыл атпен (ондай ешкімде болмапты, есік пен төрдей деп сипалады) екі ортада барып, келіп жүрген. Туыстарын да арғы бетке өткізуге тырысқан» [24]. Осылайша, бұл адамдар көбінесе жергілікті әлеуметтік желілер арқылы хабар таратып, көшуге ниеттенгендердің әрекеттерін үйлестіріп отырған.

Әскери күштер шекара маңында бақылау орнатты және адамдардың елден өтуін заңсыз деп танып, кез келген қашқындарды тұтқындады. Сонымен қатар, арнайы операциялар жүргізіліп, шекараның екі жағындағы кеңістікте қашқындарды іздестіру жұмыстары күшейтілді. Қашып бара жатқан адамдардың легін тоқтату үшін тіпті оларға қарсы ату бұйрығы да берілген. Соның садарынан шекара асып өтпек болғандар күштік құрылымдар тарапынан аяусыз жазаланды. Осылайша, шекара асып өтпек болғандар үлкен қауіп-қатерге бас тікті. Ұжымдастыру жылдары Ресейдің Кемерово облысына көшіп кеткен әкесі жайлы Сарқыт Біләлқызы: «–Түнде қаштық, сай-сайға тығылдым, артымнан оқ атты» деп, әкем айтып отыратын. Ол кезде жасы 13-те екен [25]. Олардың көбі шекара патрульдерінің қолынан қаза тапты, себебі шекараны кесіп өтпек болған адамдарды пулеметтермен қарсы алды [26, 169 б.]. «Шекара қызметкерлерінің шекараны кесіп өтуге тырысқандарға қарсы қолданған қатаң шаралары босқындар ағынын азайту бойынша нақты нәтижелер берген жоқ. Жыл бойы Іле аймағымен шекарада жүргізілген күрес шаралары өте аяусыз болды, нәтижесінде Қытай аумағына заңсыз өтуге тырысқан 1000-нан астам адам өлтірілді. Сонымен қатар, өлтірілгендердің арасында ер адамдармен қатар, әйелдер мен балалар да болды» [5, 163 б.].

Бұл көші-қонның себептері тек әлеуметтік және экономикалық қиыншылықтармен шектелмей, көтерілістен кейін көтеріліске қатысы бар деп, танылғандарға қатысты саяси және әлеуметтік қысымдармен де байланысты болды. Аудан хатшылары көтерілістен кейінгі аудандардың саяси жағдайын келесідей баяндап жатты: «Өздері шаруалар белсенді түрде билікке күн сайын кулактарды, бандиттерді, көтеріліс қатысушыларын және олардың сыбайластарын ұстап тапсырып жатыр, тіпті кейде оларды сол жерде жойып та жіберетін жағдайлар кездеседі» [15, 30 п.]. Көтеріліс кезінде тәртіпсіздіктерге қатысқан шаруаларды анықтау үшін кедей және орта шаруалар тартылған. БМСБ-ы олардың құнды мәліметтері үшін сыйақы тағайындаған [4, 140 б.]. Әрине, бұл кезеңде кез-келген қарсылық теріс бағаланғаны рас. Әсіресе, көтеріліске қатысы барлардың тағдыры ауыр болды. Сонымен қатар, көтерілісшілердің туыстары мен ауылдастарына да ауыр қысым көрсетілді. Сол себепті олар осы қалыптасқан жағдайда туыстары мен ауылдастарын көшіріп әкетуге тырысқан еді.

Осылайша, осы тұлғалардың ұйымдастыру қабілеті мен көшуді ұйымдастырудағы рөлі оларды «контрреволюциялық элементтер» немесе «бандалар» деп айыптаудағы негізгі факторлардың бірі болды. Жергілікті билік көшіп кетуге әрекеттенгендерді жазалау үшін арнайы іздестіру шараларын ұйымдастырып, барлық күштік құрылымдарды олардың жасырынған орындарын анықтауға бағыттады. Әсіресе көтеріліске қатысы бар тұлғалар қиын жағдайда болды. Оларды бірден көздерін жою туралы бұйрықта түскен [15, 41 п.]. Көтерілісшілерді табу және оларды қатаң жазалау, биліктің саяси тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтау мақсатындағы әрекеті ретінде түсіндірілді.

Қазақстанның шығысында 1931 жылдың орта шенінде қарулы көтерілістер басылғанымен, халықтың қарсылықтары тоқтамады. Енді оларды аман қалудың соңғы амалы ретінде шет елге қашу ниеті біріктірді. Қарсылықтың мұндай түрі шаруалар толқуларының 1932 жылға дейін созылуына себеп болды. Осыған орай, 1931-1932 жылдардың қысына қарай аштықтан қашқан халық елден жыраққа кетіп жатты. Халықтың бұл жаппай көшу немесе қашу себептерінің негізгі факторларының бірі ретінде партия қызметкерлернің құпия хаттамаларында азық-түлік тапшылығынан деп, түсіндіріледі. Шынымен де, аштықтан ашынған халық колхоздарды тонап, қиратып

ішінара тәртіпсіздіктерге бой алдырған [27, 243 б.]. Жергілікті билік тәртіпсіздіктердің негізгі себептерін анықтаудың орнына, барлық кінәні бұрынғы ауқатты шаруаларға жаппай жауып, оларды жауапкершілікке тартуды жөн көрген.

1931 жылы БМСБ-ы жедел барлау мәліметтерінде көшуге әрекеттенген халық көшін бандалардың қарулы бас көтерулері деп, көрсеткен. Мысалы, Қытайға көшуге әрекеттенген Көкпекті ауданына қарасты бірнеше ауыл әскери күшпен тоқтатылған. Осы оқиғалар 1931 жылдың тамыз айында басталып, жыл соңына дейін жалғасқан. Ресми құжаттарға сүйенсек, бұл қозғалысқа №3,4,5,8,9,10 және 11 ауылдың тұрғындары қатысқан. Бұл оқиға келесідей өрістеген: 1931 жылдың 20 тамызында Қытайдан арнайы келген Мұхаметжанов Ахметжан 400-ге жуық адамнан тұратын көшті бастап бара жатып, Тарбағатай мен Көкпекті аудандарының коммунистік жасақтарымен қақтығысқа түскен. Нәтижесінде, 300-ге жуық адам тұтынға алынып, 15-і сол жерде қаза табады. Көш арасында Көкпекті көтерілісіне қатысып кейін Қытайға қашып жасырынған тұлғалар болған. Болжамдар бойынша олар туыстары мен ауылдастарына шекара кесіп өтуге көмекке келген. Дәл осы тұлғаларды ұстау бойынша операция 27 тамызда №3,4 ауылда өткен. Қызыл-кесік маңында БМСБ аудандық бөлімшесінің өкілі Ключиннің жасағы бас көтерген халықтың қолына тұтынға түсіп, Ключиннің өзі мен оның екі сарбазы наразы халықтың қолынан өлген. Ашынған халықтың саны Сарыбұлақ маңында 300 адамға жуықтаған. Арасында ауылдық кеңестер мен колхоздардың төрағалары мен ауданның басқа да жауапты қызметкерлері болған. Сондай-ақ, Көкпекті ауданының №3,4 ауылының 100-ге жуық шаруашылығы көшу барысында БМСБ-ның шекара әскері және коммунистік жасақтарының біріккен күшімен қыркүйек айының 2-сі мен 3-і аралығында үш рет қанды қақтығысқа түскен. Ақырында, жолы кесілген көш деген мақсатына жете алмай, орта жолда талқандалған. Соның салдарынан 59 адам өліп, 400-ге жуық шаруа тұтқынға алынған [2, 303 б.].

Бұл жерде тағы бір маңызды айта кететін мәселе – Шыңғыстау және Көкпекті аудандарына қатысты ресми құжаттарда шаруалар көтерілістері екі кезеңде болғандығы көрсетілген [11, 533, 638 бб.]. Яғни, көктем айларында болған шаруалар көтерілісін күзде болған жаппай көші-қон әрекеттерімен бір құбылыс ретінде қарастырған. Аталған аудандарда көші-қон қозғалысы шаруалардың аштықтан және өмір сүру жағдайларының нашарлауынан туындаған табиғи құбылыс ретінде байқалса да, оны көбіне халық бас көтерулері ретінде бағалап, сәйкесінше бұл қозғалысты тоқтату бойынша шаралар қолданылған [4, 152 б.]. Осыған орай, көші-қонды ұйымдастыруға қатысқан және оны қолдаған тұлғаларға қатысты күрес аяусыз жүргізілді деп, тұжырымдауға болады. Тіпті жазықсыз айыпталып, әділетсіздікпен қудаланып, жендеттердің қолынан қаза тапқандардың саны көп болды.

Бұл мәселеге тереңірек үңілетін болсақ, шаруалардың көші-қон қозғалысында көтеріліске тән белгілері мен сипаты болмағанын көруге болады. Дегенмен, көтеріліс әдетте белгілі бір әлеуметтік-саяси талаптар мен мақсаттарды алға тартады, сондай-ақ қарсылықтың ұйымдасқан түрлері мен қарсы әрекеттерді қамтиды. Мұндай жағдайларда халықтың белгілі бір топтары саяси немесе экономикалық реформаларға қарсы шығып, белгілі бір мақсатқа жетуге ұмтылады. Алайда, шаруалардың көші-қонындағы қозғалыстың негізгі мақсаты аштықтан, қудалаудан және өмір сүру жағдайларының нашарлауынан құтылу болды. Оған қоса, олар арнайы ешқандай қарулы қақтығысқа түспеді, керісінше шекара аймақтарында опат болды.

Өсіресе, 49-шы шекаралық аймақта заңсыз өтуге әрекеттенгендерге қатысты күрес аса қатыгездікпен жүргізілді [2, 235 б.]. Ресми деректер бойынша, 1930 жылы шекараны заңсыз кесіп өтпек болғандардың 734-і қаза тапқан болса, олардың 568-і 49-шы шекара аймағын кесіп өту барысында жан тапсырған. Сондай-ақ, келесі қанды қырғандардың бірі 1931 жылы 20 қыркүйекте Күршім тау жотасының тау етектерінде орын алды. Мал-мүлкімен көшіп кетпек болған шаруаларды коммунистік жасақ атқылап, 85 адамды өлтірген [2, 306 б.].

Мұнымен жергілікті күштік құрылымдар тоқтамады, қанды қырғыннан кейін де ұсталғандарды аяусыз жазалауды жалғастырған. Сол кезеңде Қытайға қашпақ болып, шекараға жетпей қолға түскендердің қатарында болған әкесінің тағдыры туралы Сәменұлы Сату өз естелігінде

былай деп жазады: «Бай, кедей деп ешкім тексеріп жатқан жоқ, жақсы көргені ме, жаман көргені ме, мынау бай дейді де, апарып қолын байлайды. Осылай 27 адамды Иттің жарына алып шығып, елдің көзінше атып тастады» [28, 346 б.]. Байқағанымыздай, Кеңес үкіметі шекараға қарай ағылған халықты тоқтатудың ең қатал тәсілдеріне жүгінген. Бұл әрекеттерін жергілікті билік ресми мәлімдемелерінде «бандалармен» күрес ретінде көрсетті.

Қорытынды. 1929-1931 жылдардағы Қазақстандағы халық қарсылықтарының жазалануы – Кеңес өкіметінің аграрлық реформалары мен тоталитарлық саясатының салдарынан туындаған тарихи трагедиялардың бірі болып табылады. Бұл кезеңде халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы түбегейлі өзгерді, ал олардың қарсылығын басу әрекеттері еліміздің тарихында ауыр із қалдырды. Қазақстанның шығысындағы халықтардың қарсылығы, ең алдымен, ауыл тұрғындарының өздерінің дәстүрлі өмір салтын, шаруашылық құрылымын және әлеуметтік тәртібін қорғауға деген ұмтылысынан туындаған. Оған жауап ретінде билік тарапынан қолданылған жаппай қуғын-сүргін мен жазалау шаралары халықты тек әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар психологиялық және мәдени тұрғыдан да күйзелтіп, ұлттың қоғамдық сана-сезіміне ауыр соққы жасады.

Кеңес өкіметінің қолданған күштеу әдістері мен халықтың наразылығын жазалаудың ауқымдылығы тоталитаризмнің табиғаты мен оның қоғамды басқару тәсілдерінің қаталдық дәрежесін көрсетті. Бұл кезеңде күшпен тәркілеу, жер аудару, ату жазасы және лагерлерге қамау сияқты шаралар қолданылды, нәтижесінде көптеген адамдар қаза тауып, жүздеген мың жанұя бұзылды. Осылайша, халықтың қарсылығын басу мен жазалау процесі тек қарсылық танытқандарды ғана емес, бүкіл қоғамды қорқыту мен күйзелту мақсатында жүзеге асырылды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1929-1931 жылдардағы халық қарсылықтарының жазалануы – Қазақстан тарихындағы ең ауыр әрі қайғылы кезеңдердің бірі болды. Бұл оқиғалар тоталитаризмнің әділетсіз және адамгершілікке жатпайтын басқару жүйесі екендігін көрсетті. Осы кезеңді зерттеу нәтижесінде қазіргі замандағы әлеуметтік әділеттілік, адам құқықтары және ұлттың тарихи жады мәселелеріне қатысты маңызды сабақтар алынуы тиіс. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл оқиғалар тоталитарлық жүйенің зорлық-зомбылыққа негізделген саясатын және оның халыққа тигізген теріс салдарын түсіну үшін маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алланиязов Т. *История вооруженных выступлений повстанческих движений 1929–1931 годов в Казахстане в новейшей литературе (2001–2021 годы)*. // *Исторический курьер*. 2022. № 1 (21). <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-vooruzhennyh-vystupleniy-i-povstancheskih-dvizheniy-1929-1931-godov-v-kazahstane-v-noveyshey-literature-2001-2021-gody/viewer>
2. *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т 4: Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг. Сборник документов и материалов.* – Астана, 2022. – 536 б.
3. Алланиязов Т.К. *Обзорные справки КГБ Казахской ССР как источник по истории вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929–1931 годов в Казахстане*. // *Qazaq Historical Review*. 2023. № 1 (3). С. 355–364. <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.355.364>
4. Алланиязов Т.К. «К зачистке бандэлемента приступить немедленно...». *Документы Семипалатинского ОГПУ. 1931 г.* // *Исторический архив*. 2003. № 3. – 227 с.
5. Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. *История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860 – 1960-е гг* – Алматы: «СаГа», 2008. – 232 с.
6. *Скрытые лики террора: история в документах и судьбах [Текст] / И. Козыбаев А.Жанбосинова ...* – Астана : [б. и.], 2024. – 339 с.
7. *Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сборник документов. II том.* – Алматы: Атамұра, 2021. – 1240 б.
8. ШҚОМА, Қ. 2866. Т. 1. Іс. 133.
9. *Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қоры. КП о9- 1553*

10. Незримый фронт (1917-1967) / Составитель Коновалов С. А.: Изд-во Казахстан, 1967. — 312 с.
11. АОМА, Қ. 3н. Т. 1. Іс 274.
12. Советская деревня глазами ВЧК, ОГПУ, НКВД. 1930-1931 гг. Документы и материалы. III том. РОССПЭН, 2003. - 864 С.
13. ШҚОМА, Қ. 2866. Т. 1. Іс. 105.
14. АОМА, Қ. 126. Т. 1. Іс 202.
15. АОМА, Қ. 3н. Т. 1. Іс 457.
16. Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 11-том. «Халық көтерілістері. 1929-1931 жж.». Құраст.: Х. Әбжанов, Г. Нұрымбетова, Б. Балғазина. – Алматы: Kitap, 2023. – 600 б.
17. АОМА, Қ. 6н. Т. 2. Іс 31.
18. ШҚОМА, Қ. 788. Т. 1. Іс. 35
19. Әбжанов Х.М. Алаш және халық көтерілістері. // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(78), 2023 ж. <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/download/56/67>
20. Тепляков А. Опричники Сталина. —Москва: ЭКСМО. 2009. — 428 с.
21. Тобықты Шыңғыстау шежіресі [Мәтін] : үш томдық / М. Жанболатұлы, 2004. – 1-том. – 519 б.
22. АОМА, Қ. 3. Т. 1. Іс 9.
23. Жанбосинова А.С., Журиндинова К.Р., Жандыбаева С.С. Устная микроистория «Большого террора» (по материалам архивно-следственных дел репрессированных). // Исторический курьер. 2020. № 5 (13). С. 98–108. <http://istkurier.ru/data/2020/ISTKURIER-2020-5-08.pdf>
24. Авторлардың далалық зерттеу материалдары 2023 ж. Информант Қабдылқақұлы С., Абай облысы, Саржал ауылы
25. Авторлардың далалық зерттеу материалдары 2024 ж. Информант Біләлқызы С., Семей қ.
26. Zhirindinova, K.R., Zhanbosinova, A.S., Atantaeva, B.Zh. Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization // Opción, Año 35, Especial No.23 (2019): 164-180. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30037/31074>
27. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т 13: Государственные акты и документы по насильственной коллективизации, принудительному оседанию, заготовительным и другим политическим кампаниям. Сборник документов и материалов. – Астана, 2022. – 296 б.
28. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т 22: Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.): сборник документов. – Астана, 2022. – 384 б.

References:

1. Allaniyazov T. Istoriya vooruzhenny`h vy`stuplenij povstancheskih dvizhenij 1929–1931 godov v Kazahstane v noveyshej literature (2001–2021 gody). // Istoricheskij kur`er. 2022. № 1 (21). <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-vooruzhennyh-vystupleniy-i-povstancheskih-dvizheniy-1929-1931-godov-v-kazahstane-v-noveyshey-literature-2001-2021-gody/viewer>
2. Sayasi kugy`n-surgin kurbandary`n toly`k aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rdy`n 20-50 zhy`ldary`). Т 4: Narodny`e vosstaniya i protesty` v Kazahstane v 1920-1930-x gg. Sbornik dokumentov i materialov. – Астана, 2022. – 536 б.
3. Allaniyazov T.K. Obzorny`e spravki KGB Kazahskoj SSR kak istochnik po istorii vooruzhenny`h vy`stuplenij i povstancheskih dvizhenij 1929–1931 godov v Kazahstane. // Qazaq Historical Review. 2023. № 1 (3). S. 355–364. <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.355.364>
4. Allaniyazov T.K. «K zachistke bande`lementa pristupit` nemedlenno...». Dokumenty` Semipalatinskogo OGPU. 1931 g. // Istoricheskij arhiv. 2003. № 3. - 227 с.

5. Mendikulova G.M., Atantaeva B.Zh. *Istoriya migracij mezhdu Kazahstanom i Kitaem v 1860 – 1960-e gg* – Almaty: «SaGa», 2008. – 232 s.
6. Skryty'e liki terrora: istoriya v dokumentah i sud`bah [Tekst] / I. Kozybaev A. Zhanbosinova ... – Astana : [b. i.], 2024. – 339 s.
7. Asharshy`ly`k. Golod. 1928-1934. Dokumental`naya hronika. Sbornik dokumentov. II tom. – Almaty: Atamura, 2021. – 1240 b.
8. ShKOMA, K. 2866. T. 1. Is. 133.
9. Shy`gy`s Kazakstan obly`sty`k tarihi-olketanu murazhajy`ny`n kory`. KP o9- 1553
10. Nezrimy`j front (1917-1967) / Sostavitel` Konovalov S. A.: Izd-vo Kazahstan, 1967. — 312 s.
11. AOMA, K. 3p. T. 1. Is 274.
12. Sovetskaya derevnya glazami VChK, OGPU, NKVD. 1930-1931 gg. Dokumenty` i materialy`. III tom. ROSSPE`N, 2003. – 864 S.
13. ShKOMA, K. 2866. T. 1. Is. 105.
14. AOMA, K. 126. T. 1. Is 202.
15. AOMA, K. 3p. T. 1. Is 457.
16. Alashorda isi. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 11-tom. «Haly`k koterilisteri. 1929-1931 zhzh.». Kurast.: H. Abzhanov, G. Nury`mbetova, B. Balgazina. – Almaty: Kitap, 2023. – 600 b.
17. AOMA, K. 6p. T. 2. Is 31.
18. ShKOMA, K. 788. T. 1. Is. 35
19. Abzhanov H.M. Alash zhane haly`k koterelisteri. // Abaj aty`ndagy` KazUPU-nin Habarshy`sy`, «Tarih zhane sayasi-aleumettik gy`ly`mdar» seriyasy`, №3(78), 2023 zh. <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/download/56/67>
20. Teplyakov A. Oprichniki Stalina. —Moskva: E`KSMO. 2009.—428 s.
21. Toby`kty` Shy`ngy`stau shezhiresi [Matin] : ush tomdy`k / M. Zhanbolatuly`, 2004.— 1-tom .— 519 b.
22. AOMA, K. 3. T. 1. Is 9.
23. Zhanbosinova A.S., Zhirindinova K.R., Zhandy`baeva S.S. Ustnaya mikroistoriya «Bol`shogo terrora» (po materialam arhivno-sledstvenny`h del repressirovanny`h). // Istoricheskij kur`er. 2020. № 5 (13). S. 98–108. <http://istkurier.ru/data/2020/ISTKURIER-2020-5-08.pdf>
24. Avtorlardy`n dalaly`k zertteu materialdary` 2023 zh. Informant Kabdy`lkakuly` S., Abaj obly`sy`, Sarzhal auy`ly`
25. Avtorlardy`n dalaly`k zertteu materialdary` 2024 zh. Informant Bilalky`zy` S., Semej k.
26. Zhirindinova, K.R., Zhanbosinova, A.S., Atantaeva, B.Zh. Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization // Opción, Año 35, Especial No.23 (2019): 164-180. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30037/31074>
27. Sayasi kugy`n-surgin kurbandary`n toly`k aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rды`n 20-50 zhy`ldary`). T 13: Gosudarstvenny`e akty` i dokumenty` po nasil`stvennoj kollektivizacii, prinuditel`nomu osedaniyu, zagotovitel`ny`m i drugim politicheskim kompaniyam. Sbornik dokumentov i materialov. – Astana, 2022. – 296 b.
28. Sayasi kugy`n-surgin kurbandary`n toly`k aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rды`n 20-50 zhy`ldary`). T 22: Neizvestny`e stranicy istorii Semipalatinskogo Priirty`sh`ya (20-30 gg. XX v.): sbornik dokumentov. – Astana, 2022. – 384 b.

МРНТИ/ҒТАХР/IRSTI 03.20.

ӘӨЖ/УДК/UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.003>

Бектасов Ш.Т. ^{*}1, Утегенов М.З. ²

¹PhD докторант, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан

E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан

²кандидат исторических наук, доцент, ассоциированный профессор,

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова

e-mail: utegenov.marat02@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ СКОТОЗАГОТОВОК В 1930-1932 ГОДЫ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы истории мясо-, скотозаготовок в районах Северного Казахстана. Авторы проанализировали деятельность заготовительной сети Всесоюзного объединения мясной промышленности «Союзмясо», краевой, местной власти, направленной на выполнение планов в период интенсивных мясозаготовок, то есть, 1930–1932 годы, направленных на обеспечение мясом промышленных центров СССР и Красной Армии. Исследование проводилось на основе документов, хранящихся в фондах республиканских, областных архивов Акмолинской, Северо-Казахстанской областей. Статья, как результат регионального исследования, содержит сведения о сроках и объемах скотозаготовок, методах их проведения и об их последствиях, отразившихся на социально-экономическом положении местного населения в районах Северного Казахстана.

Авторы полагают, что вследствие мясозаготовок, в купе с обобществлением скота в период в массовой коллективизации, население практически лишилось скота. Кроме этого произошло резкое падение численности поголовья, также государство стало основным собственником в животноводстве, так как скотозаготовки кроме поставок в Москву, Ленинград и другие промышленные центры, предусматривали комплектование стад колхозов и вновь организуемых совхозов.

В статье авторы приходят к выводу, что потеря скота населением стала причиной социально-экономической катастрофы – голода. В доказательство этого, статье в качестве примеров приведены факты из архивных документов и описаны тактики выживания казахского населения в условиях голода, ставшего следствием деятельности властей в сфере заготовок.

Ключевые слова: мясозаготовки, скотозаготовки, Северный Казахстан, Карагандинская область, «Союзмясо», контракция скота, конвенционные цены

Ш.Т. Бектасов ^{*}1, М.З. Утегенов ²

¹PhD докторант, Ш. Уалиханов атындғы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан

E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор

Ш. Уалиханов атындғы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан

E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

1930-1932 ЖЫЛДАРЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН МАЛ ДАЙЫНДАУ НАУҚАНЫ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада Солтүстік Қазақстан аудандарында жүргізілген ет, мал дайындау науқаны тарихының мәселелері қарастырылған. Авторлар ет дайындау науқанының қарқынды түрде жүргізілген кезеңінде, яғни 1930-1932 жылдары КСРО-ның өнеркәсіп орталықтары мен Қызыл Армияны

етпен қамтамасыз етуге бағытталған жоспарларды орындауға жауапты Бүкілодақтық «Союзмясо» бірлестігінің, өлкелік, жергілікті биліктің және ет, мал дайындау желісінің қызметін талдаған. Зерттеу республикалық және Ақмола, Солтүстік Қазақстан облыстық мұрағаттарының қорларында сақталған құжаттар негізінде жүргізілді. Аймақтық зерттеу болғандықтан, мақалада Солтүстік Қазақстан аудандарындағы мал дайындаудың мерзімдері мен көлемі, оларды жүргізу әдістері және жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсер еткен салдарлары туралы мәліметтер қамтылған.

Ет, мал дайындау науқаны мен жаппай ұжымдастыру кезеңінде орын алған малды қоғамдастыру нәтижесінде халық бар малынан айырылды деп айтаға болады. Сонымен қатар, осы науқандар мал санының күрт төмендеуіне әкеп соқты, сонымен қатар мемлекет мал шаруашылығында негізгі меншік иесіне айналды. себебі, Мәскеу, Ленинград және басқа да өндіріс орталықтарын етпен қамтамасыз етумен қатар, мал дайындау науқанының мақсаты колхоздар мен жаңадан ұйымдастырылған совхоздардың табындарын толықтыру болды.

Мақалада авторлар халықтың малдан айырылуы әлеуметтік-экономикалық апатқа – аштыққа себеп болды деген қорытындыға келеді. Бұған дәлел ретінде мақалада мұрағаттық құжаттардан алынған аштық туралы фактілер келтірілген және ашаршылық жағдайында қазақтардың жан сақтау амалдары сипатталған.

Кілт сөздер: ет дайындау науқаны, мал дайындау науқаны, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды облысы, "Союзмясо", малды контрактациялау, конвенциялық бағалар

Bektasov Sh.T. *, Utegenov M.Z.

¹Phd doctoral student, Kokshetau Sh.Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan

E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

HISTORY OF LIVESTOCK PROCUREMENT IN NORTHERN KAZAKHSTAN, 1930-1932

Abstract

The article discusses the history of meat and livestock procurement in the regions of Northern Kazakhstan. The authors analyzed the activities of the procurement network of the All-Union Association of the Meat Industry "Soyuzmyazo", regional and local authorities aimed at implementing the plans in the period of intensive meat procurement, that is, in 1930-1932, in the supply of meat to the industrial centers of the USSR and the Red Army. The research was carried out on the basis of documents stored in the holdings of the republican and regional archives of the Akmola and North Kazakhstan regions. The article, as a result of regional research, contains information about the timing and volume of livestock procurement, the methods of its implementation and its consequences that have affected the socio-economic situation of the local population in the regions of North Kazakhstan.

The authors assume that as a result of meat procurement, coupled with the socialization of livestock during the period of mass collectivization, the population was left with virtually no livestock. In addition, there was a sharp decline in the number of livestock and the state became the main owner of the livestock industry, since livestock procurement, in addition to supplies to Moscow, Leningrad and other industrial centers, also ensured staffing of collective herds on farms and newly organized state-owned enterprises.

In the article, the authors conclude that the population's loss of livestock became the cause of a socio-economic catastrophe - famine. As evidence of this, the article provides examples from archival documents and describes the survival tactics of the Kazakh population in the conditions of famine, which was a consequence of the authorities' activities in the procurement sector.

Keywords: meat procurement, livestock procurement, North Kazakhstan, Karaganda region, "Soyuzmyazo", livestock contracting, convention prices

Введение.

Коренное переустройство сельского хозяйства, осуществленное Советской властью и ВКП(б) в конце 20 – начале 30-х гг. XX века, полностью перекроило социальный ландшафт Казахстана и привело к гуманитарной катастрофе – голоду. Частью этой аграрной политики были насильственные «хозяйственно-политических» кампаний по заготовке зерна и мяса.

Исследование мясо-, скотозаготовок в Северном Казахстане как тема представляет научный интерес в региональной истории, и в то же время в ней будет отражена вся совокупность проблем истории заготовок мяса и скота в Казахстане в целом. В связи с этим в данной статье авторы попытались рассмотреть экономическую сущность, механизмы, этапы и последствия мясозаготовок в Северном Казахстане.

Материалы и методы.

Источниковой базой данного исследования стали документы из фондов Центрального Государственного Архива Республики Казахстан (далее ЦГА РК), Архива Президента Республики Казахстан (далее АП РК), далее Северо-Казахстанского Государственного Архива (далее СКГА) и Государственного Архива Акмолинской области (далее ГААО). В перечень изученных авторами документов вошли сводки по скотозаготовкам в СНК и ЦИК КазАССР, директивные письма секретарей Краевого комитета ВКП(б) в райкомы, внутренние документы Краевой сети Всесоюзного объединения мясной промышленности «Союзмясо» и протоколы заседаний бюро райкомов, президиумов местных исполнительных комитетов.

Для достижения целей исследования и выполнения поставленных задач был применен метод ретроспекции. Этот метод позволил изучить историю скотозаготовок в Северном Казахстане через последовательную реконструкцию событий, начиная с ранних этапов и далее. Основным методом, использованным в статье, является идеографический, который позволил детально изучить конкретные сюжеты и проблемы, выявив их специфику и особенности. Совместное применение этих методов позволяет определить причины, ход и последствия развития исторических событий и явлений.

Обсуждение результатов.

В советской историографии ското-, мясозаготовки как отдельная научная проблема истории социально-политического переустройства Казахстана даже не ставилась. Экспроприаторский характер заготовительных мероприятий советской власти и компартии впервые в историографии был обозначен в заключениях Комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению нормативных правовых актов, приведших к голоду во время коллективизации и в ней утверждалось, что «Комиссия считает незаконными, противоречащими правам человека волонтаристские акции по изъятию сельхозпродукции у населения и квалифицирует их как преступление государства против собственного народа» [1].

В издании «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства», вышедшим под авторством М.К. Козыбаева, Ж.Б. Абылхожина К.С. Алдажуманова впервые казахстанской историографии была предпринята попытка определения сущности хозяйственно-политических кампаний, таких как ското-, мясозаготовки. На этот вопрос авторы сформулировали тезис, что «кампания по заготовкам скота с самого начала приняла в ауле характер чрезвычайной акции времен военного коммунизма (хотя даже в тот трудный период казахское хозяйство не знало ничего подобного)» [2: 12].

Мясозаготовки как один из ключевых элементов аграрной политики советской власти в Казахстане рассматривал профессор Т. Омарбеков [3]. По результатам своих исследований он приходит к выводу, что мясозаготовки стали основной причиной социальной катастрофы – голода 30-х годов и восстаний среди казахов кочевых и полукочевых районов Каз АССР в 1931–1932 гг. Т. Омарбеков в отдельной главе своей монографии «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті», посвященной скотозаготовкам приводит статистические данные по количеству голов скота на начало заготовок и после, поставкам мяса в Москву, Ленинград и другие регионы СССР из Казахстана и многие другие данные, касающиеся этой проблемы.

К сожалению, в начале 2000-х снизился научный интерес к истории социально-политического переустройства общества в 30-е годы XX века и к проблеме хлебо-, мясозаготовок как ее составной части. И в последующем многие авторы публикаций по темам связанным с голодом 30-х, коллективизацией в основном лишь повторяли тезисы Т. Омарбекова. Научный интерес к проблеме мясо-, скотозаготовок вновь возник в 20-е годы XXI века в контексте исследований причин голода среди казахов и повстанческих движений в 1930-е годы. В научных журналах увидели свет статьи З. Г. Сактагановой [4]; К. А. Алдажуманова, Стамшалава [5]; Берлибаева, Жубанышова, Шамшиденовой [6], в которых затрагивались различные аспекты скотозаготовок.

Изучали данную проблему и европейские исследователи, среди которых можно выделить Р.Киндлера [7] и Н. Пианчиолу [8]. Роберт Киндлер рассматривает резкое сокращение численности поголовья скота как фактор, повлиявший на события 1930-1934 гг, то есть, на возникновение голода среди казахов. Он исходит из того, что одной из причин сокращения поголовья были хлебозаготовки и масштабные реквизиции скота и делает вывод, что «сами задания по мясу объясняют такое сокращение лишь частично. Для выполнения плана мясозаготовок на 100 % в 1929-1931 гг. понадобилось бы забить не более 9,5 млн голов» [7: 155]. По мнению Киндлера причиной в фатальном снижении количества скота были «системные слабости советского планового хозяйства, в котором каждый деятель думал только о том, чтобы продемонстрировать как можно более высокие количественные показатели, мало заботясь о последствиях своих действий».

Н. Пианчиола в своей обзорной статье «Жертвывая казахами: сталинская иерархия потребления и Великий голод 1931–33 годов в Казахстане» констатирует, что его «исследование во многом дополняет, но и уточняет выводы единственной на сегодняшний день монографии («20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» Т. Омарбекова – *авторы*), посвященной вывозу мяса и скота из Казахстана во время голода» [8: 227]. В статье Н. Пианчиола вводит в научный оборот документы из российских архивов, на основе которых подробно анализирует место и роль Казахстана в системе продовольственного обеспечения в СССР, статистические данные мясозаготовок в КазАССР и приходит к выводу, что «самой главной непосредственной причиной масштабов голода в Казахстане стали массовые кампании по реквизиции скота в 1930-1932 годах» [8: 265].

Состояние животноводства. К моменту окончательного сворачивания нэп в 1928 году, в ходе административных реформ Акмолинская губерния была упразднена и на ее месте были образованы Акмолинский и Петропавловский округа, в состав которых вошли новые административно-территориальные единицы – районы вместо уездов.

Переход к нэпу, относительная свобода рынка способствовали восстановлению сельского хозяйства, служили базой его роста и развития. Особенно эта тенденция проявилась в животноводстве. Но рост поголовья скота, наблюдавшийся в период нэпа, остановился в 1928 году, а начиная с 1929 года наметилось его падение, о чем свидетельствует таблица 1.

Таблица 1. Данные по количеству скота в Акмолинской губернии и округах с 1925 по 1930-й год.

Административно-территориальная единица и год	Лошади (тыс. голов)	КРС (тыс. голов)	овцы и козы (тыс. голов)
Акмолинская губерния			
1925 [9]	611,6	1284,1	1342,7
1926 [10]	840,6	1570,0	1735,0
1927 [10]	812,9	1714,1	1 974,4
Петропавловский округ			
1928 [11]	470,8	1013,8	1255,7
1929 [11]	440,0	854,6	1181,1
1930 [12]	307,3	501,1	568,9
Акмолинский округ			
1928 [13]	316,0	746,5	945,3
1930 [12]	233,0	421,9	940,1

В хозяйствах Петропавловского округа в 1929 году было 440 тысяч лошадей, 854, 6 тысяч крупного рогатого скота, 1 млн 181,1 тысяч баранов и коз [11: 15]. Но уже в 1929 и 1930 годах Петропавловском округе наблюдалось сокращение поголовья скота. Председатель окрисполкома в своей телеграмме от 29 мая 1930 года ставит в известность СНК КазАССР, что на 1 января 1930 года в округе произошло резкое сокращение численности КРС до 403000. Численность овец упала с 1 миллиона 71 тысячи до 332000 голов [14: Л. 436].

В хозяйствах Акмолинского округа количество скота тоже росло до 1928 года. В 1929 году началось падение этого показателя, а в 1930 году падение резко усилилось. По данным окружного комитета ВКП(б), в 1930 году в районах округа с европейским населением количество скота (без лошадей) упало с 566654 до 207351 голов, такое же значительное сокращение численности скота имело место и в казахских хозяйствах [15: 12].

Снижение численности поголовья скота, начавшееся в 1929 году, было связано активной дискриминационной социально-экономической политикой власти Советов в отношении «байства и кулачества», направленной на максимальное ограничение экономических возможностей зажиточной части крестьянства. Эта политика делала нецелесообразным расширение товарного производства, и становилась основной причиной дробления крестьянских хозяйств, сокращения объемов производства и уменьшения численности скота через распродажу, массовый забой. Курс на массовую коллективизацию, взятый в конце 1929 года, развернутый в полную силу в начале 1930 года, и связанное с ним обобществление скота лишь еще ускорил массовую распродажу и забой скота.

Скотозаготовки. Государственные заготовки скота в Петропавловском округе с 1926 по 1928 год только росли: в 1926–1927 году — 60 тысяч голов, 1927–1928 году — 130 тысяч голов. За 1928–1929 год в округе было заготовлено 124,5 тысяч голов КРС и «если учесть еще заготовки уральских организаций в северо-западной части округа, то общий размер заготовок далеко превысит 150 тыс. голов» [11: 15]. По сведениям, представленным в отчетном докладе о работе Акмолинского окружкома, объем скотозаготовок в округе в 1927–1928 году составил 61299 голов КРС, а в 1928–1929 году — 92214 голов КРС и 42254 голов овец [15: 40]. Заседание Политбюро ЦК ВКП(б), проводившееся 20 декабря 1929 года, обозначило новые контуры политики Советов в области мясозаготовок. Принятые на этом заседании постановления были направлены на решение «мясной проблемы» всего СССР. Для оперативного контроля над ходом мясозаготовок НКТорг СССР должен был создать орган, концентрирующий у себя все права по распоряжению товарными мясными ресурсами, организующий хранение этих ресурсов, их переработку и распределяющий эти ресурсы по планам НКТорга. Для этого Всесоюзное Смешанное Акционерное Общество «Союзмясопродукт» было реорганизовано во Всесоюзное объединение мясной промышленности «Союзмясо» по постановлению ЦИК и СНК СССР от 13 февраля 1930 года. Устав «Союзмяса» был утвержден Народным комиссаром торговли СССР А. Микояном 6 августа 1930 года [16: 872–876]. Следующим этапом организационно-подготовительных мероприятий на высоком уровне можно считать заседание Политбюро ЦК ВКП(б) от 15 июля 1930 года. На этом заседании было принят план заготовок в котором определялось количество скота, необходимого для снабжения мясом Москвы и Ленинграда с 1 августа по 1 октября 1930 года, в соответствии с которым Казахстан должен был поставить 100 тысяч голов крупнорогатого скота. Также на этом заседании были приняты планы на IV квартал 1930 года, в соответствии с которой Казахстан должен был поставить 45.590 тонн убойного веса и также 103 тысяч КРС, 50 тыс. овец, 500 свиней. Необходимо отметить, что на этом же заседании Политбюро ЦК ВКП(б) было принято решение о ликвидации округов, согласно которой эта процедура должна была завершиться к 1 октября.

И уже 22 июля Секретариат Петропавловского Окружного комитета проводит внеочередное заседание, где на повестку дня ставится единственный вопрос о мясозаготовках. На этом заседании принимаются решения о том, что «решение Крайкома о максимальном немедленном

развёртывании мясозаготовок и снятие законтрактованного скота принять к руководству» и принятии плана по мясозаготовкам – 24900 голов и снятию по контрактации 35900 голов [17: Л.16].

Примерно в эти же дни подобный план из Крайкома получает Акмолинский окружной комитет ВКП(б). Согласно этого плана, по округу необходимо было заготовить 45 тысяч голов КРС и 16 тысяч баранов на 4 квартал 1930 года [18: Л. 66]. Стоит сказать, что эти цифры противоречат цифрам из сводок выполнения плана скотозаготовок на IV квартал 1930 года, поступавших в Крайком. В соответствии с этими сводками, районы бывшего Акмолинского округа в IV квартале 1930 года должны были поставить по скотозаготовке 29995 голов КРС 14479 голов овец или 8222,7 тонн живым весом, а районы Петропавловского округа соответственно – 17531 головы КРС, 8964 овец или 4831 тонн живым весом [19: Л.90-92]. И такое противоречие требует дальнейших исследований.

Согласно вышеназванных сводок выполнения плана скотозаготовок на IV квартал, поступавших Крайком ВКП(б), районы бывших Петропавловского и Акмолинского округов к концу декабря 1930 года заготовили 49476 КРС, 22 504 голов овец. При этом районы бывшего Петропавловского округа перевыполнили план на 33%, а в районах Акмолинского округа план был выполнен на 85 %. Если обратить внимание на отдельные районы в этих сводках, можно выяснить что ряд районов не выполнили и 50 процентов, например, Коммунистический район план выполнил лишь на 11 %, Тонкерейский район – 12%, Рузаевский – 34%, Кызылтуский – 26%.

Резкий рост объемов заготовок скота в Казахском АССР пришелся на 1931 год, например, за этот период этот показатель по всему Казахстану составил 475 тысяч тонн живым весом [20: 298–299]. Ради достижения таких показателей Крайком ВКП(б) требовал от местных органов власти в районах, заготовителей выполнения 70% годового плана в течение II квартала 1930–1931 хозяйственного года или в январе-марте 1931 года [21: Л. 12 об]. План скотозаготовок на 1931 года по районам бывшего Акмолинского и Петропавловского округов составлял 53 192 тонн живым весом [19: Л.11].

Необходимо отметить дифференцированный подход разверстки планов скотозаготовок: районы с казахским населением должны были поставлять скот государству больше, чем районы с преимущественно европейским населением, при сопоставимых количествах поголовья скота [12]. Например, казахский Бейнеткорский район при общем поголовье скота в 75 тысяч голов должен был поставить скот в 22,3 тысяч центнеров. Соседний Булаевский район с русским населением при общем количестве поголовья в 73,7 тысяч голов должен был выполнить план в 8,2 тысяч центнеров. Такие районы как Ленинский, Пресновский, Петропавловский районы должны были выполнить план скотозаготовок в 23,3 тысяч центнеров при общем количестве скота в 217, 8 тысяч голов, один Тонкерейский район с казахским населением, где имелось 170 тысяч голов скота – 24,9 тысяч центнеров.

К концу марта 1931 года по всему Казахстану было заготовлено и законтрактовано 280 тысяч тонн скота в живом весе [21: Л. 90]. 34 района выполнили годовой план, 55 районов выполнили план на 70 % и выше. В остальных 34 районах план не удалось выполнить на 70 %. Такой расклад вполне удовлетворял Казкрайком в лице третьего секретаря Л. Б. Рошаля, курировавшего скотозаготовки в 1931 году, который утверждал, что «немалая частица трудов и энергии положены и мною для организации той победы на фронте скотозаготовок, которую к апрелю этого года сдержала наша организация» [22:281]. Стоит заметить, что среди районов, не выполнивших план, были Есильский и Рузаевский районы, относящиеся к изучаемому нами региону.

Выполнение скотозаготовок в остальных кварталах 1931 года было сопряжено с большими трудностями. По словам Н. Пианчиолы, план экспорта скота и мяса для Казахстана на третий квартал 1931 года составлял 88 215 тонн (включая животных и мясопродукты). Было выполнено только 21,3% квоты на третий квартал года. В четвертом квартале 1931 года должно было быть вывезено 66 000 тонн скота и мяса. Однако за два месяца четвертого квартала удалось выполнить только 28,2% плана заготовки и убоя скота; выполнение плана экспорта было несколько выше - 34,5%. [8: 249].

На II-ой сессии КазЦИК (февраль 1932 г.) принято решение об образовании шести областей в КазАССР. На основании этого решения была образована Карагандинская область с центром в г.Петропавловске. В состав области вошел 21 район, которые занимали некогда территории Акмолинского и Петропавловского округов.

В 1932 году районы Карагандинской области, должны были поставить государству 46 тысяч тонн живым весом [23: Л. 132]. Выполнение плана скотозаготовок в начале 1932 года шло с большими трудностями. К концу февраля было выполнено 64 % квартального плана. Тут необходимо заметить неравномерность выполнения плана по районам. Например, Кургальджинский район, который должен был поставить государству скот за квартал в 614 тонн в живом весе за I квартал 1932 года смог выполнить квартальный план на 0,8%, а Ленинский район выполнил квартальный план на 81,2% поставив государству скот в 268,5 тонн.

К концу весны 1932 года Политбюро ЦК ВКП(б) приняло решение о сокращении заготовок скота. В своем постановлении от 10 мая 1932 года Политбюро ЦК ВКП(б) план скотозаготовок по колхозным фермам, колхозам, колхозникам и индивидуальным хозяйствам на 9 месяцев (апрель-декабрь) 1932 года для КазАССР сократил с 255,5 тысяч тонн до 56 тысяч тонн [3: 80]. Резкое сокращение плана заготовок позволяет нам предположить, что Кремль к этому моменту признал невозможность выполнения этих планов. К тому же Политбюро и Сталин были прекрасно осведомлены о голоде в Казахстане, о состоянии животноводства.

17 сентября было принято Постановление Политбюро, согласно которой в КазАССР колхозникам было разрешено владение в собственности определенным количеством скота и это было направлено на восстановление животноводства. Кочевые и полукочевые районы были освобождены от заготовок скота и хлеба.

23 сентября 1932 года было принято Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б) о мясозаготовках, согласно которой с 1-го октября 1932 года были установлены обязательная поставка мяса государству по государственным ценам для всех единоличных крестьянских хозяйств и колхозных дворов имеющие силу налога [24:696–699]. В соответствии с этим постановлением единоличное хозяйство должно было сдать государству 45 кг мяса за 15 месяцев, колхозный двор в колхозе не имеющий животноводческой товарной фермы – 30 кг с каждой коровы, колхозный двор в колхозах с товарной фермой – 20 кг с каждой коровы, свиноводческие товарные фермы — 120 килограмм с каждой свиноматки, овцеводческие фермы — 10 килограмм с каждой овцематки наличного на 1 октября 1932 г.

Тогда же был принят 15-месячный план скотозаготовок с 1 октября 1932 г. по 31 декабря 1933 г., согласно которой единоличные крестьянские хозяйства, колхозные дворы и товарные фермы колхозов всей Казахской АССР должны были поставить 34 тысяч тонн живым весом [25: Л. 95]. Карагандинская область должна была поставить 6810 тонн в живом весе, без совхозов [25: Л. 98]. В IV квартале 1932 года колхозники и единоличники Карагандинской области должны были поставить государству скот на 830,4 тонн живым весом [25: Л. 96]. При этом колхозники выполнили этот план только на 75,1 тонн или 11,8 %, а единоличники – 10 тонн или 5,3 %.

Наряду с поставками мяса в Москву и Ленинград, промышленные центры, скотозаготовки в Казахстане предусматривали передачу скота для комплектования стад совхозов и колхозов. Например, согласно договора между Краевой конторой «Союзмясо» и Государственным объединением мясных советских хозяйств «Скотовод» от 14 мая 1930 года в КазАССР с 1 апреля по 1 октября 1930 года «Союзмясо» должен был продать «Скотоводу» 464 тысяч голов КРС [14: Л. 415], на 1 июня 1931 года «Скотовод» должен был принять 243 тыс. голов КРС, «Овцевод» – 353 тысяч голов овец [21: Л. 179].

Известно, что в 1930-31 годах в исследуемом регионе были организованы 13 мясосовхозов, которые были подчинены Северо-Казахстанскому подтресту «Скотовода». Кроме этих совхозов, организованных в районах бывших Акмолинского и Петропавловского округов, подтресту подчинялись совхозы на территории бывших Кустанайского и Павлодарского округов. Согласно

документам данного подтреста, ведомственными 27 совхозами в 1931 году было приобретено 254 тысяч голов КРС [26: Л. 2 об.] .

Скотозаготовками в изучаемых районах руководили Акмолинское, Петропавловское, Кокчетавское и Атбасарские межрайонные отделения Краевой конторы Всесоюзного объединения мясной промышленности «Союзмясо» [27: Л. 2]. Краевая контора «Союзмясо» с 1 января 1931 года все заготовительные функции передавала местным организациям потребительской кооперации и оставляла за собой функции приема скота от кооперации и сортировку, нагульные и откормочные операции, убой и переработку мяса, распределение скота, и комплектование стада совхозов и колхозов [27: Л. 1]. И в этой связи именно межрайонные отделения «Союзмяса» выполняли вышеназванные функции. В Кокчетавское отделение стекался скот заготовленный в Кокчетавском, Щучинском, Арык-Балыкском, Энбекшильдерском, Щучинском и Рузавеском районах. Акмолинское отделение курировало скотозаготовки в Акмолинском, Сталинском, Кургальджинском, Эркиншиликском и Нуринском районах.

До марта 1931 года атбасарское межрайонное отделение руководило скотозаготовками в Атбасарском и Есильском районах, но потом было упразднено, став приемно-сортировочной базой Кокчетавского межрайонного отделения [28: Л.26]. Во ведении Петропавловского мясокомбината, выполнявшего функцию межрайонного отделения, находились скотозаготовки в Бейнеткорском, Булаевском, Тонкерейском, Кылтуском, Ленинском, Пресновском, Петропавловском районах. Также в этот комбинат стекался заготовленный скот Кокчетавским и Акмолинским межрайонными отделениями. В каждом административном районе работу заготовительных организаций курировал уполномоченный «Союзмяса», который был подчинен межрайонному отделению. Во ведении уполномоченного по району был заготовительный пункт, где собирался скот со всего района.

Непосредственно в производственных площадках межрайонных отделений происходило комплектование гуртов заготовленного скота, отсюда производился перегон к загрузке в железнодорожный транспорт, Петропавловский мясокомбинат. На этих же площадях производился забой скота с последующей отправкой уже мяса в Москву и Ленинград и другие промышленные центры. Для бесперебойной работы возникала необходимость организации содержания определенного количества скота, что в свою очередь требовало закуп кормов, привлечение рабочей силы по охране и уходу за скотом. Ситуация на этих площадках становилась критической в момент интенсивных заготовок, когда скот стекался из всех подведомственных районов, накапливаясь тысячами голов.

Из протокола заседания Кокчетавской районной контрольной комиссии рабоче-крестьянской инспекции от 6 декабря 1931 года, рассматривавшей дисциплинарное дело руководства Кокчетавской межрайонного отделения «Союзмясо», можно узнать о катастрофическом состоянии скотозаготовок: отсутствие настоящего руководства деятельностью отделения, нехватка кормов для нескольких тысяч голов КРС и баранов, падеж скота тысячами голов, отсутствие отгрузок мяса в Москву и Ленинград, хранение мяса в непригодных условиях. В протоколе констатируется факт, когда в буран попали 5600 овец, «1900 баранов замерзли в снегу» [29: Л.130]. В этом же документе приводится пример гибели баранов на водопое, когда скот проваливался под лед на озере Коба.

Похожая ситуация складывалась и в Петропавловском мясокомбинате, в Акмолинском отделении Союзмяса. Там также скапливался заготовленный скот, возникала критическая ситуация с нехваткой кормов, не выполнялись планы отгрузок мяса. Особенно острой стояла проблема перегона скота из центральных районов к станциям железной дороги и Петропавловский мясокомбинат в зимних условиях, когда шли интенсивные заготовки скота. Межрайонные отделения должны были подготовить перевалочные пункты с необходимым фуражом и охраной для перегоняемого скота [22: 300–301].

В исследуемый период контрактация и заготовки скота стали одним из активных пунктов повестки заседаний бюро райкомов, пленумов и партконференций в районах. На подобных

мероприятиях партийным руководством района обсуждался ход заготовок, выполнение плана и организация мероприятий по регулированию деятельности заготовительных организаций.

Постановление Центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров от 13 октября 1930 г. обязывало местные власти обеспечить условия работы объединения «Союзмясо». Местные органы власти лице районных исполнительных комитетов, сельских, аульных советов должны были содействовать выполнению плана скотозаготовок, оказывая всемерную поддержку, предоставляя списки «байско-кулацких» хозяйств, обязанных выполнять «твердые» задания по плану скотозаготовок в районе. Они должны были совместно с представителями заготовительных организаций, уполномоченными из райкомов, Крайкома проводить «массово-разъяснительную» работу, направленную на выполнение плана. Также им вменялась работа по организации и активизации деятельности комитетов содействия из батраков и бедняков, выявлявших укрытый скот.

Взаимоотношения местных партийных и государственных властей и межрайонных отделений, уполномоченных Краевой конторы «Союзмясо» были непростыми. И это выражалось в противостоянии заведующих отделениями и уполномоченных «Союзмяса» с представителями мастной власти. Приехавший в середине 1930 года уполномоченный Казнаркомторга Устинов, мобилизованный Московским комитетом ВКП(б), курировавший скотозаготовки в середине 1930 года в Акмолинском округе, отмечает, что «не единичные были случаи, когда РИК, Райполеводживсоюзы проводили узкую местническую политику, всячески тормозили скотозаготовки, предписывали комиссиям чтобы они расторгли договора на контрактационный скот с единоличниками, колхозами» [18: Л. 66 об.]. Он констатирует, что были случаи, когда райисполкомы задерживали съёмку скота, сданного на посев, арестовывали заготовленный скот, не допуская перегона его на базы, угрожали арестом на заведующих пунктами.

В начале 1931 года, в разгар скотозаготовок, попытки районных властей притормозить высокие темпы скотозаготовок были связаны с Постановлением ЦИК и СНК СССР «О мерах борьбы с хищническим убоем скота» от 16 января 1930 года. Многие районные исполнительные комитеты опираясь на это постановление запрещали на подведомственных территориях проводить уполномоченным «Союзмяса» закуп и забой скота. В ответ на это было издано постановление СНК СССР, согласно которой племенной и ценный скот должен был отобран на для комплектования стада совхозов и колхозов в пределах, установленных для них планов, в трёхдневный срок с момента поступления на базы «Союзмясо» [19: Л.266]. Весь остальной скот направлялся в переработку в предприятиях «Союзмясо». Постановление отменяло все распоряжения местных советских партийных органов.

Уполномоченный Краевой конторы «Союзмясо» Калюта, в начале 1931 года проверял работу Акмолинского, Кокчетавского, Петропавловского и Атбасарского межрайонных отделений, ход и объёмы скотозаготовок. Он констатирует факты давления на межрайонные отделения и их работников со стороны партийной власти районов. В этом отношении примечательна работа мобилизованных ЦК ВКП(б) на скотозаготовки в районах исследуемого региона. Уполномоченный Калюта пишет о том, что «в Петропавловск, Кокчетав и Атбасар прибыло несколько товарищей по мобилизации ЦК ВКП(б) из Москвы, часть из них сразу же уехали в Москву не получив районов должной товарищеской встречи и обстановки для работы, некоторые из них работают, из которых часть сняты и с работы и преданную суду. Некоторые из них смещены местными районами комитетами партии с должностей на которые они посланы и даны другие менее ответственные работы приёмщика, гуртоправа и так далее» [28: Л.21].

Тот же Калюта в другой докладной записке констатирует о том, что «аппарат в условиях местной обстановки по отношению «Союзмясо» соответствующих органов, находится целиком и полностью под их влиянием, не соблюдая прямых своих положений руководителя хозяйственника по занимаемой должности» [28: Л.86]. В этой связи интересен случай с директором базы в Атбасаре Солодовичем. Он отказывался передавать верховых лошадей базы «Союзмяса» по требованию районных властей. И в каждом случае отказа районные власти инициировали

действия дисциплинарного характера в отношении Солодовича [28: Л.82]. В свою очередь, исполкомы районов жаловались на межрайонные отделения «Союзмясо». Например, президиум Щучинского районного исполкома в своем заседании утверждал, что Кокчетавское отделение «проявило явные тенденции прямые свои обязанности переложить на районные организации, в частности на РИК, проявляет попытки распоряжаться РИКом.» [28: Л.28].

Механизм государственных заготовок скота состоял из нескольких процедур: в начале в аулсоветы и колхозы спускался план, разверстаный в райисполкоме под непосредственным руководством районного комитета ВКП(б). Реализация этого плана обеспечивалась через контрактацию скота у колхозов, колхозников, единоличников-бедняков и середняков, также «твердыми» заданиями «кулацко-байским элементам» и зажиточным крестьянам.

Контрактация представляла собой заключение договора между государством и собственником на поставку скота государству по конвенционным ценам в объемах и в срок, указанном в контракте. С момента подписания контракта собственник нес полную юридическую ответственность за сохранность скота «в уголовном порядке за гибель, похищение, порчу законтрактованного скота и продуктов скотоводства» [30: 164].

Согласно циркуляра Наркомторга СССР «О заготовке и контрактации крупного скота и овец в индивидуальных животноводческих хозяйствах» ряда республик» от 18 марта 1930 г., контрактацию проводили как авансовую, то есть, выплатой части стоимости скота на момент подписания контракта: колхозам 40-60%, бедняцким хозяйствам – 40%, середнякам – 30%, кулацким хозяйствам – 15% [31: 160]. При этом «кулацко-зжиточных хозяйства» могли рассчитывать на аванс только за половину количества сдаваемого скота. Постановлением Совета Народных Комиссаров «О дополнении постановления Совета народных комиссаров Союза ССР о контрактации скота» от 17 февраля 1931 года была введена практика выполнения «кулацко-байскими» хозяйствами «твердых» заданий, то есть отказ от такого авансирования.

Конвенционные цены, устанавливаемые властью и заготовителями были ниже рыночных и не оправдывали затрат, связанных выращиванием скота. В том же циркуляре Наркомторга СССР предельно-максимальный аванс по овцам было установлено в 5 руб и если учесть, что колхозы с обобществленным скотом за одного барана получали аванс в 60% цены, то максимальна цена на одного барана составляла 8,33 рубля. Согласно этого циркуляра, предельная сумма аванса на взрослый КРС составляла 40 рублей, коров – 27 рублей и соответственно конвенционные цены на КРС не могли конкурировать рыночными. Уполномоченный Устинов писал «на ярмарках и на базарах бывшего Акмолинского округа большой разрыв цен, примерно – бык стоящий по лемиту 100–120 руб. на частном рынке 350–400 руб» [18: Л. 65 об.].

Объемы и периодичность выплаты аванса со временем менялись. Например, в 1931–1932 хозяйственном году авансовая оплата производилась в несколько этапов: при заключении контракта скотосдатчик получал аванс, в 20 процентов, следующий этап авансовой оплаты наступал в январе и составлял 30 процентов, третий этап в апреле – 20%. Окончательный расчет производился при сдаче скота в пункт заготовителя [31: 10].

Для стимулирования контрактации скота, власть предлагала промышленные товары в объеме 30 процентов от стоимости сдаваемого скота, но эти льготы предлагались только колхозникам и колхозам. Необходимо отметить, что промтоваров катастрофически не хватало, практически во всех документах, связанных с заготовками мяса или скота отмечается дефицит этих товаров. Такие же сведения есть и документах других районов. Также на каждый центнер живым весом сдаваемого скота колхозники имели право купить зерна от 25–33 кг зерна, а единоличники – от 20 до 30 кг в зависимости от районов [31: 8–9].

Съемка законтрактованного скота обычно производилась согласно планов, спущенным районам, и представляло собой подгон скота к пунктам заготовительных организаций. Собранный таким образом скот со всего района и сконцентрированный в пункте приема заготовительной конторы в определенное планами заготовительной организации время должен был перегоняться к местам забоя.

При получении «твердых» заданий от представителя аулсовета, уполномоченного по заготовкам «бай» или «кулак» должен был выполнить эти задания в течение короткого срока времени. Например, в инструктивном письме Казколхозсоюза о кампании по скотозаготовке в 1931-32 гг. утверждается, что такие лица должны выполнить твердые задания до 1 ноября 1931 года «в достаточном объеме для обеспечения 15-месячного аульного, поселкового плана по скотозаготовкам» [31: 8–9]. На практике общий объем «твердых заданий» в зависимости районов имели различные показатели, например, «кулаки и бай» земледельческих районов должны были обеспечить 15-25% плана скотозаготовок [32: Л. 45], а в кочевых и полукочевых районах – 25-35% [32: Л. 47]. В республиканском масштабе выполнение «твердых заданий» стали важным критерием оценивания работы местных властей в выполнении планов скотозаготовок. В одной из многочисленных директивных радиограмм Ф. И. Голощекин требовал немедленных репрессий в отношении «баев и кулаков», не выполняющих «твердые задания» и проведение показательных процессов над ними в каждом районе [32: Л. 63].

Составлялись отдельные сводки выполнения «твердых заданий» по всем районам КазАССР. Например, в 1931 году согласно сводок, поступавших в Крайком, «кулаки и бай» Кокчетавского района должны были выполнить «твердое» задание по сдаче скота живым весом в 620 тонн, в Акмолинском районе – 792 тонны [19: Л.187]. Из этого плана в Кокчетавском районе к 1 июня было выполнено 148, 2 тонны, а в Акмолинском – 280 тонн или 29%.

Обвинение в принадлежности к «кулачеству» и «байству» для сельского жителя было своеобразной «черной меткой». Для юридического оформления этого статуса, позволявшего власти применять в отношении «кулака» любые штрафные санкции, в том числе и выполнение «твердого» плана по мясозаготовкам, было достаточно протокола собрания партийной ячейки сельского совета или заседания правления колхозов. Статус «кулака» или «бая» окончательно оформлялся через протокол заседания районной налоговой комиссии и постановления президиума районного исполкома, утверждавшего решения вышеназванных заседаний [33:354].

Например, по такому сценарию в мае 1931 года в Кзылтуском районе определили «баев», которые должны были выполнить «твердый» план по мясозаготовке: некто Бейсенов – 2932 кг, Алишпаев – 4577 кг и Кушекбаев – 2632 кг [33:353]. Для выполнения «твердых» планов, этим гражданам пришлось продать «все имущество: юрты, лошадей, коров, мелкий скот, брички, хомуты, верблюдов, вообще все, что мы имели, даже обобществленный рабочий скот вынуждены были изъять из колхоза и сдать. Лучших лошадей сдали задарма, ничтожным количеством килограммов».

Фондах архивов есть немало свидетельств, в которых описываются действия органов местной власти по выполнению плана по мясозаготовке. К таким документам можно отнести письмо Заместителя ПП ОГПУ Миронова Ф. И. Голощекину о действиях председателя Суворовского сельсовета Булаевского района и председателя комунны отобравших 10 голов КРС у единоличников ради выполнения плана мясозаготовок в мае 1932 года [34: Л. 288].

Последствия скотозаготовок. Скотозаготовки стали одной из основных причин катастрофического падения численности поголовья скота в районах Карагандинской области. Если по официальным данным Казгосплана в районах, которые в 1932 году войдут в состав Карагандинской области, в 1930 году было 2 972 тысячи голов скота, в 1933 году осталось лишь 815 тысяч голов [35: 197]. Например, в Акмолинском районе численность общего поголовья скота с 166 тысяч в 1930 году снизилось до 40,9 тысяч голов в 1933 году [35: 199]. В Бейнеткорском районе этот показатель к 1933 году упал с 75,4 тысяч до 9,5 тысяч голов.

Особенно это падение коснулось кочевых и полукочевых районов. Если в Кургальджинском районе в 1930 году было 35442 голов КРС, а в 1933 году из этого поголовья осталось 1115 голов [36: Л. 66]. В Енбекшильдерском районе из 44429 голов овец в 1930 году, в 1933 году осталось 784 голов. Примерно такая же ситуация складывалась в Кзылтуском, Еркеншиликском, Нуринском и других кочевых и полукочевых районах Карагандинской области.

Еще одним последствием скотозаготовок, в купе с обобществлением скота во время всеобщей коллективизации, стало радикальное и окончательное перераспределение собственности в

животноводстве. В Карагандинской области в 1933 году во введении государственных совхозов было 358 тысяч голов скота, а в колхозах и товарных фермах – 344 тысяч голов [35: 197]. И только 112,7 тысяч голов или 13, 8 % из общего числа всех видов скота принадлежали колхозникам или единоличникам.

Падение численности скота, а самое главное, его отчуждение в собственность государства, выразившегося в обобществлении стада и скотозаготовках, стали причиной голода в Казахстане. Эта социальная катастрофа не обошла стороной и Северный Казахстан.

В докладной записке представленной Казкрайком ВКП(б) от областных властей давала развернутую картину социально-экономического состояния Карагандинской области. В этой записке указывается, что «допущено было в целом ряде районов грубейшие искажения политики партии, что значительно осложнило нам как весеннюю посевную, так и продовольственное положение в области. Особенно большие перегибы были допущены в скотозаготовках, в коллективизации в обобществлении скота» [37: 8].

Из этого документа узнаем, что в 12 районах области официально было зафиксировано 246 случаев смерти от голода и 133 факта «опуханий от недоедания». Голод охватил в Есильский, Акмолинский, Атбасарский, Булаевский, Кургальджинский, Тонкерейский, Кокчетавский, Сталинский и Мамлютский районы. Из 9000 хозяйств Сталинского района осталось к 1932 г. осталось только 6000 хоз-в, из Мамлютского района выбыло 4500 хоз-в. Откочевники в поисках пропитания тянулись к таким городам как Акмолинск, Петропавловск. Например, очевидец писал «были свидетелями, когда из Айртавского и Кокчетавского районов в Петропавловск сразу прибыли 30 хозяйств» [38: 175]. Начальник Акмолинского районного управления милиции сообщал, что «в г. Акмолинске за время с 25 марта по 13 мая с. г. поднято и направлено в анатомический покой 110 трупов граждан, смерть коих по заключению врачебной экспертизы последовало от истощения на почве недоедания, из этого числа умерших русских – 2 человека и казахов – 108 человек, причём по найденному у умерших в документах указывается, что 4 из них являются гражданами г. Акмолинска, 7 человек гражданами других районов, а личность остальных 99 не установлены» [39: Л. 278]. В своем спецсообщении о голоде в Атбасарском районе Заместитель начальника ПП ОГПУ по КазАССР Миронов сообщал Ф. Голощекину: «в ауле №18 на почве продзатруднений ежедневно умирают до 10 человек, особенно на урочище «Карабек». В ауле №15 умерло 7 человек» [39: Л. 230].

Одним из тактик выживания в условиях голода стал массовый забой колхозного скота. Сведения об этом явлении, поступающие в органы местной власти, напоминают криминальную сводку. Только вышеуказанной докладной записке приводятся несколько примеров, в которых указывается забой нескольких сот голов колхозного скота по районам области.

Еще одним средством выживания стала кража скота, принявшая огромные масштабы. Сведениями о фактах кражи скота изобилуют сводки районных органов милиции. Например в том же рапорте Акмолинского районного управления милиции есть сведения о краже 23 голов скота, имевшей место 11-14 апреля 1932 года в с. Оксановка, Сталинского района, в которой участвовали 25 колхозников из аула №19 Акмолинского района. Тут на себя обращает внимание количество участников кражи, нам представляется, что только сильный голод мог заставить столько людей заняться угоном малого количества скота.

В резолюции совещания в областной прокуратуре указывается, что на территории Карагандинской области скотокрадство «идёт по двум основным направлениям. Первое это уголовное скотокрадство, вооружённый бандитизм. Второе – скотокрадство бытового характера» [40: Л. 71]. Кзылтуский, Эркеншиликий, Атбасарский, Сталинский, Енбекшильдерский, Аиратвский, Есильский районах складывались вооруженные группы, промышлявшие угоном скота из колхозных ферм, при перегонах скота гуртоправами «Союзмясо». По мнению представителей областной прокуратуры «бытовое скотокрадство» особо распространилось в Акмолинской, Кургальджинском, Атбасарском, Булаевском, Айртавском, Бейнеткорском районах.

Местные органы уже были вынуждены думать о помощи населению, эта проблема на чиновничьем языке называлась как «возврат и обустройство откочевников». Карагандинская область должна была обустроить 7000 хозяйств откочевников. Для продовольственной помощи

откочевникам Карагандинская область получила 508 тысяч пудов зерна. Однако, военный комиссар КазАССР Шелыхманов в своей докладной записке в СНК КазАССР, которую подготовил по результатам проверки обустройства возвратившихся беженцев в Карагандинской области, пишет «что районные руководители не знают состояния работы по делам откочевщиков, беспризорности. Большинство их не могли сообщить о состоянии района и не знали численности возвратившихся хозяйств» [38: 175].

Заключение. Архивные материалы со всей очевидностью показывают, что масштабные скотозаготовки в районах Карагандинской области в 1930–1932 годы стали одной из основных причин глубокого кризиса в животноводстве региона, выразившегося в резком снижении численности поголовья скота. Другой причиной был падеж скота безхозяйственностью заготовительного аппарата, о чем также свидетельствуют архивные документы.

Контрактация и заготовки по государственным ценам, выполнение «твердых» заданий «баями и кулаками», также обобществление скота порождали массовый забой – ответную реакцию населения, пытавшегося сохранить какие-то продовольственные запасы в виде мяса хотя бы на короткий срок.

Массовый забой коснулся и колхозного скота, когда нехватка продовольствия среди колхозников вынуждала прибегнуть и такой тактике. В этом случае колхозники использовали лазейку – заболевания скота, который забивался на мясо. Председатель Карагандинского облисполкома в одной из своих директив, где утверждается, что «отмечаются случаи различными болезнями скота, ввиду переживания продзатруднения», требовал от предавать к суду виновников в злостном убое под предлогом заболеваний скота.

Лишение скота и потеря возможности распоряжаться оставшимся породили голод среди казахов в регионе. Воздействие хозяйственно-политических акций Советов, таких как скотозаготовки, не ограничивались лишь голодом, теперь откочевники-казахи лишены всего, были вынуждены оседать там, где им указывала власть, и становиться зависимой рабочей силой.

Архивные документы изученные авторами позволили рассмотреть деятельность заготовительных органов, местных органов власти в разрезе региональной специфики Северного Казахстана. Региональный контекст исследования дал возможность зафиксировать конкретные действия местных властей, персонализировать их деятельность, углубить понимание исторических событий и выявить особенности мясозаготовительных кампаний в отдельно взятом районе.

Список сокращенных слов

ЦК ВКП(б) – Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)

НКТорг, Наркомторг – народный комиссариат торговли

ЦИК – Центральный исполнительный комитет

СНК – Совет народных комиссаров

Крайком – Краевой комитет ВКП(б)

КРС – Крупный рогатый скот

РИК – районный исполнительный комитет

Райполеводживсоюз – районный полеводческо-животноводческий союз

ПП ОГПУ – Полномочное представительство Объединённого государственного политического управления

Список использованной литературы:

1. Газета «Казахстанская правда», 22 декабря 1992 года
2. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. – Алма-Ата, 1992. – 36 с.
3. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы.–Алматы: Санат, 1997. – 320 бет.

4. Сактаганова З. Г. «Ашаршылық—Великий джунт» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». No 2(102)/2021. – 117–128 с.
5. Алдажұманов Қ. С., Стамшалов Е. И. Қазақстандағы мемлекеттік астық пен ет дайындау саясаты және шаруалар көтерілістері (1928–1932 жж.) // Қарағанды университетінің хабаршысы Тарих. Философия сериясы №3(103)/2021. –7–18 б.
6. Берлибаев Е.Т., Жубанышов Б.Т., Шамииденова Ф.М. XX ғасырдың 20–40 жылдарындағы астық, ет жинау науқанының зардаптары // Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.Kz», Том 10 № 3 (2023), 479–494 бб.
7. Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. – Москва, «Политическая энциклопедия», 2017. – 382 с.
8. Pianciola Niccolò. Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan // Journal of Central Asian History 1 (2022). P. 225–272
9. Обзор народного хозяйства Казакской АССР 1925. – Самара, Тип. №2 "Красный Октябрь" Полиграфпрома, 1927. – 614 с.
10. Основные элементы сельского хозяйства Казакстана: (по материалам выборочных с.-х. переписей 1926 и 1927 гг.). – изд. КазЦентрСтатУпр., 1929. – 56 с.
11. Конъюнктурный обзор народного хозяйства Петропавловского округа Казакстана за 1928-29 год. – Петропавловск, Изд. Окрплана, 1930. – 48 с.
12. Сто двадцать два района Казакстана. Основные экономические показатели. – Алма-Ата, Госплан КАССР, 1931.
13. Первый расширенный пленум Акмолинского окрисполкома: Стенографический отчет заседания 2-4 января 1928 г.– Акмолинск, 1928. - 48 с.
14. СКГА. Ф.195. Оп.1. Д.83
15. Отчетный доклад о работе в период между I-й и II-й окрпартконференциями (ноябрь 1928г.- май 1930г.). – Акмолинск, «Спутник революции», 1930. –119 с.
16. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 г. № 36-51, 53-60, 62-64. Отдел второй. — Москва, 1930,
17. АП РК Ф.141. Оп.1. 3034
18. АП РК Ф.141. Оп.1. 3797
19. АП РК Ф.141. Оп.1. 3872
20. Животноводство СССР в цифрах. – Москва; Ленинград, 1932. – 352 с.
21. ГААО Ф.3263. Оп. 1. Д.81
22. Зулкашева А. С. (отв.), Исахан Г. Т., Сагаева Ж. А. Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов в 2-х т. Т.2 Сост.– Алматы, Раритет, 2018. – 742 с.
23. ЦГА РК Ф.5. Оп.13. Д. 379
24. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1932 г. № 50-84. Отдел первый. — Москва, 1932
25. ЦГА РК Ф.5. Оп.13. Д. 380
26. СКГА Ф.559. Оп.1 Д.64
27. ЦГА РК Ф.1116. Оп.1. Д. 2
28. ЦГА РК Ф.1116. Оп.1. Д.150
29. ГААО Ф. 3270. Оп. 1 Д. 29
30. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930—1940: В 2 кн. Кн. 1. — Москва, РОССПЭН, 2005. — 912 с.
31. 1931-32 жылғы мал даярлау науқаны туралы нұсқау хат №7/10378. 13 окт. 1931 ж. – Алма-Ата, Типография КЦСНХ №2, 1931. – 14 бет
32. АП РК Ф. 141. Оп.1 Д. 3843
33. Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. – Алматы, ЛЕМ, 2012. – 769 с.

34. АП РК Ф. 141. Оп.1 Д. 5042
35. Животноводство Казакстана. Итоги июльского учета скота в 1934 г. – Москва, ЦУНХУ Госплана СССР и В/О «СОЮЗОРГУЧЕТ», 1935. – 282 с.
36. ЦГА РК Ф. 1179. Оп.1 Д.100
37. Ашаршылық. Голод. 1928 – 1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3. 1932-1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 1239 с.
38. Алдажуманов К. С., Каирғалиев М. К., Осипов В. П., Романов Ю. И. Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-33 гг. Сборник документов и материалов. – Алматы, Фонд «XXI век», 1998. – 263 с.
39. АП РК Ф. 141. Оп.1 Д. 5042
40. СКГА Ф. 1189 Оп.1 Д.7

References:

1. Gazeta «Kazhastanskaja pravda», 22 dekabrja 1992 goda
2. Kozybaev M.K., Abylhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizacija v Kazahstane: tragedija krest'janstva. – Alma-Ata, 1992. – 36 s.
3. Omarbekov T. 20-30 zhyldardaghy Qazaqstan qasireti: Komekshi oqu quraly.–Almaty: Sanat, 1997. – 320 bet.
4. Saktaganova Z. G. «Asharshylyq—Velikij dzhut» 1931–1933 gg. v Central'nom Kazahstane: k postanovke problemy // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istorija. Filosofija». № 2(102)/2021. – 117–128 s.
5. Aldazhumanov Q. S., Stamshalov E. I. Qazaqstandaghy memlekettik astyq pen et dajyndau sajasaty zhane sharualar koterilisteri (1928–1932 zhzh.) // Qaraghandy universitetinin habarshysy Tarih. Filosofija serijasy №3(103)/2021. –7–18 b.
6. Berlibaev E.T., Zhubanyshov B.T., Shamshidenova F.M. HH ghasyrdyn 20–40 zhyldaryndaghy astyq, et zhinau nauqanyryn zaraptary // Jelektrondyq ghylymi zhurnal «edu.e-history.Kz», Tom 10 № 3 (2023), 479–494 bb.
7. Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazahstane. – Moskva, «Politicheskaja jenciklopedija», 2017. – 382 s.
8. Pianciola Niccolò. Sacrificing the Qazaqs: The Stalinist Hierarchy of Consumption and the Great Famine of 1931–33 in Kazakhstan // Journal of Central Asian History 1 (2022). R. 225–272
9. Obzor narodnogo hozjajstva Kazakskoj ASSR 1925. – Samara, Tip. №2 "Krasnyj Oktjabr" Poligrafproma, 1927. – 614 s.
10. Osnovnye jelementy sel'skogo hozjajstva Kazakstana: (po materialam vyborochnyh s.-h. perepisej 1926 i 1927 gg.). – izd. KazCentrStatUpr., 1929. – 56 c.
11. Kon#junkturnyj obzor narodnogo hozjajstva Petropavlovskogo okruga Kazakstana za 1928-29 god. – Petropavlovsk, Izd. Okrplana, 1930. – 48 s.
12. Sto dvadcat' dva rajona Kazakstana. Osnovnye jekonomicheskie pokazateli. – Alma-Ata, Gosplan KASSR, 1931.
13. Pervyj rasshirennij plenum Akmolinskogo okrispolkoma: Stenograficheskij otchet zasedanii 2-4 janvarja 1928 g.– Akmolinsk, 1928. - 48 s.
14. SKGA. F.195. Op.1. D.83. L.436
15. Otchetnyj doklad o rabote v period mezhdu I-j i II-j okrpartkferencijami (nojabr' 1928g.- maj 1930g.). – Akmolinsk, «Sputnik revoljucii», 1930. –119 s.
16. Sobranie zakonov i rasporjazhenij Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva SSSR za 1930 g. № 36-51, 53-60, 62-64. Otdel vtoroj. — Moskva, 1930,
17. AP RK F.141. Op.1. 3034
18. AP RK F.141. Op.1. 3797
19. AP RK F.141. Op.1. 3872
20. Zhivotnovodstvo SSSR v cifrah. – Moskva; Leningrad, 1932. – 352 s.

21. GAAO F.3263. Op. 1. D.81
22. Zulkasheva A. S. (otv.), Isahan G. T., Sagaeva Zh. A. *Tragedija kazahskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov v 2-h t. T.2 Sost.– Almaty, Raritet, 2018. – 742 c.*
23. CGA RK F.5. Op.13. D. 379. L. 132
24. *Sobranie zakonov i rasporjazhenij Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva SSSR za 1932 g. № 50-84. Otdel pervyj. — Moskva, 1932*
25. CGA RK F.5. Op.13. D. 380
26. SKGA F.559. Op.1 D.64
27. CGA RK F.1116. Op.1. D. 2
28. CGA RK F.1116. Op.1. D.150
29. GAAO F. 3270. Op. 1 D. 29
30. *Politbjuro i krest'janstvo: vysylka, specposelenie. 1930—1940: V 2 kn. Kn. 1. — Moskva, ROSSPJeN, 2005. — 912 s.*
31. *1931-32 zhylghy mal dajarlau nauqany turaly nusqau hat №7/10378. 13 okt. 1931 zh. — Alma-Ata, Tipografija KCSNH №2, 1931. — 14 bet*
32. AP RK F. 141. Op.1 D. 3843
33. *Iz istorii deportacij. Kazahstan 1930-1935 gg. Sbornik dokumentov. — Almaty, LEM, 2012. — 769 s.*
34. AP RK F. 141. Op.1 D. 5042
35. *Zhivotnovodstvo Kazakstana. Itogi ijul'skogo ucheta skota v 1934 g.— Moskva, CUNHU Gosplana SSSR i V/O «SOJuZORGUCHET», 1935. — 282 s.*
36. CGA RK F. 1179. Op.1 D.100
37. *Asharshylyq. Golod. 1928 – 1934. Dokumental'naja hronika. Sb. dok. T.3. 1932-1934 / Otv. redaktor B. Abdighaliuly. — Nur-Sultan, 2021. — 1239 s.*
38. *Aldazhumanov K. S., Kairgaliev M. K., Osipov V. P., Romanov Ju. I. Nasil'stvennaja kollektivizacija i golod v Kazahstane v 1931-33 gg. Sbornik dokumentov i materialov. — Almaty, Fond «XXI vek», 1998. — 263 s.*
39. AP RK F. 141. Op.1 D. 5042
40. SKGA F. 1189 Op.1 D.7

FTAXP /MPHTI/ IRSTI 11.15.37

ӘӨЖ /УДК/ UDC 316.4.051(=512.122) <https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.004>

Zholdybalin R.M. *¹

¹PhD Candidate, Nazarbayev University, Kazakhstan, Astana,

E-mail: rustem.zholdybalin@nu.edu.kz

ORIGINS OF THE KAZAKH NATION-BUILDING PROJECT: A THEORETICAL PROBLEM

Abstract

With the transition from Soviet Marxist interpretations to internationally recognized approaches in Kazakh historical studies, there is an increasing need to reassess key historical issues through new theoretical lenses, such as the nation-building process in pre-Soviet Kazakhstan. While many recent studies draw on Benedict Anderson's concept of nationalism, which emphasizes the role of print capitalism in shaping national identity, its relevance to the Kazakh context remains debatable. This paper revisits foundational questions about the origins of Kazakh nationalism by re-evaluating both classical and lesser-known theories of nationalism. The goal is to assess how each theoretical framework explains the unique historical trajectory of Kazakh national identity formation. The paper's originality lies in its systematic application of classical theories to a non-Western case, offering deeper insight into the emergence of Kazakh nationalism. By doing so, it highlights the complexities of nationalist movements shaped by both colonial influences and internal socio-political transformations.

Keywords: nation-building, national identity, national idea, historical memory, national code

Жолдыбалин Р.М. *¹

¹PhD кандидат, Назарбаев Университеті, Қазақстан, Астана,

E-mail: rustem.zholdybalin@nu.edu.kz

ҚАЗАҚ ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖОБАСЫНЫҢ БАСТАУЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕ

Аңдатпа

Кеңестік марксистік көзқарастардан халықаралық деңгейде танылған заманауи әдіснамаға көшу барысында қазақ тарихын зерттеу саласында маңызды бетбұрыс байқалуда. Осы өзгерістер аясында қазақ тарихындағы өзекті мәселелерді жаңа теориялық шеңберлерде қайта қарастыру қажеттілігі күн өткен сайын артып келеді. Сол күрделі мәселелердің бірі — кеңеске дейінгі дәуірдегі қазақ ұлтын қалыптастыру үдерісі. Соңғы жылдары жарық көрген көптеген зерттеулер Бенедикт Андерсонның ұлтшылдық жөніндегі танымал тұжырымдамасын сын көзбен қарастырмастан қолданады. Бұл тұжырымдамада баспасөздің ұлт қалыптастырудағы рөлі ерекше атап көрсетіледі. Алайда, бұл идеялардың қазақ шындығына сәйкес келуі күмән туғызады. Бұл ғылыми мақалада қазақ ұлтшылдығының тарихи бастауларына қатысты іргелі сауалдарды қайта қарастырып, классикалық әрі кең таралмаған теорияларды саралау арқылы олардың қазақ контекстіне қаншалықты сай келетінін анықтау көзделеді. Зерттеудің бірегейлігі — ұлтшылдық туралы классикалық тұжырымдарды қазақ тарихи болмысымен ұштастырып, ұлттық бірегейліктің терең әрі көпқырлы табиғатын ашып көрсетуінде. Теориялық тұрғыдан байытылған бұл еңбек отарлық қысым мен ішкі өзгерістерге жауап ретінде пайда болған қазақ ұлтшылдығының күрделі сипатын жан-жақты сипаттап береді.

Кілт сөздер: ұлттық құрылыс, ұлттық бірегейлік, ұлттық идея, тарихи жады, ұлттық код

Жолдыбалін Р. М. *¹

¹кандидат PhD, Назарбаев Университет, Қазақстан, Астана,
e-mail: rustem.zholdybalin@nu.edu.kz

ИСТОКИ КАЗАХСКОГО ПРОЕКТА НАЦИЕСТРОИТЕЛЬСТВА: ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

С переходом от советских марксистских взглядов к международно признанным подходам в изучении истории Казахстана растет потребность в переоценке исторических проблем в новых рамках. Одним из ключевых вопросов является процесс национального строительства в дореволюционном Казахстане. Во многих недавних исследованиях некритично применяется концепция национализма Бенедикта Андерсона, в которой подчеркивается роль печатных СМИ в национальном развитии. Однако уместность слепого применения данной концепции в казахстанском контексте вызывает вопросы. Целью данной статьи является пересмотр основополагающих вопросов об истоках казахского национализма путем переоценки как классических, так и менее признанных теорий национализма, чтобы определить, как каждый теоретический подход применим к этой исторической проблеме. Новизна статьи заключается в тщательном применении классических теорий национализма к казахстанскому контексту, что обогащает наше понимание формирования казахской национальной идентичности. Объединяя эти теоретические основы, исследование дает всестороннее представление о том, как возник и эволюционировал ранний казахский национализм, отражая сложности незападного национального движения в ответ на колониальные вызовы и внутренние преобразования.

Ключевые слова: национальное строительство, национальная идентичность, национальная идея, историческая память, национальный код

Introduction. Academic and official discourses asserted that before the arrival of “civilized” Russians the Steppe had no installed statehood, no borders, and no developed sedentary culture. The renowned first-ever Kazakh intellectual, Shoqan Walikhanov, partially shared these discourses with his kinsmen. A man of double allegiance toward the Empire and the Kazakh people, he started challenging these discourses by revealing the richness of Kazakh culture and heroic past. The sudden death of a promising scholar put a major setback to the upcoming declaration of the voice of others, i.e. colonial Kazakhs, on their views on their past, for decades. Upon the revival of the trend, the newborn Kazakh intelligentsia challenged imperial notions of the Kazakh past, as one that had no significance, like ancient cultural and political tradition. The other notion – of the land inhabited “historically” by nomads – was the most sensitive issue for Kazakhs and a vital part of intelligentsia’s nation imagining projects before and after the Revolution. This way, the native intelligentsia played a key role in creating a new identity within the challenges of colonial rule of the crumbling Russian Empire of the early 20th century.

The question is, which theories of nationalism most closely describe the historical development of the Kazakh intelligentsia and the project of Kazakh nation-building at its early stages? This paper aims to analyze the historical development of the Kazakh intelligentsia through the lens of prominent nationalism theories, providing a comprehensive understanding of their national consciousness and political dynamics. I seek the ways the nation is constructed; the literature review of the theory of nationalism contains a rigorous list of different views toward the nation’s origins, focusing on those who highly regarded intelligentsia rather than over-relying on an economic basis in a Marxist way.

I begin with Miroslav Hroch's concept of the development of small nations, which helps to understand how the native intelligentsia, emerging from diverse social backgrounds, challenged colonial and traditional authorities in their quest for national identity. While it is challenging to justify the rise of capitalism in the Kazakh steppe as a precondition for national awakening, I find Hroch's definitions of the intelligentsia (as well as its typology) and patriotism suitable for the study of Kazakh nation-building. He illustrates the periodization of national development in three stages, which I rely on. Next, Eric Hobsbawm represents partly a historiographic attitude toward nationalism: the first chapter of *Nations and Nationalism* is an overview of the classical liberal theory of nationalism, i.e. is a piece of intellectual history, while the following chapters combine the intellectual development of nationalism with its contextualization. What is even more valuable for my study, is that this historiography deals with the ideas that early Kazakh nationalists could get acquainted directly or, more possibly, in a version refined by Russian publicists. Anderson's classical study on nationalism is mostly concentrated on the phenomenon of print capitalism, which disregards the early stages of Kazakh intelligentsia; we could argue, however, that the official news media of the colonial administration was the milieu of development for the early Kazakh publicists.

Ernest Gellner emphasizes the interplay between high culture and political organization. Anthony Smith's approach to national mythology and the role of the native intelligentsia in reconstructing a nation's past illustrates how Kazakh intellectuals engaged in myth-making to assert their historical and cultural legitimacy. Partha Chatterjee's work on anti-colonial nationalism is most valuable for establishing three stages of nationalist thought. Finally, Armstrong's concept contributes to the discussion by the notion of nomadic and sedentary cultures as different in their nature of nostalgia and development of nascent identity.

Methodology. The paper explores the applicability of various theoretical concepts of nationalism to the problem of Kazakh nation-building in the early 20th century. The exploration went through three stages: first, we review the key theoretical concepts in the scholarly literature on nationalism. Second, we point to the concepts of nation-building in the history of the Kazakh national movement that they assist in addressing. Third, we show how certain concepts may be tackled and used in the exploration of Kazakh nation-building. This approach provides a theoretical foundation for a more nuanced research of nationalism within the Kazakh context.

The analysis itself consists of historical and historiographical methods. The sources for the study are classical and (and more obscure) theoretical works on nationalism.

Discussion. International scholarship applied classic theories of nationalism, such as Anderson's and Hroch's, toward the problem of imagining the nation through the development of ethnic media and the appearance of national intelligentsia [1; 2; 3]. These studies were brave attempts to scope the mystic history of the pre-revolutionary Kazakh national foundation within the internationally recognized academia, contrary to outdated Marxist narratives of Kazakh historiography. However, that was also an application of the theoretical models, presumably designed for studying the development of national movements in the Western world, and overlooked some of the local nuances. Therefore, academic theories on nationalism must be reassessed to better understand how they apply to local contexts.

Generally, the scholarship accepted the idea that Kazakh intelligentsia played a key role in the development of the national identity via their activities as intermediaries between the empire and their people [4; 5]. Most studies tie the nation-building process with Soviet national politics [6; 7; 8]. On the other hand, Dina A. Amanzholova states that this process was interconnected, with the Soviet nation-building project in Kazakhstan inheriting the narratives of the Alash movement in their vision of the nation [9]. Others find the rich influence of Tatar intermediaries in developing the native political tradition [10; 11], or expose the diverse nature of Kazakh intelligentsia's education and influences [12]. Overall, the Russian imperial legacy is assumed as the main base for the development of the modern national identity among Kazakhs, assuming the key role that Western education played in nurturing the intellectual elite of the future Alash movement [3; 13]. Some historians search for

the roots of Kazakh identity in the pre-modern feudal statehood and the nomadic clan system [14; 15]. Recent studies, however, come back to claim the birth of Kazakh national identity not earlier than during the implementation of the Soviet nation-building project in the 1920s [16].

A central focus of local historiography on Kazakh nation-building is the Alash movement, which represents a significant chapter in the struggle for Kazakh autonomy. Scholars expose the local historiography's tendency to build the history of the early 20th century around Alash, particularly its Qazaq newspaper editorial board. They show that Andersonian fashion in the studies of Kazakh nationalism is quite confusing, because Qazaq, in its heyday, reached just 3,000 copies, which could hardly imagine a nation out of up to 6 million Kazakh population. They claim that there was a competition of ideas on how to reorganize the social life of Kazakhs, and the modernist vision of Alash intellectuals prevailed in 1917 due to its compatibility with the post-February autonomist agenda. Recent studies question the impact of ethnic news media on the forging of national identity and emphasize the twofold nature of the colonial intermediaries [17].

My paper aims to delve into classic and contemporary theoretical literature on nationalism, to draw a theoretical framework for the studies of Kazakh nationalism, and to identify, which theories and concepts are most suitable for the explanation of the phenomenon of the Kazakh nation-building project at its beginning.

National Consciousness. The most relevant theory to the study of the development of the early Kazakh national idea is Miroslav Hroch's concept of the development of small nations, as contrary to 'bigger' nations that often created colonial empires. According to the author, the nation is made of people's consciousness, their ideology (nationalism), their will, and their spirit in a Herderian sense [18, p. 3]. A nation is a constituent of the social reality of historical origin (the changes during the transition from the feudal society of estates to the capitalist society of citizens), rooted in fundamental reality. In the case of Kazakh nationalism, this transition is depictable in the critique of both the colonial oppression and the backwardness of the native social reality; thus, the intelligentsia was challenging both colonial and traditional authority. Originated from all layers of society (but mostly with exclusive access to advanced education, whether in Russian or higher Islamic schools), it represents the 'third estate', which in the Kazakh context could be correlated with the vast majority of impoverished and underrepresented nomadic masses, and acts on behalf of it. Oppressed nationalities had two or more alternatives during the capitalist transformation, and by choosing the national movement, they faced the resistance of the ruling nations (for whom the transformation was a natural process) [18, pp. 8-10]. In the first stage of national development, intellectuals show a scholarly interest in the native culture, following the example (and often challenging the approach) of the imperial ethnographers. At this stage, they are isolated, which we see in the examples of the first generation of Kazakh intelligentsia (Valikhanov, Altynsarin, Abai, or lesser-famed Babajanov, Zhangir Khan, and Shormanov); the source of their activities is the affection for region and cognition [18, p. 22]. The next, vital, stage is the patriotic agitation, which ferments national consciousness; this stage is manifested in the famous Dulatov's poem "Awake, Qazaq!", which became a slogan of the patriotic movement. The scholarly research expanded and became both national and scientific; bombarded by both their own and ruling national ideologies, the audience obtains an indivisible unity with objective relations between members of the nation as a result of the activism of patriotic (i.e. spreading national ideas) agitation [18, p. 13]. In the latter stage of a national movement, the masses react to patriotic impulses and organize a movement over the territory: this is an early-born and thus tragic story of Alash Orda. Notably, Hroch describes intelligentsia as a group of educated members of society living by intellectual labor, divided into elite, emancipated, and wage-labor layers [18, p. 16].

Proto-Nationalism and Language Nationalism. Eric Hobsbawm sees nations as ones created by nationalism, which is a congruency of a political and a national (in Gellnerian definition). He places *proto-nationalism*, a sentiment of collective belonging around either living spaces or the mindset of state/institution-linked groups, in political elites. That concept applies to the part of the early Kazakh intelligentsia that collaborated with the colonial administration and had little concern over the big, i.e. national, community in general, but who are placed anachronically in nationalism by the historiography.

Hobsbawm's theory also traces the evolution of the concept of the nation as a result of political inertia, like the acceptance of language as an "objective" indication of nationality that converted the census into the contest of nationalities, or the inclusion of social agenda into nationalist rhetoric as a result of social developments of the early 20th century [19, pp. 100-102]. In the period preceding the Great War, nationalism transformed by accepting the rights of people's self-determination, rising to prominence of ethnicity and language, and shifting the political rights of nation and flag [19, p. 102]. The factor accelerating national determination was the social developments: a combination of social and national demands was more effective than a single nationalist appeal [19, p. 125]. That explains volumes of Alash's determination to provide social changes.

Liberal bourgeois theory of the nation classified people as a nation by having a historic association with the state, a cultural elite with a "national language", and a capacity for conquest [19, pp. 37-38]. These notions would approve the interest of Kazakh nationalists in history. Pointing out that "nation" is a modern term and was used, the same as "language" and "state", in a different manner until recently, Hobsbawm brings the example of the term developing shown in Hungary. That put forth questions for the scholars, such as what resembling terms early 20th-century Kazakh literati used and how these words evolved in comparison to older times/ which words with similar references they replaced.

Russification and Colonial Pilgrimage. Benedict Anderson explains the nation as a political, limited, sovereign community imagined by the masses [20, pp. 6-7]. The causes for this imagining were print capitalism, colonial provincialism and pilgrimages to metropolises, new national print languages emerged, and the "Russification" processes. Like the last one, imperial enterprises, like census, map making, and archaeological endeavors, helped in national determination too.

Anderson points out the differences between pre-national communities and nations; the conceptions of "messianic" and "empty" time fit into my notion of the construction of the historical narratives by Kazakh intellectuals as a part of their "patriotic" (devotedly engaging in the spread of national consciousness) activities. The decline of both religious communities and the dynastic realm also could fit the argument on prerequisites of the national formation of Kazakhs in the 20th century. Imagining flowers in two forms – newspapers and novels; there are plenty of studies on Alash literature and journalism in local scholarship that await the theoretical re-legitimation via *Imagined Communities*. As the author states, the novel's actors are being embedded in "societies" and in the minds of readers, playing at once. Newspaper imaginarily links the plots, which derives from calendrical coincidence and the relationship between the newspaper and the market. Unlike other products, a book is a unique, self-sufficient item that is duplicated on a grand scale [20, p. 34], while the newspaper is a radical form of book printing by its scale, which became a ritual for the masses.

The author pays big attention to the role of vernaculars in developing new types of communities. Print languages played a significant role in shaping national consciousness by creating unified fields of exchange and communication between sacred and spoken languages. This helped readers become more aware of the limitations and scope of various languages. Additionally, the process of printing brought a new level of stability to languages, fostering a sense of historical continuity and tradition. Furthermore, print languages established new forms of communication that differed from older administrative dialects, emphasizing dialects that were more closely aligned with the printed text.

National movements pirated the blueprints of nationalism created by the French and American revolutions. As a response to the threat of exclusion in newborn nations, the power groups adapted popular nationalism into the conservative policy of "official nationalism". Both ideas are applicable in my study from a point of view that Kazakh intelligentsia appear as students in Russian and Tatar organizations, those potentially adopting notions of nation from abroad, and from a stance that many intellectuals would either try to create the national state or participate in Bolshevik project of nation-building. Therefore, they probably tried to replicate "official nationalism" as a program of obtaining legitimacy in this part of the crumbling Empire.

The growth of administrative changes within imperial realms happened due to technological progress, the conscription of bilingual colonized peoples into administration, and the spread of

modern education. Because of the expansion of the state and capitalism, bilingual native intelligentsia, unattached to the bourgeoisie, appears [20, pp. 115-116, 140]. Another source for the consolidation of the intelligentsia is the colonial education and bureaucratic systems: there is a chance, therefore, that the Alash movement is a product of lone individuals with similar ideas gathering in some imperial place like Orenburg. Finally, Anderson inspires us to study the notions of census and mapmakers on what Kazakh is and where its ethnic realms are; Bokeikhan, e.g., was part of such expeditions.

Emerging High Culture and Scripturalist Revisionism. While Anderson speaks extensively on different types of nations, I mostly take his notions of those created in colonial realms and those classified as ethnically monolithic. Ernest Gellner, in contrast, simplifies the typology of nationalism into three categories based on power dynamics, access to education, and shared culture: Habsburg, Eastern, and Diaspora. The first two arguably fit particularly to the Kazakh nationalism. Gellner views nationalism as based on the fusion of culture and polity, and parasitic in terms of state and nation [21, pp. 6-11], with the latter being a product of industrialism and early capitalism. He focuses on social and economic preconditions for the emergence of the nation. In an agrarian society, the culture was defined either horizontally – by class, or vertically – to form small communities; the high culture was a monopoly of clerisy, but then started to pervade the whole of society.

While the author supports Anderson's notion of print capitalism as a key factor in imagining a community, he gives a central role to the division of labor in industrial society, which arises from the need for constant cognitive and economic growth and enforces the rise of educational systems that replaced the tiny stratum of educators. Modern society is homogenized via education, making culture transmitted via schooling instead of folk tradition and thus replacing kinship linkage with a new mass consciousness [21, pp. 32-36]. This huge task becomes a monopoly of the state, stabilizing the state-culture bond; the newly dominant high culture is reliant on state protection. This vision of nationalism as a crystallizer of a nation out of older cultures predetermines the studying of a national movement in a bond with the autonomist aspirations of Alash and their Bolshevik counterparts. Gellner promotes the Renanian definition of a nation as one willing to persist as a community. Nation worships itself via symbols borrowed from the folk culture. New units such as nations emerge via principles of *barriers to communication* and *inhibitors of social entropy*. At the early stage of crystallization, previously low cultures are being transmuted into literate high ones. At the late stage, social discontent/differentiation uses cultural differentiation to create new barriers.

Gellner's framework is particularly relevant to the Islamic world, offering an alternative source of inspiration for Kazakh nationalism beyond Russian colonial influences. His observation about how Islam uses a pre-industrial clerical tradition as a national and socially pervasive idiom could provide valuable insights for the Alash movement. Specifically, he notes that while Islamic nationalism employs an existing religious tradition for national identity, many nationalisms in sub-Saharan Africa represent a different approach. These African nationalisms often do not perpetuate or create a local high culture due to the rarity of indigenous literacy, nor do they elevate traditional folk cultures into politically sanctioned literate cultures, as seen in European contexts. Instead, they frequently adopt an alien European high culture [21, p. 81].

Myth-Creating. Anthony D. Smith examines how ethnicity affects the process of nation-building. He characterizes ethnic communities as groups united by common ancestral myths, shared historical experiences, and cultural traits, with a bond to a specific territory and a sense of collective identity [22, p. 32]. Another important definition is ethnicism - a collective movement of ethnic resistance and cultural restoration with an active sense of ethnocentrism. It appears with a double threat of internal division and external challenges to the community, including military, socio-economic challenges, and cultural contact. Ethnic consists of six components: a common myth of descent, a shared history, a distinctive shared culture, an association with a specific territory, and a sense of solidarity. The bases of ethnic formation could be sedentarization, organized religion, and warfare.

Myth-symbol complexes (consisting of myth, symbols, and memories) stand at the center of every ethnicity. Genealogical and ideological types of descent myths play a crucial role when nations emerge from competing mythologies and symbols, which are frequently linked to various classes or regions [22, p. 58]. Mythomoteur - a constitutive political myth - is both dynastic and communal. The author distinguishes lateral and vertical ethnic communities; a tribal confederation, the closest to early modern Kazakhs, stands for the latter type, also called intensive and based on closure, in comparison with elite-based extensive communities. A key idea is that achieving national unity depends on having both a strong sense of togetherness or brotherhood and a defined, secure and acknowledged territory or homeland [22, p. 148].

While developing Anderson's vision of print capitalism's appearance being a turning point in the conversion of ethnicity into a nation, Smith points out that the communication between faceless individuals within the community remained impossible: print technology was a one-way communication. That fact underscored the crucial role of the intellectuals in crafting a compelling message. The emerging national identity needed a vision of ethnic solidarity between elites and the general population, framed as a historical narrative that uncovers and showcases a unified past like a museum exhibit. This approach aimed to inspire a deeper sense of collective purpose and community in response to the fragmentation and alienation caused by modern industrialism and scientific advances [22, p. 173].

Chapter Eight speaks volumes about the intelligentsia's quest to reconstruct the golden age. This concept was already applied toward Kazakh nation-building regarding the Kazakh intelligentsia who sought to claim territories and antiquity for their people by delving into the Kazakh past [23]. Examples of voluntaristic interpretations of history by nationalists exhibit nationalism as an effective technology for constructing communal attachments. The present needs to predetermine interpreting the past and inventing traditions, and usually, intelligentsia reconstructs the already living myths and motifs. The community is located through poetic spaces (landscape - terrain) and golden ages (history – origins, age of heroes). History combines didactic and dramatic criteria of rediscovering the past through the narrative of salvation. Smith brings up eight typical components of the myth of ethnic origins and descent. The creation of a nation, he sums up, is a recurring activity that includes re-interpretations of the past and is a product of intra-social and institutional dialogue. Every generation renews the national mythology with chosen ethnic moralities and re-enters the legends and landscapes of the living past. This recurring activity is dictated by the need for immortality through the memory of posterity, and the memory is a precondition of destiny, which in turn is symbolized by national myths and genealogies. In the same way, nations seek inner antiquity.

The Nation as an Anti-Colonial Project. Partha Chatterjee's study on colonial nationalism describes three stages of developing nationalist thought. In the first stage, intellectuals accept colonial thinking, which we see in examples of Valikhanov, influenced by the Orientalist take of backward Asian people, and Altynsarin, who supported the hostile rhetoric of Il'minskiy toward Muslim clergy and curriculum. The nascent nationalism stage is the most applicable to the study of Alash intellectuals. In the second stage, intelligentsia maneuvers to criticize modernity [24, p. 51], which applies to 'reactionary romanticists' among traditionalist counterparts of Alash. The failure to accommodate the independent national state explains why Kazakh intelligentsia never reached the final stage of *arrival*, or acceptance of the idea of a powerful nation-state. Another fruitful notion is the idea that colonial nationalists adapted the colonialists' appeal to reason and pragmatism in forging an agenda. In the last stage, nationalists inherit the predecessors' mass movement but not their attitude toward modernity. They advocate for the strong state as the only provider of social justice and coordinator of society, and socialism as the system where life is governed by society's productive forces. This position is naturally close to those intellectuals who joined the Bolsheviks.

Chatterjee explains this evolution in the pragmatism of nationalist endeavor, and the Marxist turn as the only alternative for post-colonial thinkers who sought out colonial epistemology but could not create a new one. He speaks extensively about the relationship between capitalism, colonialism,

and knowledge production. Nationalists, he claims, resolved the problem of colonial capitalism particularly: instead of being submissive to metropole capital, they created a nation-state that placed the people-nation on the global market and, simultaneously, created opportunities for the capital to step in further in the national economy. This alliance created an epistemic privilege of “development”. Nationalism subordinates to the world order and its epistemology, however, with reluctance. An incomplete resolution of the conflict between people-nation and capital emerges in ethnic separatist and anti-modern revivalist/utopian movements.

Nomadic Nationalism? John A. Armstrong is a must-have reading before being acquainted with Smith’s theory (as the latter implies by accepting the former’s definitions of nation and nationalism, and his focus on elements of myth, symbol, and memory) [22, p. 2]. Armstrong borrows the Les Annales School’s *longue durée* concept of a time dimension of many centuries. Primary effects of ethnic boundaries exist in the minds of subjects, and secondary ones are maps and norms in a rulebook, which are major indicators of boundaries. Mostly symbolic boundaries are created by words. Even differently styled minarets can be symbols, referring to periods of local greatness [25, pp. 7-8]. The author underlines the significance of nostalgia as a kind of collective memory that expresses the desire to go back to a past era of greatness [25, p. 16]. He then goes into showing differences in nostalgia between sedentary and nomadic peoples’ descendants as a way to express the attachment to a way of life, also showing how Muslim culture evolved from the bedouin traditions of Arabic deserts. Early Islamic poets, he says, hailed the nomadic lifestyle of deserts they never visited [25, pp. 16-18]; that rhymes with an urban-raised Bokeikhan defending the nomadic lifestyle in a battle with pro-sharia *Aiqap* writers. At the same time, Armstrong speaks extensively about the nomads of Eurasian steppes, namely Turkic and Mongol “tribes” (a term that he disapproves of). Nomadic tribes, he claims, were less assimilable [25, p. 51]. Nomadic agglomeration (“tribe”) accepted the leaders’ genealogical myth, which in Eurasian Steppes was a clan myth; the roots of Islam in Arab culture greatly shaped its links to genealogical myths [25, p. 16].

This is a unique reference to post-nomadic nations’ formation in a theoretical work on nationalism: moreover, he is aware of Kazakhs as well. Unfortunately, his notion that Kazakhs have a camel as the totem (unlike other Turkic peoples with a wolf as the one) [25, p. 31], seems to rely on some superficial scholarship without a proper reference. He views the Russian frontier as a battleground between Islam and Christianity that played a significant role in shaping unique forms of ethnic identity [25, p. 92]. This is a notion mainly in Ukraine and the North Caucasus; while there should already be studies on the Steppe as a region of breakage of two religions, it might be fruitful to measure this confrontation’s effects on identity-forming in Kazakh lands, or at least, of the local nationalists.

Conclusion. Recently, much has been said about the nation-building in Kazakhstan, both about the pre-Revolutionary and Soviet periods. Unlike the previous approaches, the new scholarship tends to apply the newer theoretical framework toward the local context, which brings it to the ideological conflict with the old Marxist historiography of Kazakhstan. My study, however, shows that the classical works on nationalism in international scholarship have also delved from the same Marxist idealistic roots, and therefore are easily applicable to the knowledge already gathered within the local historiography. Unlike the previous era, the new theoretical conceptualization of a problem like the history of Kazakh nation-building should not be censored within strict frameworks, and have to be agile and skeptical at the same time to implement different achievements of various schools of theoretical thought.

As the literature review stated, the scholars are already concerned about the limitations of some theoretical concepts’ applicability within their Western-contextualized frameworks on the example of the nomadic, mostly illiterate, society. Andersonian print capitalism, e.g., works poorly within the context of a non-significant readership. That is why I had to step back and look at how many theories are there around and which fit better to various problems of the problem of the origin of Kazakh nation, with a notion of the nation as a modern constructed identity. This work’s novelty lies in its rigorous application of classical theoretical frameworks on nationalism concerning the unique

dynamics of Kazakh nationalism. I found that different angles of theory, such as schools of constructivism and symbolism, have much to say if are deconstructed and adapted within the concrete problems of the «Alash» studies. Consequently, this work contributes to a further discussion of the national identity building in the era that nowadays is usually associated with the Alash movement.

References:

1. Olcott M. B. *Intellectuals and the development of nationalism in Kazakhstan* (Final report to National Council for Soviet and East European Research). – Colgate University, 1983. – 76 pp.
2. Sabol S. *Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness*. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – 233 pp.
3. Rottier P. *Creating the Kazak Nation: the Intelligentsia's Quest for Acceptance in the Russian Empire, 1905-1920*. – University of Wisconsin-Madison, 2005. – 368 pp.
4. Kendirbay G. The national liberation movement of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century // *Central Asian Survey* - №. 4 (16). – 1997. – pp. 487-515. <https://doi.org/10.1080/02634939708401009>
5. Kendirbaeva G. 'We are children of Alash...' The Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century in search of national identity and prospects of the cultural survival of the Kazakh people // *Central Asian Survey* – №. 1 (18). – 1999. – pp. 5-36. <https://doi.org/10.1080/02634939995722>
6. Esenova S. Soviet Nationality, Identity, and Ethnicity in Central Asia: Historical Narratives and Kazakh Ethnic Identity // *Journal of Muslim Minority Affairs* – №. 1 (22). – 2002. – pp. 11-38. <https://doi.org/10.1080/13602000220124818>
7. Auezova Z. A. *Conceiving a People's History: the 1920-1936 Discourse on the Kazakh Past* // *The Heritage of Soviet Oriental Studies* / Kemper M., Conermann S. – London: Routledge, 2011. – pp. 241-261.
8. Kudaibergenova D. T. 'Imagining community' in Soviet Kazakhstan. An historical analysis of narrative on nationalism in Kazakh-Soviet literature // *Nationalities Papers* – №. 5 (41) – 2013. – pp. 839-854. <https://doi.org/10.1080/00905992.2013.775115>
9. Amanzholova D. A. Na izlome: Alash v jetnopoliticheskoj istorii Kazahstana [On the break: Alash in the ethnopolitical history of Kazakhstan]. – Almaty: Taimas, 2009, 412 p. [in Russian].
10. Lazzerini E. J. *Volga Tatars in Central Asia: 18th-20th centuries* // *Central Asia in Historical Perspective* / Manz B. M. – Boulder: Westview Press, 1994. – pp. 82-100.
11. Sultangalieva G. S. *The Russian Empire and the Intermediary Role of Tatars in Kazakhstan: the Politics of Cooperation and Rejection* // *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts* / Uyama T. – Abingdon, Oxon: Routledge, 2012. – pp. 52-79.
12. Uyama T. *The Geography of Civilizations: a Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century* // *Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World: Towards a Discipline of "regionology"* / Kimitaka M. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2000. – pp. 70-99.
13. Uyama T. *The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan: The Kazakh national movement and the Russian imperial legacy* // *Asiatic Russia: Imperial power in regional and international contexts* / Uyama T. – Abingdon, Oxon: Routledge, 2012. – pp. 271-287.
14. Balgamis D. A. *The Origins and Development of Kazakh Intellectual Elites in the Pre-Revolutionary Period*. – University of Wisconsin-Madison, 2000. – 259 pp.
15. Karpat K. H. *The roots of Kazakh nationalism: ethnicity, Islam or land?* // *Studies on Turkish politics and society: selected articles and essays* / Karpat K. H. – Leiden – Boston: Brill, 2004. – pp. 580-611.
16. Shlapentokh D. V. *The Creation of Kazakh National Identity: the Relationship with Russia, 1900–2015*. – London: Routledge, 2023. – 262 pp.

17. Bissenova A., Mukasheva A. Kolonial'nye intellektualy: mezhdunarodnye predstavitel'skoj rol'ju [Colonial Intellectuals: Caught between the Enlightenment and Representation of their People] // *Novoe Literaturnoe Obozrenie*, 2020, Issue 6, Volume 166, pp. 445-459.

https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963 [in Russian].

18. Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe: a Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Translated by Ben Fowkes. – Cambridge University Press, 1985. – 220 pp.

19. Hobsbawm E. J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. 2nd edition. – New York: Cambridge University Press, 1990. – 206 pp.

20. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London – New York: Verso, 2006. – 240 pp.

21. Gellner E. *Nations and Nationalism*. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983. – 150 pp.

22. Smith A. D. *The Ethnic Origins of Nations*. – Malden, MA: Blackwell Publishing, 1986. – xvi + 312 pp.

23. Rottier P. Legitimizing the Ata Meken: The Kazakh Intelligentsia Write a History of Their Homeland // *Ab Imperio* - №. 1 – 2004. – pp. 467–486. <https://doi.org/10.1353/imp.2004.0078>

24. Chatterjee P. *Nationalist Thought and the Colonial World: a Derivative Discourse*. – London: Zed Books, 1993. – VIII + 181 pp.

25. Armstrong J. A. *Nations before Nationalism*. – Chapel Hill, NC: The University of North Carolina Press, 1982. – XXXVI + 411 pp.

Список использованной литературы:

1. Олкотт М. Б. *Интеллигенция и развитие национализма в Казахстане (Итоговый отчет для Национального совета по советским и восточноевропейским исследованиям)*. – Университет Колгейт, 1983. – 76 с.

2. Сабоп С. *Русская колонизация и зарождение казахского национального самосознания*. – Нью-Йорк: Палгрейв Макмиллан, 2003. – 233 с.

3. Роттье П. *Создание казахской нации: стремление интеллигенции к признанию в Российской империи, 1905–1920 гг.* – Университет Висконсин-Мэдисон, 2005. – 368 с.

4. Кендирибай Г. *Национально-освободительное движение казахской интеллигенции в начале XX века* // *Central Asian Survey* – № 4 (16). – 1997. – С. 487–515. <https://doi.org/10.1080/02634939708401009>

5. Кендирибаева Г. «Мы дети Алаша...» *Казахская интеллигенция в начале XX века в поисках национальной идентичности и перспектив культурного выживания казахского народа* // *Central Asian Survey* – № 1 (18). – 1999. – С. 5–36. <https://doi.org/10.1080/02634939995722>

6. Есенова С. *Советская национальность, идентичность и этничность в Центральной Азии: исторические нарративы и казахская этническая идентичность* // *Journal of Muslim Minority Affairs* – № 1 (22). – 2002. – С. 11–38. <https://doi.org/10.1080/13602000220124818>

7. Ауэзова З.-А. *Осмысление народной истории: дискурс о казахском прошлом в 1920–1936 гг.* // *Наследие советского востоковедения / Кемпер М., Конерман С.* – Лондон: Рутледж, 2011. – С. 241–261.

8. Кудайбергенова Д. Т. «Воображаемое сообщество» в советском Казахстане. *Исторический анализ нарратива о национализме в казахско-советской литературе* // *Nationalities Papers* – № 5 (41) – 2013. – С. 839–854. <https://doi.org/10.1080/00905992.2013.775115>

9. Аманжолова Д. А. На изломе: Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Таймас, 2009. – 412 с.
10. Лаццерины Э. Дж. Волжские татары в Центральной Азии: XVIII–XX века // *Центральная Азия в исторической перспективе* / Манз Б. М. – Боулдер: Уэствью Пресс, 1994. – С. 82–100.
11. Султангалиева Г. С. Российская империя и посредническая роль татар в Казахстане: политика сотрудничества и отторжения // *Азиатская Россия: Имперская власть в региональных и международных контекстах* / Уяма Т. – Абингдон, Оксфордшир: Рутледж, 2012. – С. 52–79.
12. Уяма Т. География цивилизаций: пространственный анализ деятельности казахской интеллигенции с середины XIX до начала XX века // *Регионы: призма для изучения славяно-евразийского мира. К дисциплине «регионоведение»* / Кимитака М. – Саппоро: Славянский исследовательский центр, Университет Хоккайдо, 2000. – С. 70–99.
13. Уяма Т. Отношения Алаш Орды с Сибирью, Уралом и Туркестаном: Казахское национальное движение и наследие Российской империи // *Азиатская Россия: Имперская власть в региональных и международных контекстах* / Уяма Т. – Абингдон, Оксфордшир: Рутледж, 2012. – С. 271–287.
14. Балгамис Д. А. Происхождение и развитие казахской интеллектуальной элиты в дореволюционный период. – Университет Висконсин-Мэдисон, 2000. – 259 с.
15. Карпат К. Х. Корни казахского национализма: этничность, ислам или земля? // *Исследования по турецкой политике и обществу: избранные статьи и эссе* / Карпат К. Х. – Лейден – Бостон: Брилл, 2004. – С. 580–611.
16. Шлапенток Д. В. Формирование казахской национальной идентичности: отношения с Россией, 1900–2015 гг. – Лондон: Рутледж, 2023. – 262 с.
17. Бисенова А., Мукашева А. Колониальные интеллектуалы: между просветительской и представительской ролью // *Новое литературное обозрение*, 2020, № 6, Том 166, С. 445–459. https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963 [на русском].
18. Грох М. Социальные предпосылки национального возрождения в Европе: сравнительный анализ социального состава патриотических групп среди малых европейских наций. Перевод Бена Фоукса. – Кембриджский университет, 1985. – 220 с.
19. Хобсбаум Э. Дж. Нации и национализм после 1780 года: программа, миф, реальность. 2-е издание. – Нью-Йорк: Кембриджский университет, 1990. – 206 с.
20. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления о происхождении и распространении национализма. – Лондон – Нью-Йорк: Версо, 2006. – 240 с.
21. Геллнер Э. Нации и национализм. – Итака, Нью-Йорк: Корнеллский университет, 1983. – 150 с.
22. Смит А. Д. Этническое происхождение наций. – Молден, Массачусетс: Блэквелл Пабблишинг, 1986. – xvi + 312 с.
23. Роттье П. Легитимация Ата-Мекена: казахская интеллигенция пишет историю своей Родины // *Ab Imperio* – № 1 – 2004. – С. 467–486. <https://doi.org/10.1353/imp.2004.0078>
24. Чаттерджи П. Националистическая мысль и колониальный мир: производное дискурса. – Лондон: Зед Букс, 1993. – VIII + 181 с.
25. Армстронг Дж. А. Нации до национализма. – Чапел-Хилл, Северная Каролина: Университет Северной Каролины, 1982. – XXXVI + 411 с.

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.01.29

ӨӨЖ/УДК/UDC 930:002.6

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.005>

Г.У. Рашиева ^{*1}, Г.Ж. Орынбасарова ²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: rashevag@mail.ru

²Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы
E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

ТҮРКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ ДАМУЫ (1918-1925)

Аңдатпа

Мақалада 1918-1925 жж. Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің дамуы жан-жақты архив материалдары негізінде қарастырылған. Қазақ халқын сауаттандыру жолында қазақ зиялылары басқа елдердегідей қазақ баспасөзін дамытуды бірінші орынға қойды. Әсіресе, Түркістандағы жергілікті халықтың сауаттылығын көтеру және оларға білім беру мәселесіне сол кездері ұлт зиялылары да өз бағасын беріп, республикадағы оқу-ағарту ісінде орын алған олқылықтар мен кемшіліктерді өткір сынға алды. Түркістанда шығарылған «Бірлік туы» газетінде жарияланған мақалалардың сарыны «Қазақ» газетімен үндес болды және Алаш қайраткерлерінің көрсеткен бағытымен жүргендігі туралы деректер мақалада архив құжаттарымен дәйектелген.

1922-1923 жылдары Ташкент қаласында өзбек тілінде «Түркістан», қазақ тілінде «Ақ жол», орыс тілінде «Туркестанская правда» және т.б. көптеген республикалық газеттер мен өзбек тілінде «Инкилоб», түрікмен тілінде «Түрікмен тли», қазақ тілінде «Шолпан» және т.б. айына екі рет шығатын журналдар жарияланып тұрды. Қазақ халқын бірлікке шақырған баспасөз қызметінің жергілікті халыққа маңызды қызмет атқарғандығына сараптама жасау үшін авторлар, архив құжаттарын кеңінен қолданып, баспасөз беттерінде жарық көрген мәтіндерді мақалада сол күйінде беріп ғылыми айналымға енгізіп отыр. Мақалада Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму алғышарттары жан-жақты қарастырылып, бүгінгі көзқарас тұрғысынан сараланған.

Кілт сөздер: Түркістан республикасы, қазақ баспасөзі, зиялы қауым, большевиктер, кеңестік жүйе, демография, бірлік

Рашиева Г.У. ^{*1}, Орынбасарова Г.Ж. ²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: rashevag@mail.ru

²Южно-Казахстанский педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков,
г. Шымкент, Республика Казахстан, E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОЙ ПЕЧАТИ В ТУРКЕСТАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (1918-1925)

Аннотация

В статье на основе комплексного архивного материала рассматривается развитие казахской прессы в Туркестанской Республике в 1918-1925 годах. В своей работе по просвещению казахского народа казахская интеллигенция, как и в других странах, уделяла первостепенное

внимание развитию казахской прессы. В частности, национальная интеллигенция того времени также дала свою оценку вопросу повышения грамотности местного населения Туркестана и предоставления ему образования, резко критиковала пробелы и недостатки в образовании в республике. Тон статей, опубликованных в газете «Бирлик туй», издававшейся в Туркестане, соответствовал тону газеты «Казах», а сведения о том, что деятели Алаша следовали указанному направлению, в статье подкреплялись архивными документами.

В 1922-1923 годах в Ташкенте издавались газеты «Туркестан» на узбекском языке, «Ак жол» на казахском языке, «Туркестанская правда» на русском языке и многие другие республиканские газеты, в том числе «Инкилоб» на узбекском языке, «Туркмен тли» на туркменском языке, «Шолпан» на казахском языке и др. журналы выходили два раза в месяц. Для анализа важной роли пресс-службы, призывавшей к единению казахского народа для местного населения, авторы в статье широко используют архивные документы, а также приводят в оригинале тексты, опубликованные в печати, вводя их в научный оборот. В статье всесторонне рассматриваются предпосылки развития казахской прессы в Республике Туркестан и анализируются они с позиций сегодняшнего дня.

Ключевые слова: Туркестанская Республика, казахская пресса, интеллигенция, большевики, советская система, демография, единство

Rasheva G.U. ^{*1}, Orynbasarova G.Zh. ²

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan,
E-mail: rashevag@mail.ru

²South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov,
Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: orynbasarova.74@mail.ru

DEVELOPMENT OF THE KAZAKH PRESS IN THE TURKESTAN REPUBLIC (1918-1925)

Abstract

The article examines the development of the Kazakh press in the Turkestan Republic in 1918-1925 based on comprehensive archival material. In its work to educate the Kazakh people, the Kazakh intelligentsia, as in other countries, paid primary attention to the development of the Kazakh press. In particular, the national intelligentsia of that time also gave its assessment of the issue of increasing the literacy of the local population of Turkestan and providing them with education, sharply criticized the gaps and shortcomings in education in the republic. The tone of the articles published in the Birlik Tui newspaper, published in Turkestan, corresponded to the tone of the Kazakh newspaper, and information that the Alash figures followed this direction was supported in the article by archival documents.

In 1922-1923, the newspapers "Turkestan" in Uzbek, "Ak Zhol" in Kazakh, "Turkestanskaya Pravda" in Russian and many other republican newspapers were published in Tashkent, including "Inkilob" in Uzbek, "Turkmen Tli" in Turkmen, "Sholpan" in Kazakh and others. The magazines were published twice a month. To analyze the important role of the press service, which called for the unity of the Kazakh people for the local population, the authors of the article widely use archival documents, and also cite the original texts published in the press, introducing them into scientific circulation. The article comprehensively examines the prerequisites for the development of the Kazakh press in the Republic of Turkestan and analyzes them from the standpoint of today.

Keywords: Turkestan Republic, Kazakh press, intelligentsia, Bolsheviks, Soviet system, demography, unity

Кіріспе. Мақалада 1918-1925 жылдардағы Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму алғышарттары мен қалыптасу тарихы қарастырылған. Зерттеу барысында еліміздегі баспасөз тарихының қалыптасуы осы Түркістан республикасында 1918-1925 жылдары басталғаны анықталды. Сонымен қатар қоғамның түрлі қайшылықтарын шешуде қазақ баспасөзінің атқарған қызметін ашып көрсетудің маңызы бүгінгі таңда қоғамның мәдени-рухани өмірінде орын алған тарихи оқиғаларды зерттеуге мүмкіндік береді. Түркістан өлкесінде қазақ баспасөзінің қалыптасу тарихы М. Шоқай, С. Қожанов, А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Н. Төрекұлов, М. Дулатов және т.б. қазақ зиялыларының есімімен тығыз байланысты. Өлкеде кеңестер билігінің орнауы кезінде большевиктер тарапынан жергілікті халықты басқаруда жіберілген өрескел қателіктер осы баспасөз беттерінде қызу талқыланып, бір мақсатты көздеген қазақ зиялыларының ой-пікірлері арасында өзіндік байланыс орнатылды. Сондай-ақ Ғ.Тоғжанов, М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов және т.б. әдеби шығармаларындағы таптық мәселе осы Түркістанда шығарылған «Ақ жол», «Бірлік туы» және т.б. газет-журналдарда жарық көргендігі мақалада ашып көрсетілген. Мақалада Түркістан республикасында қазақ баспасөзінде жарық көрген мақалалардың мазмұнына кең ауқымда ғылыми тұрғыда талдау жасалды. Мақала жазу барысында Түркістан республикасында қалыптасқан қазақ баспасөзі халыққа ақпарат жеткізуші қызметін атқарғандығы, ұлтымыздың жоғын түгендеу бағытында ұлттық мәдени-әдеби сауаттылығын арттыруға жағымды ықпал еткендігі анықталды. Шын мәнінде өлкедегі қазақ баспасөзі еліміздің саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық дамуына енгізіліп жатқан жаңа өзгерістермен тығыз байланыста дамыды.

Кеңестік кезеңде Түркістан өлкесіндегі қазақ баспасөзінің даму тарихына біржақты баға беріліп, оның ел тарихында алған айрықша орны лайықты бағаланбады. Сол себепті 1918-1925 жылдардағы Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму тарихы бүгінгі көзқарас тұрғысынан зерттеуді қажет етеді.

Өзектілігі. 1918-1925 жж. Түркістан республикасында қазақ баспасөзінің қалыптасуы ұлтымыздың сырлы шежіресінде жаңа қадамдардың басталуына негіз болды. Ондағы басты мақсат ұлтты ағартушылық жолға бағыттау мен ұлттық теңдік пен еркіндікке қол жеткізу болды. Онда бірлікке шақырған қазақ зиялыларының ортақ ой-пікірлері мен үкімет қаулылары жарияланды. Мақаланың мақсаты – Түркістан республикасында қалыптасқан қазақ баспасөзінің даму тарихын бүгінгі көзқарас тұрғысынан қорыту. Түркістан республикасында қазақ баспасөзінің атқарған қызметі сол кезеңде қажеттіліктен туындады және алаш қайраткерлерінің көтерген азаттық мәселесімен үндесті. Себебі өлкенің баспасөз беттерінде елдегі саяси-қоғамдық жағдаймен қатар кеңестер билігінің үндеулері де жарық көрді. Осы тұрғыдан алғанда Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің даму тарихын зерттеу өзекті болып табылады. Авторлар, Түркістандағы қазақ баспасөзінің қызметі қоғамның қайшылықтарын халыққа жеткізу, санасын оятуға бағытталғандығын алға тартады. Баспасөз еркіндігін пайдаланған ағартушы қауым Түркістан республикасында «Бірлік туы», «Ақ жол», «Түркістан», «Шолпан» және т.б. газет-журналдардың жарыққа шығуына мұрындық болды. Бұл газет-журналдарда жарық көрген мақалалар халықтың санасын оятып, дүниетанымын байытуға әсер етті. Ұлтымыздың жанашыр азаматтары болған зиялы қауым қазақ баспасөзін дамытуда қазақ тілін бірінші орынға қойып ұлттық мәдениетті, ұлттық қозғалысты халықтың жадына сіңірді. Осы тұрғыдан қарастырғанда Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінің атқарған қызметін зерттеу өте маңызды.

Материалдар мен әдістері.

Материалдар. Мақалада 1918-1925 жж. Түркістан республикасындағы қазақ баспасөзінде жарық көрген мақалалардың түпнұсқасы берілген және отандық, шетелдік авторлардың тақырыпқа қатысты еңбектері ғылыми тұрғыдан талданған. Тақырыпты зерттеу аясында архив құжаттары кеңінен пайдаланылып, тақырып төңірегінде бір жүйеге келтіріліп, объективті тұрғыдан саралау басшылыққа алынды. Сондай-ақ, аталған кезеңде баспасөз беттерінде жарық көрген қазақ ағартушыларының мақалаларын қорыту жалпыға ортақ тарихилық, жүйелік, оларды ғылыми тұрғыда зерделеу сияқты әдіс-тәсілдер негізінде жүзеге асырылды.

Әдістері. Нысанаға алынған тақытыпты зерттеу барысында оқу-ағарту жұмыстарының теориялық-методологиясын қарастыру өте маңызды. Мысалы, Н.Төреқұлов өз еңбегінде аталған кезеңдегі жаппай сауатсыздықпен күресу, кәсіби білім беруді ұйымдастыру, ғылым мен мәдениеттің дамуындағы нақты және теориялық мәселелерін қарастырып, оның методологиялық негіздерін жасайды [1]. Сол сияқты К.Н. Нұрпейісовтың [2] жекелеген зерттеулері қазақ зиялыларының ағартушылық саласына сіңірген қызметтері туралы методологиялық тұрғыдан қарастырған.

Өзбек ғалымы С.С. Агзамходжаевтың «Түркістан автономиясы тарихы» [3] атты еңбегінде, 1918-1925 жж. Түркістандағы қазақ зиялыларының ағартушылық саласындағы қызметі уақыт өте келе ондағы оқу орындарының оқу-материалдық базасының нығаюы мен ғылыми-педагогикалық мамандардың даярлануына әсер еткендегі кеңінен қарастырылған. Автордың аталған еңбегінде 1918-1925 жж. Түркістандағы қазақ зиялыларының баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары әлі де арнайы зерттеуді қажет ететіндігінің маңыздылығы қарастырылған.

Өзбек тарихшысы К. Каракаевтың «Кеңестік Өзбекстандағы ғылымның дамуы» атты еңбегінде [4], Түркістандағы қазақ баспасөзінің даму тарихына қатысты мол деректер топтастырылған. Бұл деректердің тарихи маңыздылығы Түркістандағы қазақ баспасөзінің даму тарихының ашылмаған қырларының мол екендігін байқатады.

Орыс ғалымы К.Е. Бендриковтың «Түркістан халықтық білімінің тарихы очеркі» атты еңбегінде [5]: Түркістан Халық Ағарту комиссариаты жанында жұмыс жасаған Қазақ ғылыми комиссиясында болған қазақ ағартушылары жергілікті халықтар арасында интеллектуалдық тұрғыда өте қуатты болды және құрамы жағынан да ерекше болды, - деген тұжырым жасайды.

Түркістандағы қазақ зиялыларының ағартушылық қызметіне байланысты Ж.Амантаев [6], Р.Б.Сүлейменов, Х.И.Бисенов [7], А.И.Сембаев [8], С.Бисембаев [9], Б.А.Төлепбаевтардың [10] еңбектерін ерекше атаған жөн. Себебі, Түркістан өлкесінде оқу-ағарту саласында еңбек еткен қазақ зиялыларының қызметтері туралы жазылған Ж. Амантаевтың еңбегі алғашқы еңбектер қатарында. Сондай-ақ Түркістан өлкесінде халық шаруашылығын дамыту жолындағы қазақ зиялыларының сүбелі үлесі Р.Б. Сүлейменов пен Х.И. Бисеновтың зерттеуіне арқау болған. Түркістан өлкесінде алғаш ашылған жоғары оқу орны Орта Азия мемлекеттік университетінің жасақталуы барысында кадр мәселесінің жетіспеушілігі мен білім беруде тілге қатысты орын алған қиындықтар туралы деректер А.И. Сембаевтың кітабында берілген. Түркістан өлкесінде ашылған оқу орындарының келешекте Сырдария мен Жетісу аймақтарында ашылуына жағымды ықпал еткендігі С. Бисембаев пен Б.А. Төлепбаевтың еңбектерінде деректік құжаттар негізінде сараланған.

Нәтижелер және талқылау.

1918-1925 жж. қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі баспасөз беттерінде жиі жарияланып, назарда болды. Аталған кезеңде Түркістан өлкесінде Кеңес өкіметін орнату барысы таптық күреске ұласты. Жергілікті зиялы қауым өкілдері большевиктердің жасаған қылмыстарын жұртшылыққа «Бірлік туы» газеті және жергілікті баспасөз беттері арқылы дәлелдеуге тырысты. 1917 жылдың тамызынан 1918 жылдың сәуіріне дейін 29 саны жарық көрген «Бірлік туы» газетіне М. Шоқай, С. Қожанов, Қ. Болғанбаевтар басшылық жасады. «Бірлік туы» газетінің алғашқы сандарын алған Орынбордағы «Қазақ» газеті «Ішкі хабарлар» деген айдарында келешекте бұл газет жала жапқан марқұм «Алаш» газетіндей болмай, қазақ-қырғыздың шын қызметкері, шын жолбасшысы болсын! – деп жазды [11, 1 б.].

«Бірлік туының» бастапқы екі нөміріне – М. Шоқайұлы, мұнан кейінгі он төрт санына – Х.Болғанбайұлы, он алтыншы санынан соңғы нөмірлеріне дейін – С. Қожанұлы редакторлық жасаған. Жалпы алғанда «Бірлік туы» газетінің ұстанған бағыт-бағдары туралы мәліметті Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» туындысында айтылған.

«Бірлік туының» 1917 жылғы 12 қарашадағы 15-ші санында газетке Орынбордан жолданған Бөкейханұлы, Байтұрсынұлы, Дулатұлы, Бірімжанұлы, Ғұмарұлы, Досжанұлдарының «тілгірамы» басылған. Онда 5 желтоқсанда Орынбор қаласына әр уезден екі зиялы адамды өкіл қылып жіберу

сұралған. Бұл әйгілі жалпы қазақ-қырғыз сиезіне шақыру еді. Тарихи жиын өз дәрежесінде өтеді. Алайда, 1918 жылы қаңтарда Орынборды қайта большевиктер алып, ізгі мақсаттың бәрін тасталқан етті. «Қазақтың» 260-саны 17 қаңтарда шықты да, мұнан соң басылуын амалсыз тоқтатты. Ал, 261-саны 23 шілдеде бір-ақ шықты. «Қазақ» 1918 жылы қыркүйек аяғында мүлде жабылды. Яғни, жеті айдай шықпай тұрған. «Бірлік туының» 1918 жылы 9 сәуірдегі 28-санында Ахмет пен Міржақып: «Қазақты» уақытша тастап отырамыз. Тірі болсақ, алаш қызметінен неш уақыт бас тартпаймыз» - деп жазды [12, 67-68 бб.].

Осы деректерге назар сала отырып, газеттің Қоқан автономиясын, кейін Түркістан автономиясын да қолдап, түрік мұсылмандарының тұтастығы үшін күрескендігін көреміз. Сонымен қатар, бұл газет большевизмге қарсы шығу арқылы Алаш идеясын қабылдап, жалпы қазақ сиезінің шешімдерін орындауды мақсат еткен.

Оны газеттің 1918 жылы 29 қаңтардағы 21-санында жарияланған С.Қожановтың мақаласынан көруге болады. Онда ол былай деген: «25 нойабырда жалпы Түркістан мұсылмандарды болып «бәлшеуіктерге бой ұрмаймыз» деп, Хохант шаһарында сиез жасап, афтаномия ығлан етіп еді. Бәлшеуіктер бұған да жол тапты. Бұл жол: «Афтаномияны Түркістанның байлары һәм молдалары ғана істеп отыр. Кедейлердің қатысы жоқ, олар біздің жақта. Соның үшін біз бұл афтаномияны танымаймыз» деп отыр.... 25 декабірде Хохантта жұмыскері бар, егіншісі бар, тағы сиезде Түркістан афтаномиясын жақтап, бәлшеуіктерге қарсы қаулы жасап еді. Бұған да ... дәлел көрсетті... Бүтін Сырдария облысы қазақ-қырғызы ғинуардың 6-сында Түркістан шаһарында сиез жасап, Түркістан афтаномиясын жақтап, бәлшеуітерге қарсы қаулы жасады. Енді бәлшеуіктер ... тағы ... жалтарып шыға келді» - деп, Түркістанда большевиктер жүргізіп отырған әділетсіздікті ашына айтады. Мысалы, олар түркістандық қой терісін жамылған отаршылдарға, көзі қарайған орыс пролетариаты мен крестьяндарына сүйеніп, ойларына келгенін жасаған... [13, 2 б.].

С.Қожанов өзінің мақаласы арқылы большевиктердің қылмысын әшкерлейді. Ол 1918 жылы 15 наурыздағы №25 санында жазған «Тұла бойлары қан сасиды» атты мақаласында былай дейді: «Бірлік туы» газетінде: «13 ғинуардан 10 фиуралға дейінгі күндер Түркістан халқының есінен өмірінде шықпас. Ол күндері адам-хайуан өзінің бет-аузын Түркістан халқына ашық көрсетті», - деп бастап, жалпы жұрт басына түскен қиындықтың себеп-салдарына үңіледі. Қаламгер Қоқандағы қырғынның жайын қабырғасы қайыса отырып жазады да, соңында: «Сорлы Түркістан! Сен кеше «Бостандық болды, теңдік күні туды» деп қашанғы жоғалтқан еркіндігіңе талпынып едің ғой. Сен Русияның үлкен өзгерісінің буына желігіп, баяғы айбыны күшті Темірің мен ақылы дана Бабырларыңды есіңе алып едің ғой. Жоқ, босқа алданғансың! Шеттен келген бұл буменен үлкен теңдік тірілмейді. Сен ол теңдікті шын өксіп, анық сағынған болсаң, өзгеріс буы саған әл болмайды», - деп қорытынды жасайды [14, 3 б.].

Ал, «Бірлік туы» газетінде «Арғын баласы» деген бүркеншік атпен жазған автор «Қазақ халқының дұшпандары» атты мақаласында елді ауызбірлікке, Алаш туының астына жиналуға шақырады. Осы еңбекте «Қазақ» газетін жапқан, Алаш автономиясы істеріне тиым салған кезінде «Жалбағаев» болып жүріп шоқынып, «Степанов» деген фамилия алған Жангелдин мен патша охранкасының тыңшысы қызметін атқарған Мұхамедияр Тұңғашин туралы дәлелді мәліметтер айтылады.

Мақаладан: «Заман ол кулардың дегенінше тұрмас. Ол азуы алты қарыс Николайды да тақтан тайдырған заман ғой. Қазақ халқы да жоқ болып құрып қалмас. Көп кешікпей бұл бұзықтар қазақ сотының алдында жауап берер һәм тиісті жазасын тартар», - деген жолдарды оқимыз [15, 2 б.].

«Бірлік туы» газеті тек саяси мақалалар ғана емес, фельетон, өлең сияқты мәдени-ағарту салаларына қатысты мәселелерді жариялап тұрған. Айталық, мұнда М.Дулатовтың шап-шағын, уытты «Николайға шағым хат» атты фельетоны жарық көрген [16, 1 б.].

М.Дулатовтың бұл мақаласында Ресейдегі патша құлаған соң, қазақ жеріндегі Ресей шенеуніктері мен олардың жандайшаптары сынға алынады. Сондай-ақ, газет бетінде 1917 жыл 25 қарашада жарық көрген С.Қожанұлының «Қайтейін?» [17, 3 б.], 1918 жылы 30 наурыздағы

Б.Майлыұлының «Не жаздым, Құдай?» [18, 1 б.] атты өлеңдері елдің ауыр халін суреттеп, большевиктердің билігінен түңіледі.

Міне, 1917-1918 жылдары жарияланған бұл мақалалар «Бірлік туы» газетінің «Қазақтың» жолымен жүргенін аңғартады. Осыған байланысты 1918 жылы «Бірлік туы» газеті большевиктер тарапынан қысымға алынып, ақыры жабылады.

Осындай қиын кезде Н.Төреқұловтың «Ақ жол» газетінің жарық көруіне атсалысқан іс-әрекеті ерлікке пара-пар екенін С.Сейфуллиннің 1937 жылы Л.Мирзоянның атына жазған хатынан аңғаруға болады. Онда былай делінген: «1920 жылы Москвада өткен РСФСР Кеңестерінің VIII съезі тұсында мен бір жолдаспен Жангильдин жолдастың бөлмесіне кірген кезде, онда Рысқұлов пен Төреқұлов жолдастар отыр екен. Сол кезде Төреқұлов Түркістан АССР-нің астанасы Ташкентте қазақтардың «Ақ жол» атты газетін ұйымдастырғанын және оны Ташкентке шақыртылған белгілі жазушы Мыржақып Дулатов басқарып отырғаны жөнінде айтып мақтанды. Мен болсам оған шыдамай кетіп былай дедім: «Сенің газетінің аты ақгвардияшыл және «беделді» жазушы Дулатовта ақгвардияшыл. Менің бұл айтқаныма Рысқұлов күлсе, Төреқұлов бозарып кетті [19, 257-258 бб.].

Осы тұста «Ақ жол» газетінде арнайы Мағжан Жұмабаев туралы мақала шығып, онда Түркістан өлкесінде оның өлеңдер жинағы басылып шыққандығы туралы хабарланады [20, 4 б.]. Дегенмен, М.Жұмабаевтың шығармаларынан түрікшілдікті байқаған Түркістан коммунистері оны жан-жақтан сынға ала бастайды. Осы арада Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» атты сыни мақаласын ерекше атап өту қажет. Ташкенттегі қазақ студенттеріне баяндама ретінде жасалған бұл мақала 1923 жылы «Лениншіл жас» журналының 5-санында жарияланды. Аймауытов атаулы мақаласында Жұмабаевтың ақындық шығармашылығын, Маркстің «Сананы тұрмыс билейді деген ойын басшылыққа ала отырып, Жұмабаевтың өмір жолы мен қалыптасу эволюциясын қоғам ахуалымен байланыстыру жолымен қарастырады. Осыдан әр адамның, әр ақынның өрісі бірінші – заманға, екінші – туып-өскен әлеуметіне, үшінші – нәсіліне байлаулы деген тұжырымға келеді. Сондай-ақ, қазақ жұртында тап жігі, байлар, кедейлер табы деген мүлде жоқтығын назарға алып, Ж.Аймауытов М.Жұмабаевтың ақындығын таптық тұрғыдан талдауға қарсылық білдіреді.

Өйткені, Ж.Аймауытов М.Жұмабаевты тап жырлаушысы емес, ұлт жанды ақын деп көрсетеді. Ж.Аймауытов мақаласында М.Жұмабаев өлеңдерінің мән-мағынасын кезенді түрде талдайды. Алдымен қайраткер оның «Ғалия» медресесінде, одан 1913 жылы Омбыдағы мұғалімдер семинариясында оқыған тұсында шығарған «Туған жерім – Сасықкөл», «Анама», «Жауынгер жыры», «Қараңғы дауылды түн», «Орал», т.б. өлеңдеріне тоқталып, бұлар патшаның отаршылдық саясатына қарсы жазылған өлеңдер деп көрсетеді. «Мағжан терең ойдың ақыны емес, нәзік сезімнің, тәтті қиялдың ақыны, ол кедейдің ақыны емес, ұлт ақыны» – деп қорытындылайды [21, 3 б.].

Ж.Аймауытовтың М.Жұмабаев ақындығына қатысты айтылған ой-пікірлері артынан қазақ әдебиетшілері арасында үлкен пікірталас туғызады. Тіпті, 1926 жылы Мәскеудегі Кеңес Одағы елдерінің кіндік баспасынан Ғаббас Тоғжановтың «Жүсіпбектің сыны, Мағжанның ақындығы туралы» атты кітабы жарық көреді. Кітаптың негізін Тоғжановтың 1925 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Көркем әдебиет туралы марксистдер не дейді?», «Мағжан совет тұсында», «Мағжанның жақсылығынан біз безбейміз?» деген мақалалары құрайды.

Аталған еңбекте Тоғжанов М.Жұмабаевтың ақындық шығармашылығы турасында білдірген Аймауытов ой-тұжырымдарын таптық қағида тұрғысында сынға алады. «Қазақта тап жоқ, тап ақыны да жоқ» деген Ж.Аймауытовтың пікірін баса көрсете келіп, «Мағжан ұлтшыл, түрікшіл, жаңагерлікке қарсы күншығысшыл ақын.

Міне, Жүсіпбектің Мағжан туралы айтатын пікірі осы... Жүсіпбектің ойынша қазақ коммунистері өздеріне жақпаған ақынды өртеп жібереміз деп айтатын сықылды. Жүсіпбекте жұмысымыз жоқ, қалай десе де еркі ғой. Бірақ дені дұрыс коммунист мұны айтпайды... Құрметті, Жүсіпбек сыншы! Коммунистер өздерінен басқа ақынды өртеп жібереді деп таусылмай-ақ қояйық.

Өртенген ақын болса, біз өртемейміз, заман өртейді, тарих өртейді», - дейді [22, 19-22 бб.]. Расында да, өткен істі саралап, таразылау үнемі уақыт пен тарих үлесіне түсетіні анық.

1923 жылы Орынборда Қадырбаев Сейдазымның орысшадан қазақшаға аударуымен «Қылмыс заңы» жарияланған болатын. Осы себепті іле-шала уақыттан соң «Жауыздық низамнамасының» жарыққа шығуы ұлт зиялылары арасында үлкен талас тудырады. Әсіресе, «Низамнамада» көрсетілген 171-бап төңірегінде үлкен пікірталас болады. 171-бапқа келетін болсақ, онда: «ойнас (проституция) үшін, жеңгелікке жүргенге (әйел тауып берушілерге), долық (әйел ұстаушылықтарға) ұстаған һәм әйелдер жинағанға малы бүтіндей, ия жарым-жартысы қазынаға алынып, үш жылдан кем емес уақытқа кіріптарлық бой ұрылады», - делінеді [23, 1 б.].

Міне осы бапқа байланысты қазақ зиялыларының ой-пікірлері Ташкентте басылып шыққан «Ақ жол» газетінің бірнеше санында жарияланып, қызу пікірталас жүргізіледі. Алдымен, «Ақ жолдың» 436-санында М.Дулатовтың «Мадияр» бүркеншік есімімен берген «Жауыздық низамнамасы» атты мақаласы жарық көреді.

Мұнда Дулатов негізінен «Низамнамаға» егжей-тегжейлі сын береді. Ал 171-бапқа қатысты айтқанда, ол баптың «проституциядан» «ойнас» деп аударылуының өзі дұрыс еместігін, сондай-ақ бұл бапты мүлде заңға кіргізуге болмайтындығын атап көрсетеді.

Артынша, 19 маусымда шыққан «Ақ жол» газетінің 449-санында Дулатовқа жауап ретінде Түркістан Республикасының Юстиция Халық комиссариатының алқа мүшесі Оразбаев Әбдірахманның мақаласы жарияланады. Мақалада республиканың Білім Кеңесі, білім Комиссарлары, мұсылман газеттері мен күншығыс және қазақ-қырғыз институтының өкілдерінің қатысуымен арнайы мәслихат өткізіліп, Дулатовтың атаулы сыни мақаласында көрсетілген кемшіліктер жан-жақты талқыға алғандығы айтылады.

Дулатовтың егер 171-бап заңға енсе, ел арасында «пәленшенің әйелі ойнас қылады, түгеншенің әйелі жеңгелікке жүреді» деген мазмұндас арыздар көбейіп кеткендігін айтқан пікіріне «Низам» ойнасты, ойнас үшін жеңгелікке жүруды жауыздық деп білетіндігін, ал бұл Дулатовқа жақпаса, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне «Низам» қолайсыздығын, қазақтың өтірік арыз берушілері көп екендігін айтып арыз берсін десе, Дулатов оған мүмкіндігінше былайша жауап береді: «... Жаһанша мен Әбдірахманбектің ойынша Закон деген нәрсе «айдалада ақ отау, аузы-мұрны жоқ отау»... Закон деген нәрсе халықтың тұрмысынан, салтынан алған емес пе?» [23, 3 б.]. Мінеки, бұл мәселе төңірегінде осындай жағдайда туындаған кең көлемді пікірталасқа сол уақытта Ташкентте Қазақ Ағарту институтында ұстаздық еткен Ж.Аймауытов та қатысады. Оның «Қазақта «жезөкше» бар ма?» атты мақаласы «Ақ жолдың» 496-санында жарияланады. Қайраткер мұнда әйел денесін сату Еуропа халқында, үлкен қалаларда барлығын, ал осы «жезөкшелікті» туғызатын тұрмыс талқысы мен тіршілік таласы деп айқындайды. Кәсібі мал бағу, егін салу сияқты Сарыарқа елінде «жезөкшелік» жоқтығын, сондықтан бозбалашылық пен жеңгетайлыққа «ойнас» деп қарау дұрыс еместігін айтады.

Одан әрі үлкен қала, теміржол маңында тұратын тұрмыстары онша емес, не болмаса, мал табуға қызыққан қазақ әйелдерінде «жезөкшелік» жоқ еместігін, ондай әйелдер, әсіресе, Ташкент, Ақмешіт сияқты үлкен қалаларда жәрмеңке өткізілетін уақытта жиі кездесетіндігін баса көрсетеді. Мақала соңында Ж.Аймауытов «... қазақтарда «жезөкше» бар, не жоқ деп кесіп айтуға болмайды. Оны жерінің ауасына, елінің салтына, кәсібіне қарап шешу керек. Қазақтың соты қалада да, далада да бар. «Жезөкшелік» қылмысын қарастыру қалалы жердегі соттардың жұмысы болуы керек. Қырдағы, ел ішіндегі соттарға қолдануға тура келмейді» – дейді [24, 2 б.].

Өкінішке орай, бүгінгі күні бұл мәселе қалалы жерде де, ауылды аймақта ла туындап отыр. Ендеше, Аймауытов көрсеткеніндей, бұны қалалы, ауылды жерге бөліп қарамай, жезөкшелікті бүтіндей заңға енгізу қажет. Кезінде М.Дулатов айтқандай, қазіргі уақыттағы қоғамда жезөкшелік жоқ деп ешкім кесіп айта алмас. Өйткені, бүгінгі біздің ортамызда бұл құбылыс кең етек алғаны әркімге-ақ аян.

«Ақ жол» газетінде Түркістанда орын алып отырған саяси және мәдени-ағартушылық мәселелерді талқылауда және оның өсіп өркендеуіне С.Қожановта өз үлесін қосты. Ол Халық-

Ағарту комиссары ретінде «Ақ жол» газетіне ғана емес, республикада баспасөз және бұхаралық ақпарат құралдарының дамуына ерекше көңіл бөлді. С.Қожановтың комиссариатты басқарған тұсында, яғни, 1922-1923 жылдары Ташкент қаласында өзбек тілінде «Түркістан», қазақ тілінде «Ақ жол», орыс тілінде «Туркестанская правда» және т.б. көптеген республикалық газеттер мен өзбек тілінде «Инкилоб», түрікмен тілінде «Түрікмен тли», қазақ тілінде «Шолпан» және т.б. айына екі рет шығатын журналдар жарияланып тұрды.

Қандай жауапты қызметте жүрсе де, С.Қожанов ағартушылық қызметін тастамаған қайраткер еді. Оның «Қармақшы мектебі» («Ақ жол», 1921 ж. 16 қаңтар), «Халық ағарту-оқу майданына күшті аудару керек» («Ақ жол», 1922 ж. 21 қазан), «Соқырдың тілегені екі көзі» («Ақ жол», 1923 ж. 27 мамыр), «Оқу жұмыстары жұртшылықтың туы, жұртшылыққа құрал болуға тиіс» («Ақ жол», 1923 ж. 8 ақпан), «Орнықты шын жұртшылық ағарту арқылы ғана табылады» («Ақ жол», 1923 ж. 10 ақпан), «Қазақ-қырғыздың ұлт мектебін жасауға кірісіндер» («Ақ жол», 1923 ж. 31 наурыз) атты мақалалары осыған дәлел. С.Қожановтың бұл мақалаларында оның ағартушылық көзқарастары әр қырынан көрініс тапқан және республикадағы ағарту ісіндегі кемшіліктер мен кейбір қателіктерді ашық көрсетілген.

С.Қожанов жариялаған мақалаларының қай-қайсысы да ең алдымен күнделікті тіршіліктің талаптарына, ағарту майданының сұраныс-сауалдарына жедел жауап беруімен бағалы. С.Қожановтың тұсында Халық Ағарту комиссариаты «Ағарту хабаршысы» «Коммунистік мәдениет» атты журналы мен газетін шығарған [25, 104 п.].

Ә.Қоңыратбаевтың көркем әдебиетке келуі де және алғашқы шығармашылық қызметі осы «Ақ жол» газетінде басталған. 1923 жылы «Ақ жол» газетінің бетінде Ә.Қоңыратбаевтың «Ботагөз» атты шағын әңгімесі де жарық көрген. Бұл жылдары ол «Шолпан» (редакторы – И.Тоқтыбаев), «Ақ жол» (редакторы – С.Қожанов), «Жас қайрат» (редакторы – Ғ.Мұратбаев) секілді газет-журналдарда корректор, түнгі редактор, шығарушы қызметтерін атқарады. Сонымен қатар жас зерттеушінің қазақ халқының фольклор мұралары мен этнографиялық ерекшеліктеріне қатысты еңбектері «Жас қайрат» журналының бетінде жарыққа шығып тұрған. Солардың қатарында «Елдің күлкілі әңгімелері», «Шын таз», «Жұмбақтар», «Қазақтың құдалық жөніндегі кәдесі, ырым жора-жоралары» атты материалдарды атасақ та болады [26, 59 п.].

1920-1925 жылдар аралығында қазақ халқының «Ақ жол» газетінен басқа 1923 жылы Х.Досмұхамедовтың бастамасымен ғылыми көпшілікке арналған әдеби альманах - «Сана» журналы шығады. Х.Досмұхамедұлы ғылыми-көпшілік, әдеби-альманах журналын шығаруды 1922 жылы Қазақ ғылыми комиссиясының жоспарына енгізген болатын.

Нәтижесінде Мемлекеттік Ғылым Кеңесі Хәлел Досмұхамедұлының дәлелді ұсыныстарын қолдап, оның жоспарына қаржы бөлу туралы шешім қабылдайды. Осыдан кейін Х.Досмұхамедұлының ұйымдастыруымен Қазақ ғылым комиссиясының ұжымы журналды баспадан шығаруға күш салады. «Сана» журналының мақсаты туралы Х.Досмұхамедұлы былай деп жазған еді: «Сана, шындығында, журнал емес, бөлек басылып шықпайтын уақ білім сөздерінің жиынтығы. Оқу кітабын жазу қиын жұмыс, ұзаққа созылатын. Жиі шығарып тұру қолымыздан келмегендіктен, білім беретін уақ сөздерді жиып, журнал ретінде шығарып тұруды ойладық» [27, 1-5 б.]. Осындай қиын істі басқара отырып, Х.Досмұхамедұлы баспасөздің көркемдік сапасына, ғылыми тереңдігіне, әдеби тартымдылығына, тақырыптың өзектілігіне, сауаттылығына көп көңіл бөлді. Осы тұрғыдан Х.Досмұхамедұлының білікті маман, баспагер, редактор және талғамы өте жоғары тұлға екенін көреміз.

1923 жылы шыққан журналдың алғашқы санында «Сананың» бағдарламасы жарияланады. Бұл бағдарлама бойынша «Сана» журналы педагогикалық құрал ретінде де сипатталған. Журналдың бір санының сметалық шығыны мен мазмұн көрсеткіштері былай белгіленді: «Журналдың көлемі шамамен 8 баспа табақ, ал таралымы – 200 дана. Журналға берілетін тақырыптар төмендегідей етіп бөлінді:

- А) ғылыми-педагогикалық тақырыпқа – 3 баспа табақ;
- Б) көркем-әдебиет тақырыбына – 3 баспа табақ;

В) этнографиялық тақырыбқа – 1 баспа табак;

Г) басқа тақырыптарға – 1 баспа табак.

Сонымен қатар журнал шығаруға кеткен шығын мөлшері алтын ақшамен жылына – 6632,60 сом, айына – 552,76 сомды құрады [28, 22 п.].

Алайда қаржының тапшылығы, маман қаламгерлердің аздығы тағы басқа жағдайларға байланысты «Сана» журналы 1924 жылы жабылып қалады. Небәрі он жеті-ақ саны жарық көрді. Мәселен, 1922-1923 жылдары Ташкент қаласында қазақ тілінде «Ақ жол» газет, «Шолпан» атты журналдың шығып тұруына негіз қалаған.

1923 жылы желтоқсанда Т.Рысқұловтың басқаруымен Тұраткомның жиналысы болып, Халық ағарту ісіне көмектесу Бюросы мен Мәдени кеңестің алдына тұрған міндеттер кең түрде талқыланып, оған мерзімді баспасөзде мынандай тақырыптарға мақалалар жариялау тапсырылады.

Атап айтқанда, ескі және жаңа мектептердің арасындағы айырмашылық; халық ағарту ісі және елдің экономикасы; техникалық білім және өнеркәсіп; білім және бостандық; жеке ынтаның рөлі; мұғалім және мектеп; оқулық және мектеп; мектеп және көшпелілердің міндеттері; мектеп және диқандардың міндеттері; мектеп және «Қосшы» одағының міндеттері; мектеп және зиялы қауым; мектеп және жергілікті өкімет орындарының міндеттері және тағы басқалары [29, 95 п.].

Сондай-ақ, Т.Рысқұлов басшылығы кезінде барлық мемлекеттік актілер – қаулылар, декреттер, заңдар – қазақ, өзбек, қырғыз, тәжік, түрікмен және орыс тілдерінде жүргізіле бастайды.

1923 жылы 21 қарашада газет тілшісіне берген жауабында Т.Рысқұлов бұл мәселе туралы былай деп атап көрсетеді: «Істі жергілікті тілдерде жүргізу және мемлекеттік аппаратқа осы тілдерді жетік білетін адамдарды қамту мәселесі – КСРО-ның республикалары мен автономиялы облыстарының қазіргі өмірінің ең негізгі мәселе болып табылады. Бұл міндеттің іске асырылуы – ұлт мәселесін шешуді негізгі сәті болып табылады [30, 386 б.].

Одан әрі Т.Рысқұлов Түркістан Республикасында қабылданған мемлекеттік істерді жергілікті тілдерде жүргізу бағдарламаның дер кезінде қабылданғанын атап көрсетеді. «...Түркістан Республикасы үкіметі соңғы нұсқау баяндалып отырған мәселеге айқындық беріп, кеңес аппаратын жергіліктендіру жұмысының бағытын белгіледі. Тіл туралы №130-шы қаулы соңына дейін іске асырылуы тиіс», - дейді Т.Рысқұлов [30, 386 б.]. Сол кезде, яғни, 1924 жылы республикада 46 газет және 22 журнал шығып тұрған [31, 367 б.]. Бұл газет-журналдардың барлығы ұлт мүддесіне қызмет етудің негізгі бағыттарын анықтап, өлкенің білім алушы жастарын жергілікті баспасөз қызметін дамытуға шақырды.

Қорытынды. Мақалада Түркістандағы қазақ баспасөзінің даму тарихында қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі мен олардың мәдениет саласына қосқан еңбектерінің маңыздылығының кең тарихнамасы бар екенін аңғартады. Аталған кезеңдегі халықтың білім деңгейінің өсуіне баспасөз қызметінің әсері архив құжаттарындағы деректермен нақты дәйектелген. Сонымен қатар тарихи-қоғамдық саланы қамтыған баспасөз қызметінің даму тарихы мен әдістері жан-жақты зерделенді.

Большевиктердің билікке келуінен кейінгі жылдарда ұлттар арасында ұлттық мүдденің халықтық, халықтар достастығы, коммунистік партия деген ұрандармен алмастырылуынан кейін, ұлттық мақсатта халыққа қызмет еткен газет-журналдар мемлекет тарапынан қатаң қадағалауға алынып, түбегейлі өз жұмыстарын тоқтатты. Өзіндік эволюциялық даму жолымен дамыған Түркістандағы қазақ баспасөзінің қызметі өзгеріске ұшырады. Өз уақытында халыққа қажетті қызмет көрсеткен баспасөз қызметіндегі ұлттық, бірлік, азаттық сияқты бағыттар бүгінгі күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ. Сондықтан, қазақ баспасөзінің даму тарихын алдағы уақытта зерттей түсу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Төреқұлов Н. Шығармалар. Сочинения. - Алматы: Қазақстан, 1997. - 320 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

3. Агзамходжаев С.С. История Туркестанской автономии: (Туркистон Мухторияти). – Ташкент: Ташкент ислам университети, 2006. – 268 с.
4. Каракаев К. Развитие науки в Советском Узбекистане. – Фрунзе: АН КиргССР, 1962. – 234 с.
5. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1917 годы). – Москва: Академия педагогических наук РСФСР, 1962. – 602 с.
6. Амантаев Ж. Развитие высшего образования и науки в Казахстане. – Алматы: Казучпедгиз, 1957. – 210 с.
7. Сулейменов Р.Б. Бисенов Х.И. Сүлейменов Р. Бисенов Х. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алматы: Наука, 1967. – 422 с.
8. Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы. – Алматы: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1958. – 325 с.
9. Бейсембаев С. Ленин и Казахстан. – Алматы: Казахстан, 1968. – 490 с.
10. Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Атедней Азии и Казахстане. – Москва: Наука, 1971. – 482 с.
11. Ішкі хабарлар // Қазақ. – 1917. – 17 шілде.
12. Қамзабекұлы Д. Руханият. (Мақалалар мен зерттеулер). – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
13. Қожанов С. Түркістанда орыс сиездері // Бірлік туы. – 1918. – № 21.
14. Болғанбайұлы Қ. Тұла бойлары қан сасиды // Бірлік туы-1918. – № 25.
15. Аргын баласы. Қазақ халқының дұшпандары // Бірлік туы-1918. – № 24.
16. Дулатұлы М. Николайға шағым хат // Бірлік туы. – 1917. – № 14.
17. Қожанұлы С. Қайтейін? // Бірлік туы. – 1917. – № 16.
18. Майлыұлы Б. Не жаздым, Құдай // Бірлік туы. – 1918. – № 27.
19. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. 1918-2007 жж. – Алматы: Елшежіре, 2008. – Т. 4. – 472 б.
20. Қазақ ақындары // Ақ жол. – 1924. – № 420.
21. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // Ленишіл жас. – 1923. – 25 қаңтар.
22. Тоғжанов Ғ. Жүсіпбековтың сыны, Мағжанның ақындығы туралы. – М., 1926. – 71 б.
23. Дулатов М. Баяғы, жауыздық нызамнамасы // Ақ жол. – 1924. – № 463.
24. Дулатов М. Тағы да сол жауыздық нызамнамасы // Ақ жол. – 1924. № 464.
25. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 39, Оп. – 1, Д. – 407. Л. – 104. //Журналы Заседания Коллегии Наркомпроса.
26. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 372, Оп. – 1, Д. – 407. Л. – 59. //Выписка из протокола Заседания Коллегии НКВД Турк.АССР.
27. Досмұхамедұлы Х. Журнал туралы // Сана. – 1923. – № 1. – 1-5 бб.
28. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 34, Оп. – 1, Д. – 2096. Л. – 22. //Доклад главного Госуд. Учен.Совета.
29. Центральный государственный архив Узбекской республики. Ф. – 17, Оп. – 1, Д. – 417. Л. – 95. //Журналы Заседания Совнаркома Туркестанской Республики.
30. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 448 б.
31. Вахабов М. Формирование узбекской социалистической нации. – Ташкент: Фан, 1961. – 420 с.

References:

1. Torekulov N. Opera omnia. Compositiones. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 320 p.
2. Nurpeisov K. Alash et Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 p.
3. Agzamkhodzhaev S.S. Historia Autonomiae Turkestan: (Turkestan Mukhtoriyati). – Tashkent : Universitas islamica Tashkent, 2006. – 268 p.
4. Karakaev K. Explicatio scientiarum in Soviet Uzbekistania. – Frunze: Academiae scientiarum Kyrgyz SSR, 1962. – 234 p.

5. Bendrikov K.E. *Historia educationis publicae in Turkestan (1865-1917)*. -- *Moscoviae : Academiae scientiarum paedagogicarum RSFSR*, 1962. – 602 p.
6. Amantaev Zh. *Progressus superiorum educationis et scientiae in Kazakhstan*. - *Almaty: Kazuchpedgiz*, 1957. - 210 p.
7. Suleimenov R.B. Bisenov Kh.I. Suleimenov R. Bisenov Kb. *Semita socialistarum culturalium retro populorum progressio*. – *Almaty: Nauka*, 1967. – 422 p.
8. Sembayev A.I. *Index historiae scholae Sovieticae Kazakh*. – *Almaty: Kazakh State Educationis et Pedagogicae Publishing Domus*, 1958. – 325 p.
9. Beisembayev S. *Lenin and Kazakhstan*. - *Almaty: Kazakhstan*, 1968. - 490 p.
10. Tulepbayev B.A. *Triumphus Lenin notionis socialistarum transformationis agriculturae in Asia Meridiana et Kazakhstan*. – *Moscoviae: Nauka*, 1971. - 482 p.
11. *Interna nuntia // Kazakh*. - 1917. - 17 Iulii.
12. Kamzabekuly D. *Spiritualitas. (Articuli et investigationes)*. – *Almaty: Educationis*, 1997. – 272 p.
13. Kozhanov S. *Russian siyaz in Turkestan // Unity flag*. - 1918. - N. 21.
14. Bolganbayuly K. *Corpora olent sanguinis // Unity flag* -1918. - N. 25.
15. filius Argyn. *Inimici Kazakh populi // Unity flag* -1918. - N. 24.
16. Dulatuly M. *Epistola querelae ad Nikolaum // Unity flag*. - 1917- N. 14.
17. Kozhanuly S. *num redeo? Unity flag //*. - 1917. - N. 16.
18. Mailyuly B. *Quid scripsi, Deus Vexillum // Unity flag*. - 1918. - N. 27.
19. *Heu motus. Collectio documentorum et materiarum. 1918-2007* - *Almaty: El-Shezhire*, 2008. - T.4. – 472 p.
20. *Kazakh poetarum // Ak Zhol*. - 1924. - N. 420.
21. Aimauytov Zh. *De poetica Magzhan // Leninist iuventus*. - 1923. - 25 Ianuarii.
22. Togzhanov G. *Zhusupbekov reprehensio, de poesi Magzhan*. – *Moscoviae*, 1926. – 71 p.
23. Dulatov M. *Idem, Statutum crudelitatis // Ak zhol*. - 1924. - N. 463.
24. Dulatov M. *Item eadem carta cru- // Ak zhol*. - 1924. N. 464.
25. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae. F. - 39, Op. - 1, D. - 407. L. – 104. // ACTA Conventui Tabulae Commissariatae Educationis Populi*.
26. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae. F. - 372, Op. - 1, D. - 407. L. - 59. //Excerpta ex minutis conventus NKVD Tabula Turkic ASSR*.
27. Dosmukhameduly Kb. *De emporium // Conscientia*. - N. 1. - pp. 1-5.
28. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae. F. - 34, Op. - 1, D. - 2096. L. - 22. //Relatio principis civitatis. Concilium Vaticanum*.
29. *Archivum Civitatis Centralis Reipublicae Uzbekistaniae. F. - 17, Op. - 1, D. - 417. L. - 95. //Acta Conventui Consilii Commissarii Reipublicae Turkestan*ae.
30. Konyratbayev Carmina. *Turar Ryskulov: Publicum, politicum et publicum officium. Tempus Turkestanum*. – *Almaty: Kazakhstan*, 1994. – 448 p.
31. Vakhobov M. *Uzbekorum Institutio socialistarum nationis*. – *Tashkent: Fan*, 1961. – 420 p.

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.006>

Tulbassyieva S.K. *¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty
sauletulbassieva@gmail.com

THE ROLE OF GOVERNMENT AUTHORITIES IN STRENGTHENING COLLECTIVE FARMS IN THE 1930 S.

Abstract

In the 1930s, the activities of judicial bodies in Kazakhstan in the sphere of organizational and economic strengthening of collective farms encompassed important aspects of the socio-economic and political changes during the collectivization period in the Soviet Union on the territory of Kazakhstan.

This article examines the role of courts, the prosecutor's office, and other legal institutions in resolving land disputes, protecting the rights of collective farmers, and implementing state laws aimed at reinforcing the collective farming system. Special attention is given to the practice of repressions carried out in the context of class struggle against the "kulaks," the elimination of individuals deemed harmful to the state, and the redistribution of resources.

The article analyzes the role and actions of legal authorities in ensuring the organizational and economic consolidation of collective farms in Kazakhstan during the 1930s. During this period, legal institutions played a crucial role in legally supporting collectivization as well as the redistribution of land and property resources.

Additionally, the article presents research findings on the influence of party leadership on the functioning of judicial bodies, the decline in their independence, and the transformation of legal practice into an instrument of state policy. The work of justice institutions in this period helps to understand how the legal system contributed to the consolidation of Bolshevik power, collectivization, and the policy of socialist transformation of agriculture.

Key words: People's Commissariat of Justice, Collectivization of the 1930s of the twentieth century, collective farms, Judicial system, Economic strengthening, Socialist construction, political repression, Party control, Soviet legislation

С.К. Тулбасиева *¹

¹т.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы. sauletulbassieva@gmail.com.

XX ғ. 30-ЖЫЛДАРЫНДА КОЛХОЗДАРДЫ НЫҒАЙТУДАҒЫ ҮКІМЕТ ОРГАНДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

1930 жылдары Қазақстандағы сот органдарының колхоздарды ұйымдастыру-экономикалық бекіту саласындағы қызметі, Кеңес Одағының Қазақстанындағы ұжымдастыру кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістердің маңызды аспектісін қамтиды.

Мақалада сот, прокуратура және басқа да құқықтық құрылымдардың жер дауларын шешудегі, колхозшылардың құқықтарын қорғаудағы, сондай-ақ колхоз шаруашылығын нығайтуға бағытталған мемлекеттік заңдардың жүзеге асырылуындағы рөлі қарастырылады.

Арнайы назар «кулактарға» қарсы класстық күрес, мемлекетке зиян келтіретіндерді жою, ресурстарды қайта бөлуді жүзеге асыру мақсатында жүргізілген репрессиялар практикасында тоқталады.

Мақалада 1930 жылдары Кеңес Одағының Қазақстанында колхоздардың ұйымдастырушылық-экономикалық нығаюын қамтамасыз етудегі құқық органдарының рөлі мен әрекеттері талданады. Бұл кезеңде құқықтық органдар ұжымдастыру мен жер және мүлік ресурстарын қайта бөлуді құқықтық қорғауда маңызды рөл атқарды.

Сонымен қатар, мақалада партиялық басшылықтың сот органдарының қызметіне әсері, олардың тәуелсіздігін төмендету және сот практикасын мемлекеттік саясатты жүзеге асырудың құралына айналдыруы туралы зерттеу нәтижелері сипатталады. Осы кезеңдегі Әділет органдарының жұмысы құқықтық жүйенің большевиктік билікті нығайтуға, ұжымдастыру және ауыл шаруашылығын социалистік трансформациялау саясатын жүзеге асыруға қалай ықпал еткенін түсінуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Әділет халық комиссариаты, 1930 жылдардағы ұжымдастыру, колхоздар, сот жүйесі, Экономиканы нығайту, социалистік құрылыс, саяси қуғын-сүргін, партиялық бақылау, кеңестік заңнама

Тулбасиева С.К. *

¹ к.и.н., *Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Республика Казахстан. Алматы.* sauletulbassieva@gmail.com.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ В УКРЕПЛЕНИИ КОЛХОЗОВ В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В 1930-е годы деятельность судебных органов Казахстана в сфере организационно-экономического укрепления колхозов охватывает важные аспекты социально-экономических и политических изменений в период коллективизации в Советском Союзе на территории Казахстана.

В статье рассматривается роль суда, прокуратуры и других правовых структур в разрешении земельных споров, защите прав колхозников, а также в реализации государственных законов, направленных на укрепление колхозного хозяйства. Особое внимание уделяется практике репрессий, проводившихся с целью классовой борьбы против «кулаков», устранения лиц, вредящих государству, и перераспределения ресурсов.

В статье анализируется роль и действия правовых органов в обеспечении организационно-экономического укрепления колхозов в Казахстане в 1930-е годы. В этот период правовые органы играли важную роль в правовой защите коллективизации, а также перераспределения земли и имущественных ресурсов.

Кроме того, в статье представлены результаты исследования влияния партийного руководства на деятельность судебных органов, снижение их независимости и превращение судебной практики в инструмент реализации государственной политики. Работа органов юстиции в этот период позволяет понять, как правовая система способствовала укреплению власти большевиков, коллективизации и политике социалистической трансформации сельского хозяйства.

Ключевые слова: Наркомюст, Коллективизация 1930-е годы XX века, Колхозы, Судебная система, Хозяйственное укрепление, Социалистическое строительство, политические репрессии, Партийный контроль, Советское законодательство

Introduction.

In the 1930s of the twentieth century, the period was marked by the organizational and economic strengthening of collective farms. The work of the People's Commissariat of Justice was connected with the complex processes of socialist industrialization and collectivization in Soviet Kazakhstan. In this regard, the judicial authorities played an important role in ensuring law and order, and resolving legal disputes within the framework of making decisions aimed at strengthening the collective farm economy. In the 1930s, considerable attention was paid to the creation and strengthening of the collective farm sector of the economy. The fierce struggle for collectivization, active repression against the kulaks, and the change of managerial personnel became an important task of the People's Commissariat of Justice. Collective farms needed legal support and legal decision-making when registering property, protecting the interests of collective farmers, and resolving economic and land disputes.

Collective farms faced problems with the redistribution of land resources, as well as difficulties in managing collective property. Judicial bodies, such as the People's Courts, dealt with cases concerning challenges to land allocation decisions, as well as disputes over their own rights to land and property.

Laws passed in Soviet Kazakhstan in the early 1930s played an important role in regulating the activities of collective farms. Thus, laws concerning land taxes, economic reforms, and decrees on labor in agriculture required special judicial practice for their implementation and compliance with legality.

The justice authorities were supposed to ensure compliance with the norms and implementation of plans, preventing disruptions in the supply of agricultural products to state warehouses. An important part of the work of the judicial authorities was the resolution of class contradictions related to the fight against the kulaks. The crackdown on wealthier peasants included confiscation of property, evictions, and arrests, which also escalated legal disputes. The judicial authorities investigated and ruled on cases against the kulaks and anti-Soviet elements.

In the 1930s, the judicial structure was heavily controlled by party authorities, which affected its independence. Often the decisions of the courts were political in nature, and the judicial authorities, acting within the framework of Soviet policy, had to act in the interests of strengthening the socialist system. Collective farms at this time also faced problems related to labor relations. Questions about the rights and obligations of collective farmers, labor discipline, as well as the protection of workers' rights in collective farms became the subject of legal regulation. Legal support consisted of ensuring compliance with labor laws and resolving conflicts in the workplace. The practice of justice in the conditions of collective farms was characterized by the use of administrative pressure and subordination of judicial decisions to the interests of party policy. The organization of legal assistance to collective farms, including the actions of the prosecutor's office and the judiciary, was limited to minimizing the rights of peasants and strengthening State power. In the 1930s, the court actively promoted the strengthening of collective farms, but included both legal aid and political repression through strict control and use of Soviet legislation.

In this context, the consideration of court cases at that time was often aimed at preserving state and party power, which reduced the independence of judicial decisions and had political overtones.

The relevance of the topic on the activities of the People's Commissariat of Justice (NCJ) bodies in the field of promoting the strengthening of collective farms in Soviet Kazakhstan in the 1930s is due to several key historical and social processes of that time. First, in the 1930s, Soviet Kazakhstan actively pursued a policy of collectivization of agriculture, the purpose of which was to create collective farms and state farms to increase agricultural production and strengthen the socialist economy. In this direction, the role of the People's Commissariat of Justice (NCJ) was important in the organizational and legal support of this process, in ensuring the legal regulation of collective farms, as well as in resolving conflicts and legal issues. Second, Legal support for socialist industrialization. collectivization is closely linked to the process of industrialization, which was also an important part of Bolshevik economic policy. The strengthening of collective farms and the

development of agriculture played a key role in providing a food base for industrial needs. In this aspect, the activities of the People's Commissariat of Justice (NCJ) provided a legal framework for solving economic and organizational problems in regional territories. Also, the 1930s were a time of the formation of the new Soviet legal order and the introduction of significant changes in legislation, including collectivization and land policy. The People's Commissariat of Justice (NCJ) took an active part in the legal regulation, organization and improvement of normative acts, which also affected the collective farm movement and its structural strengthening. Third, in the process of collectivization, violent methods and mass repressions took place, which involved millions of peasants. In this respect, the legally correct organization of collective farms was not only a matter of economic strategy, but also a significant factor in the social policy of Soviet Kazakhstan. The People's Commissariat of Justice (NCJ) was involved in the development of legal norms regulating relations between peasants and the state, which is also associated with political repression and control over the population.

Thus, the study of the activities of the People's Commissariat of Justice (NCJ) in support of collective farms in Soviet Kazakhstan in the 1930s is an important element in the analysis of the socio-economic, legal and political situation during this period. It allows us to understand how legal and organizational measures affected the development of agriculture and the life of the local population under the conditions of socialist modernization.

Methods and materials. The use of various historical methods in the study of the history of collectivization in the 1930s of Soviet Kazakhstan made it possible to comprehensively and objectively analyze this important and contradictory process. These methods include both traditional approaches to the study of historical events and more modern analysis techniques that provide a deep understanding of this period. The historical-analytical method includes a systematic study of documents and sources, analysis of the causes and consequences of collectivization, and interpretation of events in the context of historical dynamics. A comparative analysis of different periods of agricultural policy in Soviet Kazakhstan was used to study the topic. Exploring the consequences of collectivization, such as: increased hunger, political repression, destruction of the traditional way of life был использован the documentary method was used. Based on the analysis of archival primary sources, such as state resolutions, from the materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the materials of the State Archive of Almaty (GAA), letters, reports, statistics, as well as statements and complaints of people who survived the events of collectivization. Specifically, in the 74th fund, case-32 of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, information reports are given on the state of party and mass work, on grain procurements, bread harvesting, etc. In 39the 39the Materials on the elimination of kulaks and wealthy in Kazakhstan. Official documents issued by party and state bodies give an idea of the goals and objectives of collectivization, as well as its establishment. Using a cultural-anthropological approach, we were able to study the impact of collectivization on the everyday life of peasants, their cultural ambitions, perception of power and social structure. This method helped to understand how forced collectivization affected customs, family relationships, and the psyche of people. Next, it is a systematic method that allows you to see how different aspects of society (economy, politics, culture) interacted with each other during collectivization. This method was used to assess the impact of collectivization on the economy, agricultural production, and resource allocation. Analysis of the impact of collectivization on the political system, including the growth of authoritarianism and repression. Study of the connection of collectivization with industrialization and modernization of the country. Microhistorical method-This method focuses on studying individual events, places, or even people in order to understand the broader processes that took place at the macro level. Microhistory allows us to explore collectivization through the personal stories of peasants, their experiences and resistance, using the analysis of personal memories of peasants, letters and documents related to how people experienced the process of collectivization. Historical and sociological method, used to analyze the social structure for the use of sociological theories and approaches and changes that occurred in society as a result of collectivization.

Through this method, collectivization was analyzed, transforming the class structure, social relations and the role of the state in the life of the peasantry.

Today, everyone knows that there are historiographical studies that provide comprehensive information about the history of the Communist Party. G. F. Dahshleiger [1], S. L. Kovalsky [2], B. A. Amantaev [3], Zh. Zhumabekov [4], E. A. Kuznetsov [5], B. A. Tolepbaev [6], A. B. Tursynbaev [7] scientific works of these authors contain general information about the main directions of development aspects of the development of the agricultural sector of Kazakhstan. In the late 1980s, the old conceptual approaches to the coverage of national history issues began to be revised, taking into account the democratic transformations.

In the early 90s, on the initiative of Academician M.K. Kozybaev, a commission was created that raised the question of analyzing the period of collectivization of agriculture in Kazakhstan. For the first time, questions have been raised about the causes and scale of the mass death of the population of Kazakhstan during the period of collectivization [8].

The scientific works of G. F. Dahshleiger and K. Nurpeisov, devoted to the agrarian problem, до сих have not lost their relevance so far and are based on a good source and research base [9]. Along with the works of other scientists, we can mention the work of the scientist- professor T. O. Omarbekov [10] who touched upon the problems of grain harvesting and preparation during collectivization.

However, the historiographical review of the history of Soviet Kazakhstan for the period under review is shown in a generalized form, as for regional analysis, there is not enough research.

Discussion. In the resolution of the Central Committee of the CPSU (b) in paragraph 2 of August 1931 "On the pace of further collectivization and the tasks of strengthening collective farms", special attention is paid to consolidating the existing achievements in the field of collectivization and it is proposed to begin intensive work on the organizational and economic strengthening of collective farms. At this stage, "the struggle against Uranilovka, for taking into account the quantity and quality of labor in the distribution of income is the most important condition, and the most important means of organizational and economic strengthening of collective farms" (from the postanovleniya of the Regional Committee of the CPSU (b)) on the pace of further collectivization and the tasks of strengthening collective farms [11, 14].

Organizational and economic strengthening of collective farms was a lever for involving the remaining poor and middle-class individual farmers in collective farms, as a method of socialist re-education of the former small proprietor. In order to strengthen organizational and economic strength, a persistent struggle was waged against the kulak machinations, which placed their main bet on the collapse of collective farms from within, the struggle for the correct organization of labor in collective farms, for clear accounting and control, for the introduction of piecework and the correct distribution of income based on the quantity and quality of labor. Organization of predation (temporary, seasonal work), planning, collective farm construction, and other work in all these areas of internal strengthening of collective farms was to be carried out exclusively under the control and participation of the judiciary. During the period of Soviet power in the 1930s, the judicial authorities were faced with the task of waging a persistent and resolute struggle against right-wing opportunist, kulak subversive activities, which sought in every possible way to prevent the strengthening of collective farms' activities in matters of income distribution (disruption of piecework payments, reduction of norms, introduction of equalization, etc.).

The Presidium of the All-Russian Central Executive Committee, following the report of the Collective Farm Center on the organization of labor in collective farms of 21/ XII-1931, pointed out that the "decisive link" in the organizational and economic strengthening of collective farms, in increasing labor productivity and marketability of collective farms, should be the organization of labor exclusively on the basis of piecework. Piecework must be carried out in such a way that when paying for work on collective farms, the quantity and quality of products produced and the nature of certain types of agricultural production are taken into account. The distribution of income on

collective farms was to be made in accordance with the quantity and quality of collective farmers' labor. Special attention should have been paid to the quality of the work performed, taking into account each individual type of agricultural work. Equalization of wages for collective farmers was to be completely eliminated. On the basis of these instructions, in the 1930s, the Soviet Government authorized the federal justice body to assist in the organizational and economic strengthening of collective farms.

The function of the judicial authorities was to mobilize the entire collective farm asset to combat shortcomings in the organization of piecework and income distribution, eliminate depersonalization, and organize tavern farms. The collective farm brigade, as the most important link in the organization of labor on collective farms, should be at the center of all work on the organizational and economic strengthening of collective farms. Of exceptional importance was the correct breakdown of work into groups, setting the assessment of work depending on complexity, difficulty and qualification (Resolution of the Collective Farm Center of the USSR and RSFSR "on the organization of labor in collective farms"). At the same time, the justice authorities had to conduct a decisive fight against employees who disrupt measures to improve the quality of work, increase the yield and productivity of livestock on collective farms.

By its rule, the Committee of Justice warned all employees of justice not to interfere in the organizational and operational work of collective farms when providing assistance in the organizational and economic strengthening of collective farms. Regional prosecutors are obligated to completely cut off any attempts at administration carried out by individual justice workers.

The judicial authorities were entrusted with the responsible task of providing active assistance to collective farms through organizational and economic strengthening. This assistance was to be evaluated not by the number of convicted persons for certain crimes, but by the effectiveness of the measures taken that gave a certain effect, a push to overcome obstacles encountered in the way of collective farm construction. The measure of the quality of work of a particular justice official in the field of organizational and economic strengthening of collective farms should first of all be the degree of involvement of the collective farm asset in the fight against all shortcomings and "brakes" in the implementation of party and government activities (high-quality work of collective farm courts, assistance groups, control posts, narzasedateley and public prosecutors).

Assistance from the judicial authorities to the organizational and economic strengthening of collective farms is not carried out in all districts of the country in the same forms. A mechanical, stamped approach was unacceptable. Each time, it was necessary to take into account the degree of collectivization and the tasks facing the district as a whole and the collective farm separately. The resolution of the regional party committee of October 1931 "on the pace of collectivization and the tasks of strengthening collective farms" gives precise and precise instructions to the party and Soviet organs. what issues should be resolved in each district of the region on the organizational and economic strengthening of collective farms? On the basis of this resolution of the Central Committee of the Party of February 4 1932, 1932od on regular measures for the organizational and economic strengthening of collective farms, the People's Commissariat of Justice put forward the following:

First, to identify Kulak (wealthy) and other anti-Soviet elements and purge the collective farms of them. This work is not of a campaign nature, it should be carried out on a daily basis and should be closely linked to all measures for the organizational and economic strengthening of collective farms.

Secondly, the successful implementation of the first task will be ensured if the justice authorities are able to create a strong asset in each collective farm and manage it correctly. Here, assistance groups and control posts play a particularly important role as indicators of shortcomings in work within the collective farm.

Third, identifying the true face of the class enemy who has infiltrated the collective farm requires every justice official to become fully familiar with the work of the collective farm, with the state of a particular area, and to be able to see and know where the explosions are coming from in this or that case, who is to blame for them, and for what reasons they take place.

Fourthly, every case that arose on the collective farm had to be used as a lever to mobilize the masses to fight the shortcomings. This shows that the investigation of such cases was carried out using a large-scale method, and depending on the nature of the crime and other circumstances. Open trials in the collective farm were to be conducted on cases carefully prepared in advance, which had weighty and serious materials. Practice shows that in some cases, cases in which an acquittal had to be passed or cases with a small value but a negative result were considered in a demonstrative manner.

Fifthly, in terms of social and mass work, it is mandatory: "no collective farm without a production and comradeship court", "groupa of assistance - in every collective farm"; collective farm activists, the most advanced, proven collective farmers, labor shock workers should be involved in the assistance, and everyday and exceptional living people should be involved in the work. guidance, on-the-go elimination of mistakes made by members of support groups. In those collective farms where subversive activities of alien elements were observed, control posts were established.

The control post in each collective farm could change depending on the composition of the local asset. In one case, the best drummers could be included in the control post, in another case, teachers, selauylkors, socialists, etc. In addition, their representatives could be included in the control posts by agreement with the RCT and press bodies.

Sixth, in accordance with the Resolution of the Central Committee of the Party of March 26, 1932 and the telegram of the Regional Committee of the CPSU (b) on the fight against forced socialization of livestock, the justice authorities had to ensure an active fight against all violations on this issue. In particular, the Prosecutor's Office should conduct a thorough review of all incoming applications for compulsory establishment of public ownership of livestock, and if mass facts of socialization of livestock are found, take measures to bring to justice those responsible or bring this fact to the attention of district and regional authorities. The People's Commissariat of Justice suggests that demonstrative trials should be held against those who resist the implementation of the directives of the Central Committee of the Party. All such processes should be reported by the district to the oblasts, and the latter to the NKJ of the KSSR.

Seventh, using the materials of public brigades, assistance groups, etc., it was necessary to ensure day-to-day control over the 6 conditions of Stalin's resolution. Specifically, this work on the part of the judicial authorities should be reflected in holding accountable those who hinder the implementation of the 6 conditions of the resolution, putting the question before the board of collective farms, party and Soviet bodies for the elimination of non-normative phenomena.

Eighth, we must systematically check, with the help of the workers' assets of the justice authorities, how the directives of the Party and Government on granting various types of benefits to collective farms are being implemented in the regions and districts.

Ninth, a significant place in the work of the prosecutor's office should have been occupied by issues of otkhodnichestvo (how it is conducted, by whom it is hindered, whether laws are implemented in relation to Otkhodnikov's family, etc.). This issue was of great political importance.

All the questions raised here were not exhaustive. This directive sets out the main guidelines for the organizational and economic strengthening of collective farms, i.e. every justice official should show maximum initiative in this work, as in other areas. The People's Commissariat of Justice obliges all employees of the justice system to eliminate "leftist tendencies" in the field of organizational and economic strengthening of collective farms. A decisive rebuff must be given to all those who are currently trying to artificially accelerate the transition from the artel form of collective farms to the commune.

In this direction, in the first half of 1931, the executive of the NKJ and the Prosecutor's Office of the Republic of Greenbergem was instructed to start checking the organizational and economic strengthening of collective farms in the regions of the republic.

As a result of the study of the conjuncture of crimes and judicial repression for the 1-2half-year of 1931, the Board of the NKJ of the Kazakh SSR at its meeting of July 1931 noted a slight decrease

in the number of cases considered by the courts on counter-revolutionary crimes and cases on the performance of duties on them in the total mass of cases considered.

In the first half of 1931, 271 cases were considered (8 percent of all cases), and in the second half of the year 120 cases (0.9 percent of all cases) on counter-revolutionary crimes. Cases under Article 60-62 of the Criminal Code in the first half of the year accounted for 35.2 percent of all cases considered by the courts, and in the second half of the year-34.22 percent [12,79].

As an undoubtedly positive phenomenon that indicates the general cultural growth of the population in Kazakhstan and the growth of social discipline, in the second half of 1931, there was a systematic decrease in domestic crimes, which amounted to 2.1 percent of the total mass of crimes considered by the courts, including 0.8 percent in the first half of 1931, and 0.5 percent in the second half of 1931.

However, a decrease in the specific weight of these categories of crimes does not mean a weakening of the resistance of the class enemy in the village and village. On the contrary, the figures given below for certain types of property attacks (cattle breeding, theft of collective farm property, speculation, etc.) indicate that this resistance takes only other forms.

Cases of crimes against the person in 1929 accounted for 14.8 percent of all cases; in the first half of 1931-5 percent, in the second half of the year-5.9 percent. In the first half of 1931, cases of crimes against the administrative order (excluding campaign ones) accounted for 20 percent of all cases, and in the second half of the year-16.4 percent. The reduction in the share of this group of crimes was due to a decrease in cases of mass riots, insulting and resisting officials, cases of moonshine brewing and shinkarstvo, evasion of military service, accounting and fees.

At the same time, against the background of this general decrease in cases for the listed groups of crimes, as a result of the weakening of attention from the justice authorities, there is a tendency to increase hooliganism and the most dangerous types of crimes against the person (murder, grievous bodily harm). In the first half of 1931, 24 district people's court considered 480 cases of hooliganism (3.3 percent of all cases), for which 589 people were convicted, and in the second half of the year, 64 people's court considered 502 cases (3.8 percent of all cases), for which 650 people were convicted. Homicide cases accounted for 0.8 percent of all cases in the first half of 1931, and -1 percent in the second half of the year [13,2,2]. In the city of Alma-Ata, the number of homicide cases solved by the police was 3 percent.

Noting the peculiarity of raising cases on private charges. of all the cases considered, from 1.6 percent in the first half of the year to 2.0 percent in the second half of 1931, it can be assumed that the people's court accepted for their proceedings cases that could be considered by a public court (rural public courts, partnership-production courts at collective farms, and so on). This indicates that people's courts and district prosecutors did not do enough work to strengthen new forms and methods of influencing violators of public discipline [14,7, 7, 8].

In the field of combating official crimes, it was planned to involve the courts excessively in cases of minor offenses that caused damage to Soviet collective farm property, while cases of major commercial crimes should have been considered first. While the share of all cases of official crimes systematically increased (in 1929-13.6%, in the first half of 1931-19% and in the second half of 1931-20%), the share of cases considered by the courts on embezzlement decreased from 5.3% in the first half of 1931 to 2% in the second half of 1931. in the second half of the year. This reduction is not the result of a reduction in waste itself, as evidenced by the figures given at the 4th meeting of the Executive Committee of the CPSU (b) in the report of com. Golyudova [14, 79]. Suffice it to recall that in 1930, 482,745 rubles were spent on 36 regional organizations of consumer cooperatives. In 1929, 115,927 rubles were spent on 4 districts (Aktobe, Kostanay, Syrdarya and Alma-Ata), while in 1931 only 101,183 rubles were spent on the CCCassociation in the city of Alma-Ata. The main evil in the work of the justice authorities in these cases was the incredible red tape both at the stage of investigation and when considering the case in court, which led to the fact that the public mass of cases lost their meaning and stopped.

In the city of Alma-Ata, where былоembezzlement and embezzlement were widespread, 60 cases were considered in 1931, while 85 cases were covered up by the judicial and investigative authorities (this is 58.6 percent of all cases received in this category). Even in the first half of 1932, all the courts of the city of Alma-Ata considered only one case of embezzlement in cooperation, while 40 cases were investigated. In the second half of 1931, the judicial authorities of 64 districts closed 42.4 percent of the cases of embezzlement that came to them.

133-135 of the Criminal Code), the people's court of 64 districts considered 37 cases of this category in the second half of 1931 (against 144 cases in the first half of the year for 80 districts).

A special indicator in this regard is the number of trials of the People's Court of the Alma-Ata district in the sphere of labor and production: in 10 months (from 1/X-1930 to 1/VIII-31), 8 cases of violation of labor legislation were terminated, 2 cases were considered(1 person was acquitted, 1 person was convicted). This indicates that there is no fight on the part of the justice authorities against malicious violators of labor legislation. (systematic delay in salary, violation of labor protection, safety regulations, social insurance, etc.)

This is also typical for 1932: during the quarter of 1932, the narsuds of 42 districts considered only 6 cases of this category, which is 0.1 percent of the total number of cases considered by them.

A significant increase in absolute figures and proportion is observed in the number of cases of property crimes considered by the courts. If in the first half of 1931 the narsuds of 84 districts convicted 3,620 people, in the second half of 1931 the narsuds of 64 districts convicted 4,188 people, and in the first quarter of 1932 the narsuds of 42 districts convicted 2,094. According to these figures, the proportion of cases considered by the courts increases in 1931-22.6 percent, and in the first quarter of 1932-32.4 percent. A particularly sharp increase is observed in the field of cattle breeding: in 1931 in the first half of the year 2.5 percent, in the second half of the year 4.5 percent, and in the first quarter of 1932 15.5 percent of all cases considered.

In the area of judicial repression, a punitive bias was characteristic of all courts, which manifested itself in the fact that for all types of crimes the courts applied almost exclusively - deprivation of liberty, correctional labor, and exile. In 1929, the penalties imposed by the People's Courts of the KASSR were distributed as follows: a suspended sentence-9.8 percent, imprisonment-24.5 percent, correctional labor-22.7 percent, property penalties-18.6 percent, and other measures (public censure, prohibition of holding office, obligation to compensate for damage caused, warning,warning, etc.) - 17.6 percentages. In the second half of 1931, the picture is quite different: suspended sentence-7 percent, imprisonment-45 percent, correctional labor-27 percent, exile (the main measure) -2.3 percent, other measures-2 percent. The marginal bias is particularly pronounced in cases where the bulk of the accused were workers. In cases related to the implementation of industrial financial plans, in the 4th quarter of 1931, charges were applied: imprisonment-53%, correctional labor-36.7%. According to official crimes (mainly minor misdemeanors of grassroots activists), imprisonment - 61.8 percent, correctional labor-35.5 percent. For crimes against the person: deprivation of liberty-80 percent, correctional labor-10 percent, etc.

In cases related to economic and political campaigns, there is an excessively large number of convicted poor, middle peasants and collective farmers, and the narsuds mechanically transferred to them the punishments intended for kulaks and bais. Of the 6,316 people convicted in connection with grain procurements in the 4th quarter of 1931, only 37.3 percent were kulaks,while the rest were workers who, in addition to being deprived of their liberty, were subjected to confiscation of property, exile, and expulsion.

Other major shortcomings of the punitive policy of narsuds include:

- unjustified assignment of imprisonment and exile to the elderly, disabled, seriously ill and women with young children;
- assignment of correctional labor to legally capable persons;
- exceeding the established sanctions under articles of the Criminal Code;
- assignment of a link for a period of less than 3 years.

- purpose of confiscation of property under Articles 11 and 109 of the Criminal Code;
- circumvention of directives on the inadmissibility of short-term imprisonment;
- immediate enforcement of sentences.

Regional courts and regional prosecutors were asked to follow these conclusions in their work when implementing criminal justice policy during this period. As before, the struggle against all forms of class resistance of the kulaks and the peasantry had to be carried out with decisive and severe measures. Many times more, the attention of all grassroots judicial and prosecutorial employees should be focused on the fight against new forms of resistance such as: speculation, agitation with the aim of undermining collective farm trade, theft and damage to collective farm property, theft of livestock, etc.

At the same time, a merciless struggle was to be declared against all attempts to transfer the harsh punishments intended for the class enemy to random petty criminals from among the working people.

More and more educational measures had to be applied to the workers. The growth of self-serving malfeasance, especially embezzlement and squandering of commodity funds, must be stopped. The main task of the judicial authorities in this area was to ensure that no case of embezzlement was left without severe punishment and rapid impact.

Demonstration trials in cases of embezzlement were to be organized in each district, the success of which depended on the speed and completeness of the investigation. However, the Prosecutor's Office had to strengthen preventive verification of the legality of the activities of employees of the judicial authorities while serving during the economic and political campaign.

There were also a number of shortcomings in the conduct of this campaign.

Despite the fact that the grain procurement campaign of this period began garazdo earlier and the justice authorities in 1929 guided by 61 art The CC started this campaign, but still in a number of districts (Aktyubinsk, Kostanay). they were too late with the application of punitive measures and gave the kulaks the opportunity to liquidate the farm and sell the grain to the side. At the beginning of the campaign, there were cases of applying 61 articles without a fine, when the measure of punishment to kulaks, bayas was determined by the court conditionally or in the form of labor. In some districts (Syrdarya, Semipalatinsk, Alma Ata), justice officials allowed an accusatory bias, justifying the actions of the kulaks in the courts, "referring to their "darkness" and lack of culture ."

Under pressure from the NKJ directives, this line was straightened out, and this was also facilitated by the fact that information appeared in the Regional press about the right deviation and violations in the Alma-Ata Regional Court (the Melnikov case on the Gorentsev collection at the end of 1928-1929), the NKJ and the commission for cleaning up the state apparatus made a big fuss. The middle and end of the grain procurement campaign is characterized by increased repressive measures

In addition, in view of the mass desire of the kulaks to self-dekulakization and resettlement with the direct participation of the NKJ, the Government of the KASSR issued a special law prohibiting the issuance of certificates to the Kulaks for resettlement and prohibiting the issuance of land plots in the areas where they are resettled, as well as depriving them of land plots when they return to their former place of residence.

According to the directive of the NKJ, the most violent concealers of bread-kulaks, bais, rotting bread in pits, burning it in ricks during the campaign period, Article 58-7 was applied, for economic and counter-revolutionary activities, for which 27 kulaks and bais were brought under this article.

According to the repression: 19,239 people were subjected to administrative search during the grain procurement campaign of 1929-1930. 14,056 people were convicted, including 6,485 kulaks, 4,108 well-off people, 1,841 middle peasants, 575 poor people, and 1,069 others. Fines were collected in court-13.208.699 rubles 92 kopecks, bread 82799 poods [15, 60].

In this grain-procurement campaign, the middle peasants were affected, as in a number of places the grain procurement plan was brought to the middle peasants 'yard, and in some places even to the poor peasants' yard. The fact that the middle peasants were hurt during the punishment is shown by the figures on the number of people repressed. This number of middle and poor peasants included

officials, heads of collective farms, communes, village soviets, and a part of the self-dispossessed kulaks, bais, but still, despite this, the NKJ, upon receiving each telegraph report, where it was included in the information about those involved 61 art. Criminal Code and Article 107. The Criminal Code of the poor and middle peasants, each time the prosecutors were asked to check the cases against them. Despite the fact that in some places the middle peasants were offended, yet during the campaign period not only the poor and farm labourers, but also the overwhelming majority of the middle peasants were in favor of the measures carried out by the Soviet government.

Grain procurements in 1929-1930 took place in conditions of extremely acute class struggle, when the kulaks, the peasantry, under the influence of the success of socialist construction and the intensification of the offensive against capitalist elements in the countryside and villages, developed extremely active resistance and counterattacks to the ongoing state events. The number of terrorist attacks increased during this period. As evidenced by the ongoing trials, так 3113 people were convicted of terrorist acts during the grain procurement period, including 63 kulaks, 29 well-off people, 19 middle peasants, 10 poor people, and 1 other [16,96, 9 1]. The kulaks' actions were usually manifested among people in the crowd on the street, and at peasant meetings, but most often the kulaks acted not by themselves, but through sub-kulaks from the poor and middle peasant strata. During the grain procurement period, 290 people were convicted for counter-revolutionary agitation of the middle peasants, including 81 kulaks, 67 well-off people, 107 middle peasants, 57 poor people, and 18 others (the figures of those convicted for terrorist acts and counter-revolutionary agitation are taken only for 7 districts, with the exception of Syrdarya, Kostanay, and Ural districts).

During the grain procurement campaign, as well as in previous campaigns, certain representatives of local authorities, as well as some authorized representatives, and sometimes brigades sent to the village, allowed excesses and violations of revolutionary legality. For example, in a number of places there were cases of illegal arrests of citizens and bringing them to justice. In the Akmola district, convicts were sent to Solovki together with their families within 24 hours. In the same district, there were cases of arbitrariness of local workers in the Azat district, when non-deliverers of bread, including the poor, were beaten, dipped in a lake, etc.

In the Alma-Ata and Petropavlovsk districts, a "black boycott" was declared in the villages of some districts, this is when the windows of houses were boarded up, the stove was not allowed to be lit, there were cases when entire villages were boycotted, when, under the pressure of the commissioner, the village assembly itself declared a boycott of the entire village.

In Aktobe and Pavlodar districts, there were cases of beating the poor, pouring cold water on them, taking them into custody in cold barns, masquerade memorial services in the houses of kulaks (Aktobe district). A number of officials were brought to criminal responsibility and convicted for allowing these excesses in the listed districts.

According to the directive of the NKJ, during the spring sowing campaign, the justice authorities had to bring kulaks and *wealthy* to administrative and criminal responsibility under Article 61 of the Criminal Code.

For malicious slaughter and squandering of livestock, kulaks and *wealthy* were to be prosecuted under Articles 79-1 of the Criminal Code, for counter-revolutionary crimes related to the disruption of the sowing campaign (terrorist acts, counter-revolutionary agitation, sabotage), the same elements were to be prosecuted under Articles 58-8, 58-10st., 58-7st., officials for negligence, and inaction, when carrying out sowing operations, should have been involved under Article 111 of the Criminal Code. In the period of preparation for the spring sowing campaign, the judicial authorities of a number of districts weakened their work, only after receiving a number of reprimands, the courts and the prosecutor's office at the end of February 1930 intensified their actions to consider cases and bring to criminal responsibility violators who obstruct the sowing campaign.

Thus, on April 1, 1930, the following results of judicial repressions in cases related to the spring sowing campaign appeared:

- 1) A total of 10263 people were convicted in Kazakhstan, including

Kulak- *wealthy* - 6978 – or 76.8, %

Well-off -1414 hours - 15.6 %

Middle peasants - 524 - 5,8 %

Poor people-102- 1.1 %

Other - 67 - 0.7 %

2) In total, on April 1, 1930, property was confiscated and collected in the form of fines - 3,524,511 rubles.

3) Confiscated by court: horses, camels, cattle-11.833 heads. Small cattle-36,908 heads, Bread-8,191 pounds of various buildings, yurts, agricultural machinery and tools-403 units.

4) 473 people were convicted of counter-revolutionary crimes in connection with the sowing campaign, including 306 kulaks and Bais, 37 well-off people, 32 middle peasants, and 5 poor people [16,93,93].

As can be seen from the figures, about 93 percent of those convicted in this campaign are kulaks and the well-to-do, but despite this, the facts of consideration of a number of cases and complaints indicate that in the field, when middle peasants and even poor people were brought to justice for not giving seed grain and for slaughtering cattle, they were tried under 61 articles and 79 article of the Criminal Code, instead of applying measures of public influence to them. Thus, in a number of districts, the directive of the Regional Committee and the NKJ on repression under Article 61 and Article 79 of the Criminal Code, only kulaks and baevs, was perverted by local governing bodies, and the courts under local directives, under the influence of widespread "dizziness from success", issued punitive sentences to the middle peasants and poor people under Article 61 and Article 79 of the Criminal Code (In the Alma-Ata district, District committees and Okurprokurors were given a directive to attract collective farmers under Article 79 of the Criminal Code. The directive of the Kustanai District Court and the Prosecutor's Office did not clearly state the issue in relation to the middle peasant and the poor). As a result, as mentioned above, in cases related to the sowing campaign, there are a number of cases of convicting middle peasants and poor people with confiscation of their property, including spoons and forks. Under the directive of the NKJ and with the participation of seconded workers (inюAktubinsky, Alma-Ata, Kustanaysky, Kyzylardinsky districts), cases against the poor and middle peasants began to be reviewed. In the reports of the Aktobe district, it was indicated that 19 middle peasants were brought to justice, and during the review of cases in the Regional Court, cases against 105 poor and middle peasants were dismissed. In the Guryevsky district, two field sessions of the Regional District Court were sent to the places. Employees of the district land administration were dismissed for poor performance. In the Kustanai district, five people were sent to the districts to instruct and check the judicial investigation work ,as a result, two judges and two investigators were brought to criminal responsibility, six investigators and seven judges were reprimanded. In some districts, investigations were conducted into alleged excesses in the work of the judicial authorities. As a result, the affairs of the poor and middle peasants were reviewed and stopped, and the property was returned to its owners. The district attorney headed a special commission to visit the districts. Narsudya Boldareva was removed from office and handed over to the court for unjustified use of repression against the middle peasants. In the Syrdarya district, in the order of supervision of cases considered during the sowing and cotton campaigns, the sentences against 58 poor people and 14 middle peasants and 1 worker were canceled.

For the conviction of the poor and middle peasants, criminal prosecution was initiated, five People's judges and Drug investigators, 18 People's Courts were reprimanded with a warning. Special commissions went to the places to check the lists of dekulakized people and correct the mistakes made. The Board of the Animal Husbandry Union, the chairman of the Board of the cluster association of collective farms, the assistant chief of the Chimkent station, an agronomist, two tractor instructors, the chairman of the KKOK and the head of the district police department were put on trial for bending the class line and sloppiness.

The plenum of the Aktobe district court dismissed cases against 104 poor and middle peasants. Confiscated property was returned to 10 middle and poor peasants. Released from custody with the termination of the case 19h middle peasants and 13h poor peasants. 164,000 convicts were released and sent to field work. A review of cases opened during the grain procurement period was initiated.

In the Semipalatinsk district, four visiting sessions of the Regional Court were sent with the participation of the prosecutor, who were charged with the duty to take decisive measures on the spot to correct the excesses made. As a result, these employees removed fines from 108 employees of middle peasants, stopped 15 middle Peasants' court cases, released 42 people from custody, and initiated criminal proceedings for four perpetrators who made excesses. In the Zyryanovsky district, the case of the shooting of two middle peasants was considered, five people were convicted of this, two of them were sentenced to death.

In the Uralsky District, 10 districts were surveyed, and some of them were found to be mismanaged and misappropriated on collective farms. Perversions in the definition of class. The perpetrators were brought to justice. Six people were convicted of illegal decisions in two cases, and two members of village councils were suspended. The cases concerning the middle peasants, the poor, and the well-to-do were requested for additional examination. Six representatives of the ROC Court and ROC Prosecutors worked in the districts. Field sessions were formed with the participation of the Roc Prosecutor. The Guryev Regional Court overturned 15% of sentences affecting the middle and poor.

In the Karkaraly district, during the inspection, in the village, a number of distortions of the directives of the party and the government, on the part of commissioners and foremen, were found. In one of the districts, the commissioners beat up women and appropriated the property taken from them. The perpetrators were brought to criminal responsibility under article 110 of the Criminal Code. Similar phenomena were found in Berkarinsky and Chetsky districts.

In the Petropavlovsk district, three people were convicted of excesses. In КАО освобождены 25, 25hours of poor people's yelovek, 24 hours of middle peasants' yelovek, and 9 hours of small traders' yelovek were released. Police officers were brought to justice for the arrest of 30 deckhans.

The Prosecutor's assistants were sent to Teren-Uzyak and Kzyl-Orda districts in connection with the revealed unjustified arrests and searches of poor, middle peasants and farm labourers, and after them, a session of the Regional Court left to make a decision. Three cases on charges of commissioners and members of Komsomols were considered.

In the Alma-Ata District, for systematic distortion of directives, Prosecutor Temirbekov was removed from his post, with the case being transferred to the court. In the Kalininsky district, the Chairman of the Kaskelensky, Maly Almaty and Kamensky village Councils and district plenipotentiaries TKACHENKO and ANISIMOV were brought to criminal responsibility. In the Ili district, the deputy chairman of the Committee, the police chief and his deputy, and a number of other employees were brought to criminal responsibility for systematic illegal arrests of collective farmers.

In the village of Novo-Russkoye, Kalininsky district, an Authorized Representative of the Roc of the Russian Federation was sentenced to 3 types of imprisonment with strict isolation for organizing a black bike ride, a black board and looting. All the work to correct the excesses was carried out under the constant supervision of the NKJ and with the direct participation of its employees. After an investigation by the Almaty Prosecutor's Office and the Court, which revealed a number of distortions in the directives and brought Prosecutor Temirbekov to trial, the NCJ sent its employees to Syrdarya, Kzyl-Orda, Aktobe and Kostanay districts. Comrade Udris, a member of the Supreme Court of the RSFSR in Akmolinsk Удрис, was assigned to work on correcting the excesses made in the Akmol district. When performing direct tasks of the NCU, the NCU prosecutors and the assistant district prosecutor worked as part of the commission that went to the districts of the Almaty district. Based on the materials received by the NKJ, more than 10 people were put on trial.

The district prosecutor's office and the judicial authorities had to fight mercilessly against the distortion of privileges, falsification of party and Soviet directives, keeping the main task of the party, the fight against the *wealthy's* and the peasantry, as a priority, paying great attention to further strengthening collectivization, successful sowing and harvesting on the basis of party leadership.

Punitive policy: Vessels of the KSSR for the second half of 1929 (with the exception of khoz-polit. companies).

In total, 8784 people were convicted in 8 districts.

According to their social status, convicted persons are distributed as follows:

Workers – 1,154 people or 13 %

Farmers-5812 people or 66.1 %

Employees - 1,121 people or 12.1 %

Other - 1,121 people or 12.1 %

According to social protection measures, convicted persons are divided into:

№	Social status of	persons sentenced to deprivation of liberty	or forced labor	on probation. properties. search results.censures, etc. Non-custodial measures
1.	Workers	464 people or 40.2 %	316 or 27.3%	374 or 32.5%
2.	Peasants	1762 hours "30.3 %	1608 or 27.6 %	242 or 42.1 %
3.	Employees	2589 hours " 52,5 %	154 " 17,3 %	338 " 30.2 %
4.	Other	293 hours . " 4,2 %	176 " 25,2 %	228 " 32,8 %

According to the types of seizures, convicted persons are distributed:

By job description-1,247 people 14.2 %

Household services-402 people-4.5 %

On property-1,973 people-22.4%

On personal issues-1661 people-18.9 %

Against the management order-3083 people-35.1%

For other types-418 people-4.9 %. [16, 91]

The largest number of convicted persons falls on attacks against the management order, then on property attacks, then against the individual and official ones.

As can be seen from the information, the punitive policy of the courts on official, economic and property offenses increased in 1929.

Conclusions. The topic of the work of the People's Commissariat of Justice (NCJ) bodies in promoting the organizational and economic strengthening of collective farms in the 1930s is multifaceted and requires a comprehensive analytical approach.

Based on research in this area, several key scientific conclusions can be identified regarding the role of legal structures in the processes of collectivization and reform, as well as their interaction with state and party authorities.

First, legal support for collectivization was facilitated through legislation. The judicial authorities played a crucial role in implementing collectivization policies. Throughout the 1930s, various laws were enacted to support the collective farm movement, including those related to land rights registration, dispute resolution, and legal frameworks for economic accounting and resource allocation. Lawyers and judicial bodies acted as a bridge between state policy and the practical implementation of collective agriculture, thereby influencing the legal support and protection of collective farmers' rights.

Second, a significant aspect of the judiciary's work during this period was the political pressure exerted on the legal system. Court decisions were often politically motivated, necessitating

compliance with the interests of the Communist Party and state ideology. The legal system was employed to reinforce the power of the Soviet state, which included the repression of wealthy and anti-Soviet peasants. In this context, legal practice was closely intertwined with public policy support, which diminished the independence of judges and judicial authorities.

The judiciary's activities in the 1930s were also connected to the struggle against the so-called "kulaks," who were deemed enemies of socialist construction. Repressive measures, such as property confiscation, arrests, and evictions, contributed to the dismantling of private ownership of land and property. Judicial authorities were involved in executing these repressive measures, resulting in numerous court cases targeting peasants labeled as enemies of the state.

Additionally, the judiciary's work during this period was characterized by close collaboration with party structures. This alignment allowed for the use of judicial power to serve state policy, effectively subordinating the judicial system to political objectives. Consequently, the justice authorities did not always adhere to principles of fairness and independence; instead, they often followed party directives. This dynamic limited the potential for independent justice and rendered judicial decisions part of the political struggle to bolster the socialist economy.

Beyond repression and political pressure, the judicial authorities also played a vital role in organizing the economic strengthening of collective farms by ensuring legal protection for their interests. This included legal support for issues related to the distribution of agricultural products, labor discipline, and the overall stability of collective farms. However, legal support was constrained by the prevailing political and economic conditions.

Collective farms necessitated new forms of labor legislation, which included mandatory production and delivery plans for state warehouses. The judicial authorities were responsible for the legal regulation of these processes, balancing the interests of the state with those of collective farmers within existing legal frameworks. Nonetheless, labor relations were often governed by administrative methods, further underscoring the judiciary's dependence on the party's will.

In conclusion, the work of the judicial authorities in promoting the organizational and economic strengthening of collective farms during the 1930s was complex and reflected not only legal but also political objectives of Soviet Kazakhstan. The judicial system and legal bodies actively participated in implementing collectivization policies, but their activities were heavily influenced by political pressure, which curtailed the independence and objectivity of judicial decisions. The role of legal professionals in this process was largely limited to providing legal support for state and party policies, which, in turn, contributed to both the consolidation of control over collective farms and the introduction of new economic mechanisms in agriculture.

References:

1. Dakhshleiger G. F. *Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921-1929)*. - Alma-Ata: Nauka. - 1965. 536 p. [in Russian].
2. Kovalsky S. L. *The Communist Party-organizer of the development of land resources of Kazakhstan in the pre-war years of socialist construction (1928-June 1941)*. Dis. dokt.history. Russian Academy of Sciences, Alma Ata Publ., 1979. [in Russian].
3. Amantaev B. A. *Socialism and the radical transformation of the social nature of the Kazakh peasantry*, pp. 10-14. [in Russian].
4. Zhumabekov Zh. *Leninskaya road. Leadership of the CPSU in involving the working peasantry of Kazakhstan in the construction of socialism*. Alma-Ata, 1973, pp. 4-13. [in Russian].
5. Kuznetsov E. A. *Party management of the development of labor activity of the peasantry of Kazakhstan (1928-1941)*. Alma-Ata, 1974, pp. 7-8. [in Russian].
6. Tulepbaev B. A. *The triumph of Lenin's ideas of socialist transformation of agriculture in Central Asia and Kazakhstan*, Moscow, 1971, pp. 15-42. [in Russian].
7. Tursunbaev A. B. *Victory of the collective farm system in Kazakhstan*. Alma-Ata, 1957, pp. 11-12 [in Russian].

8. Kozybaev M.K. History lesson. Almaty, 344 p., Aldazhumanov K.S., Abilkhozhin Z.B. Collectivization by force in Kazakhstan: humiliation and violence. - Almaty. - 1992. P36.
9. Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abilkhozhin Z.B. Collectivization by force in Kazakhstan: humiliation and violence. - Almaty. - 1992. P36. Dahshleiger G. F., Nurpeisov K. N., History of the peasantry of Soviet Kazakhstan. Almaty: Nauka Publ., 1985, vol. 1, 247 p. [in Russian].
10. Omarbekov T. O. Actual problems of the 20th century. Almaty, 403 s. [in the Kazakh language]
11. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 251, In. 12, C. 688, Sh. 96
12. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F.1380, In, 2, C. 349, Sh. 208.
13. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F.74, In.,6, C-63, Sh 108.
14. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F.1380, In.,14, C 415, Sh.229.
15. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 251, In, 11, C. 812, Sh 60.
16. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 1380, In. 2, C. 415, Sh.229.

Список использованной литературы:

1. Дахилейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929гг.). – Алма-Ата: Наука. - 1965. 536 с.
2. Ковальский С.Л. Коммунистическая партия - организатор освоения земельных ресурсов Казахстана в предвоенные годы социалистического строительства (1928-июнь 1941 гг.). Алма-Ата, 1979.
3. Амантаев Б.А. Социализм и коренное преобразование социальной природы казахского крестьянства, с.10-14.
4. Жумабеков Ж. Ленинской дорогой. Руководство КПСС вовлечением трудового крестьянства Казахстана в строительство социализма. Алма-Ата, 1973, с.4-13.
5. Кузнецов Е.А. Партийное руководство развитием трудовой активности крестьянства Казахстана (1928-1941 гг.). Алма-Ата, 1974, с. 7-8.
6. Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстана. М., 1971, с.15-42;
7. Турсунбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане. Алма-Ата, 1957, с.11-12.
8. Қозыбаев М.Қ. Тарих тағылым. Алматы, 344б., Алдажуманов Қ.С., Әбілхожин Ж.Б. Қазақстандағы кұшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. - Алматы. - 1992. С36. 1992. С36.
9. Қозыбаев М.Қ., Алдажуманов Қ.С., Әбілхожин Ж.Б. Қазақстандағы кұшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. - Алматы. Дахилейгер Г.Ф., Нурпеисов К. Н., История крестьянства Советского Казахстана. - Алматы: Наука, 1985. - Т.1. - 247 с.
10. Омарбеков Т.О. XX ғасырдағы өзекті мәселелер. Алматы, 403 б.
11. ЦГА РК. Ф. 251, Оп.,12, Д.688, Л.96
12. ЦГА РК. Ф.1380, Оп., 2 уч., Д.349, Л.208.
13. ЦГА РК. Ф.74, Оп.,6 уч., Дело-63, Л.108.
14. ЦГА РК. Ф.1380, Оп.,14, уч., Д.415, Л.229.
15. ЦГА РК. Ф.251, Оп.,11, уч., Д.812, Л.60.
16. ЦГА РК. Ф.1380, Оп., 2, Д.415, Л.229.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI: 06.81.23

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 94.11

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.007>

Джасайнакбаева Г.Т. ^{*1}, Ақылтаева Ж.М. ²

¹ кандидат педагогических наук, доцент кафедры Всемирной истории,
Факультета Истории и права, КазНПУ имени Абая,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru

² магистрант 2 курса специальности «7М01602- История- религиоведение» кафедры
Всемирной истории, Факультета Истории и права КазНПУ имени Абая,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: zhansaya.akyltaeva00@mail.ru

**ВЛИЯНИЕ ЖЕНЩИН-ЛИДЕРОВ НА ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
НЕЗАВИСИМОЙ ИНДИИ**

Аннотация

В статье рассматривается роль женщин-лидеров в политической жизни независимой Индии. Особое внимание уделяется их влиянию на формирование государственной политики, демократические процессы и социальные реформы. Анализируется вклад таких выдающихся личностей, как Индира Ганди – первая женщина-премьер-министр Индии, Пратибха Патил – первая женщина-президент страны, Сушма Свараж – одна из ведущих политических фигур, а также других женщин, внесших значительный вклад в развитие страны.

Исследование основывается на историческом анализе, статистических данных и сравнительных методах. Рассматриваются тенденции вовлечённости женщин в политическую сферу, факторы, способствующие их успеху, а также основные вызовы, с которыми они сталкиваются, включая гендерные предубеждения, политическую конкуренцию и социальные ограничения.

Кроме того, в статье обсуждаются реформы и инициативы, направленные на повышение представительства женщин в органах власти, а также влияние международных движений за гендерное равенство на политическую систему Индии. В статье рассматривается роль женщин-лидеров в политическом развитии Индии с момента обретения независимости в 1947 году. Особое внимание уделяется таким выдающимся фигурам, как Индира Ганди, Прабха Патель, Майавати и Мамата Банерджи, чья деятельность оказала значительное влияние на формирование внутренней и внешней политики страны. Анализируется вклад женщин в укрепление демократических институтов, развитие гендерного равенства и трансформацию политической культуры. Также рассматриваются вызовы, с которыми сталкивались женщины в политике, и пути их преодоления. Работа подчеркивает, что участие женщин в политической жизни Индии стало важным фактором устойчивого развития и социальной модернизации государства.

Ключевые слова: женщины в политике, независимая Индия, Индира Ганди, женское лидерство, гендерное равенство, выборы, парламент Индии, социальные реформы, политическая конкуренция

Г.Т. Джасайнакбаева ^{*1}, Ж.М. Ақылтаева ^{2*}

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық факультеті,
Әлем тарихы кафедрасының доценті, педагогикалық ғылымдарың кандидаты
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих және құқық факультеті, Әлем тарихы кафедрасының
«7M01602-Тарих-дінтану» мамандығының 2 курс магистранты Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: zhansaya.akyltaeva00@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗ ҮНДІСТАННЫҢ САЯСИ ДАМУЫНА ӘЙЕЛ-КӨШБАСШЫЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада тәуелсіз Үндістанның саяси өміріндегі әйел-көшбасшылардың рөлі қарастырылады. Олардың мемлекеттік саясаттың қалыптасуына, демократиялық үдерістерге және әлеуметтік реформаларға ықпалына ерекше назар аударылады. Индира Ганди – Үндістанның алғашқы әйел премьер-министрі, Пратибха Патил – елдің алғашқы әйел президенті, Сушма Свараж – жетекші саяси тұлғалардың бірі және басқа да қоғамға зор үлес қосқан әйелдер қызметінің маңызы талданады.

Зерттеу тарихи талдау, статистикалық деректер және салыстырмалы әдістерге негізделген. Әйелдердің саяси салаға қатысу үрдістері, олардың табысқа жетуіне ықпал ететін факторлар, сондай-ақ гендерлік стереотиптер, саяси бәсекелестік және әлеуметтік шектеулер сияқты негізгі қиындықтар қарастырылады.

Сонымен қатар, мақалада билік органдарындағы әйелдердің өкілдігін арттыруға бағытталған реформалар мен бастамалар және гендерлік теңдікке арналған халықаралық қозғалыстардың Үндістанның саяси жүйесіне әсері талқыланады. Мақалада 1947 жылы тәуелсіздік алған кезден бастап Үндістанның саяси дамуындағы әйел көшбасшылардың рөлі қарастырылады. Ерекше назар Индира Ганди, Прабха Патель, Майавати және Мамата Банерджи сынды көрнекті тұлғаларға аударылып, олардың елдің ішкі және сыртқы саясатының қалыптасуына жасаған елеулі ықпалы талданады. Сондай-ақ, әйелдердің демократиялық институттарды нығайтуға, гендерлік теңдікті дамытуға және саяси мәдениетті өзгертуге қосқан үлесі сараланады. Саясаттағы әйелдердің жолындағы кедергілер мен оларды еңсеру жолдары да қамтылады. Зерттеу барысында әйелдердің Үндістан саяси өміріне қатысуы мемлекеттің тұрақты дамуы мен әлеуметтік жаңғыруының маңызды факторы болғаны атап көрсетіледі.

Кілт сөздер: саясаттағы әйелдер, тәуелсіз Үндістан, Индира Ганди, әйел көшбасшылығы, гендерлік теңдік, сайлау, Үндістан парламенті, әлеуметтік реформалар, саяси бәсекелестік
Jainakbayeva G.T. ¹, Akyltaeva Zh.M. ²

¹ Ph.D., associate professor of the Department of world history, Faculty of History and law,
Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru

²2nd-year master's student, specialty "7M01602 - History-Religious," Department of World History,
Faculty of History and Law, Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: zhansaya.akyltaeva00@mail.ru

THE INFLUENCE OF WOMEN LEADERS ON THE POLITICAL DEVELOPMENT OF INDEPENDENT INDIA

Abstract

This article examines the role of women leaders in the political life of independent India. Special attention is given to their influence on state policy formation, democratic processes, and social reforms. The contributions of prominent figures such as Indira Gandhi, India's first female Prime Minister, Pratibha Patil, the country's first female President, Sushma Swaraj, a leading political figure, and other women who have played a significant role in India's development are analyzed.

The research is based on historical analysis, statistical data, and comparative methods. It explores trends in women's participation in politics, the factors contributing to their success, and the key challenges they face, including gender biases, political competition, and social constraints.

Additionally, the article discusses reforms and initiatives aimed at increasing women's representation in government, as well as the impact of international gender equality movements on India's political system. This article explores the role of women leaders in the political development of India since its independence in 1947. Particular attention is given to prominent figures such as Indira Gandhi, Pratibha Patil, Mayawati, and Mamata Banerjee, whose contributions have significantly influenced the country's domestic and foreign policies. The study analyzes the impact of women on strengthening democratic institutions, promoting gender equality, and transforming political culture. It also examines the challenges faced by women in politics and the strategies they employed to overcome them. The paper emphasizes that the participation of women in India's political life has become a vital factor in the country's sustainable development and social modernization.

Keywords: women in politics, independent India, Indira Gandhi, female leadership, gender equality, elections, Indian Parliament, social reforms, political competition

Введение.

Особое внимание заслуживает роль женщин-лидеров в процессе сложного и многогранного политического развития независимой Индии. Несмотря на то, что постколониальные политические среды обычно связаны с господством мужчин, Индия стала одной из первых демократий в мире, в которой женщины занимали руководящие должности. Женщины-лидеры оказали значительное влияние на социальную политику, демократические основы и институциональные реформы, являясь не только символами эмансипации, но и активными участниками трансформационных процессов. Требуется тщательный анализ их участия в формировании политической повестки, от защиты прав маргинализированных групп до продвижения инклюзивного развития. Все это происходит в рамках индийской демократической модели. Настоящая статья направлена на изучение вклада женщин в политическое становление Индии через призму их лидерских практик, идеологических установок и стратегий мобилизации. Кроме того, она попытается выявить устойчивые тенденции и проблемы, с которыми сталкивались и сталкиваются женщины в индийской политике в настоящее время.

Актуальность темы исследования.

Исследование актуально в контексте глобальной борьбы за гендерное равенство и расширение прав женщин, что отражается в международных инициативах, таких как Цели устойчивого развития ООН, направленные на устранение гендерных диспропорций в различных сферах общественной жизни. Политическое участие женщин является важным индикатором демократизации общества и устойчивого развития государства.

Несмотря на закреплённые в конституции Индии принципы равноправия, а также различные законодательные и институциональные меры, направленные на поддержку женщин в политике, гендерные барьеры продолжают ограничивать их представительство в высших эшелонах власти. В стране сохраняются социальные и культурные предубеждения, традиционные патриархальные установки и политические механизмы, которые создают дополнительные препятствия для женщин, стремящихся к лидерским позициям.

Анализ биографий и политической деятельности женщин-лидеров Индии позволяет выявить не только степень их влияния на политическую систему, но и институциональные и социокультурные факторы, способствующие или, напротив, препятствующие расширению женского присутствия в политике. Изучение их карьерных траекторий даёт возможность определить эффективные стратегии вовлечения женщин в политическую деятельность, а также выработать

рекомендации по формированию инклюзивной и справедливой политической среды.

Кроме того, исследование имеет междисциплинарный характер, так как оно затрагивает вопросы политологии, гендерных исследований, социологии и истории. Оно может быть полезно как для академического сообщества, так и для практиков, разрабатывающих государственные политики, направленные на устранение гендерного неравенства и создание благоприятных условий для участия женщин в политической жизни.

Цели и задачи исследования.

Целью исследования является анализ роли женщин-лидеров в политическом развитии независимой Индии, выявление факторов, способствующих их политическому успеху, а также барьеров, ограничивающих их участие в управлении государством. Исследование направлено на изучение вклада женщин в демократические процессы, законодательные инициативы и социальные реформы, а также на определение эффективных механизмов увеличения представительства женщин в индийской политической системе.

Дополнительно ставится задача определить влияние исторических, социокультурных и институциональных факторов на формирование женского лидерства в Индии, а также предложить рекомендации по развитию инклюзивной политической среды, обеспечивающей равные возможности для женщин и мужчин в управлении страной;

Материалы и методология исследования.

При написании статьи применялись общенаучные методы, анализ, систематизация, аналогия, обобщение, классификация, сравнительный анализ, сопоставление, а также исторические методы познания. При рассмотрении литературы, посвященной роли женщин в политическом развитии постколониальных обществ, наибольший интерес представляют работы западных и индийских исследователей, таких как У. Чаттерджи, И. Капур, Р. Басу, С. Моханти, М. Д. Камат и другие. Однако проведенный анализ научных публикаций позволяет заключить, что проблема системного изучения политического лидерства женщин в контексте независимой Индии до настоящего времени освещалась фрагментарно. В большинстве исследованных источников содержатся отдельные упоминания о ключевых фигурах - таких как Индира Ганди или Мамата Банерджи, — однако отсутствует комплексное исследование, охватывающее широкий спектр вопросов, связанных с участием женщин в формировании политической культуры, институциональных реформ и управленческих практик. Настоящее исследование базируется на анализе парламентских отчетов, речей и автобиографий женщин-политиков, архивных документов, а также данных Центральной избирательной комиссии Индии. Дополнительно использованы материалы социологических опросов, отчеты НПО и профильные исследования, посвященные гендерному равенству и политическому представительству в Южной Азии. Особое внимание уделено локальным источникам на хинди и английском языках, что позволило охватить как общенациональные, так и региональные контексты женского политического лидерства.

Обсуждение. После обретения независимости в 1947 году Индия столкнулась с множеством вызовов, связанных с политическим, экономическим и социальным развитием. Одним из важнейших аспектов становления страны стало участие женщин в управлении государством. Несмотря на существующие традиционные устои, ограничивавшие роль женщин в общественной жизни, некоторые из них сумели занять ключевые посты в политике, влияя на внутреннюю и внешнюю политику страны.

За последние десятилетия индийские женщины доказали свою способность принимать судьбоносные решения, менять ход истории и внедрять масштабные реформы. Одной из самых ярких фигур в политической истории страны стала Индира Ганди, первая женщина, занявшая пост премьер-министра. Её правление было отмечено важными решениями, включая участие в войне за независимость Бангладеш и введение режима чрезвычайного положения. Эти события оказали значительное влияние на будущее Индии.

Кроме Индиры Ганди, значительный вклад в развитие страны внесли и другие выдающиеся женщины. Например, Пратибха Патил стала первой женщиной-президентом Индии, а Сушма

Свараж сыграла важную роль во внешней политике, укрепляя международные связи. Их деятельность стала важным шагом на пути к разрушению гендерных барьеров и увеличению женского представительства в политике [1, 58-65 сс.].

Несмотря на достигнутый прогресс, женщины в индийской политике продолжают сталкиваться с вызовами. Гендерное неравенство по-прежнему остается актуальной проблемой, требующей системных изменений и поддержки со стороны общества. Тем не менее, примеры женщин-лидеров показывают, что их роль в управлении страной продолжает расти.

Данная статья посвящена анализу влияния женщин-политиков на развитие независимой Индии, их достижениям, препятствиям на пути к власти и вкладу в политическую систему страны.

Женщины в Индии в разные исторические периоды обладали широкими правами и возможностями, однако на протяжении последних веков их положение в обществе значительно ухудшилось. В современном индийском обществе они по-прежнему относятся к числу уязвимых социальных групп, несмотря на провозглашенные государством принципы равенства.

Конституция Индии, принятая в 1950 году, закрепила равные права для мужчин и женщин, гарантируя им одинаковые возможности в социальной и политической сферах. Важной частью этого документа стало установление запрета на дискриминацию по признаку пола, а также обязательное получение образования всеми детьми вне зависимости от их гендера. Однако, несмотря на эти законодательные нормы, на практике женщины в Индии продолжают сталкиваться с неравенством и предвзятым отношением.

Дискриминация проявляется с самого рождения, а в ряде случаев — еще на этапе внутриутробного развития. В традиционных кастовых сообществах долгое время существовала практика умышленного лишения жизни новорожденных девочек. С развитием технологий ситуация приобрела новые формы: благодаря возможностям раннего определения пола нередко прибегают к искусственному прерыванию беременности, если ожидается появление на свет девочки. Это связано с устоявшимся представлением о том, что рождение дочери несет семье финансовые и социальные трудности [2, 123-128 сс.].

После вступления в брак женщина становится частью семьи супруга, в то время как все расходы, связанные с организацией свадьбы и предоставлением приданого, ложатся на плечи её родителей. Особенно остро эта проблема стоит в рамках кастовой системы, где браки заключаются исключительно внутри одной социальной группы. В таких условиях финансовая нагрузка, связанная с замужеством дочери, становится серьезным испытанием для семей с невысокими доходами.

Следствием таких традиций является пренебрежительное отношение к девочкам в детстве: им уделяется меньше внимания в вопросах питания, образования и медицинского ухода по сравнению с мальчиками. Это лишь усугубляет их неравное положение и ограничивает возможности для полноценного участия в общественной и профессиональной жизни.

На протяжении веков положение женщин в индийском обществе определялось устоявшимися традициями, строго регулирующими их роль в семье и социальной жизни. Несмотря на то что дискриминация затрагивает большинство женщин, многие из них не рассматривают это как несправедливость. Интересно, что нормы, от которых отказались женщины из высших каст в результате реформ, такие как ранние браки, изоляция от общества и запрет на повторный брак вдов, всё ещё сохраняются среди женщин из низших каст. Это объясняется стремлением последних к социальному возвышению, в ходе которого они перенимают обычаи более привилегированных слоёв.

Современная Индия различает два типа дискриминации: отрицательную и положительную. Борьба за равные права направлена против негативных проявлений неравенства, в то время как требования введения квот для женщин в органах власти, образовательных учреждениях и на предприятиях представляют собой формы позитивной дискриминации. Подобные меры объясняются многовековой маргинализацией женщин, доминированием патриархальных структур и их социально-экономической уязвимостью.

Трансформация общества, вызванная распространением образования, ростом городов, развитием промышленности и информационных технологий, а также реформами в аграрном секторе, заметно повлияла на положение женщин. Эти процессы способствовали их включению в экономическую и общественную деятельность. Государственные инициативы, направленные на защиту прав женщин, также играют важную роль, хотя их реализация не всегда проходит последовательно.

К числу значимых законодательных мер можно отнести закон 1955 года, который утвердил принцип моногамии и предоставил возможность расторжения брака, а также закон 1956 года, обеспечивший женщинам право на наследование имущества. В 1961 году был принят закон, запрещающий традицию приданого, а в 1986 году в него внесли поправки, ужесточающие наказание за несоблюдение запрета. В 1978 году был повышен минимальный возраст вступления в брак — для девушек он составил 18 лет, для юношей 21 год. Хотя соблюдение этих норм остаётся проблемой, их принятие демонстрирует стремление общества к изменению устаревших традиций [3, 210-215 сс.].

Благодаря реформам значительно улучшилось положение женщин в различных сферах: они получили больше возможностей для получения образования, участия в научной и культурной деятельности, работы в государственных структурах и общественных организациях. Уровень женской грамотности вырос, увеличилась продолжительность жизни, снизилась детская смертность, а также уменьшился средний размер семьи. Эти изменения отражают позитивную динамику в борьбе за гендерное равенство и усиление роли женщин в жизни индийского общества.

Положение женщин в Индии следует рассматривать с учётом их социальной принадлежности, поскольку статус и роль женщин значительно варьируются в разных слоях общества. Особенно остро эта проблема стоит в сельской местности, где говорить о значительном улучшении условий жизни сложно. За последние три десятилетия, несмотря на рост занятости среди сельских женщин на низкооплачиваемых работах, они начали терять позиции в традиционных сферах трудовой деятельности. В деревнях увеличивался уровень безработицы, что привело к массовому оттоку населения в города. Доля сельских жителей за этот период сократилась с 82 % до 74,3 % [4, 89-93 сс.].

Основными мигрантами стали мужчины из малообеспеченных семей, что негативно отразилось на положении оставшихся в деревнях женщин. В настоящее время около трети сельских домохозяйств возглавляют женщины, вынужденные не только выполнять традиционные обязанности по уходу за детьми и пожилыми родственниками, но и самостоятельно обеспечивать их материальные потребности. При этом даже если женщина обладает недвижимостью или земельным участком, она зачастую не имеет законного права ни унаследовать, ни продать его.

Особого внимания заслуживает положение женщин из городского среднего класса, численность которых превышает 200 миллионов человек. Именно в этой социальной группе происходят наиболее заметные перемены. Хотя браки по-прежнему организуются родителями или опекунами, семейные устои постепенно меняются. Среднестатистическая семья городского среднего класса находится на этапе перехода от традиционной расширенной семьи к современной нуклеарной.

Наибольшую роль в этих изменениях играют женщины, обладающие более высоким уровнем образования и стремящиеся к самостоятельности. Всё больше представительниц среднего класса активно занимаются предпринимательской деятельностью, успешно совмещая семейные обязанности с профессиональной самореализацией. Эти процессы отражают общую тенденцию к увеличению женской вовлечённости в общественную и экономическую жизнь страны.

Социальные изменения в Индии происходят неоднозначно. С одной стороны, женщины из высших и средних слоев общества имеют возможность получать высшее образование. С другой — после завершения обучения в колледжах и университетах большинство из них становятся домохозяйками. Лишь немногие женщины выходят на рынок труда, где сталкиваются с высокой конкуренцией и различными формами дискриминации [5, 150-155 сс.].

Сегодня представительницы женского пола с высшим и профессиональным образованием представлены во многих сферах общественно-политической и экономической жизни. Хотя их доля в общей численности работников остается невысокой, в абсолютных цифрах это значительная группа специалистов, превосходящая по численности аналогичные показатели во многих развитых странах. Женщины работают даже в передовых отраслях экономики, науки и техники. К примеру, в 1998 году, 8 марта, в Международный женский день, два экипажа авиакомпании Air India, полностью укомплектованные женщинами, совершили коммерческие рейсы по маршрутам Бомбей – Карачи – Бомбей и Дели – Катманду – Дели. Один из этих полетов выполнялся на авиалайнере Airbus A320, способном перевозить до 300 пассажиров. Однако, несмотря на такие примеры, женщины в Индии по-прежнему значительно уступают мужчинам по многим социально-экономическим показателям. Уровень грамотности среди них составляет всего 39 %, тогда как среди мужчин – 64 %. Большая часть женщин по-прежнему не вовлечена в оплачиваемый труд: их доля среди работающего населения составляет лишь 22,6 % (для мужчин – 51,6 %). При этом подавляющее большинство занятых женщин выполняют неквалифицированный труд [6, 60-66 сс.]. С началом национально-освободительного движения в начале XX века и приходом к его руководству Махатмы Ганди женщины стали активнее вовлекаться в политическую борьбу. Ганди неоднократно подчеркивал, что участие в борьбе за независимость Индии должно быть доступно каждому, независимо от пола, религии, кастовой или социальной принадлежности. Он внес новый смысл в движение за женское равноправие, вдохновляя женщин выйти за пределы традиционного домашнего уклада.

К моменту обретения Индией независимости в 1947 году индуски в большинстве своем отказались от ношения чадры, хотя среди мусульманок из низших социальных слоев этот обычай сохраняется и по сей день. Влияние Ганди привело к значительным изменениям в общественном восприятии роли женщин, способствуя их вовлечению в общественно-политическую жизнь. В 1930-е годы партия Индийский национальный конгресс взяла на себя обязательство юридически уравнивать женщин с мужчинами, ликвидировать дискриминацию при трудоустройстве и внедрить всеобщее избирательное прав.

После обретения независимости роль женщин в общественно-политической жизни Индии значительно возросла. Они превратились в мощную общественную силу, с которой вынуждены считаться политические партии. Этот процесс происходил не только благодаря государственной поддержке, но и в результате активной борьбы самих женщин за равные права и признание их значимости как в семье, так и в обществе.

Женское движение в Индии, добивающееся социально-экономического и политического равноправия, по праву считается одним из самых активных в мире. Каждая крупная политическая партия имеет свою женскую организацию, а по всей стране действуют сотни объединений, охватывающих тысячи активисток. Многие из них имеют представительства в различных штатах, что делает движение масштабным и влиятельным. В столице страны, Дели, при поддержке правительства функционирует Центр развития женщин, который разрабатывает образовательные программы по женским вопросам и истории феминизма для индийских колледжей. Важную роль в образовательной сфере играет Бомбейский женский университет, основанный в 1938 году, который располагает аспирантурой и исследовательским департаментом. Также в стране издаются журналы, посвященные проблемам женщин и семьи.

До обретения независимости Индии женское движение придерживалось в основном левоцентристских взглядов. В настоящее время оно охватывает широкий спектр идеологий — от ненасильственного гандистского социализма, направленного на защиту уязвимых слоев населения, до экофеминизма, который объединяет борьбу за права женщин с защитой окружающей среды [7, 300-305 сс.].

Сегодня женское движение в Индии вступило в новый этап развития. Его важное достижение — распространение информации о законных правах женщин среди миллионов индийских гражданок. Активисты организуют кампании, направленные на защиту прав женщин на владение

недвижимостью, борьбу с насилием в семье и защиту детей. Под их влиянием государственный подход к планированию семьи изменился: если раньше основной акцент делался на сокращении рождаемости и применении контрацепции женщинами, то с середины 1990-х годов главными приоритетами стали обеспечение прав женщин, повышение их образовательного уровня и улучшение состояния здоровья. По инициативе женских организаций в 1996 году был принят закон, запрещающий тесты на определение пола будущего ребенка, поскольку эта практика часто использовалась для дискриминации девочек еще до их рождения [4, 215-230сс.].

Индийские женские организации не ограничиваются правозащитной и политической деятельностью — они активно работают в сельской местности, помогают ликвидировать неграмотность, улучшают условия жизни в трущобах, занимаются вопросами женского и детского здоровья. Они обучают женщин ремеслам и навыкам, чтобы помочь им обрести финансовую независимость. Все больше женщин занимают важные должности в системе правосудия, науке, здравоохранении, экологии и демографии. Они становятся экспертами по гендерным вопросам, тем самым расширяя влияние женского движения на общество и государственную политику. Политическая активность женщин в Индии значительно возросла. По данным исследований Центра по изучению развивающихся обществ, с 1971 по 1996 год доля женщин, вовлеченных в политику, увеличилась в два раза, а их участие в политических партиях хоть и остается ниже 20 %, но продолжает расти. Однако идея о том, что политика — это исключительно мужская сфера, все еще жива.

На выборах женщины стали гораздо более самостоятельными. Если раньше считалось, что они голосуют под влиянием мужей, то в 1996 году 65 % женщин сделали выбор без постороннего мнения. Среди оставшихся 35 % лишь немногие советовались с мужем — большинство предпочитало обсуждать кандидатов с родственниками или знакомыми. Это доказывает, что за последние десятилетия женщины Индии стали гораздо осознаннее и независимее в политических вопросах [8, 200-205 сс.].

За последние десятилетия значительно увеличилось участие женщин в выборах — теперь они составляют около 55 % от общего числа избирателей. Однако их активность все еще несколько отстает от мужской — разница составляет примерно 8–11 %. Наименьшая явка женщин наблюдается в наименее развитых регионах с низким уровнем женской грамотности, таких как Бихар, Уттар-Прадеш и Раджастан. В то же время в более прогрессивных штатах, где женщины имеют лучший доступ к образованию, их участие в выборах практически не уступает мужскому. В штате Керала, который считается одним из наиболее социально развитых в стране, количество женщин-избирателей сопоставимо с числом мужчин. На сегодняшний день в обществе уже сложилось общее понимание того, что женщины должны участвовать в политической жизни не только как избиратели, но и как кандидаты. Однако их реальное присутствие в органах власти остается незначительным. Женщины редко становятся членами парламента, законодательных собраний штатов или местных органов управления. Их доля в парламенте Индии никогда не превышала 8 %, причем этот максимум был достигнут в 1984 году после победы Индийского национального конгресса, последовавшей за убийством Индиры Ганди. В среднем в законодательных собраниях штатов женщин насчитывается всего 4–5 %, а в наиболее прогрессивном в этом отношении штате Гоа — около 10 %. Несмотря на формальное равноправие, голос индийских женщин в политике все еще остается слабо выраженным [9, 55-60 сс.].

Одной из особенностей индийской демократии является то, что женщины сумели занять самые высокие государственные посты, включая должности премьер-министра, губернаторов и глав регионов. Наиболее яркой фигурой среди них стала Индира Ганди, которая занимала пост премьер-министра в общей сложности 17 лет — дольше, чем любая другая женщина в мире. Ее пример сыграл значительную роль в пробуждении политической активности среди индианок.

С раннего детства Индира Ганди находилась в среде, пропитанной идеями национально-освободительной борьбы. Ее отец, Джавахарлал Неру, тогда только начинал свою политическую карьеру. Уже в подростковом возрасте она принимала участие в демонстрациях и выполняла

поручения взрослых борцов за независимость, фактически выступая в роли курьера. Однако, несмотря на активное вовлечение в общественную деятельность, ее детство нельзя было назвать беззаботным — она часто ощущала одиночество и недостаток родительского внимания [10, 102-108 сс.].

Значительная часть женщин, которые сегодня занимают посты в законодательных органах Индии, представляют влиятельные политические семьи или являются потомками известных общественных деятелей. Однако лишь с момента активного включения в политическую борьбу низших социальных слоев и появления партий, выражающих их интересы, женщины из этих групп начали занимать руководящие посты во властных структурах. Показательным примером этого процесса является назначение во второй половине 1990-х годов женщины из касты бывших неприкасаемых на должность главного министра крупнейшего индийского штата Уттар-Прадеш, население которого превышает 150 миллионов человек. Этот прецедент стал важным шагом на пути к расширению участия женщин из социально уязвимых слоев в политической жизни страны.

Несмотря на отдельные успехи, общее количество женщин, участвующих в парламентских выборах в качестве кандидатов, остается крайне низким. Согласно статистическим данным, на протяжении многих лет их доля не превышала 3% от общего числа претендентов на депутатские мандаты, а процент тех, кто был избран, лишь незначительно превышал эту цифру, составляя около 6%. Политические элиты традиционно объясняли этот дисбаланс тем, что женщины менее конкурентоспособны на выборах по сравнению с мужчинами, однако в действительности причины имеют более глубокие корни и связаны с социальными, культурными и экономическими факторами [11, 175-180 сс.].

Современные индийские женщины и общественные организации не намерены мириться с таким положением дел. Они активно выступают за законодательное закрепление квот для женщин, что позволило бы увеличить их представительство в органах власти на всех уровнях. Одним из важнейших шагов в этом направлении стало предложение о внесении поправки в конституцию, согласно которой минимум треть мест в центральном и региональных парламентах должна быть зарезервирована за женщинами. Данный законопроект уже подготовлен, а общественное мнение в значительной степени склоняется к его одобрению. Вопрос гендерных квот в законодательных органах обсуждается в Индии с 1974 года, но только в начале 1990-х годов удалось добиться реального прогресса. Введение 73-й и 74-й поправок к конституции стало важной вехой на пути к расширению политического участия женщин: эти поправки предусматривали обязательное выделение для них одной трети мест в органах местного самоуправления, что привело к избранию в их состав почти одного миллиона женщин

Тем не менее, несмотря на постепенные улучшения, присутствие женщин в политической жизни Индии остается ограниченным. Даже в периоды наибольшей активности женского движения их представительство в парламенте не превышало 8%, что стало возможным лишь после победы партии Индийский национальный конгресс в 1984 году, когда страна переживала политический кризис после убийства Индиры Ганди. В региональных законодательных собраниях этот показатель еще ниже, в среднем составляя всего 4–5%, а в самых прогрессивных штатах, таких как Гоа, достигая 10% [12, 95-98 сс.].

Однако при всей неоднозначности статистики индийская демократия отличается важной особенностью: в стране неоднократно избирались женщины на высшие государственные посты, включая должности премьер-министра, губернаторов и глав министерств отдельных штатов. Среди них особенно выделяется Индира Ганди, занимавшая пост премьер-министра на протяжении 17 лет, что является рекордом среди женщин-политиков во всем мире. Воспитанная в атмосфере национально-освободительной борьбы, она с раннего возраста принимала активное участие в протестных движениях и играла значительную роль в политической жизни страны. Ее долгосрочное пребывание у власти способствовало росту политического самосознания женщин Индии и их стремлению к большей вовлеченности в общественную деятельность.

Исходя из этого, женское движение в Индии прошло значительный путь эволюции – от малочисленных организаций, сосредоточенных на решении социальных проблем, до мощной силы, оказывающей влияние на законодательные процессы и политическую систему страны. Несмотря на сохраняющиеся препятствия, индийские женщины продолжают борьбу за равные права и участие в управлении государством, и их достижения являются важным шагом на пути к установлению гендерного баланса в политической жизни страны.

В декабре 1997 года, в преддверии предстоящих парламентских выборов, десять наиболее влиятельных женских организаций объединили усилия для продвижения инициативы, направленной на укрепление политического участия женщин в стране. В результате совместной работы была разработана декларация под названием «Выборы 1998: Хартия женщин», в которой содержались четкие требования и предложения, нацеленные на обеспечение гендерного равенства в политической и социальной сферах.

Одним из ключевых пунктов документа стало предложение о внесении поправок в конституцию, которые предусматривали бы закрепление не менее 33% мест в законодательных органах власти как на национальном, так и на региональном уровнях за представительницами женского пола. Подобная мера объяснялась необходимостью устранения многолетнего неравенства в доступе женщин к принятию решений и стремлением к более справедливому распределению власти в обществе. Авторы «Хартии женщин» подчеркивали, что без активного участия женщин в законотворческом процессе невозможно эффективное развитие демократических институтов и социально-экономический прогресс.

Помимо политического представительства, особое внимание в декларации уделялось вопросам экономической независимости женщин. В документе содержались призывы к принятию законодательных актов, обеспечивающих трудовые права и социальную защиту женщин, занятых в сельском хозяйстве, неформальном секторе экономики, а также в сфере домашнего производства. В частности, предлагалось узаконить право женщин на самостоятельное владение земельными участками, включая их долю в собственности мужа. Этот пункт был особенно актуален, поскольку во многих регионах женщины, работая на земле, не имели юридического права на владение ею, что ставило их в зависимое положение и ограничивало возможности для финансовой самостоятельности [13, 410-415 сс.].

Отдельный раздел «Хартии женщин» был посвящен необходимости разработки и внедрения целевых государственных программ, ориентированных на поддержку женщин из социально уязвимых групп. В их число входили представительницы племенных сообществ, бывшие неприкасаемые, а также женщины, живущие за чертой бедности. Программы должны были предусматривать создание рабочих мест, улучшение условий труда, доступ к образованию и медицинским услугам, а также поддержку женского предпринимательства.

Кроме того, документ поднимал важнейшие социальные проблемы, с которыми сталкивалось население страны, независимо от пола. Среди них – дефицит питьевой воды, нехватка медицинских учреждений и специалистов, необходимость введения обязательного бесплатного начального образования для всех детей, независимо от их социального статуса. Женские организации особо подчеркивали, что эти вопросы требуют немедленного решения, поскольку от них напрямую зависит благосостояние не только женщин, но и общества в целом.

Еще одним важным аспектом «Хартии женщин» стало критическое отношение к проводимой в стране политике экономической либерализации и глобализации. Авторы документа отмечали, что данные процессы привели к сокращению государственного участия в социальной политике, что негативно сказалось на положении женщин. В условиях рыночной экономики многие из них теряли работу, сталкивались с ростом цен на базовые продукты и услуги, а также подвергались усилившейся эксплуатации, особенно в сфере низкооплачиваемого и домашнего труда. Таким образом, декларация поднимала вопрос о необходимости государственного контроля и социальной защиты в условиях стремительных экономических реформ.

Завершающая часть документа была посвящена проблеме насилия в отношении женщин и детей. Женские организации настаивали на принятии строгих законодательных мер, направленных на предотвращение и наказание всех форм насилия – от домашнего насилия до сексуальной эксплуатации. Особое внимание уделялось проблеме распространения в средствах массовой информации контента, унижающего достоинство женщин и формирующего негативные стереотипы. Авторы декларации предлагали введение строгих ограничений на коммерциализацию женского образа в рекламе, кино и других медиаресурсах, подчеркивая, что подобные тенденции способствуют дегуманизации женщин и препятствуют достижению реального гендерного равенства [14, 35-40 сс.].

Таким образом, «Хартия женщин» представляла собой комплексную программу действий, направленную на устранение неравенства во всех сферах жизни – от политики и экономики до социальной защиты и медиапространства. Этот документ не только отражал актуальные проблемы женщин на тот момент, но и содержал четкие механизмы их решения, что делало его важнейшим шагом на пути к построению более справедливого общества.

Проблемы, затронутые в «Хартии женщин», отражают ключевые аспекты так называемого «женского вопроса» в современной Индии. Именно эти вопросы являются наиболее острой проблемой, вызывающей общественный резонанс и острые дискуссии в индийском обществе, когда речь заходит о положении женщин. В этом контексте вызовы, с которыми сталкиваются индийские женщины, по своей сути не отличаются от тех, которые существуют в других странах мира.

На IV Всемирной конференции по положению женщин, состоявшейся в Пекине в 1995 году, в принятой «Платформе действий в интересах равенства, развития и мира» было четко зафиксировано, что «ни одна страна мира не смогла добиться полного равенства прав и возможностей для женщин». Более того, в документе подчеркивалось, что социальная дискриминация в отношении женщин не только сохраняется, но и во многих аспектах продолжает усиливаться, создавая серьезные препятствия для их полноценного развития. Это утверждение остается актуальным и по сей день, в том числе для Индии, где традиционные патриархальные устои продолжают играть значительную роль в общественном сознании, несмотря на все прогрессивные изменения и реформы [15, 220-225 сс.].

Однако Индия — это страна контрастов, и в ней можно наблюдать уникальный феномен сосуществования глубоко укоренившихся традиций с успешным продвижением женщин в различных сферах общественной жизни. Индийцы могут по праву гордиться выдающимися женщинами, добившимися огромных успехов в политике, науке, искусстве, дипломатии и правоохранительной деятельности. Среди таких ярких личностей можно выделить Индира Ганди – первую женщину, ставшую премьер-министром Индии (1966–1977, 1980–1984), Киран Беди – первую женщину-офицера высшего ранга в индийской полиции, которая также возглавляла самую крупную тюрьму страны «Тихар», Арундати Рой — талантливую писательницу, лауреата Букеровской премии, Амриту Шергил — легендарную художницу, внесшую огромный вклад в индийскую живопись. Также стоит отметить таких выдающихся женщин, как Шабана Азми – актриса и политический деятель, представляющая интересы женщин в верхней палате парламента, и Ромила Тхапар — историк мирового уровня, чьи исследования оказали огромное влияние на изучение древней и средневековой истории Индии.

Еще одним впечатляющим достижением Индии является значительное представительство женщин на высших административных и государственных постах. Вряд ли на современной политической карте мира найдется другая страна, где столь важные территориально-административные единицы возглавляют женщины. В Индии сразу четыре штата избрали в качестве главных министров представительниц «слабого пола»: Шейла Дикшит управляла Дели, Рабри Деви возглавляла штат Бихар, Джайлалита занимала пост главного министра Тамилнаду, а в Уттар-Прадеше также правила женщина. Более того, Индия занимает лидирующие позиции

среди стран мира по количеству женщин, работающих в дипломатическом корпусе. По этому показателю страна давно опередила не только Россию, но и многие европейские государства.

Тем не менее, несмотря на эти значительные успехи, в индийском обществе продолжают сохраняться глубоко укоренившиеся традиции, которые во многом определяют статус женщин и их возможности. Уникальность Индии заключается в том, что новое не всегда вытесняет старое — часто оно просто адаптируется, трансформируется и сосуществует с традиционными устоями. В некоторых случаях это приводит к своеобразному синтезу древних обычаев и современных норм, придавая традиционным ценностям новый смысл и окрашивая их в современные оттенки. Однако во многих ситуациях это приводит к противоречиям, которые тормозят прогресс в борьбе за права женщин и равноправие полов.

Исходя из этого, хотя Индия демонстрирует впечатляющие примеры женского лидерства и успехов в различных сферах, она по-прежнему сталкивается с вызовами, связанными с традиционными стереотипами, гендерными барьерами и неравным доступом женщин к возможностям. Вопрос о положении женщин в стране остается одной из важнейших тем общественного дискурса, требующей комплексного и продуманного подхода для достижения реального равенства и справедливости.

Анализируя положение женщин в современной Индии, можно прийти к выводу, что в стране наблюдается активный процесс их вовлечения в политическую и общественную деятельность. Женщины не просто занимают высокие посты, но и играют ключевую роль в политической жизни, проявляя инициативу в законотворческой сфере, общественных движениях и правозащитной деятельности. По уровню политической активности индийские женщины демонстрируют один из самых высоких показателей в мире, что является следствием как исторических процессов, так и современных вызовов.

Одной из главных причин такого феномена является продолжающаяся борьба за равные социальные права, которая в Индии затрагивает не только женщин, но и другие уязвимые категории населения, включая представителей низших каст и маргинализированных групп. Несмотря на значительный прогресс в области законодательных реформ и демократизации общества, индийские женщины по-прежнему сталкиваются с различными формами дискриминации и социальной несправедливости. Именно эти факторы побуждают их активно включаться в политический процесс, использовать демократические институты для защиты своих интересов и менять сложившиеся устои.

Важно отметить, что борьба женщин за свои права тесно переплетается с борьбой за социальное равенство в целом. Наряду с представителями далитов и других угнетенных слоев общества, женщины стремятся добиться равноправия в сфере образования, труда, политического участия и социального обеспечения. Их стремление к переменам находит отражение в формировании мощных феминистских и правозащитных движений, влияющих не только на внутреннюю политику Индии, но и на мировую повестку в области гендерного равенства.

Следовательно, политическая активность женщин в Индии является не просто следствием прогрессивных реформ, а результатом многолетней борьбы за право быть услышанными и участвовать в процессе принятия решений. Современная Индия демонстрирует уникальный пример того, как женщины из поколения в поколение продолжают расширять свои права и влияние, прокладывая путь к более справедливому и инклюзивному обществу.

Итоги исследования.

Проведённое исследование подтвердило значительную роль женщин-лидеров в политическом развитии независимой Индии, несмотря на сохраняющиеся гендерные барьеры. Женщины, занимавшие высокие государственные посты, внесли важный вклад в демократизацию страны, развитие социальной политики и укрепление международных позиций Индии. Анализ показал, что их участие в политике способствует увеличению представительства женщин в законодательных и исполнительных органах власти. Хотя Индия остаётся страной с выраженными патриархальными традициями, последние десятилетия продемонстрировали положительную динамику в увеличении количества женщин в парламенте, правительстве и руководстве

политических партий. Это стало возможным благодаря законодательным реформам, системе гендерных квот, деятельности общественных организаций и международному влиянию.

Исследование показало, что женщины-лидеры в Индии активно инициировали социально ориентированные реформы, направленные на защиту прав женщин, борьбу с бедностью и расширение образовательных возможностей. Однако на их пути сохраняются серьёзные препятствия, среди которых ключевыми остаются патриархальные установки, недостаток финансовой и политической поддержки, а также необходимость преодолевать гендерные стереотипы. Несмотря на это, успешные женщины-политики, такие как Индира Ганди, Пратибха Патил, Сушма Свараж и другие, сумели преодолеть эти барьеры благодаря сильной личной мотивации, политическому опыту и поддержке внутри своих партий. Их карьера демонстрирует, что ключевыми факторами успеха являются доступ к образованию, участие в международных инициативах по гендерному равенству и наличие эффективных механизмов продвижения женщин в политике.

Перспективы дальнейшего развития женского лидерства в Индии связаны с расширением законодательных инициатив, направленных на увеличение представительства женщин в органах власти, усилением образовательных программ для будущих женщин-лидеров, а также изменением общественных установок в сторону гендерного равенства. Таким образом, женщины-лидеры играют ключевую роль в политической жизни Индии, но для их более активного участия необходимо совершенствование правовой и институциональной базы, а также комплексные меры по устранению гендерных барьеров.

Заключение. В заключение, исследование роли женщин-лидеров в политическом развитии независимой Индии подчеркивает важность их вклада в процесс демократизации, социальные реформы и формирование устойчивой политической системы страны. Несмотря на значительные гендерные барьеры и патриархальные традиции, женщины в Индии, занимая ключевые политические позиции, оказывают существенное влияние на развитие государственной политики, направленной на улучшение социального положения граждан, борьбу с неравенством и расширение возможностей для женщин. История таких лидеров, как Индира Ганди, Пратибха Патил и Сушма Свараж, свидетельствует о значимости личной решимости, политической поддержки и стратегической вовлеченности в глобальные процессы, как факторов, способствующих успеху женщин в политике.

Тем не менее, для обеспечения устойчивого и инклюзивного роста женского лидерства в Индии необходимо продолжение работы по преодолению существующих барьеров, улучшению правового статуса женщин и усилению институциональной поддержки. Важным шагом в этом направлении является дальнейшее развитие образовательных программ, улучшение политической культуры и создание условий для равенства на всех уровнях власти. В будущем активное участие женщин в политических процессах будет не только способствовать решению актуальных проблем страны, но и служить важным примером для других развивающихся стран, стремящихся к гендерному равенству и демократическим преобразованиям.

Список использованной литературы:

1. Патил П. Путь женщины-лидера: Мемуары. – Нью-Дели: Rupa Publications, 2011. – 350 с.
2. Чоудхури С. Женщины в индийской политике: Исторический взгляд. – Нью-Дели: Sage Publications, 2006. – 400 с.
3. Ганди И. Индира Ганди: Биография. – Нью-Дели: HarperCollins, 2003. – 500 с.
4. Басу А. Женщины, политическое участие и развитие в Индии. – Нью-Дели: Oxford University Press, 2003. – 270 с.
5. Синха П. Женщины в политике: Гендер, представительство и власть. – Хайдарабад: Orient Blackswan, 2015. – 310 с.
6. Петтигрю Л. Женщины и политика в Индии: Политическое участие и лидерство. – Лондон: Routledge, 2018. – 330 с.
7. Канур Р. Политика гендера в Индии. – Нью-Дели: Sage Publications, 2007. – 400 с.
8. Раджпут П., Тхаккар У. (ред.) Женщины в государственной политике Индии: Отсутствие в коридорах власти. – Лондон: Routledge, 2023. – 392 с.

9. Сингх Л., Синха С. С. (ред.) *Гендер в современной Индии: История, культура, маргинальность*. – Нью-Дели: Oxford University Press, 2024. – 364 с.
10. Кошир С. (ред.) *Расширение политического участия женщин*. – Любляна: ToKnowPress, 2024. – 250 с.
11. Спару К. *Гендер, развитие и государство в Индии*. – Лондон: Routledge, 2020. – 320 с.
12. Чоудхури Д. Р., Кин Дж. *Убить демократию: Путь Индии к деспотизму*. – Нью-Дели: Pan MacMillan India, 2021. – 280 с.
13. Менон Н. (ред.) *Гендер и политика в Индии*. – Нью-Дели: Oxford University Press, 2021. – 552 с.
14. Гоур Р. *Как секретный штаб BJP мобилизовал женщин-избирателей для победы на выборах в Индии*. – Нью-Дели: Wired Publications, 2024. – 200 с.
15. Реге Д. *Четверть жизни*. – Нью-Йорк: The New Yorker, 2024. – 350 с.

Refeneces:

1. Patil, P. *The Path of a Woman Leader: Memoirs*. – New Delhi: Rupa Publications, 2011. – 350 p.
2. Chowdhury, S. *Women in Indian Politics: A Historical Perspective*. – New Delhi: Sage Publications, 2006. – 400 p.
3. Gandhi, I. *Indira Gandhi: A Biography*. – New Delhi: HarperCollins, 2003. – 500 p.
4. Basu, A. *Women, Political Participation, and Development in India*. – New Delhi: Oxford University Press, 2003. – 270 p.
5. Sinha, P. *Women in Politics: Gender, Representation, and Power*. – Hyderabad: Orient Blackswan, 2015. – 310 p.
6. Pettigrew, L. *Women and Politics in India: Political Participation and Leadership*. – London: Routledge, 2018. – 330 p.
7. Kapoor, R. *Gender Politics in India*. – New Delhi: Sage Publications, 2007. – 400 p.
8. Rajput P., Thakkar U. (eds.) *Women in State Politics in India: Missing in the Corridors of Power*. – London: Routledge, 2023. – 392 p.
9. Singh L., Sinha S. S. (eds.) *Gender in Modern India: History, Culture, Marginality*. – New Delhi: Oxford University Press, 2024. – 364 p.
10. Košir S. (ed.) *Broadening Women's Political Participation*. – Ljubljana: ToKnowPress, 2024. – 250 p.
11. Spary C. *Gender, Development and the State in India*. – London: Routledge, 2020. – 320 p.
12. Chowdhury D. R., Keane J. *To Kill a Democracy: India's Path to Despotism*. – New Delhi: Pan MacMillan India, 2021. – 280 p.
13. Menon N. (ed.) *Gender and Politics in India*. – New Delhi: Oxford University Press, 2021. – 552 p.
14. Gour R. *How the BJP's Secret War Room Mobilized Female Voters to Win the Indian Elections*. – New Delhi: Wired Publications, 2024. – 200 p.
15. Rege D. *Quarterlife*. – New York: The New Yorker, 2024. – 350 p.

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.79

ӘӨЖ /УДК/ UDC 930:001

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.008>

А.Амирбек ¹, Қ. Базарбаев ^{*2}, А. Ануарбекұлы ³

¹PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

²PhD, доцент. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
Қазақстан, Түркістан. Автор корреспонденции E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz,

³Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.Қазақстан,
Түркістан. E-mail: almasbek.anuarbekuly@ayu.edu.kz

**ТҮРКИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРІНЕ
ҰСТАНҒАН СЫРТҚЫ САЯСАТЫН ТАЛДАУ
(XX ғасырдың 90-жылдары - XXI ғасырдың басы)**

Аңдатпа

Мақалада Түркияның Орталық Азиядағы түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаты XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басы аясында талданды. XX ғасырдың 90-жылдары - XXI ғасырдың басында Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясатына ғылыми талдау жасап, Ресейдің бұл қатынастарға ықпалын айқындау зерттеу жұмысымыздың маңызды гипотезасы саналады. Зерттеу аясында тарихи, саяси және халықаралық қатынастар әдістері қолданылды.

XX ғасырдың 90-жылдарында Түркия мен Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған сыртқы саясаттарын өз ішінде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең 1991-1993 жылдары аралығын қамтып Ресей бұл дәуірде КСРО-ның ыдырауына байланысты экономикалық мәселелерін шешумен әлек болып, Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты ұстанған саясаты, әрі үстемдігі бәсеңдей бастаған болатын. Ал Түркияның бұл елдерге қатысты сыртқы саясаты сол дәуірдің ұлы державасы АҚШ-тың қолдауы арқасында белсенділігі арта түскен. Екінші кезең 1994-16 қараша 2001 жылдары аралығын қамтып, бұл жылдары аралығында Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қайтадан қызығушылық танытып, Түркия болса аймақ елдерімен байланысын экономикалық әрі білім-ғылым саласын дамытумен шектеген болатын. Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне деген қызығушылығының қайтадан күшеюі бірнеше себептерден туындаған. Олар ең бастысы Ресей Батыс елдерінен қажетті қаржы көмегін ала алмады, екінші жағынан билік басына ұлттық мүддені әрі ұлттық қауіпсіздікті алға тартатын мемлекеттік қызметкерлер келген еді. Олардың ұстанған басты сыртқы саяси стратегиясы Ресейдің таяу шетелде ықпалы мен үстемдігін күшейту болды. XXI ғасырдың алғашқы жылдары 16 қазан 2001 жылдан бастау алады. Бұл дәуірдің басты ерекшелігі екі мемлекет «Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісімге қол қойып, Түркия мен Ресей арасындағы байланыстар нығаяуға бет алды және екі жақты экономикалық қатынастар қарқынды

түрде дамып, екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаттары үйлесімді түрде жалғасты.

Кілт сөздер: Түркия, Орталық Азия, АҚШ, Ресей, таяу шетел, ынтымақтастық, қауіпсіздік

Алғыс айту: Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19676634 «Түркі тілдес мемлекеттердің тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси, құқықтық тәжірибесі және даму бағыттары» атты гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.

Амирбек А. ¹, Базарбаев К. *², Ануарбекұлы А. ³

¹PhD, доцент. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

²PhD, доцент. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. Автор-корреспондент E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz,

³Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: almasbek.anuarbekuly@ayu.edu.kz

АНАЛИЗ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ В ОТНОШЕНИИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (90-е годы XX века - начало XXI века)

Аннотация

В статье анализируется внешняя политика Турции в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии в 90-х годах XX века и начале XXI века. Основная гипотеза нашей исследовательской работы заключается в научной анализе внешней политики Турции в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии в периодах 90-х годах XX века и начале XXI века, а также анализ влияния России на эти отношения. В исследовании использовались методы исторических, политологических и международных отношений.

Внешнюю политику Турции и России в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии в 90-х годах XX века можно разделить на два периода. Первый период охватывает годы с 1991 по 1993 год, когда Россия была занята решением своих экономических проблем из-за распада СССР, а ее доминирование в регионе начала снижаться. В этот период внешняя политика Турции в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии активизировалась благодаря поддержке великой державы, то есть США. Второй период охватывает годы с 1994 по 16 ноября 2001 года, в течение которого Россия стала проявлять интерес к тюркоязычным государствам Центральной Азии, в то время как Турция ограничила свои отношения со странами региона развитием экономическими и образовательно-научными сферами. Возобновление интереса России к тюркоязычным государствам Центральной Азии было обусловлено несколькими причинами. Наиболее важной из которых было то, что Россия не получила желаемую финансовую поддержку от западных стран, а с другой стороны, к власти пришли государственные деятели, ставившие в приоритет национальные интересы и национальную безопасность страны. Основной внешнеполитической стратегией, которую они проводили, было укрепление влияния и доминирования России в ближнем зарубежье. Новый период в XXI веке начинается с 16 октября 2001 года. Главной особенностью этого периода стало подписание двумя странами, то есть Турцией и Россией соглашения под названием «План действий по развитию сотрудничества между Российской Федерацией и Турецкой Республикой в Евразии: От двустороннего сотрудничества к многовекторному партнерству». После соглашений в отношении между Турцией и Россией стали укрепляться доверие, двусторонние

экономические связи стали стремительно развиваться, а внешняя политика двух стран в отношении тюркоязычных государств Центральной Азии стала укрепляться в рамках сотрудничества.

Ключевые слова: Турция, Центральная Азия, США, Россия, ближнее зарубежье, сотрудничество, безопасность

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках грантового научного проекта AP19676634 «Политико-правовой опыт и направления развития формирования историко-культурной интеграции тюркоязычных государств» финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Amirbek A. ¹, Bazarbayev K. ², Anuarbekuly A. ³

¹PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

²PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. Corresponding author E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: almasbek.anuarbekuly@ayu.edu.kz

ANALYSIS OF TURKEY'S FOREIGN POLICY TOWARDS TURKIC SPEAKING STATES IN CENTRAL ASIA (90s of the XX century - beginning of the XXI century)

Abstract

The article analyzes Turkey's foreign policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia in the 90s of the 20th century and the beginning of the 21st century. The main hypothesis of our research work is to conduct a scientific analysis of Turkey's foreign policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia in the 90s of the 20th century and the beginning of the 21st century, and to determine the influence of Russia on these relations. The methods of historical, political and international relations were used in the research.

The foreign policies of Turkey and Russia towards the Turkic-speaking states of Central Asia in the 90s of the 20th century can be divided into two periods. The first period covers the period from 1991 to 1993, when Russia was busy solving its economic problems due to the collapse of the USSR, and its policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia and its dominance began to decline. Turkey's foreign policy towards these countries became more active thanks to the support of the great power of that era, the United States. The second period covered the period from 1994 to November 16, 2001, during which Russia showed renewed interest in the Turkic-speaking states of Central Asia, while Turkey limited its relations with the countries of the region to the development of the economic and educational and scientific spheres. The renewed interest of Russia in the Turkic-speaking states of Central Asia was due to several reasons. The most important of which was that Russia could not receive the necessary financial assistance from Western countries, and on the other hand, state officials who promoted national interests and national security came to power. The main foreign policy strategy they pursued was to strengthen Russia's influence and dominance in the near abroad. A new period in the 21st century begins with 16 October 2001. The main feature of this period was the signing by the two countries, i.e. Turkey and Russia, of an agreement entitled «Joint Action Plan for Cooperation in Eurasia: From Bilateral Cooperation Towards Multidimensional Partnership». After the agreements, trust began to grow between Turkey and

Russia, bilateral economic ties began to develop rapidly, and the two countries' foreign policy towards the Turkic-speaking states of Central Asia began to strengthen within the framework of co-operation.

Keywords: Turkey, Central Asia, USA, Russia, near abroad, cooperation, security

Gratitude: *This article was prepared within the framework of the grant-funded scientific project AP19676634 titled «Political, legal experience and directions of development of the formation of historical and cultural integration of Turkic-speaking states» funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Кіріспе.

Түркия мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастарын, әрі Орталық Азия аймағындағы елдерге қатысты Түркияның ұстанған сыртқы саясатын ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы әлемдік геосаяси ерекшеліктерді ескере отырып талдайтын болсақ, бұл елдер арасындағы өзара қатынастары достық, ынтымақтастық және сенімділік жағдайында өрбігендігін байқауға болады. ХХ ғасырдың 90-жылдары Түркия сыртқы саясатында Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің тәуелсіздігін бірінші болып мойындап, 1990 жылдардың алғашқы жылдарында аймақтағы елдермен коммуникациялық, көлік, мәдениет және білім беру, сауда және экономикалық салаларға негізделген интеграциялық процеске басымдық берген болатын. Түркия елі бұл процесті күшейту үшін 1992 жылы «Түркітілдес елдердің мемлекет басшыларының кездесулері» деп аталатын саммиттің құрылуына мұрындық болған. Бұл саммит 2010 жылға дейін Түркия мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері арасындағы өзара қатынастарды нығайтуға септігін тигізіп, «Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің» құрылуына негізін қалаған.

Алайда КСРО ыдырағанымен, 1990 жылдардың алғашқы жылдарында Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттердің сыртқы саясаттарына Ресейдің ықпалы жалғасуда еді. Осыған орай КСРО ыдырағаннан кейін Түркия мен Ресей мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастарын әрі Орталық Азия аймағындағы Түркітілдес елдерге қатысты ұстанған сыртқы саясаттарын тарихи ерекшеліктерін ескере отырып талдайтын болсақ, екі мемлекеттің Орталық Азия аймағына қатысты өзара қатынастары көбінесе бәсекелестік және сенімсіздік жағдайында өрбігендігін байқауға болады. Мысалы Осман империясы мен Ресей империясы дәуірінде Түріктер мен Орыстар Еуразия аймағында бір-бірін бәсекелестік елдер ретінде қарастырған. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін екі ұлттың лидерлері, яғни Мұстафа Кемал Ататүрік пен Иосиф Сталин достық және ынтымақтастық қарым-қатынастарды дамытуға мән бергенімен, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін екі мемлекет бір-біріне қарама қайшы полюстарда орын алып, өзара сенімсіздік және бәсекелестік саясаттарын жүргізуді жалғастырған. Ал биполярлық жүйенің күйреп, КСРО-ның ыдырауынан кейін Түркия мен Ресей мемлекеттері мүдделерін жүзеге асыру мақсатында Еуразия құрлығында бәсекеге негізделген жаңа аймақтарда ықпалдарын кеңейтуге бет алды, ал Орталық Азия аймағы әлемдік саясаттың үлкен ойынына айналды. Алып елдердің бұл ойынынан Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттердің зардап шекпеуі үшін стратегиялық бағдарлары аясында сыртқы саясаттарын дипломатиялық шеберлікпен жүргізулерін қажет етеді.

Материалдар мен әдістер.

Мақала мазмұнында ХХ ғасырдың 90-жылдары - ХХІ ғасырдың басында Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясатына ғылыми талдау жасап, Ресейдің бұл қатынастарға ықпалын айқындау зерттеу жұмысымыздың маңызды гипотезасы саналады. Зерттеу аясында тарихи, саяси және халықаралық қатынастар әдістері қолданылды. Тарихи және саяси деректер, халықаралық құқықтық нормативтік құжаттар, статистикалық ақпараттар, индукция-дедукция, халықаралық қатынастардағы тарихи салыстырмалы талдау тәсілдерімен қол жеткен нәтижелер Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерімен ынтымақтастығы мен ықпалдастығын және бұған ықпал етуші күштерді талдау жасауға септігін тигізді.

Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерге қатысты ұстанған сыртқы саясаты КСРО-ның ыдыраған күннен бастап жан-жақты зерттеле басталды. Халықаралық қатынастар

саласындағы әртүрлі сарапшылар мен ғылым адамдары Түркия елі сияқты Еуразиядағы ықпалды актордың Орталық Азияға қатысты саясаттарына әр қилы пікірлер білдіріп, өзіндік ойларын, болжамдарын қалыптастырған. Бұл зерттеушілердің көбісі негізінен Түркияның сыртқы саясатын сылыстырмалы түрде емес, керісінше жеке түрде талдап, Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерге қатысты ұстанған сыртқы саясатын тарихи тұрғыдан, әрі биполярлық жүйенің күйреуінен кейінгі дәуірде салыстырмалы түрде қолға алмаған. Сондықтан Еуразия құрлығында маңызды орынға ие Түркия сияқты алып елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерге қатысты саясатының салыстырмалы тұстары мен мәселелері зерттеулердің көлеңкелі тұстарында қала берген. Ал кеңес дәуірінің тұтасқан идеологиясы Түркияның аймақ елдеріне қатысты саясатының зерттелуінің әралуандығына жол ашпаған [1]. Сондықтан ол дәуірдегі еңбектер жалпы алғанда тек қана идеологиялық көзқарас ерекшеліктеріне арналып зерттелген. Зерттеудің басты мақсаты Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған сыртқы саясатын Ресейдің аймаққа деген ықпалын назарға ала отырып, салыстырмалы түрде талдау жасау болып белгіленді.

Талқылаулар мен нәтижелер.

Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің әлемдік геосаясаттағы орнын айқындау мақсатында тарихи геосаяси тұжырымдарға негізделген ауқымды ғылыми зерттеулер кешені қалыптасты. Осы орайда Дж.Маккиндер [2], Н.Спайкмен [3], К.Хаусхофер [4], З.Бжезинский [5], С.Йылмаз [6], А.Дугин [7] т.б. батыстық, түрік және ресейлік геосаяси теоретиктердің тарихи тұжырымдарын және т.б. зерттеулерін атап айтуға болады. Бұл тарихи геосаяси тұжырымдамаларда ұлы державалық мемлекеттерге ғана көңіл бөліп қоймай, геосаяси орталық болып табылатын орта деңгейдегі мемлекеттердің де ғаламдық геосаясаттағы орны талданған.

КСРО-ның ыдырап, Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Түркия және оған бәсекелес мемлекет Ресейдің аймақтағы елдерге қатысты ұстанған саясаттарына жаңа ғылыми тұжырымдамалар қалыптаса бастады. Сондықтан биполярлы халықаралық қатынастар жүйесінің ыдырауынан кейін Еуразиядағы екі алып елде, яғни Түркияда және Ресейде Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты саясаттарының ерекшеліктеріне қатысты жаңа теориялық ұстанымдарға сүйенген бірнеше еңбектер баспадан шығып үлгерді. Атап айтқанда А.Казанцев [8], А.Давутоглу [9], Ү.Өздағ [10] және М.С.Ерол [11]. Бұған қоса Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты ұстанған сыртқы саясатын талдайтын өзекті еңбектер де шарыққа шықты. Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаты мен оған ықпал етуші Ресейдің саяси ұстанымына қатысты ғылыми еңбектерді Х.Чакмак [12], В.Камынин [13], И.Туран [14], Х.Пеймани [15], М.А.Окур [16], Белокреницкий В. мен Ульянов Н. [17] т.б. ғалымдар қаламға алған.

Мақала аясында Түркияның сыртқы саясаты теориялық тұжырымдамаларға негізделіп Г.Роуздың [18] және Е.Сандердің [19] т.б. еңбектерімен ұштастырылған. Бұл авторлардың теориялық еңбектері мен ғылыми тұжырымдамалары Түркияның сыртқы саясатын теориялық негіздеуде аса маңызды орынға ие болып табылады.

Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаты мен оған ықпал етуші Ресейдің саяси ұстанымына қатысты мемлекеттің жоғары лауазымындағы тұлғалардың ғылыми еңбектерінде кездестіруге болады. Әсіресе 1990-шы жылдарында Қазақстанның көпқырлы сыртқы саясатының ерекшеліктері мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерінің Түркия және Ресеймен қатынастарын сараптап талдаған Қ.К.Тоқаев [20] пен Н.Ә.Назарбаевтың [21] еңбектері назар аударарлық.

Алайда еңбектердің басым бөлігі тек қана Ресейдің немесе тек қана Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясаттары зерттеліп, екі елдің аймаққа қатысты сыртқы саясаттары салыстырмалы түрде ынтымақтастық пен бәсекелестік кезеңдерге сәйкес тұтас түрде жіті зерттелмеген. Сондықтан бұл ғылыми мақалада негізгі назар аударатын мәселесі Еуразиядағы екі алып елдің, яғни Түркия мен Ресейдің өтпелі әрі күрделі кезеңдегі халықаралық қатынастар жүйесі шеңберінде Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты қай

бағыттарда ынтымақтастық пен бәсекелестіктің туындауы мүмкін екендігін зерттеу, яғни араларындағы байланысты, қайшылықтарды, тоғысуларды көрсету болып табылады. Екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты сыртқы саясаттарының қалыптасуын жүйелілік әдісі тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі аса маңызды.

Ахмет Давутоғлуның Түркияның танымал саясаткері, ғалымы, әрі бұрынғы Сыртқы істер министрі ретінде елдің сыртқы саясатының басым бағыттарын ғылыми тұрғыдан зерттеген еңбектерін талдаған жағдайда Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясатында Еуразиялық державалардың мүдделерін ескеріп, әсіресе Ресеймен келісімді түрде аймақтық саясатын дамытуға басымдық беретіндігін болжауға болады [22]. Бұған қоса Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты саясаты жалпы Еуразиядағы беделін, әрі ықпалын кеңейтуге негізделген. Осы мақсатта Түркия 16 қараша 2001 жылы Ресеймен біріге отырып, «Еуразияда Түркия мен Ресей арасындағы ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісімге қол жеткізді. Осы келісім шеңберінде Түркия мен Ресей араларындағы барлық мәселелерді мәміле жолы арқылы шешуге бағытталған мемлекет басшылары деңгейінде жоғарғы кеңес құрып, екі мемлекет түрлі аймақтардағы мүдде қайшылықтарын аталмыш кеңес шеңберінде дипломатиялық тәсілдер арқылы шешуге атсалысуда. Осы орайда Түркия мен Ресей Орталық Азия аймағына қатысты мүдделерін аталмыш жоғарғы кеңес шеңберінде үйлестіруде.

1945 жылдың 19-шы наурыз айында КСРО «Түрік-КСРО достық және соғыс ашпау келісім шартынан» бас тартқанын мәлімдеп, алдағы уақытта Түркиямен жүргізген сыртқы саясатын қайтадан көз елегінен өткізетіндігін Түрік басшыларына жеткізді. Бұған қарсы Түркия КСРО-ның социалистік идеологиясынан төнген қауіп-қатерлерді алға тартып, 1952 жылдың 18-ші ақпан күні «Солтүстік Атлант келісім шарты ұйымына» мүше болды. Бұдан кейінгі дәуірден бастап 1991 жылға дейін, яғни КСРО-ның ыдырап екі полярлық жүйенің бітуіне дейін Түркия мен Ресей қатынастары өзара сенімсіздік және бәсекелестік негізінде өрбіген. Осы орайда қырғи қабақ соғыс дәуірі бойынша Орталық Азия аймағында Ресейдің толық үстемдігі жүргенін ескеруіміз қажет. Себебі КСРО дәуірінде Орталық Азия елдері кеңес одағының бір мүшесі болатын және өздерінің ішкі, әрі сыртқы саясаттарын Мәскеудің ықпалы бойынша жүргізетін. Сондықтан Түркияның қырғи қабақ соғыс дәуірі бойынша Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерімен саяси, экономикалық және мәдени қатынастарды дамыту мүмкіншілігіне ие болмаған, КСРО дәуірінде аймақ елдері толыққанды Ресейге тәуелді саясат ұстанған еді. Бұған қоса қырғи қабақ соғыс дәуірі бойынша Түркияның сыртқы саясатына АҚШ-тың ықпалы басым болғандығын ескерген абзал.

1991 жылы Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері тәуелсіздік алғаннан кейін Түркия мен Ресейдің аймаққа қатысты ұстанған сыртқы саясаттары түбегейлі өзгерген болатын. Бұл дәуірден бастап екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты ұстанған сыртқы саясаттарын XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың алғашқы жылдары ретінде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. *XX ғасырдың 90-жылдарында* Түркия мен Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған сыртқы саясаттарын өз ішінде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады.

I. кезең (1991-1993 жылдары аралығы): Ресей бұл дәуірде КСРО-ның ыдырауына байланысты экономикалық мәселелерін шешумен әлек болып, Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты ұстанған саясаты, әрі үстемдігі бәсеңдей бастаған болатын. Ал Түркияның бұл елдерге қатысты сыртқы саясаты сол дәуірдің ұлы державасы АҚШ-тың қолдауы арқасында белсенділігі арта түскен.

Түркия елі Орталық Азия елдерінің тәуелсіздігін бірінші болып мойындап, аймақтағы мемлекеттермен экономикалық, коммуникациялық, сауда-саттық және мәдени әрі білім мен ғылым саласына негізделген қатынастарға басымдық берген саясат ұстана бастады. Бұған қоса Түркия елі Түркі тілдес елдерді өз маңайына топтастыру саясатын жүргізіп, бұл елдердің географиялық аймағында өз ықпалын кеңейтпек болды. Алайда баста Қазақстан мен Өзбекстан Республикалары Түркияның бұл сыртқы саясатын құптамай, Орталық Азия елдерінің тәуелсіздік-

теріне құрмет көрсетуін ескертті. Осы орайда Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев сол дәуірдегі Түркия Президенті Тұрғыт Өзалға тамырымыздың және мәдениетіміздің бір екендігін ескертіп, алайда бір-бірімізден ұзақ мерзім алшақтау өмір сүргендігін, Қазақстан тәуелсіздігіне енді ғана қол жеткізіп отырғандығын, сондықтан оның тәуелсіздігіне құрметпен қарап, екі жақты қатынастарды тең дәрежеде дамытуға баса назар аудару қажеттігін ескерткен болатын [23]. Н.Ә. Назарбаев Түркиямен тек қана тең дәрежелі қатынастарды мақұлдай-тындығын, КСРО дәуіріндегі сияқты бағынышты саясатқа жол бермейтіндігін қадап айтты. Қазақстанның Түркияға қатысты саяси ұстанымын басқа да Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері құптаған болатын.

Түркия 1990-шы жылдардың алғашқы үш жылғы кезеңінде Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері саясатын белсенді түрде жүргізуге атсалысқандығын айтуға болады. Алайда Түрікшілдік идеологиясына басымдық беріп, аймақта Ресейдің мүдделерін ескермеуі Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерін белгілі бір мөлшерде Түркиядан алшақтау саясат ұстануына әкеліп соқтырды. Бұған қарамастан Түркия бұл елдерде экономикалық және ғылым мен білім саласына көбірек көңіл бөліп, екі жақты қатынастарды ұлғайтуға баса назар аударған болатын. Бұл дәуірде Ресей мемлекетінің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған саясаты болса, Түркиямен салыстырмалы түрде алатын болсақ, белсенді жүргізілді деп айтуға келмейді. Себебі Ресей бұл дәуірде өзінің ішкі экономикалық мәселелерін шешуге ұмтылып, пост кеңестік елдерді өзіне экономикалық жүк деп есептеген болатын. Себебі бұл кезеңде Ресейдің билік басында Батысқа жақын саясатты құптаған топ шоғырланған еді. Олар АҚШ және Еуропалық елдермен екі жақты қатынастарды дамыту арқылы, Ресейдің экономикасын қайта қалыпқа келтіру үшін Батыстық қаржы құрылымдарынан көмек сұрауды мақсат тұтты. Сондықтан Ресей басшылары АҚШ және оның одақтасы Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қатысты саясатын күшейтуіне бөгет жасайтын ықпалын айтарлықтай көрсетпегенін байқауға болады.

II. кезең (1994-16 қараша 2001 жылдары аралығы): Бұл жылдары аралығында Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне қайтадан қызығушылық танытып, Түркия болса аймақ елдерімен байланысын экономикалық әрі білім-ғылым саласын дамытумен шектеген болатын.

Ресейдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне деген қызығушылығының қайтадан күшеюінің бірнеше себептері бар. Олар ең бастысы Ресей Батыс елдерінен қажетті қаржы көмегін ала алмады, екінші жағынан билік басына ұлттық мүддені әрі ұлттық қауіпсіздікті алға тартатын мемлекеттік қызметкерлер келген еді. Олардың ұстанған басты сыртқы саяси стратегиясы Ресейдің таяу шетелде ықпалы мен үстемдігін күшейту болды. Мысалға 1996 жылы Евгений Примаков Ресейдің сыртқы істер министрі болып тағайындалды және ол бастапқы күннен елінің халықаралық аренадағы беделін көтеруге, әрі Ресейдің Орталық Азия аймағындағы ықпалын нығайтуға бағытталған сыртқы саясатты ұстанды. Бұл өз кезегінде Ресей мен Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері арасындағы байланысты күшейтуге септігін тигізді.

1994 жылынан бастап Ресей Орталық Азия елдерімен қауіпсіздік саласына бағытталған қатынастарды ұлғайтуға да баса назар аударды. Осыған қатысты 2 наурыз 1994 жылы Өзбекстанмен, 28 наурыз 1994 жылында Қазақстанмен, 21 қазан 1994 жылында Тәжікстанмен екі жақты әскери келісімге қол қойды. Бұған қоса Ресей ТМД-нің мүмкіншіліктерін пайдалана отырып, 26 мамыр 1995 жылында ұйымға мүше мемлекеттердің бірігуімен қауіпсіздік салаларына бағытталған арнайы келісім шарттарды жүзеге асырды. Осы келісім шарттар арқылы Ресей Ауғанстаннан төніп отырған түрлі лаңкестік әрекеттердің Орталық Азияға, әсіресе Ферғана алқабына жайылуына жол бермеуді көздеген болатын.

Алайда Ресейдің бұл дәуірде Орталық Азия елдерімен әскери-қауіпсіздік қатынастарын нығайтуы шектеулі болды, мұның басты себептері төмендегідей:

- Ресей экономикалық тұрғыдан әлсіз болатын, әсіресе 1997 жылы дүниежүзілік экономикалық дағдарыстың әсері елге тиімсіз болды. Сондықтан Ресей аймақ елдерімен әскери тұрғыдан

ынтымақтастықты күшейту үшін қажетті қаражатты қамтамасыз етпеді, ал бұл өз кезегінде әскери ынтымақтастықтың дамуына кері әсерін тигізді;

- Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері әскери ынтымақтастығын тек қана Ресеймен ұлғайтуды көздеген емес. Олар көптарапты әскери ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған сыртқы саясат ұстанды. Әсіресе Өзбекстан АҚШ-пен әскери байланысты нығайтуға кірісіп, Ресеймен осы саладағы байланысты әлсіреткен болатын. Осындай жағдай Ресейдің аймақта әскери тұрғыдан ынтымақтастығын күшейтуге оңды әсер етпегендігі мәлім.

Түркия Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерімен «Түркітілдес елдердің мемлекет басшыларының кездесулері» деп аталатын саммитті арқылы екі жақты ынтымақтастықты нығайтуға баса назар аударған болатын. Бұл саммиттің ең алғашқы жиыны 30-31 қазан 1992 жылы Анкара қаласында өтіп, 2000 жылға дейін 4 маңызды жиын өткен болатын. Жиындарда Түркия тарапы Жібек жолын қайта жандандыру, газ және мұнай құбырларын әртараптандыру мәселелеріне тоқталып, осы салаларда Түркиямен екі жақты ынтымақтастықты нығайтудың тиімділігіне баса назар аударған.

18-19 қараша 1999 жылы Ыстанбұлда ЕҚЫҰ-ның жиыны өтіп, Түркия, АҚШ, Әзірбайжан, Грузия, Қазақстан және Түрікменстан елдері «Баку-Джейхан» мұнай құбырын салу туралы келісім шартқа қол қойды. Әрине бұл келісім Ресейдің мүддесіне қайшы болғандықтан, Ресей басшылары «Баку-Джейхан» мұнай құбырын қолдамайтындықтарын мәлім етті. Алайда Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері құбырлар арқылы Ресейге деген тәуелділікті азайту үшін мұнай мен газ құбырларын әртараптандыру стратегиясын жүзеге асыруға баса назар аударды [24].

1999 жылдан бастап Түркия мен Өзбекстан арасындағы қатынастар бұзылуға бет алды. Осы жылдан бастап И.Каримов Түркиямен қатынастарды төмен деңгейде ұстап, бұл елмен экономикалық байланыстарын әлсіретті. Бұл өз кезегінде Түркияның Орталық Азияда аймағындағы ықпалына кері әсерін тигізді. Қысқа қайырғанда бұл кезеңде Ресейдің Орталық Азияға қайтадан бет бұруына әкеліп соқтырды. Ал Түркияның аймақ елдерімен ынтымақтастығы экономика, әрі білім мен ғылым саласын дамытумен шектелді. Түркия мен Ресей арасындағы негізгі бақталастық мұнай және газ құбырларын әртараптандыру мәселесіне қатысты өрбіген еді. Ресей Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерін құбырлар тұрғысынан өзіне тәуелді етіп ұстау үшін, әртараптандыру саясатына тікелей қарсы шыққан болатын. Түркия, АҚШ және басқа да Еуропалық елдер Орталық Азияда Ресейдің үстемдігін азайту және Орталық Азия елдерін энергия көздерін экспорттау тұрғысынан Ресейге деген тәуелділігін азайту үшін мұнай және газ құбырларын әртараптандыру саясатына қолдау көрсетті. Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттері болса, аймақтық державалардың өзара бақталастарын ұшықтырмау үшін көпқырлы сыртқы саясатты жүргізіп, Ресей және Түркиямен байланысты тең дәрежеде жүргізуге атсалысты.

XXI ғасырдың алғашқы жылдары 16 қазан 2001 жылдан бастау алады. 2000 жылынан бастап Түркия мен Ресей арасындағы қатынастар тұрақтанып, өзара байланыстар күшеюге басталды. Мұның басты себептері мыналар: 1) 15 ақпан 1999 жылы Түркияның ұлттық қауіпсіздігіне зиян тигізіп жүрген Абдуллах Өжалан атты «Күрт жұмысшы партиясы» басшысы Түрік әскерлері тарапынан ұсталды. Оның ұсталуына белгілі бір мөлшерде Ресей көмегі оң әсер етті; 2) 15 желтоқсан 1997 жылы екі елдің басшылары қол қойған «көгілдір ағын газ құбырын» іске қосу үшін, Түркияның Ресеймен ынтымақтастықты нығайтуы маңызды болатын; 3) Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты саясаты қиялдан (идеалистіктен) шындыққа (реалистікке) негізделе бастады. Яғни Түркия түркітілдес елдерді Түрікшілдік идеологиясы аясында өз маңайына топтастырудың қиял екенін түсініп, тең терезеге негізделген, әрі Ресейдің аймақтағы мүдделерін ескеретін сыртқы саясатқа басымдық берді; 4) 1999 жылы басталған екінші Чечен соғысына Түркия қолдау көрсетуден бас тартты. Осы негізгі себептерге байланысты Түркия мен Ресей арасындағы байланыстар нығаюға бет алды және екі жақты экономикалық қатынастар қарқынды түрде дамып, екі елдің Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттеріне ұстанған сыртқы саясаттары үйлесімді түрде жалғасты.

7-8 маусым 2001 жылында Ресейдің Сыртқы істер министрі Игор Иванов Түркияда ресми сапармен болды. Бұл сапарында И.Иванов Еуразия географиясында Түрік-Орыс ынтымақтастығын нығайтуды ұсынды. Осы мақсатта 16 қараша 2001 жылы Нью-Йорк қаласында екі елдің сыртқы ведомства басшылары кездесіп, «Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісімге қол қойды. Бұл келісімнің 11 қыркүйек 2001 жылы АҚШ-қа жасалған террорлық шабуылынан 2 ай өткеннен кейін жасалуы кездейсоқ емес. Себебі екі мемлекет басшылары АҚШ-тың 11 қыркүйек оқиғасын алға тартып, Еуразияның орталығына баса назар аударатындығын болжап, АҚШ-тың саясатынан Түркия-Ресей қатынастары зардап шекпеуі үшін осындай келісімге барған болатын. Осы мақсатта екі жақты келісімнің негізгі мақсатына тоқталсақ, оларды былай атап өтуге болады: 1) екі жақты сенімді ұлғайту; 2) екі жақты қарым-қатынастарды күшейту; 3) саясат және экономика салаларындағы қатынастардың тәжірибесін Еуразиядағы ынтымақтастықты күшейту үшін пайдалану; 4) екі жақты қатынастардан туындайтын мәселелерді дипломатиялық құралдар арқылы шешуге атсалысу [25].

«Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісім Түркия мен Ресейдің өзара қатынастарға екі тұрғыдан оң әсерін тигізді. Бұларды төмендегідей атап өтуге болады [26];

- Түркия мен Ресей мемлекеттері «Еуразияда ынтымақтастықты дамыту әрекетінің жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпбағытты әріптестікке» атты келісім шеңберінде 11 мамыр 2010 жылы «Жоғары деңгейдегі ынтымақтастық кеңесін» құрды. Бұл кеңестің өзгешелігі, екі ел арадағы барлық жанжалдарды аталмыш кеңеске қатысушы жоғары деңгейдегі мемлекет лауазымдары арқылы шешуге уағдалысты. Бұған дейін Түркия мен Ресей арасында осыған ұқсас келісім болған емес;

- 2003 пен 2005 жылдары аралығында пост кеңестік географиялық аймақта орналасқан Грузия мен Украинада түрлі-түсті көтерілістер болды. Ресей бұл көтерілістердің өзінің таяу шетелдерде ықпалы мен үстемдігін әлсірету үшін ұйымдастырылып жатқандығын тілге етті. Алайда Түркия Батыстық елдердің одақтасы болуына қарамастан, Ресейдің ықпалындағы пост кеңестік аймаққа араласпай, екі жақты стратегиялық ынтымақтастықты сақтап қалуға атсалысты. Ал бұл саясат өз кезегінде Түркия мен Ресей арасындағы көпжақты ынтымақтастықтың Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясаттарына оң әсер етіп, ынтымақтастықтың одан әрі дамуын қамтамасыз етті.

Қорытынды.

Түркия Республикасы Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттердің тәуелсіздігін мойындаған ең алғашқы ел ретінде, 1990-шы жылдардың басында аймақтағы елдерге қатысты белсенді сыртқы саясат ұстанды. Осы орайда 1990-шы жылдардың басында Түркияның аймаққа қатысты ұстанған белсенді сыртқы саясатын АҚШ елі толық құптады. АҚШ-тың Түркияның аймаққа қатысты саясатын қолдауы аса маңызды еді. Мұның басты себебі қырғи қабақ соғыс дәуірінен кейін КСРО ыдырап, әлемде бір ғана супердержалық мемлекет қалды, ол АҚШ болатын. Сондықтан екі полярлық жүйенің күйреуінен кейін Еуразия аймағында, әсіресе Орталық Азияда Түркия Республикасы АҚШ-тың қолдауын алмай саясат жүргізуі мүмкін емес еді. 1990-шы жылдардың басында АҚШ Түркияның зайырлы мемлекет моделін, әрі өзінің мызғымас әріптесі екенін ескере отырып Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге Түркияны үлгі аларлық мемлекет ретінде ұсынды. Түптеп келгенде 1990-шы жылдардың басында Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге ұстанған саясаты АҚШ-тың Орталық Азия аймағына қатысты ұстанған саясатымен ұштасқанын ескеруіміз қажет.

Бұған қоса Түркия Республикасының басшылары Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты сыртқы саясаттарын Ататүріктің өсиеттеріне арқау еткендерін ескерген абзал. Осыған орай Ататүрік Түркия Республикасының 10 жылдығында халықтың алдында сөз сөйлеп, келешек басшыларға мына төмендегі өсиетін қалдырған;

«Бүгін Кеңестер одағымен доспыз, көршіміз. Бұл достық бізге керек. Бірақ ертең не болатынын ешкім нақты айталмайды. Османлы империясы сияқты немесе Австрия-Венгрия сияқты бөлшектенуі де мүмкін. Бүгін ықпалында ұстап отырған халықтар уысынан шығуы мүмкін. Дүниежүзі жаңа бір деңгейге өзгеруі мүмкін. Міне, осындай мезетте Түркия не істеуі керектігін білуі тиіс. Біздің бұл досымыздың ықпалында тілі бір, сенімі бір, тегі бір бауырларымыз бар. Оларға қолдау көрсетуге дайындалу керек. Халықтар бұған қалай дайындалады? Рухани көпірлерін нығайту арқылы. Тіл-көпірі, сенім көпіріне оралуымыз керек және оқиғалар бөлген тарихымыз ішінде бірігуіміз керек. Олардың бізге жақындасуын күте алмаймыз. Біз оларға жақындасуымыз керек».

Түркия Республикасының басшылары 1990-шы жылдардың басында Орталық Азиядағы Түркітілдес мемлекеттерге қатысты сыртқы саясатында Ататүріктің жоғарыдағы өсиеттеріне негіздеп өрбітті. Осы орайда аймақ елдерімен ғылым мен мәдениет саласын дамытуға баса назар аударды, көптеген оқу гранттарын бөліп, екі жақты экономикалық қатынастардың қарқынды дамуына көбірек көңіл бөлді. Осының салдарынан Түркияның Орталық Азиядағы Түркітілдес елдерімен орнатқан экономикалық көрсеткіштерінде оңды өзгерістер болды [27].

Алайда КСРО ыдырағанымен Ресейдің таяу шетелі болып табылатын Орталық Азиядағы ықпалы жалғасқан болатын. Ресейдің Орталық Азия аймағындағы мүдделері көбінесе қауіпсіздік мүдделерімен іспеттес болып келеді. Осы тұрғыдан Ресейдің аймаққа қатысты саясатын сараптайтын болсақ, Ресей Орталық Азияда өзінің мүддесін ескермеген кез-келген алып акторлардың ықпалына, әрі белсенді сыртқы саясатына оң көзбен қарамайтыны анық. Сондықтан 1990-шы жылдарда Орталық Азияның географиялық кеңістігінде Ресей мен Түркия мемлекеттері ықпалдарын кеңейту үшін өзара бәсекелес елдер болып табылатын. Алайда Түркия мен Ресей өзара экономикалық тәуелділіктерін назарға ала отырып, кез келген саяси, экономикалық және тағы басқа мәселелерін «Түркия және Ресей: жоғары деңгейдегі ынтымақтастық кеңесі» шеңберінде шешуге басымдық берді. Негізінде бұл кеңес 16 қараша 2001 жылы Нью-Йорк қаласында екі мемлекет тарапынан қол қойылған «Еуразияда ынтымақтастық іс-қимыл жоспары: екі жақты ынтымақтастықтан көпжақты серіктестікке» атты келісім шарт негізінде құрылған болатын. Кеңестің негізгі мақсаты Түркия мен Ресейдің Еуразиядағы мүдделерін тоғыстырып, Еуразия аймағына қатысты кез-келген түсінбеушілікті мәміле жолы арқылы шешу болып табылады. Түркия мен Ресейдің ұстанған сыртқы саясаттарында Орталық Азия аймағының алатын орны ерекше екендігін ескере отырып, екі мемлекеттің ынтымақтастығының өрбуі аймақ елдерінің де мүддесіне екендігін ескерген жөн. Осы орайда халықаралық саясаттағы өзгерістерге сергектік танытатын жалпытүркілік бірлік орнықтыру жобасын Орталық Азия аймағына көршілес екі алып елдің мүдделерімен ұштасатын ынтымақтастық аясында өрбіту Еуразиядағы бейбітшілікті күшейту үшін өте қажет және пайдалы құбылысқа айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Erol, M. S. 20. yıldönümünde Türkiye-Türk dünyası sorunlar, arayışlar ve gelecek, Türk dünyası 20 yılı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). - İstanbul: Ezgi Yayınları, 2011. - P. 41-51
2. Mackinder, H.J. The Geographical Pivot of History. - The Geographical Journal, Vol. 23, No. 4, Apr. 1904. - P. 421-437
3. Spykman, N.J. Americas Strategy In World Politics, Harcourt, Brace and Company. - New York, 1942. - P. 15-19
4. Heske, H. Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics. - Political Geography Quarterly, Volume 6, Issue 2, 1987 - P. 135-144
5. Brzezinski, Z. The grand chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. - Basic Books, New York, 1997. - P. 30-40
6. Yılmaz, S. Türkiye'deki Amerika. İkili İlişkiler ve ABD'nin Örtülü Operasyonları. - İstanbul, Kaynak yayınları, 2017. - P. 199-207

7. Dugin, A. *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. - İstanbul, Küre yayınları, 2018. - P. V-VII
8. Казанцев, А. *Политика стран Запада в Центральной Азии: проекты, дилеммы, противоречия*. - М.: МГИМО-Университет, 2009 - С. 162-176
9. Davutoğlu, A. *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu* (Kırk ikinci baskı). - İstanbul, Küre Yayınları, 2010 - P. 464-468
10. Özdağ, Ü. *Türk tarihinin ve geleceğinin jeopolitik çerçevesi*, Ü. Özdağ ve M. S. Erol (Derleyenler). *21 yüzyılda Türk dünyası jeopolitiği Cilt I* (Birinci baskı) Ankara: ASAM Yayınları, 2003. -P. 7-14
11. Erol, M. S. *Batı'nın iki ötekisi ve Avrasya'da yeni denklem arayışları*. - *Türk Yurdu*, 33 (305), 2013. - P. 11-12
12. Çakmak, H. *Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ilişkileri*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). *Türk dünyası 20 yıllığı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler* (Birinci baskı). Ankara: Türksav Yayınları, 2011. - P. 34-37
13. Камынин, В. *Политика России в области обеспечения безопасности в Центральной Азии в 1990-ы годы*. - *Известия Уральского государственного университета*, 1 (112), 2013. - С. 146-159
14. Turan, G., Turan, İ. *Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleriyle ilişkileri*, F. Sönmezoglu (Derleyen). *Türk dış politikasının analizi* (Üçüncü baskı), İstanbul: Der Yayınları, 2004. - P. 761-762
15. Peimani, H. *Regional security and the future of Central Asia: the competition of İran, Turkey and Russia* (First edition). - USA: Praeger Publishers, 1998. - P. 47-48
16. Okur, M. A. *Yeni çağın eşliğinden Avrasya'nın kalbine bakmak: tarihten geleceğe Orta Asya'nın jeopolitiği üzerine değerlendirmeler* (Birinci baskı). - Ankara: A.Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Yayınları, 2011. - P. 29-41
17. Белокрыцкий В., Ульченко Н. *Государство, общество, международные отношения на мусульманском Востоке (Афганистан, Иран, Пакистан, Турция, этнический Курдистан, соседние мусульманские районы)*. - М.: ИВ РАН, КРАФТ, 2014. - С. 374-544
18. Rose, G. *Neoclassical realism and theories of foreign policy*. - *World Politics*, 51 (1), 1998. - P. 144-172
19. Sander, O. *Türkiye'nin dış politikası* (Birinci baskı). - Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1998. - P. 119-124
20. Токаев, К-Ж.К. *Дипломатия Республики Казахстан*. - Астана, Елорда, 2001, - С. 7-14
21. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında* (Birinci baskı). - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
22. Davutoğlu A. *Bağımsızlıklarının 20'nci yılında Türk cumhuriyetleri*. - *Kardeş Kalemler*, 5 (60), 2011. - P. 53-59
23. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında* (Birinci baskı) - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
24. Şen, M. *Türkiye – Orta Asya yatırım ilişkileri ve bölgede aktif Türk girişimciler*, M. Aydın (Derleyen). *Türkiye'nin Avrasya macerası 1986-2006* (Birinci baskı). - Ankara: Nobel Yayınları, 2007. - P. 113-114
25. Kanbolat, H. *Avrasya işbirliği eylem planı: Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında yeni bir dönem mi?.*- *Stratejik Analiz*, 3 (36), 2003. - P. 48-52
26. Kamalov, İ. *Putin dönemi Rus dış politikası: Moskova'nın rovanşı* (Birinci baskı). - İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008, - P. 117-120
27. Amirbek A., Anuarbekuly A., Makhanov K. *Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması*. - *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2017. - P. 14-20

References:

1. Erol, M. S. *20. yıldönümünde Türkiye-Türk dünyası sorunlar, arayışlar ve gelecek, Türk dünyası 20 yıllığı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). - İstanbul: Ezgi Yayınları, 2011. - P. 41-51
2. Mackinder, H.J. *The Geographical Pivot of History*. - *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4, Apr. 1904. - P. 421-437

3. Spykman, N.J. *Americas Strategy In World Politics*, Harcourt, Brace and Company. - New York, 1942. - P. 15-19
4. Heske, H. *Karl Haushofer: his role in German geopolitics and in Nazi politics*. - *Political Geography Quarterly*, Volume 6, Issue 2, 1987 - P. 135-144
5. Brzezinski, Z. *The grand chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. - Basic Books, New York, 1997. - P. 30-40
6. Yılmaz, S. *Türkiye'deki Amerika. İkili İlişkiler ve ABD'nin Örtülü Operasyonları*. - İstanbul, Kaynak yayınları, 2017. - P. 199-207
7. Dugin, A.. *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*. - İstanbul, Küre yayınları, 2018. - P. V-VII
8. Kazantsev, A. *Politika stran Zapada v Tsentral'noy Azii: proyekt, dilemmy, protivorechiya*. - M.: MGIMO-Universitet, 2009. - S. 162-176
9. Davutoğlu, A. *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu (Kırk ikinci baskı)*. - İstanbul, Küre Yayınları, 2010 - P. 464-468
10. Özdağ, Ü. *Türk tarihinin ve geleceğinin jeopolitik çerçevesi*, Ü. Özdağ ve M. S. Erol (Derleyenler). *21 yüzyılda Türk dünyası jeopolitiği Cilt I (Birinci baskı)* Ankara: ASAM Yayınları, 2003. -P. 7-14
11. Erol, M. S. *Batı'nın iki ötekisi ve Avrasya'da yeni denklem arayışları*. - *Türk Yurdu*, 33 (305), 2013. - P. 11-12
12. Çakmak, H. *Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ilişkileri*, M. S. Erol ve Y. Gürler (Derleyenler). *Türk dünyası 20 yılı: tahliller, değerlendirmeler, öngörüler ve özeleştiriler (Birinci baskı)*. Ankara: Türksav Yayınları, 2011. - P. 34-37
13. Kamynin, V. *Politika Rossii v oblasti obespecheniya bezopasnosti v Tsentral'noy Azii v 1990-y gody*. - *Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta*, 1 (112), 2013. - S. 146-159
14. Turan, G., Turan, İ. *Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetleriyle ilişkileri*, F. Sönmezoğlu (Derleyen). *Türk dış politikasının analizi (Üçüncü baskı)*, İstanbul: Der Yayınları, 2004. - P. 761-762
15. Peimani, H. *Regional security and the future of Central Asia: the competition of İran, Turkey and Russia (First edition)*. - USA: Praeger Publishers, 1998. - P. 47-48
16. Okur, M. A. *Yeni çağın eşiğinden Avrasya'nın kalbine bakmak: tarihten geleceğe Orta Asya'nın jeopolitiği üzerine değerlendirmeler (Birinci baskı)*. - Ankara: A.Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Yayınları, 2011. - P. 29-41
17. Belokrenitskiy V., Ul'chenko N. *Gosudarstvo, obshchestvo, mezhdunarodnyye otnosheniya na musul'manskoy Vostoke (Afganistan, İran, Pakistan, Türkiya, etnikeskoy Kurdistan, sosledniye musul'manskiye rayony)*. - M.: IV RAN, Kraft., 2014, - S. 374-544
18. Rose, G. *Neoclassical realism and theories of foreign policy*. - *World Politics*, 51 (1), 1998. - P. 144-172
19. Sander, O. *Türkiye'nin dış politikası (Birinci baskı)*. - Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1998. - P. 119-124
20. Tokaev, K-Zh.K. *Diplomatiya Respubliki Kazakhstan*. - Astana: Elorda, 2001. - C. 7-14
21. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında (Birinci baskı)*. - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
22. Davutoğlu A. *Bağımsızlıklarının 20'nci yılında Türk cumhuriyetleri*. - *Kardeş Kalemler*, 5 (60), 2011. - P. 53-59
23. Nazarbayev, N. *Yüzyılların kavşağında (Birinci baskı)* - Ankara: Bilig Yayınları, 1997. - P. 201
24. Şen, M. *Türkiye – Orta Asya yatırım ilişkileri ve bölgede aktif Türk girişimciler*, M. Aydın (Derleyen). *Türkiye'nin Avrasya macerası 1986-2006 (Birinci baskı)*. - Ankara: Nobel Yayınları, 2007. - P. 113-114
25. Kanbolat, H. *Avrasya işbirliği eylem planı: Türkiye ile Rusya Federasyonu arasında yeni bir dönem mi?.* - *Stratejik Analiz*, 3 (36), 2003. - P. 48-52
26. Kamalov, İ. *Putin dönemi Rus dış politikası: Moskova'nın rovanşı (Birinci baskı)*. - İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008, - P. 117-120
27. Amirbek A., Anuarbekuly A., Makhanov K. *Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması*. - *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 2017. - P. 14-20

FTAXP/ MPHTI / IRSTI 03.01.29

ӨӨЖ /УДК/ UDC 930:002

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.009>

Naurzova K. *

¹ Lecturer of the Department of History of Kazakhstan and Social Disciplines,
South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov Kazakhstan, city,
Shymkent
E-mail: Karla_87.87@mail.ru

THE CONTENT AND FEATURES OF THE ENLIGHTENMENT ACTIVITIES IN KAZAKH SOCIETY IN «AQ ZHOL» NEWSPAPER

Abstract

The study of the articles on education and enlightenment in the «Aq Zhol» newspaper is crucial for the revival of modern educational history. These articles reflect the views of Kazakh intellectuals of that era and their efforts to establish a national education system. The publication not only promoted the policies of the Soviet government but also highlighted the people's needs and their aspirations for education and science. If you are looking for specific articles on this topic, you can consult the archives of the «Aq Zhol» newspaper or explore works written on the subject. Published in Tashkent between 1920–1925, the «Aq Zhol» newspaper had a significant influence on the spiritual and cultural development of the Kazakh people. It covered important issues such as education, school systems, national curricula, teacher training, and textbooks of the time. This article examines the role and significance of the «Aq Zhol» newspaper in the field of education and enlightenment.

The newspaper's pages extensively discussed issues such as adult literacy, opening new schools, and introducing modern teaching methods. Prominent Kazakh intellectuals such as Ahmet Baitursynov, Jüsipbek Aymauytov, and Magjan Jumabaev published articles on the development of education, contributing to the direction of national schools. While aligning educational practices with the political and ideological demands of the Soviet government, the newspaper also sought to preserve national characteristics.

In the course of this study, materials on education and enlightenment published in the «Aq Zhol» newspaper are analyzed, and their content and impact on society are identified. The influence of the newspaper on the education system is assessed based on historical data, and the publication's educational service is evaluated. This research demonstrates that the «Aq Zhol» newspaper was not only a political-social publication but also an important enlightenment tool that contributed to the formation of the Kazakh educational system.

Keywords: «Aq Zhol» newspaper, education, enlightenment, Kazakh intellectuals, national schools, textbooks, pedagogy, enlightenment, teacher training, education reform, press, historical research

Қ.Қ. Наурзова *

¹ Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер кафедрасының оқытушысы,
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы, E-mail: Karla_87.87@mail.ru

«АҚ ЖОЛ» ГАЗЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ОҚУ-АҒАРТУ ІСІНІҢ МАЗМҰНЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

«Ақ жол» газетінің оқу-ағарту тақырыбындағы мақалаларын зерттеу бүгінгі білім беру тарихын жаңғыртуда өте маңызды. Себебі, ол мақалалардан қазақ зиялыларының сол кезеңдегі көзқарастарын, ұлттық білім жүйесін қалыптастыру жолындағы талпыныстарын көруге болады. Бұл басылым тек Кеңес үкіметінің саясатын насихаттаған жоқ, сонымен қатар халықтың мұң-

мұқтажын, білім мен ғылымға деген ұмтылысын көрсетті. Егер сіз осы тақырыпқа қатысты нақты мақалаларды іздесеңіз, «Ақ жол» газетінің архивтерін қарастыруға немесе осы тақырыпта жазылған еңбектерді зерттеуге болады. 1920–1925 жылдары Ташкент қаласында жарық көрген «Ақ жол» газеті қазақ халқының рухани-мәдени дамуына үлкен ықпал етті. Басылым сол кезеңдегі білім беру, мектеп жүйесі, ұлттық оқу бағдарламалары, мұғалімдердің дайындығы және оқулық мәселелері сияқты маңызды тақырыптарды қамтыды. Бұл мақалада «Ақ жол» газетінің оқу-ағарту саласындағы рөлі мен маңыздылығы қарастырылады.

Газет беттерінде халықтың сауатын ашу, жаңа мектептер ашу, оқытудың заманауи әдістерін енгізу мәселелері кеңінен талқыланды. Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев сынды қазақ зиялылары білім беру саласын дамытуға қатысты мақалалар жариялап, ұлттық мектептердің бағыт-бағдарын айқындауға үлес қосты. Газет редакциясы оқу-ағарту ісін кеңес үкіметінің саяси-идеологиялық талаптарына сәйкестендірумен қатар, ұлттық ерекшеліктерді сақтауға да ұмтылды.

Зерттеу барысында «Ақ жол» газетінде жарияланған оқу-ағарту тақырыбындағы материалдар талданып, олардың мазмұны мен қоғамға ықпалы анықталды. Газеттің білім беру жүйесіне тигізген әсері тарихи деректер негізінде сараланып, басылымның ағартушылық қызметіне баға беріледі. Бұл зерттеу «Ақ жол» газетінің тек саяси-әлеуметтік басылым ғана емес, сонымен қатар, қазақ халқының білім жүйесін қалыптастыруға ықпал еткен маңызды ағартушылық құрал болғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: «Ақ жол» газеті, оқу-ағарту, білім беру, қазақ зиялылары, ұлттық мектептер, оқулықтар, педагогика, ағартушылық, мұғалім даярлау, білім реформасы, баспасөз, тарихи зерттеу

Наурзова К.К. *

¹Преподаватель кафедры истории Казахстана и обществознания, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Узбекали Жанибекова, Республика Казахстан, г. Шымкент, E-mail: Karla_87.87@mail.ru

СОДЕРЖАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «АҚ ЖОЛ»

Аннотация

Изучение статей, посвящённых вопросам образования и просвещения в газете «Ақ жол», имеет большое значение для возрождения истории современного образования. Эти статьи позволяют увидеть взгляды казахской интеллигенции того времени, их стремления к созданию национальной образовательной системы. Газета не только пропагандировала политику Советского правительства, но и отражала нужды народа, его стремление к знаниям и науке. Для более глубокого изучения данной темы можно обратиться к архивам газеты «Ақ жол» или исследовать работы, написанные по этому вопросу. Газета, издававшаяся в 1920–1925 годах в Ташкенте, оказала значительное влияние на духовно-культурное развитие казахского народа. Издание охватывало важнейшие темы того времени, такие как система образования, школьное обучение, национальные учебные программы, подготовка учителей и вопросы учебников. В этой статье рассматривается роль и значимость газеты «Ақ жол» в области просвещения.

На страницах газеты широко обсуждались вопросы грамотности населения, открытие новых школ, внедрение современных методов обучения. Кроме того, казахские интеллигенты, такие как Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, публиковали статьи, направленные на развитие образования, и внесли свой вклад в определение направления национальных школ. Редакция газеты стремилась не только соответствовать политико-идеологическим требованиям советского правительства в вопросах просвещения, но и сохранять национальные особенности.

В ходе исследования были **изучены** материалы газеты «Ақ жол» на тему образования, их содержание и влияние на общество. Влияние газеты на систему образования было проанализировано на основе исторических данных, и дана оценка просветительской деятельности издания. Данное исследование показывает, что газета «Ақ жол» была не только политико-общественным изданием, но и важным просветительским инструментом, оказавшим влияние на формирование системы образования казахского народа.

Ключевые слова: газета «Ақ жол», образование, казахская интеллигенция, национальные школы, учебники, педагогика, просвещение, подготовка учителей, образовательная реформа, пресса, историческое исследование

Introduction. This article analyses the influence of the «Aq Zhol» newspaper on education and enlightenment from December 7, 1920, until 1925, during its publication in Tashkent. A scholarly examination is conducted about the newspaper's role in education and enlightenment, and its position within Kazakhstan's cultural and educational framework during that era is determined. Furthermore, conclusions are formulated, and recommendations are presented based on the research findings.

Relevance. One of the key issues in historical science is the expansion of the source base and the incorporation of new historical materials into academic discourse. Among these, the press occupies a special place as a historical source. As it serves as an important tool for describing the social, political, and public conditions of a particular period. The «Aq Zhol» newspaper, published in the 1920s, was one of the publications that paid particular attention to issues of education and enlightenment while covering the social situation, culture, and national values of the people during a complex period in Kazakhstan's history. During the period when the Soviet government began to consolidate its power following the Civil War, the newspaper addressed pressing issues related to the daily lives of the people. Its pages widely discussed topics such as education, the development of national schools, the preparation of textbooks in the Kazakh language, and innovations in the field of enlightenment. In addition, the views and ideas of Kazakh intellectuals regarding education and enlightenment were also published, clearly reflecting their role in educating the population. In particular, national figures such as Akhmet Baitursynuly, Zhusipbek Aimauytov, and Magzhan Zhumabaev emphasized the importance of education in the Kazakh language and wrote articles aimed at fostering national consciousness. The contribution of «Aq Zhol» newspaper to educational and enlightenment issues was reflected in several key areas:

1. Support for national schools – discussing the development of education in the Kazakh language and the establishment of schools.
2. Improvement of textbooks and curricula – highlighting the need to prepare textbooks in the mother tongue.
3. Teacher training – focusing on improving the quality of education among Kazakh teachers and analyzing pedagogical teaching methods.
4. Eradication of illiteracy – promoting adult education and literacy programs.

As a result, the publication was labeled as having an 'anti-Soviet' orientation, and members of its editorial board were subjected to political repression. Today, the study of «Aq Zhol» newspaper's historical significance in the field of education and enlightenment remains a relevant issue for the historiography of Kazakhstan. The articles published in the newspaper provide insights into the contributions of Kazakh intellectuals to education and science, as well as the distinctive features of the educational system of that period. Therefore, these sources constitute an important part of historical scholarship

Materials. The primary sources for this study include issues of the «Aq Zhol» newspaper and data from scholarly works conducted in different periods. A key material base is the 25-volume collection of «Aq Zhol» newspaper articles, compiled through the personal initiative of Khanbibі Esenqaragzy, which contains numerous publications related to educational and enlightenment issues [1]. Since the attainment of independence, a new impetus and fresh perspective have emerged in the historiography of Kazakhstan. Academic research has moved away from ideological bias, giving rise to original ideas and more objective

interpretations. From this period onward, a growing number of articles on the «*Aq Zhol*» newspaper began to appear in scholarly compilations and academic journals. Notably, K. Tursun's [2] article on the national ideas promoted by «*Aq Zhol*» deserves particular mention.

In 1925, following directives from the Central Committee, critical articles targeting the «*Aq Zhol*» newspaper were published. The publication, which had been labeled as “anti-Soviet,” became the subject of intense debate. In an effort to assess its orientation, analytical reports were prepared by Amze Naqymzhanuly [3] and Ghabbas Togzhanov [4]. Even after «*Aq Zhol*» was merged with *Enbekshi Qazaq*, discussions and controversies surrounding the newspaper continued. In 1937, an article published in the journal *Aýyl Kommunisti* [5] criticized the newspaper, labeling it as “nationalist.” The first scholarly studies dedicated to the history of the Soviet-era Kazakh press began to emerge in the second half of the 20th century through the works of scholars such as B. Kenzhebaev, A. Khasenov, and T. Kozhakeev. One of the studies that provides a brief overview of the «*Aq Zhol*» newspaper is A. Khasenov's [6] dissertation, defended during the Soviet period (in 1975), titled «*The Development of the Soviet Kazakh Press in Southern Kazakhstan (1917–1925)*». In A. Khasenov's work, the founding of the «*Aq Zhol*» newspaper, its editorial board, general orientation, and the criticism it faced are examined. Although the study provides a list of editors and the number of local correspondents, it does not specify the exact duration of their service, nor does it identify the regular contributors or elaborate on the issues they addressed. T. Kozhakeev's work «*The Year of Birds*» [6] is one of the most extensive and significant studies dedicated to the Kazakh-language press during the Soviet era. The «*Aq Zhol*» newspaper is only addressed in works related to the general history of the press. Notably, in S. Smagulova's [7] «*Kazakh-Language Periodicals in the 1920s and 1930s*» and D. Makhat's [8] dissertation on Stalinist propaganda, an analysis of the «*Aq Zhol*» newspaper is presented. Smagulova examines the newspaper's development, from its establishment to its closure, as well as its political orientation and ideology, while Makhat provides an extensive description of the reasons for its closure and its period of stagnation.

Methodology. In determining the methodological foundation of the research, several methods and techniques for studying social phenomena and processes were employed. In historical science, the comparative presentation of specific facts and evidence through archival and newspaper materials was prioritized for examining issues and events. Additionally, during the research process, general scientific, philosophical, sociological, and historical research methods such as classification, analysis and synthesis, historical-comparative, systemic-structural, theoretical cognition, modeling, and typification were utilized. To integrate contemporary research methods, digital humanities, text analysis, content analysis, discursive analysis, and narrative research techniques were applied. Moreover, the use of digital archival materials and data visualization techniques expanded the possibilities for comprehensive analysis of historical events. The comparative analysis method of press materials, archival documents, and scientific studies was widely employed.

Discussion. The «*Aq Zhol*» newspaper was one of the publications that promoted the political, cultural, social-economic, and educational views of Kazakh intellectuals in the 1920s. This newspaper became a platform for the exchange of ideas between the representatives of the Alash movement and the national intelligentsia during the Soviet government period.

The newspaper placed particular emphasis on educational issues. Articles of the time addressed pressing concerns such as improving the education system, establishing schools, training teachers, publishing textbooks, and increasing literacy among the Kazakh population.

Key Directions:

1. Development of Kazakh Schools – The «*Aq Zhol*» newspaper discussed the establishment of national schools and the provision of necessary textbooks and teachers. It promoted the importance of forming a national education system.

2. Elimination of Illiteracy – Articles were published in the newspaper advocating for the organization of literacy courses among the population.

3. New Textbooks and Methodologies – Articles were published about creating national textbooks and educational materials, alongside the introduction of new teaching methods.

4. Role of Teachers – The issue of improving teachers' qualifications was raised, along with discussions on teacher training and the recognition of their work.

5. Development of Education in the Kazakh Language – The newspaper highlighted the need for the Kazakh language to become the language of science and education.

The «*Aq Zhol*» newspaper highlighted the Kazakh people's pursuit of education during that period and made a significant contribution to the development of the educational sector.

The educational issues in Volume 35 of the «*Aq Zhol*» newspaper.

The «*Aq Zhol*» newspaper was one of the publications that had a significant impact on the spiritual, cultural, and educational spheres of the Kazakh people at the beginning of the 20th century. The articles on educational issues in its Volume 35 highlighted the pressing challenges within the education system of that period.

State of the Education System

The main problems in the field of education were widely discussed in the newspaper. These included:

- The lack of Kazakh schools;
- The low level of education among teachers;
- The absence of educational materials;
- Measures to eliminate illiteracy among the population.

Sultanbek Kozhanov's paper »The Kyrgyz-Kazakh Institute and School Work« emphasises the challenges encountered by the Kazakh populace in obtaining education. The author asserts that, despite the Kazakh youth's efforts to attain education, there was a lack of adequate schools and educational resources accessible to them.

The Condition of Boarding Schools and Schools

Volume 35 of the »*Aq Zhol*« newspaper revealed statistics on the inadequate material conditions of boarding schools. Students were considered to be deficient in fundamental necessities such blankets, clothes, and educational resources. Articles condemned the deficiency of public finance, which impeded the complete functioning of educational institutions.

Suggestions and Solutions

The authors of the newspaper also presented their suggestions regarding reforms in the education sector:

1. Increase the number of textbooks in the Kazakh language;
2. Open special courses for teacher training;
3. Provide financial support to educational institutions from the state;
4. Organize literacy courses for the population.

The «*Aq Zhol*» newspaper facilitated the enhancement of the educational standards among the Kazakh populace and candidly addressed the deficiencies within the education system. The concerns highlighted by the newspaper were significant endeavours intended to enhance the cultural and educational standards of Kazakh society at that era. The temporal scope of Kazakh enlightenment was significantly brief in comparison to Europe, encountering several challenges and difficulties, lasting about two decades. Throughout this period, intellectuals successfully formulated the ideology of national liberation, addressing the era's demands, and transitioned from submitting petitions to colonial authorities in 1905 to tackling the revitalisation of national statehood, culminating in actions for its realisation in 1917. This condition is hardly observed in human history [9].

The press served as the instrument for cultivating public knowledge regarding these historical processes. From 1911 to 1915, the «*Aykap*» journal and, from 1913 to 1918, the «*Qazaq*» newspaper gained significant circulation among the populace. In 1920, the «*Aq Zhol*» newspaper was established, addressing the topics previously covered by the two aforementioned periodicals and carving out its own niche in education and enlightenment. The interval from 1920 to 1925 signified a phase during which, after to the civil war, the Soviet government was instituting a novel political framework. During this period, the journal disseminated pieces advocating for equality and emancipation from colonial subjugation, emphasising that education and the eradication of ignorance were essential avenues for attaining these objectives. In the article titled «The State of Public Education», it is stated: «...Today, the

Soviet government aims to eliminate illiteracy.» «...There should be no illiterate adults, not just children. Currently, we lack educational materials even for primary schools, let alone for adult education».

There are no proper books available for reading in libraries outside of schools for both young people and adults. There is a shortage of qualified teachers in primary schools. Our few and inadequately trained teachers lack guidebooks or any journals that could support their teaching efforts. Whether in the city or the countryside, there is not a single communal school building.

The statement «There is not a single seminary or institute that trains teachers» illustrates the condition of the education system in the early 1920s [9]. The article concludes with the following words: «*Without education, it is difficult for us to attain freedom and equality*». Consequently, we must prioritise all our efforts towards public education. The territory of the Kazakh-Kyrgyz populace is Kazakhstan, followed by Turkestan. Therefore, the governments of both republics must consult on this matter and begin the work with a unified approach and a single plan in order for the work to be carried out effectively. From this brief excerpt of the article, it is not difficult to deduce that the author's goal was to establish an equal and sovereign state. The phrase «...the governments of both republics must consult on this matter and begin the work with a unified approach and a single plan in order for the work to be carried out effectively...» suggests that the author was implying that the Kazakh and Turkestan republics should be able to independently pass their own legislation [10].

Subsequent to the paper, the author, under the pseudonym »Kunshygysuly«, proffers many recommendations. The primary objectives encompass: the ongoing publication of books, the establishment of a cohesive program for terminology development, and enabling educators to concentrate on their fundamental responsibilities, specifically by preventing their engagement in extraneous public duties while ensuring their oversight in seminaries and educational courses. The author states that the inability to fulfil these requirements resulted in the closing of the Kazakh seminary in Semey [10]. In the initial editions of the newspaper, articles addressed the condition of public education and its appropriate management, whilst subsequent issues chronicled the achievements and failures within this domain. Furthermore, particular data is available, including: «The alphabet book designed to eradicate illiteracy was produced in Uzbek with 70,000 copies and in Kazakh with 50,000 copies» [10].

A paper entitled «We Need Textbooks» was published under the pseudonym «Tyljan» about the curriculum and textbooks in educational institutions. It addresses the deficiency of educational resources for instructing students in their local language, the absence of a systematic curriculum, and the inadequate educational qualifications of instructors.

“If education is delivered in the mother tongue, it will undoubtedly be more accessible and effective — this should not be contested by anyone.” The government under Nicholay recognised this, as evidenced by the decree from the Minister of Education on December 1, 1907, which asserted that instruction in native (non-Russian) schools during the early years of education should be conducted in the mother tongue. However, the author notes, without suitable textbooks, teaching in the mother tongue remains merely an ideal that cannot be actualised [11].

The initial elementary school on the Kazakh steppe was established in 1841 at the royal residence of Zhangir Khan. Since that time, the whole education system has predominantly been orientated towards reinforcing Russian influence. Nonetheless, the rise of Soviet power presented a fresh opportunity—at least theoretically—for all nations to achieve equality. In this setting, the initiatives of Kazakh intellectuals and enlightened individuals to advocate for the Kazakh language and to reform the education system in alignment with national features were both opportune and warranted.

The first issue of «*Aq Zhol*» reported that a resolution had been adopted to open the «Kazakh-Kyrgyz Institute» in Tashkent. In issue No. 15, it was stated:

«After the October Revolution of 1917, some of the few active individuals from among the Kazakh-Kyrgyz people withdrew from public affairs due to political involvement. The remaining ones, unwilling to remain idle, dedicated themselves to public education. At that time, rhetoric prevailed, and many comrades in government were strong adherents of the communist ideology, so although their efforts were not very fruitful, through considerable work, they managed to establish a seminary. This seminary was

opened on November 15, 1918, and instruction was conducted in the Kazakh language. It functioned with about 150 students until September 1, 1920. Now (in 1921), from November 10 onward, it has been reopened under the name 'Kazakh-Kyrgyz Institute.'»

...The institute had 92 students, the primary school – 100, the one-year teacher training course – 27, and the kindergarten – 15, bringing the total to 234 individuals.» The article emphasizes the historical significance of the institute's establishment, as prior to this, education in the native language had not progressed beyond the primary school level. Now, however, it had reached the level of higher education. The institute employed a total of 26 instructors, of whom 9 were Russian and 17 were Kazakh. It is noted that 8 of the 17 Kazakh instructors were engaged in other professional activities at the time, and their names were listed in the article along with an appeal for them to return to work at the institute [12].

The primary medium for communicating initiatives related to literacy campaigns to the public was, undoubtedly, the press. In Issue No. 21 of the newspaper, a public announcement was made regarding the upcoming Literacy Week, which aimed to eradicate illiteracy. The announcement read as follows: "From February 3rd to 10th, a Literacy Week will be held in the city of Tashkent. In the near future, across the entire Turkestan Republic, measures will be implemented to eliminate illiteracy—that is, to teach reading and writing to those who are not yet literate. Temporary schools will be opened, teachers will be assigned, newspapers, books, and other printed materials will be distributed, and every effort will be made to ensure that no individual remains illiterate" [13].

Issue No. 26 of «*Aq Zhol*» published the resolutions of a meeting held by the People's Commissariat for Education of the Kazakh Republic. The meeting was chaired by Akhmet Baitursynuly, who brought together prominent Kazakh intellectuals to assign the development and translation of educational materials. Tasks were distributed among notable figures such as A. Bokeykhanov (Geography), Magzhan Zhumabayev (Kazakh-Kyrgyz History, Pedagogy), Zhusipbek Aymautov (Didactics), H. Bolganbaev (General History), B. Sarsenov (Geometry), among others. The responsibility for preparing teaching methodologies was also assigned to the authors of these textbooks. This meeting holds particular significance among the many efforts made to promote public education, as the decisions adopted during this session marked a major step forward in the field of education. Magzhan Zhumabayev's "*Pedagogy*", Zhusipbek Aymautov's "*Didactic*"s, and other works produced at that time continue to retain their relevance and are still applied in contemporary educational practice [14].

The demand for well-written educational materials in the Kazakh language was exceptionally high, particularly as both Russian and Kazakh languages were introduced concurrently in the expanding network of schools across rural and urban areas. On the one hand, there was an increasing necessity to learn the Russian language; on the other hand, the scarcity of textbooks in Kazakh, the absence of a standardized teaching methodology, and the overall shortage of qualified teachers contributed to a decline in attendance at Kazakh-language schools. In issue No. 81 of "*Aq Zhol*", an article under the pseudonym «Tashkentskiy» raised an alarm titled «*Where Are the Authors of Textbooks?*». The article states: . «Following the establishment of Soviet rule, schools began to proliferate across both rural and urban areas. Children of school age, adolescents, and adults—both men and women—flocked to these newly opened educational institutions. For the determined and driven individuals who had long endured the restrictions of the previous regime, who had sharpened their resolve and waited with hope, the aspirations they once lifted to the heavens were finally fulfilled on earth.

However, there are no books.

Moreover, those who knew even the basics, everyone who was familiar with the subject, struggled and became teachers. Even when books were placed in their hands, their ability to read as expected was doubtful, as they were barely able to write. However, the fact that there was nothing to guide them left us somewhat bewildered. Similar to the saying «Don't throw the baby out with the bathwater» with the intention of addressing this deficiency, the Kazakh-Kyrgyz Education Commission was established under the People's Commissariat for Education, hoping that the necessary educational tools for schools would be created.

When the commission members promised to write these books, some even took money in advance, agreeing to deliver their work by June 1. For instance, Tabylnbaev promised to write a book on pedagogy,

Abdirasil Mambetov on political geography, Karim Zhalenov on physics, and Gaziz Baiseitov and Kazhimolla Basimov on mathematics. Each of them had promised to submit their books by June 1. Now, it's August. There are no books, no word from them, and no fulfillment of the promise. However, the following individuals kept their promise and delivered the books as agreed:

Dr. Khalel Dosmukhamedov submitted a manuscript entitled *On Nature* (Natural Sciences). Isa Toktibaev supplied texts on fundamental geography and Turkestan, encompassing the geography, history, and ethnological studies of the region. These books are presently during the printing process. We are immensely grateful to these two gentlemen, for honouring their commitments and resolving their obligations.

The strength of a nation lies in the foundation of its future. The direction of a nation depends on the schools that educate its children. The essence of a school, its vitality, comes from various arts, educational materials, teachers, a healthy environment, and a positive atmosphere that the school provides. Therefore, the fate and future of a nation are closely tied to the quality and resources of its schools. The development of a school is connected to books and various forms of art. Consequently, the destiny and future of the Kazakh people, their ability to thrive as a nation, their direction, all converge on the role of the school.

It has been four years since the establishment of the Soviet government. Let's put aside the past, and reflect on these four years: have we made progress as a nation? This is a matter for history to decide, but what is clear to us at this moment is this: the schools are lifeless, there are no books, no teachers, and in addition to this, there are numerous challenges and hardships that continue to persist.

In short, my message to those gentlemen who took on the task of writing books is this: in a month, the school year will begin. Where is the promise? Or was it merely an intention to appease at the time? [15].

In response to «Tashkentsky's» alarm, Kazhimolla Basimov published his reply in issue №86 of the newspaper. He explained that he was unable to finish writing the book on time due to his busy schedule with urgent work and cultural events, which left him with little time for writing. In Kazakhstan, educated individuals were scarce, and as a result, it was rare for an intellectual to focus solely on one area of work. «...On June 4th, I was sent by KOMZIM to explain land and water matters to the people of Aulie-ata. Ghaziz was sent by KOMPROS to the people's education department of Aulie-ata. Upon arrival, both of us became teachers at the courses. Since we were engaged in teaching, we were unable to find free time to write books...»—he recounts his situation [16]. Similarly, many of the Kazakh intellectuals were involved in various tasks, including explaining the policies of the Soviet government, and as a result, they were unable to fully dedicate themselves to the field of pedagogy.

A. Baitursynov deeply understood that the advancement of culture could be achieved through widespread educational work and by mastering the achievements of global human civilization. By studying the nature of the Kazakh language, he wrote articles and textbooks on linguistics, which later became the foundation for his scientific works. In his articles on the Kazakh language, he advocated for maintaining the purity of the language and opposed its contamination by foreign influences. In this regard, he published several articles and prepared educational materials. In issue No. 160 of «Aq Zhol», he published an article titled «Application Needed», which discusses the correct use of letters in the Kazakh language. The article outlines the spelling rules proposed by Ahmet Baitursynov for the Kazakh language.

In the article, he discusses how correctly the spelling rules are being applied during writing and lists the mistakes made by writers. “What should ideal writing be like? Ideal writing should be easy to teach and learn, and should effectively convey your thoughts. For writing to be like that, it must be: ... 1. The form of the letters, that is, their shape, should be simple, and in some cases, the form of the letters should remain unchanged, with each letter being written in only one form. 2. The form of the letters should allow for the writing of each word without interruption, ensuring they can be written continuously. 3. Each sound should have its own distinct symbol, meaning there should be a specific letter for each sound, and each letter should represent only one sound: In other words, each sound should have exactly one corresponding letter, neither more nor less, and a letter should not represent more than one sound. 4. The spelling rules should be as simple as possible, with each word written as it is pronounced, and it should be read as it is written. 5. There should be enough punctuation marks to indicate places where a slight or

longer pause occurs while reading. In other words, punctuation marks such as the period (.), comma (','), semicolon (;), colon (:), question mark (?), exclamation mark (!), ellipsis (...), parentheses (), quotation marks (""), and dash (-) should be used», - thus, the author of the article, Faygalim, discusses each letter and analyzes how they are used to represent specific sounds [17].

After the establishment of the Soviet government, educated youth were actively involved in politics and engaged in awareness-raising efforts among the public. Additionally, youth organizations were tasked with combating illiteracy. A report from the youth congress was published in the pages of the «Aq Zhol» newspaper. The events organized by the youth were fully covered in the newspaper, setting an example for others. A special section titled «Among the Youth» was created to provide information about youth policies. In this section, the newspaper regularly highlighted cultural events organized by the youth, such as social gatherings, theatrical performances, literacy development initiatives, and other cultural activities.

In issue №15 of the newspaper, Aliyev discusses the regional youth congress held in Tashkent on December 19, 1920, in his article «The Duty of Student Youth». The report of the regional youth congress was published in issue №13 of «Aq Zhol». Representatives from youth organizations of various nations attended the congress. However, the participation of Kazakh youth was quite rare and limited. Moreover, those who did attend were not from the Kazakh-Kyrgyz youth organization but represented general youth organizations. In response to this, Aliyev notes: «At present, even though there are no youth organizations in districts and villages, or they are few, this is the reason for the limited attendance. Moreover, there are very few educated youth who are capable of going out into the countryside to unite the youth. Most of them are still in their studies. As for the youth in rural areas, many of them have adopted outdated models and have deviated from the proper path. Therefore, we cannot expect positive actions from them».

If we want to push the youth organizations forward and make them a reality, we need capable and educated young people. Where can we find such youth? Let us discuss this issue briefly:

As mentioned earlier, the youth with outdated ideas in the districts should be sent to the courses opened by the Soviet government in Tashkent or Moscow for education and training. These young people must be mobilized and enlightened in terms of modern ideas, so that they can actively contribute; otherwise, the harm will outweigh the benefits.

Secondly, in order to awaken the backward population and integrate them into the community, educated youth need to organize themselves. This must not be forgotten, and when the youth studying in the cities return to their villages during the summer, they should be prepared to uplift the spirits of the rural youth. The necessary tasks for this include:

1. The youth studying in the cities must organize themselves and work together with a single purpose and direction.
2. In order to integrate the youth with outdated views in the districts into their ranks, the Ministry of Education should send these youth to various courses for education and training.
3. To achieve these objectives, the youth in the cities must unite, work together as one, and start the work with a shared goal. There should be clear actions for the nomadic youth as well. It is essential to speak openly, aim for their rights, and only then will we be able to achieve our goals.

In addition, there is a central committee of socialist youth in the Turkestan region. We must maintain good relations with this committee, which operates in the region, and try to achieve our higher goals through its collaboration.

In the 1920s, the political, social, and economic structure of Kazakhstan underwent a new direction. This phenomenon manifested itself as part of the Soviet society's striving for a «bright» future, marked by class struggle, which intensified. The press played a crucial role in documenting and vividly portraying the early steps of the Soviet era, boldly illustrating the initial direction of this period.

In the history of Kazakh press, the «Aq Zhol» newspaper holds a special place. The newspaper primarily consisted of several regular sections, including «External News», «Internal», «Women's Rights», «History of the Basmachi», and others. [19]

The articles published in the «Women's Rights» section provided rich information about the society of that time. One of the key factors that prompted the establishment of a dedicated section (column) on

this issue was one of the first decrees issued by the Soviet government concerning women's equality – the decree adopted by the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR on December 18, 1917, titled «On Civil Marriage, Children, and the Introduction of a Civil Registration Act» [20]. This decree stipulated that civil marriages would be legalized by Soviet authorities for men who reached the age of 18 and for women who voluntarily agreed by submitting a request, with the condition that those underage were prohibited from marrying. In addition, members of the Alash Orda government, at the All-Kazakh Congress held in Orenburg in 1917, proposed granting women the same political rights as men, allowing them to marry freely, requiring the consent of both the groom and the bride at the time of marriage, abolishing the practice of bride price and levirate, prohibiting the marriage of underage girls (establishing the legal age of marriage as 18 for men and 16 for women), and requiring the first wife's consent for a man to take a second wife [21].

The press serves as one of the most influential tools for shaping public consciousness and exerting societal influence. It acts as a key instrument of public education. Understanding this crucial role of the press, the Kazakh intelligentsia recognized its potential in addressing pressing social issues. The fact that the widely circulated newspaper «*Aq Zhol*» devoted a special column to such matters is no coincidence. In this regard, Mirzhaqyp Dulatuly, in the conclusion of one of his articles, emphasized the significance of this initiative: “...Starting from this issue of “*Aq Zhol*”, a special column titled *Women's Rights* will be introduced. From now on, if cases arise such as taking bride price against the published decree, forcing women to marry someone they do not love, or if strong-willed women refuse to follow outdated customs and leave their beloveds—let the writers who report such events clearly name and describe them. The newspaper's pages are open for this purpose” [22]. Following this appeal, articles recounting incidents from various villages and settlements began to appear. Subsequent issues of the newspaper reported on the plight of orphaned Kazakh girls who had been taken into Uzbek households and were being sold. Earlier issues had also called attention to the fact that many Kazakh girls were held as concubines or servants by Uzbek families, urging the public to assist in their liberation. Each article ended with a public call to action, such as: “Let us achieve women's equality!”, “Let us win freedom for women!”, “Save your young orphaned sisters!” These appeals were repeated at the end of each publication to mobilize society in support of women's emancipation.

From the very first issues of the newspaper, the topic of women's rights was frequently raised, focusing on such issues as the forced marriage of underage girls, the selling of girls for livestock, the low social status of women, and the lack of freedom granted to widows.

In Issue No. 6 of the newspaper, dated December 24, 1920, a comprehensive article by O. Gymyr addressed these issues. The article provided a comparative overview of how the stated demands were being implemented across Kazakhstan, with a particular focus on the condition of Kazakh girls in the southern regions. It called on the Kazakh people to break free from the grip of ignorance. In the article, the author writes: “...Compared to the Steppe region, the situation in Turkestan is worse. Turkestan Kazakhs marry girls as young as 12–13 years old. Many buy girls as young as 5–6 and take them into their households as future daughters-in-law, making them fetch water and boil tea as soon as they grow up...” — thus openly exposing the dire conditions in the Turkestan region. The article also identifies the root cause of this worsening situation: “...These practices became even more widespread after the famine of 1917–1918”. By identifying the root causes of the issue, the author proposes several measures to combat it, including the abolition of bride price (*qalym*), the elimination of levirate marriage (*amangerlik*), and the prohibition of marriages involving girls under the age of sixteen. The article notes that such issues had already been addressed in the northern and eastern regions of Kazakhstan, where the practice of marrying off underage girls had been halted. It emphasizes the importance of using these regions as models for broader societal reform “...After the establishment of Soviet power in Semey, the youth of Semey united to pave the way for women's equality. On the one hand, they raised the alarm through the press; on the other, they appealed to Soviet institutions instead of relying on traditional Kazakh courts. They submitted petitions and granted women their freedom. Interfering in family matters, they abolished the bride price. Girls could not marry before reaching adulthood. Polygamy no longer existed. Levirate

marriage had long disappeared. Girls and women were free to marry whomever they loved,” the article states, presenting Semey as a model. The author calls for the full implementation of these measures to bring about a societal and mental revolution.

As previously mentioned, the issue of women's equality was addressed as early as 1917. Following this, specific decrees were adopted to support the matter. However, it becomes evident that the implementation of these measures was a long and complex process. This can be attributed to the deeply rooted traditions that had developed over centuries, as well as the challenging socio-economic conditions of the time, which hindered the effective resolution of the issue. The article analyzed above was published in 1920, and it clearly shows that even three years later, the problem remained acute in various parts of the country [23].

Articles published under pseudonyms frequently appeared on the pages of the *«Aq Zhol»* newspaper. For instance, under the pen name «Azamat», Mirzhaqyp Dulatuly published an article in issue No. 16 of *«Aq Zhol»* (January 19, 1921), in which the following lines are particularly noteworthy: “...There is no limit to how the Kazakh sees women as property. For example, Kazakhs do not consider girls as children. If someone has three daughters and one son, and is asked how many children they have, they respond, ‘one,’ without mentioning the daughters.” In my view, the author’s purpose here is to use such poignant examples to urge society to engage in self-reflection and moral reform. It would be incorrect to assume that all Kazakhs held such views, but highlighting them was likely intended to provoke critical awareness and change.

“...The upbringing of an entire nation lies in the hands of women. A woman is the mother of the people. What kind of person can a child become who raised by an uneducated mother? How can a free-spirited, noble-minded individual be born of a servant/slave woman? Is it not more likely that a slave will be born of a slave?”—with these concluding words, the author defines the status and importance of women. He emphasizes that if women continue to be held in an inferior position, the upbringing of future generations will suffer, and a mentality of servitude will prevail [22].

The newspaper serves as the critic of the people, a mirror of society. By reviewing the pages of *Aq Zhol*, and analyzing the data presented in comparison with actual historical facts, we can confidently assess the authenticity and value of the information provided. The published articles show a clear connection to historical events, and there is a logical progression in their structure. For instance, articles focused on education and enlightenment were prominently featured in the newspaper until the end of 1920 and into 1921, demonstrating the newspaper's vigorous effort to raise awareness and mobilize support for this cause. However, from the end of 1921, the topics of the articles shifted, with an increasing focus on issues such as combating infectious diseases, dealing with the plague, addressing famine, caring for orphans, and other similar matters.

In his statement during the investigation in 1929, Mirzhakyp Dulatov wrote about his work at “*Aq Zhol*”: «In November, I moved to the city of Tashkent, where I joined the secretariat of the Kazakh newspaper “*Aq Zhol*”. I worked at «*Aq Zhol*» until May 1921 and fully justified the trust placed in me. Sometimes I wrote translations; I cannot list them all now, but I clearly remember that the translations about the Kronstadt events were written by me. There was much discussion and debate about the newspaper «*Aq Zhol*» in general, and in particular about the political inconsistency of its content on the pages of the press, but all of this does not relate to the period when I worked there» [24]. In reality, M. Dulatov did not limit himself to just translations. Under the pseudonym «Azamat», he wrote poems and raised the issue of «land» in his article «The Kazakh-Kyrgyz Issue.» He described the situation of the Kazakhs who had been deprived of their land due to the policies of the Tsarist regime and argued that the newly established Soviet government would establish equality between the peasants and the Kazakh farmers. However, he also pointed out that the Soviet government was still constrained in its actions, writing: «...Some of them, turning their coats inside out and pretending to be socialists, advocating the slogan 'What's mine is yours,' now began to run courts and once again resumed exploiting the easily swayed Kazakhs and Kyrgyz, just as before....» [25], thus shedding light on the true state of the people. Another acute topic Dulatov raised in the newspaper was the issue of language. In the article, he

emphasizes the necessity of conducting administrative affairs and educational materials in the Kazakh language. He states in his article, «Now we must forget 'Russianization'!...» [26]. Another article of his is dedicated to the issue of women's equality. In it, he discusses how the Kazakh people view girls not as children but as property to be sold, denying them the opportunity to receive education and knowledge. M. Dulatov's poem «To Kazakh and Kyrgyz Students», published in issue No. 2 of the «Aq Zhol» newspaper, contains the following excerpt:

«Bostandyqta qarsy kep tur,
Qalqam, seniñ baǵyña.
Ne keregín alshy dep tur,
Taǵy da alshy, taǵy da.
Osyndaıda qaryshtap qal,
Qapy qalma, qaraǵym.
Bäige atyndaı jarysyıp qal,
Jasymasyñ talabın....» [27]

In these two stanzas of the poem, the prevailing political situation in society can be discerned, that is, at a time when political equality and the right to autonomy are being granted to each nation, it calls for the assertion of one's share, urging individuals to demonstrate their activism and patriotism in such a critical moment.

M. Dulatuly's work via the «Aq Zhol» newspaper in establishing a national ideology in Turkestan and shaping public opinion about the state structures of the Soviet government continued the efforts he had undertaken in the «Kazakh» newspaper. One of the first to express this view was T. Ryskulov, who stated that «Aq Zhol» was the result of Dulatuly's work, the continuation of «alashordashıl» «Kazakh,» its offspring. He also noted that the alashordashıl exiles, who were driven out of “the cursed Orenburg” found ample opportunity to continue their work in Turkestan. Regardless of the context in which it was said, the truth remains this.

The operations of the «Aq Zhol» newspaper were systematically organized to a high standard. The distribution of the newspaper, as well as the interactions with writers who submitted announcements and news, were carried out in a well-structured manner. As a result, the newspaper gained significant demand among the public. The regular «From the Editorial Board» section provided updates on events within the newspaper's staff, analyzed articles that had been published or had not been published for specific reasons, issued warnings to authors, and responded to letters received by the editorial office. In issue No. 79 of the newspaper, a letter titled «Letter to the Editorial Board» was published. The letter read, «Since the establishment of Soviet rule, several newspapers have been published. Among them, we have only seen “Aq Zhol”. Now, I kindly request that the following newspapers, published in the Kazakh language, be delivered to our school: *Qazaq Tili, Enbek Tui, Kedey Sozi, Erik, Qyzyl Tuy, Zhas Alash, Kedey Erki, Saule, and Bostandyk Tuy*, at the address: P.O. Osedrovskoye, Kust. District, Karabalyk Regional Executive Committee, Korzhunkul School». This reflects that, among the publications active at the time, «Aq Zhol» had relatively high demand. It also indicates that the distribution and delivery processes were effectively managed.

The district authorities and other offices send official letters in Russian to a rural Kazakh. Upon receiving the letter, the Kazakh, unaware of the reason for the summons or when he should come, simply stuffs the piece of paper into his pocket and stays at home. Is it fair to consider this Kazakh at fault for not coming on time?

Higher authorities issue urgent orders to the district committee, demanding that the work be completed within three days. A strict order is sent in Russian, threatening that if the task is not completed on time, the committee will face punishment and be sent to court. However, the district committee does not understand Russian. The letter is left unread and remains in the canvas bag. In this case, is the district committee to blame for not fulfilling the urgent order on time?

In Kazakh culture, there are proverbs like «Slow and steady wins the race» and «Things get better with time» reflecting a tendency to approach tasks with patience and avoid haste. However, when it comes

to completing tasks efficiently and adhering to the language of the office, this is not the case. Tasks should be carried out as swiftly as possible. For something to be valued and respected in the eyes of the public, it must serve the needs of the people. If the Kazakh people are unable to address their concerns, complaints, and needs in their native language, then the Kazakh language will lose its value and respect. People do not strive for things that are irrelevant to them, and we can already see examples of this. For instance, when both a «shkola» (school) and a «mektep» (traditional school) are opened in a Kazakh village, the school tends to have more students. In terms of education, the children who attend the *mektep* (traditional school) have an advantage. The Kazakh people's inclination toward schools reflects the failure to meet their needs through the Kazakh language. The flourishing and development of Kazakh literature is also tied to its status and significance among the people.

From this point forward, the Kazakh language must be granted the equality it deserves and occupy its rightful position in society.

Complaints about a lack of personnel and the shortage of workers, ranging from major tasks to minor ones, are common. These issues arise from the inability of the Kazakh language to function effectively in practical matters. As long as office communication is conducted in Russian, there will never be sufficient time for services to operate efficiently. To hold even a modest clerical position, one must study Russian for at least six years, a rare and difficult requirement. If the office language were Kazakh, however, even Kazakh children with just two years of schooling would be qualified to serve as clerks. The number of employees would increase, and work would progress. The practice of having Kazakhs wait outside a Russian speaker's office, counting out their money, and enduring the frustration of running errands for years just to have a letter written or a request processed is an indignity that should not be tolerated.

According to the analysis of the historian and expert on the Alash movement, Mambet Koigeldiev, the failure to resolve current socio-political issues stems from the fact that the ideas, projects, and policies promoted by the intellectuals of a century ago were hindered by the Soviet government and were not fully realized. For example, the issue of «language» has not significantly diverged from the situation in the 1920s; in fact, even legal acts remain strikingly similar. In issue No. 48 of the «*Aq Zhol*» newspaper, under the section titled «Decrees and Orders», a regulation was published regarding «The use of the Kazakh and Russian languages in the institutions of the Kazakh Republic.»

1. In the state institutions of the Semey, Akmola, Orenburg-Turgay, Ural, Bokey governorates, and the Adai district, both Kazakh and Russian languages shall be used.

2. Decrees, projects, circulars, mandatory resolutions, and other government legal documents issued by central and provincial institutions of Kazakhstan shall be published in both Kazakh and Russian.

3. All internal correspondence between the offices of the central and provincial institutions of the Republic shall be conducted in Russian.

4. Correspondence between the offices of district institutions and higher-level (central provincial) institutions of the Republic shall be conducted in Russian.

5. District institutions shall communicate with each other and with the entities listed in Article 6 in the languages used in their respective offices.

6. Official correspondence with institutions in the Republic, as well as with the rural, settlement, and district councils, executive committees, revolutionary committees, and people's courts, shall be conducted in Kazakh if the population is Kazakh, or in Russian if the population is Russian.

7. The documents related to the Extraordinary Commission's revolutionary tribunal and investigative papers shall be conducted in the language of the individuals involved in the case.

8. In all other instances, the office language and the correspondence between institutions may be either in Kazakh or Russian, depending on which language is more convenient and practically useful at the time.

9. The mandates, certificates, and postcards issued by central provincial and district institutions shall be written in both Kazakh and Russian.

10. This decree shall come into effect and be enforced after it has been published in the provincial newspapers.

The head of the Council of People's Commissars of Kazakhstan: R. Zinkovich.

Secretary: Tisarskaya. This adopted regulation fully contradicted the declaration published in 1917. In the higher government institutions (provincial and central institutions), all documents were conducted in Russian, while at the district and village levels, the use of the local language was allowed. However, this opportunity can be considered largely ineffective, as the decrees and orders sent from the higher authorities were in Russian, and reports to higher institutions were also submitted in Russian. Therefore, even after the establishment of Soviet power, it is difficult to claim that the policies regarding national and language issues changed significantly from the Tsarist period. During the Tsarist era, translators, Russian-speaking residents, and Russian peasants held a high status, and this situation remained unchanged. In issue No. 151 of «*Aq Zhol*» newspaper, an article was published under the pseudonym «Zh», with the title «The Need to Implement the Kazakh Language in Institutions». The article stated, «For the Kazakh people to be recognized as an autonomous nation, one of the signs of this would be the establishment of their own government. This means that Kazakh should be used in governmental institutions (such as party, administrative, and judicial matters). Since the government of Kazakhstan would be a Kazakh one, there is no dispute that the Kazakh language should have equal status as the Russian language in state affairs. This was one of the main principles of equality, which the Kazakh government should have incorporated into its decree on the use of the Kazakh language. Whether the Kazakh language was not used due to a lack of opportunity or negligence by local institutions, to this day, no institution or region has used Kazakh as its official language.

«It is necessary to use the Kazakh language. Not using it is an outrage!» — with this statement, «Zh.» outlines several ways to implement the Kazakh language. «Institutions that frequently interact with the Kazakh districts include: food and labor committees, police stations, administrative and educational departments, military commissariats, and the like. Each of these institutions has its own documents that it sends to the Kazakh districts. Often, decrees are printed and distributed by machines. Here is a full argument of those who claim that it is difficult to implement the Kazakh language. There are no machines for printing in Kazakh. It is claimed that there is not enough time to write by hand».

In response to this: First, such decrees do not appear regularly; they are issued occasionally and can be written by hand. Second, if such decrees are distributed from the governorate, they can be printed in Kazakh at a printing press and distributed to the districts. The printing press can print them in a single day, and if there is no urgency, they can be published in a newspaper. If the necessary materials are available, a machine for printing written text (such as a hectograph or stencil machine) can be used to print the documents.

The next issue is having Kazakh translators in the institutions. There are two solutions to this problem. One is to appoint a Kazakh translator in each district institution.

The advantage of this solution is that each institution can quickly review Kazakh documents received from the public and the documents to be sent out can be quickly distributed. The disadvantage is that finding a translator for each institution is difficult, as there are not enough people available.

The second solution: instead of searching for a translator in each institution, the institution head could route all documents going to the Kazakh population through one centralized source. For this, a special translators' council could be established. Each institution would send its documents to be translated by this council before distributing them. This could be managed by the central administrative office of the institution. The advantage of this solution is that fewer people would be needed. The newspaper editorial board agrees with this viewpoint and shares their opinion at the end of the article: «From the administration — We also support this opinion. Moreover, in Turkestan, it's not only the Kazakhs and Kyrgyz but also the Uzbeks and Turkmens, so here we refer to the Turkish language. It has been five years since the government of Turkestan decreed that Turkish should be the official language. The actions carried out in Turkish are limited to the decree on paper. People still turn to Ivan for any documents to be

written, or they search for his 'disciples.' They wear themselves out, and waste time. Those who know Russian in Tashkent act like clerks in a manner as basic as a dog's obedience».

Results:

1. The «Aq Zhol» newspaper has substantial historical and cultural significance as a prominent entity in the early 20th-century Kazakh press. Issues concerning education and enlightenment were often addressed in its pages, where many viewpoints and recommendations for the education of the Kazakh populace were examined. Analysing this newspaper provides insight into the attributes of the educational reforms of that period, the contributions of Kazakh intellectuals to enlightenment, and the advancement of literacy among the populace.

2. The publication covered issues with the enhancement of the education system, the establishment of national schools, the training of educators, and the development of textbooks in the Kazakh language. Examining the educational policies and changes of that era allows for the identification of the historical underpinnings of the contemporary education system.

3. The Educational Endeavours of the Alash Intellectuals: The «Aq Zhol» newspaper served as a primary forum for disseminating the educational philosophies and perspectives of Kazakh intellectuals. Publications on education by notable individuals such Sultanbek Kozhanov, Mirzhakyp Dulatov, and Khalel Dosmukhamedov appeared in the publication. Their presented principles continue to be pertinent to the contemporary education system.

4. The Advancement of Education in the Kazakh Language: The necessity and significance of instruction in the Kazakh language were continually emphasised in the newspaper. This research elucidates the process of defining the function of the Kazakh language in education and science.

5. The concerns articulated in «Aq Zhol» continue to be pertinent to contemporary educational reforms. Currently, matters such as enhancing the national education system, advancing the Kazakh language and literature, and safeguarding historical legacy remain pertinent. Thus, by examining the newspaper, one may discern the connection between the past and the present.

Conclusion. Studying the materials of the «Aq Zhol» newspaper focused on educational matters is a crucial step in comprehending the history of Kazakh education. It offers a chance to investigate the national ideologies of the early 20th century, the role of intellectuals in the Enlightenment movement, and educational reforms. This research elucidates the historical origins of the modern education system and aids in assessing the developmental trajectories of national educational policy.

References:

1. *«Aq Zhol» Newspaper* – 25-volume collection, Almaty, 2020. - 121 p.
2. Tursun, H., Dyusembekova, Z., Aytmagambetov, D. "The National-Territorial Integrity Formation and National Idea in «Aq Zhol» Newspaper", *Al-Farabi Kazakh National University Bulletin, History Series* – No. 3 (114), 2024 // <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/download/1807/1025/4480> (accessed: 20.01.2025).
3. *Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund 141, Inventory 1, Case 377, sp. 9-13.*
4. *Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund 141, Inventory 1, Case 395, sp. 529-534.*
5. Akynzhanov, M. "Let's Fight Against the Legacy of Alashorda Ideology in the Press", *Aul Kommunisti*, 1937, No. 5. 3p.
6. Khasenov, A. *History of the Development of Soviet Kazakh Press in Southern Kazakhstan (1917-1925): Special, "History of the USSR", Author's Abstract.* Almaty, 1975. – 26 p.
7. Smagulova, S.O. *Kazakh-language Periodicals of the 1920s and 1930s: Origins and Documentary Significance: Doctor of historical sc. thesis.* Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology; Scientific Advisor: Nurpeis, K.N., Esmagambetov, K.L. – Almaty, 2010. – 365 p.
8. Makhat, D. *The Propagation of Stalin's Concept of Command-Administrative Socialism in Periodicals (1925-1956): Doctor of historical sc. thesis.* Al-Farabi Kazakh National University; Scientific Advisor: Omarbekov, T. – Almaty, 2007. – 380 p.
9. Koigeldiev, M. "Kazakh Enlightenment and Nationalism", *Akykat*, 2013, No. 2, pp. 26-28.

10. The Issue of Public Education. // Aq Zhol, January 9, 1921, No. 12.
11. Textbooks Needed. // Aq Zhol, January 12, 1921, No. 13.
12. The Kazakh-Kyrgyz Institute. // Aq Zhol, January 16, 1921, No. 15.
13. Eliminating Illiteracy. // Aq Zhol, February 2, 1921, No. 21.
14. In Kazakhstan. // Aq Zhol, February 17, 1921, No. 26.
15. Where Are the Authors of Books?, Aq Zhol. // July 28, 1921, No. 81.
16. Khazhim Basimov, A Response to a Tashkent Companion. // Aq Zhol, September 14, 1921, No. 86.
17. Fagaylym, It Should Be Implemented. // Aq Zhol, April 9, 1922, No. 160.
18. Aliyev, The Responsibilities of the Student Youth. // Aq Zhol, January 16, 1921, No. 15.
19. «Aq Zhol» – Multivolume Collection, Almaty: South Kazakhstan Regional Museum of Political Repression Victims, 2011, Vol. 1, 357 p.
20. Decrees of Soviet Power, M.: State Political Literature Publishing House, 1957. p. 237.
21. Alash Orda: Collection of Documents, Almaty, 1992. – 192 p.
22. Women's Equality. // Aq Zhol, January 19, 1921, No. 16.
23. Women's Issues. // Aq Zhol, December 24, 1920, No. 6.
24. Red Terror: Political History of Kazakhstan (Collection of Documentary Materials on Political Repression of the 1920s-1950s), compiled by Koigeldiev, M.K., Polulyakh, V.I., Tleubaev, Sh.B. – Almaty: TPO "Tipografiya Operativnoy Pechati", 2008. – 307 p.
25. Azamat, The Kazakh-Kyrgyz Issue. // Aq Zhol, December 18, 1920, No. 4.
26. Azamat, The Language Issue. // Aq Zhol, January 4, 1921, No. 10.
27. Azamat, To the Kazakh-Kyrgyz Students. // Aq Zhol, December 10, 1920, No. 2.
28. Letter to the Administration // Aq Zhol, July 21, 1921, No. 79.
29. Let the Office Language Be in Kazakh! // Aq Zhol, February 26, 1921, No. 3
30. Regulation on the Use of Kazakh and Russian in the Institutions of the Kazakh Republic // Aq Zhol, April 16, 1921, No. 48.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Ақ жол" газеті – 25 томдық жинақ Алматы, 2020.- 121 б.
2. Тұрсын Х., Дюсембекова Ж., Айтмағамбетов Д. «Ақ жол» газетіндегі ұлттық-территориялық тұтастық қалыптастыру ұлттық идеясы аль-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршы тарих сериясы - №3 (114). 2024 // <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/download/1807/1025/4480> (дата обращения 20.01.2025)
3. ҚР Президенттік Мұрағаты 141-қор, 1-тізбе, 377-іс, 9-13 нн.
4. ҚР Президенттік Мұрағаты 141-қор, 1-тізбе, 395-іс, 529-534 нн.
5. Ақынжанов М. Баспасөзде Алашорда идеологиясының қалдығымен күресейік//Ауыл коммунисті. -1937. - №5 -3б.
6. Хасенов А.История развития казахской советской печати Южного Казахстана (1917-1925 гг.): Спец."История СССР; Автореферат. Алма-Ата, 1975. - 26 с.
7. Смагулова С.О. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы: тарих ғыл.докт...дис./ Ш.Ш.Уалиханов атын. Тарих және Этнология ин-ты; ғыл. кеңесші: Нұрпейіс К.Н., Есмағамбетов К.Л. - Алматы, 2010. - 365 б.
8. Д.Махат. Қазақстанда әміршіл-әкімшіл социализм жүйесін қалыптастырудың сталиндік концепциясының мерзімді басылымдарда насихатталуы (1925-1956 жж.): тарих ғыл. докт...дис./Әл-Фараби атын. Қаз. Ұлттық ун-ті.; ғыл.кеңесші Омарбеков Т. - Алматы, 2007. - 380 б.
9. Қойгелдиев М. Қазақ ағартушылығы және ұлтшылдығы// Ақиқат. - 2013. - № 2. - 26-28 бб.
10. Халық ағарту жайы // Ақ жол. - 1921. - 9 январь. - № 12
11. Оқу кітаптары керек // Ак жол. -1921. - 12 январь. - № 13
12. Қазақ қырғыз институты // Ак жол. - 1921. - 16 январь. - № 15
13. Сауатсыздықты жоғалту // Ак жол. - 1921. - 2 февраль. - № 21

14. Қазақстанда // Ақ жол. - 1921. - 17 февраль. - № 26
15. Кітап жазғандар қайдасыңдар? // Ақ жол. - 1921. - 28 июль. - №81
16. Хажым Басимов. Ташкентский жолдасқа жауап. // Ақ жол. - 1921. - 14 сентябрь. - №86
17. Фағайлым. Қолдану керек. // Ақ жол. - 1922. - 9 апрель. - №160
18. Алиев. Оқушы жастар міндеті. // Ақ жол. - 1921. - 16 январь. - №15.
19. «Ақ жол» - көптомдық. - Алматы: Оңтүстік Қазақстан облыстық саяси қуғын-сүргін құрбандары мұржайы, 2011. Т.1. - 357 б.
20. Декреты Советской власти. М.: Гос.изд.полит.литер., 1957. с. – 237
21. Алаш Орда. Сборник документов. Алматы 1992, - 192 бет.
22. Әйел теңдігі // Ақ жол.-1921.-19 январь.- №16
23. Әйел мәселесі // Ақ жол. - 1920.-24 декабрь.-№6
24. Красный Террор: Политическая история Казахстана (Сборник документальных материалов политических репрессий 20-50-х годов XX века). / Составители: Койгелдиев М.К., Полулях В.И., Тлеубаев Ш.Б. - Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2008. - 307 с.
25. Азамат. Қазақ-қырғыз мәселесі. // Ақ жол. - 1920. - 18 декабрь. - №4.
26. Азамат. Тіл мәселесі. // Ақ жол. - 1921. - 4 январь. - №10.
27. Азамат. Қазақ – қырғыз шәкірттеріне. // Ақ жол. - 1920. - 10 декабрь.-№2.
28. Басқармаға хат. // Ақ жол. - 1921. - 21 июль. - №79
29. Кеңсе тілі қазақша болсын! // Ақ жол. - 1921. - 26 февраль. - №30
30. Қазақ республикасының мекемелерінде қазақ һәм орыс тілін қолдану туралы нұсқа. // Ақ жол. - 1921. - 16 апрель. - №48

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20

ӘӨЖ /УДК/ UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.010>

Ермеккалиев А.У. *¹ Асымова Д.Б. ²

¹ PhD докторант Казахского национального государственного университета имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: ermekqali@gmail.com

² PhD Казахского национального государственного университета имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru

СОВЕТСКИЙ КАЗАХСТАН И НАРОДЫ ПРИБАЛТИКИ: АНАЛИЗ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПРИМЕРЕ НАСИЛЬСТВЕННЫХ МИГРАЦИЙ

Аннотация

Миграции массовые, вынужденные, насильственные занимают в истории народов СССР 1930-1940 годов определенное место. Диктуемые возможно стратегическими целями, те депортации народов Прибалтики отозвались и в далеком Казахстане. По сравнению с депортациями поляков, немцев, корейцев, данный аспект в отечественной историографии мало изучен. Исследование преследует цель реконструировать историю депортации на основе архивных данных, для переосмысления событий недавнего прошлого в современной интерпретации, выявить малоизученные аспекты проблемы. Использованы источники из фондов архивохранилищ Республики Казахстан (АП РК, ГАСКО, ГАКО, др.) и постсоветских государств, в частности Государственного Архива Российской Федерации (ГАРФ) и др. Информация о депортированных и их судьбах частично представлена в опубликованных сборниках официальных советских материалов и воспоминаний очевидцев, на страницах периодической печати и поисковых сайтах. В статье изложены результаты анализа предыстории процесса массовой неоднократной депортации жителей Литовской, Латышской, Эстонской ССР и Карело-Финской ССР в другие республики, и в Казахстан в том числе. Хронологические рамки исследования охватывают предвоенный, военный и поствоенный период; в пределах указанного диапазона отражены, по возможности, социокультурные аспекты темы. В статье дан анализ исторически обусловленных тенденций к эмпатии и межкультурной коммуникации между депортированными, с одной стороны, и – рядовыми казахами, - с другой. Также освещены современные аспекты сотрудничества государств по увековечиванию памяти о трагедии депортации «14 июня», ставшей символической датой в истории народов Прибалтики.

Ключевые слова: миграции, СССР, депортации, Казахстан, латыши, литовцы, эстонцы, Карело-Финская союзная республика, «спецпереселенцы», архивы

А.У. Ермаккалиев *¹ Д.Б. Асымова ²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ermekqali@gmail.com

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD, Алматы, Қазақстан
0000-0003-4322-4584 orcid

E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ БАЛТЫҚ ЕЛДЕРІ: ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ КӨШІ-ҚОНЫ МЫСАЛЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕРДІ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Көші-қон жаппай, мәжбүрлі, зорлық-зомбылық 1930-1940 жылдардағы КСРО халықтарының тарихында белгілі бір орынға ие. Мүмкін стратегиялық мақсаттарға байланысты Балтық жағалауы халықтарының депортациясы алыс Қазақстанда да кері қайтарылды. Поляктарды, немістерді, корейлерді депортациялаумен салыстырғанда, бұл аспект отандық тарихнамада аз зерттелген. Зерттеу мұрағат деректері негізінде депортация тарихын қайта құруға, қазіргі заманғы интерпретацияда өткен оқиғаларды қайта қарауға, мәселенің аз зерттелген аспектілерін анықтауға бағытталған. Қазақстан Республикасы мұрағат қоймаларының (ҚР ПА, ОҚОМА, ЖОМА, т.б.) және посткеңестік мемлекеттердің, атап айтқанда Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатының (РФМА, РФ ПА, т.б.) және т. б. қорларынан алынған дереккөздер пайдаланылды. депортацияланғандар және олардың тағдырлары туралы ақпарат ішінара ресми кеңестік материалдар мен куәгерлердің естеліктерінің жарияланған жинақтарында, мерзімді баспасөз беттерінде және іздеу сайттарында берілген. Мақалада литва, латыш, Эстония КСР және карело-фин КСР тұрғындарын басқа республикаларға, соның ішінде Қазақстанға жаппай депортациялау процесінің тарихын талдау нәтижелері баяндалған. Зерттеудің хронологиялық шеңбері соғысқа дейінгі, әскери және соғыстан кейінгі кезеңді қамтиды; көрсетілген ауқымда тақырыптың мүмкіндігінше әлеуметтік-мәдени аспектілері көрсетілген. Мақалада бір жағынан жер аударылғандар мен екінші жағынан қарапайым қазақтар арасындағы эмпатия мен мәдениетаралық қарым – қатынасқа тарихи негізделген тенденцияларға талдау жасалады. Сондай-ақ, Балтық жағалауы халықтары тарихындағы символдық күнге айналған "14 маусым" депортация трагедиясын еске алу бойынша мемлекеттер ынтымақтастығының заманауи аспектілері атап өтілді.

Кілт сөздер: көші-қон, КСРО, депортация, Қазақстан, латыштар, литвалықтар, эстондықтар, карело-фин Одақтық Республикасы, "арнайы қоныс аударушылар", мұрағаттар

Yermekkaliyev A.U. *¹ Assymova D.B. ²

¹ PhD student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ermekqali@gmail.com

² PhD, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

0000-0003-4322-4584 orcid

E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru

SOVIET KAZAKHSTAN AND THE BALTIC PEOPLES: ANALYSIS OF SOCIO-CULTURAL PROCESSES ON THE EXAMPLE OF FORCED MIGRATIONS

Abstract

Mass, forced, and forced migrations occupy a certain place in the history of the peoples of the USSR in the 1930s and 1940s. Dictated perhaps by strategic goals, those deportations of the Baltic peoples also reverberated in distant Kazakhstan. Compared with the deportations of Poles, Germans, and Koreans, this aspect has been little studied in Russian historiography. The research aims to reconstruct the history of

deportation based on archival data, to rethink the events of the recent past in a modern interpretation, to identify poorly understood aspects of the problem. Sources from the archives of the Republic of Kazakhstan (AP RK, GASCO, GAKO, etc.) and post-Soviet states, in particular the State Archive of the Russian Federation (GARF), etc., were used. Information about the deportees and their fates is partially presented in published collections of official Soviet materials and eyewitness memoirs, on the pages of periodicals and search sites. *Results.* The article presents the results of an analysis of the prehistory of the process of mass repeated deportation of residents of the Lithuanian, Latvian, Estonian and Karelo-Finnish SSR to other republics, including Kazakhstan. The chronological framework of the study covers the pre-war, military and post-war period; within the specified range, the socio-cultural aspects of the topic are reflected, if possible. The article analyzes historically determined trends towards empathy and intercultural communication between deportees, on the one hand, and ordinary Kazakhs, on the other. The article also highlights modern aspects of cooperation between states to perpetuate the memory of the tragedy of the deportation on June 14, which became a symbolic date in the history of the Baltic peoples.

Keywords: migrations, USSR, deportations, Kazakhstan, Latvians, Lithuanians, Estonians, Karelo-Finnish Union Republic, "special settlers", archives

Введение.

Знание недавнего прошлого служит основанием для исправления возможных просчетов и дальнейшего развития мирных плодотворных контактов между народами, для объективного изучения «белых пятен» истории, в том числе и драматических страниц, созданных в силу идеологических заблуждений и предвзятости. История СССР в 1930-1940 годы двадцатого столетия – драматический социокультурный процесс, когда внешний фактор (военное противостояние с блоком Германия – Испания – Япония) оказал влияние на внутривнутриполитическую обстановку в советском государстве. Западные границы СССР стали объектом пристального внимания учреждений ОГПУ-НКВД, шла негласная слежка за гражданами союзных республик, расположенных вблизи границ с Финляндией, Польшей. Нарастала истерия возможного их предательства, шпионажа и т.п. В этих условиях высший эшелон советского правительства видел выход в единовременном выселении данной категории граждан прибалтийских республик в более отдаленные от границы, регионы. И одной из конечных точек маршрута вселения был выбран Казахстан.

По целому ряду причин, данная тема остается в тени изложения этапов других социокультурных процессов в СССР. Данная статья нацелена на изучение антропологических аспектов насильственных миграционных волн, которые не обошли казахскую землю. В задачи исследования входил анализ категорий, выселенных из прибалтийских республик, вынужденных переселенцев, упоминаемых в советских документах. Изучение указанных процессов позволит переосмыслить с антропологических позиций степень нарушения прав советских граждан, принципа гендерных взаимоотношений в контексте массовых насильственных миграций.

Расширение тематических исследований может быть полезным для пополнения истории дипломатических отношений между народами, что, в свою очередь, станет фундаментом для диверсификации плодотворных контактов между Республикой Казахстан и современными прибалтийскими государствами.

Материалы и методы.

Освещение реальной истории появления народов Балтии в Казахстане в 1930-1940 годы сталкивалось с объективными и субъективными трудностями. Только после развала Союза и концептуального пересмотра позиции правительства по отношению к народам, ставшим жертвами необоснованных обвинений в измене Родине и прочих немыслимых потенциальных преступлениях, граждане Балтии имеют возможность публиковать мемуары и даже искать потерянных во время массовых депортаций, родных. Государства Балтии и руководство Республики Казахстан в обозначенном аспекте имеют договоренности о взаимном обмене архивными данными; каких-либо препятствий сегодня в этом плане не имеется. [1], [2] В настоящее время доступными для отечественных исследователей являются источники из фондов архивов постсоветских государств, таких как: Государственный Архив Российской Федерации

(ГА РФ), Архив Президента Российской Федерации (АП РФ), Центральный Архив Федеральной службы России (ЦА ФСБ). Из отечественных архивохранилищ материалы советского периода больше отложились в Архиве Президента Республики Казахстан (АП РК). Определенный пласт материалов отложился в региональных (областных) архивах Казахстана, таких как Государственный Архив Жамбылской (ГА ЖО) и Южно-Казахстанской области (ГА ЮКО), Госархив Костанайской области (ГА КО). С учетом особенностей практики депортаций в СССР, по характеру документы представляют собой императивы (приказы, постановления, указы), составленные на разных уровнях управления, равно как статистические отчетные данные (о количестве переселенцев, прибытии их на места вселения) и т.п. Важный раздел источников – воспоминания жертв репрессий (депортаций), членов их семей и потомков, сведения о воинах, освобождавших Прибалтику [3], [4]. Большим подспорьем послужили опубликованные в России [9] и Казахстане сборники документов [8] и др. Известное место в разряде источников занимают публицистические материалы периодической печати (*Қазақстан теміржолшысы*, *Парламентская газета*, *Gazeta.ru*). Тема изучена на основе междисциплинарных исследований: применялись общенаучные методы, используемые в истории, антропологии, этнологии, географии. Для достижения поставленной цели и задач использованы эмпирические методы, такие как: работа с архивными документами; с географическими картами, а также теоретические методы – анализа и синтеза, индукции и дедукции, компаративный, статистические (количественные), анализа биографического материала по персоналиям и группам и проч. Прикладные методы обработки данных, полученных в ходе исследования: идентификация и верификация, описание, классификация и систематизация собранных источников.

Обсуждение.

Термин «насильственная депортация» применим к советской практике обращения с гражданами определенной национальной принадлежности в период режима Сталина – Берия. Причины столь громоздкой и изощренной схемы разлучения граждан с исторической Родиной порой трудно объяснить: настолько процесс был негуманным, настолько и экономически убыточным, например, использовать ресурс железной дороги Союза для перемещения живой человеческой массы с одного конца страны в другой. Особенностью хронологического периода, который рассмотрен в статье, были предвоенные (1935-1939) и военные и даже поствоенные (1941-1947) годы, когда железнодорожные магистрали преимущественно должны были обслуживать нужды советской армии. Антропологический подход и выявляет наличие субъективных факторов в самой идее выселений (депортаций); образ «врага народа» был настолько демонизирован в руководстве СССР, что все разумные доводы против депортаций отменялись изначально.

Выбранная нами тема исследования неоднозначно интерпретируется теми, кто к ней прибегает, - например, в советский период преобладала тенденция к обвинению народов Прибалтики в потенциальной «измене». В современной западной историографии и публицистике прямо имеют место противоположные суждения, с обвинительным вектором в сторону советской системы. Соответственно, применяются такие термины, как «оккупанты» [8]. Поводом к росту тематических публикаций на зарубежных Интернет-сайтах становятся обращения потомков депортированных, ходатайствующих о восстановлении их прав либо поиске родных, а также просьбы к госорганам мест «вселения» проявить заботу о захоронениях [5].

Цифровые сведения по малоизученным этносам, также депортированным «за Урал», имеет смысл сопоставить с данными по другим народам Прибалтики, подвергшимся депортации. Российский исследователь В.Н. Земсков приводит статистику по ижорским финнам, которые оказались в 1935 году в казахских землях: всего 8423 человека, при том, что из них более 2100 человек стали жить в Северном Казахстане, и более 6300 человек – на юге республики [6].

Зарубежные англоязычные издания однозначно негативно оценивают роль Сталина и Берия; на фактах доказывается абсурдность депортационных механизмов. Например, Виолетта Даволоте - профессор Вильнюсского университета и Томас Балкелис - старший научный сотрудник Литовского института истории в Вильнюсе исследовали архивы, читали свидетельские

показания, брали интервью у бывших депортированных и изучали артефакты [23]. Томас Лейн из Брэдфордского университета, Великобритания на основе изучения официальных документов и показаний выживших жертв сталинских депортаций и их детей, исследует причины насильственного выселения жителей Прибалтики [24]. В современной литовской историографии события 1940-1953 годов получили специальное наименование «Lietuvos gyventojų tremimai 1940-1953 m.». Они трактуются как «принудительное выселение гражданского населения Литвы к месту жительства и постоянного нахождения на специально отведённой территории СССР без права на возвращение, проводимое властями СССР в 1940-1941 и 1945-1952 г.», сообщает сайт [5].

Эти и другие драматические события в контексте создания СССР и сталинской тоталитарной политики в национальном вопросе освещены в трудах зарубежных советологов [22], [26] и других.

В ряде публикаций сообщается, что прибывшим из Прибалтики были подготовлены на местах вселений дома и работа. В действительности, перебрасывать жителей с севера континента в южные области Казахстана (Кызылординскую, Джамбульскую), к примеру, отрицательно сказывалось на их здоровье не могло способствовать росту производительности местной экономики. Литовские научные издания освещают аспекты темы депортаций [25].

Следует подчеркнуть, что выбранная тема освещена в специальной литературе, в частности в отечественной историографии, в меньшей степени, нежели, например, депортация немцев, корейцев, поляков и народов Кавказа. Возможно, это связано с тем, что численность выселенных в Казахстан латышей, литовцев и эстонцев была меньше по сравнению с другими народами, также ставшими жертвой единовременных депортаций. Другая причина слабой освещенности темы заключается в ослаблении контактов после распада Союза; молодые государства Балтии и Центральной Азии искали свои пути решения образовавшихся в 1990 годы проблем макроэкономического уровня. Теперь, спустя более тридцати лет после обретения Независимости, выстраивается новая парадигма отношений в пределах евразийского континента, когда государственные потребности выводят на поиск партнеров для совместной реализации масштабных проектов. Казахские историки безусловно вносят посильный вклад в изучение вопросов депортации прибалтийских граждан Союза [27]. В их трудах заметно проведение исторических параллелей с другими миграционными волнами, вследствие которых в республике выросло процентное соотношение поляков, корейцев, немцев, калмыков, чеченцев и др. [2].

Данные по истории депортации в Казахстан народов Прибалтики в том числе приводятся в трудах казахских ученых: С. Шаймухановой и Т. Макалакова [21], А. Абдулиной [1] и др. Цифровые сведения о ходе переселения в Кустанайскую область литовцев приводит исследователь А.Н. Табулденов [17]. Однако все вышеперечисленные публикации все еще не в полной мере отражают социокультурные процессы в связи с массовой вынужденной иммиграцией в Казахстан в указанный период. Соответственно, в учебниках и учебных пособиях для школ, ССУЗов и ВУЗов данная тема не получила достаточно емкого отражения.

Результаты.

Изучение источников позволило прийти к пониманию абсолютной скованности поведения граждан, которые внезапно должны были покинуть обжитые места и отправиться в неизвестность, затем, прибыв к месту назначения, адаптироваться к чужому языку, традициям, климату и проч. Тем более, что в сопроводительных документах они были уже снабжены «ярлыками»: политическими, как, например, «фабриканты», «помещики», «члены буржуазного правительства», либо гендерно-унизительными, как «проститутки» (обозначенную категорию направили в Северный Казахстан на пять лет) [16]. Таким образом, организаторы депортаций как бы предопределили будущую судьбу тех, кого и без того вырвали из привычной среды, иными словами, органы НКВД-ОГПУ покушались на базовые антропологические характеристики людей. Для исполнителей правительственных постановлений депортированные словно выпадали из статуса сограждан, становясь лишь неодушевленным предметом или объектом воздействия, причем негуманного и совершенно абстрактного.

Статистика выселенцев из Прибалтики в Казахстан представляет на данный момент несистематизированные, фрагментарные данные; часть данных утеряны, ведь в ходе депортации зачастую не брались в учет умершие по пути, скрываться данные могли администрацией с целью получения бюджетных средств согласно разнарядке. То есть, субъективный фактор мог оказывать определенное влияние на учет количества депортированных латышей, литовцев и эстонцев. Часть данных удалось идентифицировать из воспоминаний и публикаций краеведов, историков, на информационных сайтах [12]. Растет интерес к теме, особенно в последние десятилетия, и результаты наших поисков представлены ниже.

В 1940 году в состав СССР были приняты Молдавская, Литовская, Латвийская и Эстонская ССР. Шестнадцатой союзной «сестрой» стала Карело-Финская ССР, поскольку по окончании советско-финской войны 1939-1940 годов Карельская АССР была преобразована в союзную республику [19].

Советское руководство, складывается такое ощущение, «отрабатывало» границы последовательно: сначала выселило финнов-ингерманландцев из Карелии и Ленинградской области. Как известно, затем пришел черед автономии немцев Поволжья. Разрушение автономии немцев в СССР также имеет прямое отношение к истории Казахстана; немцев массово выслали на проживание на берега рр. Ишим, Чу, соответственно, данный процесс и его последствия достаточно освещены в научной литературе и публицистике [26].

Операция по выселению прибалтийских народов 1941 года была секретной. В зарубежных изданиях дата 14 июня 1941 г. стала нарицательной, поскольку именно 14 июня в СССР утвержден был «План мероприятий НКВД по этапированию, расселению и трудоустройству спецконтингентов, высылаемых из Литовской, Латвийской, Эстонской и Молдавской ССР». Соответственно, многие потомки депортированных считают указанную дату днем поименования своих родных; историческая панорама депортации ассоциируется именно с 14 июня 1941 года.

Между тем, на наш взгляд, представляют интерес малоизвестные сведения о депортации финнов в Казахскую степь, состоявшейся в 1935 году. Данный факт выпадает из общей схемы «июня», поскольку еще до 1941 года, не непосредственно перед Второй мировой войной, а шестью годами ранее, из Прибалтики были выселены финны. Среди финского населения был произведен отбор. То были финны-ингерманландцы, или так называемые ижорские финны, проживавшие вблизи, в приграничной полосе с Ленинградом, в количестве 200 тысяч человек. Термин «ижорские» у советского поколения может ассоциироваться с названием черно-белого «Ижорский батальон» советского художественного фильма, снятого на киностудии «Ленфильм» в 1972 году. Содержание ленты относится к защите Ленинграда рабочими Ижорского завода, то есть география сюжета охватывает регион проживания финнов-ингерманландцев.

В ходе первичной депортации, с 6 апреля по 1 мая 1935 года, часть ижорских финнов была выселена в Казахстан, по данным НКВД СССР, в количестве 1698 семей, или 7637 человек [24]. Столь массовая иммиграция – более семи с половиной тысяч финнов, в республику не могла остаться незамеченной, но об этом факте в литературе информацию обнаружить сложно. Как удастся выяснить, «финский» вопрос в истории советской внешней политики и дипломатии был табуирован, соответственно в историографии также получил освещение не в полной мере.

Затем, в 1939 году, параллельно с советскими немцами, депортации вновь подверглись финны-ингерманландцы. Часть их была выселена из Ленинградской области в сентябре 1941 года. В Казахской республике финнов принимали Южно-Казахстанская и Джамбулская области, о чем свидетельствует «Список размещения переселенцев-финнов по Южно-Казахстанской области» [25] и «Сведения о расселении переселенцев-финнов по колхозам Коктерекского района» [26].

Весь процесс высылки происходил под неусыпным контролем НКВД, сводки по спецпоселениям ГУЛАГа на регулярной основе докладывались в Москву. За два месяца до нападения фашистской армии на Советский Союз, состоялась очередная акция по выселению приграничных жителей, с ярлыком «предателей». Например, поступили «сведения о контингенте ссыльнопоселенцев, выселенных в мае-июне 1941 г. из республик Прибалтики и др.» [27].

Расселены они были в том числе в Казахской ССР в количестве 15 413 человек (в данное число входили депортированные из Литовской, Латвийской, Молдавской и западных областей Украинской ССР) [27]. Республика стала местом расселения тысяч обездоленных, напуганных, растерянных людей, истощенных в дороге. Предстоит большая работа по сбору воспоминаний очевидцев той ситуации, местных казахов, которые могли запомнить трудные имена и фамилии иммигрантов, сообщить подробности их обустройства и дальнейшего пребывания в Казахстане.

В соответствии с «Планом мероприятий...» от 14 июня 1941 года, из республик Балтии были депортированы конкретные категории. В документах они значились как: «бывшие фабриканты», «помещики», «члены буржуазных правительств», а также «члены их семей». Эти наименования весьма напоминают те ярлыки, которые использовались к репрессированным казахстанцам: «баи», «кулаки», «алашордынцы», что свидетельствует об общности обвинений, предъявленных к классовым «врагам». Выселенных из Прибалтики граждан расселили в республике на землях нескольких областей: Актюбинская, Карагандинская, Кзыл-Ординская, Кустанайская и Южно-Казахстанская [16].

Цифровые показатели в июне-июле 1941 года были таковы: в КазССР из Прибалтики прибыло 656 чел., из Молдавии – 9954 чел. [7]. Эти сведения нельзя путать с теми, что показала перепись населения 1939 г. в Казахстане, когда были учтены в республике 3569 латышей, 808 литовцев [7]. Известно, что в ходе революции 1917 года и гражданской войны, в республиках СССР увеличилось число латышей (красные латышские стрелки), к примеру. То есть, не все латыши в Казахстане были жертвами депортации 1941 года, а возможно заселились добровольно в более ранний период.

Российская исследовательница Н. Лебедева на основе источников из РГАСПИ приводит цифры по депортированным в июне 1941 года латышам обобщено: «... из Латвии были направлены в Красноярский край и Новосибирскую область, а также в Карагандинскую область Казахстана. В лагеря для военнопленных поступил 5921 человек, а 10 396 человек прибыли в места своей ссылки» [25].

Статистика по депортированным эстонцам также приблизительно. По сведениям Международного историко-просветительского общества «Мемориал», утверждает А.Абдулина, в эшелонах за пределы республики в ночь с 14 на 15 июня 1941 г. «преимущественно в Сибирь было отправлено около 10 016 человек. Многие эстонцы находились в заключении в Карагандинском и Степном исправительно-трудовых лагерях» [1].

Далее, следует учесть еще одну специфическую категорию депортированных в Казахстан в годы Второй мировой войны из Прибалтики лиц, а именно трудпоселенцев. Это были не обязательно этнические латыши, финны, литовцы. Это были трудармейцы, также пораженные частично в правах советские граждане, отбывавшие срок на трудовом фронте [20]. В числе эвакуированных из Карело-Финской ССР в июле 1941 года трудпоселенцев, общее количество семей составляло 10 009, в них - 29 619 человек. Из них прибыли по эвакуации: в Киргизскую ССР – 1210 чел., Казахскую ССР – 13 [23]. В данной категории принадлежность к месту высылки (республики Прибалтики) еще не означает, что они представляли местные этнические группы.

Общую картину депортации дополняли нетипичные группы, и это исторический факт. В июне-июле 1941 года на территорию Гурьевской области (ныне – Атырауская) Казахстана прибыло из прибалтийских республик 488 выселенных проституток, которые были расселены в Баксайском районе в овцесовхозе - 30 чел., в Макатском районе - 360 чел., прикрепив к строительной конторе Казнефтекомбината на постройке железной дороги, остальные 98 чел. Были размещены в областном центре г. Гурьеве на предприятиях Облместпрома и Облпромсоюза. На территорию Карагандинской обл. прибыло из Латвии 168 проституток, которые были расселены по совхозам Шетского р-на [22]. Такая же категория лиц была депортирована из западных областей Украины и Белоруссии, и доставляла немало хлопот местным органам. Так, к примеру, отмечалось: «В Айртаусском и Кокшетаусском районах Северо-Казахстанской области размещено свыше 300 проституток, которые совершенно не трудоустроены, квартир не имеют,

проживают где попало – в банях, скотных дворах, сараях, или в степи в стогах сена; ходят раздетые, разутые; средств для существования не имеют» [7]. Примерно картина повторялась в Актюбинской области: «...В Иргизском районе размещено 12 проституток, которые совершенно не трудоустроены: от предлагаемой им работы в колхозах отказываются (кроме двух). Квартир им никто не предоставляет, живут где попало, ночуя иногда в стогах сена, абсолютно не имея ни белья, ни обуви, ни одежды, ходят полуголые. Все двенадцать проституток пытались бежать, десять были задержаны и вселены на прежнее место» [21]. В документах с мест докладывалось, что контингент развращает своими действиями подростков и молодежь, однако сообщалось вскользь, намеками, чтобы не вызвать гнев свыше. Эти сведения с мест могли бы быть подкреплены воспоминаниями очевидцев, однако предмет обсуждения был достаточно щепетилён, чтобы его оглашать публично, в советской идеологии это было невозможно.

Тем не менее, к вновь прибывшим из прибалтийских республик девушкам и женщинам у местных жителей могло сформироваться негативное в целом отношение. Тем более, что преобладающая часть выселённых с Балтийского побережья размещалась в южных областях Казахстана, где были прочны устои мусульманства и строго выдерживались нормы поведения для женщин и девушек. Приказ наркома НКВД СССР Л. Берия за № 001175 от 30 августа 1941 г. назывался: «О мероприятиях по проведению операции по переселению немцев и финнов из пригорода Ленинграда в Казахскую ССР». Совершенно секретно». В том приказе есть между тем следующее распоряжение относительно географии вселений: «...Наркому внутренних дел КазССР т. Бабкину обеспечить организацию в Карагандинской, Кызыл-Ординской, Южно-Казахстанской и Джамбулской областях прием и расселение переселяемых в местах, определяемых СНК КазССР» [16].

Когда западная граница СССР подверглась реальному нападению, механизм депортаций стал еще более жестким. Процесс не только не прекратился, напротив, им занимались тщательно, доводя до абсурда. На местах в республике получили инструкции, по размещению прибывающих. Объяснить это сложно с позиций обычных рассуждений, насколько цинично распоряжались жизнями тысяч граждан в Кремле.

С началом войны, в осенние месяцы 1941 года, началась засекреченная эвакуация силами НКВД из пригородов Ленинграда немцев и финнов. То есть, то могли оказаться те переселенцы, которых ранее выселили сюда из близлежащих районов Прибалтики. Согласно директиве членов Советского правительства «о немедленном переселении из пригородов Ленинграда немецкого и финского населения в количестве 96 000 чел.», было решено отправить «в Казахстан – 15 000 чел., в Красноярский край – 24 000 чел., в Новосибирскую обл. – 24 000 чел., в Алтайский край – 12 000 чел. и Омскую обл. – 21 000 чел.» 29 августа 1941 года данную акцию инициировали с санкции Сталина «Молотов, Маленков, Косыгин, Жданов» [19].

Вновь Казахская республика оказывалась в роли принимающей стороны, не располагая финансовыми и материальными средствами к обеспечению нормальных условий для большой массы людей. В обстановке военного времени оспорить приказы Берии было равносильно самоубийству... Естественно, и прибывшие на места депортированные испытывали невероятные лишения, физические и моральные. Л.Берия словно намеренно направлял в республику сотни и тысячи граждан, сознательно указывая в директивах те южные области, где бы северные этносы переносили как можно сложнее выпавшие на их долю мытарства. Отсюда высокий процент умерших от болезней, психических и физических, а также умерших до срока, среди депортированных, предсказать было несложно. Людей практически отправили на верную гибель.

Об отношении казахов к вновь прибывавшим жителям Прибалтики в конце 1930 – 1940 годы сегодня помогают восстановить мемуары, воспоминания свидетелей, архивы семейные и личные, газетные публикации. Советская пропаганда формировала негативный образ «спецпоселенцев», что не способствовало складыванию дружественных отношений. Вместе с тем, люди на местах с пониманием относились к депортированным, детям, старикам, старались поддержать их.

Формально 14 июня Советское государство предъявило ультиматум Литве, 16 июня – Латвии и Эстонии [17]. Директива от 14 июня 1941 г. предусматривала выселение свыше 80 тысяч чел. Часть населения предполагалось разместить в Казахстане, из них в одной Кустанайской области – около 2 тыс. чел. [18].

Обобщенные статистические показатели депортации в КазССР части населения из других союзных республик позволяют сопоставить количественное соотношение разных этнических групп. В частности, встречаются сведения по численности переселенных из Карело-Финской ССР. Так, по данным Архива Президента Республики Казахстан, «...с августа 1941 по январь 1942 года в Казахскую ССР из Карело-Финской ССР – 550 чел., Литовской ССР – 231, Латвийской ССР – 294, Эстонской ССР – 158. Из них было ... 39 литовцев, 159 латышей...» [12].

Характерно, что принудительные миграции из Прибалтики в Казахстан продолжились и после Победы, особенно в 1947-1948 гг., в ходе борьбы с вооружённым сопротивлением советской власти, особенно в Литве и Западной Украине [20]. Было принято кодовое название «Прибой» для проведения выселения жителей Прибалтики в 1949 году. Так, в Эстонии в марте 1949 года депортации подверглись 20 535 чел. Из Литвы выселили почти 32 тыс. человек, из Латвии – чуть более 42 тыс. Депортированные жители Прибалтики направлялись снова в Казахстан, Башкирию, Сибирь, без права вернуться на Родину до конца жизни. Из трех прибалтийских республик в последних числах марта 1949 года, по данным Д. Окунева, было выслано 94 779 чел. [13]. Одной из причин санкционирования Сталиным данной волны переселений из Прибалтики специалисты называют слабое проведение коллективизации в регионе; возможно, имелись и иные причины.

Население было встревожено, когда вновь в казахские степи доставили в вагонах выселенцев. Руководство республики не имело возможности оспорить распоряжения центра, аргументировать отказ под предлогом восстановления экономики края. И такая перманентная иммиграция продолжалась. Прибывшие в места вселения латыши и эстонцы не могли исполнять обычаи своей протестантской (лютеранской) церкви, т.к. в южных областях Казахстана в те годы не было храмов, куда они могли бы ходить. То есть переселенцы были заведомо ограничены в реализации своих духовных потребностей и вынуждены были молиться в домах, скрытно.

...Примерно в 1951 году новая миграционная волна захлестнула республику: десятки тысяч раскулаченных, по постановлению от 5 сентября 1951 г., были высланы на «спецпоселение» в Казахстан из Прибалтики, Правобережной Молдавии, Западной Украины и Западной Белоруссии [16].

История XX века складывалась неоднозначно: так в Прибалтику в годы военных испытаний и борьбы с нацизмом, советское командование мобилизовало бойцов из республик Средней Азии и Казахстана. Столицей Карело-Финской республики официально был г. Петрозаводск, однако из-за оккупации временной столицей был назначен город Беломорск. В годы войны большая часть Карело-Финской ССР была оккупирована Финляндией в 1941 году, и лишь 3 года спустя, после наступательной операции советской армии территория была освобождена. К этой операции имели прямое отношение казахстанцы. Современные поисковые сайты содержат немало фамилий воинов-казахстанцев, погибших в Карелии. Среди них: Агамбаев Набиулла, служил в составе 99-й гвардейской стрелковой дивизии. Погиб 3 августа 1944 года, захоронен: Карело-Финская ССР, Питкярантский район, безымянная высота [4].

В конце войны и послевоенный восстановительный период Казахстан оказал неоценимую помощь республикам Прибалтики. Уже 1 сентября 1944 года вышло Постановление советского Правительства «О мерах неотложной помощи по восстановлению сельского хозяйства Литовской, Латвийской и Карело-Финской ССР», реализация которого возлагалась в том числе и на КазССР.

В постсоветских государствах волонтерами устанавливаются места казахстанских бойцов, встретивших последний день в Карелии. Так, поисковый отряд "Видлицкий рубеж" (Карелия) и Лодейнопольский отряд "Переправа", обнаружили захоронение красноармейцев 7-го отдельного

мотоциклетного полка, погибших и пропавших без вести в июле 1941 года в Олонецком районе Республики Карелия. В списке есть бойцы из 314-й стрелковой дивизии, погибшие в финском плену и похороненных в Карелии. Выборка отражает географию призыва и возраст бойцов: Акимжан Ахметов, 1917 г.р., родился в Павлодарской области, Р. Байжамов, 1920 г.р., призывался Сарыагашским РВК в КазССР, Кахарман Иманов, 1918 г.р., со станции Талгар Илийского района Алмаатинской области, Н. С. Корнеев, 1914 г.р., из Восточно-Казахстанской области, Мухашен Сатвалдин, 1918 г.р., из Жарминского района Семипалатинской области, Башим Суралинов, 1921 г.р., с/с Майбалыкский, Пресновского района Северо-Казахстанской области, Мохад Тулижанов, 1920 г.р., из Кокчетавского района Северо-Казахстанской области и др.

В годы Второй мировой войны на территории Карелии располагались финские лагеря военнопленных. Имена казахстанцев, погибших в финском плену в Карелии, ныне находят поисковые отряды; в числе найденных есть бойцы 314-й стрелковой дивизии из Павлодарской и Северо-Казахстанской областей [14]. Так история военного противостояния держав, советского государства тесно переплелась с историей Казахской ССР. Глубоко символично, что могилки депортированных жителей Прибалтики остались в казахской земле, тогда как братские могилы воинов-казахстанцев – в прибалтийских областях. Такова цена идеологических установок, которые не щадили человечность, разрушали этничность во имя классово нацеленных программ партий, идейных задач отдельных лидеров.

Противопоставление народов друг другу в практике НКВД СССР общеизвестно. Такой подход изначально противоречит принципу человеческой коммуникации, когда преобладает стремление искать общие черты. Если, к примеру, обратиться к культурному наследию народов Прибалтики, то безусловно, и казахи, и финны обладают таким бесценным достоянием как эпос. К примеру, знаменитый карело-финский эпос «Калевала» создан на финском языке, но составляет сокровищницу мировой культуры [9]. «Калевала» можно сравнить с тюркскими эпосами «Камбар-батыр», «Кобланды-батыр», «Шора-батыр» и др., где так же в содержании присутствуют реликтовые верования, элементы магии и герои-батыры.

На современном этапе Республика Казахстан и Прибалтийские государства делают шаги на пути сотрудничества в области туризма, медицины и фармацевтики, казахстанские студенты стремятся образование в Морской академии и медицинских университетах Латвии. В 2023 году подписан Меморандум о сотрудничестве между Национальной академией наук Республики Казахстан и Литовской академией наук [15]. Перспективное направление сотрудничества стран — это транзит посредством железных дорог, которые благодаря Казахстану соединят в будущем Китай и страны Европы, возрождая маршруты «Шелкового пути». Государства проявляют заинтересованность в таком проекте, как Транскаспийский международный транспортный маршрут [10].

Большая работа проводится по укреплению культурных контактов. Как отмечается представителями МИД Латвии, «...В Латвии ценят тот факт, что Казахстан передал руководству Латвии архивные документы о репрессированных латышах, в частности, сотнях женщин-латышек, прошедших АЛЖИР» [11]. Литовскими общественными деятелями инициирован информационный проект «Миссия – Сибирь», в ходе которого совместно с казахстанскими волонтерами идет поиск захоронений, документальных свидетельств и других данных о депортированных литовцах. Эти и другие акции международного характера формируют аутентичную историческую память, воспитывают уважение к старшему поколению у подрастающих поколений.

Заключение.

Советский Казахстан принял в довоенные и военные годы большой поток иммигрантов из Прибалтики, в сжатые сроки они были размещены, по возможности обеспечены жильем и питанием. Статистика количества депортированных латышей, литовцев и эстонцев окончательно не систематизирована ввиду того, что в сводках НКВД и с мест записывались вместе разные этнические группы. Отчеты поступали из разных регионов, которые в единую базу сведены не

были. Вместе с тем, из памяти казахстанцев невозможно вытравить очевидное. В годы войны спецпереселенцы трудились наравне с местными жителями, наиболее образованные преподавали в аульных школах. Однако не были открыты классы для обучения на родном языке латышей, литовцев, эстонцев и многих других народов. Соответственно, они не получали учебники, газеты и журналы на родном языке. Не могли они в условиях депортации исправлять в надлежащей мере обычаи лютеранской церкви, по ряду объективных причин.

Данная страница истории навсегда вписана в летопись многонациональной республики Казахстан. Политические «эксперименты» XX века в СССР напоминают об опасности эскалации нацизма, предубеждений в национальном вопросе и разного рода «измов» (социализм, коммунизм). История той масштабной депортации ныне изучается казахстанскими учеными, в рамках работы Государственной Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. С обретением Независимости наступил момент открытого обнародования материалов по репрессиям советских граждан. Формируются документальные сборники, статистические данные выверяются и включаются в учебники и хрестоматии. Историческая справедливость должна восторжествовать, чтобы не допустить повторения трагедии унижения человеческого достоинства, которая имела место в СССР в первой половине XX века.

Источники:

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

АП РФ – Архив Президента Российской Федерации

ГА ЖО – Государственный Архив Жамбылской области

ГАРФ – Государственный Архив Российской Федерации

ГА ЮКО – Государственный Архив Южно-Казахстанской области

ЦА ФСБ - Центральный Архив Федеральной службы России

Sources:

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

AP RF – Archive of the President of the Russian Federation

GA ZhR – State Archive of Zhambyl region

GARF – State Archive of the Russian Federation

GA of SKR – State Archive of South Kazakhstan region

CA FSR - Central Archive of the Federal Service of Russia

Список использованной литературы:

1. Абдулина, 2020 - Абдулина А. Эстонцы в Казахстане: Исторические факты и современность. 6 августа 2020 г. <https://newsroom.kz/18062/ma-taaralda-y-rylys-zh-mystaryna-partiyaly-ba-ylau-zh-rgizildi>

2. Алдажуманов, 1997 - Алдажуманов К. С., Алдажуманов Е. К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 243 с.

3. База данных – База данных по защитникам Отечества, погибшим на территории Карелии в 1941-1944 гг.: <http://obd-pobeda.karelia.ru/>

4. Батырларға тағзым – Батырларға тағзым. <https://tengrinews.kz/pobediteli/veteran/3202/>

5. Депортация литовцев – Депортация литовцев в Сибирь // <https://www.delfi.lt/ru/news/live/deportaciya-litovcev-v-sibir-deti-ssylnyh-o-sudbah-svoih-semey-87453527>

6. Земсков, 2003 – Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. М.: Наука, 2003. 415 с.

7. Из истории депортаций, 2019 – Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов. Т. 3. Алматы: ЛЕМ, 2019. 708 с.

8. История сталинского ГУЛАГа, 2004 – История сталинского ГУЛАГа. Т. 1. Массовые репрессии в СССР. / Отв. ред. Н. Верт, С.В. Мироненко. М.: РОССПЭН, 2004. с.

9. Калевала, 2015 - Калевала: Энос. (Карело-финский эпос в пересказе П. Крусанова). 2015. 11 с.
10. Қазақстан теміржолшысы, 2024 - Қазақстан теміржолшысы. 16.05.2024, // <https://rail-news.kz/ru/news/17501-qazaqstan-men-latviia-transkaspiai-dalizin-damytu-turaly-memorandumga-qol-qoidy.html>
11. Маклаков Ю. Казахстан и Латвию связывает многолетняя дружба // ЛИТЕР_Неделя. 19 апреля 2012 года.
12. Миронов Н. Многонациональный Казахстан впервые отметил День благодарности // Вечерняя Москва. 2 марта 2016 года. С. 4.
13. Окунев, 2019 - Окунев Д. «Националисты и бандиты»: как Сталин депортировал прибалтов // Gazeta.ru от 25 марта 2019 года.
14. Погибли в июле 1941 года, 2024 - Погибли в июле 1941 года. 24.02.2024. <https://ru.sputnik.kz/20240224/pogibli-v-iyule-1941-goda-rossiyskie-poiskoviki-ischut-semi-kazakhstanskikh-voinov-42476466.html>
15. Сайт МИД РК - Сайт Министерства Иностранных Дел Республики Казахстан, 2023. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/503?lang=ru>
16. Сталинские депортации, 2005 - Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. Н. Л. Поболь П. М. Полян. М. : МФД : Материк, 2005. 904 с.
17. Табулденов, 2020 - Табулденов А.Н. Динамика численности депортированных народов в Северном Казахстане в 30–40-е гг. XX в. // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2020. Т. 7. № 3 (27). С. 34–47.
18. Трагедия, 2002 - Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т.4. 1934–1936. М.: РОССПЭН, 2002. 1056 с.
19. Третьякова, 2019 - Третьякова М. Какие республики входили в состав СССР // Парламентская газета. 30.12.2019. <https://www.pnp.ru/social/sssr-nachalsya-s-chetyryokh-respublik.html>
20. Чумаков, Ремизов, 2007 - Чумаков Г.В., Ремизов А.Н. Бригада: История 1-й партизанской бригады Карельского фронта. Петрозаводск: RIF Comranі, 2007. 358 с.
21. Шаймуханова, Макалаков, 2012 - Шаймуханова С.Д., Макалаков Т.Ж. Вклад спецпереселенцев и депортированных народов в развитие экономики Центрального Казахстана // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 3. С. 22–34. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=6498>
22. Brubaker, 1994 - Brubaker R. Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account // Theory and Society. Nr. 23 (1). 1994. Pp. 47–78.
23. Davoliūtė, Balkelis, 2018 - Davoliūtė V., Balkelis T. Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States. Central European University Press, 2018. 230 p.
24. Lane, 2004 - Lane T. Victims of Stalin and Hitler: The Exodus of Poles and Balts to Britain. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. 292 p.
25. Lebedeva, 2002 - Lebedeva N. Deportations from Poland and the Baltic States to the USSR in 1939–1941: Common Features and Specific Traits. Lithuanian Historical Studies. 2002. Nr. 7(1). Pp. 95–112.
26. Martin, 2001 - Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939, Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 2001. 496 p.
27. Yensenov et al, 2022 - Yensenov, K., Naimanbayev, B., Orazbakov, A., Nurbekova, R., & Bulgynbaeva, A. Rehabilitation of Deportees to Kazakhstan. Migration Letters. 2022, 19(5). 667–676.

References:

1. Abdulina A. Estontsy v Kazakhstane: Istoricheskie fakty i sovremennost' [Estonians in Kazakhstan: Historical facts and modernity]. August 6, 2020. (in Rus.) <https://newsroom.kz/18062/ma-taaralda-y-rylys-zh-mystaryna-partiyaly-ba-ylau-zh-rgizildi>

2. Aldazhumanov, 1997 - Aldazhumanov K. S., Aldazhumanov E. K. *Deportatsiya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima* [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. Almaty, 1997. 243 p. (in Rus.)
3. Baza dannyykh po zashchitnikam Otechestva, pogibshim na territorii Karelii v 1941-1944 gg. [Database on defenders of the Fatherland who died on the territory of Karelia in 1941-1944] (in Rus.): <http://obd-pobeda.karelia.ru/> (in Rus.)
4. Batyrlarğa taъzym [Homage to the heroes] (in Kaz.) <https://tengrinews.kz/pobediteli/veteran/3202/>
5. Brubaker R. *Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutional Account* // *Theory and Society*. Nr. 23 (1). 1994. Pp. 47-78.
6. Chumakov G. V., Remizov A. N. *Brigada: Istoriya 1-i partizanskoi brigady Karel'skogo fronta* [Brigade: The history of the 1st partisan brigade of the Karelian Front]. Petrozavodsk, 2007. 358 p. (in Rus.)
7. Davoliūtė V., Balkelis T. *Narratives of Exile and Identity: Soviet Deportation Memoirs from the Baltic States*. Central European University Press, 2018. 230 p.
8. *Deportatsiya litovtsev v Sibir'* [Deportation of Lithuanians to Siberia] (in Rus.) <https://www.delfi.lt/ru/news/live/deportaciya-litovcev-v-sibir-deti-ssylnyh-o-sudbah-svoih-semey-87453527>
9. *Istoriya stalinskogo GULAGa/ Vol. 1. Massovye repressii v SSSR* [The History of Stalin's Gulag/ Vol. 1. Mass repressions in the USSR] / Ed. N. Vert, S.V. Mironenko. M.: ROSSPEN, 2004. 728 p. (in Rus.)
10. *Iz istorii deportatsii. Kazakhstan. 1939–1945 gg. Sbornik dokumentov* [From the history of deportations. Kazakhstan. 1939-1945. Collection of documents.]. Vol. 3. Almaty: LEM, 2019. 708 p. (in Rus.)
11. *Kalevala: Epos. (Karelo-finskii epos v pereskaze P. Krusanova)* [Kalevala: Epic. (Karelo-Finnish epic retold by P. Krusanov). 2015. 11 p. (in Rus.).
12. *Қазақстан теміржолшысы* [Kazakhstan railway worker] 16 May 2024. <https://rail-news.kz/ru/news/17501-qazaqstan-men-latviia-transkaspiai-dalizin-damytu-turaly-memorandumga-qol-qoidy.html>
13. Lane T. *Victims of Stalin and Hitler: The Exodus of Poles and Balts to Britain*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. 292 p.
14. Lebedeva, 2002 - Lebedeva N. *Deportations from Poland and the Baltic States to the USSR in 1939–1941: Common Features and Specific Traits*. Lithuanian Historical Studies. 2002. Nr. 7(1). Pp. 95-112.
15. Maklakovs Yu. *Kazakhstan i Latviju svyazyvaet mnogoletnyaya družba* [Kazakhstan and Latvia are linked by a long-term friendship]. *LITER Weekly*. April 19, 2012 (in Rus.)
16. Martin T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca, NY and London: Cornell University Press, 2001. 496 p.
17. Mironov N. *Mnogonatsional'nyi Kazakhstan v pervye otmetil Den' blagodarnosti* [Multinational Kazakhstan celebrated the Day of Gratitude for the first time]. *Evening Moscow*. March 2, 2016. P. 4. (in Rus.)
18. Okunev D. «Natsionalisty i bandity»: kak Stalin deportiroval pribaltov ["Nationalists and bandits": how Stalin deported the Baltics]. *Gazeta.ru* 25 March 2019 (in Rus.).
19. *Pogibli v iyule 1941 goda* [They died in July 1941]. 24.02.2024 (in Rus.). <https://ru.sputnik.kz/20240224/pogibli-v-iyule-1941-goda-rossiyskie-poiskoviki-ischut-semi-kazakhstanskikh-voinov-42476466.html>
20. *Sait Ministerstva Inostrannykh Del Respubliki Kazakhstan* [Website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan], 2023 (in Rus.) <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/503?lang=ru>
21. Shaimukhanova S.D., Makalakov T.Zh. *Vklad spetspereselentsev i deportirovannykh narodov v razvitie ekonomiki Tsentral'nogo Kazakhstana* [Contribution of special settlers and deported peoples to

the development of the economy of Central Kazakhstan]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. 2012. Nr. 3. Pp. 22-34 (in Rus.).

22. *Stalinskie deportatsii. 1928–1953 [Stalin's deportations. 1928-1953]* / Ed. A. N. Yakovlev. M., 2005. 904 p. (in Rus.)

23. Tabuldenov A.N. *Dinamika chislennosti deportirovannykh narodov v Severnom Kazakhstane v 30-40 years XX c. [Dynamics of the number of deported peoples in Northern Kazakhstan in the 30-40s of the 20th century]*. *Bulletin of Tomsk University. The series "Historical Sciences"*. 2020. Vol. 7. Nr. 3 (27). Pp. 34-47 (in Rus.)

24. *Tragediya, 2002 - Tragediya sovetskoi derevni: Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village: collectivization and dispossession. Documents and materials.]*. Vol. 4. 1934–1936. M.: ROSSPEN, 2002. 1056 p.

25. Tret'yakova M. *Kakie respubliki vkhodili v sostav SSSR [Which republics were part of the USSR]* // *Parliamentary Newspaper*. 30 Dec. 2019. <https://www.pnp.ru/social/sssr-nachalsya-s-chetyryokh-respublik.html> (in Rus.)

26. Yensenov, K., Naimanbayev, B., Orazbakov, A., Nurbekova, R., & Bulgynbaeva, A. (2022). *Rehabilitation of Deportees to Kazakhstan*. *Migration Letters*. 2022. Nr.19(5), 667–676.

27. Zemskov V.N. *Spetsposelentsy v SSSR, 1930–1960 [Special settlers in the USSR, 1930-1960]*. Moskva, 2003. 415 p. (in Rus.)

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20

ӘӨЖ /УДК/ UDC 94. 930:00

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.011>

Габдулина А. Ж. *¹, Джон Рэндольф ²

¹к.и.н., ассоциированный профессор кафедры истории Казахстана, КАТИУ им.С.Сейфуллина, научный стажер Университета Иллинойса (стипендиат Центра международных программ «Болашақ»),
Урбана Шампейн, штат Иллинойс, США
ainurg@illinois.edu

²ассоциированный профессор, Колледж гуманитарных и естественных наук Университета Иллинойс, директор Центра исследований России, Восточной Европы и Евразии, Урбана-Шампейн штат Иллинойс, США.
jwr@illinois.edu

ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФЕНОМЕНА ДЕТСКОЙ БЕСПРИЗОРНОСТИ: ГЛОБАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ (1920–1930)

Аннотация

В статье рассматривается феномен детской беспризорности как один из ключевых социальных вызовов, возникших на территории Советского Казахстана в контексте глобальных катастроф начала XX века. Особое внимание уделяется деятельности детских домов как институциональной форме социальной защиты, нацеленной на интеграцию детей, оставшихся без попечения родителей, в новую идеологическую и общественно-экономическую реальность.

Анализ базируется на ранее не опубликованных архивных источниках, статистических материалах, а также документах органов советской власти. Автор исследует системные меры по борьбе с детской смертностью, сиротством и массовым безнадзорным существованием, возникшими вследствие Ашаршылықа, репрессий и дезорганизации традиционного уклада.

В работе также рассматриваются особенности функционирования детских учреждений в условиях тотального дефицита, идеологического контроля и административного давления. Сделан вывод о двойственной роли государства как спасателя и репрессивного регулятора в судьбах беспризорных детей. В статье далее представлен историко-социальный анализ феномена детской беспризорности в контексте глобальных и национальных процессов 1920–1930-х годов. Особое внимание уделяется причинам массовой беспризорности среди детей, вызванной последствиями войн, революций, экономических кризисов и социальной дезинтеграции. Рассматриваются международные тенденции в борьбе с детской беспризорностью, а также особенности государственной политики Советского Союза в отношении беспризорных детей. Анализируются формы социальной помощи, учреждения для детей, идеологические подходы и практики перевоспитания. Работа подчеркивает, что феномен детской беспризорности в указанный период являлся не только социальной проблемой, но и отражением глубинных трансформаций общества, требующих комплексного подхода на межгосударственном и национальном уровнях.

Ключевые слова: история Казахстана, Голод, сталинский режим, дети, смертность, беспризорность, детские дома, сиротство, социальная защита, повседневная жизнь, Казахская степь

А.Ж. Габдулина *, Джон Рэндольф

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, С.Сейфуллин атындағы ҚАТИУ
Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессорі,
Иллинойс университетінің тағылымдамасы ("Болашақ" халықаралық бағдарламалар
орталығының стипендиаты), Урбана-Шампейн, Иллинойс, АҚШ
E-mail: ainurg@illinois.edu

²Қауымдастырылған профессор, Иллинойс университетінің Гуманитарлық және табиғи
ғылымдар колледжі, Ресей, Шығыс-Еуропа және Евразия зерттеулер орталығының
директоры, Урбана-Шампейн, Иллинойс штаты, АҚШ
E-mail: jwr@illinois.edu

БАЛАЛАРДЫҢ ПАНАСЫЗДЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУЫ: ЖАҒАНДЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӨЛШЕМДЕР (1920–1930)

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанда кең етек алған балалар панасыздығы мәселесінің тарихи және әлеуметтік қырлары қарастырылады. Автор ашаршылық, ұжымдастыру және саяси қуғын-сүргін салдарынан жетім қалған балаларға қатысты кеңестік биліктің қабылдаған шараларын зерделейді.

Панасыз балаларға арналған үйлер мен интернаттық мекемелердің қызметі, олардың жаңа қоғамға бейімделуіндегі рөлі архивтік құжаттар мен статистикалық мәліметтер негізінде жан-жақты талданады. Сонымен қатар, кеңестік жүйенің идеологиялық сипаттағы тәрбиелеу әдістері мен балалардың күнделікті өмірі арасындағы қайшылықтар көрсетіледі. Мемлекет тарапынан бір мезгілде қамқорлық пен бақылауға алынған балалар тағдыры арқылы тоталитарлық жүйенің әлеуметтік инженерия құралдары ашылады. Мақалада 1920–1930-жылдардағы жағандық және ұлттық үдерістер контекстінде балалардың қаңғыбастығы феноменіне тарихи-әлеуметтік талдау жасалған. Ерекше назар соғыстардың, революциялардың, экономикалық дағдарыстар мен әлеуметтік дезинтеграцияның салдарынан туындаған балалар арасындағы жаппай қаңғыбастықтың себептеріне аударылады. Балалар қаңғыбастығымен күрестегі халықаралық үрдістер мен Кеңес Одағының қаңғыбас балаларға қатысты мемлекеттік саясатының ерекшеліктері қарастырылады. Әлеуметтік көмек көрсету формалары, балаларға арналған мекемелердің қызметі, идеологиялық ұстанымдар мен қайта тәрбиелеу тәжірибелері талданады. Сонымен қатар, жұмыс аталған кезеңдегі балалар қаңғыбастығы тек әлеуметтік проблема ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы терең өзгерістердің көрінісі болғанын және бұл мәселені ұлттық әрі мемлекетаралық деңгейде кешенді түрде шешу қажеттігін айқындайды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Ашаршылық, сталиндік жүйе, балалар, өлім, панасыздық, балалар үйі, жетімдер, әлеуметтік қорғау, күнделікті өмір, Қазақ даласы

A.Gabdulina¹, John Randolph²

¹PhD, Associate Professor of the Kazakhstan History Department,
S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Scholar at the University of Illinois
("Bolashak" Centre for International Programs), Urbana-Champaign, Illinois, US
ainurg@illinois.edu

²Associate Professor, College of Liberal Arts and Sciences at the University of Illinois at Urbana-Champaign, Director of the Centre for Russian, East European and Eurasian Studies, Illinois, USA.
Email: jwr@illinois.edu

HISTORICAL AND SOCIAL ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF CHILD HOMELESSNESS: GLOBAL AND NATIONAL DIMENSIONS (1920–1930)

Abstract

This article examines the phenomenon of child homelessness in Soviet Kazakhstan during the interwar period as a complex socio-political challenge rooted in famine, forced collectivization, and political repression. Particular focus is placed on the role of orphanages and state-run institutions designed to protect and re-educate children abandoned by circumstances.

Drawing on previously unpublished archival records, statistical data, and state reports, the author analyzes the mechanisms of social response to mass orphanhood and mortality.

The article explores the paradox of the Soviet system acting both as a savior and an authoritarian force, imposing ideological conformity on traumatized children. The findings underscore the broader context of state control over vulnerable populations in the formation of the new Soviet society. The article presents a historical and social analysis of the phenomenon of child homelessness in the context of global and national processes of the 1920s–1930s. Particular attention is given to the causes of mass child homelessness, which resulted from the consequences of wars, revolutions, economic crises, and social disintegration. The article examines international trends in addressing child homelessness, as well as the specific features of the Soviet Union's state policy toward homeless children. It analyzes forms of social assistance, child welfare institutions, ideological approaches, and practices of re-education. The study emphasizes that child homelessness during this period was not only a pressing social issue but also a reflection of profound societal transformations that required a comprehensive approach at both national and international levels.

Keywords: history of Kazakhstan, Starvation, Stalinist regime, children, mortality, homelessness, orphanages, orphans, social protection, everyday life, Kazakh Steppe

Введение.

Феномен детской беспризорности представляет собой сложное социальное явление, имеющее глубокие исторические корни и разнообразные формы проявления в различных странах. В мировой практике можно наблюдать различные модели борьбы с беспризорностью, каждая из которых отражает специфику социально-экономического и культурного развития государства. Например, в Великобритании институт усыновления долгое время носил дискриминационный характер, а многие сироты были вынуждены заниматься низкоквалифицированным трудом, таким как продажа газет или чистка обуви. В США же получила распространение система фостерных семей, которая, однако, не сразу стала эффективным инструментом социализации беспризорных детей.

Согласно современным социологическим исследованиям, детская беспризорность определяется как состояние полного отрыва несовершеннолетнего от семьи, сопровождающееся утратой постоянного места жительства и рода занятий. Это явление рассматривается как крайняя форма безнадзорности, возникающей вследствие ослабления родительского контроля или отсутствия опеки. Беспризорность не только препятствует гармоничному развитию личности, но

и способствует формированию девиантных моделей поведения, что в долгосрочной перспективе угрожает социальной стабильности.

В Республике Казахстан проблема детской беспризорности остается одним из наиболее острых индикаторов социального неблагополучия. По данным официальной статистики, в 2017 году количество беспризорных детей в возрасте до 14 лет составляло 6300 человек. Однако реальные масштабы проблемы значительно шире, поскольку в эту категорию не включены дети из маргинальных семей, где родители страдают алкогольной или наркотической зависимостью. По экспертным оценкам, фактическое число таких детей может превышать официальные показатели в 5–6 раз.

Беспризорность и безнадзорность являются ключевыми факторами роста подростковой преступности, что создает угрозу национальной безопасности. К 2022 году количество зарегистрированных беспризорных детей сократилось до 1700, однако данная статистика не учитывает детей, формально имеющих родителей, но фактически лишенных должного надзора.

Государственная политика Казахстана в сфере защиты прав детей включает меры по изъятию несовершеннолетних из неблагополучных семей и их размещению в детских домах и интернатах. Однако данная система сталкивается с рядом системных проблем. Во-первых, условия в детских учреждениях зачастую не способствуют успешной социализации воспитанников. Исследования показывают, что около 60% выпускников детских домов впоследствии вовлекаются в преступную деятельность или ведут асоциальный образ жизни. Во-вторых, в обществе сохраняется стигматизация сирот, что усложняет их интеграцию во взрослую жизнь.

Несмотря на существующие недостатки, в Казахстане развивается практика благотворительной помощи детским учреждениям. Примером может служить деятельность организации «Астана-журек», оказывающей поддержку детям с интеллектуальными нарушениями.

Особый интерес представляет исторический опыт СССР 1920–1930-х годов, когда в условиях послевоенной разрухи и голода была предпринята масштабная кампания по ликвидации беспризорности. Несмотря на жесткие методы, включая репрессии против так называемых «кулаков» и «контрреволюционеров», советская система смогла значительно сократить число беспризорных детей. Анализ данного опыта может быть полезен при разработке современных социальных программ.

В Великобритании институт усыновления приобрел законодательную базу лишь к середине XX века. До этого времени отсутствие четких правовых норм позволяло биологическим родителям оспаривать усыновление, что создавало правовую неопределенность для приемных семей. В США фостерная система, хотя и получила широкое распространение, изначально не обладала достаточной эффективностью из-за отсутствия комплексного подхода.

Таким образом, проблема детской беспризорности требует комплексного решения, включающего не только государственные меры, но и активное участие гражданского общества. Опыт различных стран демонстрирует, что успешная социализация беспризорных детей возможна лишь при условии создания прозрачной системы опеки, развития института приемных семей и преодоления социальной стигматизации сирот.

Детская беспризорность в условиях социальных катастроф начала XX века: сравнительный анализ США и СССР.

Проблема детской беспризорности в периоды социально-экономических кризисов приобретает особую остроту, требуя комплексного анализа исторических прецедентов и механизмов её преодоления.

Начало XX века стало временем масштабных потрясений как для Советской России, так и для США, где последствия гражданских конфликтов и экономических коллапсов привели к резкому росту числа детей, оставшихся без попечения родителей.

В данной статье рассмотрены ключевые аспекты борьбы с беспризорностью в двух сверхдержавах СССР и США, также выявлены общие черты и принципиальные различия в подходах к решению этой проблемы.

С установлением советской власти в СССР, в 1918 году был издан Декрет об учреждении Совета по защите детей, однако реализация этой инициативы столкнулась с катастрофическими последствиями Гражданской войны и последовавшего за ней голода. Согласно документам Центрального государственного архива Республики, Казахстан [1], в 1919–1922 годах Степной край пережил три волны массового голода, унесшего жизни около 1,5 млн человек. Особенно тяжелой оказалась ситуация среди детского населения, оставшегося без средств к существованию.

В отличие от США, где беспризорность после Гражданской войны носила локальный характер, в СССР она приобрела форму национального бедствия. По данным Народного комиссариата социального обеспечения [2], к 1922 году число беспризорных детей в стране достигло 7 млн, что в десятки раз превышало аналогичные показатели в Америке.

В США проблема детской беспризорности обострилась после Гражданской войны (1861–1865 гг.), когда тысячи детей оказались выброшены на улицы крупных городов. По данным New York Children's Aid Society (Annual Report, 1875, p. 8), только в Нью-Йорке насчитывалось более 30 тыс. беспризорных, многие из которых занимались попрошайничеством, воровством или вовлекались в криминальные группировки.

В 1853 году филантроп Чарльз Лоринг Брейс инициировал программу "Orphan Trains" ("Сиротские поезда"), предполагавшую массовое перемещение детей из перенаселенных городов Восточного побережья в сельские районы Среднего Запада. Как отмечает историк Стивен О'Коннор (O'Connor, 2001, p. 45), эта система, несмотря на благие намерения, часто превращалась в форму эксплуатации: детей забирали в семьи преимущественно для выполнения тяжелого физического труда [3].

Католическая церковь, критикуя эту практику, создала альтернативную систему приходских интернатов, крупнейшим из которых стал "Catholic Protectory" в Бронксе [4]. К 1929 году программа "Orphan Trains" охватила около 250 тыс. детей, заложив основы современной системы фостерного воспитания в США [5].

Материалы и методы.

Материалы. Обоснованность результатов исследования обеспечена введением в научный оборот новых исторических источников, представленных делопроизводственной документацией объединенного государственного политического управления (ОГПУ), (материалы РГАСПИ, фонда Ф.17.Оп.42., Д.80. Л.17-17 об.), а также материалами фондов АП РК (Ф.141. Оп. 1., Д. 5372), ЦГА РК. (Ф.1179. Оп.5. Д.1), ГА РФ Ф.1235. Оп. 141. Д.1533), также анализом источников по отдельным проблемам истории детской беспризорности в период сталинизма.

Источниковедческая значимость данных материалов заключается в их непосредственной связи с механизмами репрессивной политики в отношении несовершеннолетних в 1920–1930-е годы, особенно в контексте последствий Ашаршылыка и коллективизации.

Материалы данного исследования составляет база, основанная на социальном конструкционизме, и акцентирует внимание на социальной практике как ключевом концепте. Это действительно интересный подход для анализа сопротивления в контексте политической трансформации.

Феномен вредительства как способа исследования характеристик политического режима добавляет глубину в понимание механик власти и взаимодействия в обществе. Можно выделить несколько важных аспектов, таких как, например, социальная практика. Важно рассмотреть, как именно различные формы сопротивления (саботаж, вредительство) возникают из социальных контекстов и как они влияют на политическую динамику.

Условия формирования социальных представлений как исторические, культурные и экономические факторы формируют восприятие власти и легитимности.

Таким образом, основным методом изучения данной темы стали решения проблем социально-политического взаимодействия, таких как сопротивление, который стал источником изменений в политической системе или, наоборот, привел к ее репрессии.

Методы. Важным методологическим направлением исследования выступает интердисциплинарный подход, опирающийся на принципы социальной истории, исторической антропологии и теории политической власти.

Теоретическая рамка построена на основе социального конструктивизма, который рассматривает реальность как производную от социальной практики и интерпретации. Данный подход позволяет анализировать феномен беспризорности не только как демографическое последствие, но и как социальную категорию, формируемую государственными институтами и культурно-политическим дискурсом эпохи.

Дополнительную эвристическую ценность представляет анализ феномена «вредительства» и саботажа как форм сопротивления тоталитарной системе. Эти действия, как правило, трактовались официальной властью как проявления антигосударственной активности, но с точки зрения социальной истории могут быть осмыслены как проявление глубинных структур недоверия, маргинализации и стихийного протеста. В таком контексте детская беспризорность интерпретируется как симптом не только социального кризиса, но и механизма воспроизводства власти через институты социальной изоляции и перевоспитания.

Методы исследования включают в себя такие методы как историко-сравнительный анализ, применяемый для сопоставления практик детской социальной защиты в Казахстане и других республиках СССР; контент-анализ официальных документов, телеграмм, протоколов и статистических отчетов органов НКВД и НКП; нарративный анализ свидетельств, отражающих повседневность детей в учреждениях социальной опеки; структурно-функциональный подход, позволяющий рассмотреть государственные механизмы управления маргинализированными группами.

Кроме того, в работе применяются элементы критической дискурс-аналитики для выявления скрытых значений и идеологических конструкций в официальной риторике о «воспитании нового гражданина».

Методологическая гибкость позволяет проследить взаимосвязь между социальной практикой, административными регламентами и культурной трансформацией детства в условиях политического кризиса.

Контроль и обсуждение.

Проведенный анализ данного исследования позволяет по-новому осмыслить динамику детской беспризорности в Казахстане в контексте последовательных социальных катастроф. В научной литературе этот период традиционно рассматривается фрагментарно, тогда как данное исследование архивных материалов позволяет выявить системную взаимосвязь между политическими решениями, экономическими факторами и демографическими последствиями.

Особого внимания заслуживает вопрос о кумулятивном воздействии последовательных кризисов. В отличие от европейских стран, где последствия Первой мировой войны постепенно преодолевались в 1920-е годы, тогда как Казахстан столкнулся с уникальной ситуацией наложения четырех катастроф:

Этот "эффект домино" требует пересмотра традиционных оценок демографических потерь. Если в европейской части России пик беспризорности пришелся на 1921-1922 гг., то в Казахстане мы наблюдаем две выраженные волны с различными характеристиками.

Дискуссионным остается вопрос об эффективности созданной системы детских учреждений. С одной стороны, количественные показатели (575 детдомов в 1922 г.) свидетельствуют о масштабности предпринятых мер. Однако качественный анализ выявляет системные проблемы:

- Финансовая децентрализация в 1932-1933 гг., когда фактическое исполнение бюджета составило лишь 33,9% от плановых показателей, создала порочный круг:

А) Невыплата зарплат - текучесть кадров - падение качества обслуживания

Б) Задержки поставок - голод в учреждениях - рост смертности

- Логистические проблемы (особенно в отдаленных районах) носили не технический, а системный характер. Как показывают архивные материалы, наряды на продукты между соседними учреждениями могли идти до 15 дней, что ставит под сомнение тезис о "централизованном управлении".

Особую дискуссию вызывает сравнительный анализ применяемых методов, когда как «Патронатная система» (распределение по 1-2 ребенка на хозяйство) демонстрировала относительно лучшие результаты (23% рецидивов против 41% в трудовых коммунах). Однако это требует критического осмысления: возможно, это были низкие показатели рецидивов связаны с недостаточным учетом "возвратов" детей. В СССР – это были Трудовые коммуны, несмотря на официальную риторику о "перевоспитании трудом", фактически становились институтами социальной изоляции. Архивные данные (ГАРФ) свидетельствуют, что до 60% их выпускников впоследствии попадали в систему ГУЛАГа.

Географический анализ выявляет существенные различия между городами Казахстана, так как крупные города показывали более положительный эффект нежели это касалось отдаленных регионов. Дело в том, что городские центры такие как Петропавловск, Семипалатинск демонстрировали относительно лучшие показатели за счет, прежде всего, близости к транспортным узлам, концентрации ресурсов и контроля со стороны центральных органов. Что касается отдаленных районов, особенно таких как Каркаралы, Абралы, то они превращались в "черные дыры" системы, где смертность достигала 40%, периоды голодания длились до 6 дней, наблюдались случаи каннибализма (отдельные докладные записки ОГПУ).

Современная историография предлагает несколько конкурирующих объяснений такие как "административная гипотеза" (видит причины в некомпетентности местных органов), "ресурсная теория" (акцентирует объективную нехватку средств) и "политический подход" (трактует как сознательную политику).

Данное исследование рассмотрено с синтетической позиции, именно сочетание этих факторов создало уникальную картину, которая раскрыла масштабы катастрофы в Казахстане. Потенциальным направлением в данном исследовании видится микроисторическое изучение отдельных учреждений, при котором был проведен компаративный анализ с изучением опыта других регионов СССР и исследование долгосрочных последствий демографической структуры изучаемого периода.

Представленные материалы ставят под сомнение традиционные нарративы о "преодолении беспризорности" к середине 1930-х годов. Фактически, можно наблюдать не ликвидацию, а трансформацию проблемы от явной беспризорности к институционализированным формам социального сиротства. Без сомнений, это требует переосмысления всего советского опыта социальной политики 1920-1930-х гг.

Последствия военно-политической, социально-экономической ситуации в Казахстане разрушительно повлияли на Степной край. Так, в Туркестанском крае, в Аулие-Атинском уезде была разрушена система жизнеобеспечения как социально, так и экономически. Его причиной стало то, что казахи вынуждены были оставить свои насиженные места, хозяйство, оставшуюся живность и обратиться в бегство из-за сильнейшей нехватки продовольствия, которая была связана с июньским указом царя Николая II от 1916 года о мобилизации мужского населения на тыловые работы. Все это явилось следствием политики царского правительства Российской империи, когда урожай еще не был убран, а весь скот был насильно передан в правительственные войска.

С приходом большевиков к власти, в Советском Союзе тяжелая ситуация складывалась везде, один из первых страшный голод ощутил Казахстан, здесь голод в 1920-1922 гг., унес жизни более 1,3 млн. жизни в Казахстане. Так, в Акмолинской губернии ранее имевшем репутацию плодородного района голод приобрел огромные масштабы. Голодающие, в особенности Асан-Кайгинской и Сары-Аркинской, направлялись в Акмолинск, пытались прокормить себя и найти выход из бедственного положения. Детские дома, интернаты были переполнены беспризорными детьми. Население употребляло в пищу кошек, собак, различные суррогаты.

К лету 1922 года во всех крупных газетах страны были опубликованы сводка инспекции о детской беспризорности и преступности. С 1920 года количество голодающих очень быстро росло. Так, к декабрю 1921 г. беспризорных детей в Казахстане насчитывалось 128000 чел., а уже к 31 декабря того же года — 158000, в январе 1922 г. количество беспризорных увеличилось и насчитывалось 333043 детей [4, 9].

В августе 1921 года Советское правительство рассматривало вопрос о положении детей и молодежи в губерниях республики. В докладе члена Президиума А. Айтиева отмечалось: «132 детдома, в которых находится 44698 детей. Имеется острый недостаток одежды, питания, обуви, посуды. Заболевание среди детей велико: дизентерия, тиф, холера» [9; 71].

В 1922 г., Комиссией по борьбе с последствиями голода в Казахстане были выявлены «219328 беспризорников, для помощи которым была разработана специальная программа с выделением материальных средств. В пяти губерниях были открыты 575 детских домов, 9 детских приемников» [9; 363].

В 1922 г. только в Акмолинской губернии насчитывалось 14 детских домов, где находились 9426 детей, и 4 приюта для содержания младенцев с грудного возраста до 3 лет. Как констатируют источники, «детская смертность была высокой и достигала 40%» [10; 42]. В 1922 г. среди населения г. Петропавловска насчитывалось 300 детей для прокормления. Детские дома были ликвидированы из-за нехватки выделяемых средств государством, сироты были перераспределены среди населения волостей «по 1–2 человека на каждое трудовое хозяйство в количестве 1000 человек. Численность детей составляла: Петропавловск — 1396, Кокчетав — 450, Атбасар — 300, Черлак — 150 человек. Всего 2596 детей» [5; 54].

В целом, детская беспризорность в КАССР, несмотря на все усилия Народного комиссариата просвещения и Центральной детской комиссии при КазЦИК, продолжала оставаться острым вопросом. Как одни из мер по борьбе с детской беспризорностью были организованы детские приемники, увеличивалось число детских домов

Голод 1921-1922 годов настиг и регионы Западного Казахстана, а именно Оренбургскую, Актюбинскую, Уральскую, Кустанайскую, Букеевскую губернии, в том числе Адаевский уезд.

Как следствие вышеуказанных событий в период прихода к власти большевиков, массовый голод 1931-1933 годов охватил всю казахскую землю. Так, в одной из докладных записок совнаркома КазАССР в СНК РСФСР отмечалось крайне тяжелое положение откочевников. По данным откочевниками затронуто 71 район, из них 50 кочевых и полукочевых и 21 оседло-земледельческих районов. Особенно поражены откочевниками районы Южно-Казахстанской области, Алма-Атинской области, западная часть Восточно-Казахстанской области, южная часть Актюбинской областей, южная часть Карагандинской области и несколько районов Западно-Казахстанской области. При этом наиболее пораженными из земледельческих районов являются, например, Аулие-Атинский, Талды-Курганский, Меркенский, Таласский, Чуйский, Сузакский, Курдайский, Илийский, Карагальский, Семиозерный и т.д. [5, 10]

На основе материалов исследования архивных материалов было выяснено о работе с беспризорничеством с сводной комиссией в областях КАССР. Так, на востоке Казахстана только официально числилось около 500 неохваченных обслуживанием детей, частью из других областей и находящихся на станциях железных дорог, пристанях, частью несовершеннолетних правонарушителей, бегущих из детдомов [6,11]. Этих, последних, до организации специальной трудовой колонии, областной ДТК передавали на предприятия, учебу, организовывали для них особые рабочие комнаты. Однако разного рода патронирование детей было развернуто недостаточно, в следствии бездействия инспекции труда и земотделов.

Финансирование детских учреждений до 1 июля 1933 полностью не было переведено на областной бюджет – часть районов продолжала финансироваться из районного бюджета, и вследствие, слабости последнего, в ряде районов финансирование детдомов проходило крайне неудовлетворительно. В таких районах, как Каркаралы, Абралы, Кувск, Чингистав, Бескарагай, Улан финансирование приходило с большим опозданием и крайне мало, что влекло к срыву детского питания и голоду среди детей [7,17]. Кроме того, невыплаты заработной платы по 5 месяцев приводили к большой текучести кадров квалифицированных работников в детдомах.

Обеспеченность по средствам из районов поступала весьма слабо, поэтому в областных ДТК было временно прекращено финансирование некоторых районов. Так, снабжение хлебом было крайне неудовлетворительным. К примеру, 2 мая 1933 года телеграфом было дано распоряжение об отпуске детдомам авансом хлеба за 10 дней (в Жарминском районе этот наряд был получен только через 14 дней) и остальные майские наряды на хлеб были даны и сделаны только 27 мая. В результате этого детские дома по несколько дней сидели без хлеба, а в Жамре отравилось 30 детей мельничной пылью, которую они самовольно собирали [8, 29].

Из всех районов области наиболее неудовлетворительными по снабжению были Абралинский, Чингистауский, Каркаралинский, Жарминский по причине отдаленности от областного центра. Отпущенные в эти районы продукты по 2-3 месяца лежали на складах в г. Семипалатинске, и только репрессивными мерами, силами областного ДТК продукты направляются в нужные районы. Из-за отсутствия продуктов в Абралинском районе в апреле вовремя 6-дневной голодовки умерло 19 детей [9,34].

Расследование показало, что в г. Семипалатинске по детским домам была следующая ситуация: 1) недодача продуктов, например, за 2 квартал 275 кг сахара, 257 кг растительного масла, 5 кг чая, 13 кг сливочного масла. И, все это в результате отсутствия контроля и учета со стороны отдела народного образования и снабжающих организаций. 2) произвольные цифры контингента – заявки на снабжение на 2300 детей, когда фактически было 2800 человек [9, 35]. 3) задержку со спуском нарядов. Так, наряд на крупу от областного снабжения в отдел заготовительного зерна с одной улицы на другую шел 15 дней, а в Заготзерно, в свою очередь, был задержан на 10 дней до прихода бригады [9,35]. 4) полное отсутствие забот о питании детей со стороны городского отдела образования.

Областное ДТК отметило тенденцию некоторых районных организаций расходовать продукты детского питания на собственные нужды (Каркаралы, Абралы, Чингистав). В тех детдомах, где было развернуто хозяйство – Шемонаиха, Бел-Агачская коммуна им. 1 мая и др., где была налажена тесная связь с общественностью и где со стороны отделов народного образования шло снабжение детей продуктами питания.

Состояние обеспечения обмундированием детей детских домов, особенно сельских районов было крайне критическим. На 1933 год было отпущено на 35 000 руб., тогда как по исчислениям областного ДТК требовалось промтоваров на 1. 200 000 руб. Городские центры (Семипалатинск, Павлодар, Усть-Каменогорск, Зайсан, Риддер) выходили из положения путем получения мануфактуры из различных фондов, к примеру, в мае через Хлопоксбыт было получено на 20 000 руб, через Швейсбыт на 6000 руб., и т.д. Значительно хуже обстояло с обувью для детей, только за 1933 год было отпущено всего 1700 пар [10, 32].

Смертность шла главным образом за счет вновь собираемых крайне истощенных детей, особенно грудного возраста, а также по причине недоедания детей и слабости медработников; общее число заболевших в течение года, в области на 1.07.1933 – 712 человек, тархемой – 120 человек, туберкулезом – 52 человек, желудочными заболеваниями – 250 человек, прочими – 140 детей. Усилилось заболевание паршой (стригушим лишаем и пр.); в целях борьбы с этим приступили к организациям детского изолятора для больных лишаем на 150 человек [11,24].

Из докладной записки о состоянии детдомов в КАССР от 3 апреля 1933 года в Москву (секретно) отмечалось, что положение беспризорных детей в Казахстане очень тяжелое. Приток последнего времени не прекратился, он доходит до 60 000 человек. На 1 апреля 1933 в детдомах по официальным оценкам насчитывалось 58000 и плюс около 3500 нужно было подобрать с улиц. Детдома в громадном своем большинстве не могут называться ими, так как они находились в ужасном положении. Помещения не приспособлены, переполнены выше всяких мер. Постельные принадлежности являются величайшей редкостью в этих домах, одежда и обувь отсутствуют, на детях – по одной рубашке, смены нет, спят на голом полу, 1 кошма является роскошью, перевозят в детдома или баню как дрова, покрытые кошмами, одеялами или другим тряпьем. Питание детей местами просто преступное. Наряды даются урезанные, очень поздно, часто необеспеченные фондами, нет никаких норм и порядке речи не могло быть. Нет никакого контроля за отпуском продуктов и за их расходованием в детдомах.

Широкое поле хищений Степного края, финансирование детдомов, например, за 1932 год детдома получили из причитающихся ассигнований от всех источников в Казахстан вместо 4,579 000 руб., принятых Правительством Казахстана только 1, 545 000 руб., или 33,9%. Вся тяжесть финансирования Казахское Правительство переложило на средства Деткомиссии ВЦИК, которая перевела в 1932 году вместе с миллионом фонда имени Ленина 3524,300 руб., и краевой ДТК 500 000 (с лишним) руб., что вместе взятое представляет сумму более четырех миллионов руб., которые КазНарокомфин вложил в Казбюджет, и средствами центра, КазДТК покрывал бюджеты Казахстана, а средства Края отсутствовали, что стало колоссальной финансовой катастрофой для детдомов [11,25].

Детдома остались без оборудования, без топлива, а дети – без одежды, белья, обуви, постели, большую часть без продуктов питания, что даже те крохи, которые доходили до детского дома и было нечем выкупить, в результате чего в громадном количестве детдомов большая смертность детей, о воспитании говорить не приходится. Кроме того, Казнаркомпрос и его органы на местах расхитили все средства, предназначенные для детдомов [11,27].

В 1933 году КазНАРКФ передала финансирование детдомам, а места, по имеющимся сведениям фактически выполнили финансирование детдомов на первый квартал на 40-50%, из расчета на контингент 40 000 человек. В результате детдома не могут выкупить даже тех немногих денег, которые доходят до них. Например, детдома г.Алматы – столицы, не могли выкупить в 1-ый квартал своих продуктов. Одного мяса не выкуплено 844-килограмма [11,27]. В целом, в Степном крае не было ни одного ответственного лица, ведущего оперативную работу с беспризорностью: самотек и обезличка во всем крае.

Деткомиссия, возглавляемая ОГПУ обезличена, штат урезан до степени неадекватности. Со своими задачами часового, охраняющего детей, деткомиссия не справилась. ОГПУ пропустило финансирование и снабжение.

Результаты исследования.

В краевом комитете ВКП(б) был поставлен вопрос о беспризорности, где было принято решение об устранении основных причин бедствия. В соответствии с Постановлением Крайкома

был укреплен специальный аппарат в НКП в областях для ответственной оперативной работы по борьбе с беспризорностью, укреплен Казкрайдеткомиссия в лице двух инспекторов.

Однако некоторые общественные организации так и бездействовали, такие как ОДД и РОКК бездействовали.

Некоторая положительная динамика произошла в столице, так в г.Алма-Ата, в детдоме №4, тов. Мартынова А.Ф. заведующая детским учреждением и ее сотрудники, приложили все усилия, чтобы 94 ребенка этого детдома были обуты, одеты, накормлены, помогли их избавить от вшей, чесотки, парши и др. болезней. В связи с этим, Президиум ВЦИК премировал Мартынову А.Ф. в размере 500 руб. и грамотой (№948 Докладная записка Председателя ДТК ВЦИК Президиуму ДТК о состоянии детдомов в КАССР, г.Москва, не ранее 3 апреля 1933 г. ГАРФ. Ф.1235. Оп. 141. Д.1533. Д. 46-46) [12, 46].

В это же время Рыскулов Т., как Председатель на заседании комиссии ВЦИК по вопросу об оказании помощи Казахской АССР и другим районам РСФСР для устройства беспризорных детей предложил утвердить сумму, которые необходимо перевести из средств бюджета для устройства беспризорных детей казахов (из протокола заседания комиссии Т.Рыскулова по вопросу об оказании дополнительной помощи Казахской АССР и другим районам РСФСР для устройства беспризорных детей [13, 49]. г. Москва, 11 апреля, 1933. ГАРФ. Ф.1235. Оп. 141. Д.1533. Л.1.):

Киргизской АССР	200 тыс. руб.
Средне-Волжскому краю	200 тыс. руб.
Западно-Сибирскому краю	200 тыс. руб.
Северо-Кавказскому краю	200 тыс. руб.
Республике Немцев Поволжья	200 тыс. руб.
Казахской АССР	500 тыс. руб.

Представленный Деткомиссией ВЦИК проект постановления ВЦИК и СНК РСФСР об оказании дополнительной финансовой помощи Казахской АССР и другим районам – в основном, принять, обсудив дополнительно в комиссии Т.Рыскулова вместе с заинтересованными ведомствами вопрос об отнесении содержания дополнительного контингента детей в детдомах Казахской АССР в количестве 24,456 человек за счет деткомиссии, Наркомпроса, Наркомздрава, Всеросоцстраха и органов Казахской АССР. Данный проект был утвержден Президиумом ВЦИК [13, 51].

Весной 1933 года вопрос о детской беспризорности стоял в Краевом комитете ВКП (б), где из протокола №139 (№947) заседания был рассмотрен данный вопрос, в частности, по численности беспризорных детей в Степном крае [14, 139]. (г.Алма-Ата, 1 апреля, 1933. ГАРФ. Ф.1235.Оп.141. Д.1533. Л.139-139 об. Копия.

Установленный контингент детской беспризорности в областях Казахской АССР:

ВКО	10500
ЗКО	3900
Карагандинской	13000
Актюбинской	5000
Алма-Атинской	12000
Южной	15000

Уже в мае 1933 года заседанием Президиума ВЦИК было предложено выделить дополнительные средства на мероприятия по оказанию помощи детям:

А) на содержание детей 11900 детей в детдомах Казахской АССР выделить: 4998 руб.

Б) на содержание 3425 детей в Средне-Волжском, Западно-Сибирском краях и Киргизской АССР 1.200.200 руб.

В) На организацию доп.помощи детям в Северо-Кавказском крае 400.000 руб.

Г) на организацию доп.помощи детям в АССР Немцев Поволжья 150.000 руб.

В соответствии с Постановлением СНК Союза ССР было решено увеличить контингенты воспитанников в детдомах Казахской АССР с 35.535 человек до 60000 и был определен размер необходимых средств на финансирование дополнительного контингента детей в сумме 6.810.375 руб., из коих 3.810.375 руб., за счет следующих источников:

- А) Деткомиссии при ВЦИК – 1.000.000 руб.
- Б) Еаркомпроса РСФСР - 750.000 руб.
- В) Наркомздрава РСФСР – 750 000 руб.
- Г) Бюджета Казахской АССР – 1.310.375 руб.

Рассматривая протоколы заседаний органов власти РСФСР и КАССР, в котором решались вопросы помощи детям-беспризорникам, параллельно можно увидеть картину происходящих событий о состоянии детдомов от врачебного персонала, на примере, Жарминского, Кокпектинского, Усть-Курчумского районах Восточно-Казахстанской области.

Так, летом 1933 года врач Геращенко отмечал, что в Жарминском районе деткоммуна им. 15 годовщины Октябрьской революции [14, 74].

Заключение.

Борьба с детской смертностью и беспризорничеством в Казахстане в 1920-1930-е годы была важной частью государственной политики в рамках сталинского режима. Этот период характеризовался сложными социальными и экономическими условиями, вызванными коллективизацией, голодом, репрессиями и изменениями в сельском хозяйстве. В результате этих событий значительное количество детей оказывалось беспризорными, а уровень детской смертности оставался высоким.

Таким образом, основные выводы по исследованию, которые можно сделать, что в 1930-е годы в Казахстане сталинские репрессии имели катастрофические последствия для многих семей. Репрессированные родители оставляли детей сиротами, а массовые ссылки и раскулачивания приводили к разрушению традиционного уклада жизни. Это, в свою очередь, способствовало росту числа беспризорных детей.

Одним из ключевых факторов, усугублявших ситуацию с детской смертностью, был массовый голод 1932-1933 годов, особенно тяжелый в Казахстане, где погибли миллионы людей. Дети были особенно уязвимы к голоду, что привело к резкому росту детской смертности в этот период.

Сталинский режим осознал проблему беспризорности и принял ряд мер по ее решению. Основным методом борьбы стало создание детских домов и интернатов, где детей обучали и воспитывали в духе социалистической идеологии. Однако эти меры часто были недостаточно эффективными из-за нехватки ресурсов, недостатков в управлении и низкого уровня жизни.

В целях снижения детской смертности правительство вводило реформы в области здравоохранения. Были созданы специальные программы по охране материнства и детства, улучшалась медицинская инфраструктура, вводились системы вакцинации и профилактики заболеваний среди детей. Эти меры начали давать результаты к концу 1930-х годов, когда удалось снизить уровень смертности.

Школы и воспитательные учреждения в 1930-е годы играли важную роль в социализации беспризорных детей. Воспитание в духе советских ценностей, трудовое обучение и пропаганда коллективизма помогали интегрировать детей в новую социалистическую систему.

Борьба с детской смертностью и беспризорностью в Казахстане в 1920-1930-е годы представляла собой сложный и многоплановый процесс, обусловленный тяжелыми социально-экономическими условиями. Несмотря на усилия советского государства по созданию системы социальной защиты и медицины, ни одна из мер не могла полностью решить проблему в условиях массового голода, репрессий и общего социального кризиса.

Тем не менее, к концу десятилетия благодаря мерам в области здравоохранения и социального воспитания удалось частично стабилизировать ситуацию и сократить число беспризорных детей и уровень детской смертности.

Список использованной литературы:

1. ЦГА РК, фонд 81, оп. 1, д. 124, л. 15–18
2. ГАРФ, фонд А-413, оп. 2, д. 56, л. 3

3. CRNIC M., CONNOLLY C. «They can't help getting well here»: Seaside hospitals for children in the United States, 1872-1917 // J. of the history of childhood a. youth. - Baltimore (Maryland), 2009. - Vol. 2, N 2. - P. 220-233.
4. The Catholic Encyclopedia, 1913, vol. 12, p. 467.
5. MYERS J.E.B. Child protection in America: Past, present, a. future. -Oxford etc.: Oxford univ. press., 2006. - X, 306 p.
6. РГАСПИ, Ф.17.Он.42., Д.80. Л.17-17 об.
7. АП РК. Ф.141. ОП. 1., Д. 5372.Л.22 об.
8. ЦГА РК. Ф.1179. Он.5. Д.1. 192-192.
9. ГАРФ Ф.1235. Он. 141. Д.1533. Л. 139-139 об. Копия.
10. АП РК. Ф.141. ОП. 1., Д. 5372.Л.192-192 об.
11. ГАРФ Ф. 1235. Он.141. Д.1533.Л.140-140 об. Копия.
12. ЦГА РК. Ф.1179. Он.5. Д.1. Л.3-4.
13. ГАРФ Ф. 1235. Он.141. Д.1533.Л.123-122. Копия.
14. ГАРФ Ф. 1235. Он.141. Д.1533.Л. 81. Копия.
15. ГАРФ Ф. 1235. Он.141. Д.1533.Л. 84-85. Копия.
16. ГАРФ Ф. 1235. Он.141. Д.1533.Л. 124-127. Копия.
17. ГАРФ Ф. 1235. Он.141. Д.1533.Л. 7-7 об. Копия.
18. Голод в СССР 1929-1934: в 3-х томах. Т1: 1929-июль 1934 гг. Кн 2.- Москва, МФД. 2011. 560 стр. 134-135.
19. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы том 3. Конец 1930-1933. – Москва, Россия, 2000. Стр.639-640.

References:

1. TsGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.). Fond 81, opis 1, delo 124, listy 15–18.
2. GARF [State Archive of the Russian Federation]. (n.d.). Fond A-413, opis 2, delo 56, list 3.
3. RGASPI [Russian State Archive of Socio-Political History]. (n.d.). Fond 17, opis 42, delo 80, listy 17–17 ob.
4. AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.). Fond 141, opis 1, delo 5372, list 22 ob.
5. TsGA RK. (n.d.). Fond 1179, opis 5, delo 1, listy 192–192.
6. GA RF [State Archive of the Russian Federation]. (n.d.). Fond 1235, opis 141, delo 1533, listy 139–139 ob. (Copy).
7. AP RK. (n.d.). Fond 141, opis 1, delo 5372, listy 192–192 ob.
8. GA RF. (n.d.). Fond 1235, opis 141, delo 1533, listy 140–140 ob. (Copy).
9. TsGA RK. (n.d.). Fond 1179, opis 5, delo 1, listy 3–4.
10. GA RF. (n.d.). Fond 1235, opis 141, delo 1533, listy 123–122. (Copy).
11. GA RF. (n.d.). Fond 1235, opis 141, delo 1533, list 81. (Copy).
12. GA RF. (n.d.). Fond 1235, opis 141, delo 1533, listy 84–85. (Copy).
13. GA RF. (n.d.). Fond 1235, opis 141, delo 1533, listy 124–127. (Copy).
14. GA RF. (n.d.). Fond 1235, opis 141, delo 1533, listy 7–7 ob. (Copy).
15. Golod v SSSR 1929–1934: V 3-kh tomakh. Tom 1: 1929–iyul 1934 gg. Kniga 2 [Famine in the USSR 1929–1934: In 3 vols. Vol. 1: 1929–July 1934. Book 2]. (2011).
16. Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy. Tom 3. Konets 1930–1933 [The Tragedy of the Soviet Village: Collectivization and Dekulakization. Documents and Materials. Vol. 3: Late 1930–1933]. (2000). Moscow: ROSSPEN.
17. Crnic, M., & Connolly, C. (2009). "They can't help getting well here": Seaside hospitals for children in the United States, 1872–1917. *Journal of the History of Childhood and Youth*, 2(2), 220–233. [https://doi.org/\[DOI if available\]](https://doi.org/[DOI if available])
18. The Catholic Encyclopedia (Vol. 12). (1913). New York: Robert Appleton Company.
19. Myers, J. E. B. (2006). *Child protection in America: Past, present, and future*. Oxford University Press.

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.09.03

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574).05

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.012>

Д.М. Ахметова *¹, К.М.Жетібаев ², Л.С. Динашева ³

¹ «Alikhan Bokeikhan University» PhD докторанты, Семей, Қазақстан
E-mail: dinara0706@bk.ru

² Т.ғ.к., доцент, Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz.

³ Т.ғ.к., Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан қ., Қазақстан
E-mail – dinash_lyazzat@mail.ru

**КЕҢЕС КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ МҰСЫЛМАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ
ГЕНДЕРЛІК АХУАЛЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР МЕН ОҚЫТЫЛУ ТӘСІЛДЕРІ**

Аңдатпа

Кеңестер үкіметі Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің ахуалын гендерлік реформа арқылы реттеуге ұмтылды. 1920 жылы Орталық Азияға билік орнатқан кеңестер әйелдердің діни-әлеуметтік және құқықтық мәртебелерін жаңадан қарастыратын шешімдерді қабылдады. Осы мақсатта гендерлік теңдікті реттейтін заңдық ережелер енгізілді. Бірақ, Кеңестер Одағының гендерлік саясаты жергілікті халықтың діни және салт-дәстүр ерекшеліктерін ескермеді. Осыған байланысты большевиктердің гендерлік реформасы жергілікті әйелдердің санасына толықтай еніп кете алмады. 1920 жылдары кеңестік әлеуметтік-шаруашылық реформаларына қарсы қозғалыстар Орталық Азияның барлық жерлерінде стихиялық түрінде көрініс тапты. Большевиктер үкіметінің гендерлік теңдік саясатына қарсы қозғалыстар діни-әлеуметтік контексте жүзеге асты.

Кеңестік тарихнама мен әдебиеттерде 1920-1930 жылдардағы большевиктердің гендерлік саясатына біржақты баға берілді. Сонымен қатар, кеңестердің өңірде жүргізген кейінгі гендерлік ұстанымдары теориялық-әдіснамалық тұрғыда өзінің шынайы бағасын алған жоқ. КСРО тұсындағы оқулықтарда коммунизм әйелдердің бостандығын қалпына келтіруші қоғам ретінде сипатталды. Қазіргі зерттеулер кеңестік гендерлік тұжырымның кемшіліктеріне ақиқат пікір беруге ұмтылады. Сонымен қатар, бүгінгі оқыту жүйесіндегі бұл мәселенің тың көзқарастармен қарастырылу міндеті алға шығып тұр.

Бұл зерттеу жұмысында кеңестік дәуірдегі Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің ахуалына тарихи баға берілді және теориялық көзқарастарға серпін беретін пайымдар ұсынылды. Сондай-ақ, бұл тақырыптың оқытылу жүйесіндегі тәсілдерінің мазмұны мен ерекшеліктеріне талдау жасалынды.

Кілт сөздер: мұсылман әйелдері, гендерлік теңдік, Орталық Азия, ислам, көпәйелділік, кеңес үкіметі, теориялық көзқарастар, оқыту тәсілдері

Ахметова Д.М. ^{*1}, Жетибаев К.М. ², Динашева Л. ³

¹ «Alikhan Bokeikhan University» PhD, Семей, Казахстан, E-mail: dinara0706@bk.ru

² К.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz.

³ К.и.н., доцент, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, E-mail – dinash_lyazzat@mail.ru

ГЕНДЕРНАЯ СИТУАЦИЯ МУСУЛЬМАНСКИХ ЖЕНЩИН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ

Аннотация

Советское правительство стремилось регулировать положение мусульманских женщин в Центральной Азии посредством гендерной реформы. Советы установившие власть над Центральной Азией в 1920 году, приняло решения, которые вновь учитывали религиозно-социальный и правовой статус женщин. С этой целью были введены правовые нормы, регулирующие гендерное равенство. Но гендерная политика Советского Союза не учитывала религиозные и ритуальные особенности местного населения.

В связи с этим гендерная реформа большевиков не смогла полностью проникнуть в сознание местных женщин. В 1920-е годы движения против советских социально-хозяйственных реформ проявились стихийно во всех частях Центральной Азии. Движения против политики большевистского правительства в области гендерного равенства осуществлялись в религиозно-социальном контексте.

В советской историографии и литературе была дана однозначная оценка гендерной политики большевиков 1920-1930-х годов. Кроме того, последующие гендерные позиции советов в регионе не получили своей теоретико-методологической оценки. В учебниках при СССР коммунизм характеризовался как общество, восстанавливающее свободу женщин. Современные исследования стремятся дать правдивое мнение о недостатках советской гендерной концепции. Вместе с тем, в сегодняшней системе обучения на первый план выходит задача рассмотрения этой проблемы с новыми взглядами.

В данной исследовательской работе была дана историческая оценка ситуации мусульманских женщин Центральной Азии в советское время и предложены суждения, дающие толчок теоретическим взглядам. Также был проведен анализ содержания и особенностей подходов данной темы в системе обучения.

Ключевые слова: мусульманские женщины, гендерное равенство, Центральная Азия, ислам, многоженство, советское правительство, теоретические взгляды, подходы к обучению

Akhmetova D.M. ^{*1}, Zhetibayev K.M. ², Dinasheva L. ³

¹ "Alikhan Bokeikhan University" PhD, Semey, Kazakhstan
E-mail: dinara0706@bk.ru

² Candidate of Historical Sciences, docent, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
E-mail: kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz.

³ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan
E-mail- dinash_lyazzat@mail.ru

THE GENDER SITUATION OF MUSLIM WOMEN IN CENTRAL ASIA DURING THE SOVIET PERIOD: THEORETICAL APPROACHES AND APPROACHES TO EDUCATION

Abstract

The Soviet Government sought to regulate the situation of Muslim women in Central Asia through gender reform. The Soviets, which established power over Central Asia in 1920, adopted decisions that again took into account the religious, social and legal status of women. To this end, legal norms regulating gender equality have been introduced. But the gender policy of the Soviet Union did not take into account the religious and ritual characteristics of the local population. In this regard, the gender reform of the Bolsheviks could not fully penetrate the consciousness of local women.

In the 1920s, movements against Soviet socio-economic reforms manifested themselves spontaneously in all parts of Central Asia. Movements against the Bolshevik government's policy of gender equality were carried out in a religious and social context. In Soviet historiography and literature, an unambiguous assessment of the gender policy of the Bolsheviks of the 1920s and 1930s was given.

In addition, the subsequent gender positions of the soviets in the region have not received their own theoretical and methodological assessment. In textbooks under the USSR, communism was characterized as a society restoring women's freedom. Modern research seeks to give a truthful opinion about the shortcomings of the Soviet gender concept. At the same time, in today's education system, the task of considering this problem with new perspectives comes to the fore. This research paper provides a historical assessment of the situation of Muslim women in Central Asia during the Soviet era and offers judgments that give rise to theoretical views. An analysis of the content and features of the approaches of this topic in the educational system was also carried out.

Keywords: muslim women, gender equality, Central Asia, Islam, polygamy, Soviet government, theoretical views, approaches to education

Кіріспе. Әйелдердің қоғамдағы мәртебесі ежелден тарихта қызу талқыланып келе жатқан өзекті мәселе. Әйелдердің қоғамдағы ахуалы мемлекеттің саяси-әлеуметтік құрылым ерекшеліктерін, экономикалық дамуын, құқықтық ережелердің мазмұнын, мәдени деңгейі мен қоғамдық сана-сезімін сипаттайтын көрсеткіштердің біріне жатады. Әйелдердің қоғамдағы рөлі туралы тартыс-тар мемлекеттердің әрбір тарихи даму этаптарында кездесті және өзіне тән проблемаларға ие болды. Мұсылман қоғамдарында әйелдердің қоғам мен отбасыдағы мәртебесі түрлі спорларды туғызды.

Мұсылман қоғамдарындағы әйелдердің құқықтық дәрежелерін зерттеуде діни-мәдени, ұлттық менталитет, әлеуметтік-шаруашылық жүйе сатылары, географиялық орналасу және т.б. факторларды ескерген дұрыс болып табылады. Мұсылман қоғамдарындағы әйелдердің ахуалы ұлттық және мәдени ерекшеліктерге орай бірнеше тарихи-географиялық аймақтарға бөлінеді. Олардың әрқайсысының ішкі жүйесі және қатаң иерархиялары сақталынды. Әйелдердің қоғам-

дық мәртебесі күрделі қалыптасқан мұсылман елдерінің бірқатары Орталық Азияда орналасқан. Бұл аймақта бірнеше ұлттар мен қоғамдық типтер өмір сүрді. Ежелден Орталық Азияда негізінен көшпелі және отырықшы мәдениеттің қоғамдық даму сатылары қалыптасқан. 1865 жылы Орталық Азияның Ресей империясының құрамына ену процессі әйелдердің қоғамдық санасына бірқатар үндеулер тастады. Бірақ, Ресей әкімшілігі жергілікті патриархалдық қатаң құрылымның айырмашылықтарын ескере отырып, ашық гендерлік саясатты жүргізе алмады.

Тек 1917 жылғы Ресейдегі Қазан революциясы Орталық Азиядағы мұсылман әйелдерінің өміріне тосын жаңалықтарды алып келді. Большевиктер үкіметі әйелдердің қоғамдағы позицияларын өзгерту арқылы өздерінің саяси-әлеуметтік идеологияларын жүргізуге ұмтылды. Кеңестер билігі әйелдерден социалистік жүйенің белсенді жақтастарын жасауға күш жұмсады.

1920 жылы Орталық Азияда кеңестер билігі орнады. Орталық Азияда құрылған большевиктер үкіметі Түркістан автономиялық кеңестер Республикасы деп аталды. Орталығы Ташкент қаласы болды. Түркістан автономиясы КСРО мемлекетінің орталығы Москваға тікелей бағынды. Түркістан автономиясының құрамына Орталық Азияның қазіргі 5 республикасының аумағы енді. Олар: Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Қазақстанның оңтүстік аудандары. Негізгі тұрғындары мұсылман түркі халықтары болды. Кеңестер үкіметі Орталық Азияда орнай салысымен жергілікті патриархалдық құрылыспен күресуге күш жұмсады. Мұсылман әйелдерінің гендерлік теңдігін орнатуға және әйелдердің қоғамдағы белсенділігін ояту мақсатында саяси-идеологиялық қадамдар жасады. 1920 жылдардағы Орталық Азиядағы кеңестердің гендерлік күрестегі негізгі әдістерінің бірі лозунгтар мен плакаттар арқылы көрініс тапты. Әйелдердің бейнелері салынған плакаттар, лозунгтар Орталық Азияның ірі қалаларының кез-келген көшелерінде ілініп тұрды [1, с. 67].

1920 жылдары КСРО заңында әйелдердің бостандығын қорғайтын заңдық нормалар қабылданды [2, с. 51]. Ол заңдар әйелдердің ахуалын билік пен жергілікті қоғамдық менталитеттің арасындағы тәуекелге толы таңдау жасауға итермеледі. Қазіргі уақытта жаңа архивтік деректер мен теориялық ұстанымдар аясында 1920-1930 жылдардағы Орталық Азияда өмір сүрген мұсылман әйелдердің гендерлік ахуалын шынайы зерттеуге мүмкіндік бар. Себебі, кеңестік дәуірдегі ғылыми цензура өзінің күшін жойды. Қазіргі либералдық-демократиялық жүйеге көшкен Орталық Азия мемлекеттерінде гендерлік теңдік мәселесіне түрлі көзқараспен қарауға жол ашылған.

Материалдар мен әдістер.

Әдіснама. Мақаланы жазу барысында әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың әдістері кең қолданылды. 1920-1930 жылдары Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің үлкен бөлігі кеңестік гендерлік теңдік саясатына қарсы шықты. Екінші аз бөлігі кеңестік гендерлік практиканы қолдайтындарын баяу білдірді. Осы факторлардың діни-мәдени аспектілерін айқындауда біз генетикалық әдіске сүйендік. Орталық Азияның қазіргі мұсылман әйелдерінің қазіргі қоғамдық ахуалы мен бұрынғы ахуалын салыстырып, ұқсас элементтерін анықтауда салыстырмалы-талдау әдісін пайдаландық. Кеңестік гендерлік саясаттың мақсаттары мен мәнін түсіну үшін алдымен оның саяси-идеологиялық жүйесінің құрылымын дұрыс қабылдауымыз қажет. Осы құбылыстың ішкі қызметтерін айқындауда құрылымдық әдістің көмегіне жүгіндік. Әлеуметтік бақылау әдісінің көмегімен 1920-1930 жылдардағы Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің қоғамдағы әлеуметтік қызметінің мәнін айқындауға қол жеткіздік.

Материалдар. Мақалада кеңестік дәуірдегі Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің өмірінің әлеуметтік-қоғамдық өзгерістері мен құбылыстарынан хабар беретін ғылыми материалдар жинақтары, газет-журналдар, қаулылар мен хаттамалардың деректері пайдаланылды. Аталған материалдар жұмыс-тың деректік қорының артуына үлес қосты.

Нәтижелер. Қазан төңкерісінен соң бұрынғы Ресей империясының аумағындағы халықтардың діни-әлеуметтік, мәдени-шаруашылық өмір бағыттары күрделі өзгерістерге ұшырады. Соның ішінде әйелдердің өмір салтының ауысу құбылысы бірқатар теориялық көзқарастарда таластар туғызады. Әсіресе, кеңестердің Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің ортасында іске асырған гендерлік тәжірбиесі қандай бағытта өрбіді деген сұрақ мазалайды.

Кеңестік тарихи әдебиеттерде пайым-далғандай мұсылман әйелдері большевиктердің әйелдерге бостандық ұранын қуана қабылдады ма әлде қарсы тұрды ма деген көзқарастар әлі күнге дейін біржақты қорытындысын тапқан жоқ. Қазіргі Орталық Азияның зерттеушілері бұл мәселеде өзара теориялық тұжырымға келді деуге негіз бар. Ал, батыстық және ресейлік тарихнамада ол түрлі дискурстарға ие болып табылады.

Өзбекстандық зерттеуші С.А. Атанова өзінің ғылыми жұмысында кеңестік үгіт-насихат материалдық заттарына терең көңіл бөлген. Оның еңбектерінде әйелдерді бостандық пен теңдікке шақыратын үгіт-насихат материалдарының заңдық жоба ретінде бекітілу және іске асырылу науқандарына жан-жақты баға берілген. Мысалы, 1918 жылы 12 сәуірде большевиктер лидері В.И. Ленин «Монументтік пропаганда» атты декретке қол қойды. Бұл жобаның аясында Ресей империясынан қалған тарихи-сәулет ескерткіштерін жою және олардың орнына жаңа монументтерді қалпына келтіру идеясын жүзеге асыру міндеті қойылды [3, с. 148].

1918 жылы социалистік идеологияны насихаттайтын үгіт-насихат жұмыстары Ресейде ұлғая түсті. 1918 жылы Москвадан Татарстанның астанасы Қазан қаласына «Красный восток» атты алғашқы үгіт-насихат пойызы жөнелтілді [4, с. 119]. Бұл пойызда насихат жұмысын жүргізетін және шағымдарды қабылдайтын бөлімдер жұмыс атқарды [5, с. 16]. Сонымен қатар, пойызда арнайы баспа вагоны қызмет жасады. «Красный восток» жобасының аясында большевиктер үкіметі жергілікті жерлердегі әйелдердің теңдігі және бостандықтары туралы мәселелерді плакаттардың, лозунгтардың көмегімен іске асыруға ұмтылды.

1920 жылы «Красный восток» пойызы Москвадан Орталық Азияға аттандырылды. 1920-1921 жылдары Орталық Азияға Ресейден 2 рет «Красный восток» пойыздары жөнелтілді [6]. Москвадағы большевиктер үкіметі Орталық Азияға неге 2 рет үгіт-насихат пойыздарын жіберді деген сұрақ туындайды? Себебі, Орталық Азияда коммунистік идеологияға қайшы келетін діни-мәдени элементтер өте көп болды [7, с. 85]. Орталық Азияны мекендеген қазақ, өзбек, тәжік, түрікмен, қырғыз халықтары өздерінің діни-мәдени құндылықтарын берік ұстанды. Ислам діні олардың өміріндегі басты рухани-мәдени фактор болып табылды. Жергілікті салт-дәстүр, тұрмыстық қатынастар, қоғамдық ережелердің іргетасы ислам дінімен өлшенді. 1920 жылдардың басындағы Орталық Азияның қоғамы нақты түрде патриархалдық құрылымда өмір сүрді. Қоғамда ерлердің мәртебесі мен билігі жоғары тұрды [8].

С.А. Атанованың жоғарыда аталған большевиктік үгіт-насихат қозғалыстарына қатысты фактілерді келтіруімен қатар, кеңестік гендерлік шаралардың түпкі мақсаты турасындағы теориялық көзқарастары маңызға ие. Автор әйелдердің құқықтарын теңестіру және бостандық алып беру сынды большевиктік науқандардың негізгі астарында саяси-идеологиялық қана емес, экономикалық мүдделер жатты деп санайды [3, с. 151].

Мысалы, автордың көзқарасы бойынша большевиктер мұсылман әйелдеріне өздерінің идеологиясын жүргізетін үлкен құралдың көзі ретінде қатынас жасаған [3, с. 148]. Кеңестік билігі мұсылман әйелдерінің отбасыдағы бала тәрбиесі мен шаруашылықтағы еңбек атқару шамаларына ерекше назар аударған. С.А. Атанованың осы тұрғыдағы ғылыми көзқарастарын төмендегі кестеде айнықтап өтуді жөн санаймыз (кесте 1).

Кесте 1. Зерттеуші С.А. Атанованың кеңестік мұсылман әйелдерге қатысты гендерлік саясатының аспектілерін теориялық талдау бағыттары

№	Бағыттары	Мазмұны
1	Идеологиялық	Кеңес үкіметіне Орталық Азияның мұсылман қоғамында большевизмді жақтайтын өзінің тараптастарын ұлғайту қажет болды. Әсіресе, мұсылман ерлер қауымы социализмнің үндеулеріне ұзақ уақыт бойы сене қоймады. Оның көрінісі басмашы, Алаш Орда, Түркістан

		идеяларында анық көрінді. Осыған орай, большевиктер әйелдерге бастандық, теңдік желеулерімен әйелдердің өздерін және олар тәрбиелеп отырған болашақ ұрпақты коммунизм идеясымен тәрбиелегісі келді. Осылайша большевизмді құптайтын қоғамның мүшелерінің саны артатын еді.
2	Экономикалық	1920-1930 жылдары КСРО мемлекеті экономикалық тұрғыда үлкен қиыншылықтарды бастан кешірді. Шет мемлекеттерге қарыздың көлемі еселей түсті және оны өтеудің құралдары төмен болды. Аграрлы шаруашылыққа негізделген экономиканың қуаты бидай және өзге де ауылшаруашылық өнімдерін экспорттауға шамасы келді. Осының есебінен сырттан мұқтаж тауарларды тасымалдау формуласы жасалынды. Аграрлы өнімдерді жоғары өндіру үшін жұмысшы күшінің аса қажеттігі алға тартылды. Бұл тұрғыда еңбекқор әйел затын жаппай жұмысқа тарту большевиктер билігіне қолайлы саналды.

Жалпы, жоғарыда аталған өзбекстандық ғалымның көзқарастарымен батыстық зерттеушілер де келіседі. Мысалы, Марианн Камп и Адриенн Эдгар атты батыстық ғалымдар өздерінің 2000 жылдары жариялаған жұмыстарында кеңестік гендерлік бостандық саясатының өзгергіштігін және түпкі идеясының басқа мүдделерді көздейтіндігін пайымдаған [3, с. 143].

Қазақстандық зерттеуші А.У. Таналинова қазақ қоғамындағы әйелдердің ахуалына қатысты теориялық көзқарастар мен пайымдарды жүйелі таладуға ұмтылған. Ол өз ойларын негіздеу мақсатында В.В. Григорьев, В.П. Наливкин сынды патшалық Ресей заманында қазақ әйелдерінің өмірін сипаттаған зерттеушілердің пікірлеріне тоқталып өткен. Қазан төңкерісіне дейінгі орыс зерттеушілерінің пікірі бойынша қазақ әйелдері қоғамда өздерін басқа көрші халықтарға қарағанда еркін сезінген. Олардың саяси-мәдени және тұрмыстық-шаруашылық салалардағы бәсеңсіздіктері жоғары болған [9, с. 25]. Сонымен қатар, автор өз ойларын қорытындылай келе, қазақ қоғамына кеңестер билігі тұсында әйелдер теңдігі орнады деген ғылыми көзқарастың шынайылықтан алыс екендігін дәйектейді.

Ал, кеңестер билігіне ерлермен күресу және оларды социалистік идеяға сендіру қиынға соқты. Себебі, ерлердің компромисске ұмтылуы және сенімді жақтасқа айналуының психологиялық күрделілігін большевиктер лидерлері жақсы түсінді. Осыған байланысты, Москвадағы кеңестер үкіметі Орталық Азия мен Кавказ аймақтарына бағытталған үгіт-насихат жұмыстарына салмақты назар аударды. Большевиктер аталған аймақтардағы діни-мәдени және әлеуметтік қатынастардың ерекшеліктері, коммунистік идеологияның перспективасына қауіп туғызады деп санады [9, с. 81]. 1920-1921 жылдары Орталық Азияға Москвадан келген «Красный восток» пойыздары жергілікті билік құрылымдарымен тығыз жұмыстар атқара отырып, «кеңестік бақыт», «әйел теңдігі», «кеңес шаруасы», «кеңестік білім» идеяларын кеңінен насихаттады [10].

Коммунистік партияның билік жүйесінде идеолог қызметіне ерекше мән берілді. Бұл қызмет түрі кеңестік әкімшілік билік жүйесінің барлық сатыларында жұмыс атқарды. Идеологтардың ұсыныстарымен әкімшілік құрылым басшылары қатаң санасты. Идеологтардың арнайы съездері болып тұрды және олар тікелей орталық администрацияға бағынды [11]. 1920 жылдардағы Орталық Азияның қоғамының мәдени ландшафтын өзгертуде кеңестік идеологтар үлкен рөл орындады.

Өзбекстандық зерттеуші С.А. Атанова кеңестік идеологияны үгіт-насихат жұмыстарында материалдық өнімдерді мол пайдаланғандықтан «материалдық идеология» деп атады [11]. 1920-1930 жылдардағы Орталық Азиядағы кеңестік гендерлік пропаганда жұмыстарында коммунистік

партия белсенділері плакат, тоқыма өнімдерін жоғары дәрежеде пайдаланды. Сонымен қатар, кеңестік идеологияның гендерлік саясатын жүргізуде лозунгтар, митингілер, парадтар іс-шаралары құрал ретінде қолданылды [12]. Большевиктер билігі өздерінің идеологиясының қоғамның күнделікті өмірінде белсенді рөл ойнауына көңіл бөлді. Осы мақсатта плакаттардың, бейне салынған кілемдердің көшелерде ілініп тұруы әдеттегі құбылысқа айналды.

1920 жылдардағы Орталық Азияның көшелерінде ілініп тұрған плакаттар мен кілемдерде бостандыққа шақырушы қолына балға ұстаған жалаңбасты әйелдердің образы басым көрініс тапты. Осы арқылы большевиктер үкіметі әйелдердің сыртқы бейнесін өзгертуге ұмтылды. Мұсылман қоғамдарында әйелдердің жалаңбасты жүруіне шектеу қойылғандығы белгілі. 1920 жылдардағы Орталық Азияның қоғамында гендерлік реформаны жүргізу бойынша большевиктердің алдында тұрған басты кедергілердің бірі паранджа (бетті түгел жабатын орамал) және орамал болып табылды [13, с. 152].

Кеңестік билікке әйелдердің қоғамдағы өмірін өзгерту не үшін қажет болды деген сұрақ туындайды? Бұл кеңестік жалпы әлеуметтік жаңарулардың бір мақсаты болды. Бірқатар зерттеушілердің пікірі бойынша кеңес үкіметі әйелдердің бостандықтары мен құқықтарын олардың өздері үшін емес, үлкенмасштаптағы социалистік мақсаттардың жүзеге асуындағы құралдардың бірі ретінде қарастырды. Кеңес үкіметі бастапқы жылдардан экономикалық жетістікке жету міндетін нақты етіп қойды. Бұл мүдде аясында қоғамның күрделі модернизациялануы және секуляризациялануы маңызды саналды. Қоғамды діни элементтерден тазарту кеңестік басты ұстанымдардың қатарына жатты. Ал, дінмен күрестің ішінде әйелдердің бостандық мәселесі де қамтылды. Ислам дінінде әйелдердің қоғамдық-тұрмыстық қатынастарда ер адамнан бір сатыға төмен орналасқандығы анық. Бірақ, ислам әйелдердің табиғи ерекшеліктерін ескере отырып, оларға біршама артықшылықтар бергендігі де күмән туғызбайды.

Қазіргі білім саласында осы тақырыпты оқытуда және түсіндіруде білім алушыларға жүйелі ақпаратты жеткізу әдісі жетіспейді. Кеңестік экономикалық жетістікке жету жоспарында әйелдердің еңбегін пайдалану және олармен тығыз диалог орнату гендерлік реформаның түпкі мүддесіне жатқандығын негіздейтін ғылыми пайымдардың оқулықтарда жаппай айқындалуы қажет жұмысқа жатады.

Ресейлік тарихи еңбектерде әлі күнге дейін большевиктердің мұсылман қоғамындағы гендерлік реформасын теңдік, бостандық тұрғысында қарастыру көзқарастары басым. Бұны кеңестік тарихи парадигманың іздері ретінде анықтауға болатын шығар.

Мысалы, осы тақырып бойынша кешенді жұмыстар атқарған С.А. Шерстюков, В. Бобровников, М. Филатова секілді авторлардың еңбектерінде төмендегідей мәліметтер мен пікірлер танытылған. Большевиктер әйелдерді коммунизм мүддесінде қолданудың амалдарының бірі ретінде 1919 жылы большевиктер Орталық комитетінің жанынан әйелдер бөлімі ұйымдастырды [13, с. 153]. Коммунистік партия құрылымында әйелдер бөлімі бірқатар әкімшілік билікке ие болды. 1920 жылы әйелдер бөлімі Орталық Азияның кеңестер билігі жүйесінде құрыла бастады [13, с. 155].

Әйелдер бөлімі әйелдердің бостандығы мен қоғамдық ахуалын реттейтін заңдық нормаларды қабылдаудың бастамаларын көтерді. Осының нәтижесінде Орталық Азияның кеңестік республикаларында әйелдердің қоғамдық-әлеуметтік мәртебелерін анықтайтын заңдар күшіне енді. 1921-1925 жылдары Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған кеңестік декреттер қабылданды [14, с. 62]. Олар әйелдердің өміріне қатысты бірқатар діни-ұлттық дәстүрлерге заңды шектеу қойды. Жоғарыда аталған авторлар шектеулердің ішінде әменгерлік, тоқал, қалың мал секілді жергілікті діни-ұлттық дәстүрлерге гендерлік теңдікті бұзатын құндылықтар ретінде көзқарас білдірілген [13, с. 154].

Қазіргі қазақ қоғамында әменгерлік, тоқал алу және қалың мақ салттарына үстіртін қарау немесе жеккөрініштілік бар екендігі сезіледі. Аталған салт-дәстүрлердің қазақ қоғамында еркін жүзеге асқандықтарын қазіргі оқыту жүйесіндегі әдебиеттерде дұрыс жеткізу керек деп ойлаймыз. Мектеп және жоғары оқу орындарындағы тарихи оқулықтарда аталған дәстүрлі қағидаттардың

қандай мәнде және нендей түпкі мақсатты көздегендігін анықтайтын негіздемелерді енгізу қажет деп табамыз.

Ол негіздемелерді кесте түрінде беру қазіргі білім алушылардың сандық түпсанасына оңтайлы жетеді деп ойлаймыз. Мысалы, төмендегі кестеде (кесте 2) ресейлік және батысты зерттеушілерге жабайы сезім тудыратын қазақтың дәстүрлерін отандық білім алушыларға келісідегідей анықтамалармен зерделеп ұқтырған дұрыс болады.

Кесте 2. Әйел затына қатысты қазақтың ұлттық-діни дәстүрлерінің мазмұны мен мәнін оқулықтарда қайта пайымдау тәсілдері және салыстырмалы талдау

Дәстүрлер	Батыстық және ресейлік әдебиеттердегі пайымдалу жолдары	Ұлттық оқулықтарда негіздеудің түсініктері мен әдістері
қалың мал	Әйелді ата-анасынан сатып алудың материалдық формасы	Тұрмысқа шыққан қыздың ата-анасына төленетін материалдық күн. Бұл дәстүрде міндетті күн өлшемі жоқ.
тоқал	Діни құқыққа сәйкес кез-келген еркектің көп әйел алуға мәртебесі бар	Ислам дінінің шарияты бойынша ер адамға төрт әйел алуға дейін рұқсат етілген. Бұл қатынас орнайды егер, ер адамның материалдық жағдайы жетіп тұрса және алғашқы әйелдері разы болса.
әменгерлік	Ері өлген әйелді оны туыстарының қайта әйелдікке алу дәстүрі.	Дәстүр бойынша ері өлген әйелді ерінің туыстарының әйелдікке алуы. Мағынасы ерінен ажыраған әйел мен оның балаларын туыс адамның қамқорлыққа алу онтологиясынан шығады.

Жоғарыдағы кестеде қазіргі оқулықтарда гендерлік мәселені түсіндіруде теріс немесе оң ықпал ететін қорытынды ойлар зерделенген. Бұл болашақ өскелең ұрпақты оқыту мен оларды нигилизмге ұшыратпауда маңызды қадам болып саналады.

Біз «әменгерлік» дәстүрі бойынша Семей қаласындағы Alikhan Bokeikhan University-нің тарих факультетінің 1 курс студенттері арасында сауалнама жүргіздік. Сауалнамаға қатысушылар саны 26 болды. Оларға «әменгерлік» сөзін бірінші қайдан білді және қандай мағынада қабылдады деген сұрақтар қойдық. Сауалнама нәтижесі төмендегі кестеде сипатталды (кесте 3).

Кесте 3. «Әменгерлік» сөзін түсіну бойынша сауалнама нәтижелері

№	Сауалдар	Жауаптар	
1	«Әменгерлік» сөзін бірінші қайдан естідіңіз?	11 студент (45%)	Мектеп оқулығынан
		7 студент (26%)	Ата-анамнан
		5 студент (22%)	телеарналардан
		3 студент (8 %)	Енді естіп тұрмын
2	«Әменгерлік» дәстүрін қандай мағынада қабылдайсыз?	16 студент (64%)	Әйелдерді өз еркінсіз зорлап басқа еркекке тұрмысқа қосу

		7 студент (28%)	Әйелдердің құқығын езу және санаспау
		3 студент (8%)	Еш ойым жоқ

Жоғарыда келтірілген кестедегі студенттердің жауаптары қазақ халықының әйел құқығын реттейтін кейбір дәстүрлерінің өскелең ұрпақ санасында теріс түрде айқындалып кеткендігіне көз жеткізіп отырмыз. Олардың бұл түсініктерін жою мақсатында әйел құқығына қатысты дәстүрлер мен құқықтарды шынайы жеткізетін ғылыми пайымдардың мектеп оқулықтарында айшықталғандығы орынды болмақ. Олардың түсіну және тарихта жүзеге асу үрдістерін тарихи зерде тұрғысынан ұғындыру маңызды саналмақ.

Бірқатар батыстық және ресейлік зерттеушілердің көзқарасы бойынша 1920 жылдардың басында қабылдаған кеңестік гендерлік заңдар бірден күшіне еніп кеткен жоқ [15]. Кеңестік әйелдер бөлімінің қызметкерлері мен идеологтары Түркіменстан, Тәжікстан және Өзбекстан секілді елдердің қоғамдарында өздерін сенімді сезіне алған жоқ [16, с. 402]. Олар жергілікті әйелдердің өміріне белсенді араласудан қауіптенді. Сонымен қатар, жоғарыдағы коммунистік партия басшылары да әйелдер бөліміне мұсылман әйелдерінің ісіне ашық араласпауын ұсынды. Әйелдер бөлімі Орталық Азияның Қазақстан, Қырғызстан елдерінің қоғамдарында белсенді жұмыс атқаруға тырысты. Себебі көшпелі шаруашылықпен айналысатын қазақ, қырғыз қоғамдарында әйелдердің мәртебелері өзбек, тәжік, түрікмен қоғамдарына қарағанда еркін болды [12, с. 27].

Тек 1925 жылдан бастап әйелдер бөлімі Орталық Азияның барлық аудандарында белсенді әрі сенімді жұмыс жасауға ұмтылды [17, с. 167]. 1925 жылы Түркіменстанда большевтер көсемі В.И. Лениннің суреті бейнеленген кілем-портрет пайда болды [17, с. 168]. Портрет 1924 жылы өмірден озған В.И. Лениннің құрметіне жасалды. Бұл кілем-портреттің авторы түркімен тоқымашы әйелі Сапаргуль Шарапова болды [16]. Портреттің астына атвордың аты-жөні жазылды. Осы уақыттан бастап Түркіменстанда тоқымашы әйелдердің пропагандалық текстерге толы кілем-портреттері үздіксіз шыға бастады [18, с. 41]. Осылайша кеңестер билігі Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің шығармашылығы мен кәсіптерін насихаттайтын жұмыстарды жүйеге келтірді. Бұл қадам мұсылман әйелдерін белгілі бір шаруашылық-өндіріс және білім-мәдениет салаларында шабыттандыруға бағытталды [9].

1922 жылы Ташкенттегі Шығыс-Азия институтын алғаш бітірген мұсылман әйелі Аккагаз Досжанова болып табылады. Ол аталған институтты дәрігер мамандығы бойынша аяқтап шықты [4, с. 57]. Қазақ ұлтынан шыққан Алма Оразбаева большевиктер партиясына алғаш мүше болып қабылданған орталықазиялық мұсылман әйелі саналады. Сонымен бірге, Алма Оразбаева 1920 жылдары Қазақстанда құрылған «Әйел теңдігі» атты газеттің редколлегия мүшесі ретінде тарихта қалды және кейіннен соғыс уақытында әйелдер кадрларын жасақтауға үлкен үлес қосты [4, с. 58]. Жоғарыда аталған әйелдер кеңестік гендерлік идеологияда кеңінен насихатталды және Орталық Азияның басқа әйелдеріне үлгі ретінде ұсынылды. Кеңестер үкіметі әрбір саладан бірінші шыққан әйелдердің бейнесін қоғамда кеңінен талқылаудың тетіктерін ұйымдастырды және мұсылман әйелдерінің социалистік мемлекеттік жүйеге белсенді енуіне жағдай жасауға ұмтылды.

Газет-журналдарда Орталық Азияның елдерінен шыққан бірінші танымал мұсылман әйелдерінің есімдері жарыса жарияланып жатты. Олардың басым көпшілігі қазақ ұлтынан шықты. Себебі, қазақ қоғамында ислам дінінің далалық өркениетке синтезделген формасы қызмет етті және белгілі бір либералдық құндылықтарды сақтап қалды. Қазақ қоғамында әйелдер ежелден қоғамдық-шаруашылық істерге белсенді араласты және ағартушылық саласына жақын болды. Сондықтан да Орталық Азия елдерінің ішінде қыз балаларға арналған бірінші мектеп 1887 жылы Қазақстанның Ырғыз қаласында ашылды [9]. Оны ашқан белгілі педагог, феминизм идеясының жақтаушысы Ы. Алтынсарин болды.

Жоғарыда аталған факторлар қазақ әйелдерінің кеңестік гендерлік реформаға тез бейімделіп кеткендігін нақтылайды. Ал, Орталық Азияның басқа елдерінің мұсылман әйелдері үшін кеңестік гендерлік саясатқа ілесу қиынға соқты. Өзбек, тәжік, түрікмен қоғамдарында діннің және салт-

дәстүрдің ережелері қатаң сақталынды. Сонымен қатар, отырықшы өмір салты бұл халықтарды өздерінің құндылықтарына берік әрі тұрақты болуға үйретті [8]. Кеңес билігі Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан қоғамдарындағы әйелдерді эмансипациялау және қоғамда белсендіру саясатын ұзақ уақыт жүргізді. Себебі, аталған қоғамдарда ислам дінінің институттарының өкілдерінің абыройлары жоғары болды. Молда, ишан, қари секілді мұсылман титулдарына ие болған адамдар кез-келген жаңашылдыққа күмәнмен қарады. Осыған байланысты өзбек, тәжік әйелдеріне кеңестік гендерлік теңдік саясаты біраз уақыт ықпал ете алмады [13, с. 152].

Әйелдер саналы түрді кеңестік гендерлік саясаттың жаңалықтарынан бас тартып отырды. Себебі, оларды отбасы мен қоғамда ауыр жазалар күтіп тұрды. Орталық Азияның қоғамында ертеден әйелдердің қоғамдық міндеттері белгіленіп қойылған болатын: 1). Тұрмысқа шығу. 2). Бала туу. 3). Үй шаруаларын атқару.

Бұл міндеттерден тыс жұмыстарды атқаруға ұмтылушылық патриархат тарапынан зор қарсылықтарға ұшырап отырды. Белгілі бір жағдайларда өлімге дейін апаратын ауыр жазалар тағайындалып отырды. Тұрмыс құрған әйелдерге сыртқы қоғаммен ашық байланыс орнату шарифат заңына сәйкес үлкен күнә салынды. Осы мақсатта әйелдер өздерінің жүздері мен денелерін толық жабатын киімдерді киім жүрді. Кең таралған жабық киім түрі паранджа саналды [11].

Паранджа Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің бостандыққа шығуының басты кедергісінің символын анықтады. Осыған байланысты кеңестер билігі паранджамен күресті әйелдердің гендерлік теңдігін орнатудағы басты кедергі деп санады. 1920 жылдары большевиктік жүйе Өзбекстан, Тәжікстан және Түркіменстан кеңестік елдерінде паранджаға қарсы ымырасыз күресті жүзеге асырды. Оның нәтижелері 1927 жылдан бастап көрініс тапты [1, с. 93].

1927 жылы 8 наурызда Өзбекстан коммунистік партиясының екінші хатшысы А. Икрамовтың «Правда Востока» газетінде «Әйелдер бостандығы үшін» деген мақаласы жарияланды. Бұл мақалада өзбек билік жетекшісі «паранджаны әйелдердің бостандық жолындағы кедергі» деп атады [13, с. 150]. Осылайша өзбек ұлтынан шыққан коммунистің көмегімен большевиктер үкіметі паранджа дәстүріне үлкен соққы берді. Мақаланың өзбек әйелдеріне тигізген эмоциялық әсері үлкен болды. 1927 жылғы 8 наурызда бірнеше мыңдаған өзбек әйелдері қалаларда көшеге шығып демонстрациялық түрде парандажаларын шешті және отқа жақты. Өзбек әйелдері өздерінің іс-әрекеттерін «худжум» деп атады [11]. Бұл қоғамдық акция КСРО БАҚ беттерінде кеңінен насихатталды және әйелдердің ағартушылық бағытқа жылжығандығы мадақталды.

Кеңес үкіметі Орталық Азияда гендерлік ағартушылық саясатын бірден енгізбеді. Большевиктер билігі мұсылман әйелдерінің сауатын ашу жұмысын екінші тапсырма деп есептеді. Олар үшін бастысы әйелдердің ұлттық-діни элементтерден бостандық алуы маңызды саналды. Яғни, кеңестік идеология бірінші әйелдердің мәдени бостандығын орнатуды, екінші сауатын ашуды көздеді [15].

Американдық зерттеуші М. Камптың пікірі бойынша кеңес үкіметі 1927 жылға дейін Орталық Азияда гендерлік теңдік реформасын батыл жүргізуге шешім қабылдамады [17, с. 71]. Тек, 1927 жылдан кейін гендерлік реформа қарқын алды және ашық күреске ұласты. Коммунистік партия идеологтары әйелдердің теңдігі жолында кедергілердің маңызды ретінде ислам дінінің институтционалдық өкілдерін санады. Осыған орай, 1920 жылдардың соңында Орталық Азия елдерінде молда, ишан, қари, қожаларға қатысты репрессиялық әрекеттері ұлғая бастады. 1920 жылдардың соңына таман КСРО мемлекетінде күрделі экономикалық-әлеуметтік реформалардың науқаны басталды. 1927 жылдан бастап КСРО да бай-кулактардың дүние-мүліктерін тәркілеу, ұжымдық шаруашылық жүйесіне көшу реформаларының негізі қаланды [9]. Бұл әлеуметтік-экономикалық тенденцияларды әйелдердің көмегінсіз іске асыру коммунистік партия лидерлеріне мүмкін еместей көрінді.

1930 жылдары кеңес билігі әйелдердің теңдігін білім-мәдениет салаларында ғана емес, өндіріс-өнеркәсіп жүйесінде қалыптастырудың әдістерін ойластырды. 1930 жылы «Казиздат» баспасында «Боритесь за освобождение женщины Востока» тақырыбында плакат басылып шықты. Бұл плакат Орталық Азия мұсылман әйелдерінің әлеуметтік-экономикалық рөлін

түбегейлі өзгертті. Плакат шығыс әйелдерін колхозға кіруге, завод-фабрикаларға жұмысқа баруға шақырды [11]. Жаңа үндеулер мұсылман әйелдеріне қоғамдық, тұрмыстық және өндіріс салаларында ерлермен бірдей құқыққа ие екендігін түсіндірді.

1934 жылы КСРО-ның билік жүйесінде әйелдер бөлімдері заңды тұрғыда жойылды [2, с. 96]. Большевиктер билігі елдегі гендерлік теңдік реформалары өзінің мақсатына жетті деп санады. КСРО билігі гендерлік теңдік саясатын жүргізу бойынша түрлі аймақтарда түрлі нәтижелерге қол жеткізді. Орталық Азиядағы мұсылман әйелдерінің өміріне гендерлік теңдік алып келу реформасы социалистік үлкен амбицияның белгілі бір құралы рөлін атқарды.

Большевиктердің әйелдерді жаппай еңбекке тәрбиелеу науқаны Ұлы Отан соғысы жылдары нақты нәтижелерін берді. Осы уақытқа дейін кеңестік шаруашылық реформаларының сынынан өткен орталықазиялық мұсылман әйелдері 1914-1945 жылдардағы соғыста өнеркәсіп саласының белді жұмысшыларына айналып шықты.

Талқылау. XX ғасырдың бірінші жартысындағы Орталық Азиядағы әйелдердің қоғамдық мәртебесі мен гендерлік теңдік мәселелерін кеңестік, посткеңестік және батыстық ғалымдар зерттеді. Әрбір кезеңнің саяси-идеологиялық принциптеріне байланысты зерттеушілер түрлі теориялық-методологиялық ұстанымдарды ұстады. Кеңестік тарихнамада мұсылман әйелдерінің эмансипациясы большевиктер билігінің көмегімен жүзеге асқандығы және оның прогрессивті сипатқа ие болғандығы қарастырылды. Посткеңестік тарихнамада өзбекстандық, қазақстандық авторлардың еңбектері белсенділік танытты. Посткеңестік тарихшылар мұсылман әйелдерінің эмансипация-сының прогрессивті салдарларына күмәнмен қарауға ұмтылады. Сонымен қатар, ресейлік зерттеушілер де Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің гендерлік статусын жан-жақты ракурспен талдауға тырысты.

Посткеңестік авторлардың ішінде қазақстандық автор А.У. Таналинованың еңбегінде [12] кеңестік гендерлік практиканың жүзеге асу барыстары мен нәтижелеріне жан-жақты баға берілген. А.У. Таналинова өзінің жұмысында орталықазиялық қоғамда орныққан әйелдің тұрмыстық құбылысының әлеуметтік-мәдени аспектілеріне баға берген. Кеңестік гендерлік саясаттың әйел мәртебесіне қатысты аталған автордың негізді тұжырымдары маңызды саналады.

Қазақстандық авторлардың еңбектерінде кеңестік гендерлік саясатты сынаған көзқарастар басым. Г.К. Жапекова [9], А.А. Сыздыкова [4], Х.М. Думанов, А.И. Першиц [10] зерттеулерінде кеңестік мұсылман әйелдерін эмансипациялаудың теріс салдарларына қатысты аргументтер мен фактілер жарияланған. Жоғарыда аталған авторлар кеңестік гендерлік саясаттың мұсылман әйелдердің жаңа өмір сүру заңдылықтарына бейімделуге мүмкіндік бермегендігін пайымдайды. С.А. Шерстюков [13] ғылыми мақаласында орталықазиялық қоғамының тарихи дамуындағы әйелдердің ахуалына әлеуметтік-рухани талдау жасалған. Сонымен қатар, қазақстандық ғылыми жарияланымдарда кеңестік гендерлік саясаттың нәтижесінде жергілікті әйелдердің ұлттық менталитеттен жасанды ажыратылғандығы негізделген.

1920 жылдардан бастап кеңестік авторлар мұсылман әйелдерінің ахуалын зерттеуге қызығушылық танытты. Бұл бағытта С. Любимова [5], Е.К. Росс [18] зерттеулері маңызды саналады. Аталған авторлардың еңбектерінде қырғыз, өзбек әйелдерінің өміріндегі 1920-1930 жылдардағы құқықтық-әлеуметтік өзгерістерге талдаулар жасалған.

Қазіргі ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде Орталық Азияның мұсылман әйелдерінің өміріне ағартушылық алып келген кеңестік гендерлік саясаттың нәтижелерін насихаттау идеясы көрінеді. С.А. Атанова [11], Бобровников, М. Филатова [14] секілді ресейлік ғалымдардың жарияланымдарында большевиктердің Орталық Азияда жүргізген гендерлік практикасының саяси-идеологиялық аспектілеріне баға берілген. В. Бобровников, М. Филатова ғылыми еңбегінде кеңестік плакаттардың мұсылман әйелдерінің образын сипаттаудағы әдістеріне және идеясына талдау айқындаған.

Қорытынды.

1920 жылдары ұлттық дәстүр мен діни қағидалар қоғамның ішкі қабаттарына терең еніп кеткен ұлттар Орталық Азияда өмір сүрді. Қоғамда ерлердің рөлі басым болды және тұрмыстық

қарым-қатынастарда әйел мен ер арасындағы шекара қатаң сақталынды. Жоғарыдағы фактілер мен аргументтерге баға бере отырып, 1920 жылдардың басында Орталық Азиядағы әйелдердің саяси-әлеуметтік белсенділіктерінің төмен болғандығына көз жеткіздік. 1920 жылы Орталық Азияда билік орнатқан кеңестер үкіметі гендерлік теңдік ұранын көтерді. Большевиктер үкіметі әйелдердің өміріне бостандық алып келу арқылы өздерінің әлеуметтік-экономикалық мүдделерін жүзеге асыруға ұмтылды. Себебі, әйелдердің ерлерге қарағанда қарсылық таныту әрекеттері баяу болды және олар коммунистік жүйенің болашақ ұрпағын тәрбиелейтін күшті иеленді. Бұл факторды большевизм идеологтары соңына дейін жадында ұстады.

Алайда кеңес билігінің гендерлік саясаты әйелдерге теңдік жолын ұсынғанымен бір жағынан өмірлерін қатерге ұрындырды. Әйелдер отбасыда ата-аналарының, ерлерінің қарсылығына ұшырады. Ал, сыртқы әлемде әйелдерге діни институт өкілдерінің қысымы ауыр тиді. Аталған ахуал көптеген әйелдердің эмоционалды-психологиялық күрделі жағдайды бастан кешіргендігін айқындайды. 1930 жылдарға таман әйелдердің ескі немесе жаңа жолды таңдауға деген мүмкіндіктері азая берді. Саяси-идеологиялық қуатын арттырған Сталиндік жүйе 1930 жылдары билік аппаратын КСРОда нақты орнатты және репрессиялық құралмен адамдардың бостандығын шектеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Великий Октябрь и раскрепощение женщин Средней Азии и Казахстана (1917-1936 гг.): сборник документов и материалов. М.: Мысль, 1971. 463 с.
2. Женщины Казахстана активные строители социализма, 1918-1945: Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Казахстан, 1981. 335 с.
3. Атанова, С.А. Боритесь за освобождение женщин Востока!" Советские ковры и плакаты в поддержку эмансипации женщин Центральной Азии в 1920-1930 годах. Сибирские исторические исследования. 2021. № 3. С. 141-170.
4. Сыдыкова, А.А. Положение советских женщин в Казахстане. Алматы: КазНУ, 2014.
5. Любимова, С. Как живут и работают женщины Средней Азии. М.: Государственное издательство, 1925.
6. Абашинов С. Нации и постколониализм в Центральной Азии двадцать лет спустя: переосмысливая категории анализа / практики // *Ab Imperio*. 2011. № 3. С. 193–210.
7. Вагабов М. В. Ислам и женщина. М.: Мысль, 1968. 230 с.
8. Keller, Sh. Trapped between State and Society: Women's Liberation and Islam in Soviet Uzbekistan, 1926-1941. *Journal of Women's History*. 1998. No. 10, Pp. 20-44.
9. Таналинова А.У. Положение женщин в историческом развитии казахского общества. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*. №2 (86). 2018. 25-29.
10. Думанов Х.М., Першиц А.И. Матриархат: новый взгляд на старую проблему // *Вестник РАН*. 2000. №7. С. 621-627.
11. Татыбекова, Ж.С. Октябрь и женщины Кыргызстана. Фрунзе: Кыргызстан, 1975.
12. Жапекова Г.К. Статус женщины в традиционном казахском обществе. *Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология*. №1 (46). 2014. 78-86.
13. Шерстюков С.А. Раскрепощение мусульманских женщин в Центральной Азии: стратегии сопротивления и способы адаптации (1920-1930-е гг.). *Народы и религии Евразии*. 2020. № 4 (25). С. 148–160.
14. Бобровников В., Филатова М. Плакат Советского Востока 1918–1940. М.: Фонд Марджани, 2013.
15. Лысенко Ю.А. Механизмы формирования социальной базы большевизма в Степном крае в период Гражданской войны (1918–1921 гг.) // *Society and Security Insights*. 2019. 2 (3). С. 185–192.
16. Луначарский А.В., Ленин и искусство. Воспоминания, Собр. соч. Т. 7. М., 1967.
17. Козлов Е.А. Агитационные поезда и пароходы в Советской России (1918–1922): музейные практики и технические медиа. М.: ЦЭМ, 2020.

18. Росс Е.К. свету и знаниям // Женщины в революции / под ред. А. Артюхиной и др. М.: Гос. изд-во полит. лит., 1959.

References:

1. Velikii Oktyabr i raskrepouenie jenuĭin Srednei Azii i Kazahstana (1917-1936 gg.): sbornik dokumentov i materialov. M.: Mysl, 1971. 463 s.
2. Jenuĭiny Kazahstana aktivnye stroiteli sotsializma, 1918-1945: Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Kazahstan, 1981. 335 s.
3. Atanova, S.A. Borites za osvoboĭdenie jenuĭin Vostoka!" Sovetskie kovry i plakaty v podderjku emansipatsii jenuĭin Tsentralnoi Azii v 1920-1930 godah. Sibirske istoricheske issledovaniya. 2021. № 3. S. 141-170.
4. Sydykova, A.A. Poloĭenie sovetskih jenuĭin v Kazahstane. Almaty: KazNU, 2014.
5. Lyubimova, S. Kak jivut i rabotayut jenuĭiny Srednei Azii. M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1925.
6. Abaĭin S. Natsii i postkolonializm v Tsentralnoi Azii dvadtsat let spustya: pereosmyslivaya kategorii analiza / praktiki // Ab Imperio. 2011. № 3. S. 193-210.
7. Vagabov M. V. Islām i jenuĭina. M.: Mysl, 1968. 230 s.
8. Keller, Sh. Trapped between State and Society: Women's Liberation and Islam in Soviet Uzbekistan, 1926-1941. Journal of Women's History. 1998. No. 10, Pp. 20-44.
9. Tanalinova A.U. Poloĭenie jenuĭin v istoricheskom razvitii kazahskogo obuestva. Journal of Actual Problems of Jurisprudence. №2 (86). 2018. 25-29.
10. Dumanov H.M., Perĭits A.I. Matriarhat: novyi vzglyad na staruyu problemu // Vestnik RAN. 2000. №7. S. 621-627.
11. Tatybekova, J.S. Oktyabr i jenuĭiny Kyrgyzstana. Frunze: Kyrgyzstan, 1975.
12. Japekova G.K. Status jenuĭiny v traditsionnom kazahskom obuestve. Vestnik KazNU. Seriya filosofiya. Seriya kulturologiya. Seriya politologiya. №1 (46). 2014. 78-86.
13. Ŗerstyukov S.A. Raskrepouenie» musulmanskih jenuĭin v Tsentralnoi Azii: strategii soprotivleniya i sposoby adaptatsii (1920-1930-e gg.). Narody i religii Evrazii. 2020. № 4 (25). C. 148-160.
14. Bobrovnikov V., Filatova M. Plakat Sovetskogo Vostoka 1918-1940. M.: Fond Mardjani, 2013.
15. Lysenko YU.A. Mehanizmy formirovaniya sotsialnoi bazy bolŖevizma v Stepnom krae v period Grajdanskoi voiny (1918-1921 gg.) // Society and Security Insights. 2019. 2 (3). S. 185-192.
16. Lunacharskii A.V., Lenin i iskusstvo. Vospominaniya, Sobr. soch. T. 7. M., 1967.
17. Kozlov E.A. Agitatsionnye poezda i parohody v Sovetskoi Rossii (1918-1922): muzeinye praktiki i tehicheskie media. M.: TSEM, 2020.
18. Росс Е.К. свету i znaniyam // Jenuĭiny v revolyutsii / pod red. A. Artyuhinoi i dr. M.: Gos. izd-vo polit. lit., 1959.

FTAXP/ MPHTI / IRSTI 03.01.45

ӨӨЖ /УДК/ UDC 930:37.016

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.013>

Abilakhanova A. *¹

¹PhD doctoral student at South Kazakhstan Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov, Kazakhstan, city, Shymkent. E-mail: aabilakhanova@mail.ru

HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC WORKS OF UZBEKALI ZHANIBEKOV AND METHODS OF THEIR TEACHING

Abstract

Uzbekali Zhanibekov was a prominent scholar, ethnographer, and public figure who made a significant contribution to the revitalization of Kazakh culture and national heritage. His scholarly research covers various aspects of Kazakh traditional culture, craftsmanship, national clothing, and customs. Additionally, he carried out extensive work in the restoration of historical and cultural monuments and the promotion of national values. This article explores Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works, analyzing the importance of his research and the methods of applying them in the educational system. Studying and teaching Zhanibekov's works have a profound impact on understanding national culture, historical consciousness, art, and museum studies. His research provides in-depth knowledge about Kazakh traditional culture, art, national costumes, music, museum studies, and spiritual heritage. Uzbekali Zhanibekov's works are a valuable resource for teaching Kazakh culture and art. He made significant contributions to the revival of museum practices, national craftsmanship, traditional music, historical heritage, and spiritual values. When integrated with modern educational methods, his research helps students develop a comprehensive understanding of national culture. Teaching Zhanibekov's works is an effective tool for revitalizing national culture and enhancing students' historical and cultural awareness. By combining theory and practice, his works hold great significance in areas such as spiritual education, developing research skills, and promoting cultural heritage. Teaching Uzbekali Zhanibekov's works is an effective, innovative, and comprehensive process that enhances respect for Kazakh culture, art, and historical heritage. The integration of these works with theoretical, practical, and digital teaching methods can enrich students' historical and cultural knowledge while fostering national consciousness. The article proposes effective methods for teaching Zhanibekov's ethnographic research in schools and universities, particularly focusing on incorporating his works such as *Ethnographic Heritage*, *Kazakh Clothing*, *At the Crossroads*, and other studies into the curriculum. Furthermore, to increase students' engagement, interactive methods such as working with archival documents, using visual materials, conducting field research, and project-based studies are suggested. The study provides methodological recommendations for teaching Uzbekali Zhanibekov's ethnographic heritage. These materials contribute to forming students' respect for national culture and increasing their interest in historical and ethnographic research. The article aims to contribute to the revival and preservation of national values through education.

Keywords: Uzbekali Zhanibekov, ethnography, Kazakh culture, historical heritage, national values, teaching methodology, interactive teaching, archival research, craftsmanship, traditional art

Uzbekali Zhanibekov's meticulous research and expertise in writing scholarly works were exceptional. He authored and published individual monographs on various aspects of Kazakh cultural heritage, historical monuments, national clothing, ornamental patterns, dance, and architectural arts.

Kamal Smaiyllov, writer

А.М. Абилаханова *¹

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің
PhD докторанты, (Қазақстан, Шымкент қаласы) e-mail: aabilakhanova@mail.ru

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТЫҢ ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЕҢБЕКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ мәдениеті мен ұлттық мұрасын жаңғырту ісіне ерекше үлес қосқан көрнекті ғалым, этнограф және қоғам қайраткері. Оның ғылыми зерттеулері қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті, қолөнері, ұлттық киім үлгілері мен әдет-ғұрыптарын қамтиды. Сонымен қатар, ол тарихи-мәдени ескерткіштерді қалпына келтіру және ұлттық құндылықтарды насихаттау жолында ауқымды жұмыс атқарды. Бұл мақалада Өзбекәлі Жәнібековтың тарихи-этнографиялық еңбектерін жан-жақты қарастырып, оның зерттеулерінің маңыздылығын, сондай-ақ оларды білім беру жүйесінде қолдану әдістерін талдаймыз. Ө. Жәнібеков еңбектерін оқу және оқыту ұлттық мәдениет, тарихи сана, өнер мен музей ісін түсінуге ерекше ықпал етеді. Оның зерттеулері қазақтың дәстүрлі мәдениеті, өнері, ұлттық киімдері, музыкасы, музей ісі және рухани мұрасы туралы терең білім береді. Өзбекәлі Жәнібековтың еңбектері – қазақ мәдениеті мен өнерін оқытудың құнды дереккөзі. Ол музей ісі, ұлттық қолөнер, дәстүрлі музыка, тарихи мұра және рухани құндылықтарды жаңғыртуда үлкен еңбек сіңірді. Оның ғылыми зерттеулері мен шығармалары білім берудің заманауи әдістерімен ұштасқанда, оқушыларға ұлттық мәдениетті жан-жақты меңгеруге көмектеседі. Ө. Жәнібеков еңбектерін оқыту – ұлттық мәдениетті жаңғырту мен оқушылардың тарихи-мәдени сауатын арттырудың тиімді құралы. Теория мен практиканы үйлестіре отырып, бұл еңбектер рухани тәрбиелеу, зерттеу дағдыларын дамыту және мәдени мұраны дәріптеу салаларында ерекше маңызға ие. Ө. Жәнібеков еңбектерін оқыту – қазақ мәдениетіне, өнеріне және тарихи мұрасына деген құрметті арттыратын тиімді, инновациялық және кешенді процесс. Бұл еңбектерді теориялық, практикалық және цифрлық оқыту әдістерімен ұштастыру арқылы оқушылардың тарихи-мәдени білімін байытып, ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға болады. Мақалада Жәнібековтың этнографиялық зерттеулерін мектеп және жоғары оқу орындарында оқытудың тиімді әдістері ұсынылады. Әсіресе, оның «Этнографиялық мұра», «Қазақ киімі», «Жолайырықта» және басқа да еңбектерінің мазмұнын оқу бағдарламасына енгізу жолдары қарастырылады. Сонымен қатар, оқушылардың қызығушылығын арттыру мақсатында интерактивті әдістер – архив құжаттарымен жұмыс, визуалды материалдарды пайдалану, далалық зерттеулер мен жобалық жұмыстар арқылы зерттеу тәсілдері ұсынылады. Зерттеу барысында Ө. Жәнібековтың этнографиялық мұраларын оқытуда қолдануға болатын әдістемелік ұсыныстар беріледі. Бұл материалдар оқушылар мен студенттердің ұлттық мәдениетке деген құрметін қалыптастыруға, тарихи-этнографиялық зерттеулерге деген қызығушылығын арттыруға ықпал етеді. Мақала ұлттық құндылықтарды жаңғырту мен сақтау ісіне білім беру арқылы үлес қосуды көздейді.

Кілт сөздер: Өзбекәлі Жәнібеков, этнография, қазақ мәдениеті, тарихи мұра, ұлттық құндылықтар, оқыту әдістемесі, интерактивті оқыту, архивтік зерттеу, қолөнер, дәстүрлі өнер

Өзекеңнің тыңғылықты зерттеушілік, ғылыми еңбектер жазу шеберлігі ерекше болатын, ол қазақтың мәдени мұралары мен тарихи ескерткіштері, ұлттық-киім, ою-өрнек, би және сәулет өнері жайында жеке-жеке монографиялар жазып бастырды.

Камал СМАЙЫЛОВ, жазушы

Абилаханова А. М. ¹

¹PhD докторант Южно-Казахстанский педагогического университета имени

Узбекали Жанибекова,

Казахстан, город, Шымкент) E-mail: aabilakhanova@mail.ru

ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ УЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВА И МЕТОДИКА ИХ ПРЕПОДАВАНИЯ

Аннотация

Узбекали Жанибеков - выдающийся учёный, этнограф и общественный деятель, внёсший значительный вклад в возрождение казахской культуры и национального наследия. Его научные исследования охватывают традиционную культуру казахского народа, народные ремёсла, образцы национальной одежды и обычаи. Кроме того, он провёл масштабную работу по восстановлению историко-культурных памятников и популяризации национальных ценностей. В данной статье всесторонне рассматриваются историко-этнографические труды Узбекали Жанибекова, анализируется значимость его исследований, а также методы их применения в системе образования. Изучение и преподавание трудов Узбекали Жанибекова оказывает особое влияние на понимание национальной культуры, исторического сознания, искусства и музейного дела. Его исследования предоставляют глубокие знания о традиционной культуре казахского народа, его искусстве, национальной одежде, музыке, музейном деле и духовном наследии. Труды Узбекали Жанибекова являются ценным источником для преподавания казахской культуры и искусства. Он внес значительный вклад в развитие музейного дела, национальных ремесел, традиционной музыки, исторического наследия и духовных ценностей. Его научные исследования и труды, будучи интегрированными с современными методами обучения, способствуют всестороннему освоению национальной культуры учащимися. Преподавание трудов Узбекали Жанибекова является эффективным инструментом в деле возрождения национальной культуры и повышения историко-культурной грамотности школьников. Умелое сочетание теории и практики придает его работам особую значимость в духовно-нравственном воспитании, развитии исследовательских навыков и популяризации культурного наследия. Преподавание трудов Узбекали Жанибекова представляет собой эффективный, инновационный и комплексный процесс, способствующий формированию уважительного отношения к казахской культуре, искусству и историческому наследию. Сочетание его трудов с теоретическими, практическими и цифровыми методами обучения позволяет углубить историко-культурные знания учащихся и сформировать национальное самосознание. В статье предлагаются эффективные методы преподавания этнографических исследований Узбекали Жанибекова в общеобразовательных школах и высших учебных заведениях. Особое внимание уделяется включению в содержание образовательной программы таких его трудов, как «*Этнографическое наследие*», «*Казахская одежда*», «*На распутье*» и другие. Кроме того, с целью повышения интереса учащихся предлагаются интерактивные методы обучения - работа с архивными документами, использование визуальных материалов, проведение полевых исследований и проектной деятельности. В ходе исследования представлены методические рекомендации, которые могут быть использованы при преподавании этнографического наследия Узбекали Жанибекова. Данные материалы способствуют формированию уважения к национальной культуре и повышению интереса к историко-этнографическим исследованиям у учащихся и студентов. Статья направлена на вклад в возрождение и сохранение национальных ценностей через образовательный процесс.

Ключевые слова: Узбекали Жанибеков, этнография, казахская культура, историческое наследие, национальные ценности, методика преподавания, интерактивное обучение, архивные исследования, ремесло, традиционное искусство

Introduction. The scholarly legacy of Uzbekali Zhanibekov covers numerous topics related to the culture and ethnography of the Kazakh people. The aim of his works is to revive and preserve the national values of the people. In his research, he left important information about the craftsmanship, household items, national clothing, music, and theatrical art of the Kazakh people.

Relevance. The assessment given by the leader of Kazakh history reveals the significance and role of Uzbekali Zhanibekov in historical and ethnographic research.

It is stated: «Uzbekali was passionate about studying the uniqueness of each region in the weaving of Kazakh carpets, kilims, the creation of household items, chests, saddlery, and tools. His nature was inherently research-driven and inquisitive. Uzbekali loved the Torgai steppe, and the ancient Torgai embraced him as its own son.» [1]. Uzbekali Zhanibekov was a renowned Kazakh ethnographer, cultural researcher, and writer of national history. His works are dedicated to the culture, customs, way of life, and art of the Kazakh people. Zhanibekov's historical ethnographic research was primarily conducted with the aim of promoting the social structure, traditions, and national art of the Kazakh people. He also authored works on traditional Kazakh clothing. Zhanibekov's work *“Kazakh Clothing”* systematically presents the traditional clothing styles of the Kazakh people from a scholarly perspective, exploring their historical evolution. He identified the unique features of clothing styles from different regions and described the techniques used in their creation. Through the scholar's research, the ethnographic characteristics of Kazakh national clothing were preserved and revived. In addition, Uzbekali Zhanibekov paid special attention to the craftsmanship and decorative-applied arts of the Kazakh people. He researched traditional art forms such as jewelry making, felt production, carpet weaving, and wood and metal processing, describing the techniques used in their creation. Through his works, many forgotten art forms were revived and began to be utilized in the practices of contemporary craftsmen. In his work *“The Art of the Great Steppe”*, dedicated to the musical heritage of the Kazakh people, Zhanibekov analyzed traditional Kazakh musical instruments, their manufacturing techniques, and their unique features of use. With his initiative, Kazakh folk music was studied at a new level, and the repertoire of national instruments was expanded. He also left a significant mark in the field of archaeological and cultural heritage research and preservation. Zhanibekov led the restoration of historical and cultural monuments. Under his leadership, the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in Turkestan was restored. Additionally, during his research on the ancient cultural heritage of the Kazakh people, he collected a vast amount of ethnographic materials. The works of Uzbekali Zhanibekov hold significant importance not only in scientific circles but also in the education system. His ethnographic research undoubtedly requires a specialized methodological framework for teaching in the subject of Kazakh history. Despite the existence of sources about Uzbekali Zhanibekov as a researcher of Kazakh art and culture, there is a lack of comprehensive work regarding the methodological framework for teaching his vast body of work. From this perspective, the relevance of the article is unquestionable.

Materials and Methods: Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works are numerous. Notably, *“Kazakh Clothing”* [2], *“Echo”* [3], *“At the Crossroads”* [4], *“Traditions and Customs of the Kazakh People”* [5], works related to the art of the dombra [6], *“The Caravan of Time”* [7], *“Lessons of Fate”* [8], *“Selected Works”* [9], and other materials have been used as sources for this article.

Uzbekali Zhanibekov has authored numerous articles published in the press. Among the key ones are «Let's Not Diminish the Value of Kazakh Clothing», «I Reflect on the Past», «How It Was Established (About the Founding of the Torgai Theatre)», «Ancient Otrar», «The World of Beauty (On Contemporary Kazakh Pop Music, Folk Songs, and Dances)», and others.

In this context, the book *“Uzbekali Zhanibek. Unpublished Writings and Recollections About Him”* edited by G. Qabdolqaiyrov and published by Arys Publishing House in 1999, offers valuable insights. Likewise, the book *“Uzbekali Zhanibekov”*, published in 2006 by Kazakhstan Publishing House as part of the *“Inspiring Lives series”*, is also regarded as a significant contribution to the promotion and recognition of Zhanibekov's legacy [10]. The memoirs of Kalikhan apa, who was the lifelong wife of Uzbekali Zhanibekov, provide valuable insights into the lesser-known aspects of this prominent figure's life. The interview of E. Zangirov with Kalikhan Zhanibekova, titled *“He Made a Promise Only Once in*

His Life” was published in the June 23, 2005 issue of the newspaper “Nur-Astana”. The interview of N.Bayyrbek with K. Zhanibekova, titled “The Museum Named After Zhanibekov Has Not Yet Been Opened” was published in the journal “Kazakh Museums”. In the December 2, 2006 issue of the newspaper Egemen Qazaqstan, K. Toksanbai’s extensive article titled “The Ethnographer» unfolds as a reflective conversation with Kalikhan apa. In all of these accounts, Kalikhan apa shares stories that reveal the unique and previously little-known facets of Ozagha’s (Uzbekali Zhanibekov’s) character. [11]

In the Local History Museum of the Steppe in Arkalyk, founded by Uzbekali himself, Folder No. 41 in the “Party Building” section of the Special Documents Fund is entirely dedicated to Uzbekali Zhanibekov. It contains a collection of his photographs, speeches delivered at meetings, and articles published in newspapers.

Nurzhan Abildaev and Aiganym Serim conducted research on the topics «The Study of Economic Activities and Examples of Material Culture in the Ethnological Works of Uzbekali Zhanibekov» and «Uzbekali Zhanibekov and Kazakh Civilization». These studies pay due attention to Uzbekali Zhanibekov’s scholarly contributions through sections such as «Researcher of the Otyrar Civilization,» «On the Celebration of Nauryz,» «Reviver of Historical Artifacts,» «Museum Specialist,» «Patron of the Arts and Researcher of the History of Dance,» «Researcher of the History of Kazakh Traditional Dwellings,» and «Researcher of National Clothing Styles.» As a researcher of Otyrar’s history, Uzbekali Zhanibekov’s unique perspectives are particularly emphasized. He studied the culture and traditional way of life of the Kazakh people in connection with the flourishing development of the city of Otyrar, referring to it as the “Otyrar Civilization” [12]. “One of the true connoisseurs of our historical monuments was our brother Uzbekali,” wrote M. Zholdasbekov [13]. In connection with the 75th anniversary of Zhanibekov, several materials were published in issue No. 9 of the Kazakh Museums journal in 2006. In T.Ryskeldiev’s article titled «The Zhanibekov Phenomenon – the Aziret Sultan State Historical and Cultural Reserve Museum,» Zhanibekov’s significant contributions to the establishment of the Aziret Sultan Museum are highlighted. The article emphasizes how this steadfast figure protected the sacred site with unwavering dedication even during the harshest periods of Soviet repression, showing remarkable determination and resilience in his efforts to preserve and revive it [14].

T. Zhaubasova’s article titled «A Great Figure in the World of Art» emphasizes Uzbekali Zhanibekov’s role as a devoted patron and protector of Kazakh art, highlighting his deep commitment to museum work and the preservation of historical artifacts. The article notes that Zhanibekov played a key role in the establishment and development of the National Museum of Musical Instruments in Almaty and endured numerous challenges to see the project through to completion [15].

Historians owe a great debt to Uzbekali Zhanibekov for his role in organizing the teaching of Kazakhstan’s history. The first person to propose the introduction of a course on the history of Kazakhstan in schools, kindergartens, and higher education programs was Amanzhol Kuzembayev, a native of Kostanay, who sent a letter to Uzbekali Zhanibekov, then the Secretary of the Central Committee, in 1987 [16]. Uzbekali, a noble figure, did not ignore this proposal and immediately tasked the Minister of Education, Shaykh Sultan Shayahmetov, with ensuring that the initiative was properly implemented. Soon after, the subject of Kazakhstan’s history began to be taught in schools and higher educational institutions. Even in the restrictive environment of the Soviet era, when there was little freedom, Uzbekali accomplished remarkable feats. Methodological works related to the study of ethnic pedagogy in Kazakhstan, such as those by A. Tabildy on the methodology of teaching Kazakh ethnopedagogy [17], A.E. Kirov’s work on the information-communicative competencies in teaching [18], and G.Zh. Azimbayeva’s research on new technologies for improving the quality of education in Kazakhstan’s history [19], and others were foundational to this progress.

Methods. The fundamental principles of historical science - objectivity, historicism, and systematicity - served as the basis of this research. In the course of writing the thesis project, comparative-historical analysis, critical analysis, and logical research methods were extensively employed. Various methods may be applied when teaching the historical and ethnographic works of Uzbekali Zhanibekov.

These methods are primarily aimed at explaining ethnographic knowledge and historical material to students, broadening their worldview, and fostering interest in national culture.

Discussion: The historical and ethnographic works of Uzbekali Zhanibekov and his role in the revival of cultural heritage are of particular significance. Uzbekali Zhanibekov was a prominent scholar, ethnographer, and statesman who made tremendous efforts to preserve the national values of the Kazakh people and to revive their cultural heritage. His research and practical activities encompassed various branches of Kazakh ethnography and contributed significantly to the development of many areas of national culture. In line with the methodology of teaching in higher education institutions, we propose several methodological approaches that can be used in teaching the historical and ethnographic works of Uzbekali Zhanibekov. For example: Lectures and seminars: The scholar's works and research should be presented in the form of lectures in a clear and scientifically structured manner. These lectures should highlight Zhanibekov's contributions to Kazakh culture, his research methods, and present important conclusions and viewpoints. Practical classes: To demonstrate practical methods in the study of ethnography and folklore, students should be given assignments to explore folk traditions and customs. These research activities should focus on the collection of concrete ethnographic data and materials. Contemporary aspects of Kazakh culture: By relating Zhanibekov's works to contemporary culture, the influence and relevance of his research to modern society can be demonstrated. For instance, discussions may be held on the current relevance of nomadic culture and the preservation of Kazakh national identity. Conversations and discussions: Students should be engaged in discussions on Zhanibekov's works, allowing them to compare different perspectives. Such discussions help develop critical thinking skills and proper use of research methodology. Research projects: Students should be given the opportunity to conduct their own research related to Zhanibekov's topics of study. For example, assignments may include conducting ethnographic research, studying national traditions and culture, and presenting their findings in class [20].

The methodology of teaching Uzbekali Zhanibekov's works also contributes to the formation of a deep understanding of Kazakh ethnography and culture. Through such methodologies, students are equipped not only with theoretical knowledge but also with practical skills.

Thus, Uzbekali Zhanibekov is one of the prominent researchers in Kazakh ethnography and history. His works are enriched with valuable data on Kazakhstan's cultural heritage, people's lifestyle, traditions, and customs. The methodology for teaching Zhanibekov's historical and ethnographic works is multifaceted, as he explored the culture and everyday life of the Kazakh people in depth. The first stage in teaching Zhanibekov's works through the explanation of historical ethnography is based on introducing the key principles and methods of historical ethnography. It is essential to discuss the major aspects of ethnography, including the study of people's lifestyles, traditions, customs, and social structures.

- Introductory classes: Zhanibekov's main research subjects and their role in the life of the people.
- Methods and techniques: Demonstrating the methods used by Zhanibekov in collecting and analyzing historical data.

2. Exploring Zhanibekov's ethnographic research subjects Uzbekali Zhanibekov's research primarily covered the lifestyle and culture of people across various regions of Kazakhstan. When teaching his works, attention can be paid to the following aspects:

- Traditions and customs: Explaining how Zhanibekov paid special attention to the traditions in the culture and everyday life of the Kazakh people.
- Kazakh worldview and folklore: Highlighting his efforts to understand the popular worldview by studying Kazakh mythology, legends, and epics.

3. Analysis and comparison of data While teaching Zhanibekov's works, it is essential to compare and analyze historical data. For example:

- Comparing sources of data: Comparing the historical and folklore materials used in Zhanibekov's research.

- Assessing innovation: Exploring what new perspectives and original ideas Zhanibekov introduced in relation to Kazakh history and culture.

4. Practical classes

- Method of implementation: When teaching Zhanibekov's works, organize tasks and group activities that enable students to apply historical ethnography in practice. Students develop skills in collecting, analyzing, and interpreting ethnographic data.

- Restoration projects: Students are encouraged to revisit previous researchers' work and evaluate it from a contemporary point of view.

5. Final lessons and essays

Students summarize the significance and value of Zhanibekov's works and present their thoughts in written form. This approach helps develop students' academic thinking and provides a deeper understanding of historical ethnographic data.

The methodology for teaching Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works mainly enables students to gain a profound understanding of the cultural heritage of the Kazakh people and to evaluate it in accordance with modern requirements.

Uzbekali Zhanibekov is a prominent researcher of Kazakh history and ethnography, a scholar, and a public figure. His methodology in historical and ethnographic research is both significant and unique. Several methodological principles and approaches can be seen in his works:

- Comprehensive approach: Zhanibekov considered the close relationship between history and ethnography in his studies. He analyzed social, political, economic, and cultural aspects in an integrated manner to study the history and culture of the Kazakh people.

- Targeted research: In many of his works, Zhanibekov conducted focused research aimed at understanding people's daily life, traditions, oral literature, and culture. He systematically described customs and traditions, linking them to historical periods and emphasizing the connection between the past and the present.

- Collection of ethnographic data: The collection of ethnographic data plays a crucial role in Zhanibekov's works. He conducted interviews with people in rural areas, documented their daily lives, culture, and traditions, and examined oral histories and legends from a scholarly perspective.

- Study of social life: Zhanibekov's ethnographic analysis of society involved detailed examinations of individuals' roles, participation in labor, and cultural contributions. His method of studying social structures and everyday life is especially noteworthy.

- Consideration of historical context: Zhanibekov's work does not analyze history solely through data and facts but also takes into account the cultural and social context of the period. He viewed the ethnographic realities of the past century in light of the ideology and social structures of the time. Zhanibekov's methodology plays an important role in understanding and studying the history and culture of the Kazakh people. His work continues to have a significant impact on the development of ethnography and history today. As one of the major figures in Kazakh ethnography, Zhanibekov's historical and ethnographic methods have enhanced the quality of academic research and opened up new directions in ethnographic knowledge. His ethnographic methodology is based on the following key principles:

Field research: Uzbekali Zhanibekov spent a significant amount of time among the people in his ethnographic studies. He focused on researching the daily life, customs, traditions, linguistic features, and folklore of the Kazakh people. This method enhanced the accuracy and authenticity of his research.

Use of documentary and written sources: Zhanibekov paid great attention to using written historical sources and archival documents to analyze the cultural and historical heritage of the past. This method deepened ethnographic studies and facilitated a clearer understanding of historical context.

Comparative method: Zhanibekov applied the comparative method in his research, comparing the culture of the Kazakh people with the cultures of other Turkic peoples, studying the similarities and differences. This approach helped to demonstrate the interconnections between different cultures.

Analysis of historical context: When studying the culture and daily life of the people, Zhanibekov did not limit himself to ethnographic data alone but also considered the historical conditions and social structures of the era. This allowed for a broader understanding of historical ethnography.

Collecting oral stories and folklore: Uzbekali Zhanibekov paid significant attention to collecting and studying the oral literature and folklore of the Kazakh people. Researching the people's heritage and mythology was an essential part of his ethnographic methods.

Zhanibekov's methods ensured the depth and breadth of ethnographic research and made a substantial contribution to the development of ethnology. As a prominent researcher of Kazakh culture and ethnography, as well as a statesman and public figure, his work holds a special place in the study, preservation, and promotion of national values.

Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works

Zhanibekov's research covers the traditional culture, national clothing, handicrafts, customs, and historical heritage of the Kazakh people. His major works include:

- "Kazakh Clothing" – A study of the history and features of traditional Kazakh clothing.
- "Echo" (Zhangyryk) – Addresses issues of revitalizing historical, ethnographic, and cultural heritage.
- "Historical and Cultural Monuments of the Ulytau Region" – Describes the archaeological and ethnographic heritage of the Ulytau region.
- "Fate's Lessons" – Offers reflections on the revival and preservation of Kazakh culture.

Zhanibekov made a significant contribution to the revival of national handicrafts and traditional arts. His efforts led to the organization of many ethnographic festivals and exhibitions. He focused on studying and returning to the people cultural treasures like the Kazakh dombra (a traditional musical instrument), yurts, and jewelry.

The following methods are effective in teaching Zhanibekov's works:

Lectures and interactive lessons – Providing in-depth knowledge about national culture through descriptions of historical and ethnographic works.

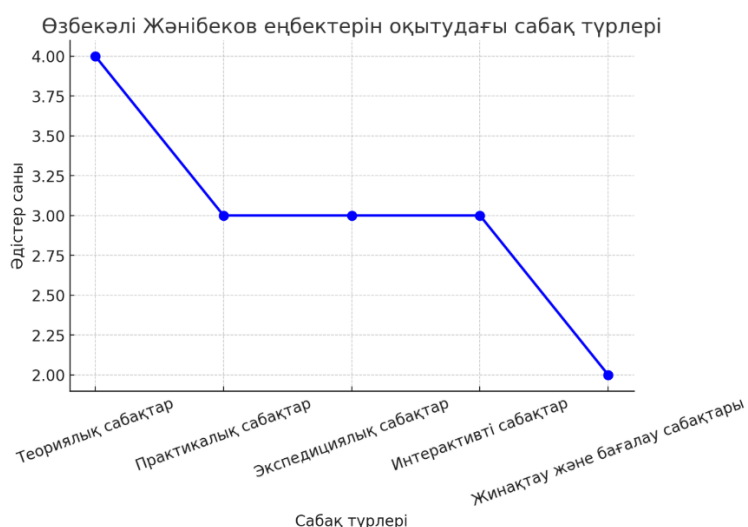
Visual aids and multimedia – Using images of national clothing, ornamental patterns, and traditional art pieces to support the learning process.

Expeditions and field studies – Taking students to ethnographic sites to demonstrate the heritage studied by Zhanibekov.

Project-based learning – Encouraging students to conduct research related to Kazakh ethnography.

Practical lessons – Teaching traditional handicrafts, such as jewelry making, felt-making, and decorative art creation.

Reflection and discussions – Engaging students in discussions about the influence of Zhanibekov's works on contemporary culture. [20].

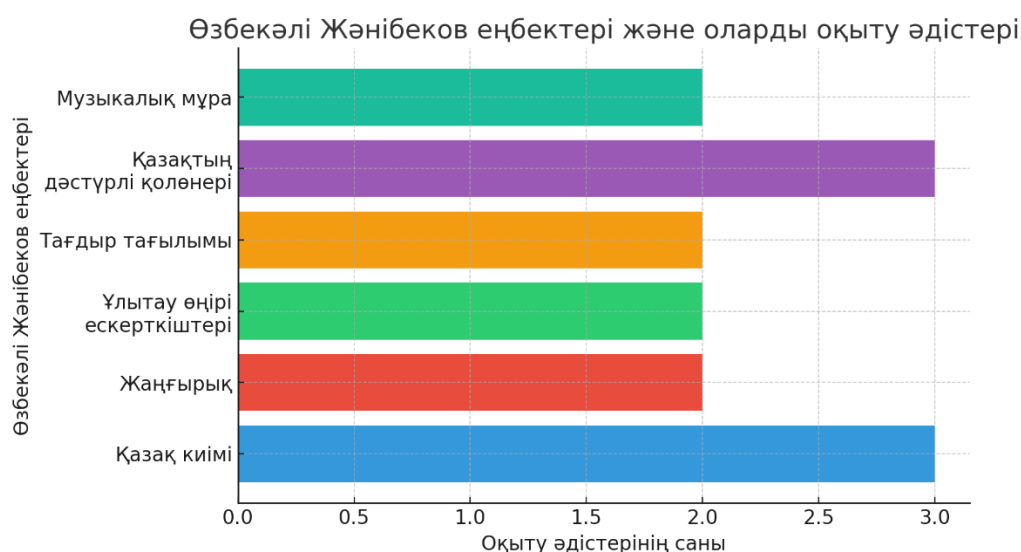
This diagram illustrates the quantitative relationship of the types of lessons used in teaching the works of Uzbekali Zhanibekov. Uzbekali Zhanibekov made a significant contribution to the revival of traditional

crafts and arts. Under his initiative, numerous ethnographic festivals and exhibitions were organized. He researched cultural heritage items such as the Kazakh dombra, yurts, and jewelry, striving to return them to the public domain.

Table 1: Uzbekali Zhanibekov's Historical-Ethnographic Works and Methodology for Teaching Them.

Topic	Content	Teaching Methodology
Kazakh Clothing	The history, types, and features of traditional Kazakh clothing	- Lectures, interactive lessons- Visual aids (photos, videos)- National clothing exhibition
Echo	Issues of reviving national cultural heritage	- Discussions, reflective debates- Project work (researching cultural heritage)
Historical and Cultural Monuments of the Ulytau Region	Ethnographic and archaeological heritage of the Ulytau region	- Excursions and field studies- Analysis of archaeological materials
The Lessons of Destiny	Reflections on the preservation and revival of Kazakh culture	- Writing essays, discussions- Analyzing scientific articles
Kazakh Traditional Handicrafts	Decorative arts, jewelry, carpet weaving, felt-making	- Practical lessons- Master classes (engaging in handicrafts)
Musical Heritage	Traditional Kazakh musical instruments, compositions	- Dombra playing lessons- Music ethnography research

This table organizes the works of Uzbekali Zhanibekov and illustrates effective teaching methods for them.

In this diagram, I have shown the number of teaching methods related to each of Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works. This legend is cited by the ethnographer O. Zhanibekov in his work. According to this legend, the nine chapters of history were supposedly engraved into the body of a dombra (a traditional Kazakh musical instrument). To prevent the history's secrets from being lost, nine barrier frets were placed along the body of the dombra. It is said that the neck of the dombra became thinner, and the body expanded because of this. One day, an old sage, eager to understand the ancient wisdom, pierced the ear of the dombra to listen to the history and tightened the strings, making it speak. From then on, nine streams of secrets began to pour out from the body of the dombra. [Zhanibekov U. "The Golden Dombra" // Kazakh Literature, January 6, 1984.] Using Zhanibekov's works in the education system.

Uzbekali Zhanibekov's works hold significant importance not only in scientific discourse but also in the education system. Several methods can be employed in teaching his ethnographic research.

Lectures and Seminars

Zhanibekov's works should be taught as part of the curriculum in history, ethnography, and cultural studies at higher education institutions. By analyzing his works, students can familiarize themselves with the deep roots of Kazakh culture.

Interactive Teaching Methods [21]

In ethnographic education, the use of museum lessons, virtual tours, and practical sessions proves to be effective. Through creating national clothing and handicrafts, students acquire practical skills.

Project-Based Method

Students can be assigned projects that involve studying the traditional culture and handicrafts of the Kazakh people. For example, projects like recreating Kazakh national clothing, studying the sounds of traditional instruments, or modeling ancient Kazakh architectural monuments help to develop students' creative abilities.

Visual Methods

Using historical photographs, illustrations, exhibits, and video materials is crucial in teaching ethnographic content. This helps students to better understand the material.

Traditional Practical Lessons

Organizing workshops on national clothing sewing, jewelry making, carpet weaving, and leatherworking in handicraft and decorative art workshops enhances students' interest.

Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works have become an important part of Kazakh culture. His research offers a great opportunity to preserve, develop, and transmit the traditions of the Kazakh people to future generations. By incorporating these works into the educational process, national consciousness can be shaped, and Kazakh cultural heritage can be revitalized.

Improving ethnographic education through the use of Zhanibekov's research is a crucial step in preserving national values. Studying and teaching his works will contribute to the development of historical consciousness among future generations.

Uzbekali Zhanibekov's Historical Ethnographic Methods

Uzbekali Zhanibekov is a prominent figure who made significant contributions to Kazakhstan's culture and history, an ethnographer, and a public figure. The methodology for teaching his works in higher education institutions aims to help students deeply understand his contributions to cultural heritage, historical innovations, and their significance.

Various types of lectures and teaching methods are used to teach Uzbekali Zhanibekov's works at higher education institutions. These methods are aimed at helping students deeply understand the topic, think critically, and approach historical and cultural heritage with a critical perspective.

1. TYPES OF LECTURES

1.1. Informative (Classical) Lecture. This is the traditional type of lecture where the instructor presents the main theoretical material and provides key data. Students take notes during the lecture and later analyze the material independently.

Examples:

- "Uzbekali Zhanibekov – A Patron of Kazakh Culture"
- "The Role in Reviving National Clothing and Handicrafts"

1.2. Problem-Based Lecture The instructor first presents a specific issue and then discusses possible solutions together with the students. Students express their views and participate in the discussion.

Examples:

- "Was it difficult to preserve national culture during the Soviet era?"
- "What are the obstacles in reviving cultural heritage?"

1.3. Visual Lecture This lecture is conducted using presentations, images, and video materials. It encourages independent research.

Examples:

- "The History of the Return of the Taikazan" (with documentary films)
- "Kazakh Traditional Musical Instruments" (with audio-visual materials)

1.4. Dialogical (Interactive) Lecture

A lecture conducted in an active dialogue format between the instructor and students. Students ask questions and share their opinions.

Example:

- "How has Uzbekali Zhanibekov's legacy influenced today's cultural policy?"

1.5. Masterclass

Lectures conducted by prominent scholars, cultural experts, and ethnographers. Students have direct interaction with experienced professionals.

Example:

- "The Importance of Ethnographic Research" (meeting with ethnographic specialists)

2. TEACHING METHODS

2.1. Discussion Method

Students are asked questions related to the topic, and they must justify their opinions.

Example: "If there had been no Uzbekali Zhanibekov, how would Kazakh culture have developed?"

2.2. Case Study (Situational Analysis)

Analyze a specific historical situation and find solutions.

Example:

- "The process of returning the Taikazan: what challenges were faced?"

2.3. Project-Based Method

Students conduct independent research and prepare a project.

Example:

- "Creating a multimedia platform based on Uzbekali Zhanibekov's works"

2.4. Expedition Method

Students visit historical and cultural sites and conduct research.

Example: Visiting cultural sites in Turkestan

2.5. Role-Playing Games

Students play the roles of historical figures.

Example: "The Dialogue between Uzbekali Zhanibekov and Representatives of the Ministry of Culture"

In higher education institutions, combining information-based, interactive, visual, and practical methods is effective in teaching Uzbekali Zhanibekov's legacy. These approaches help students gain a deeper understanding of the topic and increase their interest in national culture.

Importance of Visual Data

• Visual Perception: Students perceive information not only at the textual level but also through visual presentation.

• Engagement: When historical and ethnographic materials are presented visually, students' motivation for the lesson increases.

- Revitalization and Memory: When historical data is presented visually, it is easier to remember.

2. Visual Data Sources and Methods of Their Use

Visual Data Types	Methods of Use in Teaching
Photographs (historical artifacts, national clothing, handicrafts)	Introducing the cultural values of the Kazakh people studied by Uzbekali Zhanibekov through photographs.
Infographics (systematizing historical data)	Explaining Zhanibekov's research through diagrams, maps, and timelines.
Museum Exhibit Images	Studying archaeological artifacts and cultural heritage.
Cartoons, Historical Illustrations	Analyzing Kazakh national traditions and everyday life through depictions.

Documentary Films, Video Lessons	Showing films based on Uzbekali Zhanibekov's works.
3D Modeling and AR/VR Technologies	Virtually exploring cultural heritage sites, such as the Khoja Ahmed Yasawi Mausoleum in Turkestan.
3. Practical Application	

- **Group Work:** Have students discuss historical photographs and artifacts studied by Zhanibekov.
- **Project Work:** Create a poster about Kazakh national clothing or musical instruments

<https://www.youtube.com/watch?v=2VFfgQuKIH0&pp=ygUj06nQt9Cx0LXQutOZ0LvRliDQttOZ0L3RltCx0LXQutC-0LI%3D>

- **Visual Presentation:** Familiarize students with Zhanibekov's ethnographic research using interactive maps.

- **Handicraft Workshops:** Have students practice creating the types of national art forms studied by Zhanibekov.

Teaching Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works through visual data is an effective way to shape students' historical consciousness, respect for national heritage, and study of the past. This method makes the educational process both engaging and efficient. Uzbekali Zhanibekov's contribution to Kazakh ethnography is immense. Over time, his name has ascended to the heights of Kazakh culture. His work in developing national art and stage culture is exceptional. He mastered folk songs and melodies that were unknown to the general public and treated the national musical heritage with great respect. For him, the Kazakh dombra and kobyz were sacred instruments. He never grew tired of listening to traditional melodies, always finding unique meaning in them that others might overlook. He meticulously gathered and studied the values that highlight the ethnography and spirit of our people. Through tireless work, he made significant contributions to the development of Kazakh culture. [21] To teach about Uzbekali Zhanibekov's contribution to Kazakh ethnography in history lessons, the following methods can be used:

1. Introducing the Topic

- Begin the lesson with thought-provoking questions highlighting Zhanibekov's contribution to Kazakh culture.

- For example: *“What is the role of ethnography in Kazakh culture?”*, *“How did Uzbekali Zhanibekov revive national art and music?”*

2. Working with Sources

- Introduce students to Zhanibekov's scholarly works.
- Organize group discussions to analyze and reflect on his research and publications.

3. Analyzing His Role in Kazakh Culture

- Play folk songs and traditional melodies collected by Zhanibekov.
- Emphasize the cultural significance of traditional instruments such as the dombra and kobyz.

4. Linking to Historical Contexts

- Discuss cultural policies during the Soviet era and the challenges of preserving national heritage.
- Examine Zhanibekov's role in reviving and safeguarding Kazakh ethnographic heritage.

5. Assigning Creative Tasks

- Ask students to write an essay or create a project on the topic *“The Relevance of Zhanibekov's Work Today.”*

- Encourage them to suggest practical ways to preserve national heritage.

By using these methods, students can gain a deeper understanding of one of the most important figures in Kazakh culture – Uzbekali Zhanibekov. To teach Zhanibekov's contribution to Kazakh ethnography in history classes, the following digital tasks can be implemented:

1. Interactive Quiz (Kahoot, Quizizz, Mentimeter)

- Task: Conduct a quiz on the life and works of Uzbekali Zhanibekov.
- Application: Students answer questions using smartphones or computers.

2. Virtual Tour (Google Arts & Culture, Thinglink)

- Task: Explore cultural landmarks in Kazakhstan (museums, historical sites) and link them to Zhanibekov's legacy.
 - Application: Students create interactive maps and share their findings.
3. Padlet Wall
- Task: Create a group project on "The Cultural Heritage of Uzbekali Zhanibekov" and upload it to Padlet.
 - Application: Each group analyzes a specific topic and presents it as a poster, video, or infographic.
4. Historical Timeline (Timeline JS, Sutori)
- Task: Create a digital chronological timeline of key events in Zhanibekov's life.
 - Application: Students organize historical events and enhance them with images and descriptions.
5. Video Production (Canva, InShot, Adobe Spark)
- Task: Produce a short video on "Zhanibekov's Role in the Development of Kazakh Culture."
 - Application: Use historical data and images to create a presentation or documentary-style video.
6. Google Forms Survey
- Task: Conduct a survey among students on "What do you think about Zhanibekov's contribution to Kazakh culture?"
 - Application: Discuss the results and draw conclusions together.
7. Creating Infographics (Canva, Piktochart, Easel.ly)
- Task: Design an infographic on "Zhanibekov's Contribution to Kazakh Ethnography."
 - Application: Present key facts and information in a visual format.
8. Writing a Digital Essay or Blog (Google Docs, WordPress, Blogger)
- Task: Write an essay on the topic "My Perspective: Uzbekali Zhanibekov and National Culture."
 - Application: Students share their reflections via blogs or collaborative Google Docs.
1. Interactive Quiz (Kahoot, Quizizz, Mentimeter) – Sample Answers
- Question: What was Uzbekali Zhanibekov's main field of research?
- Answer: Kazakh ethnography and the preservation of cultural heritage.
- Question: Which traditional musical instruments did he particularly value?
- Answer: The dombra and the kobyz.
- Question: In which years did Zhanibekov live?
- Answer: 1931–1998.
2. Virtual Tour – Sample Answer
- Topic: "Kazakh Culture and Ethnography"
- Answer:
- The Ethnographic Museum in Turkistan is a key center for the study of national heritage.
 - Zhanibekov played a significant role in reviving the Kokpar tradition.
 - He contributed to the revitalization of the Nauryz celebration.
3. Padlet Wall – Sample Answer
- Project Topic: "Uzbekali Zhanibekov – Guardian of National Heritage"
- Answer:
- Music: He studied many traditional Kazakh songs and instrumental pieces.
 - Historical Monuments: He supported the restoration of numerous historical sites.
 - National Clothing: He promoted traditional Kazakh garments and their cultural value.
4. Historical Timeline – Sample Answer
- 1931: Birth of Uzbekali Zhanibekov.
 - 1970s: Actively involved in the revival of Nauryz celebrations.
 - 1980s: Contributed to the revitalization of traditional crafts and folk arts.
 - 1998: Passed away.

5. Video Creation – Sample Answer

Content of the video:

- Introduction: A brief biography of Uzbekali Zhanibekov.
- Main part: His contribution to national culture (clothing, music, arts).
- Conclusion: Reflection on how his works are perceived and valued today.

6. Google Forms Survey – Sample Answer

Survey Question: “Do you think Zhanibekov's work is relevant for today’s society?”

Statistics:

- 80% – “Yes, because he helped preserve national culture.”
- 15% – “Partially, only some aspects are still relevant.”
- 5% – “No, because contemporary society is evolving in a different direction.”

7. Infographic – Sample Answer

Zhanibekov’s Contribution to Kazakh Ethnography: Traditional Music – Studied Kazakh instrumental and vocal traditions. Cultural Monuments – Participated in the restoration of ancient cities. Traditional Clothing – Researched and promoted Kazakh dress styles.

8. Digital Essay or Blog – Sample Answer

Title: Uzbekali Zhanibekov – A Devoted Guardian of Kazakh Culture

Response: *“Uzbekali Zhanibekov was a unique figure who played a pivotal role in the revival of Kazakh culture. He made a significant contribution to the development of national music, theatre, and traditional crafts. Without his tireless efforts, many of our cultural traditions might have been lost. Today, his work serves as a powerful example and source of inspiration for the younger generation.”*

As a result of Zhanibekov’s dedication and persistent research, a number of ethnographic museums were established across various cities in Kazakhstan. One of the most prominent among them is the Ykylas Dukenuy Museum of Kazakh Folk Musical Instruments in Almaty.

This museum was structured around three key components: a 250-seat concert hall, a workshop for crafting traditional musical instruments, and a series of curated exhibition halls. The exhibits were carefully categorized and arranged by instrument type. Few people know that, in his efforts to enrich the museum's collection, Zhanibekov personally donated four antique dombras from his private collection. He placed great emphasis on seeking out and preserving artifacts bearing the legacy of notable Kazakh artists. One such artifact is the dombra of the renowned shertpe kui master, Abiken Khasenov. This valuable instrument was donated to the museum by the musician’s wife, Shaken Khasenova, as a heartfelt gift—without any expectation of compensation [22].

To effectively teach students about Uzbekali Zhanibekov’s contribution to the establishment and restoration of ethnographic museums across various cities in Kazakhstan, the following visual and digital methods can be utilized:

1. Interactive Maps (Google My Maps, ArcGIS, Thinglink) How to Use: Mark on the map the ethnographic museums that Zhanibekov initiated or helped restore.

- Add images, brief descriptions, and information on the historical significance of each museum.

Example: Turkistan – Ethnographic Museum near the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasaw. Almaty – National Museum and Center for Folklore Studies. Shymkent – Kazakh Ethnography Research Center

2. Photo and Video Galleries (Google Slides, Padlet, Canva, Genially)

How to Use: Create a photo slideshow or video collage showcasing Zhanibekov’s efforts in preserving ethnographic heritage. Compare past and present views of museums using archival and contemporary images. Include captions or brief commentaries to explain the significance of each visual.

Example Topics: *“The Revival of Nauryz – An Initiative by Zhanibekov”* – Photo documentation of ethnographic festivals. *“Restoration of Ancient Cities”* – Video clips of the restoration projects in Turkistan and Otyrar.

3. Virtual Tour (360° images, Google Street View, Matterport) How to use:

- Take a virtual tour of museums related to Zhanibekov's work.

- Introduce students to artifacts within the museum and assign them research tasks. Example: "Explore the ethnographic exhibition hall in Almaty in 3D format." "Examine historical artifacts in the Khoja Ahmed Yasawi mausoleum."

4. Infographics and Timelines (Canva, Piktochart, Timeline JS)

How to Use:

- Create an infographic that presents a list of ethnographic museums initiated or restored by Uzbekali Zhanibekov, along with their founding years.
- Design a chronological timeline of key historical and cultural events related to museum development and cultural preservation.

Example Projects: *"Map of Ethnographic Museums in Kazakhstan – The Contribution of Zhanibekov"*, *"Steps in Cultural Heritage Preservation from 1970 to 1998"*

5. Social Media Simulation (Instagram Posts, Educational TikTok Videos, Facebook Timeline) How to Use: Students create a mock social media presence as if managed by Zhanibekov himself. On Instagram or Facebook: share posts about specific museums he helped establish or restore, including photos, historical facts, and cultural significance. On TikTok or YouTube Shorts: produce short educational videos explaining key questions like "What is ethnographic heritage?" or "How did Zhanibekov preserve cultural memory?"

Example Activities: Instagram Stories: "Today we're highlighting a rare artifact from the Almaty Ethnographic Museum!" TikTok Reels: "Where can you find authentic Kazakh traditional clothing? In this museum!"

6. Assigning tasks to students:

"Ethnographic museum traveler" – students visit cultural places in their city and explore their connection with the work of Zhanibekov. "Past and present" – students compare archived photos of museums with current images. "Ethnographic TikTok" – students create a 1-minute video about the importance of preserving national heritage. Through these methods, students can learn about Zhanibekov's contributions to preserving ethnographic heritage in an engaging and understandable way using visual data!

Sample response examples:

1. Interactive Map (Google My Maps, ArcGIS, Thinglink) – Sample Response

Turkestan – Ethnographic Museum near the Khoja Ahmed Yasawi Mausoleum

- Response: Zhanibekov contributed to preserving the historical value of this mausoleum and was actively involved in collecting ethnographic artifacts inside it.

Shymkent – Excavations and Restoration of Ancient Cities

- Response: He participated in the restoration of ancient cities like Otrar and Sauran, contributing to the museumification of historical sites.

Almaty – National Museum and Folklore Heritage Research

- Response: He assisted in collecting traditional Kazakh musical instruments and household items.

2. Photo and Video Gallery (Google Slides, Padlet, Canva, Genially) – Sample Response

Photo: Zhanibekov introducing the Kazakh yurt

- Response: The yurt represents the traditional lifestyle of the Kazakh people. Zhanibekov studied the technology of yurt construction and helped to present it in museums.

Kazakh National Clothing Exhibition

- Response: Zhanibekov researched historical examples of national clothing and ensured their preservation in museums.

Video: Revival of the Nowruz Holiday (1988)

- Response: After the ban on Nowruz during the Soviet era, Zhanibekov played a key role in officially reviving the celebration of Nowruz in Kazakhstan.

3. Virtual Tour (Videos, Google Street View, Matterport) – Sample Response

Interior of the Khoja Ahmed Yasawi Mausoleum

- Response: This mausoleum is one of the most important historical and cultural landmarks in

Kazakhstan. Zhanibekov played a significant role in transforming it into a museum.

Restored Part of the Otrar Settlement

- Response: This ancient city was one of Zhanibekov's research subjects. He worked alongside archaeologists to help preserve Otrar as a museum.

4. Infographics and Timeline (Canva, Piktochart, Timeline JS) – Sample Response

1975 – Began researching Kazakh national art and applied crafts.

1981 – Contributed to the restoration of the historical and cultural center in Turkestan.

1988 – Assisted in the official revival of the Nowruz celebration.

1993 – Organized an exhibition on national heritage in Almaty.

5. Social Media Simulation (Instagram Posts, TikTok Educational Content) – Sample Response

Instagram Post (From Jänibekov's perspective):

"Today I visited the Almaty Ethnographic Museum! An extraordinary place where ancient Kazakh dombra and jewelry are preserved. Let's study and pass on our national culture to future generations! #KazakhHeritage #UzbekaliJänibekov"

TikTok Video: Video: A 30-second short video where the student showcases Kazakh national instruments and explains their unique features. Response: *"The Kazakh dombra is our national heritage. This instrument has conveyed both the sorrows and joys of our ancestors for centuries. Preserving it is our responsibility!"*

6. Assigning Tasks to Students – Sample Responses “Ethnographic Museum Traveler” – Sample Response

- Student's answer: "I visited the National Ethnographic Museum in Almaty and collected information about Jänibekov's efforts in preserving traditional crafts. I saw the art of felting, embroidery, and wood carving."

“Past and Present” – Sample Response

- Student's answer: "I compared old photos of the museum with the current views. The exhibits have been enriched, and new interactive technologies have been added. But the most important thing is that the national heritage has been preserved."

“Ethnographic TikTok” – Sample Response

- Student's answer: *"This is a Kazakh jewelry piece. They are not just ornaments; each pattern carries deep meaning. Preserving such values is important!"* (A short video uploaded to TikTok).

Conclusion

These model responses help students better understand the efforts of Uzbekali Zhanibekov in preserving cultural heritage through a visual approach. Furthermore, such methods make teaching more engaging and memorable.

The use of Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works in education through digital technologies is a tool for achieving a new quality of education that aligns with the main objectives of Kazakhstan's education policy. Today, it is essential to prioritize students' independent thinking, ability to acquire knowledge, analyze, generalize, and convey information. In this regard, information technologies that organize interaction between students and teachers, encourage creative and experimental activities, and stimulate them, play a crucial role. The digital transformation of education services helps enhance interest in subjects and revitalize educational work in new conditions [23]. Special attention should be paid to expanding opportunities in mastering topics related to individuals. Only with the help of mass media and computer technologies can we fully introduce students to the historical and ethnographic legacy of Uzbekali Zhanibekov.

The use of information technology in history lessons allows for:

- Making the lesson interesting and immersing the student in the atmosphere of any era;
- Showing historical facts and phenomena integrally;
- Comparing knowledge accumulated by humanity in various historical periods and epochs;
- Giving the learning process a creative, problem-based, and research-oriented nature; revealing the subject from different angles;

- Teaching students how to work with information;
- Developing their abilities for specific types of activities.

In terms of applying digital transformation in lessons, it is possible to divide the lessons into three groups [24].

1. Demo-type lessons.

This type of lesson is one of the most common in my current experience. It requires a subject-specific classroom equipped with a computer and projector, or a portable version of this technology. In such lessons, information is displayed on a large screen and can be used at any stage. As software tools, I use materials from ready-made software products, large volumes of photographs on a CD, videos, audio information on various topics, and presentations that I prepare myself for the lessons. Preparing a presentation is an engaging way to involve students in the learning process. Additionally, a presentation can become a type of lesson plan, contributing to its logical structure. A presentation allows for creativity and individuality, helping to avoid a formal approach to conducting the lesson. By teaching Uzbekali Zhanibekov's historical and ethnographic works through digital technologies, we can increase students' and learners' interest in Kazakh culture and national heritage, opening the way to enhancing their historical and ethnographic knowledge. For example...

1. Program Structure				
№	Topic	Hours	Teaching Method	Digital Tools
1	Introduction: Uzbekali Zhanibekov and his legacy	2	Lecture, Video lesson	Online course platform, YouTube
2	Main Directions of Kazakh Ethnography	3	Interactive presentation, Debate	Prezi, Google Slides
3	Historical Development of National Costumes and Handicrafts	3	Virtual tour, 3D modeling	VR/AR apps, Sketchfab
4	Traditional Kazakh Music and Musical Instruments	3	Audio lecture, Practical session	Podcast, Spotify, SoundCloud
5	Ways of Preserving and Revitalizing Cultural Heritage	3	Project work, Online quiz	Kahoot, Quizlet
6	Conducting Ethnographic Research through Digital Technologies	3	Practical work, Data analysis	Google Scholar, QGIS
7	Final Test and Student Project Presentations	2	Test, Project defense	Moodle, Google Classroom
2. Teaching Methods				
Multimedia teaching – Video lessons, podcasts, virtual tours.				
Interactive Methods – Online tests, debates, quizzes..				
Project-Based Learning – Students developing research projects..				
Virtual and Augmented Reality (VR/AR) – Exploring historical and ethnographic objects through 3D modeling..				
Gamification (Learning through Games) – Digital game elements and interactive tasks.				

3. Digital Tools for Teaching

Video Materials: YouTube, Khan Academy, TED-Ed

Presentation Tools: Prezi, Google Slides, Canva

Assessment and Evaluation: Kahoot, Quizlet, Mentimeter

Research Tools: Google Scholar, JSTOR, QGIS

VR/AR Technologies: Oculus, Sketchfab, Google Arts & Culture

Online Learning Platforms: Moodle, Google Classroom

4. Assessment Criteria

Formative Assessment: Tests and quizzes (30%)

Practical Tasks: Virtual tours, interactive research activities – (30%) Final Project: Student presentations and research projects – 40%

Example: In the lesson “*Introduction: Uzbekali Zhanibekov and His Legacy*”, students are introduced to the online thematic excursion “Uzbekali Zhanibek – The One Who Honored National Heritage” using the following link: <https://www.facebook.com/watch/?v=1404026054099752> or by accessing similar content via QR codes. This program is designed to teach Uzbekali Zhanibekov’s ethnographic work using modern digital technologies. Interactive tools are used throughout the learning process to boost student engagement and enhance their research skills. To successfully implement such a program, instructors and researchers should be provided with special methodological guides and digital resources.

Distance Learning and Participation in Olympiads.

Nowadays, there is a wide variety of online olympiads available. Participation requires proficiency in working with digital sources, computers, and the internet. Digital technologies allow for the personalization of learning. The use of digital transformation in education presents an excellent opportunity to foster and enhance student motivation for studying history.

Digital transformation in history education is reflected in the following ways:

- Enhancing the effectiveness of the learning process through the simultaneous delivery of theoretical information by the teacher and the high-resolution demonstration of visual materials;
- Enabling students to use computer technology for solving academic tasks and processing educational information;
- Organizing students’ individual work, fostering their cognitive independence and creativity;
- Increasing learning motivation due to the attractiveness of computers enhanced by multimedia effects;
- Developing visual-figurative thinking, motor, and verbal communication skills among students;
- Forming information handling skills, such as searching, selecting, processing, organizing semantic groups, highlighting key elements, and constructing logical connections—thus contributing to the development of students’ information literacy.

During practical sessions, students enhance their skills by completing contour maps and tables, drawing conclusions, and working with statistical materials and data charts. They also use supplementary visual and audio information from multimedia sources or the internet. I define clear objectives for practical lessons and select appropriate tasks. To increase cognitive engagement, I incorporate game elements into the learning process. This approach enhances students’ comprehension, stimulates interest in the subject, and fosters the development of their creative abilities.

In modern education, electronic textbooks offer numerous advantages. These resources often combine the functions of a traditional textbook, a workbook, an atlas, a detailed chronological chart, a reader with a broad selection of historical documents, video clips, and a reference system with advanced search features. Their use significantly eases the teacher’s workload, eliminating the need to spend time before each lesson searching for engaging information, illustrative materials, or written and audio documents.

Any teacher can independently prepare topic-specific history presentations using software like PowerPoint. These presentations can include diagrams, charts, graphs, photos, text, video and audio recordings, and film clips to enrich the learning experience [25].

Uzbekali Zhanibekov was a prominent figure in Kazakh culture, an ethnographer, art researcher, and public figure. He made substantial contributions to preserving national heritage, developing museum practices, and revitalizing traditional Kazakh arts. Through the use of multimedia tools, there are many effective ways to teach students about his impact on museum collections and Kazakh art.

1. Advantages of Multimedia-Based Learning

Visualization – Enables the interactive presentation of national costumes, musical instruments, and handicrafts that Zhanibekov studied and helped restore.

Accessibility – Offers broader access to museum exhibits through virtual tours and online resources.

Increased Engagement – Enhances students' interest in Kazakh art by providing new information through audio, video, and animations.

2. Methods of Applying Multimedia in Teaching

Method	Application
Video Materials	Showing documentaries and interviews about Ö. Zhanibekov
Virtual Museum	Teaching through 3D modeling of museum exhibits
Audio Recordings	Listening to Kazakh musical instruments and explaining their history
Interactive Presentations	Introducing traditional Kazakh crafts and clothing styles in an interactive way
Mobile Applications	Creating games and quizzes based on Kazakh art

3. The Contribution of O. Zhanibekov to Kazakh Art

Research and Restoration of National Clothing – Reviving traditional Kazakh clothing patterns while maintaining historical accuracy. Study of Musical Heritage – Researching traditional instruments such as the dombyra and kobyza, and revitalizing their performance techniques. Development of Museum Practices – Contributing to the preservation of valuable cultural artifacts and the renewal of historical exhibits in Kazakh culture. Promotion of National Games and Traditions – Incorporating Kazakh traditional games into scholarly discourse through ethnographic research.

4. Conclusion

By using multimedia tools, the heritage of O. Zhanibekov can be effectively taught. This approach not only enhances students' interest but also provides an opportunity to deeply understand the rich heritage of Kazakh art.

When selecting the most effective multimedia tools for teaching O. Zhanibekov's museum exhibits and his contribution to Kazakh art, it is essential to consider their ability to convey content, visual appeal, and potential to engage students' interest.

Most Effective Multimedia Tools:

Virtual Museum Tours (3D Tours) These tools allow students to explore exhibits restored by O. Zhanibekov. They provide an opportunity to view historical artifacts without having to visit the museum physically. Tools: Google Arts & Culture, Matterport, Sketchfab (3D models). Interactive Presentations (Prezi, Canva, PowerPoint) Through visual aids such as artworks, animations, and interactive elements, the unique features of Kazakh art can be demonstrated. These tools are particularly useful for presenting information about national clothing, musical instruments, and handicrafts that O. Zhanibekov studied.

Video Materials (Documentaries, Interviews, YouTube) Showing documentaries and archival videos about O. Zhanibekov engages students' interest. Videos about Kazakh art, national clothing, and music facilitate interactive discussions. For example, the documentary "The Legacy of O. Zhanibekov in Art".

Audio Recordings and Podcasts. Listening to the sounds of traditional Kazakh musical instruments through audio recordings and podcasts. These resources help introduce students to the musical heritage that O. Zhanibekov collected through traditional songs and instrumental pieces.

Tools: Spotify, Apple Podcasts, SoundCloud.

Mobile Applications and Online Platforms Creating educational quizzes and games on Kazakh art. Tools: Kahoot, Quizizz (interactive tests), LearningApps.

Recommendation: If the primary goal is to introduce students to museum exhibits, virtual museum tours are the most appropriate. If the goal is to combine theory with visual learning, interactive presentations are effective. If the emphasis is on music and culture, audio recordings and video materials are necessary.

A comprehensive multimedia approach to teaching about O. Zhanibekov's museum exhibits and his contribution to Kazakh art is the most effective method. This approach not only increases students' interest but also helps them better absorb the information.

Comprehensive Plan for Organizing the Teaching Process

Step	Multimedia Tool	Content
1. Introduction (Presentation)	Video Materials	Show a brief documentary about O. Zhanibekov.
2. Main Section (Theoretical Learning)	Interactive Presentation (Prezi, Canva)	Provide visual information about Kazakh national clothing, musical instruments, and handicrafts.
3. Familiarization with Museum Exhibits	Virtual Museum Tour (Google Arts & Culture, Sketchfab)	Present 3D models of the artifacts studied by Zhanibekov.
4. Introduction to Musical Heritage	Audio Recordings (SoundCloud, Spotify)	Play traditional Kazakh music and explain its history.
5. Consolidation (Review and Testing)	Online Quiz (Kahoot, Quizizz)	Conduct an interactive test on Kazakh art and Zhanibekov's contributions.
6. Conclusion (Creative Assignment)	Project or Essay	Have students write an essay or create a project on "The Role of O. Zhanibekov in Kazakh Culture."

Practical Application Example

Lesson Title: O. Zhanibekov and Kazakh Art

Lesson Duration: 45-60 minutes

Teaching Methods: Visual, Auditory, and Interactive Approaches

1. Introduction (10 min)

- Show an excerpt from a documentary about O. Zhanibekov on YouTube (5 min).
- Ask students, "What types of Kazakh art do you know?" and encourage discussion (5 min).

2. Main Section (20 min)

- Present a Prezi or Canva presentation on traditional Kazakh clothing and handicrafts (10 min).
- Use Google Arts & Culture to show the museum exhibits studied by O. Zhanibekov (5 min).
- Play audio recordings of Kazakh music (dombyra, kobyz, sybyzgy) from Spotify/SoundCloud (5 min).

3. Consolidation (10 min)

- Conduct an interactive test on Kahoot or Quizizz (5 min).
- Divide students into groups and organize a brief debate on "The Contemporary Relevance of O. Zhanibekov's Work" (5 min).

Zhanibekov's Work" (5 min).

4. Conclusion (5-10 min)

- Assign an essay or project: "The Contribution of O. Zhanibekov to Cultural Heritage."
- Hold a discussion on Kazakh art: Students describe an art form that interests them and conclude the lesson.

Advantages of This Approach:

Visual Appeal: Students can view historical artifacts in 3D format.

Lived Experience: They engage with music and interactively explore art pieces.

Engaging Format: Knowledge is delivered through games, quizzes, and creative assignments.

Conclusion

Thus, the comprehensive use of multimedia tools allows for effective and engaging teaching of O. Zhanibekov's heritage.

Presentations are convenient because the material is selected in a specific order during preparation to align with the lesson's needs. Moreover, computer-based presentations can be used throughout the entire lesson, as well as during specific stages of the learning activity. For instance, displaying character descriptions, practical work plans, tables, reference materials, and other plans on the screen is efficient. The advantage of computer presentations is that they increase the pace of the lesson, effectively replacing traditional chalkboards. All the essential elements of the lesson are pre-prepared by the teacher on slides, so there is no need to spend time writing on the board during the lesson. Another benefit of presentations is that the necessary information is constantly available to students, and it can be revisited at any time during the lesson if needed. Thus, two types of memory (visual and auditory) work simultaneously, facilitating better comprehension of the new material.

The element of competition, which enhances students' self-assessment, is introduced because the ability to work with computers is a key component of modern youth culture.

Thus, the use of digital transformation in the lesson:

- Stimulates students' cognitive activity.
- Ensures a high degree of differentiation in teaching (almost individualization).
- Increases the volume of work to be done during the lesson.
- Improves the quality control of knowledge.
- Develops real research skills.
- Provides access to various reference systems, electronic libraries, and other information

resources.

- Enhances the visual presentation of material, captures students' attention on the subject being studied, and makes history lessons more engaging.

- Presents the learning material in an interesting, dynamic, and structured way, encouraging students to actively engage with the material by adding more channels for information reception.

- Fosters students' ability to work independently with historical information.

Thanks to ICT (Information and Communication Technology):

- Students become active participants in the cognitive process.
- The level of student learning and the quality of knowledge improve, sometimes remaining at the same level, but never decreasing.

- Interdisciplinary connections are established.

- Project-based activities can be organized both in class and outside of class time.

- Students, under the teacher's guidance, create additional learning materials for the school media library: electronic collections of creative works.

- The relationship between teachers and students, participating in collaborative project-research activities, improves.

- Students' attitudes toward computers are changing, seeing them as universal tools for work in any field of human activity.

In modern society, there is a demand for individuals who are knowledgeable, humane, capable of self-development and self-education, able to make independent decisions, and have a strong sense of responsibility for the fate of the country.

In conclusion, I would like to emphasize that it is important not to rely solely on the constant use of computers in lessons, as there are many other tasks that can only be addressed through direct teaching by the teacher to the student. Today, in schools, the educational process of the new generation is built on professional activities that use digital technology as the basis for information culture. The school's task is to provide as many opportunities for learning as possible and to help students feel like active members of the information community.

"The Deputy Minister of Culture of the Kazakh SSR, O. Zhanibekov, played a significant role in organizing the museum of S. Eruabov near Khoja Ahmed Yasawi, and in ensuring the return of the Taikazan from St. Petersburg. Tashenov's assistance was also crucial in the restoration and functional use of the Eastern bath," writes E. Ashenov in the Shymkent Kelbeti newspaper, May 1, 1999.

O. Zhanibekov, an ethnographer and public figure skilled in Kazakh handicrafts, touches on various types of wood carving in his works, "The Culture of Kazakh Craftsmanship", "At the Crossroads" and "Echo... In the Footsteps of the Legend of the Golden Dombra". These works are richly illustrated with colorful images. More recently, in his work "The Kazakhs: A Historical and Ethnographic Study", particularly in the sections "Domestic Handicrafts and Crafts at the End of the 19th and Early 20th Centuries," "Woodworking Art," and "Food and Household Items," substantial information about wooden household items is found.

Uzbekali Zhanibekov was a prominent figure in Kazakh culture and art, an ethnographer, musicologist, and a scientist who made significant contributions to the revival of national heritage. He researched Kazakh traditional musical instruments, focusing on their restoration and teaching them to younger generations.

Uzbekali Zhanibekov and the Teaching of National Musical Instruments

While researching Kazakh traditional music, O. Zhanibekov proposed methods for restoring various folk instrument models and offering lessons on them. His work highlighted the importance of national musical instruments and contributed to their professional teaching

1. Role in the Revival of National Musical Instruments

- In the 20th century, he conducted efforts to collect and restore ancient Kazakh musical instruments that had begun to be forgotten.

- He contributed to the creation of new models of instruments such as the saz syrnay, zhetygen, shertar, shankobyz, and asatayaq.

- He wrote scientific research works with the aim of promoting Kazakh musical instruments.

2. Methodological Principles in Teaching National Instruments O. Zhanibekov proposed several key methods for teaching traditional music and instruments:

- Historical-Ethnographic Method – Teaching through the study of the origin and usage characteristics of the instrument.

- Traditional Master-Apprentice Method – Mastering national art through direct performance experience.

- Mastery of Performance Technique and Repertoire – Integrating ancient tunes and melodies into modern educational programs.

3. Incorporating National Musical Instruments into the Modern Education System

- Under the initiative of O. Zhanibekov, ancient Kazakh instruments were included in the curricula of musical educational institutions.

- He contributed to the revival of the performance traditions of these instruments by establishing national instrument ensembles.

- Today, his scientific legacy is widely applied in the teaching of national music courses.

4. Promotion of Kazakh Traditional Music

- He led the formation of the "Otyrar Sazy" folkloric-ethnographic orchestra.

- He studied Kazakh musical instruments and systematized their historical data.

- He carried out cultural and educational activities to preserve and develop national art

Conclusion.

Uzbekali Zhanibekov's role in the revival and teaching of national musical instruments is of great importance. His scholarly works and methodological approaches are still widely applied in the traditional Kazakh music education system today. He made an invaluable contribution to the preservation of national heritage and its transmission to future generations [26].

Zhanibekov's lessons have significantly contributed to promoting the rich history, culture, and way of life of the Kazakh people to the current generation, and he emphasized the importance of preserving national heritage for future generations.

Uzbekali Zhanibekov is a renowned scholar and educator in Kazakh ethnography and history. His works focus on studying and preserving national culture, as well as promoting the traditions and customs of the people. Zhanibekov's scholarly contributions provide crucial information on ethnography, history,

folklore, and the everyday culture of the Kazakh people. His research covers the life and culture of the people, considering it within the social and historical context of society.

Uzbekali Zhanibekov is a scholar, ethnographer, and statesman who made a significant contribution to the study of Kazakh cultural heritage and the revival of national traditions. The use of innovative teaching methods in his works enhances students' interest and enables them to gain a deeper understanding of the material. Teaching Uzbekali Zhanibekov's works is a crucial process aimed at understanding the depth of Kazakh culture and art, shaping historical consciousness, and reviving national heritage. His works cover topics such as handicrafts, music, museum studies, historical heritage, and national identity. Therefore, integrating these works into the educational system will enhance students' cultural awareness and promote national values.

References:

1. Kozibayev M.K. On Uzbekali. The pedestal of Personalities. [Information obtained during meetings with the author's archive staff] // QAZakparat. Almaty. – 2004. -25p.
2. Zhanibekov O. Kazakh Clothing. Almaty: Oner – 2005 – 160 p.
3. Zhanibekov O., The Echo, - 1991. - 296 p.
4. Zhanibekov, O. On the crossroads [Text]: Interviews on topical subjects / O. Zhanibekov. - Almaty: Rauan, 1995. – 192 p. ISBN 5-625-02475-8
5. Zhanibekov O.D. Culture of Kazakh Handicrafts. [Text] - Alma-Ata: Oner, 1982. – 144 p.
6. Zhanibekov O.D. Echo... Following the Legend of the Golden Dombra. [Text]: Monograph. / Ed. S. Mukhtaruly, S. Sakun - Alma-Ata: Oner, 1991. – 304 p., ill. ISBN 5-89840-283-7
7. Zhanibekov, O. Caravan of Time [Text] / O. Zhanibekov. - Almaty: Zhasushy, 1992. – 192 p. ISBN 5-605-00959-1
8. Zhanibekov, O. The Lesson of Fate [Text]: Memoirs. First Book / O. Zhanibekov. - Almaty: Rauan, 1996. – 192 p.
9. Zhanibekov, O. Collected Works, Book 1. [Text]: / O. Zhanibekov. - Almaty: QAZakparat, 2011. – 320 p. ISBN 978-601-03-0097-2
10. Akimqululy E. Biographical Documentary Narrative. – Almaty: Kazakhstan, 2006. – 240 p.
11. Toksanbay K. Ethnographer. // Egemen Kazakhstan, 2006, December 2.
12. Serim Aiganym Abankyzy. (Paternal cousin, director of the ethnopedagogical college) August 15, 2017. South Kazakhstan Region, Turkestan city. Personal archive; Serim Nurzhan Abanuly. (Paternal cousin, younger brother, Custodian) July 28, 2017. Otyrar District, Turkestan city. Arystan Bab Mausoleum. Personal archive.
13. Zholdasbekov M. A life that inspired, a path that taught. // Egemen Kazakhstan, 2006, December 27.
14. Ryskeldev T. Zhanibekov Phenomenon - Aziret Sultan State Historical and Cultural Reserve Museum. // Kazakh Museums, 2006, No. 9.
15. Jaubasova T. A Great Figure in the Arts. // Kazakh Museums, 2006, No. 9.
16. Kuzembaiuly A. Uzbekali Zhanibekov – The Guardian of History. Relevance of Linking Folk Pedagogy to Innovative Technologies in Professional Training: Scientific Conference Proceedings, Turkestan, 2016 / [Ed. al.: Kurmanbay D.K, Deputy Ed. Nurlanbekova R.B and others]. – T.: Ethnopede. Col, 2016. – 36 p.
17. Tabyldy A. Methodology of Teaching Kazakh Ethnopediagogy. Methodical Educational Tool. [Tabyldy, A. Kazakh Ethnopediagogy and Teaching Methodology [Electronic Resource]: Educational Tool / A. Tabyldy. - Almaty: Bilim, 2004. - 383 p. - No page numbers.]
18. Kirov A.E. "A Unique Approach to Forming Information-Communicative Competence in Teaching" <https://bkokdi.kz/smartconf2018/3-section/4217-conf.html>, (15.03.2024)
19. Zherlygina S.P. The Use of Computer Technologies in Teaching History // Teaching History in Schools. - 2005. - No. 8. - p. 63.
20. Innovative Technologies in History Lessons. - Kharkiv: Meirimdi. "Osnova" Group: "Tridada +", 2007. - 192 p.
21. Serim A.A. The Importance of Uzbekali Zhanibekov's Works in Shaping the Individual. Relevance of Linking Folk Pedagogy to Innovative Technologies in Professional Training: Scientific Conference

Proceedings, Turkestan, 2016 / [Ed. al.: Kurmanbay D.K, Deputy Ed. Nurlanbekova R.B and others]. – Т.: Ethnopede. Col, 2016. – 53 p.

22. Bayirbek N. Q. Zhanibekova: "The Museum Named After Zhanibekov Has Not Yet Been Opened". // Kazakh Museums, 2006, No. 9.

23. Bepalov P.V. Computer Competence in the Context of Personality-Oriented Learning // Pedagogy. No. 4, 2003.

24. Nidzelska V.M. Aspects of the Dominance of Computers in History and Law Classes. // Computer in Schools and Families. - 2000. - No. 3. - p. 37.

25. Multimedia Teaching Products // Teaching History and Social Studies in School. No. 1–3., 2001.

26. Uzbekali Zhanibekov Readings. – Almaty, 2015, Vol. 1, p. 41-43.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозыбаев М.Қ. Өзбекәлі хақында. Тұлғалар тұғыры. [автордың мұрағат қызметкерлерімен кездескенде алынған мәлімет] // ҚАЗАқпарат. Алматы. – 2004. -25б.
2. Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. Алматы: Өнер – 2005 – 160 б.
3. Жәнібеков Ө. Жаңғырық, - 1991.- 296 б
4. Жәнібеков, Ө. Жолайырықта [Мәтін]: Көкейкесті тақырыптарға сұхбат/ Ө. Жәнібеков.- Алматы: Рауан, 1995.- 192б. ISBN 5-625-02475-8
5. Джанибеков У. Д. Культура казахского ремесла. [Текст] -Алма-Ата: Өнер, 1982.-144 с.
6. Джанибеков У. Д. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. [Текст] :Монография. /Ред. С. Муктарұлы, С. Сақун - Алма Ата: Өнер, 1991.- 304 с., ил. ISBN 5-89840-283-7
7. Жәнібеков, Ө. Уақыт керуені [Мәтін] / Ө. Жәнібеков.- Алматы: Жазушы, 1992.- 192б. ISBN5-605-00959-1
8. Жәнібеков, Ө. Тағдыр тағылымы [Мәтін]: Естеліктер. Бірінші кітап / Ө. Жәнібеков.- Алматы: Рауан, 1996.- 192б.
9. Жәнібеков, Ө. Тандамалы шығармалар жинағы 1-кітап. [Мәтін]: / Ө. Жәнібеков.- Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. - 320 бет. ISBN ISBN 978-601-03- 0097-2
10. Әкімқұлұлы Е. Ғұмырнамалық деректі хикаят. – Алматы: Қазақстан, 2006. – 240 б.
11. Тоқсанбай Қ. Этнограф. // Егемен Қазақстан, 2006, 2 желтоқсан.
12. Серім Айғаным Абанқызы. (Немере қарындасы, этпедагогикалық колледж директор) 15.08.2017 жыл. Оңтүстік Қазақстан Облысы, Түркістан қаласы. Жеке мұрағаттан; Серім Нұржан Абанұлы. (Немере інісі, шырақшы) 28.07.2017 жыл. Отырар ауданы, Түркістан қаласы. Арыстан баб кесенесі. Жеке мұрағаттан.
13. Жолдасбеков М. Өмірі - өнеге, тірлігі – тағылым. // Егемен Қазақстан, 2006, 27 желтоқсан.
14. Рыскелдиев Т. Жәнібеков феномені - Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы. // Қазақ музейлері, 2006, №9.
15. Жаубасова Т. Өнер өріндегі алып тұлға. // Қазақ музейлері, 2006, №9.
16. Күзембайұлы А. Өзбекәлі Жәнібек- тарих қамқоршысы. Кәсіби маман дайындауда халықтық педогогиканы инновациялық технологиялармен байланыстырудағы өзектілік: Ғыл. конф. мат., Түркістан, 2016 ж. / [ред.ал.: Құрманбай Д.К, ред.ал орынбасары Нұрланбекова Р.Б және т.б]. – Т.: Этнопед.кол, 2016. – 36 б.
17. Табылды Ә. Қазақ этнопедагогикасын оқытудың әдістемесі. Әдістемелік оқу құралы. [Табылды, Ә. Қазақ этнопедагогикасы және оқыту әдістемесі [Электрондық ресурс] : оқу құралы / Ә. Табылды. - Алматы : Білім, 2004. - 383 б. - Б. ц.]
18. Киров А.Е. «Оқытудың ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың дара жолы» <https://bkokdi.kz/smartconf2018/3-section/4217-conf.html>, (15.03.2024)
19. Жерлыгина С.П. Тарихты оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану // Мектепте тарихты оқыту. - 2005. - №8. - 63 б.
20. Тарих сабақтарындағы инновациялық технологиялар. - Х.: Мейірімді. «Основа» тобы: «Тридада +», 2007. - 192 б.

21.Серім А.А. Жеке тұлға қалыптастырудағы Ө.Жәнібек еңбектерінің маңызы. Кәсіби маман дайындауда халықтық педогогиканы инновациялық технологиялармен байланыстырудағы өзектілік: Ғыл. конф. мат., Түркістан, 2016ж / [ред.ал.:Құрманбай Д.К, ред.ал орынбасары Нұрланбекова Р.Б және т.б]. – Т.: Этнопед.кол, 2016. – 53 б.

22.Байырбек Н. Қ.Жәнібекова: «Жәнібеков атындағы мұражай әлі ашылған жоқ»// Қазақ музейлері, 2006, №9.

23.Беспалов П.В. Компьютерная компетентность в контексте личностно-ориентированного обучения//Педагогика. № 4, 2003.

24. Недзельска В.М. Тарих және құқық сабақтарында компьютердің жеңіске жетуінің аспектілері. // Мектептегі және отбасындағы компьютер. - 2000. - №3. - 37-бет.

25.Мультимедийные продукты обучения // Преподавание истории и обществознания в школе. № 1–3. 2001.

26.Өзбекәлі Жәнібеков оқулары. – Алматы, 2015. I Т. 41-43 б.

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.01.07

ӘӨЖ/УДК/UDC УДК 930.2

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.014>

Besbayev M.A. *¹

¹ PhD. Doctoral student, South Kazakhstan Pedagogical University named after O.Zhanibekov,
Shymkent, Kazakhstan

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru,

METHODS OF TEACHING THE TOPIC: THE REPRESSION OF THE ISHAN MULLAHS IN THE SOUTHERN REGION OF KAZAKHSTAN IN THE 1920s AND 1950s (ON THE SUBJECT OF "HISTORY")

Abstract

The article examines the process of the repression of ishan-mullahs in Southern Kazakhstan during the period from 1920 to 1950, carried out by the Soviet government. The atheistic ideology of the Soviet regime was aimed at weakening Islam and dismantling traditional religious institutions. As a result, ishan-mullahs were accused of being "remnants of the old society," their religious activities were restricted, and they were subjected to persecution, imprisonment, exile, or execution. This policy brought significant changes to the spiritual and cultural life of Kazakh society and contributed to the weakening of the religious consciousness of the people. The article also explores methods for teaching this historical period in history classes. For a deeper and more accurate explanation of the topic, various methodological approaches are suggested for educators, such as the use of archival documents, the study of the biographies of repressed religious figures, the application of oral history methods, and conducting informative lessons through interviews and documentary films. The article also discusses modern and interactive methods of teaching historical events, such as role-playing, debates, chronological analysis, comparative studies, and project work, which help increase students' interest. The research utilizes new materials based on historical data and provides methodological recommendations for teachers. Through these materials, students will be able to understand the essence of the complex historical period of the first half of the 20th century and assess the consequences of political repression. The article aims to contribute to the restoration of historical justice concerning the religious figures of Southern Kazakhstan.

Keywords: Southern Kazakhstan, ishan-mullahs, repression, Soviet government, religious figures, atheistic policy, political repression, history teaching, archival data, interactive methods, historical justice

Бесбаев М.А. *¹

¹Докторант, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О.Жанибеков,
Шымкент, Казахстан.

E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ: РЕПРЕССИИ ИШАН-МУЛЛ ПО ЮЖНОМУ РЕГИОНУ КАЗАХСТАНА В 1920-1950-х ГОДАХ (По предмету «история»)

Аннотация

В статье рассматривается процесс репрессий ишан-мулл в Южном Казахстане в период с 1920 по 1950 годы, осуществлявшихся советской властью. Атеистическая идеология советского правительства была направлена на ослабление ислама и ликвидацию традиционных религиозных

институтов. В связи с этим ишан-муллы были обвинены как «пережитки старого общества», их религиозная деятельность была ограничена, они подвергались преследованиям, лишению свободы, ссылке или смертной казни. Эта политика принесла большие изменения в духовно-культурную жизнь казахского общества и способствовала ослаблению религиозного сознания народа. В статье также рассматриваются методы преподавания этого исторического периода на занятиях истории. Для более глубокого и достоверного объяснения темы преподавателям предлагаются различные методические подходы, такие как использование архивных документов, исследование биографий репрессированных религиозных деятелей, применение метода устной истории, проведение познавательных уроков через интервью и документальные фильмы. Также рассматриваются современные и интерактивные методы преподавания исторических событий, такие как ролевые игры, дискуссии, хронологический анализ, сравнительные исследования и проектная работа, которые способствуют повышению интереса учащихся. В ходе исследования используются новые материалы, основанные на исторических данных, и предоставляются методические рекомендации для преподавателей. С помощью этих материалов учащиеся смогут понять сущность сложного исторического периода первой половины XX века и оценить последствия политических репрессий. Статья направлена на вклад в восстановление исторической справедливости в отношении религиозных деятелей Южного Казахстана.

Ключевые слова: Южный Казахстан, ишан-муллы, репрессии, советская власть, религиозные деятели, атеистическая политика, политические репрессии, преподавание истории, архивные данные, интерактивные методы, историческая справедливость

М.А. Бесбаев *¹

¹PhD докторант, *Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы*
E-mail: madi.besbayev.79@mail.ru

ОҢТҮСТІК ӨңІРІ БОЙЫНША ИШАН МОЛДАЛАРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАУЫН ТАРИХ ПӘНІНДЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ (1920-1950 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 1920-1950 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде ишан-молдалардың Кеңес билігі тарапынан қуғын-сүргінге ұшырау үдерісі қарастырылады. Кеңес өкіметінің атеистік идеологиясы ислам дінін әлсірету және дәстүрлі діни институттарды жою мақсатында жүргізілді. Осыған байланысты ишандар мен молдалар «ескі қоғамның қалдығы» ретінде айыпталып, олардың діни қызметтері шектелді, қудалауға ұшырап, бас бостандығынан айырылды, жер аударылды немесе өлім жазасына кесілді. Бұл саясат қазақ қоғамының рухани-мәдени өміріне үлкен өзгерістер әкеліп, халықтың діни санасының әлсіреуіне ықпал етті. Мақалада осы тарихи кезеңді тарих пәнінде оқыту әдістері жан-жақты талданады. Оқушыларға тақырыпты терең әрі шынайы түрде түсіндіру үшін мұғалімдерге түрлі әдістемелік тәсілдер ұсынылады. Атап айтқанда, архив құжаттарын пайдалану, қуғын-сүргінге ұшыраған діни қайраткерлердің өмірбаяндарын зерттеу, ауызша тарих (oral history) әдісін қолдану, сұхбаттар мен деректі фильмдер арқылы танымдық сабақтар өткізу секілді тәсілдер қарастырылады. Сонымен қатар, тарихи оқиғаларды оқытудың заманауи және интерактивті әдістері – рөлдік ойындар, пікірталастар, хронологиялық талдаулар, салыстырмалы зерттеулер және жобалық жұмыстар арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру жолдары көрсетіледі. Зерттеу барысында тарихи деректерге негізделген тың материалдар пайдаланылады және мұғалімдерге әдістемелік ұсыныстар беріледі. Бұл материалдар арқылы оқушылар XX ғасырдың алғашқы жартысындағы күрделі тарихи кезеңнің мәнін түсініп, саяси қуғын-сүргіннің салдарын бағамдай алады. Мақала Оңтүстік өңіріндегі діни қайраткерлерге қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру ісіне үлес қосуға бағытталған.

Кілт сөздер. Оңтүстік Қазақстан, ишан-молдалар, қуғын-сүргін, Кеңес үкіметі, діни қайраткерлер, атеистік саясат, саяси репрессия, тарихты оқыту, архив деректері, интерактивті әдістер, тарихи әділеттілік

Introduction. The causes behind the persecution of Ishan mullahs during the Soviet era: The Soviet authorities conducted a campaign against religion, categorising it as an element of the "apparatus system". This attitude resulted in the persecution of religious practitioners, perceiving them as antagonistic to socialist principles. Ishans exerted significant influence on the populace, particularly in rural regions. The Mullahs and Ishans provided religious instruction and spiritual guidance to the people, which the Soviet authorities regarded as a hindrance to independence and administration. The Soviet authorities closed churches and mosques, harassed religious leaders, and enforced stringent regulations concerning religion. Between the 1930s and the 1950s, the Soviet authorities persecuted the Ishan-mullahs in South Kazakhstan. Throughout this time period, the activities of religious leaders and Islamic clerics were curtailed, resulting in the detention and punishment of numerous mullahs. A significant number of Ishan-mullahs were apprehended, incarcerated, or dispatched to labour camps. Included were individuals of significant societal influence and appreciation among the populace. The persecution of clerics significantly affected the spiritual life of the population, resulting in the erosion of traditional religious knowledge and culture.

The plight of the Ishans in South Kazakhstan and their resistance to the cruelty of the tsarist regime are significant occurrences that epitomise the Kazakh people's aspiration for autonomy at that period. On August 8, 1927, the Organisational Bureau of the Central Committee of the CPSU (b) enacted a resolution titled "On Measures to Combat the Muslim Religious Movement." [1]. The Kazakh Regional Bureau, in accordance with the Soviet authorities' policy of submitting an end to religion, launched a large-scale direct attack on religion and adopted a decision that encompassed 20 directions in order to impede the development of religion in Kazakh society, particularly in light of the activities of the Muslim movement. This action was taken in response to the aforementioned resolution [2]. Consequently, throughout the 1930s, the political conflict about religion in Kazakhstan escalated. Religious leaders, such as ishans, hazrats, mullahs, Sufis, and other religious practitioners (including Christians and Buddhists), faced persecution, and were deprived of their voting rights, and those who opposed the Soviets politically were blacklisted as "enemies of the people," resulting in their execution by firing squad or prolonged incarceration in labour camps. The Soviet authorities generally accused innocent clerics under Articles 58 and 59 of the Criminal Code.

The commissions' verdicts reveal that the government has begun employing the most severe tactics in its campaign against religion, particularly through the activities of law enforcement bodies such as the OGPU and the NKVD. It is unequivocal that the subject of teaching the prerequisites, course, and fate of the ishan-mullahs, in relation to the policy aimed at eradicating such spiritual consciousness, necessitates extensive contemplation in the sphere of education for the younger generation.

Relevance. The suppression of ishan-mullahs during the Soviet era is a major and tragic chapter in Kazakhstan's history. The Southern region, covering Turkestan, Shymkent, Taraz, and Kyzylorda, was characterised by the strong involvement of religious leaders and mullahs. During the initial decades of the Soviet regime, from 1920 to 1950, the atheistic policies implemented by the Bolsheviks and the actions conducted against religious institutions, particularly the suppression of ishan-mullahs, profoundly influenced the evolution of history.

Prior to the October Revolution, it is estimated that there were over 240 mosques in Southern Kazakhstan. Archival documents indicate that in the 1920s, around 204 mosques were registered, alongside 88 Orthodox churches and 109 other houses of worship [3].

During a meeting of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression in Nur-Sultan (Astana) in October 2021, it was reported that 198 mosques and churches were closed in Kazakhstan between 1928 to 1933. Furthermore, by 1929, 2,469 ishan-mullahs had been apprehended and committed to compulsory labour. Between 1931 and 1932, 19,800 religious figures were apprehended in our country and subjected to criminal prosecution. In 1940, 355 ishan-mullahs endured imprisonment in the Karlag labour camp, and regular mosque workers also suffered repression with them.

The educational methodology regarding the repression of ishan-mullahs in southern Kazakhstan during the Soviet era, who were victims of Stalinist purges and played a role in the advancement of public education and culture, assists the younger generation in acknowledging the sombre chapters of history and comprehending the challenging and intricate periods of the past. The persecution of ishan-mullahs, particularly as an expression of the Soviet government's anti-religious policies, fosters the development of historical consciousness among the youth. It enables them to derive lessons from prior errors and occurrences.

Materials and methods. The investigation of the suppression of ishan-mullahs in Southern Kazakhstan unequivocally offers a chance to elucidate the nature of the mass repressions of the 1920s-1930s and to disclose the harsh chapters of history. Domestic researchers have undertaken several investigations on this matter. Professor Mambet Koigeldiev, a historian, investigated the opposition to Muslim education during the October Revolution, along with the persecution and enquiries involving Muslim leaders, such as imams, mullahs, and ishan-mullahs. During that period, those possessing even a minimal amount of education were regarded as Muslim religious authorities [4]. Furthermore, the notions of "qoja" and "ishan" arose within the community, indicating the roles of teacher and mentor. Scholars and researchers are among the authors who have investigated the suppression of ishan-mullahs in Southern Kazakhstan between 1920 and 1950. For instance, Seydakhon Ualievich Bakhtorazov's research on Kazakhstan's political repression history is noteworthy among researchers. His work entitled "The Tragedy of Political Repression in the Southern Region of Kazakhstan," is focused on this subject. This research gathers data on the outcomes of notable individuals from the Alash movement and religious leaders in the region. [5] Sabyr Kasymov, in his capacity as a member of the state committee, conducted research to identify individuals and leaders of socio-political groupings who had experienced repression. [6] From 2021 to 2023, on the initiative of President K.K. Tokayev, a program-targeted funding project was executed focussing on "Mass Political Repressions in Kazakhstan from the 1920s to the 1950s and the Rehabilitation Process: Establishing a Unified Document Database." The project resulted in the completion of numerous works: a collective monograph of 52 volumes, a reminiscence book (a compilation of experiences and interviews), a website with a national electronic database of political repression victims, and more.

Numerous research studies have examined the suppression of ishan-mullahs and religious leaders in the Southern Kazakhstan area during 1920 and 1950. The State Commission provided data on 1,001 religious individuals, including 894 Muslim religious leaders, who experienced persecution. The results have been validated by specialised research groups, and the comprehensive rehabilitation process is under progress. The 33-volume collection compiled by the Chokan Valikhanov Institute of History and Ethnology assembles extensive documentation evidence about individuals who had experienced political persecution [7]. Numerous dissertations and scholarly papers on this subject demonstrate that it has been the subject of substantial investigation in Kazakhstan's academic community, notably via the application of archive data and the adoption of contemporary views. [8]

Research Methods. The paper used conventional scientific methodologies, including analysis and synthesis, as well as a contextual investigation of Soviet religious policy in the 1920s and 1930s. The application of these methods facilitated the identification of both similarities and specificities in the evaluation of the topic under consideration. In addressing the research topic, the use of the comparative-historical or comparative method enabled the evaluation and comparison of the Soviet government's measures concerning religion. The article's methodological foundation is grounded on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. A systematic framework for teaching the issue within the history curriculum was established.

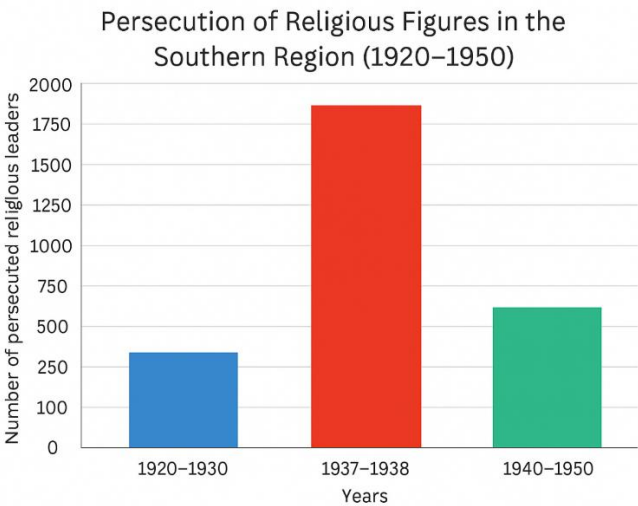
Discussion. The South Kazakhstan area housed numerous ishan-mullahs and religious leaders who faced political persecution throughout the Soviet period, especially from 1920 to 1950. In analysing this issue about the approach of teaching history, numerous critical factors must be considered. During that period, the Soviet authorities enacted plenty of political actions designed to undermine religious organisations. Prior to commencing the discussion on the issue, let us consider the chronological table. The table presents a chronological summary of the suppression of ishan-mullahs by year.

Table 1. A Timeline of the Persecution of Ishan-Mullahs in the Southern Region from 1920 to 1950

Timeline (in the form of a diagram)	
Stage	Key Events
1920-1925	Formation of Soviet Authority, Escalation of Religious Suppression, and Removal of Mosques and Madrasahs
1926-1930	Anti-religious propaganda, extensive closure of religious institutions, and the accusation of religious leaders as 'enemies of the people.'
1931-1938	The era of the Great Terror, extensive famine, widespread repression, and the incarceration and execution of ishans.
1939-1945	The Second World War, a brief alleviation of religious oppression, and the enlistment of religious leaders into military duty
1946-1950	Post-war resurgence of anti-religious efforts, greater official oversight of religious organisations, and the clandestine activities of ishans

The time period was a significant ordeal for religious leaders in the southern area. Numerous ishans and mullahs faced persecution and endangered their lives. The Soviet government's approach severely undermined the populace's religious convictions, although it could not entirely eradicate religion and spirituality. A percentage-based year breakdown is included below as a clarifying comment to the table.

Diagram 1

A Comparative Analysis of the Persecution of Ishans and Mullahs in the Southern Region (1920–1950) describes the characteristics, objectives, and consequences of the anti-religious policies implemented during various periods of the Soviet government.

Criteria	1920-1930s (Initial Persecution)	1937-1938 (Great Terror)	1940-1950s (Post-War Surveillance)
Objective of the Policy	Weakening of Religion, Introduction of Atheistic Ideology	Complete Eradication of Islam, Persecution of Religious Figures	Establishment of Control Over Religion, Shaping the Population towards Atheistic Ideology
Methods of Persecution	Closure of Madrasahs and Mosques, Ban on Religious Education	Mass Arrests, Execution, Exile	KGB Surveillance, Monitoring of Religious Leaders
Pressure on Ishans and Mullahs	Exclusion of Religious Leaders from Public Life	Accusation of Religious Leaders as	Forced Participation in Secret Religious Activities, Imprisonment

		"Enemies of the People", Persecution	
Impact on the Population	Weakening of Religious Attitudes, Secret Religious Rituals	Fear in Society, Weakening of Religious Beliefs	Complete Acceptance of Soviet Ideology, Weakening of Religion
Impact on Spiritual Heritage	Destruction of Religious Books, Decline in Religious Education	Destruction of National-Spiritual Values, Elimination of the Devout	Strengthening of Soviet Atheism, Religion Remaining Only on a Domestic Level

The aforementioned research indicates that anti-religious measures between 1920 and 1950 worsened, notably impacting mullahs and ishans in rural regions. It is essential to clarify to students the political, social, and religious importance of this period in history. It is crucial to provide detailed information about the actions undertaken by the Soviet authorities to suppress religious ideas. When considering the persecution of religious leaders during this era, it is essential to provide particular details about their arrest, conviction, exile, or execution. In the Turkestan area, several ishans and mullahs faced persecution throughout the 1920s and 1930s, resulting in the cessation of their operations. Providing students with regional statistics and archive papers pertaining to these persons would be both intriguing and significant. In history teaching, it is essential to provide students the chance to review historical documents, pictures, and letters, enabling them to comprehend the political context of the era and acquire newest information and insights. Moreover, facilitating a discussion on this topic during group work, enabling students to critically analyse the consequences of the Soviet government's anti-religious policies, and including role-playing exercises to depict specific historical events constitutes an innovative approach. This enables students to realistically encounter the challenging circumstances of that era and participate in analysis. By directing students to investigate the lives and endeavours of notable ishans and mullahs throughout history, they may provide essays about these individuals and demonstrate their own findings. When educating on persecution and historical events pertaining to religion, it is essential to cultivate an emotional comprehension and a profound reverence for history among students. To achieve this, it is essential to elucidate to student the function of mullahs and the populace's disposition towards religion throughout that era. The persecution of ishans and mullahs in the Southern area during the Soviet period constituted a pivotal event, impacting political, social, religious, and cultural spheres. Teaching this period enables students to develop critical thinking abilities and offers a chance for a more profound comprehension of the historical context.

Diverse methodologies might be used in instructing this topic in History course. For instance, using historical records about the persecution of ishans and mullahs throughout the Soviet period [9]. These sources should not only underscore the persecution of mullahs but also accentuate their societal function, their impact on the populace, and the religious-educational initiatives they undertook. The subsequent method entails the examination of papers, highlighting the decrees and directives promulgated by the Soviet authorities, alongside specialised archives and commemorative materials. In this context, correspondence relating to 'Red Terror,' urgent communications, and official decrees are all of paramount importance. Furthermore, when discussing the importance of the topic and presenting key figures, it is essential to analyse historical personalities, such as notable ishans—specifically, Khazret Khoja (the ishan of the Shayan Mosque), Qosym Ishan (Zhambyl region), Seidakhmet Ishan (Saryagash region), Abdirakhman Ishan (Turkistan region), and Musirali Ishan (Kyzylorda region), among others—and to investigate their significant contributions to public and social life. They were not merely religious leaders but also individuals who played a crucial role in safeguarding their people's culture and heritage. Their persecution provides students insights into historical injustices and the effects of such repression on the spiritual lives of the populace. Moreover, the examination of causes and effects is a crucial scientific approach. Examining the reasons for the persecution of Ishan intellectuals entails investigating the Soviet regime's atheistic policies, anti-religious activities, and attempts to eliminate nationalism. It is essential to delineate the ramifications of this repression: its effects on society and culture, the deterioration of

religious convictions, spiritual turmoil, and the heightened intricacy of the quest for independence. It therefore becomes necessary to compare the trajectory of historical events with analogous operations against religious personalities executed by the Soviet authorities in other areas, such as Russia. This comparison method allows pupils to see that religious persecution under Soviet governance was not exclusive to Kazakhstan but was emblematic of the whole Soviet Union. Applying the gathered resources, debates and discussions may be arranged to promote open conversation on the subject. This approach promotes the development of students' critical thinking abilities by urging them to analyse and assess historical events from many viewpoints. A classroom discussion may be centred on the question: "To what extent was the persecution of Ishan scholars justified?" The use of visual elements in lessons—such as historical images, video content, historical maps, and archival documents—significantly enriches students' comprehension of the subject by offering greater context and engaging them with real sources [10]. This approach improves students' visual comprehension and aids their overall grasp of historical processes. Documentary videos or clips from historical events may be used to effectively illustrate and engage with the issue, hence reinforcing this knowledge. Documentaries and archive video illustrating the oppressive years of the Soviet era enable students to connect with the content emotionally and get a more profound comprehension of the events. Diverse methodologies exist for instructing the history of the persecution of ishan intellectuals in southern Kazakhstan. The major purpose is to communicate the historical relevance and ramifications of that time, enhance students' critical thinking abilities, and promote an understanding of historical justice. Utilising historical materials is a useful pedagogical approach in this situation. Students must analyse historical records and materials from the 1930s to 1950s, including information sourced from Soviet archives and publications. This may also include eyewitness testimonies and writings pertaining to the persecution of Ishan academics. Utilising this gathered information, students might be paired for collaborative endeavours. Each team is given material on a particular ishan scholar and is responsible for examining the motivations for that individual's persecution and the wider implications for society and the local populace. Furthermore, the following discussion questions may serve to facilitate classroom analysis: In what ways did Ishan scholars protest Soviet policies? What were the adverse effects of the harsh measures used by the Soviet government? What was the importance of religious beliefs and the spiritual function of religious leaders for society? What is your interpretation of the connection between religion and the state in modern society? These enquiries inspire students to engage in critical reflection on historical and contemporary matters, establishing links between previous occurrences and current reality. Subsequent to the discussion, historical role-playing activities may be used. Students are organised into groups, with each group designated a particular historical figure—an ishan—accompanied with a contextual narrative. From the viewpoint of that person, students examine and articulate the causes and effects of repression throughout that historical era. The session finishes with a comprehensive discussion on the historical importance of the persecution of Ishan intellectuals within Kazakh culture. The examination highlights students' comprehension of the interplay between religion and the state, along with the overarching influence of national concerns on social values. Assessment methodologies are also included. Students may be required to compose a written assignment—either a report or an essay—analyzing the persecution of Ishan academics. This facilitates the assessment of their comprehension and capacity to interact critically with historical events. Oral responses: The discussion evaluates students' comprehension of the material by the level of their verbal contributions. Students' comprehension of historical individuals and their ability to convey ideas from those viewpoints are assessed via group activities and role-playing exercises. Educational materials: Historical records and memoirs; presentations or interactive whiteboards; internet-based resources (if required). These approaches are efficacious for instruction in both secondary schools and higher education institutions, as they cultivate a profound comprehension of the subject and enhance students' capacity for critical analysis of historical events. To successfully instruct on the persecution of Ishan religious intellectuals in southern Kazakhstan during history lectures, many pedagogical approaches might be used. In teaching this topic, it is advisable to use a variety of approaches and procedures designed to enhance students' historical awareness, cultivate a profound comprehension of historical events, and elucidate the political, social, and

religious viewpoints of the last century. The objective is to assist pupils in critically analysing the intricacies of the historical background.

Presented below are some lesson types that might be used to teach this topic effectively:

Lecture-oriented lesson. Lesson objective: To provide knowledge to students on the persecution of Ishan religious intellectuals, their lives and accomplishments, alongside the anti-religious policies of the 1920s and 1930s. In the course, the instructor elucidates the political environment of the era, the particular actions implemented against local ishan personalities, their societal roles, and the influence of religion on politics. Concrete instances are shown via archival papers and historical images. Discussion-based lesson [11].

Discussion-based lesson Lesson objective: To include students in a discussion, facilitating their comprehension of the importance of a historical event. The teacher poses enquiries to pupils about the persecution of Ishan religious academics, examining its origins and repercussions. Students are urged to contemplate other perspectives. The class is split into two groups: one advocates for the historical justification of the persecution of religious intellectuals, while the other contends its inequity.

Project-based lesson. Lesson objective: To enhance students' abilities in autonomous research and augment their comprehension of the subject matter. Students will gather historical facts and provide a comprehensive analysis of the persecution of Ishan religious academics and their societal contributions. They will examine local archives, newspaper articles, and statistics on terrible occurrences, deriving conclusions from their research results as part of the project.

Role-playing lesson. Lesson objective: To emotionally connect students with historical events and accurately depict the experiences of historical characters. Students are tasked with depicting the responsibilities of Ishan religious professors and other oppressed persons. They shall delineate the major events of the era from the viewpoint of their designated duties. In the role-playing exercise, students will articulate their perspectives as if engaging directly with historical characters, so providing a more profound, personal comprehension of the events.

Creating a historical chronology [12]. Lesson objective: To categorise historical events into distinct periods and provide students with specific facts and information. Students are tasked with constructing a historical timeline that emphasises significant events of the era. They will gather pertinent material, arrange it chronologically, and explain the relevance of events within each time.

Analysis and Evaluation Lesson. Lesson objective: To guide students in analyzing key documents and data from a specific historical period and demonstrating their findings. The teacher provides students with official documents and statistics related to ishan religious scholars during the 1920s–1930s. Students analyze these documents and data to understand how events unfolded and evaluate their significance.

A Lesson for Future Generations

Lesson Objective: To examine the ramifications of the persecution of Ishan religious leaders on modern society and future generations. In this session, the teacher facilitates students' examination of the contemporary interplay between religion and politics. This discussion prompts students to contemplate the significance of historical events, particularly the repression of Ishans during the Soviet era, and to evaluate the insights that can be gleaned from this experience for fostering civic awareness, interfaith dialogue, and social responsibility in contemporary society.

Teaching Resources for the Lesson:

Historical Documents and Memoirs: Archival materials from the 1920s–1930s, including local official documents, newspaper articles, specialized historical research, and personal memoirs.

Photographs and Audiovisual Content: Historical photographs and visual materials depicting ishan mullahs from the southern regions of Kazakhstan and the periods during which they were subjected to political repression. [13].

Interactive Whiteboards and Multimedia Tools [14]: The use of multimedia resources in the classroom allows educators to effectively illustrate historical epochs and significant occurrences. Such lessons enhance students' comprehension of history, foster the formation of personal perspectives, and facilitate the application of historical methodology. The political persecution of Ishan mullahs in southern Kazakhstan signifies a crucial moment in the nation's history. When discussing this subject in history

curriculum, several pedagogical approaches and forms may be used. The following methodologies are advised: It is crucial to elucidate the socio-political shifts in Kazakhstan throughout the 1920s and 1930s, emphasising the role of ishan mullahs and the factors that precipitated their persecution. The lecturer must contextualise the ideological dynamics of the period and demonstrate how religious personalities faced political persecution owing to their beliefs.

Content:

The enactment of anti-religious laws in the first years of Soviet governance. Initiatives to dismiss religious doctrines included the closing of mosques and madrasas, with the persecution of religious leaders. The historical significance of Ishan Mullahs in Southern Kazakhstan and their societal roles. 2. Engaging with sources: It is essential to provide students with archive material, historical records, or research studies. For instance, illustrating the persecution of ishan mullahs in Southern Kazakhstan during the 1920s and 1930s using empirical data.

Examples: Үлгілер: Documents pertaining to the 1927 campaign for the secularisation of local communities. Recording of the trial and incarceration of Ishan Mullahs. Historical articles about the religious beliefs of the populace in the Southern area.

3. Тарихи кейіпкерлерді талдау [15]. Оқушыларға белгілі бір ишан немесе молдалардың өмірін және олардың қуғын-сүргінге ұшырау тарихын зерттеуді тапсырыңыз. Әрбір кейіпкердің қоғамдық рөлін, қайраткерлік қызметін, мемлекеттік органның оларды қалай қудалағанын, жалпы саяси жағдайларды тереңірек қарастыруды ұсыныңыз.

Analysis of Historical Figures [15]. Assign students with researching the biography of a particular ishan or mullah and the historical context of their persecution. Propose an analysis of each individual's social function, leadership endeavours, the state's persecution of them, and an examination of the wider political backdrop.

Example:

Investigating Notable Individuals of Ishan and Mullahs in Southern Kazakhstan (e.g., Seyitqali Ishan, Musabek Ishan): Analyse their social status within the community, the means by which they earned respect, and their approaches to dispute resolution and resistance tactics throughout their persecution.

4. Dialogical Method (Advanced Questions and Discussions) Encourage students to analyse the causes behind the persecution of Ishan mullahs. The educator stimulates students' engagement in history by presenting enquiries that enable them to articulate their perspectives and findings.

Example Questions: What were the main reasons behind the persecution of Ishan mullahs? What challenges did the people face when the Soviet government pursued anti-religious policies? How did the persecution of Ishan mullahs in the southern region impact the development of society?

5. Using Visuals and Illustrations: Supply students with historical pictures, photographs, or video resources illustrating the eras of mullah persecution. This visual method will enhance students' engagement with the subject by facilitating a more personal and emotional connection to the information.

Example: Photos or film footage depicting the moment of the arrest of the mullahs in South Kazakhstan, or maps and graphs illustrating the "social control" measures carried out by the Soviet government.

6. Literature and Research Work: Motivate students to explore supplementary reading on the subject, facilitating more profound investigation. This method seeks to cultivate autonomous learning and enhance critical thinking abilities in students. Example: Instruct students to study historical texts, journals, or scholarly research, thereafter summarising and analysing the content in their own terminology. Urge them to correlate these historical events with subsequent developments. Examine the influence of the purges and persecutions in Southern Kazakhstan on present-day challenges, including the current political and religious landscape in Kazakhstan. Conclusion. Teaching the topic in history classes enables students to see it not just as an instance of governmental oppression and legal inequity, but also as an integral component of the wider conflict between religion and society. It enables students to extract insights from history and acknowledge the significance of religious liberty in modern society.

The use of Historical Source. Archival materials and data: Students should be presented with tangible proof and historical papers related to the persecution of ishan and mullah leaders in Southern Kazakhstan

from the 1920s to the 1950s. This method aids students in comprehending the genuine historical realities of the time.

Eyewitness Accounts: Recent compilations of testimonies and recollections from persons who experienced that era have been gathered. Integrating these elements into the educational process allows pupils to cultivate a profound emotional connection and comprehension of historical events.

2. Considering the Historical Context: In the educational process, it is essential to not only present students with historical facts but also to assist them in comprehending these facts within their historical framework. This entails elucidating the core of the policies enacted from the 1920s to the 1950s, emphasising the interplay between religion and the state, and examining the impact of ideology throughout that era.

3. Discussions and Debates: Facilitate enquiries and debates to promote students' articulation of their perspectives on the subject matter. For instance, examining enquiries such as “What were the causes of the repression?” or “What was the social role of the ishan and mullah figures?” might facilitate students' comprehension of historical events.

4. Visual Aids and Multimedia Content:

Historical Films and Documentary Materials [16]: By showcasing films and video footage pertinent to that era, students may expand their perspectives on the events and attain a more profound comprehension of the historical context.

For example :https://youtu.be/sl5H3Ixxg_Wc?si=9IKLqbgV_SA_7OjQ, Films about political repressions against religious figures can be shown.

Applying interactive maps and infographics to depict the suppressed mullahs and ishans is exceedingly effective.

5. Group work

Dividing students into groups and designating each group to investigate the life of a certain ishan or mullah and their persecution facilitates a more profound examination of the subject. This approach enhances students' research abilities and allows for deeper engagement with the subject matter.

6. Final Essays and Creative Works

Delegating essay assignments to foster students creativity may be a useful strategy. They may articulate the importance of this historical era and its influence on modern society.

7. Creative tasks

Constructing a historical scene in which students assume the roles of specific Ishan or Mullah figures. This approach enhances engagement with history and uncovers students' creative talents.

8. Pedagogical approaches [17]

Teach students to study history not only relying on documents and official sources but also by comparing different perspectives and critically analyzing them.

Concentrate on examining diverse religious communities and their living circumstances. An exhaustive examination of the function of Ishan-mullahs within society and the factors contributing to their suppression. These methods will facilitate students in developing a comprehensive and profound knowledge of the historical events occurring in South Kazakhstan throughout the 1920s to 1950s. The subsequent elements may be incorporated into the creative pedagogical approach:

Interactive use of historical data:

Studying historical material concerning the persecuted Ishans and mullahs with students, analysing specific archive papers and photos to cultivate critical thinking abilities.

Facilitate student access to genuine archival data using Internet resources, such as open archives and online databases [18].

Using the case study methodology: Analysing the life and endeavours of a particular ishan, while considering the distinct attributes of each location. Clarifying to pupils the stances of the ishan mullahs on religion, their societal roles, and examining the causes that contributed to their persecution. Conducting independent study on the psychological characteristics of mullahs and their societal impact [19].

Use of multimedia resources: Leveraging several multimedia tools (films, animations, infographics) to furnish students with an in-depth comprehension of this historical era. Exhibiting certain documentary films and historical programs to vividly illustrate the past through the events and data they provide.

Simulation and role-playing games: Involving students in simulated historical contexts and designating them as religious figures or community members from that era to enhance their comprehension. In role-play scenarios, students may, for instance, examine the behaviour of religious leaders opposing the government and the associated concerns of their persecution.

Taking into account the legal dimension: Educate pupils about the legal entitlements of religious leaders and the challenges associated with safeguarding their civil liberties. Examine the societal and legal ramifications of the persecution. Group work and discussions: Organise students into groups, designating each group to investigate the life of a certain 'ishan' or 'molda and evaluate their societal impact during that period. Promote students' articulation of their perspectives through structured debates and discussions.

The use of visual aids: Coordinate field trips to educational museums or historical locations, present documentary films, or facilitate virtual museum visits.. (<https://adyrna.kz/post/199459>, <https://repressia.kz/kz/>

Using visual aids and maps to depict the social and political circumstances of that period. The persecution of religious leaders (ishan-mullahs) in the southern area represents a pivotal era in Kazakhstan's history. Instructing this subject may encompass several methodologies and viewpoints. History education should extend beyond textbooks to cultivate students' critical thinking abilities. Students need to be motivated to establish connections with contemporary issues by comprehending the viewpoints and behaviours of individuals from that historical era.

During the 1920s and 1930s, the Soviet authorities extensively implemented political repressions and punitive measures in Kazakhstan. Throughout that period, numerous individuals—particularly members of the national intelligentsia, agrarians, and leaders—were labelled as "class enemies" and faced persecution. Using these methods, students acquire historical information while also cultivating a profound comprehension of the intricate social challenges of that period [20].

The persecution of ishan and mullah religious figures in Southern Kazakhstan from 1920 to 1950 is an important and intricate subject for educational methods and discourse. When examining the historical events of this age and the ideological disputes around religion, several critical factors must be considered. Interactive online platforms may successfully provide compelling digital information, allowing students and learners to examine historical topics in a more dynamic and interactive way.

The content may encompass historical images, archive documents, movies, and animations, enabling students to vividly see past events.

An further efficacious approach is the establishment of digital archives developing online repositories for historical documents and photos pertinent to the history of Southern Kazakhstan from 1920 to 1950. This method allows students to examine historical documents and attain a more profound comprehension of the era through autonomous inquiry. VR/AR technology provide interactive visualisations that enable students to see the lifestyles of rural populations or the actions of religious personalities throughout specific historical periods. Digital maps and infographics may apply these technologies to supply students with geographical insights about the lives and endeavours of religious personalities. A map would effectively transmit information about locations impacted by persecution and the socio-political environment of the era, facilitating a more visual and compelling presentation of these historical elements [21]. Using digital tools and platforms offers a means to convey historical knowledge through a contemporary approach that satisfies current demands, thereby cultivating historical consciousness in youth and improving their capacity to comprehend and evaluate the past. The oppression of ishans and mullahs in Southern Kazakhstan exemplifies the political repression and religious persecution characteristic of the Soviet rule. The utilisation of digital tools in history education is crucial in modern pedagogical practices, providing innovative approaches to engage students with historical material. These methods augment students' engagement with history and supply them with a more profound comprehension of this topic. For instance, with VR/AR technology, students may vividly envision the

conditions of the 1920s to 1950s, so facilitating a personal engagement with history. Moreover, instructing by connecting particular locations and events via digital maps and interactive platforms would be both captivating and beneficial. The application of these creative techniques enables pupils to comprehend historical events with greater accuracy and depth. The proposed techniques are successful, as they increase educational quality and foster the development of young people's historical consciousness. Incorporating digital data on persecution into the school curriculum might significantly enhance students' comprehension of historical events and their ramifications on contemporary society. Methods to integrate digital data on persecution into the curriculum for schools encompass:

1. Using interactive web resources, like as virtual museums and exhibits, allows students to examine authentic documents, images, and other items pertinent to repression, proving to be a successful approach. These materials can facilitate the visualisation of the issue and provide a foundation for scientific efforts. For instance, first-year students may be divided into two groups, with each group designated a certain webpage.

Group 1 <https://www.memo.ru/ru-ru/>. Students will find the names of ten persons on the Memorial website and thereafter research their places of birth, as well as the circumstances and locations of their persecution.

Group 2 https://bessmertnybarak.ru/article/bessmertnyy_barak_-_proekt/. Students will identify the names of ten persons on the Immortal Regiment website and examine the rationale for their persecution. Consequently, they will have access to the informational resources of these websites, enabling pupils to work autonomously and, if required, furnish supplementary information on their own ancestors.

2. Using video clips, online lectures, and infographics about repression can enhance students' comprehension of the historical context, causes, and ramifications of these occurrences. These materials may also serve to address the issue and promote class discussions, fostering critical thinking and enhanced engagement with the topic.

3. Studying with historical materials, including diaries, letters, and memoirs of repression victims, can enhance students' comprehension of the human dimension of these events and their repercussions. This content is applicable for research and essay composition [22].

4. Facilitating debates on historical repression in history classes will enable students to articulate their views and insights on past occurrences, while also examining their present and future ramifications. This can provide a basis for imparting critical thinking, autonomous work, and the significance of safeguarding human rights.

5. These topics may be regarded as supplementary optional courses, and we propose implementing each session as a distinct form of game. The objective is for students to collaborate in small groups on certain issues concerning repression and thereafter submit their results. This method would enhance students collaborative and critical thinking skills.

Lesson 1 - The historical context, underlying factors, and ramifications of political repression. "Jockey and Horse" Technique. Students are divided into two groups: "Jockeys" and "Horses." The initial group is provided with cards containing questions, whilst the subsequent group possesses cards with the accurate answers. Each "jockey" must identify the associated "horse" that provides the proper answer. This approach can also be employed in instructional sessions for the acquisition of new content. Illustration: In response to the inquiry "Who experienced political repression?" students should identify the accurate answer, which includes "ordinary individuals, authors, scholars, biologists, chemists, and military personnel."

Lesson 2 - Using archive data to investigate information. Accessing archival record sources. Interconnected texts and records, such as notebooks, diaries, and correspondence, are appropriate for this purpose. Students may independently locate these documents from archives or libraries. Engaging with such materials frequently becomes into a captivating historical endeavour.

In 1937, the number of people arrested in Kazakhstan reached 100,000. (False)

In the mid-1937, the composition of the Kazakhstan Communist Party Central Committee included 85 members, 35 candidates, and 11 members of the Revolutionary Committee. (True)

On December 2, 1952, the Supreme Court of the Kazakh SSR sentenced Bakhytzhan Bekmakhanov to 20 years in prison. (False)

Lesson 5 - Reasons for the establishment of camps in the Kazakh steppe. "Name, Date, Event" Method.

Description: This task develops logical thinking and the ability to see the connections between historical phenomena, encourages attention development, and helps students work with factual material. It also reinforces the chronological foundation for understanding history. **Example: Name:** Karlag **Date:** 1930-1959 **Event:** The largest labor correction camp during this period

Lesson 6-7 - The reasons and consequences of the persecution of teachers. Their place in history. The "Doubting Thomas" method.

Description: The student takes on the role of a skeptical learner and participates in managing the learning process. As soon as something is said that raises doubt among the students, Thomas raises his hand and says, "I don't believe it! Prove it..." For example, students would need to prove the reasons for Bakhytzhan Bekmakhanov's conviction.

Lesson 8 - Examination of data of Kazakhs from the consolidated database of those subjected to political repression in the USSR. "Historical Alphabet" Technique. Students collaborate in pairs or groups of four to use the website <https://bessmertnybarak.ru/books/person/513431/> to compile a list of terms (namely, names of individuals) pertinent to the topic matter under examination for a designated historical era. The competitive aspect is crucial: the individual or team who produces the most extensive and precise list prevails.

In conclusion, the subsequent table was created to elucidate the methods for instructing on the persecution of Ishan-Mullahs in the South Kazakhstan region during the Soviet period. The table delineates the principal elements and methodological instruments to be employed in the instructional process.

Table -1

№	Topic	Content	Methodological Tools	Suggestions
1.	The policy towards religion in the early years of the Soviet government	General description of the Soviet government's policy towards religion in the early years, the beginning of the persecution of religious people.	Texts, documents, archival data, video content.	Have students analyze various data to explain the political situation.
2.	Ishan Mullahs: Their social role and activities	The place of the Ishan Mullahs in Kazakh society, their religious and social activities.	Diagrams, socio-cultural contexts, textbooks.	Explain their social roles and show their impact on history.
3.	The persecution of Ishan Mullahs	The persecution of Ishan Mullahs as a result of the Soviet government's anti-religion repressions: arrests, exile, death sentences.	Archival data, memoirs of witnesses, documents.	Educate students on the hardships of this historical period.
4.	The consequences of repression	The long-term social, cultural, and religious consequences of the Soviet government's repressions.	Historical data, comparative analysis, group work.	Show the impact of repression on society.
5.	Discussion and debate on the topic	Discuss the repression against Ishan Mullahs, listen to students' opinions on historical justice and human rights.	Group discussion, debates, discussions.	Develop students' critical thinking skills.

This table aims to educate pupils with the Soviet government's early policies on religion and the persecution of Ishan-Mullahs. It is advisable to apply several methodological techniques to assist students in analysing and comprehending historical events from their own viewpoints.

Outcome: The instructional approach utilising newly discovered archival material enables pupils to objectively comprehend the anti-religious policies of the Soviet administration. Engaging with archive materials facilitates the examination of historical facts and enhances students' historical research competencies. From the 1920s to the 1950s, the Soviet government's political persecution of religious figures was especially severe in the South Kazakhstan area. Nearly 100,000 religious leaders reportedly faced persecution by the Soviet government. Approximately 30,000 were executed, while another 30,000 were banished, imprisoned, or had their assets seized. The remaining 40,000 were compelled to seek refuge overseas. A mere 10% were formally rehabilitated [23]. Among the oppressed Ishans in South Kazakhstan, Appaq Seydakhmetuly Maqsum emerges as a prominent individual. He vigorously opposed the communist administration from 1920 until 1931 and endured political persecution. His family followed Sufi traditions, founded madrasas and mosques, and participated in religious education and enlightenment initiatives [24]. Nonetheless, the Soviet authorities imposed widespread persecution on him and several other religious leaders, categorising their actions as "counter-revolutionary." Furthermore, several imams and ishans, including Isatai, Ukhatai, Aitbai, and Aizharkyn Khan, also fell prey to different oppressive methods.

Outcome: The primary objective of this persecution was to diminish the role of religion in society and to reinforce Soviet ideological dominance. To successfully instruct this historical topic, it is advisable to utilise archive data and the biographies of particular persons as exemplars. This may be substantiated via documentary videos, cartographic materials, and historical records. Furthermore, investigating the history of local mosques and madrasahs, along with applying eyewitness accounts, would be very important.

Conclusion.

The repressions of the 1920s and 1930s persist as an unresolved trauma in our nation's history. The confidentiality of judicial proceedings during that period, coupled with the intentional destruction or concealing of records throughout the years, regrettably obscured the truth and resulted in several historical gaps. As of now, not all innocent victims of persecution have been completely rehabilitated [25]. The present generation is obligated to completely rehabilitate the innocent victims of Soviet actions. We are unable to alter the past or revive the destinies of those who endured oppression, nor can we resurrect them. Our primary duty to future generations is to maintain the authentic representation of those innocent individuals, to rectify historical injustices, and to guarantee their full rehabilitation. Throughout the Soviet period, particularly from the 1920s to the 1950s, religious leaders, notably ishan and mullahs, faced repression. During this era, the Soviet government escalated its endeavours to dissociate religion from the state and to exert control over it. In this context, numerous ishan and mullahs experienced varying degrees of persecution, with the majority facing punishment, imprisonment, or exile.

References:

1. Musagulova A.B. *The Struggle of Soviet Power Against Religion and Its Negative Consequences on National Consciousness* / A.B. Musagulova. [Electronic resource]. Access mode: <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/21755/84/2/4/0/>
2. Sayinov D. *The Anti-Religious Policy of the Soviet Government and the Persecution of Religious Figures* [Electronic resource] / D. Sayinov. Available at: <https://alash24.kz/news/14201> 22.09.2024.
3. *Stalinism and Repressions in Kazakhstan in the 1920s-1940s.* – Almaty, 2009. – 448 p.
4. Razdykova G.M. *History of Muslim Education in Kazakhstan: A Textbook for Students and Master's Students of Humanities* / G.M. Razdykova. - Pavlodar: Kereku, 2010. - 150 p., 46-47 p.
5. Bakhtorazov S.U. *Political Repressions in Southern Kazakhstan: The Tragedy of Fates* [Electronic resource]: Monograph / S. U. Bakhtorazov. - Almaty: Tomiris T, 2017. - 344 p. - p. c.

6. Kassymov S. The Measure of Full Rehabilitation is Justice <https://zamandas.kz/sabyr-asymov-toly-a-taudy-lshemi-dilettilik/2024712712>
7. Sazanova D. Victims of Repressions – Intelligentsia of the Alash People <https://okg.kz/post?id=36597&slug=qugyn-surgin-qurbandary-alah-zhurtynyn-ziyalylary>
8. S.U. Bakhtorazov South Kazakhstan Political Repressions (Repressions) in the Years [Text]: (1917-1939) / Ministry of Education and Science of Kazakhstan; Taraz State Pedagogical Institute... – Taraz: [no date], 2007. – 165 p. – The Fund of Kenes Nurpeisuly. – Bibliography: 155-165 p.
9. Vyazemsky E.E., Strelyova O.Yu. Theory and Methodology of Teaching History. – 2003.
10. Sarsekeev B.S. On the Development of a Textbook Methodological Complex on the History of Kazakhstan // Bulletin of Vyatka State University. – 2012. – No. 2-3. – pp. 32-35.
11. Zueva L.I. Discussions on School Education and Kazakhstan Textbooks on National History // URL: <https://articlekz.com/article/15710> (accessed on: 20.02.2024).
12. Vdovina, V.M. Methodology of Teaching History: Textbook and Methodological Manual / V.M. Vdovina, L.Yu. Goloveeva. – 2nd ed., revised and enlarged. – Barnaul: AltSPU, 2019. – Vol. 1. – 212 p.
13. Khasenova R., Sarkulova M. Semiotic Analysis of Some Aspects of National Culture in Kazakhstan // Adam Alemi. – 2023. Vol. 96. – No. 2. – pp. 3–13.
14. Aprosimov D.A., Ermolaeva Yu.N. Development of Multimedia Resources as a Means of Transmitting Historical Memory // Bulletin of North-Eastern Federal University named after M.K. Ammosov. – 2019. – No. 1. – pp. 5-11.
15. Korotkova M.V. The Immersive Approach to Teaching History: Concept, Methodological Organization, and Examples // Teaching History in School. 2023. No. 1. pp. 3-8.
16. Active Approach in Education // School Management. "First September" Publishing House Newspaper. 2011, No. 9, pp. 14-15. 2. Active Methods in Education. Concept of Activity-Based Design. Access Mode: <http://festival.1september>.
17. Peterson L.G., Agapov Yu.V., Kubysheva M.A., V.A. Peterson. The System and Structure of Learning Activities in the Modern Methodological Context. M., 2006. – 28 p.
18. Shubina T.I. Activity Method in School. 5. Methodological Guidelines for Organizing Lessons within the System-Active Approach. <http://omczo.org/publ/393-1-0-2468>.
19. Shogan V.V. Methodology of Teaching History in School. Publishing House: Phoenix. Year: 2007. – 471 p. S. 6
20. Gordon L.A., Klopov E.V. What Was It?: Reflections on the Preconditions (on the Results of What Happened to Us in the 30s-40s) – M.: Politizdat, 1989. – pp. 160-161.
21. Political Repressions in Kazakhstan in 1937-1938. Collection of Documents / Editor L.D. Degitayeva. – Almaty: Kazakhstan, 1998. – 336 p. – (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan).
22. Aktau. Mass Political Repression Victims. On the Rehabilitation of the Victims of Mass Political Repressions. Collection of Normative Acts / Comp. R. Baymurzayeva. – Almaty: Zheti Zhargy, 1997. – 64 p.
23. Besscennaia V.V. Constructing the Content of Elective Courses in Specialized Education: Dissertation on candidate of pedagogical sciences. Omsk, 2006. – 173 p.
24. Approval of Standard Educational Programs for General Educational Subjects and Elective Courses at the Primary, Basic Secondary and General Secondary Education Levels. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 399, September 16, 2022. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029767>.
25. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan “On Declaring 1997 the Year of National Accord and the Memory of the Victims of Political Repressions” // Kazakhstanskaya Pravda. – 1996. – December 30.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мусагулова А.Б. Борьба Советской власти против религии и ее отрицательные последствия в национальном самосознании / А.Б. Мусагулова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/21755/84/2/4/0//>
2. Сайынов Д. Кеңес үкіметінің дінге қарсы саясаты және діни тұлғалардың қудалануы [Электрондық ресурс] / Д. Сайынов. — Қолжетімділік тәртібі: <https://alash24.kz/news/1420122.09.2024>.
3. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.
4. Раздыкова Г.М. История мусульманского образования в Казахстане: учебное пособие для студентов и магистрантов гуманитарных специальностей / Г.М. Раздыкова. - Павлодар: Кереку, 2010. - 150 с., 46-б., 46-б.
5. Бақторазов С.У. Қазақстанның Оңтүстік өңіріндегі саяси қуғын-сүргін: тағдырлар қасіреті [Электрондық ресурс] : монография / С. У. Бақторазов. - Алматы : Томирис Т, 2017. - 344 б. - Б. ц.
6. Қасымов С. Толық ақтаудың өлімі – әділеттілік <https://zamandas.kz/sabyr-asymov-toly-a-taudy-lshemi-dilettilik/2024712712>
7. Сазанова Д. Қуғын-сүргін құрбандары – алаш жұртының зиялылары <https://okg.kz/post?id=36597&slug=qugyn-surgin-qurbandary-alash-zhurtyнын-ziyalylary>
8. С. У. Бақторазов Оңтүстік Қазақстан саяси қуғын-сүргін (репрессия) жылдарында [Мәтін] : (1917-1939) /; Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі ; Тараз мемлекеттік педагогикалық институты... – Тараз : [б. ж.], 2007. - 165 б. - Кеңес Нұрпейісұлының қоры. – Библиогр.: 155-165 б.
9. Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Теория и методика преподавания истории. – 2003.
10. Сарсекеев Б. С. К проблеме разработки книжного учебно-методического комплекса по истории Казахстана //Вестник Вятского государственного университета. – 2012. – №. 2-3. – С. 32-35.
11. Зуева Л. И. Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории //URL: <https://articlekz.com/article/15710> (қаралған күні: 20.02. 2024).
12. Вдовина, В. М. Методика обучения истории: учебно-методическое пособие / В. М. Вдовина, Л. Ю. Головеева. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - Барнаул: АлтГПУ, 2019. -Ч. 1.-212с.
13. Хасенова Р., Саркулова М. Семиотический анализ некоторых аспектов национальной культуры в Казахстане // Адам әлемі. – 2023. Т. 96. – №2. – Б. 3–13.
14. Апросимов Д. А., Ермолаева Ю. Н. Разработка мультимедийного ресурса как средства передачи исторической памяти //Вестник Северо-Восточного федерального университета имени МК Аммосова. Vestnik of North-Eastern Federal University. Серия «История. Политология. Право. History. Political science. Law». – 2019. – №. 1. – С. 5-11.
15. Короткова М.В. Иммерсивный подход в преподавании истории: понятие, методическая организация и примеры // Преподавание истории в школе. 2023. № 1. С. 3-8.
16. Белсенділікке бағытталған көзқарас // Мектепті басқару. «Бірінші қыркүйек» баспасының газеті. 2011 ж., №9, 14-15 б. 2. Оқытудағы белсенділік тәсілі. Іс-әрекет ретіндегі дизайн түсінігі. Кіру режимі : <http://festival.1> қыркүйек.
17. Петерсон Л.Г., Агапов Ю.В., Құбышева М.А., В.А. Петерсон. Қазіргі әдістеме жағдайындағы оқу іс-әрекетінің жүйесі мен құрылымы. М., 2006 ж. -28
18. Шубина Т.И. Мектептегі іс-әрекет әдісі. 5. Жүйелік-белсенділік тәсілі аясында сабақты ұйымдастыруға арналған әдістемелік нұсқаулар. <http://omczo.org/publ/393-1-0-2468>.
19. Шоган В.В. Методика преподавания истории в школе. Издательство: Феникс. Год: 2007.- 471 с. С.6
20. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было?: Размышления о предпосылках (в итогах того, что случилась с нами в 30-с-40-е годы. - М.: Политиздат, 1989.-С.160-161

21. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов / Отв.ред. Л.Д.Дегитаева. - Алматы: Казахстан, 1998. - 336 с. - (Архив Президента Республики Казахстан).

22. Ақтау. Жаппай саяси қуғын - сүргін қурбандары туралы. - О реабилитации жертв массовых политических репрессий. - Нормативтік актілер жинағы, - Сборник нормативно-правовых актов / Сост.Р. Баймурзаева. -Алматы: Жеті жарғы, 1997. - 64 б.

23. Бесценная В. В. Конструирование содержания элективных курсов в профильном обучении: дис. ... канд. пед. наук. Омск, 2006. – 173 с.

24. Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам и курсам по выбору уровней начального, основного среднего и общего среднего образования. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 16 сентября 2022 года № 399. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029767>.

25. Указ Президента Республики Казахстана «Об объявлении 1997 года Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий» // Казахстанская правда. -1996. - 30 декабря.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

FTAXP/MPHTI/IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.015>

У.Т. Ахметова *, А.Ж. Жумабаев , А.Тұрарұлы

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасының профессоры м.а., т.ғ.д.
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: ulzhan.a67@mail.ru
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4274-8602>

²«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, ғалым-хатишы, магистр,
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: tarix212@mail.ru
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8863-5638>

³«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, бас инспектор
Атырау қ., Қазақстан, E-mail: aibek_tu@mail.ru
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4671-6990>

КИЕЛІ САРАЙШЫҚ: АҢЫЗДАР ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Киелі мекен Сарайшықта қазақ халқының құрылу, бірігу тарихының бастаулары жатыр. Сондықтан Сарайшықтың әрбір тасын, кірпіші мен қыш ыдыстарын ықылас қойып зерттеу, қастерлеу, жас ұрпақтың санасына сіңіру бізге парыз. Сарайшықпен, соның ішінде оның көне жұртының тарихымен, тағдырымен азды-көпті таныс жұрт оны әулиелі жер деп біледі. Зерттеулердің бірі Сарайшық туралы халық жадында көнеден бүгінге дейін жеткен аңыздар. Біз өз зерттеуімізде Сарайшық қаласының аумағына қатысты аңыздар мен тарихи деректерді салыстыра отырып талдауға талпындық.

Сарайшықтың аңыздары қазіргі кезде көпшілікке мәлім. Олар Алтын орда ханы әз-Жәнібек хан мен Асан қайғы арасындағы оқиғалар, Сарайшықтың Секер көлі, хан қызы, оның алтын қайығы, қазақтың даңқты ханы Қасым хан Сарайшық төңірегінде «бұрын-соңды болмаған салбурын жасаймын» деп бүкіл қазақ ордасынан 1000 құсбегі шақыртқаны туралы аңыздар. Сонымен бірге, жергілікті жұртқа ғана мәлім, Асау әулие, Қыз әулие, Зейнеддин ата, Тәжібай ата туралы аңыздай ғып айтылатын әңгімелер бар. Мақалада этнограф Ахмет Тоқтабайдың деректері, жергілікті тұрғындардан алынған мәліметтер берілген. Сарайшықпен салыстыру мақсатында Сарай-Берке, Маджар қалаларындағы аңыздар қаралынды.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Сарайшық, аңыздар, әулиелер, Аққу көл, этнография

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № AP19678171 «Астана-лық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII–XVI ғғ.)» жобасы аясында дайындалды.

Ахметова У.Т. *¹, Жумабаев А.Ж. ², Турарулы А. ³

¹*Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, и.о. профессора кафедры истории Казахстана и всемирной истории, д.и.н.*

*г. Атырау, Казахстан
E-mail: ulzhan.a67@mail.ru*

²*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық»,
ученый секретарь, магистр, г. Атырау, Казахстан*

E-mail: tarix212@mail.ru

³*Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», главный инспектор
г. Атырау, Казахстан*

E-mail: aibek_tu@mail.ru

САКРАЛЬНЫЙ САРАЙШЫК: ЛЕГЕНДЫ И ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ

Аннотация

В сакральном месте Сарайшык лежат истоки истории образования, объединения казахского народа. Поэтому мы обязаны внимательно изучить, беречь каждый камень, кирпич и керамику Сарайшыка, и прививать это в умы подрастающего поколения. Люди, более или менее знакомые с Сарайшыком, историей и судьбой его древних народов, знают его как святую землю. Одним из объектов исследования являются легенды о Сарайшыке, сохранившиеся в народной памяти с древнейших времен до наших дней. В своем исследовании мы попытались проанализировать, сопоставив легенды и исторические данные, связанные с городищем Сарайшык.

Легенды Сарайшыка в настоящее время широко известны. Они рассказывают о событиях между ханом Золотой Орды аз-Жанибек ханом и Асан-Кайгы, о Сладком озере Сарайшыка, дочери хана, ее золотой лодке, а также о том, как прославленный казахский хан Касым-хан создал 1000 кусбегов со всей Казахской Орды, чтобы «провести небывалый салбурын» вокруг Сарайшыка. Кроме того, есть рассказы, известные только местным жителям, об Асау аулие, Кыз аулие, Зейнелгабит ата, Тажибай ата. В статье представлены данные этнографа Ахмета Токтабая и информация, полученная от местных жителей. В целях сравнения с Сарайшык были рассмотрены легенды городов Сарай-Берке и Маджар.

Ключевые слова: Золотая Орда, Сарайшык, легенды, святыне, Лебединое озеро, этнография

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта № AP19678171 «Столичный город Сарайшык в контексте историко-культурного наследия Улуса Жошы (XIII-XVI вв.)» по грантовому финансированию Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023-2025 годы.

Akhmetova U.T. ¹, Zhumabaev A.Zh. ², Turaruly A. ³

¹*Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Acting Professor of the Department of History of Kazakhstan and World History, Doctor of Historical Sciences, Atyrau, Kazakhstan
E-mail : ulzhan.a67@mail.ru*

²*State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", Scientific Secretary, Master, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: tarix212@mail.ru*

³*State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyk", chief Inspector Atyrau, Kazakhstan
E-mail : aibek_tu@mail.ru*

SACRED SARAISHYK: LEGENDS AND HISTORICAL INFORMATION

Abstract

The origins of the history of education and unification of the Kazakh people lie in the sacred place of Saraishyk. Therefore, we must carefully study and protect every stone, brick and ceramics of Saraishyq, and instill this in the minds of the younger generation. People who are more or less familiar with Saraishyq, the history and fate of its ancient peoples, know it as a holy land. One of the objects of research is the legends of Saraishyk, preserved in the national memory from ancient times to the present day. In our study, we tried to analyze by comparing the legends and historical data related to the Saraishyk settlement.

The legends of Saraishyk are now widely known. They tell about the events between the khan of the Golden Horde, az-Janibek Khan, and Asan-Kaigi, about the Sweet Lake of Saraishyk, the khan's daughter, her golden boat, and also about how the famous Kazakh ruler Kasym Khan called 1,000 kusbegs from all over the Kazakh Horde to "hold an unprecedented salburyn (hunting with hunting birds)" around Saraishyk. In addition, there are stories known only to locals about Asau auliye, Kyz auliye, Zeynelgabit ata, Tazhibai ata. The article presents the data of ethnographer Akhmet Toktabay and information received from local residents. In order to compare with Saraishyq, the legends of the cities of Sarai-Berke and Madjar were considered.

Keywords: Golden Horde, Saraishyk, legends, saints, Swan Lake, ethnography.

Gratitude: The article was prepared within the framework of project No. AP19678171 "The capital city of Saraishyq in the context of the historical and cultural heritage of the Zhoshy Ulus (XIII-XVI centuries)" under grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025.

Кіріспе. Әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуына әрбір ұлт өз мүмкіндігі мен әлеуеті шеңберінде үлес қосып келеді. Қазақ халқы да адамзат тарихының ортақ қазынасын байыту жолында өзіндік орны мен рөлін айқындауға ұмтылуда. Ортағасырлық шығыс қолжазбаларында, еуропалық саяхатшылар мен әр түрлі қызмет атқарған әуесқойлардың жазбаларында атақты Сарайшық қаласы туралы ақпараттар кездеседі.

Сарайшық қаласы тоғыз жолдың торабында, ыңғайлы өткелде, өзен жағасында, адамдардың өмір сүруіне қолайлы жерде орналасқан. Ортағасырлық жазба деректерде Сарайшық қаласы туралы алғашқы мәліметтер араб саяхатшысы Ибн Баттутаның (Абу Абдаллах Мұхаммед ибн Баттута) еңбектерінде кездеседі. Ол өзінің әйгілі саяхатнамаларында Сарайшықты Шығыс пен Батысты жалғаған маңызды сауда және мәдени орталықтардың бірі ретінде сипаттайды [1]. Қала атауы Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» [2], Мырза Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди» [3],

Қалайыридің «Шежірелер жинағы» [4], Әбілғазының «Түрік шежіресі» [5], Ә. Қырымидың «Умдет ал-ахбар» [6] еңбектерінде де аталады.

XVIII ғасырдың I-жартысында Ресей империясының Қазақстанды отарлай бастауы кезеңінде алдымен әскерилер, шенеуніктер, кейін зерттеу мақсатымен зиялы қауым өкілдері де келе бастаған. Соңғыларының қатарында И. Гербер [7], П. Рычков [8], П. Паллас [7], А. Левшин [7], К.Гебель [7], т.б. болды. Олар ортағасырлық қала Сарайшықтың құландысын ғана көріп, жазбалар қалдырған. Ресейліктер ішінен әскери топограф, штабс-капитан А. Алексеевтің [7] Сарайшық құландыларында топографиялық сызба жасап, ол біздің заманымызға дейін жеткенін зор табыс санаймыз.

Кәсіпқой археологтардың зерттеуі 1937 жылы, Н. Арзютовтың Сарайшықтағы қазбасынан басталады. Археолог Н. Арзютов қала құландысы үстінен 13 шурф қазып, олардан ашылған нысандар құрылымын сипаттаған. Қазба нәтижелері ғалымның 1937 жылы Сарайшық қаласының орнында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері зерттеушінің «Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика» атты ғылыми есебінде жан-жақты сипатталған [7]. Келесі жылы Н.Арзютов репрессияға ілігіп, Еңбекпен түзеу лагерінде қайтыс болады.

Араға біраз уақыт салып 1950 жылы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы (БҚАЭ) құрылады. Экспедиция жетекшісі Әлкей Марғұлан Сарайшықта археологиялық зерттеулер жүргізе бастайды. Ғалым қала құландыларының зерттелуіне сол кездегі қазақстандық жетекші археологтарды тартады [7]. Бірақ Ә. Марғұланды Кеңес үкіметінің Алтын Орда тарихын зерттеуге деген теріс саясат ұстауына байланысты қысымға ұшырап, Сарайшықтағы зерттеулерін біржола доғарады.

1970-80 жылдары мәскеулік археолог Л. Галкин ауық-ауық Сарайшықта барлау, бақылау жұмыстарын жүргізіп жүрген [9].

Еліміз тәуелсіздік алысымен, алғашқы жылдарда-ақ Сарайшықты зерттеуге археолог З.Самашев үлес қосады. Ғалымның Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жетекшілігімен 1992-2008 жылдардағы зерттеулері Сарайшық туралы 3 монографияға, ондаған мақалаларға жүк болды [10]. Бұл кезде экспедиция құрамында этнограф Ахмет Токтабай да жұмыс жасауға мүмкіндік алады.

Соңғы жылдары қала орнында негізінен жергілікті атыраулық зерттеушілер жұмыс жүргізіп келеді. Бұл жұмыстардың басында «Сарайшық» музей-қорығы тұр [11].

Сарайшық «Қазақстанның киелі жерлері географиясы» жобасына енген бірден-бір тарихи-мәдени ескерткіш. Бұл ел аузында хандар, батырлар, сейіт қожалар, әулиелер жайлаған, жерленген киелі жер ретінде танымал болғандықтан деп ойлаймыз. Қазір Сарайшық қалажұрты үстінде белгілі екі: «Қыз әулие» мен «Әзі әулие» орналасқан. Халық оларды өте көне заманнан бері келе жатқан әулиелер деп санайды. 1861 жылғы А. Алексеевтің сызбасында «Қыз әулие» орны «Склепъ Аулие» деп, ал «Әзі әулие» орны «Древнее кладбище (Аулие)» деп белгіленген [12]. Яғни сол кездің өзінде ежелгі деп сипатталып, әулие екені көрсетілуі бұл жерлердің көне заманнан қасиетті орын екенін айғақтайды.

Этнограф Ахмет Токтабайдың «Сарайшықта барлығы 12 әулие болған деседі ел» деген жазбасы бар. «Әулие» сөзі араб тіліндегі «уәли» ұғымынан шыққан, бұл термин «Алланың досы», «Аллаға жақын тұрушы», «Алланың қамқорлығында болған», «Алланың мейіріміне бөленген» немесе «Алланың таңдаулы адамы» деген мағыналарды білдіреді [13].

Материалдар мен әдістер. Ортағасырлық Қазақстан тарихының дереккөздері біршама ғылыми айналымға шығарылды. Оның ішінде алтынордалық Сарайшыққа қатысты деректер XIV-XVII ғасырлар аралығын қамтиды. Олардың қатарында еуропалық, шығыс елдерінің сауда-саттық бағытында жүргізген саясаты кезінде жинақталған материалдары маңызды. Зерттеу тақырыбымызға қатысты аңыздарды жинақтауда этнограф Ахмет Токтабайдың еңбектері, Сарайшықты зерттеуші ғалым Жеңісбек Мұстафиннің мәліметтері, Сарайшық ауылының байырғы тұрғыны Нығметолла Құрмашевтің ақпараттары пайдаланылды.

Зерттеу ғылыми білімнің әдістемелері бойынша жүргізілді. Зерттеу жұмыстарына тарихи нақтылық, этнографиялық зерттеулердің әдістері қолданылды. Деректер сыни тұрғыдан талданды. Сонымен бірге салыстырмалы талдау, деректану, археология-этнографиялық дәлелдер, ғылыми зерттеулердің басқа да әдістері назарға алынды.

Талқылау. Алдымен Сарайшық атауының шығу төркіні туралы аңыздарға сөз берейік. Кейбір этнографтар Сарайшықта мешіт мұнарасында алтын түсті сары айшық болған, қала атауы соған байланысты шыққан деген нұсқаны айтады. Сарайшық сөзінің шығу тарихы туралы ел ішінде айтылатын тағы 2 нұсқа бар. Оның бірі: «Ханның қызының есімі Сара екен. Хан ордасына кіре алмаған жігіттер сырттан «Сара шық» деп дауыстап шақырады екен деседі. Екінші нұсқада: «... Сарай өте әдемі, әрі зәулім етіп салынған. Сарайға келген адам міндетті түрде оған кіріп-шығуы тиіс. Жергілікті жұрт: мынау біздің Сарайды көргенде арманда, көрмегенде арманда. Егер кірмесең, онда қаладан шық», - деп айтады екен делінеді. Бұл нұсқалар ауызша тарап, уақытқа қарай түрленіп отырғаны белгілі. Алайда, Алтын Орда қалалары ішінде тек астана болғандарға «сарай» атауы қосылып отырғанына да мән беру керек.

Аңыздар – өткен дәуір шындығымен астасып жатқан халық жадындағы тарихи деректердің көркем формасы болып табылады. Сарайшық қаласының өркендеу кезеңі Алтын Орда билеушісі Өзбек ханның ұлы Жәнібек ханның (1342–1357 жж.) басқару кезеңімен тұспа-тұс келеді. А.Токтабайдың «Қазақтың киелі жерлері (тарихи-архитектуралық, этнографиялық зерттеулер, мақалалар, фольклорлық деректер)» еңбегінде Алтын Орданың ханы Жәнібек хан туралы аңыздар келтірілген:

Өз-Жәнібек Сарайшық қаласының ортасында мешіт салдырмақшы болып, мынадай әмір қылыпты: «Ертең таң елең-алаңда қалада көшеден кімде-кім өтсе, соны өлтіріп, басын кесіп, болашақ мешіт табалдырығының астына салыңдар». Ертеңінде таң елең-алаңда хан жендеттері көшеде келе жатқан біреуді тарпа бас салып ұстап алса, ханның өз ұлы болып шығады. Өз-Жәнібек өз баласын өлімге қимай, енді ертең кім болса да ол болсын, маған айтпай басын кесіп табалдырықтың астына салыңдар, мешіт құрылысын бастаймыз», - депті. Келесі күні ханның бұйрығымен жендеттер бір бейтаныс адамды тұтқындайды. Тергеу барысында оның түр-сипаты – көк көзді, сары шашты, жирен сақалды өзге ұлт өкілі екені анықталады. Сол себепті ол ешқандай кінәсі дәлелденбесе де, айыпты деп танылып, жазаланып, оның басы мешіттің табалдырығының астына көмілгені айтылады. Бұл оқиға жайында естіген Асан Қайғы хан Өз-Жәнібекке келіп: «Ханның екі сөйлеуі оның билік құзырынан айрылғаны, ал ханның әділетсіздігі – халықтың қасіреті» деген екен. Сонымен қатар, Асан Қайғы ханға өзінің берген уәдесінде тұрмағанын және жазықсыз жанды өлімге қиғанын айтып, бұл әрекеттің салдары ауыр болатынын болжаған. Ол: «Келешекте осы өлкеге сол жазықсыз өлтірілген адамның ұрпақтары қайта оралып, мешітіңді қирататын болады. Оның орнына өз дінінің нышаны ретінде шіркеу салады» [14, 41 б.], -деп ескерткен.

Жәнібек хан мен Асан қайғы арасындағы оқиғалар И. Крафттың «Предсказания кудесника» атты жазбасында да кездеседі. Әңгіме желісінен үзінді келтірсек: «Асан қайғы 95-ке келіп, қартайған шағында Жәнібек ханның даңқы мен қуаты артыпты, дегенмен ел тағдырының болашағын ойлаған кезінде хан Асан қайғының даналық сөздерін тыңдауды әдетке айналдырыпты. Күндердің күнінде хан Сарайшықтан өзіне үлкен жаңа Сарай салуды ойлап, оның іргетасын орыс адамдарына қалатыпты. Салтанатты Сарай салынып бітіп, ханның көңілінен шығып, үлкен той жасайды. Біраз уақыт өткеннен кейін Жәнібек ханның шабармандары оның, бұрынғы күні, жас сұлу – Қарашашқа үйлену тойына шақырыпты, Асан қайғы бұғанда келмепті. Жәнібек хан жақсы аңшы екен, үйретілген тазы иттері мен бүркіттері болатын. Бірақ аңшылықтың ескі әдеттеріне көңілі толмаған хан, тышқан жеп үйретілген құсын аңға шығарыпты. Құладыңды ұстап біраз жүрген хан, оны ірі құс алуға үйрете алмапты. Тағы бірде аңға шыққан хан құладыңның аққу ұстағанына қуанып, той жасапты. Осы тойға Асан қайғыны әдейілеп шақырыпты, бірақ ханның өкінішіне орай қарт данышпан келмепті. Хан Асан қайғыны шақырып, менің қуаныштарымды бөлісер деген үмітім ақталмады, үш тойға шақырдым үшеуіне келмедін, себебін білгім келеді деген екен. Сонда Асан қайғы: Сенің той қылған істеріңнен болашақты болжап тұрмын: орыс

салған Сарайды – олар өздері алады; күнге үйлендің, одан туған ұрпақ билеуші емес, өзгеге бағынатын болады; жаман күс – құладың аққуды алса, халқынды жатжерліктер бағындырады. Бірақ алыс болашақта Ақ патшаның билігі астындағы сенің халқынның толайым бақыт пен жақсылыққа толы қасиетті ғасырларын көріп тұрмын ...» деген екен» [7, 190-191 б.].

Деректерге сүйенсек, Жәнібек хан өз маңына елге сыйлы билерді, шешендер мен жырауларды, халық мүддесін көздеген игі жақсыларды топтастырған. Ол керуендер арқылы үздіксіз түсіп отырған байлықты халықтың игілігіне, қала көркейтуіне бағыттағаны айтылады. Осы тұрғыда Жәнібек хан салдырған, көпшілікті тамсандырған «Аққу көлі» ерекше маңызға ие. Аңыз бен тарихи деректерге сәйкес, хан бұл істі терең ақылмен, парасаттылықпен жүзеге асырған. Көл суына керуенмен жеткізілген қап-қап қантты төктіріп, аққу мен қаз қондырған. Сонымен қатар, көл жағасына мольна мия өсімдігін ектіргені айтылады. Көл суының тәтті дәмге ие болуы осы мия тамырының әсерімен байланыстырылуы мүмкін.

Көл табанын сумен толтыру және оның үнемі жаңарып отыруы сол дәуірдің техникасы – бірнеше қосақ өгіздердің көмегімен жұмыс істеген шығыр құрылғылары арқылы жүзеге асырылған. Бұл құрылғылар тәулік бойы үздіксіз айналдырылып отырған [15, 82 б.].

1861 жылғы сызбада қаламен бірге көлдің орны да көрсетілген, ол «Ханской ильмен» деп белгіленген. Бұл мәліметтер Сарайшықта шын мәнінде Алтын Орданың ханы Жәнібектің ордасы (резиденциясы) орналасқандығын жанама түрде растай алады. Бұл туралы Ахмет Тоқтабай «Сарайшықтың аққу көлі» атты мақаласында былай деп жазады: «Секер көлінің орнын қазіргі Сарайшық селосы орналасқан аумақтан табуға болады. Тегіс жазық жерде ойысты жердің түбінен, сондай-ақ, көлдің жағаларын қолмен нығыздау және кейбір бөліктерін тас-топырақпен, қызыл қышпен қаптау фактілері көлдің жасалуы адам қолымен болғанын көрсетеді», - дейді ауылдың үлкендері. Сонымен қатар, 1920-шы жылдары Шамполов есімді орыс көпесі осы маңнан кірпіш зауытын салу кезінде көлден құмыра табылғаны белгілі болды. Құмыраның ішінде қанттың қағы шыққандығы туралы деректі Астрахан қаласының тұрғыны, дербес зейнеткер, ұзақ жылдар Астрахань обкомында басшылық қызметтерде болған Қ. Сатқаевтың архивінен алынды [16, 3 б.].

Аңыз деректеріне сәйкес, Жәнібек ханның ең сүйікті қызы табиғатқа ерекше құмар болған. Ол жиі су жағасына барып, балықтардың қозғалысын, құстардың топ-тобымен суға қонуын бақылауды, сондай-ақ көл жағасында өсетін әсем теректерді тамашалауды ұнатқан. Хан бұл аймақты халық үшін тартымды әрі жайлы орынға айналдыру мақсатында қызының көлге жиі серуендеп баруына мүмкіндік беру үшін аққу бейнелі қайық дайындаған. Көлдің суының тұщы болуы және онда көптеп аққулардың мекендеуі нәтижесінде бұл су айдыны «Секер көл» немесе «Аққу көл» деп аталған.

Хан қызы құрбыларымен бірге әкесінің сыйлаған алтын түсті аққу формасындағы қайығымен құстарға жем беріп, біртіндеп оларды қолға үйреткен. Қауіпсіздік жағдайларының қамтамасыз етілуіне сенген құстар көл маңындағы Сарайшық аруларының алақанында еркін қыдыруда болған және жаз бойы «Секер көл» аймағында еркіндікпен қалықтап, сол арқылы шет жерлерден келген керуендер алдында қаланың көркін арттырған.

Аққу көлінің танымалдығы мен атауы ел арасына тараған. Сонымен қатар, Жәнібек хан оңтүстік өңірдің балғын жеміс ағаштарының бірнеше түрін сатып алып, көлдің маңайына отырғызған. Балғын көшеттердің өсуі мен жерге жақсы сіңуін қамтамасыз ету мақсатында сол өңірдің тәжірибелі бағбандарын жалдап, бау-бақшаның дамуын қамтамасыз еткен.

Жазушы Ә. Кекілбаевтың жазуынша, итальяндық саяхатшылардың бірі Франческо Пегалотти Парсы елінде бау-бақша отаны сақталған кездерде кездеспеген жүзім мен жеміс ағаштарының ерекше түрлері Сарайшықта өседі деп естелік қалдырған [15, 83 б.].

Аңызға сәйкес, халықтың сүйіктісіне айналған хан қызы он бес жасқа толар тұста кенет қайтыс болады. Хан өзінің сүйікті қызының жасауына мол қаражат жұмсап, үлкен дайындықпен жазғы салымды ұйымдастыруға ниет еткен екен. Қыздың қазасына тек ханның өз туыстары ғана емес, сонымен қатар бүкіл халық қайғырып, хан қызын бір айдан кейін жерлеуге уәде береді. Бұл шешім халық тарапынан қызға деген құрметтің белгісі ретінде қабылданады. Алайда хан өзіне

сенім артып келген жеті адамды шақырып, қызды сол түнде жерлеуді бұйырады. Қыз алтын табытқа салынып, алтын қайық пен қайыры жоқ алтын жасауларымен бірге жерленеді. Сондай-ақ, жерлеу орнын құпия ұстау талап етіледі: бұл орын туралы ұшқан құс, жүгірген аң немесе екі аяқты жанның ештеңе білмеуі тиіс. Егер бұл талап бұзылса, әрбір сенімінен шыққан адамға алтын қайықтың құны мөлшерінде сыйақы берілетіні ескертіледі.

Жалданған жеті адам түнде қызды жерлеп, сол орынды жылқы айдап, ертесіне ханға тапсырманың орындалғанын хабарлайды. Дегенмен, хан олардың сенімін бұзғанын айтып, барлығын жазалаған. Осы оқиғадан кейін «Сарайшықта алтын табыт, алтын қайық және алтыннан жасалған қыз жасауы көмілген» деген аңыз қалыптасады.

1580 жылы қазақтар Сарайшық қаласын жаулап алып, оны талқандаған кезде молаларды қазып, алтын іздегені туралы тарихи деректер де бар [15, 83 б.].

«Сарайшық» музей-қорығының археологтары 2022 жылы ел аузындағы аңыздарда айтылатын «Секер көлі» туралы тарихи деректер бойынша зерттеулер жүргізеді. Осы мақсатта экспедициясы мүшелері танымал ғалымдармен кеңесіп, көненің көзін көрген ақсақалдармен сұхбат жүргізеді, көптеген сұрақтарға жауап ізделеді. Сонда анықталғаны, бұған ұқсас әңгімелер тек Сарайшықта ғана емес, көптеген алтынордалық қалалар туралы аңыздарда да айтылатыны анықталды. Сарайшыққа қатысты нақты бір дәлел сызбадағы «Ханской ильмен» деп аталған су қоймасы орны. Бұл орын Ескі Сарайшық ауылының оңтүстік шетінде ойпаң келген жер. Ауыл аумағының кейінгі уақытта өсіп, кеңеюіне байланысты көл орны құрғатылып, біршама тегістелген. Ол жердің бір бөлігі жақын маңда орналасқан мекеме аумағына кіріп кеткен. Ауылдың байырғы тұрғыны Габыржан Әміровтың айтуынша, 1940-шы жылдарға дейін бұл жерде колхоз егінін суаратын арықтар болғаны, айналасындағы биік жерлерде түрлі ғимараттар құрылысы орналасқан.

Геология-минералогия ғылымдарының докторы Нәсіпқали Сейітов, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы Болат Мұхамбетов, тарих ғылымдарының кандидаты Жәнісбек Мұстафиннің кеңесі бойынша көл орнына 1 шурф қазылды. Топырақ қабаты беткі антропогендік мәдени қабаттан және төменгі құмды-сазды топырақтан тұрады. Балық сүйектері, ұлу қабыршағы сияқты көл табанына тән қалдықтар табылмады. Әрине бір ғана шурфпен қорытынды жасауға болмайды. Сондықтан зерттеулер болашақта жалғасу керек.

Басқа алтынордалық қалалардың аңыздары туралы Б.Я. Зайковскийдың «Легенда о Сахарном озере» атты еңбегінде бар. Онда алтынордалық Сарай-Берке қаласындағы Секер көлі туралы қарт татар айтқан аңызды келтірген: «Мамайға дейінгі заманда (түменбасы Мамайды (1320?-1380 жж) айтса керек) мұнда кедей, бірақ тақуа адам өмір сүрді. Құдай оған ұлдарының қуанышын көруге мүмкіндік бермеді, олардың барлығы жас кезінде қайтыс болады. Тек Айша есімді бір қызы қалды. Көлдің жанында тұратын адамның аты Абдулла болатын, ол Ахтубадан шығатын керуендерге алдағы жолдары туралы ақпарат беріп, сол үшін еңбегіне тауарлардан аздаған бөлігін алатын. Қазірде мұндай әдет-ғұрып сақталған, сондықтан саудагерлер даладағы ең жақсы жолды көрсететін кез-келген адамға сыйлықтар сыйлайды. Бірде көлге аққу аулау үшін аңшылар келді. Олардың арасында сымбатты мүсінді жас жігіт - хан болды. Алғыр, батыл қыз Айша оның хан екенін бай қамқа маталы киімдері мен қымбат қару-жарақтарынан танып, оған тағзым етті.

- Неліктен сіздің көліңізде аққулар аз? - деп сұрады жас хан.

- Патша! – деді қыз, - мен қалағаныңызша аққуларды үйретемін, тек бізге жиі келіп тұрыңыз.

Сол күннен бастап Айша өтіп бара жатқан саудагерлерден қант сұрап, оны көл жағасына шаша бастады. Бұл тәттілікке құмартқан аққулар көлге қарай ағыла бастады. Ал хан уәдесін есіне алғанда, ол, құстың көптігінен мен ақылды Айшаның тапқырлығына таң қалды.

Кедей қыз бұған балаша қуанды; ол өзін сұлу, жас ханның досы ретінде қиялдап кетті.

Шынында да, ол оны өзінің жанына алуды талап етеді де, Абдулла қартқа көлдің жағасында қалып, оның құсын қорғауды қатаң бұйырады. Хан Айшаны өз ордасына алдырды, бірақ ол оны ханшайым ету жөнінде ойламады. Еркінен тыс, гарем күндерінің арасында Айша жылап қамығады, ол ұлы ханның әйелі ханшайым болуды аңсағанын, өзінің қыз армандарында қаншалықты қатты қателескенін түсінеді. Жараланған жүректің азабына төтеп бере алмай, ол туған көліне,

тастап кеткен әкесіне жүгіреді. Бірақ бақытсыз әке патша бұйрығына мойынсұнбауға батылы бармай, Айшаның оралуын күтпей қайтыс болып кеткенді. Әкесінің қайтқанын естіген Айша көл батып өледі. Кейін, хан қатты өкініп: «менің әйелдерім көп, бірақ мені сүйетін тек Айша еді» депті-мыс» [17, 73-75 б.].

Алтынордалық Маджар қаласында алтын күйме немесе алтын тиеген арба суға батып кеткен деген аңыз айтылады. Аңызда жүктің ауырлығынан көпір опырылып құлаған іспетті. Бірақ ол заманда Маджар маңында көпірлер жоқ, тек өткелдер – кешіп өтуге болатын өзеннің таяз учаскелері болған. Сондай-ақ, күйме орнында ағаш арба, әрі кетсе алтынмен қапталған немесе алтынмен сырланып безендірілген арбалар пайдаланылған болар. Толықтай алтыннан жасалған арба болуы екіталай, өйткені алтын әр уақытта өте құнды болған. Сірә, кейбір арбалар су деңгейінің маусымдық өзгеруіне байланысты өзеннің батпақты жағалауында қалып қоюы мүмкін [18].

Ахмет Тоқтабаймен Сарайшыққа қатысты аңыздар жайында сұхбаттасқан кезде, ғалым қазақ тарихындағы көрнекті тұлға – Қасым хан туралы бұрын естілмеген тың мәліметтерді ұсынды. Оның айтуынша, Қасым хан – қазақ ұлысын қайтадан Алтын Орда дәуіріне жақындатуға ұмтылған ұлы билеушілердің бірі болды. Қасым хан туралы деректер өте шектеулі болып, оның 1521 жылы Сарайшық қаласында қайтыс болғаны белгілі. Сонымен қатар, аңыз бойынша, Қасым хан «бұрын-соңды болмаған салбурын» ұйымдастыруды мақсат етіп, қазақтың барлық аймақтарынан 1000 құсбегіні шақырған. Құсбегілер қос-қос аттарымен және тазы иттерімен бірге қыс бойы ханның қол астында болып, Еділ мен Жайық өзендері аралығында аң аулау шараларын жүргізгені халық арасында кең тараған. Бұл оқиға қазақ тарихындағы ерекше дәстүр ретінде сақталып келеді [14, 44 б.].

Хандардың салбурын ұйымдастырып, аң аулауы Шыңғыс хан дәуірінен бастау алатын ұлттық дәстүр болып табылады. Сарыарқаның даласында жүздеген құлан мен киіктерді жойған кең ауқымды аң аулау орындарының іздері сақталған. Сондай-ақ, Жошының құланды теуіп өлтіруі туралы аңыздар да халық арасында кең таралған. Осыған байланысты, Қасым ханның мыңдаған құсбегіні жинап, айлар бойы Еділ мен Жайық өзендерінің аралығында салбурын өткізгені тарихи деректермен расталады.

Салбурын деп қазақта аңшылардың топтанып, апталап, айлап азықтарын алып, шет, қиыр аймақтарға дейін барып аң аулауын атайды. Бұл көшпенділердің ұжымдасқан аңшылығы. Көшпенділердің бұрынғы жаугершілік заманынан қалған салт.

«Орал әскери ведомості» («Уральской войсковой ведомости») басылымының 1867 жылғы № 30 санындағы жарияланған мәліметте, Бөкей Ордасының ханы Жәңгір Сарайшықтағы кейбір қабірлерге қоршау орнаттырып, қазақтар киелі деп есептейтіні туралы жазады. Жазбада «Ұзақ уақытқа созылған дертке шалдыққан ерлер мен әйелдер (әсіресе қырғыздар /қазақтар /) бірнеше күнге осында келіп, осы зиратқа табынып, ем сұрайды» деп көрсетілген. Жәңгір хан өзінің ата-бабалары хандар жерленген орындарды қоршатуы мүмкін. Сарайшықта көптеген хан тұқымы жерленгені туралы ашық дереккөздерде жетерлік. Халық арасына тараған жырда «Хан сүйегі кие деп, Хандарды қойған Сарайшық» деген жолдар кездеседі.

Сарайшық музейінің негізін қалаушы Мұстажап Намазғалиев өзінің қолжазба дәптеріне жазған мына деректе қызығушылық тудырады: «Түрік сұлтаны Мехмед II-нің 1453 жылғы Константинопольді жеңу құрметіне соғылған алтын теңгесі Сарайшықтан шыққан». Өкініштісі, бұл қандай дерекке сүйеніп жазылғаны айтылмайды. Тарихи деректерге сәйкес, түрік сұлтандары христиан әлемінің күш-қуатын әлсірету және оны құлату құрметіне орай бауырлас түркі мемлекеттері билеушілеріне осындай алтын теңгелерді жібере білді. Сондай алтын тиынның бірі Сарайшықта отырған хан тұқымына да жіберілген болса керек [16, 3 б.].

Енді Сарайшықта мәңгілік мекенін тапқан әулиелер жайлы айтсақ.

Сарайшық ауылы маңында Жайық өзені жағалауында көнеден Асау әулиеге белгі қойылып тұрған. Ол ортағасырлық қаланың оңтүстік-батыс шетінде биік жар қабақта, ақ шеңгел қаптап өсіп тұрған жер болатын. Көнекөз қариялардың айтуынша, әулие Жайық өзені тасығанда оны кері қайтара алатын күшке ие болуымен ерекшеленеді екен. Кейбіреулер ол жерді «Ақ тікен әулие»

деп те атайды. Бұл әулие белгіленген жерде ақ тікен - шеңгелдер қаптап өсіп тұрғанына байланысты болса керек. «Ақ шеңгел (тікен) өсімдігі адам сүйегі жатқан жерлерде өсетін болғандықтан, оны киелі деп қабылдайды және шауып тастауға тыйым салынады» [19].

1940 жылдары осыған жақын маңға жер жыртып, егін еккен колхоз егіншілерінің тамақтану үшін тіккен қосты алай-түлей жел соғып, құйын әуеге ұшырып әкеткен екен. Үлкен кісілердің айтуымен, содан кейін Асау әулиеге бағышталып құрбандық шалынып, садақа берілген екен дейді.

Алайда, Жайық өзенінің тасуы, жарқабақтың үнемі өзенге құлауы салдарынан «Асау әулие» белгісін кейінге қарай жылжытып отырғаны байқалады. Мүмкін, әулие қабірі баяғы заманда суға құлап кетіп, белгіні тек символдық мақсатта орнатып келген болар. Әулиені елемей өтпесін, өмірде кездескен сәтсіздіктерге адамдардың сағы сынбасын, сол жерден өткендер дұға бағыштасын деген оймен белгі қойылған болуы мүмкін. Әулиенің мінезінің «асау» сипатына байланысты, ел арасында бұл атаудың «Асау» деп аталу ықтималдығы бар. Ауылдың байырғы тұрғыны Н.Құрмашевтың жазбасында айтыла кететіндей, Айгүл есімді қыздың бір кездері рухани қысымға ұшырап, ұйықтай алмай жүрген кезеңі болған. Бір күні ол кенеттен сөйлеу қабілетінен айырылады. Кейін оған аян (жарық түсіру, көріп-білу қабілеті) беріледі. Аянға сәйкес, Айгүл Сарайшық ауданындағы, Жайық өзенінің жағасындағы «Асау әулие» деген орынға баруы тиіс екені хабарланады. Содан кейін ғана ол қыз ауруынан жазылып, сөйлеп кеткен екен» дейді. «Асау әулиенің басына белгі қойғысы келген екен, «аруақ рұқсат етпей тұр» - деп Айгүл басын шайқапты-мыс» [20, 1 п.]. Бірақ Асау әулиенің орны 1861 жылғы сызбада белгіленбеген. Сондықтан ол кейінгі уақытта пайда болған болса керек. Бір айта кетер дерек, әулиелер орналасқан ескі Сарайшық ауылын ешқашанда су басу оқиғасы тіркелмеген. Жайық бойындағы көптеген ауылдар су тасқыны зардабын тартқан кезде, Сарайшық биік жерге орналасуына байланысты ондай табиғи апаттан аман қалып отырған.

Ақтікен туралы деректі тарихшы Ж. Мұстафин де айтады. «Әкем Жұпбол өмірден озғанда анамды Сарайшыққа көңіл шайға шақырғанды, анам екеуміз, ибн Баттута «Түрік ата» деп айтқан, халық арасында сол XIV ғасырдан бері қасиеттілігімен ерекшеленіп келе жатырған жерге барғанбыз (бұл 1960 жыл болатын). Халық Сейіт Ата деп үлкен құрметпен атаған ескі шаһардың терістігінде өсіп тұрған алты қанат киіз үйдің орнындай ақтікен өскен жер еді. Ақтікендерде халықтың сиыну белгісі болған - ақ шүберекке түйілген садақалары өте көп екен. Көбі үлкен жалау сияқты желбіреп тұрады. Мен 12 жастағы баламын ғой, ақтікенге жақындағанда арқам шымырлап біртүрлі қобалжыдым. Анам дұға оқығанда ептеп өзімді еркін сезіне бастадым. Бірақ, сол Сарайшыққа барған күн есімнен әлі күнге дейін шыққан емес. Ол ақтікенге халық әсіресе, соғыс кезінде тіпті жиі барып сыйынған, кез-келген шаңырақтан ұлы алапат соғысқа қатысқандар болғаны белгілі [20, 6 б.].

Сарайшықтың рухани мәні Ноғай Ордасы кезеңінде айқын көрінеді. Орданың мұсылман діни басшылары осында орналасқан. Ноғай бекзадалары мен мырзалары Сарайшықта тұрған Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтары саналатын сейіттерге өз қыздарын әйелдікке беруді бедел санаған. Сейіттер Сарайшықтағы дінбасылардың ерекше тобын құраған. Қалада сейіттерден басқа да исламның діни қызметкерлері: молдалар, қажылар, хафиздер, софылар, дәруіштер өмір сүрген. XIII ғасырда ислам дінінің кеңінен таралуымен дін басшылары қоғамдағы маңызды рөл атқара бастады. Олар әр түрлі жағдайларда мемлекет басшыларына ізгі кеңестер беріп, саяси және дипломатиялық мәселелерге араласты. Сонымен қатар, дін қызметкерлері қала мен дала өмірінің күнделікті мәселелеріне белсенді қатысып, қоғамдық басқаруда маңызды функцияларды орындады. Көптеген дін өкілдері Сарайшық қаласында жерленген [21, 167 б.].

«Қыз Әулие» Сарайшық ауылының солтүстігінде, Жайық өзені жағасында орналасқан. Бұл жер темір қоршаумен қоршалған және темірге «Қыз Әулие» деп жазылған белгі орналастырылған. Ескі Сарайшық ауылының тұрғыны Айсанова Маскураның айтуынша, өмірден қайтқан 100-ге таяу жастағы енесінің баяндауынша, бұрын қыздар топтасып, дөңгелек жасап билеп жүрген кезінде жаудың әскері олардың жанына келіп, қуғынға ұшыратқан. Қыздар жаудың қолына түспеудің жолын іздестіріп, өмірден өткеннің артық екенін түсініп, Жаратқанға жалбарынған. Аңыз бойынша, осы кезде жер ортасы ашылып, қыз сол жерге түсіп кеткен. Қыздың шын ниетімен

Құдайға жасаған сұранысы қабыл болып, ол осы жерде жерленген деген сенім қалыптасқан. Осы себепті, аталған жерге «Қыз Әулие» белгісі қойылған.

Қыз әулие ретінде белгілі орын қызыл топырақпен ерекшеленіп, дөңгелек пішінде көмкеріліп жатқан жер ретінде сипатталады. Ел арасында «Қыз әулие – қасиетті адам болған, оның қолы тиген жер жазылмайтын» деген аңыз тараған. Н. Құрмашевтің жазбаларына қарағанда, «Қыз әулие» қабірінде апалы-сіңлілі екі қыз жатқаны туралы дерек кездеседі. Бұған қарамастан, халық бұл орынды бағзы заманнан бері «әулие» деп есептеп, басына зиярат етіп, түнеп, ниеттерін арнайды. Аруаққа сиынып, шапағат тілегендердің тілектері орындалатыны жөнінде сенім қалыптасқан. Аталмыш орынға қатысты Қыз әулиеге сілтеме жасаған ауыл тұрғындары Асқар Суханқұлов пен оның жұбайы Тыныштық Бляшева туралы да аңыздар бар. Олар бұл туралы Атыраудағы Қапура есімді емшіден естиді. Қапура «Қыз әулиенің» басы топырақпен жабылмай, қараусыз қалғанын айтып, оны реттеп, белгі қойып, ниет айтып түнеуді ұсынады. Осы ұсыныс негізінде Асқар Суханқұлов пен Тыныштық Бляшева әулиенің басын қоршап, шағын шарбақ орнатқан. Кейіннен ауыл тұрғыны Қойшығали Құспанғалиев сол шағын шарбақтың орнынан үлкен шарбақ орнатып, ал Асқар Суханқұлов қойған шағын шарбақты Сарайшықтағы көк мешіттің орнына апарып қойған. Қойшығали Құспанғалиев орнатқан үлкен шарбақ қазіргі уақытта да әулиенің басын қоршап, қорғаншылық қызметін атқарып тұр.

Сарайшықтың оңтүстік-шығысында халық «Әзі әулие» немесе «Әзі ата» деп атап кеткен орын бар. Кейбіреулер оны «Ұлы әулие» деп те атайды екен. Зейнелғабит әулиеге арналған құлпытас бастауында жазуы бар, оның үстінде темірден жасалған айшығы бар сырық белгі қойылған. Нұрлан Құрмашевтың жазбасына сәйкес, Алмалы ауылында тұратын Айгүл Құсайынова – 1986 жылғы желтоқсан оқиғасының куәгері, Алматыдағы Халық шаруашылығы институтында оқып жүрген кезінде аруақтың ықпалымен сырқаттарды емдеп, өткен-кеткен жайлы әңгімелейтін болған. 1990 жылдардың басында Айгүл Құсайынова Сарайшыққа барып, ауылдағы әулиелердің басына тәу еткенде, олардың қабірлерінде кімдердің жатқаны туралы мәлімет берген. Әзі әулиенің қабірінің қасында тағы бір адамның жерленгені анықталған. Кейіннен бұл екі орын шарбақпен қоршалған. Ауыл тұрғыны әрі кәсіпкер Балтабай Берниязовтың демеушілігімен әулиенің басы қоршалып, жанында түнек үй салынған. Құлпытасқа белгі қойылған.

Маскура Айсанованың дерегіне сәйкес, Зейнелғабит әулие 1938 жылы Орпа құмында болған. Ағайын-туыс арасында жер дауы туындап, кейін олар Жайық өзенінің бойына ығысып, 17-ауыл, қазіргі Алға ауылына қоныстанған. Кейіннен Зейнелғабит Сарайшық ауылына көшіп барып, сол жерде өмірден озған. Айтыс бойынша, 1930-жылдары ол кісі емшілікпен айналысып, «әулие» ретінде танылған. Зейнелғабит әулиенің қасында тағы бір адамның жерленгені айтылады, ол әулиенің жолдасы болуы ықтимал, есімі – Бәтима. Сонымен қатар, әулиенің киесі қара жылан бейнесінде, көлденең жатқан түрде көрінетін болған.

Қазіргі уақытта Әзі әулиенің түнек үйін қарастырумен айналысатын Райхан есімді емшінің айтуынша, Зейнелғабит ата дәуірінде ерекше бақсылық қасиеттерге ие болған. Ол Құран оқып, көптеген ауырғандарды емдеген, сондай-ақ сынықтарды дұға арқылы түзеу қасиеті бар болған. Сонымен қатар, ол ауырған және сырқаттанған адамдарды алдын ала сезе алатын ерекше қабілетке ие болған. Халық арасында Зейнелғабит әулиенің қадір-қасиеті жоғары дәрежеде болған және ол ерекше құрметке ие болған.

Ауыл тұрғындарының есінде қалған мына бір оқиға кеңінен таралған дерек ретінде айтылады. Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары ауыл белсенділерінің бірі, Сисенғали Жұмашбаев, аудан басшылығына халық арасында дінге сенушілік әлі де бар екенін, тұрғындардың әулиелерге дұға оқып, тәу етіп, басына түнеп, құрбандық шалатынын, ел болып садақа беретінін хабарлаған екен. Бұл хабарға байланысты тиісті аудан басшылығы Сисенғалидің өзіне мәселені шешуді тапсырған.

Соғыс жылдарында Кеңес үкіметінің дінге қатысты ұстанымы қатал болғандықтан, партияның нұсқауы өзгертілмейтін еді. Тапсырманы алған тұлға «Ұлы әулиенің» басындағы, темірден соғылған айшығы бар ұзын сырықты жұлып алып, оны Досақ көліне тастайды. Алайда, көп ұзамай ол кісі ауыр дертке шалдыққан және түрлі ем-домдарға қарамастан сауыға алмаған. Ақырында ол Аллаға сиынып, әулиенің басына барып, аруаққа жалбарынып, кешірім сұрап, құрбандық шалып түнеп шығады. Бұрын алып кеткен сырықты қайта әкеліп, сығандар ұрлап

кеткен айшықты қайта Қажига ұста деген шеберге соқтырып, сырықтың басына бекітіп, әулиенің бұрынғы орнына орнатады. Осыдан кейін ауыр дерттен толық айыққаны туралы аңыз таралған.

Әулиенің аты Зейнелғабит екені, сондай-ақ оның басындағы құлпытасты зерттегендер анықтағаны айтылады. Құспен ауылынан шыққан Пазыловтың немересі Айгүл есімді көріпкелдің сөзінше, әулиенің қабірінде қырық жас шамасындағы ер адамның және қасында бір жас баланың сүйегі жатқан [20]. Бұл деректердегі «Әзі әулие» де, «Ұлы әулие» де бір нысан екенін ескеру керек. Әзі деген «әз», «әзиз» «әзірет» деген мағынада қолданылса керек. «Әз» (арабша – ардақты, бағалы, құнды, жарқын) дәстүрлі қазақ қоғамында ең әділ, ең ардақты қайраткерге берілетін атақ, мысалы, Әз Жәнібек, Әз Тәуке. «Әзиз» Құранда «Бәрінен үстем» деген мағынаны береді екен.

Атырау – Орал тас жолының бойында, Сарайшықтан батысқа қарай 5 шақырым жерде орналасқан тарихи-мәдени орын – Шеркеш руының Қаракемпір бөлімінен шыққан Сатыбалдыұлы Тәжібайдың мазарлығымен байланысты. Тәжібай ата 1877 жылы дүниеге келіп, 1943 жылы қайтыс болған. Бұл жерді тас жолмен өтетін жергілікті тұрғындар дұға оқып, нияз-садақалар табыстау үшін жиі зиярат етеді. Айта кетерлігі, бұрындары аталмыш аймақта балуан күресінде ауыр жарақат алып, қайтыс болған Шойтас атты адамның жерленгені жөнінде аңыз-әңгімелер бар. Дегенмен, Атырау – Орал тас жолы салынған кезде оның зираты сүріліп, жолдың астында қалған деп есептеледі. Аталмыш жердің атауы халық арасында Шойтас деп сақталғандықтан, көпшілік бұл жерді «Шойтас әулие» деп атап кеткен. Кейіннен осы жерге Тәжібай ата жерленіп, оның басына «Тәжібай ата» деген жазуы бар құлпытас қойылған. Қазіргі таңда мазар темір қоршаумен қоршалған. Осылайша, өңірдің тарихи және мәдени маңызы бар бұл орын жергілікті тұрғындардың рухани сенімінің көрінісі ретінде қалыптасқан.

Н. Құрмашевтің айтуынша, Тәжібай әулиенің қабірі ұзақ уақыт елеусіз қалып келген. Қазіргі Атырау қаласында тұратын, Тәжібай әулиенің ұрпағы Құмар Тәжібаевтың баласы Дәмешке әулие өзінің «Мен елеусіз, ескерусіз қалып жатырмын» деген аян берген екен. Бұл аянды Дәмеш апай анасы Кәрімаға жеткізіп, 1965 жылы атасының басына белгі орнатылған. Кейінгі жылдары сол маңайда жиі жол апаттары болып, адам өлімі көбейе бастаған кезеңде халықтың әулиеге деген сенімі арта түскен. Бұған қоса, бұрын Қапура емші Сарайшықтан келген бір адамға Тәжібай әулиенің түсіне еніп, «басым қараусыз қалды» деп айтқаны белгілі болған. Бұл сөзді естіген Жоламан Қайреденов есімді туған жиені, ауыр науқастан ұзақ уақыт бойы үйден шықпай жатқан кезінде, атаның басына барып, түнелеп, күтім жасап, шапағат алған. Сонымен қатар, Жалғансай ауылының тұрғыны Бақтығали Құспанов әулиенің басына түнек үйін тұрғызып, оның төбесін Атыраудағы кәсіпкер Құрманғали Қағазов жауып берген [12, 4 п.].

Қорытынды.

Аңыздар арқылы халықтардың мәдениеті мен тарихы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Сол себепті аңыздар тек әдебиет қана емес, сонымен қатар тарих пен мәдениеттің құнды мұрасы ретінде бағаланады. Қазіргі заманғы материалистік дүниетаным тұрғысынан қарағанда, «әулие» ұғымы көбінесе көзге түсе бермейтін, белгісіз күйде қалған құлпытас немесе ағашпен белгіленген қарапайым мазар түрінде ғана қабылданады. Осы себепті мұндай орындар ресми тарихи-мәдени мұралар қатарына енгізілмей, ескерткіштер тізімінен тыс қалып келеді. Бұл жағдай қазіргі діни білім беру жүйесінде әулиелерді құрметтеу мәселесінің жеткілікті деңгейде қарастырылмауымен де байланысты. Керісінше, кейбір жағдайда әулиелер культіне қатысты ұстанымдарда оларды жоққа шығару үрдісі байқалады. Соған қарамастан, халық жадында сақталған әулиелер туралы түсініктер мен аңыз-әңгімелер рухани мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Сол себепті әулиелердің мазарына тек бір қиын сәттерде барып, бір нәрсеге үміттеніп қана қоймай, олар туралы мәліметтерді жүйелі түрде жинақтап, олардың тарихи-рухани болмысын тануға бағытталған кешенді зерттеулер жүргізу қажеттілігі туындайды.

Бүгінде әулиелерге қатысты деректердің басым бөлігі ұмытылып, тек ауыз әдебиеті арқылы жеткен аңыздар ғана сақталған. Алайда осы аңыздардың астарында ғасырлар емес, мыңжылдықтар тереңінен сыр шертетін тарихи шындық жатуы ықтимал. Қазақ халқының «Аңыз түбі – ақиқат» деген даналық сөзі бұл ойды растай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по средней Азии. М.: Наука, 1988. - 128 с.
- 2 Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусейтовой. –Алма-Ата: Ғылым, 1992. -296 с.; Утемиш-хаджи. Кара таварих / Транскрипция И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой, З.Т. Хафизова; перевод на русский язык И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой; общая и научная редакция И.М. Миргалеева. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. -312 с.
- 3 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. –Алма-Ата: Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1969. -649 с.
- 4 Жалайыр Қ. Шежірелер жинағы. –Алматы: Қазақстан, 1997. -128 б.
- 5 Әбілғазы. Түрік шежіресі. –Алматы: Ана тілі баспасы, 1991. -208 б.
- 6 Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар. Книга 2: Перевод. Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие». – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2018. -200 с.
- 7 Сарайшық - бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К.Жұмабаева, М.Қ.Кипиев / Ғыл. ред. Ж.К.Жұмабаева. –Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. - 224 б.
- 8 Труды П.И. Рычкова. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым / Научно-популярное издание под ред. С.В.Богданова. Серия «Труды П.И.Рычкова». –Оренбург, Печатный дом «Димур», 2012. - 432 с.
- 9 Галкин Л.Л. Памятники северо-восточного Прикаспия // Археологические открытия 1983 года. М., 1985. С.505.; Галкин Л.Л. Разведка в Гурьевской области // Археологические открытия 1980 года. М., 1981. С. 433.; Галкин Л.Л. Двухсторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика // Советская археология, 1978. №2. С. 282–286.; Галкин Л.Л., Афанасьев В.К., Бисенов С.Б., Варуценко С.И., Варуценко А.Н., Пярых Г.Г., Шайхашев М.М., Умеров Е.У. Исследования в Северо-Восточном Прикаспии // Археологические открытия 1978 года. М., 1979. С.531.
- 10 Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайшық. –Алматы: ОФ «Берел», 2001. -320 с.; Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Б., Плахов В. Сарайшық тиындары. –Алматы, 2006. -184 б.; Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. -Алматы, 2008. -264 б.
- 11 Мұқтар Ә., Ахметова У., Жұмабаев А. Қазақ хандығы саясатындағы Сарайшық қаласы // Отан тарихы. -2020. -№3(91).-41-51 б.; Ахметова У., Тұрарұлы А., Жұмабаев А. Ортағасырлық Сарайшықтағы 2021 жылғы археологиялық қазба жұмыстары // Қазақстан археологиясы. - 2022. -№ 2 (16). -С. 111-120; Петров П.Н., Муктар А.К., Биккиняев Н.Х., Жумабаев А.Ж. Нумизматические находки в средневековом городе Сарайчук по результатам археологических исследований. Ч. I // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. 2022. № 14. -С. 382-404
- 12 Н. Құрмашев жазбасы // «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы қоры, 2018. - 4 п.
- 13 Сманов Б. Қазақ жерінің әулиелері // <http://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10472> Көру уақыты: 19.12.2024 ж.
- 14 Ахмет Тоқтабай. Қазақтың киелі жерлері (тарихи-архитектуралық, этнографиялық зерттеулер, мақалалар, фольклорлық деректер). Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2021, 348 б.
- 15 Ғизатов Ж. Ұлы Даланың қасиетті күмбезі//Алматы. 2009. - 287 б.
- 16 Ахмет Тоқтабай. Сарайшықтың аққу көлі// Егемен Қазақстан. №56, 21 наурыз, 1998. – 8 б.
- 17 Зайковский Б.Я. Легенда о Сахарном озере // СУАК. – 1914. – С. 73–75
- 18 Общественные бани, дороги и дракон: Какие останки древнего Маджара нашли под землёй Будённовска?// <https://budennovskportal.ru/articles/obschestvo/2024-09-14/obschestvennyye->

bani-dorogi-i-dragon-kakie-ostanki-drevnego-madzhara-nashli-pod-zemlyoy-budyonnovska-303403
Көру уақыты: 23.12.2024 ж.

19 Саматұлы Н. Шеңгелдің гүлдеуі мен ешкінің есі кетуі // <https://qazdauiri.kz/news/sengeldin-guldeui-men-eskinin-esi-ketui>. Көру уақыты: 19.12.2024 ж.

20 Мұстафин Ж.Ж. Сарайшық тарихындағы аңыздар. – Сарайшық: «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. 2023. – 12 б.

21 Ғизатов Ж. Сарайшық – астана қала. – Ақтөбе: «А-Полиграфия» ЖШС, 2004. – 192 б.

References:

1 Ibragimov N. Ibn Battuta i ego putestestviya po srednei Azii [Ibn Battuta and his travels in Central Asia]. M.: Nauka, 1988. - 128 s. [in Russian]

2 Utemish-hadzhi. Chingiz-name [Utemish-haji. Chingiz-name]/ Faksimile, perevod, transkripciya, tekstologicheskie primechaniya, issledovanie V.P.Yudina. Kommentarii i ukazateli M.H. Abusejtovoi. – Alma-Ata: Fylym, 1992. -296 s.; Utemish-hadzhi. Kara tavarikh [Utemish-haji. Kara tavarikh]/ Transkripciya I.M. Mirgaleeva, E.G. Sajfetdinovoj, Z.T. Hafizova; perevod na russkii yazyk I.M. Mirgaleeva, E.G. Sajfetdinovoj; obshchaya i nauchnaya redakciya I.M. Mirgaleeva. – Kazan': Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2017. -312 s. [in Russian]

3 Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochinenij) [Materials on the history of the Kazakh khanates of the 15th-18th centuries (Extracts from Persian and Turkic works)]. Sostaviteli: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata: Izdatelstvo «NAUKA» Kazahskoi SSR, 1969. -649 s. [in Russian]

4 Zhalaiyr K. Shezhireler zhinagy [Collection of genealogies]. –Almaty: Kazakstan, 1997. -128 b. [in Kazakh]

5 Abilgazy. Turik shezhiresi [Turkish Chronicle]. –Almaty: Ana tili baspasy, 1991. -208 b. [in Kazakh]

6 Abdulgaffar Kyrymi. Umdet al-ahbar. Kniga 2: Perevod. Seriya «Yazma Miras. Pis'mennoe Nasledie» [Umdet al-akhbar. Book 2: Translation. Series “Yazma Miras. Written Heritage”]. – Kazan': Institut istorii im. SH.Mardzhani AN RT, 2018. -200 s. [in Russian]

7 Saraishyk – babalar murasy. Saraishyk kalashygynyn tarihy turaly derekkozder [The shed is the heritage of our ancestors. Sources about the history of Sarayshik town] / Kur. Zh.K. Zhumabaeva, M.K. Kipiev // Gyl. Red. Zh.K. Zhumabaeva. –Atyrau: «Ahatai» baspasy, 2015. -224 b. [in Kazakh]

8 Trudy P.I.Rychkova. Topografiya Orenburgskaya, to est' obstoyatel'noe opisanie Orenburgskoj gubernii, sochinennoe kollezhskim sovetnikom i imperatorskoj akademii nauk korrespondentom Petrom Rychkovym [Orenburg topography, that is, a detailed description of the Orenburg province, composed by the collegiate adviser and correspondent of the Imperial Academy of Sciences Petr Rychkov] / Nauchno-populyarnoe izdanie pod red. S.V. Bogdanova. Seriya «Trudy P.I.Rychkova». – Orenburg, Pechatnyj dom «Dimur», 2012. -432 s. [in Russian]

9 Galkin L.L. Pamyatniki severo-vostochnogo Prikaspiya [Monuments of the north-eastern Caspian region] // Arheologicheskie otkrytiya 1983 goda. M., 1985. S.505.; Galkin L.L. Razvedka v Gur'evskoj oblasti [Exploration in the Guryev region] // Arheologicheskie otkrytiya 1980 goda. M., 1981. S. 433.; Galkin L.L. Dvuhstronnaya litejnaya forma XIV veka iz Sarajchika [Double-sided casting mold of the 14th century from Saraichik] // Sovetskaya arheologiya, 1978. №2. S. 282–286.; Galkin L.L., Afanas'ev V.K., Bisenov S.B., Varushchenko S.I., Varushchenko A.N., Pyatyh G.G., Shajhashev M.M., Umerov E.U. Issledovaniya v Severo-Vostochnom Prikaspii [Research in the North-Eastern Caspian region] // Arheologicheskie otrytiya 1978 goda. M., 1979. S.531. [in Russian]

10 Tasmagambetov I.N., Samashev Z. Saraishyk [Saraishyk]. – Almaty: OF «Berel», 2001. – 320 s. [in Kazakh]; Samashev Z., Burnasheva R., Bazylhan B., Plahov V. Saraishyk tiyndary. –Almaty, 2006. - 184 b. [in Kazakh]; Samashev Z., Kuznecova O., Plahov V. Saraishyktyn kysh buiymdary [Saraichik ceramics]. - Almaty, 2008. - 264 b. [in Kazakh]

11 Muktar A., Ahmetova U., Zhumabaev A. Kazak handygy sayasatyndagy Saraishyk kalasy [The city of Sarayshik in the politics of the Kazakh Khanate] // Otan tarihy. -2020. -№3(91).-41-51 b. [in Kazakh]; Ahmetova U., Turaruly A., Zhumabaev A. Ortagasyrlyk Saraishyktagy 2021 zhylygy arheologiyalyk kazba zhumystary [2021 archaeological excavations in the medieval Sarayshik] // Kazakstan arheologiyasy. -2022. -№ 2 (16). -S. 111-120[in Kazakh]; Petrov P.N., Muktar A.K., Bikkinyaev N.H., Zhumabaev A.Zh. Numizmaticheskie nahodki v srednevekovom gorode Sarajchuk po rezul'tatam arheologicheskikh issledovaniy. CH. I [Numismatic finds in the medieval city of Saraichuk based on the results of archaeological research. Part I]// Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya. 2022. № 14. -S. 382-404[in Russian]

12 N. Kurmashev zhazbasy [N. Kurmashev's writing]// «Saraishyk» memlekettik tarihi-madeni muzei-korygy kory,2018. - 4 p. [in Kazakh]

13 Smanov B. Kazak zherinin aulieleri [Saints of the Kazakh land] //http://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10472 Koru uakyty: 19.12.2024 zh. [in Kazakh]

14 Ahmet Toktabai. Kazaktyn kielii zherleri (tarihi-arhitekturalyk, etnografiyalyk zertteuler, makalalar, folklorlyk derekter) [Kazakh holy places (historical-architectural, ethnographic studies, articles, folklore data)]. Almaty: «Litera-M» ZHSHS, 2021, 348 b. [in Kazakh]

15 Gizatov Zh. Uly Dalanyñ kasietti kumbezi [The sacred dome of Great Field]//Almaty. 2009. - 287 b. [in Kazakh]

16 Ahmet Toktabai. Saraishyktyn akku koli [Swan lake of Saraishyk]// Egemen Kazakhstan. №56, 21 nauryz, 1998. – 8 b. [in Kazakh]

17 Zaikovskiy B.Ya. Legenda o Saharnom ozere [The Legend of Sugar Lake] // SUAK. – 1914. – S.73–75 [in Russian]

18 Obshchestvennye bani, dorogi i drakon: Kakie ostanki drevnego Madzhara nashli pod zemlyoj Budyonnovska? [Public baths, roads and a dragon: What remains of the ancient Madzhar were found underground in Budennovsk?]/// <https://budennovskportal.ru/articles/obshchestvo/2024-09-14/obshchestvennye-bani-dorogi-i-drakon-kakie-ostanki-drevnego-madzhara-nashli-pod-zemlyoy-budyonnovska-303403> Koru uakyty: 23.12.2024 zh. [in Russian]

19 Samatuly N. Shengeldiñ guldeui men eshkinin esi ketui [The blooming of the marigold and the fainting of the goat] // <https://qazdauiri.kz/news/sengeldin-guldeui-men-eskinin-esi-ketui>. Koru uakyty: 19.12.2024 zh. [in Kazakh]

20 Mustafin Zh. Saraishyk tarihyndagy anyzdar [Legends in the history of the Saraishyk]. – Saraishyk: «Saraishyk» memlekettik tarihi-madeni muzei-qorygy. 2023. – 12 b. [in Kazakh]

21 Gizatov Zh. Saraishyk – astana qala [Sarayshik is the capital city]. – Aqtobe: «A-Poligrafiya» ZhShS, 2004. – 192 b. [in Kazakh]

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.41.91

ӘӨЖ /УДК/ UDC 902.904 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.016>

Рахымжанова С. Ж. ^{*1}, Тушева Е. К. ², Құрманязов Ы. С. ³

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Филиал Институт археологии имени А.Х. Маргулана, г. Астана (ул. Абая 22, 010000, Астана, Казахстан),

E-mail: saule-rahim@inbox.ru

²Магистр истории, заведующая лабораторией экспериментальной археологии, Институт археологических исследований, Павлодарский педагогический университет им. Ә. Марғұлан, г. Павлодар, Казахстан.

E-mail: tusheva.elena@inbox.ru

³PhD, научный сотрудник научного центра «Археологии и этнографии», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, Казахстан.

E-mail: yislam.kurmaniyazov@gmail.com

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТ 2024 ГОДА В АРАЛЬСКОМ РАЙОНЕ КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Целью статьи является публикация новых материалов с территории памятников каменного века, полученных в ходе разведочных работ в августе 2024 г. в Аральском районе Кызылординской области. Мониторингу было подвергнуто шесть памятников: стоянка Косаман, стоянка Саксаульская (Кумсай) 1, стоянка Саксаульская (Кумсай) 3, стоянка Саксаульская (Кумсай) 4, стоянка Саксаульская (Кумсай) 5, Шижага 2. В качестве новых памятников археологии выявлено пять: Сазды 1, Сазды 2, Сазды 3, Сазды 4, Сазды 5. Маршрут разведки пролегал через села Казалы, Шижага, Сазды до станции Саксаульская через г. Аральск. В ходе осуществления работ производились сплошные сборы артефактов и картографирование мест их залегания, в местах наибольшего скопления закладывались шурфы. Весь полученный кремневый и керамический материал анализировался с применением типологического и технологического метода. Обследованные и выявленные стоянки и местонахождения датируются эпохой неолита, энеолита, бронзового и раннего железного века. Результаты исследования показали, что в неолитических и энеолитических коллекциях данного региона использованы преимущественно два вида сырья: для неолитических артефактов - кремни различных цветовых гамм и серого полупрозрачного кварцита; для энеолитических комплексов - только серый крупнозернистый кварцит низкого качества. Типологически орудийный набор неолитических комплексов представлен в основном ножевидными пластинами с обработкой и без обработки, скребками, скреблами, единичными экземплярами выемчато-зубчатых орудий, острий, наконечников стрел и пр. Среди артефактов в энеолитических комплексах отмечено преобладающее количество отщепов и изделий на них - скребков, скребел, выемчато-зубчатых орудий, долотовидных, бифасиальных орудий. На памятниках, где встречаются артефакты эпохи бронзового века, раннего железного века отмечены только фрагменты керамики. Фрагменты керамики, относящиеся к эпохе бронзы, представлены сосудами баночных и горшечных форм, изготовленных путем ручной лепки, на них часто отмечен гребенчатый орнамент с геометрическими узорами. Фрагменты раннего железного века принадлежат сосудам типологически сходных форм, однако, не имеют орнамента, изготовлены также методом ручной лепки. Данные приводимые в статье характеризуют новые локации обитания древнего населения и значительно дополняют уже

имеющиеся материалы о неолите-энеолите Северного Приаралья, предпринята попытка уточнения хронологии с помощью техно-типологического анализа, благодаря которому описаны коллекции изделий, характерные для каждой из эпох.

Ключевые слова: Неолит, энеолит, бронзовый век, эпоха раннего железа, стоянка, каменные артефакты, керамика, Приаралье, Казахстан

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026 гг., ИРН проекта AP22788840 «Археологические исследования памятников каменного века Восточного Приаралья».

Rakhimzhanova S.Zh. ^{*1}, Tusheva Y.K. ², Kurmaniyazov Y.S. ³

¹Filial branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana (22 Abay St., 010000, Astana, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
E-mail: saule-rahim@inbox.ru

²Institute of Archaeological Research, Margulan University, Master of History,
Head of Research Laboratory of Experimental Archaeology
E-mail: tusheva.elena@inbox.ru

³Scientific center “Archaeology and Ethnography”, Korkyt Ata University, Kyzylorda, Kazakhstan.
PhD,
e-mail: yislam.kurmaniyazov@gmail.com

RESULTS OF 2024 EXPLORATION ARCHEOLOGICAL WORKS IN THE ARAL DISTRICT OF KYZYLORDA REGION

Abstract

The aim of the article is to publish new materials from the territory of Stone Age monuments obtained during exploration work in August 2024 in the Aral district of the Kyzylorda region. Six sites were subjected to monitoring: Kosaman site, Saksaulskaya (Kumsai) 1 site, Saksaulskaya (Kumsai) 3 site, Saksaulskaya (Kumsai) 4 site, Saksaulskaya (Kumsai) 5 site, Shizhaga 2. Five new archaeological sites were identified: Sazdy 1, Sazdy 2, Sazdy 3, Sazdy 4, Sazdy 5. The exploration route was through the villages of Kazaly, Shizhaga, Sazdy to Saksaulskaya station via the city of Aralsk. During the work, collection of artifacts and mapping of their occurrence sites were carried out, pits were laid in places of the largest accumulation. All obtained lithic and ceramic material was analyzed using typological and technological methods. The surveyed and identified sites and locations date back to the Neolithic, Eneolithic, Bronze and Early Iron Ages. The results of the study showed that the Neolithic and Eneolithic collections of this region mainly used two types of raw materials: for Neolithic artifacts - flints of various color ranges and gray translucent quartzite; for Eneolithic complexes - only gray coarse-grained quartzite of low quality. Typologically, the tools of Neolithic complexes is represented mainly by knife-shaped blades with and without retouching, scrapers, side-scrapers, single examples of notched-dentate tools, points, arrowheads, etc. Among the artifacts in the Eneolithic complexes, a predominant number of flakes and products on them are noted - scrapers, side-scrapers, notched-dentate tools, chisels, bifacial tools. At the sites where artifacts of the Bronze Age and Early Iron Age are found, only fragments of ceramics are noted. Ceramic fragments related to the Bronze Age are represented by vessels of jar and pot shapes, made by hand molding, they often have a comb ornament with geometric patterns. Fragments of the Early Iron Age belong to vessels of typologically similar shapes, however, they do not have an ornament, they were also made by hand molding. The data presented in the article characterize new locations of habitation

of the ancient population and significantly supplement the existing materials on the Neolithic-Eneolithic of the Northern Aral Sea region; an attempt was made to clarify the chronology using techno-typological analysis, thanks to which collections of products characteristic of each of the eras were described.

Key words: Neolithic, Eneolithic, Bronze Age, Early Iron Age, site, stone artifacts, ceramics, Aral Sea region, Kazakhstan

Source of funding: This paper was carried out within the framework of granted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN AP22788840 « Archaeological research of Stone Age sites of the Eastern Aral Sea region»

С.Ж. Рахимжанова ^{*1}, Е.К. Тушеева ², Ы.С. Құрманязов ³

¹Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты филиалы
(Астана қаласы Абай көшесі 22, 010000 Қазақстан Республикасы).
тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкері.
<https://orcid.org/0000-0003-1429-1470> . E-mail: saule-rahim@inbox.ru

²Археологиялық зерттеулер институты,
Ә.Х.Марғұлан атындағы Паводар педогогикалық университеті
(Павлодар қаласы. Қазақстан Республикасы).
Тарих магистрі, Экспериментальді археология зертханасы меңгерушісі.
<https://orcid.org/0000-0003-1866-2574> . E-mail: tusheva.elena@inbox.ru

³«Археология және этнография» ғылыми орталығы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті (Қызылорда қаласы, Әйтеке би көшесі 29А, 120014 Қазақстан Республикасы)
PhD., ғылыми қызметкер. <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>.
e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ АРАЛ АУДАНЫНДАҒЫ 2024 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ҚОРЫТЫНДЫСЫ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты 2024 жылдың тамызында Қызылорда облысы Арал ауданы аумағында барлау жұмыстары барысында тас ғасыры ескерткіштерінен алынған жаңа материалдарды жариялау болып отыр. Аймақтағы алты ескерткіштерге мониторинг жұмыстары жүргізілді: Соның ішінде Қосаман тұрағы, Сексеуіл (Құмсай) 1 тұрағы, Сексеуіл (Құмсай) 3 тұрағы, Сексеуіл (Құмсай) 4 тұрағы, Сексеуіл (Құмсай) 5 тұрағы, Шижаға 2 тұрағы, аймақтан жаңадан Сазды 1, Сазды 2, Сазды 3, Сазды 4, Сазды 5 ескерткіштері ашылды. Барлау маршруты Қазалы ауданы аумағы Арал ауданы қаласы арқылы Шижаға, Сазды, Сексеуіл станциясы аралығы қамтылды. Жұмыс барысында артефактілерді үздіксіз жинау және олардың орналасқан жерлерін картаға түсіру жұмыстары жүргізіліп, ең көп жинақталған жерлерде байқау қазбалары жасалынды. Барлық алынған шақпақ тастар мен қыш ыдыстар материалдары типологиялық және технологиялық әдістерді қолдану арқылы талданды. Зерттелген және анықталған тұрақтар мен табылым орны неолит, энеолит, қола және ерте темір дәуірлеріне жатады. Зерттеу нәтижелері бұл аймақтың неолит және энеолит коллекцияларында шикізаттың негізінен екі түрі пайдаланылғанын көрсетті: неолит артефактілері үшін – түрлі түсті шақпақ тастар мен сұр минералді кварцит; энеолит кешендері үшін – тек сұр түсті ірі түйіршікті сапасы төменгі кварцит. Типологиялық тұрғыдан алғанда, неолит кешендерінің құрал-сайман жиынтығы негізінен өңделген және өңделмеген пышақ тәрізді тілікшілер, қырғыштар, бүйірлі қырғыштар, тісті құралдардың жеке үлгілері, жебе ұштары және т.б. Энеолит кешендерінің артефактілерінің ішінде қабыршақтар мен олардан жасалған бұйымдардың басым бөлігі - қырғыш, қырғыштар, тісті құралдар, қашау тәрізді, екі бетті өңделген

құралдар. Қола дәуірі мен ерте темір дәуірінің артефактілері табылған жерлерде тек қыш ыдыс сынықтары ғана байқалады. Қола дәуірінің қыш ыдыс сынықтарына қолмен құйылған құмыралар мен қыш пішінді ыдыстар жатады, оларда көбінесе геометриялық өрнектермен тарақ тәрізді ою-өрнектер бар. Ерте темір дәуірінің сынықтары типологиялық жағынан ұқсас пішіндегі ыдыстарға жатады, бірақ олардың ою-өрнегі жоқ, олар да қолмен жаспырмалы әдіспен жасалған. Мақалада келтірілген деректер ежелгі халықтың жаңа қоныстанған жерлерін сипаттайды және Солтүстік Арал маңының неолит-энеолитіне қатысты қолда бар материалдарды айтарлықтай толықтырады; техно-типологиялық талдау арқылы хронологиялық жасын нақтылауға әрекет жасалды, соның арқасында әр дәуірге тән өнімдер топтамасы сипатталды.

Кілт сөздер: неолит, энеолит, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, орны, тас жәдігерлері, қыш ыдыс, Арал маңы, Қазақстан

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. арналған гранттық қаржыландыру шеңберінде, ЖТН АР22788840 «Шығыс Арал маңы тас дәуірінің ескерткіштерін археологиялық зерттеу» жобасы аясында даярланды.

Введение. Целью разведочных работ являлся мониторинг ранее выявленных объектов и обнаружение новых памятников в Аральском районе Кызылординской области.

Первостепенной задачей стало картирование и фиксация ранее выявленных и новых памятников и местонахождений эпохи камня. На осмотренных объектах проводились сплошные сборы и выборочная шурфовка с целью поиска остатков разрушенного культурного слоя.

Разведочные работы в Аральском районе Кызылординской области проводились в августе 2024 г. Мониторингу было подвергнуто шесть памятников: стоянка Косаман, стоянка Саксаульская (Кумсай) 1, стоянка Саксаульская (Кумсай) 3, стоянка Саксаульская (Кумсай) 4, стоянка Саксаульская (Кумсай) 5, Шижага 2. В качестве новых памятников археологии выявлено пять объектов: Сазды 1, Сазды 2, Сазды 3, Сазды 4, Сазды 5. Маршрут разведок пролегал через село Казалы в села Шижага и Сазды, до станции Саксаульская через г. Аральск.

В результате работ получены каменные коллекции неолита и энеолита, а также выборки керамических материалов эпохи бронзы и раннего железного века. На этих материалах уточнена технико-типологическая характеристика коллекций материальных остатков середины-финала каменного века и сопутствующих им материалов более поздних периодов.

Описание региона. Территория исследования включает два крупных географических района – Западную Сарыарку и Северное Приаралье. Изучаемый регион расположен в южной части Тургайской впадины и на западной окраине Казахского мелкосопочника. В административном отношении рассматриваемый нами район находится на стыке Карагандинской, Кызылординской и Актюбинской области Республики Казахстан.

В физико-географическом отношении район можно разделить на две, резко отличающиеся друг от друга части – восточную и западную. Это различие сказывается как в характере геологического строения, тектоники и рельефа, так и в особенностях почвенно-растительного покрова.

Солончаковые равнины Северного Приаралья, примыкающие на юге к Аральскому морю, а на востоке – к пескам Приаральские Каракумы преимущественно сложены третичными глинисто-песчаными отложениями, часто выходящими на дневную поверхность. Равнины территории осложняются одиночными глинисто-песчаными останцами, а также множеством замкнутых понижений, занятых сорами и пересыхающими солеными озерами. Основными географическими урочищами района являются глинистые равнины, столово-останцовые возвышенности, бессточные солончаковые впадины, долины временных водотоков [1, с.30-31].

В отличие от Западной Сарыарки, ландшафты, развитые в пределах Северного Приаралья являются более молодыми; обособление некоторых из них произошло лишь в начале и даже середине четвертичного периода. К началу верхнего сармата, после окончательного ухода морей, южная часть Тургайской впадины и Северное Приаралье представляли первичную плоскую равнину, сложенную толщей рыхлых миоценовых осадков. Эта равнина, на поверхности которой располагались многочисленные озера и болота, явилась исходной основой для формирования современных ландшафтов. В условиях прохладного и влажного климата и значительной

обводненности местных рек сразу же после регрессии морей началась денудация аккумулятивной равнины. С этим напрямую связана форма залегания культурного материала в развеевном состоянии без укрывающих их почв.

Историография. Первые начальные сведения о памятниках каменного века Северного Приаралья стали известны в результате работ ученых естественнонаучного профиля: геологов, географов, биологов. Наиболее известный памятник региона - стоянку Саксаульская 1 в 1944 г. открыл геолог А.Л. Яншин, проводивший по заданию партийного руководства обследование Приаралья для стратегически важного обеспечения промышленности страны минеральным сырьем и решения проблем снабжения водой из артезианских источников отдельных станций [2, с.350]. С этого момента с окончанием Великой отечественной войны начинается оживление научного интереса к каменному веку Северного Приаралья, собранную коллекцию, присовокупив к ней свои собственные сборы со стоянки частично публикует А.А. Формозов в 1949 г., отождествляя эти материалы с Кельтеминарской культурой, в ареал распространения которой он включил стоянки Сарыой, Акеспе и сборы с территории песков Кызылкум [3, с.6-8; 4, с.141-147; 5, с.4]. В дальнейшем исследователь расширит границы бытования казахстанского варианта Кельтеминарская культуры включив Северное Приаралье, что кроме ряда статей будет отражено в крупном картографическом атласе изданном в 1960 г. АН КазССР - «Археологической карте Казахстана» [6].

Параллельно с А.А. Формозовым в регионе несколько десятилетий осуществляла свою деятельность Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Института этнографии АН СССР, в составе которой работали С.П. Толстов, А.В. Виноградов, Б.В. Адрианов и М.А. Итина и др. [7, с.7; 8, с.3-39; 9, с.15; 10, с.76-85; 11,], (С.П.Толстов, А.В.Виноградов, Б.В.Андрюанов, М.А.Итина). Данные исследователей о стоянках каменного века до 1958 г., также вошли в указанный источник [6].

С 1955 года А.В. Виноградов проводит серию разведок в Аральском районе, территориально охватывающих окрестности города Аральск в радиусе 20-30 км, где открывает множество местонахождений материалов неолитического времени, включающих группы стоянок Аральск 1-10, Саксаульская II, Жалгыз-агым I, II, III, Конту и ряд др. [8, с.79], а в 1954 и 1958 - стоянки Есентюбе и группу стоянок Жалпак, в 1963 и 1973 гг. - стоянки Космола 1-6, Талас 1, Аймора 1. Все указанные объекты являются развеевными стоянками открытого типа и тяготеют к песчаным котловинам выдувания, материал имеет смешанный характер: с кварцито-кремниевой индустрией идут находки керамики сближающие их с Жалпакской группой и стоянкой Саксаульская II, на основании чего А.В. Виноградов относит их к позднему неолиту [12, с. 91-97; 13, с.85-103].

На долгое время, более 30 лет, поиски и работы советских и казахстанских ученых территориально концентрируются на юго-западном и южном берегу Арала и других районах Казахстана, а упоминания о наличии памятников каменного века Северного Приаралья в отчетах и научной литературе носят эпизодический характер и весьма размытые привязки. Новый этап начинается с рубежа веков, в 2002 году началась реализация проекта INTAS «CLIMAN», основными целями которого были реконструкция эволюции уровня Аральского моря и экологической системы воды. Задача археологической экспедиции проекта состояла в исследовании ранее известных и выявление новых археологических памятников, расположенных в непосредственной близости к старому берегу северной части Аральского моря. За время работ был обнаружен ряд памятников от эпохи палеолита до позднего средневековья. Произведены сборы каменных коллекций неолита на местонахождениях Акеспе, Саксаульск, Аральск и Тастубек [14, с. 236-254].

В 2004-2011 годах в результате исследований Чирикратской археологической экспедиции (начальник экспедиции Ж. Курманкулов) в Северо-Восточном Приаралье опубликован «Свод памятников Кызылординской области», в котором были картографированы некоторых из уже опубликованных памятников с точной географической привязкой [15, с.6-20; 16, с.102-108].

Обновленные данные о содержании коллекций голоценовых памятников окрестностей стоянки Саксаульская приведены в публикации о результатах экспедиции, организованной в 2012 году исследователями Ишангали С.К., Мерцем В.К. и Бонора Ж.Л. [17, с.37-45].

В 2021-2022 гг. эти исследования были продолжены в рамках проекта «Сакский культурный комплекс Западной Сарыарки и Северного Приаралья: междисциплинарное исследование»

Приаральским отрядом под руководством А. Онгара [18], при активном участии одного из авторов статьи С.Ж. Рахимжановой были заново обследованы и картографированы стоянки Акеспе 4, Косаман, Куланды 1-2, Акбасты и Саксаульская 1 [19].

Материалы и методы. Методы по выявлению памятников каменного века базировались на комплексном подходе, включающем разведочные работы производимые с помощью автомобиля и путем пеших обходов. На локациях производилась фиксация ландшафта с помощью БПЛА, что позволяет получить цельное представление о ряде ключевых характеристик ландшафта: гидрографии, растительности, климате, передвижении дюнных песков и топографии выявленных стоянок каменного века. Осуществлялась географическая привязка обнаруженных местонахождений с описанием деталей рельефа, гидрографии, сборы велись сплошным методом, включающим не только артефакты, но и экофакты, характеризующие характер антропогенное взаимодействия древнего населения с природными ресурсами региона. Кроме указанных методик на отдельных участках внутри археологических микрорайонов проводилась шурфовка.

Критерии демаркации каменных коллекций базировались на типологическом и технологическом подходах, производился анализ сырья и принципов его отбора, производства заготовок, технологических принципов расщепления и обработки.

Для определения хронологии материалов использовался метод перекрестного и относительного датирования.

Результаты. *Стоянка Сазды 1* находится в Аральском районе Кызылординской области, в 500 м западнее с. Сазды, на выдуве между барханами, возле скважины (рис.1). Памятник открыт впервые Аральским отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана под руководством С.Ж. Рахимжановой в 2024 году. Среди находок обнаружены: нуклевидные обломки (2 экз.) предположительно эпохи неолита и фрагменты венчика и тулова сосуда (19 экз.) эпохи раннего железа. Нуклевидные обломки изготовлены на сером кварците. Размеры: длина - 5-6,3 см, ширина - 3,7-5,5 см, толщина - 2,8 см. Сосуд №1 представлен фрагментом одного венчика и трех фрагментов от тулова. Толщина – 7 мм. Баночной формы. Венчик прямой, срез овальный. Не орнаментирован. Обработка поверхности. Внешняя и внутренняя поверхность заглажена мягким инструментом. Обжиг. Излом однослойный черного цвета 7 мм. Сосуд №2 представлен четырьмя фрагментами тулова. Толщина – 7 мм. Не орнаментирован. Обработка поверхности. Внешняя и внутренняя поверхность заглажена мягким инструментом. Обжиг. Излом двухслойный: верхний – черного цвета, нижний светло-коричневого цвета.

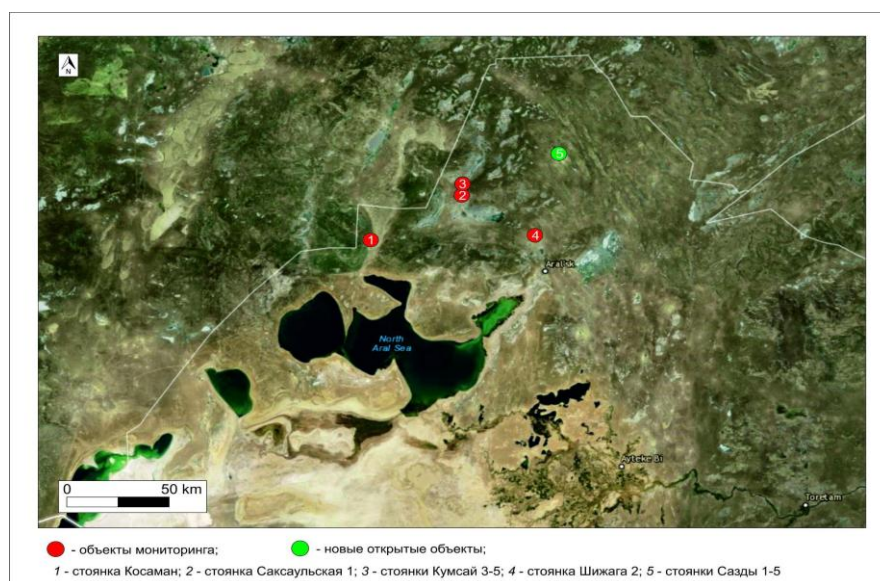

Рис. 1. План расположения обследованных памятников каменного века в Аральском районе Кызылординской области

Стоянка Сазды 2 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 500 метрах западнее от с. Сазды, на склоне бархана. Памятник открыт впервые Аральским отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана под руководством С.Ж. Рахимжановой в 2024 году, датируется эпохой неолита и бронзового века. Всего было обнаружено 190 изделий из кремня, кварцита и глины, среди них, фрагменты тулова сосуда (163 экз.), фрагмент придонной части сосуда (1 экз.), фрагмент венчика сосуда (6 экз.), отщепы без ретуши (7 экз.), отщепы с ретушью (4 экз.), проксимальные сегменты пластины с ретушью (2 экз.), скребки (5 экз.), отщеп подновления ударной площадки нуклеуса (2 экз.). Обнаруженные 170 фрагментов керамики от четырнадцати разных сосудов соотносятся с эпохой среднего бронзового века. Два сосуда горшечной формы, шесть – баночных, остальные представлены фрагментами тулова. Пять сосудов орнаментированы гребенчатым штампом с геометрическими узорами в виде елочки и треугольников. Остальные одиннадцать сосудов не орнаментированы. Внешняя поверхность – черного и светло-коричневого цвета, внутренняя – светло-коричневого цвета. Толщина варьирует от 0,7 до 0,9 см.

Стоянка Сазды 3 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 500 м западнее от с. Сазды, в выдуве между барханами, возле скважины. Памятник открыт впервые Аральским отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана под руководством С.Ж. Рахимжановой в 2024 году, датируется эпохой неолита. Всего было обнаружено 48 артефакта, изготовленные из кремня, среди них, отщепы без ретуши (10 экз.), скол (1 экз.), сечения пластин без ретуши (23 экз.), сечения пластин с ретушью (8 экз.), концевые скребки (3 экз.), отщеп подновления ударной площадки нуклеуса (1 экз.).

Стоянка Сазды 4 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 500 метрах западнее от с. Сазды, на склоне бархана. Памятник открыт впервые Аральским отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана под руководством С.Ж. Рахимжановой в 2024 году, датируется эпохой раннего железного века. Артефакты стоянки представлены керамическими фрагментами от сосудов: венчики (3 экз.), тулово (71 экз.). Сосуд №1 состоит из трех фрагмента венчика и тулова. Толщина – 8 мм. Баночной формы. Венчик прямой, срез овальный. Не орнаментирован. Обработка поверхности. Внешняя и внутренняя поверхность заглажена мягким инструментом. Сосуд №2 представлен фрагментом венчика и восьмью фрагментами тулова. Толщина – 7-9 мм. Горшечной формы. Венчик сильно отогнут, срез овальный. Не орнаментирован. Обработка поверхности. Внешняя и внутренняя поверхность заглажена мягким инструментом. Сосуд №3 представлен фрагментом венчика и тулова. Толщина – 8-10 мм. Не орнаментирован. Обработка поверхности. Внешняя и внутренняя поверхность заглажена мягким инструментом. Фрагменты тулова (60 экз.). Толщина – 7-8 мм. Не орнаментированы. Обработка поверхности. Внешняя и внутренняя поверхность заглажена мягким инструментом.

Стоянка Сазды 5 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 500 метрах западнее от с. Сазды, на склоне бархана. Площадь памятника составляет около 971 кв. м. Памятник открыт впервые Аральским отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана под руководством С.Ж. Рахимжановой в 2024 году, датируется средним бронзовым веком. Артефакты стоянки представлены керамическими фрагментами от сосуда с узором из гребенчатых элементов в виде елочки (32 фрагмента от тулова и 6 фрагментов от венчика). Фрагменты венчиков (6 экз.) от разных сосудов, пять венчиков с прямым профилем, один с отогнутым, срез овальный и уплощенный. Два венчика орнаментированы гладкими элементами. Мотив и узор не реконструируются. Внешняя и внутренняя поверхность заглажены мягкими инструментами. Толщина -6-10 мм. Фрагменты тулова (32 экз.). Четыре фрагмента орнаментированы гребенчатыми и гладкими элементами. Узор и мотив не реконструируются. Остальные фрагменты не орнаментированы. Внешняя и внутренняя поверхность заглажены мягкими инструментами. Толщина - 6-8 мм.

Стоянка Саксаульская (Кумсай) 1 находится в 8 км от станции Саксаульск, в верховной балке, огибающей гору Терменбес, расположена в ложбине между барханами вблизи пересохшего притока реки, в 40 м с северо-запада от грунтовой дороги, впервые была обнаружена геологом

А.Л. Яншиным в 1944 году [2; 3]. Датируется эпохой неолита-энеолита. На территории стоянки растительность отсутствует, за исключением редких кустов саксаула. Высота окружающих барханов от уровня современной поверхности около двух метров.

В 2012 году стоянка была обследована экспедицией Института археологии имени А.Х. Маргулана и Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова под руководством В.К. Мерца [17, с.44]. В 2021-2023 гг. Приаральским отрядом под руководством А.Оңғара стоянка была переобследована [18].

Всего на стоянке Саксаульская 1 в 2024 году было обнаружено 84 артефакта, представленными изделиями из кремня и кварцита. Среди них, отбойники (2 экз.), нуклеус для отщепов (1 экз.), отщепы без ретуши (23 экз.), отщепы с ретушью (3 экз.), отщеп подновления ударной площадки нуклеуса (2 экз.), целые пластины (4 экз.), фрагменты пластин (36 экз.), скребки (8 экз.), бифасиальные орудия (3 экз.), абразив (1 экз.), тесло (1 экз.).

Стоянка Саксаульская (Кумсай) 3 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 7 км северо-восточнее села Саксаульск, в 12 км западнее горы Терменбес, в 50 м справа от грунтовой дороги, на возвышенном участке, в выдувах между барханами. Стоянка была открыта в 1955 году отрядом Хорезмской экспедиции под руководством А.В. Виноградова [10]. В 2012 году стоянка была обследована экспедицией Института археологии имени А.Х. Маргулана и Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова под руководством В.К. Мерца [17]. В 2024 году на стоянке были обнаружены следующие артефакты: фрагмент венчика (3 экз.), фрагменты тулова сосуда (5 экз.), отщепы без ретуши (146 экз.), пластинчатые сколы без ретуши (2 экз.), отщепы с ретушью (2 экз.), микропластинка (1 экз.), фрагменты пластин (3 экз.), обломок бифасиального орудия (1 экз.), вкладыши (3 экз.), зубчато-выемчатые (4 экз.), скребло (4 экз.), концевой скребок (1 экз.), обломок основания дротика (1 экз.), заготовка бифаса (1 экз.), мотыга (1 экз.). Материалы датируются эпохой неолита-энеолита.

Стоянка Саксаульская (Кумсай) 4 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 7 км северо-восточнее села Саксаульск, в 12 км западнее горы Терменбес, в 50 м справа от грунтовой дороги, на возвышенном участке, в выдувах между барханами. Стоянка была открыта в 1955 году отрядом Хорезмской экспедиции под руководством А.В. Виноградова [9]. В 2012 году стоянка была обследована экспедицией Института археологии имени А.Х. Маргулана и Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова под руководством В.К. Мерца [16]. Коллекция подъемных сборов в 2024 году составляет 69 артефакта, представленные изделиями из камня и глины, среди них, отщепы без ретуши (34 экз.), отщепы с ретушью (2 экз.), скребла (4 экз.), сколы (20 экз.), острие (1 экз.), абразив (1 экз.), концевые скребки (2 экз.), фрагменты пластин (5 экз.). Материалы датируются эпохой энеолита.

Стоянка Саксаульская (Кумсай) 5 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 7 км северо-восточнее села Саксаульск, в 12 км западнее горы Терменбес, в 50 м справа от грунтовой дороги, на возвышенном участке, в выдувах между барханами. Стоянка была открыта в 1955 году отрядом Хорезмской экспедиции под руководством А.В. Виноградова [8]. В 2012 году стоянка была обследована экспедицией Института археологии имени А.Х. Маргулана и Павлодарского государственного университета имени С.Торайгырова под руководством В.К. Мерца [17]. В процессе обследования в 2024 году было зафиксировано что данная площадка являлась производственной из-за обнаружения в ней на одном участке большого количества нуклеусов и продуктов расщепления, на некоторых из них, возможно выполнить ремонт. В целях проверки наличия культурного слоя, на данном участке был заложен шурф размером 1х1 метра с ориентировкой по сторонам света. В шурфе культурного слоя не обнаружено. Коллекция подъемных сборов составляет 535 артефактов, представленными изделиями из кварцита, кремня и глины. Среди артефактов были отмечены: Нуклеусы для пластин (5 экз.), нуклевидные обломки (6 экз.), преформы (5 экз.), отщеп подновления ударной площадки нуклеуса (20 экз.), отщепы без ретуши (291 экз.), отщепы с ретушью (11 экз.), ребристая пластина (5 экз.), сегменты пластин без ретуши (114 экз.), сегменты пластин с ретушью (12 экз.), отбойник (1 экз.), обломок с ретушью (1 экз.), скребки (37 экз.), обломок наконечника стрелы (1 экз.), выемчатые (3 экз.), пластины целые (6 экз.), бифасиальное орудие и их обломки (7 экз.), унифасиальное орудие (1 экз.), вкладыш

(1 экз.), скребло (2 экз.), осколки (1 экз.), абразивы (3 экз.), фрагмент керамики (1 экз.). Материалы датируются эпохой энеолита.

Стоянка Косаман находится в Аральском районе Кызылординской области, в 500 метрах западнее села Косаман, в 100 метрах западнее от кладбища. Площадь памятника составляет около 570 кв. м. Памятник был открыт 1998 году российско-казахстанской археологической экспедицией [20, с.57]. В 2021-2023 гг. стоянка обследована Приаральским отрядом под руководством А. Оңғара (Онгар, 2023). Всего в 2024 году было обнаружено 431 артефактов из кремня и кварцита и глины, среди них, обломки (35 экз.), отщепы без ретуши (284 экз.), пластинчатые отщепы без ретуши (6 экз.), чешуйки (35 экз.), сколы с ретушью (4 экз.), скребки (13 экз.), целые пластины (2 экз.), сегменты пластины без ретуши (5 экз.), сегменты пластины с ретушью (2 экз.), реберчатая пластина (1 экз.), сверла (3 экз.), скребло (1 экз.), отбойник (1 экз.), абразив (1 экз.), заготовки бифасиальных орудий (2 экз.), отщепы с ретушью (11 экз.), зубчато-выемчатые (2 экз.), фрагменты тулова сосуда без орнамента (19 экз.), фрагмент придонной части сосуда (1 экз.), фрагменты венчика (2 экз.). Стоянка Косаман датируется эпохой неолита.

Стоянка Шижага 2 находится в Аральском районе Кызылординской области, в 500 метрах западнее от села Шижага, в выдуве между барханами, в 7 км северо-восточнее села Саксаульск, в 12 км западнее горы Терменбес, в 50 м справа от грунтовой дороги, на возвышенном участке, в выдувах между барханами. Памятник открыт в 2023 году Приаральским отрядом Национального музея Республики Казахстан под руководством А. Оңғара [18]. На сегодняшний день стоянка загрязнена мусорными отходами. В целях проверки наличия культурного слоя, на данном участке был заложен шурф размером 1х1 метра с ориентировкой по сторонам света. В шурфе культурного слоя в 2024 году не обнаружено. Коллекция подъемных сборов составляет 107 артефакта, представленные изделиями из камня и глины, среди них, отщепы без ретуши (80 экз.), обломок (1 экз.), наконечник стрелы (1 экз.), скребок (3 экз.), пластины (3 экз.), фрагменты керамики (19 экз.). Стоянка Шижага 2 датируется эпохой неолита и раннего железного века (рис.2).

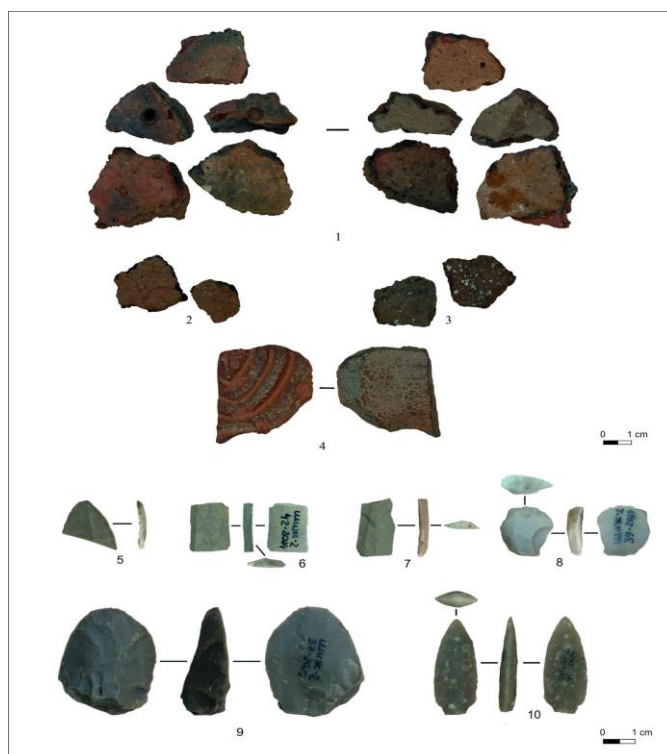

Рис. 2. Коллекция артефактов со стоянки Шижага 2: 1-4 - фрагменты керамики; 5-7 - орудия на пластинках; 8-9 - скребки; 10 - наконечник стрелы.

Обсуждение и выводы. В полевом сезоне 2024 года Приаральским отрядом Института археологии имени А.Х. Маргулана под руководством С.Ж. Рахимжановой была проведена разведка в Аральском районе Кызылординской области. В ходе разведки мониторингу было подвергнуто шесть уже известных памятников и обнаружено пять новых местонахождений в окрестностях с. Сазды. Обследованные и выявленные стоянки и местонахождения датируются эпохой неолита, энеолита, бронзового века и раннего железа.

Несмотря на открытый тип залегания материала при анализе подъемного материала технико-типологическим методом выявлено, что в неолитических и энеолитических коллекциях данного региона использованы преимущественно два вида сырья: для неолитических артефактов - кремни различных цветовых гамм (белого, серого, коричневого, красного, желтого) и серого полупрозрачного кварцита; для энеолитических комплексов - только серый крупнозернистый кварцит низкого качества.

Неолитические коллекции представлены изделиями и дебитажем, при получении которых использовались три вида приема расщепления камня - твердым и мягким отбойником, а также отжимом. Типологически орудийный набор представлен в основном ножевидными пластинами с обработкой и без обработки, скребками, скреблами, единичными экземплярами выемчато-зубчатых орудий, острий, наконечников стрел и пр.

Анализ энеолитических материалов позволяет сделать заключение, что для получения изделий использовались две техники расщепления - прямым ударом мягкого и твердого отбойника, что позволяло очень быстро получить большое количество стандартизированных заготовок, часть из которых использовалась для дальнейшей обработки путем ретуширования отжимной техникой. Среди артефактов в энеолитических комплексах отмечено превосходящее количество отщепов и изделий на них - скребков, скребел, выемчато-зубчатых орудий, долотовидных, бифасиальных орудий различного функционального назначения.

На памятниках, где встречаются артефакты эпохи бронзового века, раннего железного века, они представлены исключительно фрагментами керамических сосудов. Фрагменты керамики относящиеся к эпохе бронзы представлены сосудами баночных и горшечных форм, изготовленных путем ручной лепки, на них часто отмечен гребенчатый орнамент с геометрическими узорами. Фрагменты раннего железного века принадлежат сосудам типологически сходных форм, однако, не имеют орнамента, изготовлены также методом ручной лепки.

Таким образом, обнаружение указанных памятников позволило выявить новые локации обитания древнего населения, а анализ материалов способствовал уточнению их хронологии. Дальнейшее их исследование с использованием междисциплинарных подходов и методик позволит более глубоко осмыслить и даст дополнительную информацию для понимания миграционных путей древних групп населения исследуемого региона.

Список использованной литературы:

1. Чигаркин А.В. Опыт ландшафтной характеристики Северо-Восточного Приаралья и Юго-Западной окраины Казахской складчатой страны // *Вопросы географии Казахстана*. - 1960. - Вып. 6. - С. 3-33.

2. Янин А.Л. Геология Северного Приаралья. Стратиграфия и история геологического развития. Московское общество испытателей природы. - 1953. 736 с.

3. Формозов А.А. Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане. «Вестник КазФАН», 1945, №2, Алма-Ата. С. 6-8.

4. Формозов А.А. Новые материалы о стоянках с микролитическим инвентарем в Казахстане. // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК)*. - Вып. 31. - 1950. - С. 141-147.

5. Формозов А.А. К вопросу о происхождении андроновской культуры // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК)*. - Вып. 39. - 1951. - С. 3-18.

6. Археологическая карта Казахстана: реестр; сост.: Е. И. Агеева, К. А. Акишев (отв. ред.), Г. А. Кушаев; Академия наук Казахской ССР ; Институт истории, археологии и этнографии – Алма-Ата : Изд-во АН КазССР, 1960. - 450 с.
7. Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949-1953 гг. // ТХАЭЭ, т. 2, С. 7-259.
8. Толстов С.П. Работа Хорезмской экспедиции в 1954-56 гг. // МХЭ. Вып. 1. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1954-1956 гг. М., АН СССР, с. 3-39
9. Виноградов А.В. Археологической разведки в Кызылординской области Казахской ССР в 1955 г. // Архив ИЭА РАН. – Фонд 142. – Оп. 2. – Ед. хр. 21.
10. Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска – Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 76-85.
11. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья // ТХЭ. 1977. Т. X. 239 с.
12. Виноградов А.В. Новые материалы для изучения кельтеминарской культуры // МХЭ. Выпуск 6. 1963. С. 91-97.
13. Виноградов А.В., Кузьмина Е.Е., Смирин В.М. Новые первобытные памятники в Северо-Восточном Приаралье // Проблемы археологии Урала и Сибири. – М.: Наука, 1973. – С. 86-102.
14. Байпаков К.М., Борофко Н., Савельева Т.В., Ахатов Ф.А., Лобас Д.А., Ержанова А.А. Итоги археологических исследований по проекту INTAS "CLIMAN" // Известия НАН РК. №1 Серия общ. наук 2004. С. 236-254.
15. Курманкулов Ж.К. Древняя дельта Сырдарьи история формирования и заселение // Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. – Алматы. Аруна, 2007. 376 с.
16. Тажекеев А.А. Памятники кельтеминарской культуры Нижней Сырдарьи // Отан тарихы. №1 (57). 2012. С. 102-108.
17. Ишангали С.К., Мерц В.К., Бонора Ж.Л. Исследования по каменному веку Северного Приаралья // «Кадырбаевские чтения-2012»: Материалы III международной научной конференции / Ред. Б.А. Байтанаев. Актөбе, 2012. С. 37-45.
18. Оңғар А. Отчет о научно-исследовательской работе «Сакский культурный комплекс Западной Сарыарки и Северного Приаралья: междисциплинарное исследование». г. Астана, 2023. 304 с.
19. Saule Zh. Rakhimzhanova, Yelena K. Tusheva, Rimma N. Aminova, Yslam S. Kurmaniyazov, Zhanna T. Akkoshkarova. Genèse des sites néolithiques de la région de la Mer d'Aral // L'Anthropologie. Volume 129, Issue 2, April–June 2025, 103369
20. Таймагамбетов Ж.К. Стоянка Косаман // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. – Алматы: Аруна 2007. – С.57

Reference:

1. Chigarkin A.V. Opyt landshaftnoy kharakteristiki Severo-Vostochnogo Priaral'ya i Yugo-Zapadnoy okrainy Kazakhskoy skladchatoy strany [Experience of landscape characteristics of the North-Eastern Aral Sea region and the South-Western outskirts of the Kazakh folded country] // Voprosy geografii Kazakhstana. - 1960. - Vyp. 6. - p. 3-33 [in Russian]
2. Yanshin A.L. Geologiya Severnogo Priaral'ya. Stratigrafiya i istoriya geologicheskogo razvitiya. [Geology of the Northern Aral Sea region. Stratigraphy and history of geological development] Moskovskoye obshchestvo ispytateley prirody. - 1953. 736 p. [in Russian]
3. Formozov A.A. Ob otkrytii kel'teminarskoy kul'tury v Kazakhstane. [On the discovery of the Kelteminar culture in Kazakhstan]. «Vestnik KazFAN», 1945, №2, Alma-Ata, p. 6-8. [in Russian]
4. Formozov A.A. Novyye materialy o stoyankakh s mikroliticheskim inventarem v Kazakhstane [New materials on sites with microlithic inventory in Kazakhstan.] // Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii material'noy kul'tury (KSIIMK). - Vyp. 31. - 1950. - p. 141-147. [in Russian]

5. Formozov A.A. K voprosu o proiskhozhdenii andronovskoy kul'tury [On the question of the origin of Andronovo culture] // KS. Vyp. XXXIX. M., Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951. p. 7-10 [in Russian]
6. Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan]. Reyestr. Alma-Ata. 1960. 450 p [in Russian]
7. Tolstov S.P. Raboty Khorezmskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii AN SSSR v 1949-1953 gg [Works of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition of the USSR Academy of Sciences in 1949-1953]. // TKHAE, t. 2, S. 7-259. [in Russian]
8. Tolstov S.P. Rabota Khorezmskoy ekspeditsii v 1954-56 gg. // MKHE. Vyp. 1. Polevyye issledovaniya Khorezmskoy ekspeditsii v 1954-1956 gg. [Work of the Khorezm expedition in 1954-1956 gg.] M., AN SSSR, s. 3-39. [in Russian]
9. Vinogradov A.V. Arkheologicheskoy razvedki v Kyzylordinskoj oblasti Kazakhskoy SSR v 1955 g. [Archaeological exploration in the Kyzylorda region of the Kazakh SSR in 1955] // Arkhiv IEA RAN. – Fond 142. – Op. 2. – Yed. khr. 21 [in Russian]
10. Vinogradov A.V. Arkheologicheskaya razvedka v rayone Aral'ska – Saksaul'skoy v 1955 g. [Archaeological exploration in the Aral-Saksaul region in 1955] // TIIE AN KazSSR. Vol. 7. Almaty, 1959. [in Russian]
11. Itina M.A. Istoriya stepnykh plemen Yuzhnogo Priaral'ya [History of the steppe tribes of the Southern Aral Sea region] // TKHE. Vol. X. // M.: Nauka, 1977. 240 p [in Russian]
12. Vinogradov A.V. Novyye materialy dlya izucheniya kel'teminskoy kul'tury [New materials for studying the Kelteminar culture] // MKHE. Vol. 6. M., 1963. p. 91-97 [in Russian]
13. Vinogradov A.V., Kuzmina Ye.Ye., Smirin V.M. Novyye pervobytnyye pamyatniki v Severo-Vostochnom Priaral'ye [New primitive monuments in the North-Eastern Aral Sea region] // Problemy arkheologii Urala i Sibiri. – M.: Nauka, 1973. – P. 86-102 [in Russian]
14. Baypakov K.M., Borofkko N., Savel'yeva T.V., Akhatov Ğ.A., Lobas D.A., Yerzhanova A.A. Itogi arkheologicheskikh issledovaniy po projektu INTAS "CLIMAN" [Results of archaeological research on the INTAS "CLIMAN" project] // Izvestiya NAN R.K. No1 Seriya obshch. Nauk, 2004. Pp. 236-254. [in Russian]
15. Kurmankulov Zh.K. Drevnyaya del'ta Syrdar'i istoriya formirovaniya i zaseleniye [Ancient delta of the Syr Darya: history of formation and settlement] // Svod pamyatnikov istorii kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'. – Almaty. Aruna, 2007. 376 p [in Russian]
16. Tazekeev A.A. Pamâtniki kel'teminskoy kul'tury Nižnej Syrdar'I [Monuments of the Celtic culture of Nizhny Syrdar // Otan history.] // Otan tarihy. №1 (57). 2012. p. 102-108. [in Russian]
17. Ishangali S.K., Merts V.K., Bonora Zh.L. Issledovaniye po kamennu veku Severnogo Priaral'ya [Research on the Stone Age of the Northern Aral Sea] // Kadyrbayevskiye chteniya – 2012. Materialy III mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Aktobe, 2012. p. 37-41. [in Russian]
18. Ongar A. Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote «Sakskiy kul'turnyy kompleks Zapadnoy Saryarki i Severnogo Priaral'ya: mezhdistsiplinarnoye issledovaniye». [Report on the research work "The Saka cultural complex of Western Saryarka and the Northern Aral Sea region: an interdisciplinary study"] g. Astana, 2023. 304 p [in Russian]
19. Saule Zh. Rakhimzhanova, Yelena K. Tusheva, Rimma N. Aminova, Yslam S. Kurmaniyazov, Zhanna T. Akkoshkarova. Genèse des sites néolithiques de la région de la Mer d'Aral // L'Anthropologie. Volume 129, Issue 2, April–June 2025, 103369 [in English]
20. Taymagambetov, 2007 – Taymagambetov Zh.K. Stoyanka Kosaman // Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'. – [Kosaman site // Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region] Almaty: Aruna 2007. – S. 57 [in Russian]

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.61

ӘӨЖ /УДК/ UDC 39; 572.9

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.017>

Давлетияров М.М. *¹

¹Старший научный сотрудник Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Узбекистана. г. Нукус

E-mail: madat.davlet@gmail.com

КУНГРАТЫ В СОВРЕМЕННОМ ЭТНОКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация

В статье сравнительно рассматривается структура каракалпакских кунгратов, делается попытка выявить признаки родовой самоидентификации, определить регулирующую роль в брачных, семейно-родственных отношениях. Изучение родовой структуры и родовых групп дает возможность определить степень участия различных этнических компонентов в этногенезе различных народов, а также помогает выявить факторы, способствующие ослаблению традиционных родовых связей в условиях глобализации, а также прогнозировать будущее этнических сообществ и их культурных традиций. Родовые подразделения каракалпаков объединены в два крупные *арыса*: «*қоңырат*» и «*он төрт уруу*». Каждый из них делится на более мелкие родовые группы, и каждый соответственно имеет свои собственные названия. По поводу наименования «*Қоңырат*», существуют различные варианты о его происхождении. Среди каракалпаков и узбеков широко распространено объяснение происхождения наименования «*қоңырат*» от тюркского «*конгыр-ат*» - рыжая, гнедая лошадь. Очень ценными являются представления людей о происхождении своего *уруу*, который входит в состав *арыса* «*Қоңырат*». Представители арыса *Қоңырат*, в определённой степени выделяют себя среди представителей арыса «*Он төрт уруу*», что проявляется в различиях в восприятии и этническом самосознании. Одним из показателей этого явления является характер их расселения. Так, «*конгратцы*» преимущественно проживают в северной части Каракалпакии и на левом берегу Амударьи.

Ключевые слова: Каракалпаки, кунграты, родовая структура, родовое самосознание, уруу, көше, тийре

Davletiyarov M.M. *¹

¹Senior Researcher of the Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Nukus city

E-mail: madat.davlet@gmail.com

KUNGRATS IN THE MODERN ETHNO-CULTURAL CONTEXT

Abstract

The article comparatively examines the structure of the Karakalpak Kungrats, attempts to identify the signs of tribal self-identification, and determine the regulatory role in marriage, family, and kinship relations. Studying the clan structure and clan groups allows us to determine the degree of participation of various ethnic components in the ethnogenesis of different peoples, as well as to identify factors contributing to the weakening of traditional clan ties in the context of globalization, and to predict the future of ethnic communities and their cultural traditions. The clan divisions of the Karakalpaks are united into two large arises: "kongyrat" and "on tort uruw." Each of them is divided into smaller clan groups,

and accordingly, each has its own name. Regarding the name "Qoңyrat," there are various theories about its origin. Among the Karakalpaks and Uzbeks, a widespread explanation for the origin of the name "qoңyrat" is that it comes from the Turkic "qoңyr-at" meaning a red or bay horse. People's ideas about the origin of their uruv (clan), which is part of the "Qoңyrat" arys (tribal confederation), are very valuable. The representatives of the Qoңyrat arys, to a certain extent, distinguish themselves from the representatives of the "On tört uruv" arys, which is manifested in differences in perception and ethnic self-awareness. One of the indicators of this phenomenon is the nature of their settlement patterns. Thus, the "Qoңyrats" primarily live in the northern part of Karakalpakstan and on the left bank of the Amu Darya.

Keywords: Karakalpaks, Qoңyrats, clan structure, clan self-awareness, uruv, köşe, tiyre

М.М. Дәулетияров *

¹Ўзбекистан Ғылым академиясы Қарақалпақ бөлімінің

Қарақалпақ гуманитарлық ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Нукіс қ.

E-mail: madat.davlet@gmail.com

ҚАЗІРГІ ЭТНОМӘДЕНИ КОНТЕКСТТЕГІ ҚОҢЫРАТТАР

Аңдатпа

Мақалада қарақалпақ қоңыраттарының құрылымы салыстырмалы түрде қарастырылады, рулық өзін-өзі тану белгілерін анықтау, некелік және отбасылық-туыстық қатынастардағы реттеуші рөлін айқындау әрекеті жасалады. Рулық құрылым мен рулық топтарды зерттеу әртүрлі халықтардың этногенезіне әртүрлі этникалық компоненттердің қатысу дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ жаһандану жағдайында дәстүрлі рулық байланыстардың әлсіреуіне ықпал ететін факторларды анықтауға, этникалық қауымдастықтар мен олардың мәдени дәстүрлерінің болашағын болжауға көмектеседі. Қарақалпақтардың рулық бөлімдері екі ірі арысқа біріктірілген: «қоңырат» және «он төрт уруу». Олардың әрқайсысы ұсақ рулық топтарға бөлінеді және әрқайсысының өзіндік атаулары бар. «Қоңырат» атауына қатысты оның шығу тегі жөнінде әртүрлі пікірлер бар. Қарақалпақтар мен өзбектер арасында «қоңырат» атауы түркілік «қоңғыр ат» – жирен, торы жылқы сөзінен шыққан деген түсінік кең таралған. Арыс «Қоңырат» құрамына кіретін уруулардың шығу тегі туралы халықтың көзқарастары өте құнды. «Қоңырат» арысының өкілдері өзін «Он төрт уруу» арысының өкілдерінен белгілі бір дәрежеде ерекшелендіреді, бұл олардың этникалық санасы мен қабылдауындағы айырмашылықтардан көрінеді. Мұның бір көрсеткіші – олардың қоныстану сипаты. Мәселен, «қоңыраттар» негізінен Қарақалпақстанның солтүстік бөлігінде және Өмударияның сол жағалауында тұрады.

Кілт сөздер: Қарақалпақтар, қоңыраттар, рулық құрылым, рулық сана, уруу, көше, тийре

Введение.

У каракалпаков и по сей день сохраняется родоплеменная структура, уходящая корнями в глубокую древность. Особенно примечательно, что в некоторых сельских районах Каракалпастана по сей день прослеживается принцип расселения по родовым группам, что способствует сохранению традиционного родового деления.

Для исследования этнической истории и этногенеза, какого либо народа, необходимо выявить его этнические составные компоненты. Одним из таких компонентов в родоплеменной структуре каракалпаков является группа «Қоңырат». Данный этноним встречается и у других тюркоязычных народов Средней Азии, у казахов, киргизов, узбеков. Превалирует точка зрения, что *қоңырат* имеют монгольское происхождение.

Принято считать, что родовые подразделения каракалпаков объединены в два крупные *арыса*: «қоңырат» и «он төрт уруу». Каждый из этих *арысов* делится на *уруу*, *уруу* на *тийре*, а *тийре* в свою очередь делится на *көше*, и каждый соответственно имеет свои собственные названия. Он-

төрт уруу – делится на две пары больших уруу: *қтай-қыпшақ* и *кенегес-мангыз*, которые подразделяются на более мелкие родовые подгруппы.

Арыс қоңырат делится на два отделения: *шұллук* и *жауынғыр*. Отделение *шұллук* делится на восемь больших уруу: *қыят*, *ашамайлы*, *қолдаулы*, *қостамгалы*, *балгалы*, *қандекли*, *қарамоын*, *мүйтен*. *Жауынғыр* делится на роды (уруу) *теристамгалы*, *бақаналы-шаўжеси*, *тийекли*, *ырғақлы*, *баймақлы*, *қазаяқлы*, *уйғыр*. Все эти крупные уруу в свою очередь, делятся на мелкие уруу и родовые подразделения.

Актуальность.

Изучение родовой структуры и родовых групп способствует исследованию этногенеза различных народов, их миграционных процессов, а также позволяет проследить влияние исторических событий на формирование этнических общностей. Кроме того, анализ данной проблемы помогает выявить факторы, способствующие ослаблению традиционных родовых связей в условиях глобализации, а также прогнозировать будущее этнических сообществ и их культурных традиций.

Материалы и методология. Материалы.

В работе использованы опубликованные и неопубликованные материалы, материалы рукописного фонда Фундаментальной библиотеки Каракалпакского отделения АН РУз, материалы фонда отдела этнографии Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук ККО АН РУз, а также авторские полевые этнографические материалы, литература из личной библиотеки авторов.

Методология.

Исследование базируется на принципах критической интерпретации источников, систематизации и сравнительного анализа данных, на принципах историзма и объективизма. В статье использованы описательный и сравнительный методы, метод системного подхода. Кроме них использованы эмпирические методы этнографической науки – интервьюирование, анкетирование и личное наблюдение.

Наблюдение и обсуждение.

Ранние упоминания о *қоңыратах* можно встретить в сведениях Рашид ад-дина, приводимые в «Шейбаниаде» и особенно в книге «Родословное древо тюрков» Абульгази [1]. В книге Абулгази «Родословное древо тюрков» говорится, что был человек из рода Киян, у него было три сына. Старший – Жорлық мерген (стрелок из лука), второй – Кабай Шере, третий – Табудай. У Жорлық мергена был сын *Қоңырат*. Весь Конгратский народ происходил от него [2].

М.С.Муқанов в своей книге «Этнический состав и расселение казахов среднего жуза», приводит рассказ Рашид ад-дина, в котором говорится о появлении трех родоначальников различных родов *қоңырата* от «Золотого сосуда». «Первый сын – Джурлук-мерген. Он предок тех племен, которые в настоящее время относятся к *Қоңыратам*. Второй сын – Кубай Ширэ. У него было два сына – Икирас и Олкунут. Третий сын – Тусубу-Дауд. Он имел двух сыновей – Каранута и Кунклиута [3].

Н.А.Аристов, анализируя проблему происхождения племени конграт, приводит примеры из разных источников: «Конграты есть племя монгольское. По Рашид-аддину, хонкираты составляли пять тысяч из 129 тысяч войска Чингиз-хана; их дочери выдавались в замужество за сыновей и внуков завоевателя. Вероятно, часть четырех тысяч, данных Джучию отцом, состояло из конгратов; они, несомненно, имели большое значение при дворе джучидов и в управлении подвластными народами». Далее Н.А.Аристов, приходит к выводу, что «все это делает понятным образование в уделе джучиевом, в кипчакской орде, союза местных тюркских родов с именем конграт, полученным, конечно, вследствие возникновения его под главенством джучидских конгратов. Часть этого союза, и с нею, вероятно, все кровные конграты, ушли с Шейбанидами в Маверанахр...» [4]. Конграты, ушедшие в Мавераннахр, стали одним из компонентов каракалпакского народа [5].

По поводу наименования «Қоңырат», существуют различные варианты о его происхождении. Среди каракалпаков и узбеков широко распространено объяснение происхождения наименования «қоңырат» от тюркского «конгыр-ат» - рыжая, гнедая лошадь. Вместе с тем в народной памяти каракалпаков существует объяснение наименования «қоңырат», по которому данное название означает «бурый конь» («қоңыр ат») [6]. А по некоторым данным *Қоңырат* означал «черный ворон» [7].

Наверное, все эти объяснения, о происхождении наименования *Қоңырат*, это позднейшее осмысление этого названия, происхождение которого, было забыто и стало непонятно народу, после чего, каждый, по-своему, старается объяснить происхождение самого названия.

По данным Левшина, конгратское поколение, входившее в состав Большой орды казахов, составляет следующие уруу: *байларджандар, уразгельды, кульджегач, бочман, томбулат, яманбай, куракуся, этимляр, куюшкансыз* [8]. Сурхандарьинские *Қоңыраты* делились на следующие уруу: Вахтамғали, Қўштамғали, Қонжигали, Айинни (или Айинли) и Тортувли. В свою очередь эти уруу делились на мелкие родовые подразделения [9]. Из работы К.Бердикулова «Қўнғиротлар» [10] видно, что название родовых подразделений, который входит только в состав уруу Вахтамғали почти полностью совпадают с каракалпакскими родоплеменными группами. Несовпадение родового состава қоңыратов казахов с каракалпакскими и узбекскими қоңыратами А.Маликов отмечает так, «вероятно, что узбекские и каракалпакские қоңыраты сформировались главным образом на территории Мавереннахра и соседних с ними регионах на основе местных родовых групп, отличных по родовому составу от Қоңыратов Дашти-Кипчака» [11]. В свою очередь Т.А.Жданко, анализируя родовые названия казахского племени *Қоңырат*, пишет, что они не совпадают с каракалпакскими *қоңыратами*. И вместе с тем она предполагает, что «находясь в близком соседстве с теми каракалпаками- *қоңыратами*, которые жили в бассейне Сырдарьи, они, возможно, были объединены при монголах в общую территориальную (административную и военную) единицу, возглавленную правителем из среды монголов-*Қоңырат*, следствием чего и явилось общее племенное название» [12].

По данным родословной разных племенных групп *қоңыратов* у каракалпаков трудно найти сведения о происхождении уруу *қоңырат*, так как большинство данных в схемах генеалогий не превышают 6-7 колен родословной, но те, которые превышают, являются не реальными, так как они основаны на разных преданиях и легендах. Есть стремление довести «цепь» своих генеалогий до легендарного предка (родоначальника) данного уруу.

В разных источниках имеются данные, что предком *қоңыратов* является *Майқы бий*. Например, в произведении каракалпакского поэта XIX века Бердаха “Шежире” – ценном историко-этнографическом источнике, приведены сведения о родоплеменной структуре каракалпаков, в нем частности, говорится:

«Уран мүйтенов «Ақ-шолпан»,
Уран қиятов «Арыұхан»
От Майқы пошли конграты
Они (все) соединились [13].

В генеалогических преданиях сурхандарьинских *қоңыратов* отражаются, что общим предком *қоңыратов* являются *Қоңырат* ота или Кунгур бий [14].

В своей работе Л.С.Толстова [15] приводит сведения А.Д.Гребенкина, о том, что каракалпаки, живущие на среднем Зарафшане, делятся на три крупных отделения: *кунград-каракалпак, кипчак-тай-каракалпак и уйшун-митан-каракалпак* и что эти отделения, в свою очередь, делятся на целый ряд «подотделений» (всего 25). Вызывает большой интерес те из них, которые характерны приаральским каракалпакам. Так, в отделение *кунград* входят подразделения *карамуин, ачамайлы, иргаклы* [16], как и у амударьинских каракалпаков. В этой работе Л.С.Толстова еще раз подтверждает тот факт, что сложная родоплеменная структура, которая присуща каракалпакам,

проживающим в современном Каракалпакстане, у ферганских и самаркандских каракалпаков утрачена. Некоторые названия родоплеменных групп каракалпаков Самаркандской области встречаются и среди каракалпаков низовьев Амударьи, но отличаются по количеству.

Наиболее распространенными родоплеменные подразделения каракалпаков Самаркандской области были *конграт* и *муйтен*. Также приводятся такие родоплеменные группы, как *ктай*, *кыпчак*, *кенегес*, *мангыт*, *кара-мойын*, *ашамайлы*, *балгалы*, *ыргаклы*, *кият* и др. [17]. Здесь *кара-мойын*, *ашамайлы*, *балгалы*, *ыргаклы*, *кият* приводится в отдельности от кунграт, тогда как в родовой структуре амударьинских каракалпаков они находятся в составе кунграт.

В последнее время, большинство информаторов, знают только название своего *уруу* входящий в состав *қоңырат*, свою принадлежность к *арысу* или отделению в большинстве случаев не указывает. Это говорит о том, что название более крупных *уруу*, постепенно теряют свое применение в быту. В настоящее время во многом применяется, и хорошо помнят, название более мелких родовых подразделений.

Очень ценными являются представления людей о происхождении своего *уруу*, который входит в состав *арыса* «*Қоңырат*». Некоторые название родовых подразделений не отражены в вышеуказанной таблице, приведенной в книге Т.А.Жданко, так как в ходе Каракалпакской этнографической экспедициях 40-х годов, не был обследован весь район Каракалпакии. Подтверждением этому может быть данные в книге Жданко Т.А., в котором пишет, что «... число мелких подразделений – *көше*, не поддается учету, так как это мельчайшие локальные группы, наименование которых можно выявить обычно лишь непосредственно в местах их обитания, в каждом ауле *көше*, как правило, различны» [18].

Например, в таблице, приведенной в работе Т. А. Жданко, не отражены не только более мелкие родовые подразделения, как *көше*, но и *тийре* в составе арыса кунграт [19]. Например, *уруу баймақлы*, согласно нашим сведениям, делится на шесть *тийре*: *жақанай*, *айыс*, *саспақ*, *үйеш*, *найман*, *тоңмойын* [20], а *тийре үйеш*, в свою очередь делится на два *көше*: *полатқараған*, *оқиықараған* [21]. В вышеупомянутой таблице [22], отмечены только два подразделения *уруу баймақлы*: *үйеш* и *саспақ*. Как видим, некоторые названия родовых подразделений в данной таблице не отражены.

Здесь уместно привести еще один пример. В состав *арыса қоңырат* входит *уруу қолдаулы*, который делится на 16 родовых подразделений. По словам информанта Бердимуратова Медетбая [23] (1933 г.р, из *уруу қолдаулы*, Муйнакский район), *көше ишанқараған*, которому он принадлежит, не входит ни в одно из этих 16 *уруу*, составляя отдельную ветвь, напрямую входящую в *уруу қолдаулы*. Были выявлены и другие *көше* в составе *уруу қолдаулы*: *бийқараған*, *үлкенбөрик*, *бөгежсейли*, *кийикбай*, *казбекшиқараған*, *желқараған*, *айтекеқараған*, *есатиықараған*, *ғайытқараған* и др. Следует отметить, что почти все перечисленные мелкие родовые подразделения характерны исключительно для арыса қоңырат. Кроме того, термин «*қараған*» употребляется только в отношении *уруу*, входящих в состав этого же арыса.

Также в качестве примера, приведем *уруу ыргаклы*, представители этого *уруу*, жившие в районе Қанлыкөл, не употребляют наименование *тийре*: *Атанай*, *Ешкили*, *Байбура*, *Сарытон* входившее в состав *уруу Ыргаклы*, а в Караузякском районе, *Қаракөл АПЖ*, *уруу Ыргаклы*, делится на все четыре *тийре*, которое хорошо помнят и знают предание об их происхождении (для примера, ниже приведены, предания о происхождении этих родовых подразделений). *Көше* – мелкое родовое подразделение, во многом имена людей [24].

Информатор Тилепберген Акназаров из Караузякского района, *Қаракөл АПЖ*, *ауыл Ыргаклы* 1938 г.р., *уруу ыргаклы*, *тийре сарытон*, рассказал предание о происхождении названия всех четырех *тийре*. Согласно его легенду, о происхождении *тийре* атанай гласит, что «в прошлом, - рассказывает информатор Тилепберген Акназаров – молодой парень из *ауыла Ыргаклы*, *уруу* тоже *Ыргаклы*, был влюблен в одну девушку, тоже из того же *уруу*. Обычно лица, принадлежащие одному и тому же *уруу*, не вступали в брак даже в том случае, если они не входили в состав различных подразделений этого *уруу* – *тийре*. Соплеменники были против их брака. Но было

поздно, и они скрытно женились. Узнав об этом, соплеменники по поручению аксакалов изгнали их двоих из *аўыла* (потому что это, запятнало бы честь *уруу* и это было не позволительно). Молодые стали жить вдвоем отдельно. Позже от них родились дети, число, которого сейчас достигло до целого *аўыла* и живут отдельно от других родов. Но, значение самого слова «*Атанай*» точно не известно».

Предание о происхождении слова «*Ешкили*» объясняется так: - «у одного бая было много козлов (козёл – ешки), и соплеменники стали его называть «*Ешкили*», который является родоначальником данного *тийре*».

«*Сарытон*» - (*Сары* – жёлтый, *тон* – тёплая зимняя одежда из овечьей шкуры). «В прошлом «*Сарытон*» был из самых ценных одежд и не всякий мог позволить себе одевать его. Один состоятельный человек всегда одевал «*Сарытон*» и люди, точнее женщины из другого *аўыла*, называли этот *аўыл*, в котором жил этот богач, *аўыл сарытона (сарытоннын аўылы)*».

Весьма интересно предание о происхождении названия *тийре «Байбура»*. «Один казах со своим верблюдом приехал в *аўыл ырғақлы*. Однажды, житель этого *аўыла* украл верблюд того казаха. Казах не мог найти верблюда во всем *аўыле*. И в один день казах в пепле дома вора нашел кость колен верблюда (колена верблюда называется – *бура*). Взяв кость, вместе с вором казах пошел к *қазы* и просил его наказать вора. Тогда хитрый вор попросил у казаха кость, взяв его в руки, сразу проглотил эту кость. Удивленный *қазы* сразу прогнал их обоих, сказав казаху, что этот вор (*ырғақлы*) мог бы проглотить их обоих тоже» [25].

Информатор Арзиев Сапар из Караузякского района рассказал нам интересное предание, связанное с численностью *уруу Теристамгалы*. «Был у нас предок Баракбий. Однажды он возвращался из Хивы, решив с ханом вопрос о налогах. Тогда *уруу теристамгалы* состоял из 28 семей. Придя, домой, он хотел хорошенько выспаться, в своей юрте (*қаруй*). Вдруг, с виду странный парень (был сыном известного ишана) на коне с одной стороны начал взбешенно бит с прутком все дома (*қаруй*) снаружи. Когда он бил *қаруй* Баракбия, Баракбий нетерпеливо вышел из своего юрта, и сразу же приказал своим соплеменникам схватит и завязать его. Потом он велел наказать его, бить прутком. Тогда аксакалы *аўыла* остановили его и сказали ему, что этот парень сын известного ишана. Баракбий сразу развязал парня, просил прощения, у этого парня, и поехал, просит прощения, у ишана. Тогда ишан отец того парня сказал: я просто скажу одно, что ваш *уруу* никогда не дошел до 10-ти семей (*Он үйге жетпегейсиз!*). После этой кары, в настоящее время, нигде не найдешь сидящих в одном месте, много семей, из рода *теристамгалы*» [26].

В работе «Узбеки дельты Амударьи» К.Л.Задыхина отмечает, что у узбеков Кунградского района, раньше существовала строгая система родовой структуры, которая на сегодняшний день практически утрачена.

Родовая структура узбеков Хорезма состояло из 4-х тупэ:

1-тупэ: уйгур-найман; 2-тупэ: конграт-кият; 3-тупэ: нукуз-мангыт; 4-тупэ: канглы-кыпчак [27].

Однако парность кунграт-кият в бытовавшей в XIX столетии номенклатуре родовой генеалогии уже была утеряна, и кият продолжал существовать, но отдельно, вне указанных тупэ. В свою очередь племя конграт также состоял из 4-х более мелких тупэ:

Конграт: 1-кок-узек; 2-балгалы; 3-ашамайлы; 4-канджыгалы [28]. А эти мелкие тупэ также разделились на еще более мелкие родовые группы, но количество их в каждом были по разному.

К.Л.Задыхина пишет, что «узбеки на севере и узбеки на юге отличаются друг от друга. На юге узбеки рода (*уруу*) не помнят. Это произошло потому, что на юге они жили разбросанно, в разных местах, а кунградские узбеки (Кунградский район Каракалпакстана - Д.М.) всегда жили в одном месте, имели четыре основных деления – *тупэ*, имели своих *биев*, поэтому и сохранили больше родовые названия и помнят, к какому роду принадлежат» [29]. Подтверждением тому служат сведения из работы «Территория и население Бухары и Хорезма»: «Среди помнящих свое племенное происхождение узбеков низовьев Амударьи на первом месте по численности стоят кунградовцы», зарегистрированные в Кунградском районе Каракалпакстана: *канджигали*,

балгалы, қазаяқлы и ачамайлы [30]. Вместе с тем, К.Л.Задыхина констатирует, что «в настоящее время, однако, и у северных узбеков признание родовой принадлежности теряет свое прежнее значение, родовые названия все больше забываются» [31]. По нашим наблюдениям также стало ясно, что узбеки Кунградского района Каракалпакстана из племени Кунград не придают особого значения знанию своего рода. При знакомстве они обычно между собой не спрашивают «уруў», и при заключении брака они не уделяют особого внимания, на его значение. Знают только название уруў, почти все, с исключением некоторых престарелых людей, не знают историю его происхождения, его подразделения, или название большого уруў в которую они входят. Но чувство родственных связей, все-таки внутри определенной уруў, существует. Интересны мнения самих информаторов, которые считают, что родовые группы узбекских кунградов на самом деле это те же родовые группы, что и у каракалпаков. Схожесть названий родовых групп кунградских узбеков и каракалпаков может быть связана с тем, что эти названия заимствованы друг у друга или представители этих родовых групп имеют общее происхождение. «Возникновение многих родо-племенных структур связано с теми или иными политическими и военными событиями, и это обуславливало в бурное время войн, конфликтов, миграций народов в древности и средние века большую динамичность и подвижность отдельных этнических групп. Именно поэтому родо-племенные структуры многих сложившихся в средневековые тюркоязычных народов включают в себя сходные этнонимы разного уровня» [32].

Заключение.

В заключение можно отметить, что представители уруў, входящие в состав арыса Қоңырат, в определённой степени выделяют себя среди представителей уруў арыса «Он төрт уруў», что проявляется в различиях в восприятии и этническом самосознании. Одним из показателей этого явления является характер их расселения. Так, «кунградцы» преимущественно проживают в северной части Каракалпакии и на левом берегу Амударьи. В историческом контексте родовые группы Қоңырат также демонстрировали территориальную дифференциацию: отделение Шүллік традиционно расселялось в северных районах Каракалпакии, вблизи Аральского моря, а отделение Жаўынғыр – на левом берегу Амударьи.

Список использованной литературы:

1. Муканов М.С. «Этнический состав и расселение казахов среднего жуза». Алма-ата. 1974 стр. 58
2. Әбілғазы. Түрк шежіресі. Алма-ата. 1991. стр. 40
3. Муканов М.С. «Этнический состав и расселение казахов среднего жуза». Алма-ата. 1974 стр. 59
4. Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек, 2003. стр. 190-191
5. Муканов М.С. «Этнический состав.... стр. 62
6. Давлетияров М. Полевые записи № 7,15.... за 2007. № 3,5,9 за 2008.
7. Маликов А.М. К вопросу о происхождении кунградов. Вестник КК отд. АН Уз. №1 2008. стр. 61
8. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз кайсацких, орд и степей. Алма-ата. 1996. стр. 291
9. Бердиқулов К. Кунгиротлар. Т. 1999. 10 б.
10. Бердиқулов К. Кунгиротлар. Т. 1999. 10-13 б.
11. Маликов А.М. К вопросу о происхождении кунградов. Вестник КК отд. АН Уз. №1 2008. стр. 63
12. Жданко Т.А. «Очерки исторической этнографии каракалпаков». М..Л.1950. 119
13. «Шежире» Бердаха. Подстрочный перевод У.Кожурова, рукопись ин-та этнографии АН СССР, стр. 79
14. Бердиқулов К. Кунгиротлар. Т. 1999. 10 б.

15. Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX - начале XX века. - Нукус-Ташкент, 1963. - С. 39-41
16. Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX - начале XX века. - Нукус-Ташкент, 1963. - С.40
17. Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX - начале XX века... С.41
18. Жданко Т.А. «Очерки исторической этнографии каракалпаков». М.Л.1950. с.39
19. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. - М.Л., 1950. - С.39
20. Давлетияров М. Полевые записи № 35 за 2009 г.
21. Давлетияров М. Полевые записи № 13, 15, 19 за 2007 г.
22. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. - М.Л., 1950. - С.39
23. Давлетияров М. Полевые записи № 68 за 2007 г.
24. Некоторые названия даны женицинами, так как по традиции они не могут называть прямо имена родственников по мужу. Поэтому она придумывала подходящее и удобное для нее имя или прозвище (лакан) Напр. «ешили» и т.д.
25. Давлетияров М. Полевая запись автора №88 за 2007 г.
26. Давлетияров М. Полевая запись автора №3 за 2008 г.
27. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 гг. - М., 1952. - Т.1. - С. 336
28. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 гг. - М., 1952. - Т.1. - С. 338
29. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 гг. - М., 1952. - Т.1. - С. 333
30. Территория и население Бухары и Хорезма. 2- часть. Хорезм. - Т., 1926. - С. 96-97.
31. Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи... С. 333
32. Толстова Л.С. Исторические предания южного Приаралья. - М.: Наука, 1984. - С. 6

References:

1. Mukanov M.S. «Etnicheskiy sostav i rasselenie kazakhov srednego zhuza» Alma-ata. 1974 str. 58
2. Abilʼazy. Tyrk shezhiresi. Alma-ata. 1991. str. 40
3. Mukanov M.S. «Etnicheskiy sostav i rasselenie kazakhov srednego zhuza» Alma-ata. 1974 str. 59
4. Aristov N.A. Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tiurkskikh plemen. Bishkek. 2003. str. 190-191
5. Mukanov M.S. «Etnicheskiy sostav.... str. 62
6. Polevye zapisi № 7,15.... za 2007. № 3,5,9 za 2008.
7. Malikov A.M. K voprosu o proiskhozhdenii kungratov. Vestnik KK otd. AN Uz. №1 2008. str. 61
8. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz kaisatskikh, ord i stepei. Alma-ata. 1996. str. 291
9. Berdiqulov K. Kungirotlar. T. 1999. 10 b.
10. Berdiqulov K. Kungirotlar. T. 1999. 10-13 b.
11. Malikov A.M. K voprosu o proiskhozhdenii kungratov. Vestnik KK otd. AN Uz. №1 2008. str. 63
12. Zhdanko T.A. «Ocherki istoricheskoi etnografii karakalpakov». M.L.1950. 119
13. «Shezhire» Berdakha. Podstrochnyi perevod U.Kozhurova, rukopis in-ta etnografii AN SSSR, str. 79
14. Berdiqulov K. Kungirotlar. T. 1999. 10 b.
15. Tolstova L.S. Karakalpaki za predelami Khorezmskogo oazisa v XIX - nachale XX veka. - Nukus-Tashkent, 1963. - S. 39-41
16. Tolstova L.S. Karakalpaki za predelami Khorezmskogo oazisa v XIX - nachale XX veka. - Nukus-Tashkent, 1963. - S.40
17. Tolstova L.S. Karakalpaki za predelami Khorezmskogo oazisa v XIX - nachale XX veka... S.41
18. Zhdanko T.A. «Ocherki istoricheskoi etnografii karakalpakov». M.L.1950. s.39
19. Zhdanko T.A. Ocherki istoricheskoi etnografii karakalpakov. - M.L., 1950. - S.39
20. Davletiiarov M. Polevye zapisi № 35 za 2009 g.
21. Davletiiarov M. Polevye zapisi № 13, 15, 19 za 2007 g.

22. Zhdanko T.A. Ocherki istoricheskoi etnografii karakalpakov. - M.L., 1950.- S.39
23. Davletiiarov M. Polevye zapisi № 68 za 2007 g.
24. Nekotorye nazvaniia dany zhenshchinami, tak kak po traditsii oni ne mogut nazyvat priamo imena rodstvennikov po muzhu. Poetomu ona pridumyvala podkhodiashchee i udobnoe dlia nee imia ili prozvishche (lakap) Napr. «eshkili» i t.d.
25. Polevaia zapis avtora №88 za 2007 g.
26. Polevaia zapis avtora №3 za 2008 g.
27. Zadykhina K.L. Uzbeki delty Amudari. // Arkheologicheskie i etnograficheskie raboty Khorezmskoi ekspeditsii 1945-1948 gg. - M., 1952.- T.1.- S. 336
28. Zadykhina K.L. Uzbeki delty Amudari. // Arkheologicheskie i etnograficheskie raboty Khorezmskoi ekspeditsii 1945-1948 gg. - M., 1952.- T.1.- S. 338
29. Zadykhina K.L. Uzbeki delty Amudari. // Arkheologicheskie i etnograficheskie raboty Khorezmskoi ekspeditsii 1945-1948 gg. - M., 1952.- T.1.- S. 333
30. Territoriia i naselenie Bukhary i Khorezma. 2- chast. Khorezm. - T., 1926.- S. 96-97.
31. Zadykhina K.L. Uzbeki delty Amudari... S. 333
32. Tolstova L.S. Istoricheskie predaniia iuzhnogo Priaralia. – M.: Nauka, 1984.- S. 6

А.А. Акиол ¹, Б.С. Сиздинов ^{*2}, М.Гурсой ³

¹ Профессор, Анкара Хаджи Байрам Вели Университеті, Көркем өнер факультеті, Мәдени мұраны қорғау және қалпына келтіру бөлімі, Тарихи материалдарды зерттеу және қорғау зертханасы (МАКЛАБ). Анкара қ., Түркия, E-mail: aliakinakyol@hbv.edu.tr

² PhD, доцент. Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан, E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

³ PhD, доцент. Қожас Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология-ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан, E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

САЗ ЫДЫС БӨЛІКТЕРІНЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН ПЕТРОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ НӘТИЖЕСІ (КҮЛТӨБЕ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

2024 жылы Күлтөбе қалашығының цитадел бөлігінде археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. зерттеу жұмыстары барысында 3 құрылыс қабаты аршылып, көптеген саз ыдыс бөліктері жинақталды. Қазіргі таңда жаратылыстану ғылымы саласының зерттеу әдістеріне сүйене отырып, саз ыдыстардың жасалу технологиясын, күйдіру темпратурасы, сазының химиялық құрамын, шикізаттың алынған орнын және т.б. ерекшеліктерін анықтау мақсатында петрографиялық талдаулар жұмыстары жүргізілуде. Бұл зерттеу әдісі саз ыдыстарды пәнаралық негізде зерттеудің озық үлгісі болып табылады. Күлтөбе қалашығында 2024 жылы жүргізілген зерттеулер барысында алынған саз ыдыстар арасынан он данасына Түркия Республикасының Анкара қаласындағы REDEVIO AR-GE Bilgi ve Operasyon Teknolojileri және Тарихи материалдарды зерттеу және консервациялау (МАКЛАБ) зертханаларында петрографиялық талдау жұмыстары жүргізілді. Саз ыдыс бөліктерін құжаттау жұмыстары аясында олардың түстері сандық түсті өлшегіш (хромометр) арқылы, ал қалыңдығы сандық қалыңдық өлшегіш (thicknessmeter) арқылы анықталды. Петрографиялық зерттеулер барысында үлгілердің петрографиялық ерекшеліктері жұқа кесінділері арқылы оптикалық микроскопиялық талдау көмегімен, ал олардың химиялық құрамы поляризацияланған рентген флуоресценциясы XRF және SEM-EDX талдау әдістерімен зерттелді. Талдау нәтижесінде саз ыдыстардың күйдіру дәрежесі, қалыңдығы және химиялық құрамы анықталып, шикізат көзінің орны жайында (саздың алынған жері) тұжырым жасалынды.

Кіліт сөздер: Келес, Күлтөбе, саз ыдыс, петрография, қалашық, орта ғасыр

Алғыс: Мақала AP19678134 «Келес өңірінде орналасқан ежелгі Күлтөбе қалашығында археология-лық және пәнаралық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды.

Акиол А.А. ¹, Сиздигов Б.С. *², Гурсой М. ³

¹ Профессор, университет Хаджи Байрама Вели, факультет изящных искусств, кафедра охраны и реставрации культурного наследия, Лаборатория исследования и охраны исторических материалов (MAKLAB). Анкара, Турция, e-mail: aliakinakyol@hbv.edu.tr

² PhD, доцент, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан, E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

³ PhD, доцент, Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии, Туркестан, Казахстан, E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

РЕЗУЛЬТАТЫ ПЕТРОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ФРАГМЕНТОВ ГЛИНЯНОЙ ПОСУДЫ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ КУЛТОБЕ)

Аннотация

В 2024 году были проведены археологические научно-изыскательные работы на цитадели городища Култобе. В ходе изыскательных работ были вскрыты 3 строительных горизонта, был собран большой объем фрагментов керамики. В настоящее время на основе методов исследования в области естественных наук проводятся петрографические анализы с целью определения технологии изготовления глиняной керамики, температурой обжига, химического состава глины, места получения сырья и др. Этот метод исследования является передовым примером междисциплинарного изучения глиняной керамики. По итогам исследования 2024 года на городище Култобе были отобраны образцы 10 глиняной керамики для проведения петрографического анализа в лабораториях REDEVIO AR-GE Bilgi ve Operasyon Teknolojileri и исследования и консервации исторических материалов (MAKLAB) в Анкаре, Турецкая Республика. В рамках работ по документированию фрагментов глиняной керамики, их цвета определялись с помощью цифрового цветомера (хромаметра), а толщина определялась с помощью цифрового толщиномера (thicknessmeter). В ходе петрографических исследований петрографические особенности образцов изучались с помощью оптического микроскопического анализа через тонкие срезы, а их химический состав-методами анализа поляризованной рентгеновской флуоресценции XRF и SEM-EDX. По результатам анализа были определены степень обжига, густота и химический состав глиняной керамики и сделаны выводы о месте источника сырья (месте получения глины).

Ключевые слова: Келес, Култобе, глиняная посуда, петрография, городище, средневековье.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках научного проекта AP19678134 «Проведение археологических и междисциплинарных исследования на древнем городище Култобе расположенном в Келеском регионе».

Akyol A.A. ¹, Sizdikov B.S. ^{*2}, Gursoy M. ³

¹ Professor, Hacı Bayram Veli University, Faculty of Fine Arts, Department of Conservation and Restoration of Cultural Heritage, Laboratory for Research and Conservation of Historical Materials (MAKLAB). Ankara, Turkey, e-mail: aliakinakyol@hbv.edu.tr

² PhD, Assoc.Prof. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, e-mail. bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan

³ PhD, Assoc.Prof. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, e-mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz
Turkistan, Kazakhstan

RESULTS OF PETROGRAPHIC ANALYSIS OF POTTERY FRAGMENTS (BASED ON MATERIALS FROM KULTOBE)

Abstract

In 2024, archaeological research works were carried out at the citadel of the Kultobe settlement. In the course of survey work, 3 construction horizons were uncovered and a large volume of ceramic fragments was collected. At present, petrographic analyses are carried out on the basis of research methods in the field of natural sciences in order to determine the technology of clay ceramics production, firing temperature, chemical composition of clay, place of raw materials obtaining, etc. The research method is an advanced example of the advanced research in the field of natural sciences. This research method is an advanced example of interdisciplinary study of clay ceramics. As a result of the 2024 study, 10 clay pottery samples were collected from the Kultobe site for petrographic analysis at the REDEVIO AR-GE Bilgi ve Operasyon Teknolojileri and Historical Materials Research and Conservation (MAKLAB) laboratories in Ankara, Republic of Turkey. As part of the documentation work of the clay pottery fragments, their colors were determined using a digital color meter (chromameter) and their thicknesses were determined using a digital thicknessmeter. During petrographic studies, the petrographic features of the samples were studied by optical microscopic analysis through thin sections, and their chemical composition was studied by XRF and SEM-EDX polarized X-ray fluorescence analysis. The results of the analysis were used to determine the degree of firing, density and chemical composition of the clay ceramics and to draw conclusions about the source of raw materials (the place of clay production).

Keywords: Keles, Kultobe, pottery, petrography, settlement, Middle Ages

Gratitude: The article was prepared on the basis of the scientific project AP19678134 «Carrying out archaeological and interdisciplinary research on the ancient settlement of Kultobe located in the Keles region».

Кіріспе.

Петрографиялық талдаулар археология ғылым саласында маңызды зерттеулердің бірі ретінде кеңінен қолданылады. Бұл әдіс жер қыртысының химиялық және минералдық құрамын терең зерттеп, табиғи материалдардың құрылымдық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Жәдігерлер мен құрылыс материалдарын петрографиялық тұрғыдан зерттеу арқылы олардың құрамындағы минералдар, микроқұрылымдар және технологиялары туралы маңызды деректер алуға болады. Мысалы, саз ыдыстардың құрамын зерттеу арқылы олардың қай жерде дайындалғаны, қандай шикізаттар қолданылғаны және қалай өндірілгені туралы нақты ақпарат алуға болады. Тас құралдардың петрографиялық анализі, өз кезегінде, ол тастардың қай жерлерден алынғанын анықтауға көмектеседі.

Петрографиялық талдаулар мәдениетаралық байланыстарды және халықтардың өзара ықпалдастығын анықтауға да мүмкіндік береді. Егер белгілі бір материалдардың құрамындағы

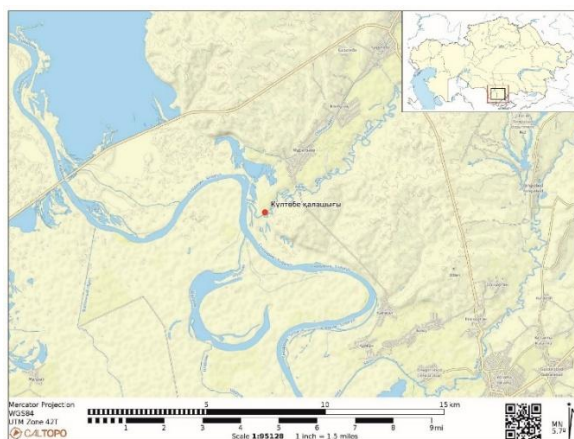
минералдар мен тастардың бір-біріне ұқсастығы байқалса, онда ол сол уақыттағы түрлі мәдениеттердің бір-бірімен қарым-қатынасы немесе ортақ шаруашылық әрекеттерін айғақтайды. Сонымен қатар, петрографиялық таладулар археологиялық ескерткіштердің хронологиясын нақтылауға да ықпал етеді. Егер белгілі бір минералдық құрам немесе өңдеу тәсілі белгілі бір кезеңде ғана қолданылған болса, онда бұл әдіс археологтарға тарихи жәдігерлердің нақты уақытын белгілеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі замандағы петрографиялық талдау әдістері жоғары деңгейде дамып, жаңашыл құралдар мен әдістердің көмегімен зерттеулерді тереңдетуге және нақты нәтижелер алуға жол ашуда. Бұл археологияның басқа ғылымдармен, әсіресе геология, химия және физика салаларымен байланысын арттырады. Сонымен қатар әртүрлі табиғи және мәдени факторларды зерттеуге мүмкіндік береді.

Саз ыдыстарды петрографиялық әдіспен талдау Қазақстан археологиясында соңғы жылдары кеңінен қолға алына бастады. Мақалада 2024 жылы Келес өзенінің төменгі ағысындағы Күлтөбе қалашығынан табылған саз ыдыс бөліктеріне жүргізілген петрографиялық талдаулардың нәтижесі келтірілген. Мұндай зерттеулер арқылы әр бір өңірдегі саз ыдыстардың химиялық құрамының мәліметтер қоры қалыптасып, сол мәдениеттің саз ыдыстарды өндірудегі жергілікті жетістіктері мен мәдениеттер арасында жасаған қарым қатынасы және т.б. ерекшеліктері айқындала түседі.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың материалдарын 2024 жылы Күлтөбе қалашығына табылған саз ыдыс бөліктері құрайды. Мақаланың теориялық бөлімінде қалашықтың географиялық орналасуы қарастырылып, зерттелу тарихына қысқаша шолу жасалған. Саз ыдыс бөліктерінің элементтік құрамы поляризацияланған энергия таратушы рентген флуоресценциясы (PED-XRF) әдісімен анықталды (Сурет 4 және Кесте 4) [22]. Талдау жасалатын үлгілер агат ыдысында ұнтақталып, 32 мм дискілерге престелді. Әрбір диск XRF талдауында қолданылатын химиялық заттармен (waxes) араластырылып, құрылғыға орналастырылды. Бұл зерттеуде X-LAB 2000 моделі PED-XRF спектрометрі қолданылды. X-LAB 2000 PED-XRF спектрометрі 11-ші реттік натрийден (Na) 92-ші реттік уранға (U) дейінгі элементтерді анықтай алады. Құрылғының анықтау шегі ауыр элементтер үшін 0,5 ppm, ал жеңіл элементтер үшін 10 ppm құрайды. Жоғары температурадағы (950°C) массалық жоғалту (LOI) нәтижесінде литий, бор және фтор элементтері анықталмайды. Талдау барысында негізгі және қосымша элементтер пайызбен (%), ал із элементтер ppm (млн-да бірлік) бірлігінде өлшенді. Зерттеуде USGS (АҚШ Геологиялық Қызметі) стандарттары және GEOL, GBW-7109, GBW-7309 эталондық материалдары қолданылды.

Күлтөбеден табылған саз ыдыстардың жасалу технологиясын зерттеу мақсатында SEM-EDX талдаулары жүргізілді. SEM-EDX талдауы Hitachi SU5000 электронды сканерлеуші электронды микроскопы (FE-SEM) көмегімен жүзеге асырылды. Талдаудан бұрын үлгілер LEICA ACE 200 құрылғысында алтынмен қапталды, осылайша олардың беткі қабаттары өткізгіштік қасиетке ие болды. Микроскоптың ажыратымдылығы 1.20 нм (30 кВ) - 3.00 нм (1 кВ), ал үлкейту диапазоны 30x - 1.500.000x (0,5 - 30 кВ) аралығында болды.

1-сурет. Күлтөбе қалашығының географиялық орны

Күлтөбе қалашығының географиялық орны

Күлтөбе қалашығы, Түркістан облысы, Келес ауданына қарасты Ғани Мұратбаев ауылынан 2 шақырым оңтүстікте, Келес өзенінің оң жағасындағы табиғи төбешіктің үстінде орналасқан (1-сурет) [1]. Географиялық координаты: N 4540702.838, E 467896.822, теңіз деңгейінен биіктігі – 234.000 м. Қалашықтың жалпы аумағы 8,5 гектар жерді алып жатыр. Жер бедерінен қалашықтың орны айқын байқалады. Қалашық ерте ортағасырлық қалалар секілді цитадель, шахристан және рабад бөліктерінен тұрады (2-сурет).

Ескерткіштің орналасқан аймақтың тарихи атауы «Келес даласы» деп аталуда. Келес даласы Ұлы Жібек жолының бойындағы маңызды аймақтардың бірі саналған. Себебі Сайрам және Шымкент қалаларынан Шаш (Ташкен) қаласына жолға шыққан керуен Келес даласынан өтетін болған. Бұған Келес даласында жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында анықталған 65 қала негіз болуда. Ал Шаш (Ташкен) қаласынан Отырар, Ясы қалаларына жолға шыққан керуен Келес даласы арқылы өтіп, Сырдария өзенін бойлай Үтіртөбе, Ақтөбе, Шаушықұмтөбе, Шардара, Сүскент, Байыркұм және т.б. қалалар арқылы Отырар және Ясы қалаларына жетіп отырған.

2-сурет. Күлтөбе қалашығының әуеден көрінісі

Күлтөбе қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары

Күлтөбе қалашығы Келес ауданындағы қаңлы кезеңіне жататын ескерткіштің бірі болып табылады. Бұл қалашықта 2017 жылы т.ғ.д., профессор А.Н.Подушкин зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Аталған зерттеуші бастапқыда қалашық маңында барлау жұмыстарын жүргізіп, топографиялық ерекшелігі мен қорғаныс жүйесі жайында мәліметтер жинақтайды. Сонымен қатар қалашықтың бетінде жатқан саз ыдыс бөліктерін жинап, бұларды алдын ала IV–VI ғасырларға мерзімдейді. Дәл осы жылы қалашықтың цитаделіне, оңтүстік төменгі бөлігіне, Келес өзенінің арнасына жақын жерге 2×2 метр көлемінде барлау кесіктерін салу арқылы зерттеген. Бұл қазба жер бетінен есептегенде 1,3–1,45 м тереңдікке дейін жүргізіледі. Нәтижесінде топырақ жамылғысының ерекшелігін анықтап көптеген саз ыдыс бөліктерін анықтаған. Зерттеуші табылған саз ыдыстардың өрнегін және ангобын негізге ала отырып бұларды VI–VIII ғасырларға мерзімдейді [2, 101]. 2017 жылы Тұран археологиялық экспедициясы т.ғ.д., профессор М.Елеуовтың жетекшілігімен Күлтөбенің цитаделінің өзен суы бұзып жатқан оңтүстік бұрышына қазба салды. Нәтижесінде қалашықтың құрылысына байланысты мәліметтер алынып ғылыми нәтижелер конференцияларда баяндалды [3, 196]. Көрсетілген жылдан кейін бұл қалашықта ешқандай археологиялық зерттеу жұмысы жүргізілмеді. Осыдан кейін қалашықтаң қоғаныс жүйесін, қоғамдық орындарын, жалпы құрылыс ерекшелігін, қалыптасуы мен құлдырау кезеңдерін анықтау мақсатында 2023 жылы зерттеу жұмыстары қайта қолға алынды. Бұл жылы қалашықты зерттеуге Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі,

Ғылым комитеті қаржылай қолдау көрсетті. Зерттеу жұмыстарына Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Археология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері Б.С.Сиздинов жетекшілік жасады. Зерттеу тобы 2024 жылы қалашықтың цитадел бөлігінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Қазба жұмысы барысында 3 құрылыс қабаты анықталып, көптеген саз ыдыс бөліктері алынды. Бұлардың 10 данасына Түркия Республикасының Анкара Хажы Байрам Вели университетінің REDEVIO AR-GE Bilgi ve Operasyon Teknolojileri және Тарихи материалдарды зерттеу және консервациялау (MAKLAB) және Анкара қаласындағы Анкара университетінің Жер қойнауын зерттеу орталығы (YEBİM) зертханаларында петрографиялық талдау жұмыстары жүргізіліп, химиялық құрамы жайында мәліметтер алынды. Бұл мәліметтер Күлтөбеліктердің саз ыдыс жасау әдісін, саздың шикізат көзін, технологиялық тұрғыдан жеткен жетістіктерін және т.б. ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

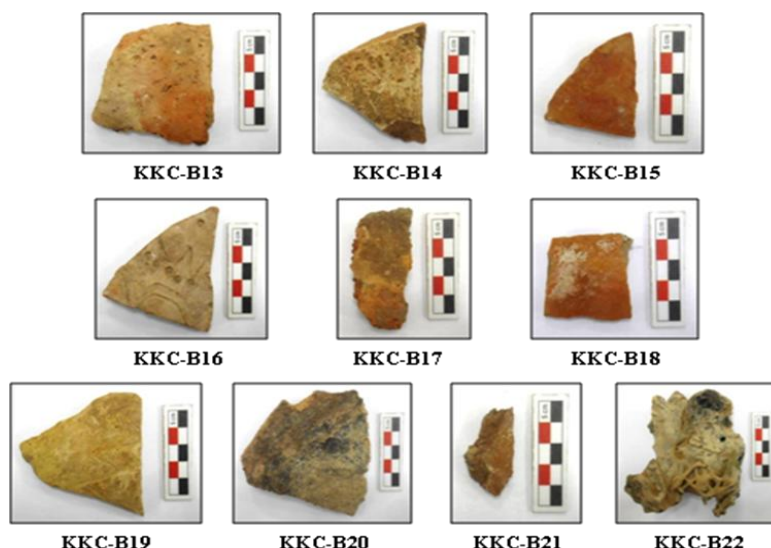
1-кесте. Күлтөбе қалашығынан алынған саз ыдыс бөліктері

Үлгілер, шифр	Мәдени қабат	Сипаттама	
ККС-В13	3	Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	саз ыдыс бөлігі
ККС-В14		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В15		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В16		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В17		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В18		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В19		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В20		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В21		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, сырсыз саз ыдыс бөліктері	
ККС-В22		Күлтөбе қалашығы, 2024 ж, шлак	шлак

Петрографиялық талдау нәтижесі.

Жалпы саз ыдыстар күйдіру процесінен өткендіктен, басқа материалдарға қарағанда өте аз бүлінуге ұшырайды. Сондықтан саз ыдыстарды жасаудың технологиясын анықтау мен ескерткішті мерзімдеу кезінде негізгі материалдардың бірі болып саналады. Осындай артықшылығының арқасында саз ыдыстар археологтар үшін ерекше ақпарат көзіне айналады [4; 5]. Саз ыдыстар негізінен саздан жасалғандықтан бұл олжаларға жасалатын петрографиялық зерттеулер де көбінесе минералдық және химиялық сипатта болады [6]. Соңғы жылдары батыс елдеріндегі археологтар арасында саз ыдыстарға петрографиялық талдау жүргізу әдісі кеңінен қолданыла бастады. Жоғарыда да атап өткеніміздей петрографиялық талдау арқылы саз ыдыстардың жасалған жері нақтылана түседі [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19].

2024 жылы Күлтөбе қалашығынан табылған саз ыдыс бөліктеріне петрографиялық талдаулар Анкара Хажы Байрам Вели университетінің REDEVIO AR-GE Bilgi ve Operasyon Teknolojileri және Тарихи материалдарды зерттеу және консервациялау (MAKLAB) және Анкара қаласындағы Анкара университетінің Жер қойнауын зерттеу орталығы (YEBİM) зертханаларында жүргізілді. Сондай-ақ, саз ыдыс бөліктеріне SEM-EDX талдаулар Анкара Йылдырым Бейазыт университетінің Орталық зерттеу зертханасы (AYBU MERLAB) базасында жүзеге асырылды. Күлтөбе қалашығынан табылған 10 дана саз ыдыс бөлігіне петрографиялық талдау жасалды. Петрографиялық талдау жүргізілмес бұрын саз ыдыс бөліктеріне визуалды түрде шолу жасалып, суретке түсіріліп, құжатталып және кодталды (Сурет 3 және Кесте 1).

3-сурет. петрографиялық талдау жасалынған саз ыдыс бөліктері

Саз ыдыс бөліктерінің қалыңдығы сандық қалыңдық өлшегіш құралымен, ал олардың түстері хромаметриялық (түсті анықтау) құрылғысымен анықталды. Түс талдаулары CIE Lab (Commission Internationale de L'Eclairage) стандартты түс жүйесі негізінде жүргізілді (2-кесте). Үлгілердің түс кодтарындағы (L) мәні түстің ашықтық деңгейін, (+a) мәні қызыл түстің қанықтығын, (-a) мәні жасыл түстің қанықтығын, (+b) мәні сары түстің қанықтығын, ал (-b) мәні көк түстің қанықтығын білдіреді.

2-кесте. Саз ыдыс бөліктерінің түстері (CIE Lab)

Үлгілер, шифр	L	a	b
ККС-B13	42,73	9,77	26,09
ККС-B14	39,08	10,10	27,09
ККС-B15	32,21	11,88	22,32
ККС-B16	34,04	7,53	19,13
ККС-B17	34,62	9,38	25,95
ККС-B18	28,49	4,71	15,20
ККС-B19	37,57	1,19	14,60
ККС-B20	35,09	11,32	23,10
ККС-B21	25,79	12,83	19,45
ККС-B22	32,63	-0,85	2,37
Орташа үлесі	34,23	7,79	19,53

Саз ыдыс бөліктерінің петрографиялық ерекшеліктері жұқа кесінділері арқылы поляризацияланған оптикалық микроскопия әдісімен зерттелді (Сурет 4 және Кесте 3). Оптикалық микроскопиялық талдаулар жүргізу үшін үлгілер сыртқы қабаттарынан ішкі құрылымына дейін барлық деңгейлерді көрсете алатындай арнайы шайырмен (арилдит) қатайтылып дайындалды. Үлгілер кескіш құралмен бөлшектеліп, микроскоптық пластиналарға бекітіліп, кейін қажетті қалыңдыққа дейін жұқартылып дайындалды [20; 21]. Үлгілерді талдау үшін төменгі және жоғарғы жарықтандырғышы бар LEICA Research Polarizan DMLP микроскопы қолданылды. Кесінділердің фотосуреттері микроскопқа қосылған Leica DFC280 сандық камерасы арқылы түсіріліп, "Leica Qwin Digital Imaging" бағдарламасы арқылы талдау жүргізілді. Үлгілердің матрицасы мен оны

құрайтын агрегаттардың көлемі, тау жыныстарының түрлері мен шығу тегі, жыныстар мен минерал түйіршіктерінің қатынасы "Point Counting Method" (нүктелік санау әдісі) бойынша анықталды.

3-кесте. Күлтөбе қалашығындағы саз ыдыс бөліктерінің петрографиялық ерекшелігі

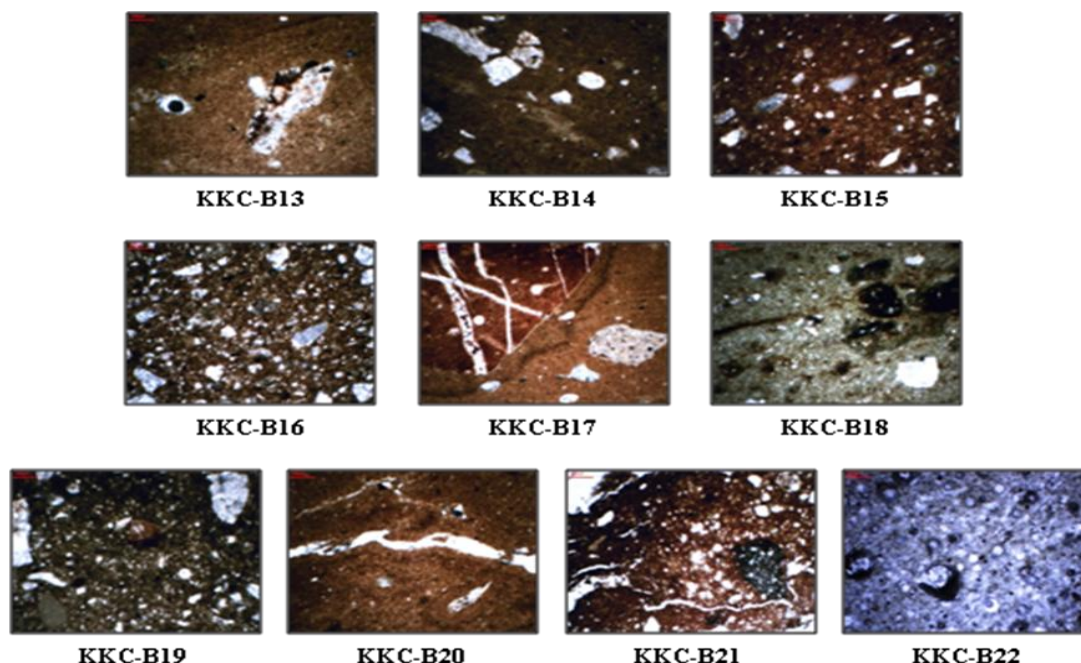
Үлгілер, шифр	T (°C)*	P (%)	МТА (%)	Құрмындағы қоспалардың көлемі***	Түйіршіктер мен Минералдар**	Қоспалардың түрі
ККС-В13 ККС-В17	900-950	5	15	ірі	Q,Ç,Pl,Py,B,Op	Сазды базальт
ККС-В14 ККС-В15 ККС-В16 ККС-В19	850-900	6	25	орташа	Q,Ç,Pl,Py,Ol,Op	
ККС-В18	850-900	7	20	орташа	Q,Pl,Py,Op	
ККС-В20	900-950	8	18	ірі	Q,Ç,Pl,Ks,B,Op	
ККС-В21	900-950	4	10	кіші	Q,Pl,Py,Op	
ККС-В22	750-800	3	5	кіші	Q,Ç,Ks,Sr,Op	сазтас

(*) Т: Күйдіру температурасы, Р: кеуектілігі, МТА: Матрицаның жалпы жиынтық қатынасы

(**) В: Базальт, Ç: Сланец, Кс: Халцедон, Оп: Мөлдір емес минералдар, Ол: оливин,

Pl: плагиоклаз, Py: пироксен, Q: Кварц, Sr: серицит

(***) кіші / орташа / ірі (mm) : <0,5 / 0,5-1,0 / >1,0

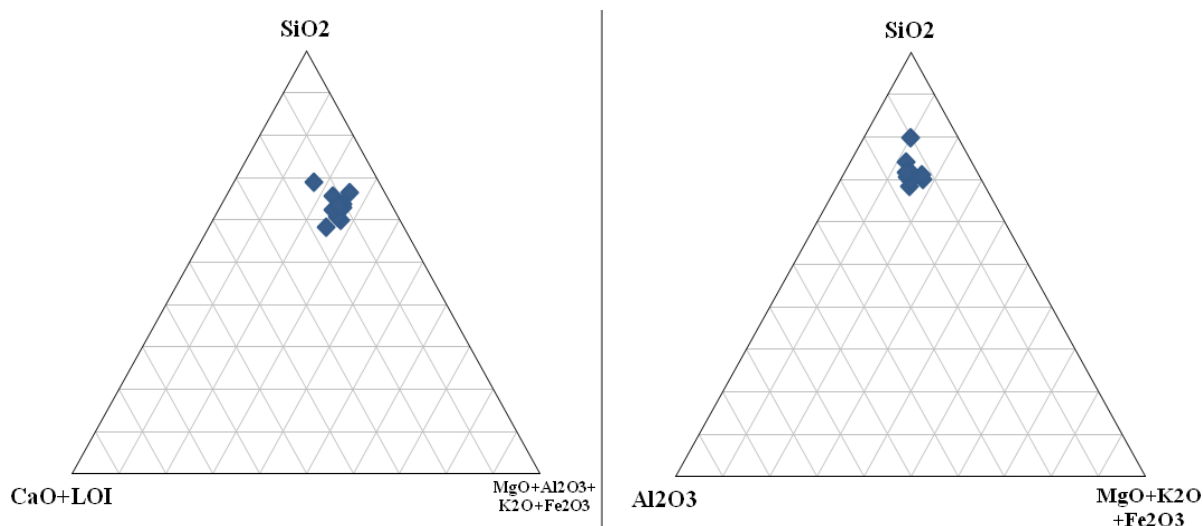

4-сурет. Саз ыдыс бөліктерінің кесік көрінісі

4-кесте. Саз ыдыс бөліктеріне жасалынған PED-XRF анализ нәтижесі

Элемент	қоспа	ККС- B19	ККС- B20	ККС- B21	ККС- B22	Орташа	SD
Na ₂ O	%	0,350	0,780	1,01	1,00	0,835	0,22
MgO		3,21	2,50	1,87	1,83	3,44	1,68
Al ₂ O ₃		12,27	12,66	12,93	8,54	11,85	1,63
SiO ₂		61,53	64,57	61,70	67,95	61,62	3,32
P ₂ O ₅		0,279	0,191	0,193	0,150	0,205	0,03
SO ₃		0,094	0,748	0,264	0,127	0,619	0,74
Cl		0,017	0,063	0,209	0,013	0,279	0,28
K ₂ O		3,15	3,91	3,21	2,83	3,33	0,35
CaO		11,29	5,76	1,39	11,02	8,17	2,96
TiO ₂		0,542	0,585	0,727	0,626	0,573	0,07
V ₂ O ₅		0,021	0,018	0,015	0,018	0,018	0,002
Cr ₂ O ₃		0,010	0,008	0,025	0,015	0,012	0,005
MnO		0,126	0,116	0,128	0,075	0,104	0,02
Fe ₂ O ₃		5,69	6,25	6,38	3,77	5,41	0,89
LOI*		1,57	1,58	9,74	2,58	3,53	3,14
Co	ppm	30,4	31,1	43,6	40,6	32,8	10,03
Ni		35,5	41	33,5	29,1	37,3	5,36
Cu		36,6	34,9	31,6	14,2	28,2	6,32
Zn		109,7	93,9	76,8	56	86,0	16,25
Ga		17,3	22,8	20,6	13,9	18,1	2,83
Ge		0,9	1,2	0,4	0,9	1,0	0,60
As		7,8	18,1	5,3	9,4	10,6	4,62
Se		0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,03
Br		0,7	1,5	3,5	0,2	6,4	6,66
Rb		122,2	146,1	103,9	87,2	114,8	16,22
Sr		323,1	321,3	168,4	337	392,8	240,04
Y		25,1	28,2	31,6	25,5	24,9	3,03
Zr		137	189,9	198,6	217,1	171,0	24,92
Nb		17,8	12,5	12,7	16,1	13,9	2,53
Mo		4,6	3	3	8,6	3,9	1,81
Cd		0,9	0,8	0,9	0,9	0,9	0,07
In		0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,03
Sn		2,2	3,4	2,5	1,8	2,3	0,76
Sb		1,5	0,9	1	0,8	1,0	0,22
Te		1,3	1,3	1,4	1,2	1,3	0,08
I		2,2	2,3	2,4	2,1	2,2	0,11
Cs		3,8	3,8	4,4	3,7	3,8	0,23
Ba		747,4	879,2	554,1	571	676,9	103,11
La		28,4	36,4	29,3	27,9	29,0	5,03
Ce		79,2	82,5	76,1	59,3	64,4	13,57
Hf		5,1	4,4	4,9	5,5	4,4	1,16
Ta		4,4	3,6	3,3	2,8	3,6	0,62
W		2,8	2,7	2,4	2,4	2,6	0,27
Hg		0,8	0,8	0,7	0,7	0,8	0,07
Tl		0,9	0,8	0,8	0,8	0,8	0,13
Pb		31,4	41	25,2	20	24,9	8,38
Bi		0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,07
Th		16,6	18,5	11,3	11,4	13,9	2,54
U		9	8,1	7,8	8,7	8,1	0,58

(*) LOI: Loss on Ignition

5-сурет. Саз ыдыс бөліктеріне жасалынған PED-XRF талдау нәтижесіне қарай топтастыру

Қорытынды.

Күлтөбе қалашығынан табылған 10 дана саз ыдыс бөлігіне археометриялық зерттеу жүргізілді (3-сурет және 1-кесте). Саз ыдыстардың қалыңдығы сандық қалыңдық өлшегішпен 0,01 мм дәлдікпен анықталды. Үлгілердің қалыңдығы 6,21 – 16,58 мм (орташа 10,48 мм, мин. 6,21 мм, макс. 12,75 мм) аралығында өзгерді (5-кесте).

5-кесте. Саз ыдыс бөліктерінің қалыңдығы

Үлгілер, шифр	қалыңдық мин. (mm)	қалыңдық макс. (mm)
ККС-B13	8,21	9,35
ККС-B14	12,33	14,71
ККС-B15	6,21	7,54
ККС-B16	8,92	9,51
ККС-B17	11,21	15,64
ККС-B18	12,54	13,81
ККС-B19	7,21	8,94
ККС-B20	9,15	12,05
ККС-B21	12,41	14,57
ККС-B22	16,58	21,35
Орташа	10,48	12,75

Саз ыдыс бөліктері петрофизикалық ерекшеліктеріне қарай 6 топқа бөлінді (Сурет 3 және Кесте 3). Жалпы алғанда, саз ыдыс бөліктерінің 3-8% аралығындағы кеуектілікке ие екендігі анықталды (Сурет 4 және Кесте 3). Матрица/дән арақатынасы бойынша қарастырғанда саз ыдыс бөліктерінде 5-25% аралығында агрегат бар екендігі анықталды (Сурет 4 және Кесте 3). Саз ыдыс бөліктерінің қоспа/дәндер ұсақталған және негізінен електен өткізілмеген, әртүрлі өлшемдегі жергілікті вулкандық жыныс сынықтарынан дайындалғандығы белгілі болды (Сурет 4 және Кесте 3). Саз ыдыс бөліктері ұсақ (<0,5 мм), орташа (0,5-1,0 мм) және ірі (>1,0 мм) дәнді, гетерогенді қоспалардан тұратындығы анықталды (Сурет 4 және Кесте 3). Саз ыдыстардың көпшілігінде тастардың белгілі бір бағытта екендігі байқалады. Бұл саз ыдыстардың құмырашы шарығында жасалғанын көрсетеді (Сурет 4).

1-топтағы саз ыдыс бөлігі: 900-950°C температурада күйдірілген. Саз ыдыс бөліктерінде (ККС-B13 және ККС-B17) анықталған қоспалар (15% минералдар мен жыныстар): кварц,

халцедон, плагиоклаз, пироксен, базальт және опал минералдар. Түйіршіктердің өлшемі 1 мм-ден үлкен. Матрицасы 5% кеуектілікке ие, ал түйіршіктер гетерогенді (ретсіз) бөлінген. Үлгілерде құмырашы шарығы салдарынан бағытталған түйіршіктер байқалмайды. Құрамында жоғары дәрежеде саз байқалады. Саздың негізгі көзі – сазды базальт тұрады (Сурет 4 және Кесте 3).

2-топтағы саз ыдыс бөлігі: 850-900°C температурада күйдірілген. Саз ыдыс бөліктерінде (ККС-B14, ККС-B15, ККС-B16 және ККС-B19) анықталған қоспалар (25% минералдар мен жыныстар): кварц, халцедон, плагиоклаз, пироксен, оливин және опал минералдар. Түйіршік өлшемдері 0,5-1,0 мм аралығында. Матрицасы 6% кеуектілікке ие, ал түйіршік гетерогенді (ретсіз) бөлінген. Барлық саз ыдыс бөліктерінде құмырашы шарығында жасалуына тән бағытталған түйіршіктер байқалады. Саздың негізгі көзі – саз базальттан тұрады (Сурет 4 және Кесте 3).

3-топтағы саз ыдыс бөлігі: 850-900°C температурада күйдірілген. Саз ыдыс бөлігінде (ККС-B18) анықталған қоспалар (20% минералдар мен жыныстар): кварц, пироксен, плагиоклаз және опал минералдар. Түйіршіктердің өлшемдері орташа (0,5-1,0 мм). Матрицасы 7% кеуектілікке ие, ал түйіршіктер гетерогенді (ретсіз) бөлінген. Саз ыдыс бөлігінде құмырашы шарығында жасалуына тән бағытталған түйіршіктер байқалмайды. Саздың негізгі көзі – саз базальттан тұрады (Сурет 4 және Кесте 3).

4-топтағы саз ыдыс бөлігі: 900-950°C температурада күйдірілген. Саз ыдыс бөлігінде (ККС-B20) анықталған қоспалар (18% минералдар мен жыныстар): кварц, халцедон, плагиоклаз, базальт және опал минералдар. Түйіршік өлшемдері 1,0 мм-ден үлкен. Матрицасы 8% кеуектілікке ие, ал түйіршіктер біркелкі бөлінген. Саз ыдыс бөлігінде құмырашы шарығында жасалуына тән бағытталған түйіршіктер байқалмайды. Саздың негізгі көзі – саз базальттан тұрады (Сурет 4 және Кесте 3).

5-топтағы саз ыдыс бөлігі: 900-950°C температурада күйдірілген. Саз ыдыс бөлігінде (ККС-B21) анықталған қоспалар (10% минералдар мен жыныстар): кварц, плагиоклаз, пироксен және опал минералдар. Түйіршік өлшемдері 0,5 мм-ден кіші. Матрицасы 3% кеуектілікке ие, ал түйіршіктер салыстырмалы түрде гетерогенді бөлінген. Саздың негізгі көзі – саз базальттан тұрады (Сурет 4 және Кесте 3).

6-топтағы саз ыдыс бөлігі: 750-800°C температурада күйдірілген. Саз ыдыс бөлігінде (ККС-B22) анықталған қоспалар (5% минералдар мен жыныстар): кварц, халцедон, серицит және опал минералдар. Түйіршік өлшемдері 0,5 мм-ден кіші. Матрицасы 3% кеуектілікке ие, ал түйіршіктер салыстырмалы түрде біркелкі бөлінген. Құрамында жоғары дәрежеде саз байқалады. Саздың негізгі көзі – сазды тастан тұрады (Сурет 4 және Кесте 3).

Саз ыдыс бөліктерінің құрылымына қарағанда, олардың күйдіру температурасы 750-950°C аралығында екені байқалады (Сурет 4 және Кесте 3). Себебі 850°C және одан жоғары температураларда саз ыдыстардың сазы бұзылып, витрификация (шыңылтырлана) бастайды [23].

Саз ыдыс бөліктерінің химиялық құрамы PED-XRF талдауы арқылы анықталды. Саз ыдыс бөліктерінің химиялық құрамы азаю реттілігімен SiO₂ (орташа 61,62%), Al₂O₃ (орташа 11,85%), Fe₂O₃ (орташа 5,41%), CaO (орташа 8,17%) және MgO (орташа 3,44%) құрайды (Кесте 4). Саз ыдыстардың негізгі элементіндегі CaO уақыт өте келе топырақтан құрамына енген болуы мүмкін. Негізгі және енген элементтердің құрамына қарағанда саз ыдыс үлгілерінде айтарлықтай айырмашылық байқалмайды (Кесте 4: SD; негізгі элементтерде 0,002-3,32%). Енген элементтердің көпшілігінің бір-біріне жақын мөлшерде болуы жергілікті элементтердің құрылымы туралы ақпарат береді. Саз ыдыс бөліктеріндегі алюминий (Al₂O₃) мен кремний (SiO₂) мөлшерлерінің ұқсастығы немесе айырмашылықтары шикізат көздерін анықтауда маңызды көрсеткіш болып табылады. Саз ыдыс бөліктеріндегі негізгі элементтік құрамы бойынша топтастырылғанда (ККС-B22 шлактан басқа), олардың бір шикізат көзінен өндірілгені байқалады (Сурет 5). Осыған сүйене отырып, (ККС-B22-ден басқа) кем дегенде екі түрлі шеберханада өндірілгенін айтуға болады.

Стронций (Sr) геохимиялық тұрғыдан кальцийге (Ca) ұқсас және әктасты құрамдас материалдарда (ұлтас, әктас сияқты) кездеседі. Sr мөлшерінің 400 ppm-ден жоғары болуы шикізаттың түгелдей теңіз жағалауынан алынғандығын көрсетеді. Ал құрамында әктасы бар шикізатта Sr

мөлшері әдетте 150 ppm-ден төмен болады. Сонымен қатар, егер саз ыдыс жасау кезінде құрлықтан алынған шикізат пайдаланылса, онда цирконийдің (Zr) мөлшері 160 ppm-ден жоғары болады. Саз ыдыс бөліктерінің Sr және Zr орташа мәндері сәйкесінше 392,8 және 171,0 ppm болып табылады (Кесте 4). Sr және Zr мөлшерлеріне сүйене отырып, талдау жүргізілген саз ыдыстардың шикізаты көлден алынғандығын болжауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Сиздинов Б.С., Қожа М.Б., Сералиев А.А. Келес өңіріндегі ежелгі Күлтөбе қалашығының топографиялық құрылымы // Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(78), 2023. с.225-243.

2 Подушкин А.Н., Донец, А.Г. О первоначальном исследовании археологических объектов урочище Мынтобе / «Қазақстанның тарихи мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. – с.99-104.

3 Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. Ежелгі Күлтөбе қаласы мен Мыңтөбе қорымында 2017 – 2018 жылдары жүргізілген зерттеу жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи – мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми – әдістемелік конференция материалдары. 17 – 18 сәуір. Алматы: Қазақ университеті, 2020. – с.195 – 200.

4 Bayazit M., Akyol A.A. Medeniyetler Arasındaki Etkileşim Köprüsü: Seramik (Arkeometrik Yaklaşım), 9. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, 5-20 Eylül 2015, 9. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Tepebaşı Belediyesi Yayınları, Eskişehir, 2015. 68-78.

5 Ökse A.T. Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 2002.

6 Bayazit M., Akyol A.A., Ersan Eruş H.Ö., Taşkıran G. Spectroscopic Techniques in Ceramic Archaeometry (FTIR, RAMAN) - Seramik Arkeometrisinde Spektroskopik Yöntemler (FTIR, RAMAN), 10. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı, Eskişehir, 2016. 647-657.

7 Akyol A.A., Tekkök, B. Kadioğlu Y.K., Demirci Ş. Tarsus, Gözlükule Erken Roma Dönemi Seramikleri Arkeometrik Çalışmaları. 22. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 2007. 99-114.

8 Akyol A.A., Demirci Ş., Türkmenoğlu A.G. “Archaeometric Studies on the Surface Pottery from Galatian Hilltop Sites”, Recent Studies on the Archaeology of Anatolia (Ed. Ergün Laflı ve Sami Patacı), BAR International Series 2750, England, 2015. 287-296.

9 Akyol A.A., Aydın M. Olba Kazısı Seramik Buluntuları Arkeometrik Analizleri, Selevcia Ad Calycadnm, Olba Kazısı Yayınları, Sayı: VI-2016, 2016. 413-431.

10 Akyol A.A., Aydın S. Olba Kazısı Tiyatro Seramik Buluntuları Arkeometrik Çalışmaları, Selevcia Ad Calycadnm, Olba Kazısı Yayınları, Sayı: VII-2017, 2017. 421-438.

11 Akyol A.A., Özdemir A., Kılınç Z. Murat Tepe Kazısı (Bingöl, Doğu Anadolu) Bizans Dönemi Seramikleri Arkeometrik Analizleri, SRMKA 2020-Seramik Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, 2020. 136-157.

12 Akyol A.A., Hüryılmaz H. Yenibademli Höyük Erken Tunç Çağ Seramiklerinde Arkeometrik Analizler, Parion Studies III Propontis ve Çevre Kültürleri - Propontis and Surrounding Cultures (Ed. Vedat Keleş), Ege Yayınları, 2021. 75-84.

13 Akyol A.A., Özdemir A. [Ayşe]. Murat Tepe Urartu Dönemi Seramiklerinin Arkeometrik Analizleri & Archaeometric Analyses of Urartian Period Ceramics from Murat Tepe, Murat Nehri Kıyısında Bir Urartu Yerleşimi Murat Tepe (Ed. Abdulkadir Özdemir ve Ziya Kılınç), Ege Yayınları, 2021a . 147-164.

14 Akyol A.A., Özdemir A. Murat Tepe Bizans Dönemi Seramiklerinin Arkeometrik Analizleri & Archaeometric Analyses of Byzantine Period Ceramics from Murat Tepe, Murat Nehri Kıyısında Bir Urartu Yerleşimi Murat Tepe (Ed. Abdulkadir Özdemir ve Ziya Kılınç), Ege Yayınları, 2021b . 183-196.

- 15 Aygün Ç.Ö., Kadioğlu Y.K., Akyol A.A. Elazığ, Hazar Gölü Altındaki Batık Yerleşimlere Ait Seramiklerin Petrografik İncelemeleri. 25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 2010. 411-429.
- 16 Tamsü Polat R., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K. Teos Hellenistik Dönem Surları Çevresindeki Sondajlarda Bulunan Seramiklerin Arkeolojik ve Arkeometrik Ön Çalışmaları, Selevcia Ad Calycadnm, Olba Kazısı Yayınları, Sayı: V-2015, 2015. 207-220.
- 17 Tekkök B., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K., Demirci Ş. Bir Grup Troia Seramiğinde Sır ve Malzeme Analizleri, 23. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 2008. 173-186.
- 18 Tekkök B., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K. ve Demirci Ş. The Importance of Archaeometric Analysis on Ceramics from Archaeological Excavations: The Example of Early Roman Glazed Ware from Tarsus and Troia (Ilion). Proceedings of the 1st International Ceramic, Glass, Porcelain, Enamel, Glaze and Pigment Congress-SERES'09, 2009. 101-121.
- 19 Tekkök B., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K., Albuz G. Thyatira Seramik Çalışmaları 2014 Arkeometrik Analiz Sonuçları, 31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Erzurum, 2016. 311-330.
- 20 Kerr P.F. Optical Mineralogy, McGraw-Hill Co. First Ed'n. New York. 1977.
- 21 Rapp G. Archaeomineralogy, Springer-Verlag, Berlin. 2002.
- 22 Shackley M.S. (Ed.). X-Ray Fluorescence Spectrometry (XRF) in Geoarchaeology, DOI 10.1007/978-1-4419-6886-9-2, Springer Publication. 2011.
- 23 Rice P. M. Pottery Analysis, A Source Book, The University of Chicago Press Ltd. 1987.

References:

- 1 Sizdikov B.S., Qozha M.B., Seraliev A.A. Keles onirindegi ezhelgi Kultobe qalashygynyn topografijalyq qurylymy // Abai atyndagy qazaq ulttyq pedagogikalyq universiteti habarshysy «Tarih zhane sayasi-aleumettik gylymdar» seriasy, №3(78), 2023. c.225-243.
- 2 Podushkin A.N., Donets, A.G. O pervonachalnom issledovanii arheologicheskikh obektov urochishhe Myntobe / «Qazaqstannyn tarihi madeni murasy: zertteu, tusindiru zhane saqtau maseleleri» atty «X Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylymi-adistemelik konferensia materialdary. – Almaty: «Qazaq universiteti», 2018. – c.99-104.
- 3 Eleuov M., Taleev D., Esenov S., Moldahmet A. Ezhelgi Kultobe qalasy men Myntobe qorymynda 2017 – 2018 zhyldary zhurgizilgen zertteu zhumystary // «Ortalyq Azianyn ezhelgi zhane dastyrlı qogamdarynyn tarihi – madeni murasy: zertteu, tusindiru zhane saqtau maseleleri» atty «XII Orazbaev oqulary» halyqaralyq gylymi – adistemelik konferensia materialdary. 17 – 18 sauir. Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – c.195 – 200.
- 4 Bayazit M., Akyol A.A. Medeniyetler Arasındaki Etkileşim Köprüsü: Seramik (Arkeometrik Yaklaşım), 9. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, 5-20 Eylül 2015, 9. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Tepebaşı Belediyesi Yayınları, Eskişehir, 2015. 68-78.
- 5 Ökse A.T. Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 2002.
- 6 Bayazit M., Akyol A.A., Ersan Eruş H.Ö., Taşkiran G. Spectroscopic Techniques in Ceramic Archaeometry (FTIR, RAMAN) - Seramik Arkeometrisinde Spektroskopik Yöntemler (FTIR, RAMAN), 10. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı, Eskişehir, 2016. 647-657.
- 7 Akyol A.A., Tekkök, B. Kadioğlu Y.K., Demirci Ş. Tarsus, Gözlükule Erken Roma Dönemi Seramikleri Arkeometrik Çalışmaları. 22. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 2007. 99-114.
- 8 Akyol A.A., Demirci Ş., Türkmenoğlu A.G. “Archaeometric Studies on the Surface Pottery from Galatian Hilltop Sites”, Recent Studies on the Archaeology of Anatolia (Ed. Ergün Laflı ve Sami Patacı), BAR International Series 2750, England, 2015. 287-296.
- 9 Akyol A.A., Aydın M. Olba Kazısı Seramik Buluntuları Arkeometrik Analizleri, Selevcia Ad Calycadnm, Olba Kazısı Yayınları, Sayı: VI-2016, 2016. 413-431.

- 10 Akyol A.A., Aydın S. Olba Kazısı Tiyatro Seramik Buluntuları Arkeometrik Çalışmaları, *Selevcia Ad Calycadnym*, Olba Kazısı Yayınları, Sayı: VII-2017, 2017. 421-438.
- 11 Akyol A.A., Özdemir A., Kılınç Z. Murat Tepe Kazısı (Bingöl, Doğu Anadolu) Bizans Dönemi Seramikleri Arkeometrik Analizleri, *SRMKA 2020-Seramik Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2020. 136-157.
- 12 Akyol A.A., Hüryılmaz H. Yenibademli Höyük Erken Tunç Çağ Seramiklerinde Arkeometrik Analizler, *Parion Studies III Propontis ve Çevre Kültürleri - Propontis and Surrounding Cultures* (Ed. Vedat Keleş), Ege Yayınları, 2021. 75-84.
- 13 Akyol A.A., Özdemir A. [Ayşe]. Murat Tepe Urartu Dönemi Seramiklerinin Arkeometrik Analizleri & Archaeometric Analyses of Urartian Period Ceramics from Murat Tepe, *Murat Nehri Kıyısında Bir Urartu Yerleşimi Murat Tepe* (Ed. Abdulkadir Özdemir ve Ziya Kılınç), Ege Yayınları, 2021a . 147-164.
- 14 Akyol A.A., Özdemir A. Murat Tepe Bizans Dönemi Seramiklerinin Arkeometrik Analizleri & Archaeometric Analyses of Byzantine Period Ceramics from Murat Tepe, *Murat Nehri Kıyısında Bir Urartu Yerleşimi Murat Tepe* (Ed. Abdulkadir Özdemir ve Ziya Kılınç), Ege Yayınları, 2021b . 183-196.
- 15 Aygün Ç.Ö., Kadioğlu Y.K., Akyol A.A. Elazığ, Hazar Gölü Altındaki Batık Yerleşimlere Ait Seramiklerin Petrografik İncelemeleri. 25. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 2010. 411-429.
- 16 Tamsü Polat R., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K. Teos Hellenistik Dönem Surları Çevresindeki Sondajlarda Bulunan Seramiklerin Arkeolojik ve Arkeometrik Ön Çalışmaları, *Selevcia Ad Calycadnym*, Olba Kazısı Yayınları, Sayı: V-2015, 2015. 207-220.
- 17 Tekkök B., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K., Demirci Ş. Bir Grup Troia Seramiğinde Sır ve Malzeme Analizleri, 23. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 2008. 173-186.
- 18 Tekkök B., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K. ve Demirci Ş. The Importance of Archaeometric Analysis on Ceramics from Archaeological Excavations: The Example of Early Roman Glazed Ware from Tarsus and Troia (Ilion). *Proceedings of the 1st International Ceramic, Glass, Porcelain, Enamel, Glaze and Pigment Congress-SERES'09*, 2009. 101-121.
- 19 Tekkök B., Akyol A.A., Kadioğlu Y.K., Albuz G. Thyatira Seramik Çalışmaları 2014 Arkeometrik Analiz Sonuçları, 31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Erzurum, 2016. 311-330.
- 20 Kerr P.F. *Optical Mineralogy*, McGraw-Hill Co. First Ed'n. New York. 1977.
- 21 Rapp G. *Archaeomineralogy*, Springer-Verlag, Berlin. 2002.
- 22 Shackley M.S. (Ed.). *X-Ray Fluorescence Spectrometry (XRF) in Geoarchaeology*, DOI 10.1007/978-1-4419-6886-9-2, Springer Publication. 2011.
- 23 Rice P. M. *Pottery Analysis, A Source Book*, The University of Chicago Press Ltd. 1987.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 39.15.02

ӘӨЖ /УДК/ UDC 82.091:821.512.36(1240) <https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.019>

Ф.Шамшиденова *¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы технологиялық университеті,
Қазақстан, Алматы қ. E-mail: fakiya_sh@mail.ru

«МОНҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ» ТОПОНИМДЕР: ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯ КОНТЕКСТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада тарихи география зерттеулерінде кездесетін жер-су объектілеріне ерекше назар аударылады. Мақалада елді мекендердің, ірі өзендердің атаулары қазіргі кездегі гидрографикалық атаулармен бірегей-бірлікте қарастырылады. Әрине, кейбір су көздері сақталмағаны белгілі, сондықтан оны қазіргі картадан табу қиынға соғады. «Монғолдың құпия шежіресінде» *горхон*, *булаг* гидронимдері кездеседі, ал *гол* гидронимі жоқ. Еуразияның далалық аймақтарының тарихынан біз көшпелілердің қоршаған табиғи орта туралы түсініктерін білеміз, ірі оқиғалар болған жерлерді, қандай жерлерде көшіп-қонып жүргендерін, ол жерлердегі жер-су атауларын қазіргі карталармен салыстыруға тырыстық.

Қоршаған ортаны бейнелеген терминдердің көптігі оқиғалармен байланысты болғаны «Монғолдың құпия шежіресінде» айтылады. Ол табиғи объектілер таулармен қатар орта ғасырдағы кеңістікті игерудің жаңа жолдарының траекториясы тараған көшпелілер территориясының негізгі маркері, тірек пунктері болды. Көшпелілердің жат жерліктерге айтқан «сен қай жерде туып, суын ішсең» сол отаның деген мағынадағы сөздерінен су көздерінің олардың өмір тіршілігінде маңызды болғанын дәлелдейді. «Монғолдың құпия шежіресінде» көптеген су көздерінің түрлеріне сипаттама берілгені мақалада сипатталып, талданады. Шежіреде айтылған өзендер арқылы керей, меркіт сияқты тайпалардың қандай жерлерде көшіп-қонып жүргені туралы мағлұмат алуға көмектеседі.

Кілт сөздер: «Монғолдың құпия шежіресі», топонимдер, тарихи география, көшпелілер, керейлер, меркіттер

Алғыс айту: Бұл мақала BR21882416 «Орталық Азияның тарихи географиясы» мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылыми комитетінің қаржылық қолдаумен орындалды.

Шамшиденова Ф. *¹

¹Кандидат исторических наук, Алматинский технологический университет.
Казахстан, Алматы
E-mail: fakiya_sh@mail.ru

ТОПОНИМЫ В «СОКРОВЕННОМ СКАЗАНИИ МОНГОЛОВ»: В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В статье особое внимание уделено земельным и водным объектам встречающимся в исследованиях исторической географии. В статье названия населенных пунктов и крупных рек идентифицируются с существующими в настоящее время гидрографическими названиями. Конечно, известно, что название некоторых источников воды не сохранились, и локализация их на современной карте затруднена. В «Сокровенном сказании монголов» есть гидронимы *горхон*, *булаг*, но нет гидронима *гол*. Из истории степных районов Евразии нам известны видения

кочевников об окружающей природы, мы попытались обозначить места, где происходили крупные события в жизни кочесников, в каких местах кочевали, названия поселений и водных ресурсов сопоставили с современными картами.

В «Сокровенном сказании монголов» говорится, что многие термины, описывающие окружающую среду, связаны с событиями. Наряду с природными объектами, горами, она была основным маркером, ориентиром территории кочевников, по которой в средние века распространялась траектория новых путей пространственного освоения. Об значимости водных источников для кочевника свидетельствует вопрос, с которым обращались к чужеземцу: «Где находится земля, вода, которую ты пил?». В статье описываются и анализируются описания многих видов водных источников на основе «Сокровенного сказания монголов». Это помогает получить информацию о местах миграции таких племен, как Керей и Меркиты, т.к. река, как и земля упоминается как и связующего определенные сообщества кочевников элемента в различных источниках, повествующих о кереях, меркитах.

Ключевые слова: «Сокровенное сказание монголов», топонимы, историческая география, кочевники, керей, меркиты

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования «Историческая география Центральной Азии» (ИРН №21882416).

Shamshidenova F. *¹

¹Candidate of historical sciences. Almaty Technological university
E-mail: fakiya_sh@mail.ru

TOPONYMS IN “THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS”: IN THE CONTEXT OF HISTORICAL GEOGRAPHY

Abstract

The article pays special attention to land and water objects encountered in studies of historical geography. In the article, the names of settlements and large rivers are identified with currently existing hydrographic names. Of course, it is known that the names of some water sources have not been preserved, and their localization on a modern map is difficult. In the “Secret History of the Mongols” there are the hydronyms *gorkhon* and *bulag*, but there is no hydronym *gol*. From the history of the steppe regions of Eurasia, we know the visions of nomads about the surrounding nature; we tried to identify the places where major events took place in the life of the nomads, in which places they roamed, and compared the names of settlements and water resources with modern maps.

In “The Secret History of the Mongols” states that many terms describing the environment are associated with events. Along with natural objects, mountains, it was the main marker, landmark of the territory of nomads, along which the trajectory of new paths of spatial development spread in the Middle Ages. The importance of water sources for a nomad is evidenced by the question that was addressed to the stranger: “Where is the land, the water that you drank?” The article describes and analyzes descriptions of many types of water sources based on the “Secret History of the Mongols”. This helps to obtain information about the places of migration of tribes such as Kerei and Merkits, because The river, like the land, is mentioned as an element connecting certain communities of nomads in various sources telling about the Kereys and Merkits.

Key words: “The Secret History of the Mongols”, toponyms, historical geography, nomads, Kereys, Merkits

Acknowledgement: The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN 21882416) within the framework of program-targeted funding «Historical Geography of the Central Asia».

Кіріспе. Орталық Азияда түркі, монғол халықтары мекендеп, оның ыстық, суық жерлеріне шыдап, таулы жерден дала алқаптарына дейінгі жерлерде ірі оқиғаларды бастан кешірді. Көшпелі тайпалардың осы кеңістікті игеруі көшпелі қоғам тарихындағы өзекті мәселенің бірі болып табылады. Еуразияның далалық белдеуінің бір бөлігі қазақ даласы болса, Хуанхэдан Карпатқа дейін, Орта Азия мен Шығыс Түркістанның шөлді далалары, Еуразияның тундрасы – осындай үлкен территорияны тек қана көшпелілер игере алатын еді. Орта ғасырдан қалған белгілі дерек «Монғолдың құпия шежіресінде» осы аймақтың тарихи географиясына қатысты мәліметтерді алуға болады. XII ғ. сипаттаған тұстарында қоршаған табиғи орта туралы көшпелі тайпалардың түсінігін бейнелейтін топонимикалық терминдерді, Темужин мен оның ұрпақтары басынан кешкен маңызды оқиғалар болған жерлер сипатталады.

«Құпия шежіреде» XIII ғасырда монғол мемлекеті орнаған кездегі елде болған оқиғалар сипатталғандықтан, біз оны мәдени-тарихи дерек ретінде қолданамыз. Бұл деректе монғол әскерлерінің шетелдерге шабуылы туралы толық жазылмаған, дегенмен де батыстағы елдерге жасаған шабуылы және т.б. деректерді сол кездегі ғалым Рашид ад-диннің «Жылнамалар жинағы» еңбегі бойынша қосымша дәлелдерді табамыз.

Орта ғасырдағы Орталық Азияның топонимикасын «Монғолдың құпия шежіресі» арқылы зерттеуге көптеген ғалымдар үлес қосқан, оның ішінде Поль Пелльо және Луи Хамбис [1], Игорь де Рахевильц [2], Николас Поппе [3], Худугийн Пэрлээ [4] сияқты зерттеушілер бар.

«Монғолдың құпия шежіресін» орыс тіліне аударған С.М. Козин [5] көптеген географиялық терминдерге жеке тоқталғанымен, географиялық объектілерді анықтау жұмыстарын күрделендіре түседі. Осы деректегі табиғи объектілерді қазіргі физикалық картамен Х. Пэрлээ жақсы салыстырған. И. де Рахевильц те «Монғолдың құпия шежіресіне» талдау жасауға тырысқан. Шыңғысханның саяси көшбасшы ретінде қалыптасуына әсер еткен түрлі тарихи оқиғалар болған жерлерді Д. Базаргур және Д. Энхбаяр зерттеген [6].

Климаттағы жаһанды өзгерістер Шыңғысхан империясының пайда болуына ықпал еткен деген тұжырымдамалар да бар. Даланың құрғауы көшпелілердің шапқыншылығына әсер етті деген идеяны XIX-XX ғғ. Э. Хантингтон [7], М.А. Боголепов [8] сияқты зерттеушілер айтты. А. Тойнби [9] мен Г.Г. Грум-Гржимайло [10] олардың пікірін жақтады. Ал, Л. Гумилев даланың ылғалдануы әсер етті деген [11].

1175-1260 жж. Орталық Азия жерлерінде температура күрт төмендейді. Ауа райындағы осындай өзгерістер Г. Дженкинсонның айтуынша, монғолдардың бірігуіне алып келген. Өркениеттің даму динамикасы температура ырғақтарымен байланысты болды. Климаттың жаһанды жылынуы демографиялық өзгерістерге әкелді, өмір сүруді жеңілдетті, халық тығыз орналаса бастады. Ал, ауа райы суық болған жағдайда ауыл шаруашылық мәдениеті өнімі азайды, халықтың тығыз орналасуына мүмкіндік болған жоқ [12].

Материалдар мен әдістер. Мақалада «Монғолдың құпия шежіресі» негізгі дерек ретінде қолданылды.

Методологиялық негізге барлық үдерістер мен құбылыстарды бір ізділікпен өзара тығыз байланыста қарастыратын тарихилық принцип алынды.

Салыстырмалы әдіс қолданылып, топонимдер көшпелі ортада қандай мағына бергені қарастырылды.

Топонимдер «жердің, елді мекеннің тілі» болатын құнды дерек. Топонимдерден тарихтың белгілерін, қандай із қалғанын білеміз. Топонимдерді ешкім бұрмалай алмайды. Географиялық атаулар археологиялық деректерге де ұқсас, өйткені оларда жылдар көрсетілмейді, уақыттың, заманның бұрмалауы да жоқ.

Біздің ойымызша, кез келген территория бойынша топонимдік зерттеулердің маңызды принципі нақты бір дәуірден бастап тексеру, зерттеу, сөйтіп топонимдік сабақтастық принципін ұстану болып табылады. Біз топонимдік сабақтастық деп жаңа қоныс аударушылар мен жергілікті тұрғындар арасындағы тікелей тілдік байланысты түсінеміз. Объектінің географиялық және

этномәдени масштабтары аз болған сайын, оның атын сақтау үшін топонимиялық сабақтастық принципін орындау маңызды.

Бұл жерде топонимикалық заңдарды білген жөн. Мысалы, топонимдердің реттік заңы. В.А. Никонов бойынша, атаулардың бәрі кездейсоқ емес, олар бір-бірімен байланысты, нақты бір семантикалық, фонетикалық, т.б. қатарда болады [13]. Топонимикалық зерттеуге жеңіл қарауға болмайды, өйткені зерттеп отырған топонимия атауыңыз бойынша топонимикалық қатарға мән бермей қаласыз. Бұл заң топонимиканың басқа заңдарына да әсер етеді.

Тарихилық заңы, бір жағынан, қандай да бір жердің топонимиясын зерттегенде оның тарихи, археологиялық, фольклорлық, т.б. деректерден белгілі этнотілдік тарихына бағыт ұстайды. Екінші жағынан, атаулардың пайда болудағы тарихи шарттарын, олардың түрлі этнотілдік, этноәлеуметтік ортада қандай орын алғанын есепке алады. Бұл заңға сәйкес зерттеліп отырған территорияның этникалық тарихымен байланысты топонимдер этимологиясына назар аудару керек.

Жазба деректердегі топонимдерді талдауда ономастиканың жалпы әдістерін қолданған жөн деп санаймыз. Бұл әдістердің көпшілігі лингвистикалық болғанымен, ономастиканың пәнаралық ғылым екенін ескеруіміз қажет. Ономастиканың зерттеу объектісі жеке атаулар, яғни, сөздер, тілдің бір бөлімі, сондықтан лингвистика әдістері қолданылады. Бұл тарих, география және лингвистика синтезін көрсететін топонимикаға жатады.

Талқылаулар.

Біз талдап отырған кезеңде тайпалардың тілінде, шаруашылығында, мәдениеті мен салт-дәстүрінде Орталық Азия кеңістігінде біртұтас көшпелі өркениет болғанын атап өтуіміз керек. «Монғолдың құпия шежіресі» идеялық бағыты мен сипатын көрсеткен жас монғол мемлекетінің алғашқы жазба шығармасы болды.

«Монғолдың құпия шежіресінде» меркіт тайпаларының қандай жерлерде, қандай өзен жағаларында мекендегені нақты жазылған. Әсіресе, Селенге өзенінен бастап Bu'urake'er (§ 152, § 109, § 105) (сөзбе-сөз аударғанда «түйе – дала») жүрген жерлерін байқаймыз. Даланың атауы «Бура» деген мағынаны береді, яғни түйенің еркегі, ал жер атауы Буурин-гол өзенінің атауымен аттас, ол Селенге өзеніне Кяхта қаласының оңтүстік жағынан құяды [2, 413]. Әрине, бұл дала мен осы өзен атауын, гидронимді салыстырудың қарапайым түрі болып саналады. Меркіттерге қарсы Темужин, Жамуха мен Уан ханның жорықтары кезінде салға отырып, Килго өзенін кесіп өткен. Зерттеушілердің, айтуынша, бұл - қазіргі Хилок өзені. Ал, Х. Пэрлээ Буурин-гол өзенінің аңғарына Хилок өзенін қиып өтіп, бара алмайсыз дейді [4, 18].

Демек, одақтастар Bu'ura-ke'er сияқты солтүстіктегі басқа далаға кеткен болу керек, яғни Селенгінің оң жағалауы. Тарихи географияны зерттеген монғол зерттеушілерінен Д. Базаргур мен Д. Энхбаяр осындай пікірде және олар «Монғолдың құпия шежіресінің» мәліметтері бойынша тарихи-географиялық атласты қайта өңдеп жасады [6, 18]. Меркіт жері осында болған дәлелдемелерге қарасақ, Шыңғысхан Ван ханға Есугейдің көмегі туралы есіне салып, бірігіп жасаған әскери жорықтарын да айтып кетеді. Меркіттердің Тоқта бегімен жасаған шайқас Хадыхлих тау жотасының жанында Муруче-сеул жерінде болған [5, 135]. Бұл мәліметті Рахевильц те келтіреді [2, 99].

Уан ханның ұлы Сенгун тақтан дәмеленіп, Шыңғысханның өрлеуіне қызғанышпен қарап, әкесін онымен ұрыстырғысы келді, алайда бұл ойы іске аспады [14, 19]. Осындай жағдайлар ел ішінде ірткі түсіріп, жеңіліске ұшыраған Уан хан 1203 ж. батысқа қарай қашып, найман ханы Байбұқаның қолына түсіп, ақыры, оның әскерлері өлтіреді [14, 19]. Сөйтіп, осы жылы керейлер Шыңғысханға бағынса, ал бір бөлігі жеңіліске ұшыраған меркіттермен бірге батысқа қашады. Меркіттердің қолын Шыңғысхан Торғай даласына дейін қуып, осы жерде соңғы рет 1216 ж. талқандалады. Жетірудың құрамына кірген керейлер осылар болу керек деген болжам бар.

Керейттер VII-IX ғғ. Байкөлдiң солтүстiгiнде Орман елiмен бiрге тұрса, кейiннен монғол даласына қарай ойысқан. Керейттер монғол жерiне Сiбiр, Кем өзенi бойынан келген. X ғ. Шығыс Сiбiрден Халха жерiне монғолдармен бiрге әуелi Бикин одағы, одан кейiн найман, керейттер келiп қоныстанған [14, 386]. Ол ары қарай 1007 ж. Керейт атын атап, крейттер шығыстағы түркi тайпалары iшiнде бiрден-бiр көзге түскенi Абуль-Фараджының еңбегiнен үзiндi келтiредi [15, 114]. Олар X ғасырда Шығыс Сiбiрден Халха жерiне монғолдармен қатар әуелi Бикин одағы, содан кейiн Найман, Керейттер келiп қоныстанған [10, 386]. Рашид-ад-дин Бикин одағының билеушiлерi басында Ваң хандық керейттер, Таян хандық наймандар және басқадай тайпалардан гөрi мәртебесi биiк болған, бiрақ бара-бара соңғы аталған тайпалардың мәртебесi жоғары болғанын жазады дейдi [15, 114].

«Монғолдың құпия жинағында» керейттердi жат жердiң ұрпағы деп атайтын себебi осыдан. Яғни, керейттер Сiбiр жерiнен келгендiктен осылай айтқаны тайға таңба басқандай айқын көрiнiп тұр [16].

Хайду-ханның әскерiнiң көбi керейлер мен наймандардан тұрды. Керейлердiң көбi Қара Ертістiң жоғары жағында, ал Темiрдiң жорығы кезiнде керейлер Қара Ертістен Алакөл көлiне және Жирен Қабырға тауына дейiн мекендеген [17].

Әбiлғазы шежiресiнде «меркiттi кейде мекрит деп атайды, бiрақ бәрi - бiр сөз. Шыңғыс хан заманында ол елге бас болып жүрген Тоқта бекi деген едi. Ол үнемi Шыңғыспен жауласып өттi. Бiр рет Шыңғысханның үйiн шауып, қатынын олжалап кеттi, тағы да бiр рет далада жалғыз жүргенде Шыңғыс ханның өзiн ұстап алып, құнын төлетiп босатты» [18, 40]. Осы сияқты ұлыс дәрежесiне де көтерiлген бекрiн тайпаларын мекрин деп те атайды.

Удуит-меркiттердiң төрт тармағы бар: уйкур, мудан, тудаклин және джиюн. Бұл тайпаның әскери күш-қуаты мықты болған. Рашиден меркiттердi монғол тайпасының бiр бөлiгiне жатқызады [19, 114]. Олар Шыңғыс хан және Он ханмен шайқасқан.

Л. Гумилев меркiттердi этникалық тобы белгiсiз тайпаға жатқызады, яғни меркiттер, мүмкiн түрiктер, мүмкiн монғолдар, мүмкiн самодийлiктер болуы керек дейдi [20, 390]. Келесi бiр еңбегiнде автор Саян тауларының солтүстiк алқаптарында көптеген «орман халықтары» тұрған, олардың iшiнде Обь остяктарымен туыстас угорлар, енисейлiк кеттерге жақын палеоазиаттар, түркiлер мекендегенiн айта отырып, өздерiн құпия ұстаған меркiттерден самодий реликтiлерiн көруге болатынын айтқан [21, 411]. Демек, меркiттер тайгаларда өмiр сүрген. Меркiттердiң қалдығы телес, телеут, керей, башқұрт, торғауыт iшiнде кездеседi. XIV ғасырда меркiттер ұрпағы монғолдар деп аталды, оғанға дейiн монғол құрамына енбеген [21, 411].

«Ляо мемлекетiнiң тарихында» Мэй-Ли-Зи немесе үш Меркiт тайпа бiрлiгi туралы 1096 жылы алғаш рет айтылады [22]. Егер Шыңғысханның жиырма екiншi атасы Бөрте Чино 1096 жылдары өмiр сүргенiн еске алсақ, Меркiттер Моңғол үстiртiн ертеден-ақ мекендеген тайпа екендiгiне көз жеткiзе аламыз [14, 98]. Моңғол тарихшылары Меркiт iшiнде «Хаад Меркiт» (немесе «хан Меркiт») атты тайпа болуын Меркiттердiң ертеде өзiндiк ханы бар ел болған деген қорытындыға келедi [14, 99].

1201 ж. татар, ойрат, найман, меркiт одағы құрылып, оған тайчуит, сальжиут, қатаған, дурбэн, икирас деген бес монғол руы енген. Олар конфедерация принципiн ұстап, Жамуханы гурхан етiп сайлайды [21, 483].

1182 жылы монғолдар меркiттермен соғысқан, ал 1208 ж. оларды Ырғыз аңғарына ығыстырған. Ол жерде мекендеген құмандар меркiттердi жаман қарсы алмаған, өйткенi екi тайпа бiрiгiп монғолдарға қарсы тұрған. 1216 ж. монғолдар меркiттердiң қалдығын жойып, құмандармен соғысқан [23, 483]. Бұл жерде айта кету керек, Шыңғыс хан меркiт, керейт, наймандарды жойып, «бүкiл халықты жалғыз өзiм билеп», «мен...тәңiрге сыйынған мемлекеттердi әдiлет жолына бағыттадым және барлық халықты өз қол астыма енгiздiм» десе де, меркiттер мен наймандардың iзiн қуып шайқасатынын бiлген жоқ, екiншi рет оларды 1208 жылы Ертістiң жағасында талқандаған.

Байкалдан, одан кейін Ертістің жағасынан қуылған меркіттер мен наймандарды 1209 ж. ұйғыр индукиттері талқандаған, өйткені олар ұйғырлардың иеліктерін басып өткен болатын [24, 172]. Сөйтіп, бұл тайпалар бөлініп, меркіттер қыпшақтарға қосылып, қазақ даласына кетсе, наймандар Жетісуға қара қытай иеліктеріне қосылған. Меркіт әмірлерінің бірі Тоқтай Күшлік әскері құрамына Имэл, Қиалық шекарасына жеткен кезде қосылған [25, 318]. Меркіттердің Кулик деген басшысы да деректерден белгілі [25, 336].

Рашид-ад-дин меркіттердің жеңілуін 1217 ж. сиыр жылына жатқызады, ал бұл кезде монғол әскерін Субудай мен Тохучар басқарған, Жошы да осы жорыққа қатысқан [19, 435]. Бұл оқиғалардың болған жылдарына шығыстанушы ғалым В. Бартольд талдаған болатын. 1215-1225 жж. оқиғалардың хронологиясын Рашид-ад-дин дұрыс көрсетпеген дейді [26, 436]. Ол мәтінде доңыз жылын (1215 ж.) тастап кеткенін айтады (Бартольд, 1970: 436). Мауераннахрды жаулауды 1221 жылан жылына жатқызған, ал ол деректер бойынша 1220 ж. болған. Жувейнидің мәліметіне қарағанда Жошы қырғыздарға жасаған жорығы кезінде меркіттерді талқандаған [26, 436]. Ал Рашид-ад-дин бұл жорықты 1218 жылға жатқызған. Меркіттердің қырғыздарға қашуын деректермен дәлелденбеген. Несеви хорезмшахтың билігінің соңғы оқиғаларымен таныс болған, сондықтан ол 1218 ж. болған жорықты одан да ерте уақытқа жатқызуы мүмкін емес. Бұл жөнінде нақты дерек жоқ, сондықтан сұлтанның Торғай облысына жасаған жорығы 1215/16 жылы қыста болды деп мойындау керек, оның монғолдармен қақтығысы 1215 жылы жазда болған [26, 436].

Несевидің айтуынша, сұлтан 60 мың әскерімен Ырғыз жағасына дейін барғанымен, мұз басқан өзеннен ары өте алмаған. Мұз түскен кезде Мұхаммед судан өтіп, шайқас даласында меркіттерді жеңген, ал осы шайқас алаңын Жувейни Қайлы және Кимач өзендері аралығы деп көрсетеді [26, 436]. Жараланған бір мұсылманнан сол күні шайқас болғанын білген. Жошы мен басқа монғол әскер басшылары мұсылмандармен шайқасқа түскісі келген жоқ, өйткені Шыңғыс хан оларды тек меркіттерге қарсы жіберген болатын. Сұлтан болса барлық дінсіздерді өзінің жауы деп есептейді, сондықтан шайқасуын талап етті; екі әскери құраманың оң қанатынан сол қанаты күшті болды; мұсылмандардың оң жақ қанатын хорезмшахтың үлкен ұлы Желал-ад-дин басқарды, ол әскерін ойдағыдай аман сақтап қалды. Монғолдар да бой бере қойған жоқ, олардың ер жүректілігін көріп ашық далада сұлтан шайқасуға бел бумағаны белгілі еді [26, 437].

1216 жылы Шыңғыс ханның назары батысқа ауып, ол жаққа қашқан жауын қууды Жошыға тапсырады. Бірінші жорық бұл кезде наймандарға емес, өздерінің бір кезде одақтасы болған меркіттерге қарсы бағытталады. Меркіттерді монғолдар өз жерінен Байкалдың шығысындағы жерлерге қуған [27, 841]. Одан кейін олар қазіргі қазақ даласына орын тепкен. Шайқас осы даланың батыс жағында, қазіргі Торғай облысы жерінде болған. Бұл шайқаста меркіттер жеңіледі. Осыдан кейін монғолдар хорезмшахқа жорық жасаған. Ол өз алдына бөлек әңгіме.

600 хижра тышқан жылында (1203-1204 жж.) Шыңғыс хан меркіттердің билеушісі Тоқтай бекке және басқа көптеген тайпаларға, Таян хан жеңілгеннен кейін онымен бірге қашқан тайпаларға қарсы жарыққа аттанған. Олар жолда уваз-меркіт деген тайпасына, оның басшысы Дайр-Усунға жолығады [15, 149]. Бұл тайпалар Тар өзенінің жоғары жағында орналасқан еді. Соғысты қаламаған Дайр-Усун өзінің қызы Құлан-хатунды Шыңғысханға әкеп, сыйға тартады. Меркіттерде Шыңғысханмен соғысатындай улағтары, яғни жылқылары, малдары жоқ еді. Шыңғысхан оларды жүздіктерге бөліп, әрқайсысының басына басшыларды – шихнэлерді тағайындауды, өздерін обоздарда қалдыруды бұйырады [15, 149]. Шыңғысхан кеткеннен кейін, олар қайтадан көтерілді. Обозда қалған Шыңғысханның біраз адамдары меркіттермен шайқасады. Сөйтіп монғолдар бәрін тартып алып, жеңеді, меркіттер қашып кетуге мәжбүр болады.

Шыңғыс хан Дайкал-қорған бекінісінде удуит-меркіттерді, мудар, тодолин, раджун деген тайпаларын қоршауға алып, жаулап алады ад, өзі кері қайтады. Тоқтай өз ұлдарымен

бірге жеке иелігі, әскері бар Бұйрық ханға қашады. Ал Дайр-Усун басқарған уваз-меркіттер екінші рет көтеріліс жасап, Селенги өзені бойындағы Караун-капчал бекінісіне келіп қоныстанады. Шыңғыс хан оларды басу үшін оң қанатының басында тұрған Борагул-нойон мен Чимбайды жібереді. Бұлар меркіттерді басып алады.

Рашид-ад-динде «Бұдан бұрын айтылғандай соғысқан, көтеріліс жасаған, сол кезде өлтірілген Тоқтай бектің меркіттер мемлекетін жаулап алу» деген тарау бар [15, 149]. Онда былай деп жазылған: «Жылан жылында 604 хижра жылында (1208 ж. қаңтар-ақпан) Шыңғысхан Тангут облыстары мен қырғыздарды жаулап алғаннан кейін бұл жерлердің әмірлері оған бағынды... Жолда қарауылдар мен алдыңғы қатардағы әскерлер Кутука-бек басқарған ойрат тайпаларына тап болады. Бұл тайпалардың соғыс жүргізуге, қарсылық көрсетуге күші жоқ еді, сондықтан олар беріліп, Шыңғысханға жол көрсетіп, кенеттен оны Тоқтай-бекке, меркіттер билеушісіне және Кушлук ханға, оның ұлы Таян ханға алып келеді, олар екеуін де үй-ішімен қоршап, дүние-мүліктерін, мал-жайларын талан-таражға салады. Шайқас кезінде Тоқтай өледі, ал Күшлік біраз адамдарымен қашып шығып, Қара-қытай гурханының жеріне барып тығылады; гурхан оны ұлым деп қарсы алып, біраз уақыттан кейін қызын оған тұрмысқа береді» [15, 151-152].

Зерттеу нәтижелері.

Меркіттердің территориясы туралы «Монғолдың құпия шежіресінде» Шыңғысхан Уан ханға Есугеймен бірге әскери жорықтарға шыққанын еске салған жерінде айтылады. Меркіттердің Тоқтай бегімен шайқас «Муруче-сеулде, Хадыхлих тау жотасында» болғаны, Тоқтай бекті Баргучжин еліне дейін қуып, меркіттерден бәрін жаулап алғаны, яғни табын-табын малдарын, князьдық жұрттарын, астығын алып алғаны жазылған [5, 135].

Бірқатар зерттеушілердің пікірлеріне қарасақ [5], Муруче туралы ұқсас пікірді айтады. Кейбіреуі [2] бұл терминнің мәнін түсіндірмейді. Ал, П. Пелльо және Л. Хамбис [1, 273] Бурятиядағы Кяхтин ауданына жақын орналасқан таулы жерлер деп көрсетеді. Буряттың жеріндегі Кяхтин ауданында Мурочи деген елді мекен қазір де бар.

Орта ғасырдағы топонимдерді талдауда В.В. Тишин мен Б.З. Нанзатов Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағындағы» *qas mwras* - Карас-Мурас деген топоним Шыңғысханның меркіттермен шайқасын көрсетеді. Ал, *se'ül* термині «Монғолдың құпия шежіресінің» 159, 177 параграфтарында жазылған. Яғни, Уан ханның сатқындығы туралы жазылған жерде аңғарда от жағып түнде Хара-сеулмен жоғары қарай Шыңғысханнан кетеді [5, 136]. Ал, П. Пелльо *se'ül* (қара құйрық) терминін *Qara se'ül* өзенімен теңестіреді [1, 325]. Х. Пэрлээннің айтуынша, ол қазіргі Хар Сүүлиин өзені болуы мүмкін, Зар өзенінің солтүстік-шығыс жағында орналасқан, қазіргі картада белгіленбеген [2, 585]. Орта ғасырда *se'ül* термині гидроним ретінде қолданылуы да мүмкін. Мүгүсе *Se'ül* орта ғасырдағы деректерде кездескенімен қазіргі географиялық кеңістіктегі объектілермен байланысы жоқ, осы жағынан алғанда зерттеушілерге белгісіздеу.

Меркіттердің территориясына Харачжи (*Qaraji*) даласы да жатқан, ол жерде Жамуханың айтуынша, меркіт Хаатай-Дармала тығылып жатты [5, 101]. Бурятия мен Монғолия арасындағы жер болуы мүмкін [2, 414].

Еуразия даласын мекендеген көшпелілерді біртұтас этнос ретінде қарастыруға болмайды (тек түркілік немесе монғол). Олардың құрамы әрқалай болды. Миграция барысында этникалық араласу заңды құбылыс екені белгілі. Көшпелілер түркі, монғол-шивай және тунгус мемлекеттерінің билігінде болды. Ру-тайпалардың арасында қанды кек қақтығыстар болып тұрды. Ол қақтығыстардың қатты болғаны сонша, бір тайпаның бір ғана ұлы тірі қалып, қасқыр Алтайға алып кетіп, ер жүрек етіп тәрбиеленгені туралы аңыздар осындай қақтығыстарды дәлелдейді.

Шығысқа қарайғы жолға қытай қақпасы бөгет болды. Көшпелілер қытайдың құлы болатынын жақсы білді. Сондықтан олар Алтайда тығылды немесе Алтай арқылы батысқа өтті. Біздің ойымызша, бұл аңыз болса да, шындыққа жақын.

Алтай – түркі тайпаларының бесігі десек, тайпа басшысы Бөрте Чино және оның әйелі Куа Марал осы кездегі белгілі оқиғаларда белгілі болған тұлғалар. Олар үркілер ме, әлде монғолдармен деген сауал қойылса да, олардың отаны ежелден бері Алтай болды. Өмір салттары, тілі, мәдениеті бір-біріне ұқсас болды. Физикалық түрі жағынан - монголоид. Бөрте Чинодағы түркі тайпасынан шыққан, ол халқының артынан жүрген жоқ, бұл жердегі монғолдарды басқарған жоқ. Бөрте-Чино мен Темужин арасында 500 жылдай өткен. Жошыны да біз қыпшақ даласында үшінші ұрпағында қазақ болды дейміз. Ал, Бөрте Чиноның шежіресіне мән берсек, 22-ші ұрпағы Темужин және 11-ші ұрпағы Боданшар монғол жылнамасына жазылды, яғни 500 жылдан кейін олар Монғолияға келгеннен кейін жазылған. «Монғолдың құпия шежіресінде» Шыңғысханның арғы тегі Бөрте-Чино, оның әйелі Гоа-Марал екені жазылған. Олар Бурхан-халдундағы Онон өзеніне келген [5, 79].

Әрине, Шыңғысханның тұсында Монғол империясының территориясы шартты түрде болды. Көптеген ғалымдардың айтуынша, бұл империя XIII ғ. Азиядан Қара теңізге дейін және одан да әрі созылып жатты. Шыңғысханның билікке келуімен монғол-татар тайпалары бірігіп, мемлекет қалыптасса, ал Шығыс Еуропа елдерінде, Орта Азияның бір бөлігінде, Қытайда, Кавказда және Русьте, керісінше, орталықтанған мемлекет болған жоқ. Шығыс Еуропа, Орта Азия және Русьтегі дамыған феодалдық мемлекеттер артта қалған монғол тайпаларымен салыстырғанда олардың шапқыншылығына қарсы тұра алды, алайда Шыңғысханда «монғол халқы жоқ, монғол әскері бар» деген қағидатпен ерекше әскери-тайпалық бірлестігі болды [28, 35]. Осы қағидатпен көптеген территорияларды басып алып, Шыңғысхан қолбасшы ретінде жоспарын жүзеге асырды. 1206 ж. Тэмужинді Шыңғысхан деп жариялағаннан кейін, ол бірден әскери реформа жүргізді. Әскери түрдегі империяның көшпелі өмірінің сол кездегі монғол тайпаларына тән өзіне тән ерекшелігі болды. Әскери ұйымға мемлекеттің басқарманың бүкіл жүйесі бағынды, әскерді ондықтарға, ондықтар – жүздіктерге, жүздіктер – мыңдықтарға, ал он мыңдықтар – бір түмен болды. Тэмужин монғолдардың көптеген руларын өзіне бағындырып, әлемді жаулап алу идеясын ұсынды, өз айналасына рулық ақсүйектерді жинады, ерекше әскери мемлекеттік басқарма жасады. Шыңғысхан жасаған әскери реформа өз нәтижесін берді. Биліктің барлық жүйесі басқа территорияларды жаулап алуға бағытталды. Сондықтан Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның жерлері оңай жаулап алынды, ал бұл жердегі халықтың өмір салты да өзгеріске ұшырады.

Г.Н. Потанин жазған Шыңғысхан туралы аңыз және басқаларынан Домбауыл есімі жиі ұшырасады. Қазақ аңыздарын жинақтаушы Г.Н. Потанин Домбауылға байланысты аңыздарды алғаш жинақтағанның бірі болды. Г.Н. Потанин Домбауылды бірде қазақтың түп-төркіні қылса, бірде «Дуа соқыр мен Даңдағұл мерген көп аңдарды қырған соң, құдай бірін суыр, бірін құндыз қылған екен», - деп санаған [29]. Домбауыл жөнінде келесі бір аңыз даңқты Алашаханмен және Жошы ханға байланысты 1897 жылы «Дала уалаятының газеті» бетінде жарық көрді. Домбауылдың батырлығын Бесқұлан, Құланөтпес жерлерімен байланыстырған. Ал, «Монғолдың құпия шежіресінде» Шыңғысханның Домбауыл мергеннен тараған ұрпақ екені сипатталған. Сондай-ақ қазақ руларының шежіресінде де, жыр-толғауларында да кездесіп отырады. Осындай аңыздардың бірінде Домбауылдың руы Қият деп баяндалса, енді біреуінде Домбауыл дәулескер күйші екені айтылады.

Әрине, көптеген топонимдердің ескіргенін ескеру керек [30, 1349]. Шыңғыс ханның ең мол із қалдырған жері, оның хан аталуына негізгі ықпалын тигізген өңірі қазақ даласы екені белгілі. Бесқұлан, Шыңғыстау, Ұлытау сияқты толып жатқан жер атаулары, сол өңірдегі күні бүгінге дейін қоныстанып отырған рулар, ондағы – Келін там, Болған ана, Домбауыл, Жошы хан сияқты Шыңғыс әулетінің төңірегіндегі адамдардың толып жатқан молалары дәлелдейді.

Шыңғысханның өзі де, басқа да көшпелі тайпалардың көсемдері «бүкіл әлемді» далаға теңеген, алайда кейін ойкумендердің шекаралары тез кеңейе бастады және бұл үдеріс ескерткіште көрініс тапты [31, 198].

Монғол тіліндегі түп нұсқаның жоқ болуы, 8 ғасыр бойы тілдің эволюциясы, қытай транскрипциясында тыныс белгілердің мәтінде болмауы бұл деректі зерттеуді қиынға соқытыратыны сөзсіз [32]. Дегенмен де, аудармалар жасалған.

Қорытынды.

Шыңғысханның өзін былай қойғанда арғы тегі таулы аймақтарды да, бірқатар далалық аймақтарды да мекендеген, мұндай жерлер ашық кеңістіктен алшақ болған. Орман басып жатқан таулар монғолдар үшін аң аулау орны болумен бірге жаудан қорғанатын жер де болды.

Монғолдар тауды адам бейнесіндегі құдаймен теңестірген, өйткені таудың әр бөлігі анатомияға сәйкес өз атауы бар деп саналды. «Монғолдың құпия шежіресінде» географиялық терминдер көп, әсіресе, меркіт далаларындағы елді мекендер туралы мәліметтер монғолдардың меркіттермен әскери қақтығыстары туралы жазылған тұстарында бар. Әскери қақтығыс болған Саари хээр даласы да белгілі. Ашық кеңістіктердің белгілері хайуанаттар бейнесімен, түрлі түстермен байланысты, бұл монғол және түркі-монғол көшпелі дәстүріне қатысты топонимдерде бекемделген. Монғол көшбасшыларының әскери белсенділігімен және Шыңғысханның жас кезіндегі ортасымен байланысты болған ашық кеңістіктердің атаулары сақталмаған, сондықтан қазіргі карталардан ол жерлерді табу қиынға соғады. Тарихи орындардың атаулардың нұсқалары да күдік туғызады.

«Монғолдың құпия шежіресінің» бізге жеткен нұсқасы 282 тармақшадан тұрады. Олардың 166 бабы монғол тарихына арналған. Мұнда Шыңғысханның 22 атасының тарихи шежіресі таратылған және оның өзінің туғанынан 66 жылғы өмірінің басты оқиғалары қамтылған. IX-XIII ғасырда Монғол үстіртін мекен еткен түркі тайпаларының қарым-қатынастарына қатысты 97 бап арналған. Оның ішінде керейттерге қатысты – 21, татарларға қатысты – 18, наймандарға қатысты – 13, қоңыраттарға қатысты – 10, жалайырлардың тарихи шежіресіне қатысты – 8 бап берілген. Меркіт және Оңғұттардың әрқайсысына қатысты 9 баптан беріліп, сипатталған.

«Монғолдың құпия шежіресінде» түркі элементтері де көп кездеседі. Әсіресе, Орталық Азия, Еділ бойы, Солтүстік Кавказ жерлерін монғолдар жаулауымен байланысты түркі топонимдері пайда болды. Мысалы, Еділ, Эрдиши – Ертіс өзендері, қалалардан – Үргеніш, Отарар – Отырар, Букар – Бұхара, түркі тайпаларының атаулары – карлу’ут – карлұқтар, канлин – қаңлы, кибча’т – қыпшақтар, баджигит – башқұрттар, уйгуд – ұйғырлар, адамдардың аты – Джалал-эд-дин, Мелик, титулдар – солтан, бек, идикут, т.б.

«Монғолдың құпия шежіресінде» киелі жерлерге көбінесе таулар жатқанын байқаймыз. Табиғаттағы ерекшеліктер, құбылыстарды сипаттауда топонимикалық дәстүрдің болғанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Paul Pelliot, Louis Hambis. *Histoire des campagnes de Gengis Khan: Cheng-wou ts'in-tcheng lou. T.1. Leiden: Brill Archive, 1951. – 485 p.*
2. Rachewiltz I. *The secret History of the Mongols. – Leiden – Boston: Brill, 2004. – P. 1349.*
3. Poppe N. *Introduction to Mongolian comparative studies. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. - Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955. – P. 300.*
4. Пэрлээ Х. *Монголын хувьсгалын өмнөх түүх бичлэгийн асуудалд. - Улан-Батор, 1958. – 200 хуудас.*
5. Козин С.М. *Сокровенное сказание монголов. – М.-Л.: АН СССР, 1941. – 619 с.*
6. Bazargur, D., Enkhbayar, D. *Chinggis khan. Historic geographic atlas. Ulaanbaatar, 1997. - 56 p.*

7. Hantington E. *Civilization and Climate*. - Hantington press, 2008. - 484 P.
8. Боголепов М.А. *Наступающие возмущения климата. По историческим данным*. - М.: Госиздательство, 1921. - 102 с.
9. Тойнби А.Дж. *Исследование истории: Цивилизации во времени и пространстве* / Пер. с англ. К.Я. Кожурина. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. - 863 с.
10. Грум-Гржимайло Г.Е. *Западная Монголия и Урянхайский край*. Т. 2. - Л., 1926. - 420 с.
11. Гумилев Л.Н. *Древняя Русь и Великая Степь*. - М.: АСТ, 2000. - 839 с.
12. Малков С.Ю. *Системный мониторинг глобальных и региональных рисков*. - Т.2.- Волгоград: Учитель; 2020. - 160 с.
13. Никонов В.А. *Введение в топонимику*. - М.: ЛКИ, 2011. - 184 с.
14. Қынайтұлы З. *Монғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX – XII ғасыр*. - Астана, 2001. - 200 б.
15. Рашид-ад-дин. *Сборник летописей*. Т. 1. Кн. 2. - М.-Л.: Наука, 1952. - 300 с.
16. Шамишиденова Ф.М. *XIII-XVII ғғ. Тайбұға ұлысы және Батыс Сібір: саяси-әлеуметтік мәселелері*. - Алматы: Palitra Press, 2021. - 432 б.
17. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности*. - Алматы, 2005.
18. Әбілғазы. *Түрік шежіресі*. - Алматы, 1993.
19. Рашид-ад-дин. *Сборник летописей*. Т. 1. Кн. 1. - М.-Л.: Наука, 1952. - 380 с.
20. Гумилев Л. *Қиял патшалығын іздеу. Пірадар Иоанның мемлекет туралы аңызы*. Аударған Ә. Жұмабаев. - Алматы: Балауса, 1992. - 448 б.
21. Пиков Г.Г. *Западные кидани*. - Новосибирск: Восточная литература, 1989. - 200 с.
22. Крадин Н.Н., Ивлев А.Л. *История киданьской империи Ляо (907-1125)*. - М.: Вост. лит., 2014. - 351 с.
23. Гумилев Л.Н. *Древняя Русь и Великая Степь*. - М.: АСТ, 2000. - 839 с.
24. Кляшторный С.Т., Султанов Т.И. *Летопись трех тысячелетий*. - Алма-Ата: Рауан, 1992. - 376 с.
25. Мұхамед Хайдар Дулати. *Тарихи Рашиди*. - Алматы: Ғылым, 2000. - 494 б.
26. Бартольд В.В. *Соч.* - Т. 2. Ч. 1. М.: Наука, 1970. - 560 с.
27. Бартольд В. *Чингиз хан (словарная статья)* // *Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона*. Т. 38 а. Спб., 1903.
28. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. *Империя Чингизхана*. - М.: Восточная литература, 2006. - 558 с.
29. Потанин Г. *Очерки северо-западной Монголии. Результаты путешествия*. Вып. 2. *Материалы этнографические*. - Санкт-Петербург: Типография В. Кирибаума, 1881.
30. Содномпилова М.М. *Орографические объекты «Сокровенного сказания монголов» (Mongyol-un niyuča tobčiyān) в контексте исторической географии Внутренней Азии* // *Oriental Studies*. 2020. Т.13. №5. С.№ 1349-1358.
31. Дробышев Ю.И. *Чингизхан о власти (по материалам «Сокровенного сказания монголов»)* // *Вестник ИВ РАН*. 2020. №2. С. 198-208.
32. Намсрай М. *Формы антропонимов «Сокровенного сказания монголов»* // *Universum: филология и искусствоведение: электрон. научн. журн.* 2021. 9(87). URL: <https://7universum.com/ru/philology/archive/item/12253>

References:

1. Paul Pelliot, Louis Hambis. *Histoire des campagnes de Gengis Khan: Cheng-wou ts'in-tcheng lou*. T.1. Leiden: Brill Archive, 1951. - 485 p.
2. Rachewiltz I. *The secret History of the Mongols*. - Leiden – Boston: Brill, 2004. - P. 1349.

3. Poppe N. *Introduction to Mongolian comparative studies. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*. - Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1955. - P. 300.
4. Пэрлээ Х. Монголын хувьсгалын өмнөх түүх бичлэгийн асуудалд. - Улан-Батор, 1958. - 200 хуудас.
5. Kozin S.M. *Sokronennoe skazanie mongolov [The Secret Tale of the Mongols]*. - M.-L.: AN SSSR. - 619 c. [In Russian].
6. Bazargur, D., Enkhbayar, D. *Chinggis khan. Historic geographic atlas. Ulaanbaatar*, 1997. - 56 p.
7. Hantington E. *Civilization and Climate*. - Hantington press, 2008. - 484 P.
8. Bogolepov M.A. *Nastupaushie vozmusheniya klimata. Po istoricheskim dannym [Coming climate disturbances. Based on historical data.]*. - M.: Gosizdatelstvo, 1921. - 102 s. [In Russian].
9. Toinbi A.Dzh. *Issledovanie istorii: Civilizacii vo vremeni I prostranstve [Exploring History: Civilizations Across Time and Space]* / Пер. с англ. К.Я. Кожурина. - M.: ACT: ACT MOSKVA, 2009. - 863 s. [In Russian].
10. Grum-Grjimalo G.E. *Zapadnaia Mongoliya i Ýrianhaiskii krai [Western Mongolia and Uriankhai region]*. T. 2. - L., 1926. - 260 s. [In Russian].
11. Gumilev L.N. *Drevniaia Rus i Velikaia Step [Ancient Rus' and the Great Steppe]*. M.: AST, 2000. - 839 s. [In Russian].
12. Malkov S.Iý. *Sistemnyi monitoring globalnyh i regionalnyh riskov [System monitoring of global and regional risks]*. T.2. *Volgograd: Ýchitel*, 2020. - 160 s. [In Russian].
13. Nikonov V.A. *Vvedenie v toponimiku [Introduction to toponymy]*. - M.: LKI, 2011. - 184 s. [In Russian].
14. Qinaiatuly Z. *Mongol ústirtin meken etken sońgy túrki taipalary: IX-XII ǵasyr. [The last Turkic tribes that inhabited the Mongolian plateau: IX-XII c.]*. - Astana, 2001. - 200 b. [In Kazakh].
15. Rashid-ad-din. *Sbornik letopisei [Collection of chronicles]*. T. 1. Kn. 2. - M.-L.: Nauka, 1952. - 300 s. [In Russian].
16. Shamshidenova F.M. *XIII-XVII gg. Taibuga ulusy zhane Batys Sibir: saiyasi-aleumettik maseleleri [The Taibuga Ulus and Western Siberia in XIII-XVII centuries: political and social problems]*. - Almaty: Palitra Press, 2021. - 432 p. [In Kazakh].
17. Aristov N.A. *Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskih plemen i narodnostei i svedeniia ob ih chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]*. - Almaty, 2005. [In Russian].
18. Ábilǵazy. *Túrik shejiresi [Genealogy of the Turks]*. - Almaty, 1993. [In Kazakh].
19. Rashid-ad-din. *Sbornik letopisei [Collection of chronicles]*. T. 1. Kn. 1. - M.-L., 1952. [In Russian].
20. Gumilev L. *Qial patshalygyn izdeu. Piradar Ioannyń memleket turaly ańyzy [Searching for a fantasy kingdom. Saint John's legend about the state]*. *Audargan Á. Jumabaev*. - Almaty: Balay'sa, 1992. - 448 b. [In Kazakh].
21. Pikov G.G. *Zapadnye kidani [Western Khitans]*. - Novosibirsk: Vostochnaia literatura, 1989. - 200 s. [In Russian].
22. Kradin N.N., Ivlev A.L. *Istoriia kidanskoi imperii Liao (907-1125) [History of the Khitan Liao Empire (907-1125)]*. M.: Vost. lit., 2014. - 351 s. [In Russian].
23. Gumilev L.N. *Drevniaia Rus i Velikaia Step [Ancient Rus' and the Great Steppe]*. - M.: AST, 2000. - 839 s. [In Russian].
24. Kliashtorny S.T., Sultanov T.I. *Letopis treh tysiacheletii [Chronicle of three millennia]*. Alma-Ata: Rauan, 1992. - 376 s. [In Russian].
25. Muhamed Haidar Dulati. *Tarihi Rashidi [History of Rashidi]*. - Almaty: Gylym, 2000. - 494 b. [In Kazakh].
26. Bartold V.V. *Soch. [Essays]*. T. 2. Ch. 1. - M.: Nauka, 1970. - 560 s. [In Russian].

27. Bartold V. Chingiz han (slovarnaia statia) [Genghis Khan (dictionary article)] // *Entsiklopedicheskii slovar Brokgauza-Efrona*. T. 38 a. Spb., 1903. [In Russian].
28. Kradin N.N., Skrynnikova T.D. Imperiya Chingizkhana [The Empire of Genghis Khan]. – M.: *Vostochnaiya literatura*, 2006. – 558 c. [In Russian].
29. Potanin G.N. Ocherki severo-zapadnoi Mongolii. Rezultaty puteshestviya. Vyp. 2. Materialy etnographicheskii [Essays on North-Western Mongolia. Results of the Journey. Part 2. Ethnographic Materials]. – Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Kirshbauma, 1881. [In Russian].
30. Sodnompilova M.M. Orograficheskie obekty «Sokrovennogo skazanua mongolov» (Mongyol-un niyuča tobčiyān) v kontekste istoricheskoi geografii Vnytrennei Azii [Orographic objects of the "Secret History of the Mongols" (Mongyol-un niyuča tobčiyān) in the context of the historical geography of Inner Asia] // *Oriental Studies*. 2020. T.13. №5. S.1349-1358. [In Russian].
31. Drobyshev Iy.I. Chingizhan o vlasti (po materialam «Sokrovennogo skazanua mongolov») [Genghis Khan on Power (based on the materials of the "Secret History of the Mongols")] // *Vestnik IV RAN*. 2020. №2. S. 198-208. [In Russian].
32. Namsrai M. Formy antroponimov «Sokrovennogo skazanua mongolov» [Forms of anthroponyms of the "Secret History of the Mongols"] // *Universum: filologia i iskusstvovedenie: elektron. nauchn. zhurn.* 2021. 9(87). URL [In Russian].

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20

ӘӨЖ / УДК / UDC 93

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.020>

Б.С. Абенова ^{*1}, Д.Қ. Абенов ²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, доцент, т.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bibigul_aben@mail.ru

² Абай атындағы ҚазҰПУ, Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы кафедрасының
аға оқытушысы, т.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aben_60@mail.ru

ДАЛАЛЫҚ КОМИССИЯ ҚҰЖАТТАРЫ:
БАТЫС СІБІР ӨЛКЕСІН БАСҚАРУДЫ ҚАЙТА ҚҰРУДЫҢ НЕГІЗДЕЛУІ

Аңдатпа

Ресей империясы XIX ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында қазақ даласының оңтүстік территорияларын жаулағаннан кейін, өлкеде бір ыңғайға келтірілген орыстық әкімшілік жүйені енгізу мақсатындағы әкімшілік реформаларды жасақтауға кірісті. 1865 жылдың 2 ақпанында қазақ даласын басқаруға қатысты жаңа жобаны жасақтау мақсатындағы арнайы «Қырғыз далалық комиссиясы» құрылды. Комиссия құрамына Ішкі істер министрлігінің және генерал-губернаторлықтардың өкілдері кірді. Комиссияның екі жылдан астам жұмысы нәтижесінде 1867 жылы Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Ереженің, 1868 жылдың басында Орынбор және Батыс Сібір өлкелері далалық облыстарын басқару жөніндегі Ереженің жобалары дайындалды. Жобалармен бірге Далалық комиссия тарапынан Ережелерге қатысты «Түсіндірме жазба» жасакталды. Бұл құжаттарды Ішкі және Сыртқы істер министрлері мен генерал-губернаторлар мақұлдады.

Мақалада қазақ даласында қоғамдық өмірдің негізгі салаларын реттейтін жаңа заң қабылдау қажеттігін негіздеген «Түсіндірме жазба» талданады. «Түсіндірме жазбадағы» империялық биліктің қазақ даласын саяси, экономикалық, рухани меңгеру мақсатындағы саясатына қатысты Комиссия мүшелерінің дәйектері, пікірлері мен қорытынды ойлары реформа баптарымен салыстырыла сарапталады. Мақаланың зерттеу нысанына сай, 1868 жылғы Ереженің Батыс Сібір өлкесіне қатысты баптары талданады. Қазақ өлкесінің құқықтық мәртебесін өзгерткен, өлкені Ресей империясының түпкілікті отарына айналдырып берген 1868 жылғы Ереже мазмұнының «Түсіндірме жазба» арқылы негізделгені дәлелденеді.

Кілт сөздер: Батыс Сібір өлкесі, Далалық комиссия, басқару реформасы, генерал-губернаторлық, уезд

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің ИРН АР23489137 «Батыс Сібір қазақтарын басқару құрылымдары: XVIII ғ. соңы - XIX ғасыр)» гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Абенова Б.С. *, Абенов Д.К.

¹ КазНПУ имени Абая, к.и.н., доцент, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: bibigul_aben@mail.ru

² КазНПУ имени Абая, к.и.н., старший преподаватель кафедры Древней и средневековой истории Казахстана, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: aben_60@mail.ru

ДОКУМЕНТЫ СТЕПНОЙ КОМИССИИ: ОБОСНОВАНИЕ РЕОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ЗАПАДНО-СИБИРСКИМ КРАЕМ

Аннотация

Российская империя после завоевания южных территорий казахской степи в середине 60-х годов XIX века приступила к разработке административных реформ с целью введения в крае единой российской административной системы. 2 февраля 1865 года была создана специальная «Киргизская степная комиссия» для разработки новых проектов Положений по управлению казахскими степями. В состав комиссии вошли представители Министерства внутренних дел и генерал-губернаторств. В результате более чем двух лет работы комиссии в 1867 году был подготовлен проект Положения по управлению Туркестанским краем, в начале 1868 года – проект Положения по управлению степными областями Оренбургского и Западно-Сибирского краев. Вместе с проектами Степная комиссия разработала «Объяснительную записку» к проектам Правил. Эти документы были одобрены Министрами внутренних дел, Иностранных дел и генерал-губернаторами.

В статье анализируется «Объяснительная записка», которая обосновала необходимость принятия нового закона, регулирующего основные сферы общественной жизни в казахской степи. Мнения и заключительные выводы членов комиссии касательно политики имперской власти по политическому, экономическому, духовному освоению казахской степи сопоставляются со статьями реформ. В соответствии с объектом исследования анализируются статьи Положения 1868 года, касающиеся Западно-Сибирского края. Делаются выводы, что содержание Положения 1868 года, изменившего правовой статус казахского края, превратившего край в окончательную колонию Российской империи, обосновано «Объяснительной запиской».

Ключевые слова: Западно-Сибирский край, Степная комиссия, реформа управления, генерал-губернаторство, уезд

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Структуры управления казахами Западной Сибири: конец XVIII в. – XIX век») (регистрационный номер AP23489137).

Abenova B.S. *, Abenov D.K.

¹ KazNPU named after Abai, Candidate of Historical Sciences, docent,
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: bibigul_aben@mail.ru

² KazNPU named after Abai, Candidate of Historical Sciences, Senior lecturer at the Department of
Ancient and Medieval History of Kazakhstan,
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: aben_60@mail.ru

DOCUMENTS OF THE STEPPE COMMISSION: JUSTIFICATION REORGANIZATION OF THE ADMINISTRATION OF THE WEST SIBERIAN REGION

Abstract

After the conquest of the southern territories of the Kazakh steppe in the mid-60s of the XIX century, the Russian Empire began to develop administrative reforms in order to introduce a unified Russian administrative system in the region. On February 2, 1865, a special "Kyrgyz Steppe Commission" was established to develop new draft Regulations on the management of the Kazakh steppes. The commission included representatives of the Ministry of the Interior and the Governorates-General. As a result of more than two years of work by the commission, a draft Regulation on the administration of the Turkestan Territory was prepared in 1867, and a draft Regulation on the administration of the steppe regions of the Orenburg and West Siberian Territories was prepared in early 1868. Together with the drafts, the Steppe Commission developed an "Explanatory Note" to the draft Rules. These documents were approved by the Ministers of the Interior, Foreign Affairs and the Governors-General.

The article analyzes the "Explanatory Note", which justified the need to adopt a new law regulating the main spheres of public life in the Kazakh steppe. The opinions and final conclusions of the commission members regarding the policy of the imperial government on the political, economic, and spiritual development of the Kazakh steppe are compared with the articles of the reforms. In accordance with the object of the study, the articles of the Regulation of 1868 concerning the West Siberian Territory are analyzed. It is concluded that the content of the Regulation of 1868, which changed the legal status of the Kazakh territory, which turned the territory into the final colony of the Russian Empire, is justified by an "Explanatory Note".

Keywords: West Siberian Region, Steppe Commission, management reform, general government, county

Gratitude: The article was carried out within the framework of the implementation of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Management structures of the Kazakhs of Western Siberia: the end of the XVIII - XIX centuries)» (registration number AP23489137).

Кіріспе. Ресей империясы тарапынан XVIII ғасырдың соңы - XIX ғасырдың басында шекаралық өлке деп танылған қазақ өлкесі, XIX ғасырдың ортасында бірте-бірте империяның ішкі бөлігіне айнала бастады. Бұл процесс Орта және Кіші жүз өлкелерін басқару жөніндегі бірнеше заңдық құжаттар мен шаралар негізінде жүзеге асырылды.

XIX ғасырдың 60-шы жылдары империя қазақ халқын саяси билігінен біржола айырып, өзінің түпкілікті отарына айналдыруға белсене кірісті. Қазақ даласын Ресейдің отары ретінде заңды түрде бекіткен 1867, 1868 жылдардағы әкімшілік басқару реформалары болды. Бұл

реформаларды жасақтау үшін арнайы «Далалық комиссия» құрылды. Комиссия әкімшілік басқару реформаларының Жобаларын және сол Ережелер баптарына қатысты «Түсіндірме жазбаны» дайындады.

«Күпия» грифімен жасақталған Жазбаның мазмұны бізге империялық биліктің отарлық пиғылын түсінуге және ашып көрсетуге мүмкіндік жасайды. «Түсіндірме жазбадағы» комиссия мүшелерінің әр дәйегі 1868 жылғы Ереженің баптарын негіздеп береді.

Ұзақ уақыт бойы Ресей үкіметінің қазақтарды басқаруға қатысты саясаты прогрессивті, азаматтықты дамыту бағытында болды деген қорытындылар жасалды, империялық саясаттың қайғылы зардаптары жасырылды. Қазіргі кезде қазақ өлкесін басқару құрылымдарының әкімшілік реформалар арқылы кезең-кезеңмен жасақталуы және оның нәтижелері объективті көзқараспен қайта жазылуда.

Мақалада 1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасын дайындаған Далалық комиссия құжаттарын өзара салыстыру негізінде Батыс Сібір өлкесін басқаруды қайта құрудың негізделуін жан-жақты талдап көрсетуге талпыныс жасалды.

Талқылау. Қазақ өлкесінің саяси-әкімшілік құрылымы жөнінде орыс тарихнамасында арнаулы еңбектер болған жоқ. Алайда, зерттеліп отырған кезеңдегі әкімшілік басқару құрылымдарының ұйымдастырылуы мен қызметіне қатысты мәселелер кейбір шенеуніктердің, шығыстанушылардың еңбектерінде берілген. Олардың арасынан М. Венюковтың [1], А.К. Гейнстің [2], Н.М. Ядринцевтің [3], В. Остафьевтің [4], Н.И. Красовскийдің [5], И. Крафттың [6], М.А. Терентьевтің [7], И.Ф. Бабковтың [8], П. Румянцевтің [9] жұмыстарын атап өткен дұрыс. Атап айтатын болсақ, И.И. Крафттың еңбегінен Далалық облыстарды басқаруға қатысты үкімет нұсқауларына, жарғыларына, ережелеріне тарихи талдаулар және хронологиялық негіздегі әкімшілік шаралар жөнінде барынша мәлімет аламыз. М.А. Терентьев еңбегінде Орта Азиядағы орыс әкімшілігінің қызметіне көңіл бөлінеді және автор билеуші топтарды қазақтарға қатысты катал әскери шаралар мен басқару әдістерін қолдануға шақырады. Н.М. Ядринцевтің, Н.Я. Остафьевтің, Красовскийдің еңбектері Сібір өлкесінің империя құрамындағы маңызын, Ресейдің өлкені иемдену бағытындағы саясатын, әкімшілік реформалар негізінде Батыс Сібірдегі әкімшілік-территориялық бірліктердің ұйымдастырылуын, Батыс Сібір ведомствосы территориясының орыс шаруаларымен отарлануын зерделеуге арналған.

Аталған еңбектерді талдау барысында, қазақ халқын басқару құрылымдарын қайта жасақтауды заңдастырған 1867, 1868 жылғы Ережелердің түпкі мақсаты, қазақтардың ол реформаларды қабыл алу сипаты сияқты күрделі мәселелерге жауап іздестірілді. Бірақ, XIX ғасыр тарихнамасында бұл мәселелерді объективті тұрғыдан, жан-жақты сараптау мүлдем көзделмеген.

XIX ғасыр бойы қазақ өлкесінде жүзеге асырылған әкімшілік-басқару реформаларының жинағын [10] зерделеу Ресей империясының қазақ қоғамын басқару құрылымдары, бақылау органдары, отарлау бағытындағы саясатының жетілдірілуін ұғынуға және нәтижелерін талдауға мүмкіндік берді.

Қазақстандық тарихнамада Далалық комиссия құжаттарын тұтас талдауға арналған зерттеулер жоқ. Әкімшілік реформалардың мәні мен жүзеге асырылуының кейбір тұстары ғана ішінара зерделенеді. Кеңестік кезеңде жарияланған С. Зимановтың [11], Г.С. Сапарғалиевтің [12], Б.С. Сүлейменовтің [13], Н.Е. Бекмаханованың [14] зерттеулері империяның қазақ даласындағы аймақтық саясатын зерттеуге арналған. Б.С. Сүлейменов зерттеулерінің 1867, 1868 жылдардағы реформалар негізінде қазақ жерін басқарудың жаңа кезеңін зерттеудегі тарихи-танымдық маңызы зор. Н.Е. Бекмаханова қазақ өлкесінде жүргізілген әкімшілік реформаларды сыни тұрғыда баяндайды.

Тәуелсіздік жылдарында жарық көрген еңбектер арасынан К.А. Жиренчиннің [15], Б. Абдрахманованың [16], С. Акимбековтің [17], Б.С. Абенованың [18] зерттеулерінде қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси, құқықтық өмірін түбегейлі өзгерістерге әкелген әкімшілік реформаларға жан-жақты талдау жасалған. Мысалы, Б. Абдрахманова қазақ даласында ресейлік басқару органдарының қалыптасуы мен қызметіне талдау жасайды. Реформалар негізінде енгізілген

Батыс-Сібір ведомствосы облыстарының, жергілікті басқару буындарының құрылымын, қызметін жан-жақты ашып көрсетеді.

Ресейлік тарихнамада Далалық комиссияның қызметі, дайындаған құжаттары кейбір еңбектерде ішінара қарастырылған. Мысалы, Д.В. Васильевтің еңбегінде [19] империяның оңтүстік-шығыс иеліктерін басқаруға қатысты жобаларды талдау негізінде қазақ өлкесінде әкімшілік басқарудың қалыптасу процесін зерттейді. Еңбекте 1865-1891 жылдары жасақталған құжаттарды салыстыру арқылы Далалық өлкені басқару саясатының бағытын ашып көрсету әрекеті жасалған. Автор ғылыми әдебиетте аз қарастырылған аймақтық заң шығару ісінің генезисі және Ресейдің орталық-азиялық иеліктеріндегі жаңа басқару құрылымдарының жасақталуы мәселелеріне көңіл бөледі.

Материалдар мен әдістер. Мақала Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві (РМӨТА, Мәскеу қ.) 400-ші қорының [20] және Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) 25-ші [21], 64-ші [22] қорларынан алынған 1867, 1868 жылдардағы реформаларды дайындау мақсатында құрылған Далалық комиссияның құжаттарын, мәселеге қатысты басқа да деректерді және Құжаттар жинақтарын саралауға негізделіп дайындалды.

Мәселені зерделеуде көрсетілген архив қорларындағы «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының далалық облыстарын басқару жөніндегі Ережеге Түсіндірме жазба», «Қырғыз («қазақ» деп оқыңыз – Б.А.) даласындағы магометандық және қырғыздардың діни істерін басқару жөніндегі», «Қырғыз далаларында христиандықты тарату жөніндегі» жазбалар сараланды.

Зерттеу нысанының дереккөзі ретінде И. Крафттың «Далалық облыстар қырғыздарын басқаруға қатысты заңдар жинағында» [6] келтірілген материалдар, «Қазақстанды басқарудың орыстық саяси жүйесін енгізу бойынша материалдар» жинағындағы 1868 жылдың 21 қазанында бекітілген Уақытша ереженің түп мәтіні [10, 154-182-бб.] және «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары» атты құжаттар мен материалдар жинағы [23] да қолданылды. Мақалада аталған деректерді зерделеу негізінде Батыс Сібір өлкесінде әкімшілік басқаруды қайта құрудың қажеттілігі мен отарлық мәнін ашып көрсетуге әрекет жасалды.

Зерттеудің методологиялық негізі ретінде нақтылық, тарихилық, объективтілік, салыстырмалы талдау принциптерін сақтау идеясы басшылыққа алынды. Зерттеу мәселелері құжаттарды тарихи дереккөздер тұрғысынан қарастырудың кешендік әдіс-тәсілін қолдану арқылы жаңаша тарихи ойлаудың концептуалдық тұрғысынан қарастырылды, зерттеу нысаны мәселенің шынайы мазмұнына, ұлттық жаңғыру мүддесіне қатысты айқындалды.

Нәтижелер. XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасында Ресей оңтүстік қазақ жерлеріне де өз үстемдігін орнатты. Шекаралық және кедендік белдеулер Орынбор – Омбы – Семей шартты шептерінің бойында жатты. Сол кездегі әкімшілік-шекаралық қимылдар куәгері И.Ф.Бабков жазып көрсеткендей, «Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуымен бүкіл Қырғыз даласы, оның ішінде, Орынбор ведомствосы даласы да, Сібір ведомствосы даласы да, империяның ішкі аймағына айналды» [8, 17-б.]. Қазақ даласының толығымен Ресейдің ішкі аймағына айналуы барлық қазақ жерлерінің құқықтық мәртебесін өзгерту қажеттігін білдірді.

Дегенмен, бұл кезде империя құрамындағы қазақ халқы басқару жүйесі жөнінен бірнеше құрылымдық деңгейде болды: Батыс Сібір генерал-губернаторлығы, Орынбор генерал-губернаторлығы, Түркістан генерал-губернаторлығы, Астрахан губерниясының құрамындағы Бөкей ордасы. Аталған өлкелердегі басқару органдары да түрліше құрылды.

Әрине, империялық билік қазақ даласында құрамында қазақ халқы басым болатын біртұтас үлкен территориялық құрылым құруға мүдделі болмады. Ресей үшін XIX ғасырдың екінші жартысында бұндай жағдай қолайсыз болды, өйткені, ол этникалық белгілер бойынша құрылған жеке территорияның пайда болуына алып келген болар еді. Сондықтан да, қазақ өлкесі үш әкімшілік құрылымға бөлінді. Тіпті «Бүкіл Сібір даласын бір аймаққа біріктіру, кеңістік ауқымының үлкендігіне байланысты, әкімшіліктің ойдағыдай әрекет ету қабілетіне мүмкіндік бермейді» [17, 365-б.] деп есептелінді.

Ұлы жүзді бағындырған кезеңнен бастап, орыс үкіметі қазақ даласы мен қоғамында бірыңғайға келтірілген ресейлік басқару жүйесін орнату үшін өлкеде қатал орталықтандырылған мемлекеттік басқару аппаратын құруға бағытталған әкімшілік реформалар жасақтауға кірісті.

Ішкі істер, Шетел істері, Әскери министрлер жергілікті Сібір және Орынбор генерал-губернаторлықтары өкілдерінің пікірлері негізінде 1865 жылдың қаңтарында «Ресейдің азиялық бөлігін қайта құру жөніндегі» жазбаны дайындады. Осы жазбаға сай Сібір комитеті жанындағы В.П.Бутков төрағалық ететін айрықша Комиссия Батыс Сібір және Орынбор генерал-губернаторлықтарының әкімшілік құрылымдары жобасын әзірледі. 1864 жылдың 10 тамызындағы Айрықша мәжіліс және Орта Азия бойынша айрықша Комитеттің 1865 жылдың 25 қаңтарындағы мәжілісі жобаны жетілдіру қажеттігі жөнінде пікір білдірді [19, 152-б.].

Әскери министр мен Ішкі істер министрінің бастамасымен 1865 жылдың 2 ақпанында қазақ даласын басқаруға қатысты жаңа жобаны жасақтау мақсатындағы арнайы «Қырғыз далалық комиссиясы» (бұдан әрі – Далалық комиссия – А.Б.) құрылды [19, 154-б.]. Комиссия құрамына төраға ретінде Ішкі істер министрлігі Кеңесінің мүшесі, құпия кеңесші Ф.Гирс, мүшелері ретінде Л.Баллюзек, Л.Мейер, А.Проценко кірді. 1867 жылы бұл комиссия Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Ереже жобасын, 1868 жылдың басында Орынбор және Батыс Сібір өлкелері далалық облыстарын басқару жөніндегі Ереженің жобасын дайындады. Соңғы жоба Орынбор генерал-губернаторы Н.Крыжановский мен Батыс Сібір генерал-губернаторы А.Хрущов тарапынан мақұлданды.

Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтары далалық облыстарын басқару жөніндегі Ереженің жобасы және Далалық комиссия дайындаған Түсіндірме жазба 1868 жылдың 7 мамырында Мемлекеттік Кеңеске ұсынылды.

Ішкі және Сыртқы істер министрлері қол қойған Түсіндірме жазба қазақ даласында қоғамдық өмірдің негізгі салаларын реттейтін жаңа заң қабылдау қажеттігін негіздеді.

Министрлер Орынбор және Сібір алдыңғы шептерінің қосылуы және Ұлы жүз территориясының жаулануы нәтижесінде Сібір және Орынбор ведомстволарындағы қазақ далалары сыртқы шекаралық аймақтан империяның ішкі аймағына айналғанына баса көңіл аударды. Жазбада үкімет алдына «бұл өлке халқын империяның басқа бөліктерімен барынша жақындастыру және оларда азаматтықты дамыту» [20, 470-п.] міндетін қойды. Және қазақ даласына жаңа басқару жүйесін енгізу қажеттігі «Орынбор және Сібір ведомстволарындағы қырғыз даласы екі түрлі жүйе бойынша басқарылуда. Бір халықты басқарудағы мұндай екі жақтылық жартылай жабайы халық арасында азаматтықты дамыту үшін сәтті жағдайлар туғызбайды және үкіметтің мүддесіне сай келмейді» [20, 470-п.] деп түсіндірілді.

Комиссия мүшелері сол кезге дейін «орынборлық басқару жүйесі үкіметтің басты мақсаты – аймақты Ресейдің басқа аймақтарымен кіріктіруді жүзеге асыруда жарамсыз екенін көрсетті» [20, 470-471-пп.] деген пікірге келді.

Сібірлік басқару жүйесі де XIX ғасырдың 20-шы жылдарына дейін орынборлық жүйеден алшақ кетпеді, ол да өзара ұқсас әкімшілік жүйенің бөлшегі болды. М. Сперанский реформалары өлкеге жергілікті жағдайларға бейімделген жалпы сібірлік ережелерді тарату арқылы жағдайды түбегейлі өзгерткен болды. Далалық комиссияның пікірінше, «міне, осы кезден бастап қырғыздар арасында, мүмкіндігінше, сот ісіне және әкімшілікке қатысты халық тұрмысымен келісілген орыс заңдары бірте-бірте енгізіле бастады» [20, 471-артқы п.].

Сібірлік басқару жүйесінің негізгі элементтері – Сібір даласының приказдармен басқарылатын округтерге және болыстар мен ауылдарға бөлінуі болды. Жергілікті әкімшілік басшыларына қатысты сайлау принципі «жүзеге асырылды», ал Батыс Сібір генерал-губернаторы құзырындағы орталық басшылықты Омбы облыстық басқармасы жүргізді, 1838 жылы облыстық басқарма Шекаралық басқармамен ауыстырылды. 1854 жылы аймақ Сібір қырғыздары облысына және Семей облысына бөлінді.

Сібірлік тәжірибенің ерекшелігі – әкімшілік пункттердің біркелкі бөлінісі мен қазақ даласында орыс элементтерінің (казактар, орыс шаруалары) айтарлықтай көп орналасуы болды. Бұған

қатысты Түсіндірме жазбада «Бұл шара қырғыздар арасында азаматтықты дамытуда да, олардың орыстармен жақындасуында да жақсы нәтижелер әкелді» деп жазылды. Ал «жаңа әкімшілік-территориялық бөлініс (болыстар-ауылдар) пен жергілікті әкімшілікке қатысты сайлау негіздерінің жүзеге асырылуы», Комиссия мүшелерінің пікірінше, «рулық негіздің бірте-бірте әлсіреуіне алып келді. Көптеген істерді билер соты арқылы шешудің қырғыздарға қалдырылуы, шексіз бостандыққа үйренген, сондықтан да, көбінесе, оның ерік-жігерін шектейтіндей жаңа тәртіптерге бейжай қарай алмайтын халықтың наразылығын тыныштандырды және айтарлықтай әлсіретті» [20, 471-п.].

Қазақ даласының екі өлкесін басқаруды біріздендіруге бола ма деген мәселеге қатысты, Комиссия, орынборлық жүйеден ескі бағыттағы үлгі ретінде бас тартты, ал сібірлік жүйенің нақты жағдайға сәйкес келмейтінін және оны бірыңғай басқару құрылымы үшін жаңғырту қажеттігін атап өтті.

Түсіндірме жазбада Сібірлік әкімшіліктің нақты кемшіліктері: «1) казактарды басқару мен жергілікті басқарудың екі бөлек болуы; 2) Даланы ескірген округтер жүйесіне бөлу (оларды жалпыимпериялық уздермен ауыстыру қажеттігі); 3) әкімшілік және сот билігінің жалпы-мемлекеттік принциптерге сәйкес келмейтін коллегиялық органдар – приказдардың қолына топтастырылуы; 4) даладағы биліктің приказдарды басқаратын қазақ төрағаларының қолына шоғырландырылуы (олар империялық мүдделерді қолдамады; оларға округтердегі орыстар бағындырылды; жалпымемлекеттік тәртіпке қайшы келетін тәртіп орнатылды, негізінде, уездегі полицейлік билік үкімет шенеунігінің қолында болуы керек); 5) сайлау жүйесінің қанағаттанарлық деңгейде болмауы (болыс басқарушыларын сайлаудағы шектеулер; ауыл старшындарын сайлау рәсіміндегі ретсіздіктер); 6) жергілікті әкімшілік өкілдерін қаржылық жабдықтаудың жеткіліксіздігі немесе мүлдем болмауы; 7) ресейлік әкімшілік шенеуніктердің қаржылық жабдықталуының жеткіліксіздігі» [20, 472-473-артқы пп.] деп көрсетілді.

Осыған орай, Далалық комиссия Ереже жобасын құруда мынадай негіздерге сүйенетінін атап көрсетті: 1) облыс қазақтары мен казактарды ортақ басқаруға бағындыру; 2) генерал-губернаторлардың билігіндегі облыстық басқармалар құрамын әскери губернаторлардан (олардың қолында әскери, азаматтық билік шоғырланады) және облыстық басқармалардан құрау (олардың қолында әскери, азаматтық және сот билігі, губернаторлық кеңселер функциялары шоғырланады); 3) облыстарды уездерге бөлу және олардың басшылығына үкімет тағайындаған ресейлік шенеуніктерді (уезд бастықтарын) бекіту; 4) көшпелі халықты ауылдарға бөлу, ауылдарға сайланатын қызмет иелерін басшылыққа қою; 5) сайлаулар кезінде қандай да болмасын ценздерден бас тарту, сайлаушылардың теңқұқықты өкілдігі принципін қолдану (болыс басқарушысын сайлауда 50 түтіннен біреу және ауыл старшынын сайлауда 10 түтіннен біреу); 7) басқаруды реформалау кезінде мемлекеттік қаржыны үнемдеуді ескеру [20, 473-473-артқы пп.].

Әрине, бұл шаралар, Орынбор өлкесімен салыстырғанда, Сібірлік басқару жүйесіндегі және тәжірибесіндегі әкімшілік шараларға жақын еді. Алайда, Далалық комиссия «қырғыздардың ішкі басқаруындағы ру басыларының билігін әлсірететін басты өзгерістер – болыстар мен ауылдар бірліктерінің және сайлау негіздерінің енгізілуі. Бұл өзгерістер ру басылары тарапынан қабылданбауы мүмкін, олай болған жағдайда, халықтың көп бөлігі бұл жаңа енгізулердің пайдасын түсінеді, өйткені, олар ықпалды руластарының езгісінен құтылуға мүмкіндік алады» [20, 474-п.] деп сендіруге тырысты.

Далалық комиссия қазақтарды бірыңғай жүйеде басқарудың қажеттігі мен маңыздылығы «қырғыз далаларын Ресейдің ішкі бөліктерімен бірте-бірте кіріктіру мақсатымен байланысты. Бұл мақсатқа далаға күшті орыс әкімшілігін енгізгенде ғана қол жеткізуге болады, ол әкімшілік, негізінде, империяның жалпы мекемелеріне ұқсас болғанда, бірақ олардан халықтың мінезі, оның даму деңгейі, сонымен қатар, орда халқының экономикалық және саяси жағдайлары талап ететіндей өзгеше әкімшілік болғанда ғана қол жеткізуге болады» [20, 471-п.] деп көрсетті.

Далалық комиссия дайындаған «Ереже» жобасында әкімшілік бөлініс бойынша Семей, Орынбор, Сібір қырғыздары облыстары мен Орал және Сібір казак әскерлері жерлерінен төрт облыс:

Орал (орталығы Орал қ.), Торғай (Орынбор қ.), Ақмола (уақытша Омбы қ.), Семей (Семей қ.) облыстарын құру, ал казактар мен қазақтарды облыстық басқармаларға бағындыру қарастырылды.

Біздің зерттеу нысанымызға қатысты айтатын болсақ, Батыс Сібір генерал-губернаторлығының құрамына Ақмола және Семей облыстары кірді. Ереженің 6-7 баптарында «Ақмола облысы Сібір қырғыздары облысының Көкшетау, Ақмола округтерінен, Сібір казак әскерінің 1, 2, 3, 4, 5-ші полктік округтерінің жерлерінен және 6-шы полктік округі жерлерінің бөлігінен, Омбы және Петропавл қалалары жерлерінен құралады», ал Семей облысы «Семей, Көкпекті ішкі округтерінен, Сергиополь, Зайсан өлкесінің Жетісу облысына берілгеннен қалған бөлігінен, Баянауыл, Қарқаралы округтерінен және Сібір әскерінің 6, 7, 8-ші полктік округтерінің казактары жерлерінен құралатыны» [10, 155-б.] анықталды.

Батыс Сібір өлкесіндегі отарлық әкімшіліктің ең жоғарғы өкілі болып - генерал-губернатор саналды. «Ақмола және Семей облыстарын басты басқару, Сібірлік мекемелер ережелері негізінде, Батыс Сібір генерал-губернаторының құзырында» (§2) деп көрсетілді. Генерал-губернатор әрі әскери округтің қолбасшысы бола отырып, өз қолына әскери және азаматтық билікті де толығымен жинақтады.

Облыс әкімшілігінің басында әскери губернатор тұрды. Әскери губернаторларға да өз облыстарының әскери және азаматтық билігі жүктелді. «Ақмола және Семей облыстарында әскери губернаторларға, сонымен қатар, облыстар құрамына кіретін Сібір казак әскері бөліктеріне қатысты тағайындалған атамандардың міндеттері мен құқықтары жүктелді» (§23).

«Ереженің» 26-бабына сай, Ақмола және Семей облыстары әскери губернаторларының құқығы мен міндеттері Сібір мекемелері басшыларының құқығы мен міндеттеріне теңестірілді және осы ережелермен толықтырылды. Облыстық, уездік басқарудың барлық жоғарғы қызметтеріне тек патша шенеуніктері, әсіресе дворяндардан және казактардан шыққан офицерлер тағайындалатын болды, облыс территориясында орналасқан әскер, полиция, түрме мекемелері солардың билігіне берілді.

Әскери губернатордың жанында облыстық басқармалар ашылып, оған вице-губернатор төрағалық ететін болды. Ол да, әскери губернатор секілді, Ішкі істер министрінің ұсынуымен және Әскери министрдің келісуімен тағайындалатын болды.

Әр облыс 4 уезге бөлінді. «Ақмола облысында уездердің басқару орталықтары Омбы, Петропавл, Ақмола қалаларында және Көкшетау станицасында орналасады; соңғы мекенге қала мекенінің құқы беріледі» (§15) деп анықталды.

Ал «Семей облысында уездердің басқару орталықтары Павлодар, Семей, Көкпекті қалаларында және Қарқаралы станицасында орналасады, бұған қала мекенінің құқы беріледі. Зайсан өлкесі уездік басқарма болып қайта ұйымдасқанға дейін айрықша приставтықты құрайды» (§16) деп көрсетілді. Зайсан приставының халықты басқару бойынша құқықтары мен міндеттерінің айрықша нұсқаулықпен, ал әскерлер мен бекіністерді басқару бойынша – Орынбор және Батыс Сібір округтарын әскери басқару жөніндегі Ережемен анықталатыны ескертілді [10, 156-б.].

Уезд бастықтары және олардың аға көмекшілері, жоғарыда айтып кеткеніміздей, орыс шенеуніктері мен офицерлерінен тағайындалады да, кіші көмекшілер болыстар, ауыл старшындары формальды түрде қазақтардан сайланатын болды, ал бұл сұлтандардың саяси беделін түпкілікті әлсіретуге бағытталған шара еді.

«Ереже» жергілікті басқаруға ерекше көңіл бөлді. Уездер болыстарға, болыстар ауылдарға территориялық принциптер бойынша бөлінді. Болыстарға жалпы саны 1000-2000 аралығындағы, ауылдарға 100-200 аралығындағы шаңырақ бірігуі тиісті болды (§59). Болыстардың құрылу принципі былайша көрсетілді: «болыстар жергілікті қолайлылықтар ескеріліп, қыстаулардың пайдаланылуына қарай көршілес орналасқан ауылдардан құрылады» (§60). Бір ауылдан екінші ауылға өту тек өкіметтің рұқсатымен ғана жүзеге асырылады (§61). Осылайша, «әкімшіліктің рулық белгілер бойынша бөлінісі жойылды және де ол ұлттық тұрмыс-салт ерекшеліктерін ескермей, басқару ісіндегі қандай да болмасын дербестікті жоқ қыла отырып, басқарудың территориялық принципімен ауыстырылды» [18, 30-б.].

Крафт бұл жағдайды «қырғыздардың рулық топтарға тарихи бөлінісі әкімшілік тұрғыдан қолайсыз деп танылды, өйткені, көшпелілердің кейбір топтары тым үлкен, біркелкі емес бірліктерді құрады және тым үлкен кеңістіктерге таралып жатты» [6, 73-б.] деп түсіндірмек болды. «Жаңадан орнаған әкімшілік бөлініс қырғыздардың рулық қатынастар бойынша қауымдарға топтасуына сәйкес келмеді, саны 2000 түтіннен көп бұрынғы ру топтары бірнеше бөлікке бөлінуге, түрлі болыстарға таралуға мәжбүр болды, ал ұсақ рулар белгіленген мөлшердегі болыстарды құру үшін басқа ру топтарымен бірігуі тиіс еді. Осылайша, рулық байланыстар мен ру басыларының маңызы айтарлықтай әлсіреді» [6, 74-б.] деп, қазақтарды «қоғамдық басқару» дегеннің енгізілуінің негізгі салдарларын көрсетіп берді.

Қазақ даласын жасанды түрде бөлгенде патша үкіметінің нендей дәлелді басшылыққа алғанын Түркістан өлкесінің ревизоры К.К.Пален де жасырмады, ол «Қырғыздарды рулық байланыс бойынша бөлу заңды түрде жойылды, бұл шара үлкен рудың бір ру басының қол астына бірігуі, далада тыныштықты сақтауды қиындататын болғандықтан жүргізіліп отыр» [18, 31-б.] деп жазды. Расында да, тәжірибеде қазақ даласының бұл реформаға сай жаңаша бөлінуі жайылымдарды пайдаланудың байырғы қалыптасқан тәртібінің бұзылуына, ірі рулардың бөлшектенуіне, соның негізінде ру билеушілерінің ықпалының әлсіреуіне алып келер еді. Яғни, өлкенің территориялық принцип бойынша қайта бөлінуі патшалықтың саяси және әскери міндеттерін шешу мүддесімен астасып жатты.

Болыс басқарушылары мен ауыл старшындарын сайлауды екі сатыда өткізу көзделді және бұл лауазымдарға «халық арасында құрметке және беделге ие болған» адамдар сайлана алатын болды. Әуелі әр 50 шаңырақтан «сайланған» сайлаушылар сиезінде уезд бастығының қатысуымен болыс және оның кандидаты сайланатын болды. Ал әр 10 шыңырақтан «сайланған» сайлаушылар жиынында болыстың қатысуымен ауылнай және оның кандидаты сайланды. Сайлау нәтижесінде артық шарға ие болған адам болыстыққа немесе ауыл старшындығына, ал кем шарға ие болған адам кандидаттыққа сайланды деп есептелді. «Болыстар мен ауыл старшындары 3 жылға сайланатын» (§73) болды. Болыс басқарушылары мен олардың кандидаттарын әскери губернатор, ауыл старшындары мен олардың кандидаттарын уезд бастығы бекітетіні анықталды.

Әрине, сайлаушылар ретінде қатысуға халық арасында құрметке және беделге ие адамдардың бәрі ынталы болған жоқ. Олар қазақ қоғамындағы дәстүрлі басқару жүйесінің жойылуын қаламады. «Жергілікті басшылық, қырғыздардың арасындағы ең жақсы адамдардың тәжірибе жүзінде орнаған ондық және елулік атақтарынан қашып баққанын, ал сайлаушылар ретінде халықтың сенімі мен құрметін иеленбеген, қоғамдық мүдделерді сезінбейтін, тек ықпалды және ауқатты қауымдастарының қолшоқпары ретінде қызмет ететін адамдардың кіргенін бірауыздан дерлік көрсетіп жатты» [6, 74-б.].

Қазақтардың «өзін-өзі басқару» органдарын бұлайша құру арқылы Ресей үкіметі бір жағынан, «қазақ қоғамының демократиялық құрылымының иллюзиясын жасауға тырысса» [18, 31-б.], екінші жағынан, болыс басқарушылары мен ауыл старшындарына жалақы төлеудің барлық ауыртпалығын халыққа жүктеді.

Ресей әкімшілік саясатының қазақ даласындағы маңызды бөлігі сот құрылысы болды. Ұзақ уақыт бойы Сібірде шептер бойында шекаралық соттар қызмет етті. М.Сперанскийдің реформасы қазақтар арасындағы қылмыстық құқық бұзушылықтың көп бөлігін және азаматтық істердің барлығын, рулар арасындағы кейбір талас мәселелерді шешуді халық сотына берген болатын. Алайда, бұл жағдай орыс өкіметі үшін тиімді болмады. Далалық комиссия құжаттарында көрсетілгендей, оның себебі Жарғы арқылы «халықтың әдеттегі құқығын тәртіпке келтіруде болды. Сот, тек халықтың өмірімен және ақыл-ой дамуымен келісілгенде ғана, жақсы нәтижелер беретінін заң шығарушы жақсы түсінді. Ол үшін сот өндірісін толық түсіндіру, билер сотына округтік приказдарға апелляция берудің кең құқығын беру және оған бірінші дәрежелі сот билігі мен полицейлік билікті біріктіру қажет еді. Олай болмағасын, халықтық соттың дербестігі шайқалды, өйткені, билер сотының шешімдерінің барлығы, олар анықтаған өндіріп алу шаралары мен бағаларына қарамастан, қайта шағымдануға берілуі мүмкін еді» [20, 478-п.].

1854 жылы Сібірдегі халықтық сотқа түпкілікті соққы берілді. Тек сұлтандар, бұрынғы ауыл старшындары және ресейлік марапаттар иеленген қазақтар ғана би бола алатын болды. Осылайша, халықтық соттар жергілікті беделді билерден алынып, ықпалды адамдар мен округтік приказдардың мүшелерінің қолына көшті.

1868 жылғы «Ереже» бойынша Сібір ведомствосы қазақтары өздері тұратын облыстар ауқымында әскери сот және империяның жалпы заңдары негізіндегі азаматтық сот арқылы соттаса алатын болды (§92). «Сот билігі: уездік соттардың, әскери сот комиссияларының, Облыстық басқармалардың, Үкімет Сенатының құзырына берілді» (§101). Әскери соттың билігі ұлғайтылды. Оларға тек «саяси» қылмыстарды ғана емес, жалпы мемлекеттік қылмыстар категориясына жататын істерді де қарау тапсырылды. Билер сотының қызметі шектелді, оларға қазақ қоғамының ішкі тұрмыстық жақтарын қамтитын істерді қарау өкілеттілігі ғана қалдырылды. Халықтық соттар орыс әкімшілігінің – уезд бастықтары мен губернаторлардың бақылауына қойылды, ал олар билер қабылдаған шешімдерді бекітпей, қайта қарап, өзгертуге жібере алатын болды. Билерді сайлау тәртібі болыстарды сайлау тәртібімен бірдей және бір уақытта жүргізілетіні белгіленді.

«Ереже» бойынша Ақмола, Семей облыстарында әскери губернаторлардың тағайындалуы, оларға облыс территориясында орналасқан әскери бөлімдер мен казак әскерлерінің бағындырылуы, облыстарда әскери соттардың нығайтылуы қазақ өлкесінде Ресей империясының әскери-басқыншылық режимін орнату мақсатын көрсетті. Ереже енгізілгеннен кейін өлкеде шын мәнінде әскери жағдай орнады.

Жергілікті басқарудың болыстар мен ауыл старшындары құрайтын төменгі буыны әскери губернатор мен уезд бастығының қол астында және тікелей бақылауында болды. «Әкімшілік реформаның негізінде шексіз билікке ие болған патша шенеуніктері қазақ даласында бассыздық пен жүгенсіздікке, озбырлық пен қазақ халқын басынушылыққа, тонаушылыққа және қазақ жерінің байлығын арсыздықпен, жабайылықпен емін-еркін талан-таражға салуға мол мүмкіндік алды» [18, 31-б.].

«Ереже» қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына да өзгерістер әкелді. Қазақтардың бәрі, тіпті сұлтандар да, құқықтық жағынан «село тұрғындарына» жатқызылды. Басқа сословиеге өту тек Ресей империясының «жалпы заңдарының негізінде» жүзеге асырылатын болды (§243). Егер сұлтандар мен билер дворяндық жағдайға көтерілгілері келсе, патша құзырына «құлдық ұрып», беріле қызмет етулері керек еді. Сонымен, «Ереже» арқылы, патша үкіметі сұлтандардың артықшылық жағдайларын жойып, оларды қолдау саясатын тоқтатуды жоспарлады. Империялық билік қазақ даласында орыс әкімшілігін нығайта отырып, отарлық саясатын жүзеге асыруда енді болыс басқарушылары мен ауыл старшындарын өзінің негізгі тірегіне айналдырмақ болды.

Далалық комиссия қазақтар құқықтарына қатысты да пікірлер білдірді. Негізі, 1868 жылғы Ереженің жобасы жасақталу кезінде Сібір қазақтары көшпелі сібірлік бұратаналардың құқықтарын пайдаланды, ал Орынбор қазақтарының құқықтары империялық заңдармен мүлдем анықталмаған болатын. Ережені жасақтаушылар бұл мәселеге қатысты «Қазіргі кездегі, жаңа әкімшілік басқару енгізілетін жағдайдағы басты мақсат – қырғыздарды Ресеймен жақындастыру, сондықтан да, оларға, қойылған мақсатқа қол жеткізуге кедергі келтірмейтіндей және оларды ерекше жағдайға қалдырмайтындай, құқықтар беру қажет. Ал қырғыздарды село тұрғындарының құқықтарынан айыратын болсақ, онда ол көшпелілердің өздерін қоршаған отырықшы халықпен жақындасуын кідіртеді және оларда азаматтықтың дамуына кедергі жасайды. Комиссия, қырғыздарға барлық табиғи орыстық село тұрғындары пайдаланатын құқықтарды беруді әділетті деп санайды», сонымен қатар, «оларды әскери міндеткерліктен босату керек» [20, 492-артқы п.] деп көрсетті. Ереженің 245-бабына сай, қазақтар рекруттық міндеткерліктен босатылды. Мұның бәрі, Комиссия мүшелері атап көрсеткендей, қазақтардың Ресейге жақындасуына қызмет ететін шаралар еді.

«Ереже» бойынша, қазақ өлкесін нақты отарға айналдыру мақсатындағы әкімшілік қайта құру шаралары бірнеше экономикалық шаралармен нығайтылды. Далалық комиссия «Жер мәселесін

шешкенде үкімет, бір жағынан, халықтың қазіргі кезеңдегі талабын, оның тұрмыс-салтына нұқсан келмейтіндей етіп қанағаттандыратын, екінші жағынан, Ресейдің пайдасын көздейтін шара қабылдауы тиіс» [20, 489-п.] деп көрсетті.

Далалық комиссия XVIII ғасырдың 60-жылдарында Сібір қазақтарынан тартылып алынған Ертістің сол жағалауындағы 10-шақырымдық белдеу жерлеріне қатысты пікір білдірді. Ол мәселені «Сібір ведомствосы даласында мықты орыс әкімшілігі енгізілгенге дейін қырғыздардың, шеп бойы тұрғындарына ғана емес, Ертістің арғы бетіндегі тау-кен мекендеріне де жасаған жыртықшылық шабуылдарын тоқтату үшін айрықша шаралар жүргізу қажет болған болатын» [20, 489-п.] деп негіздеме болды. Осы мақсатта іске асырылған «айрықша шаралардың» бірі – бүкіл Сібір шебінің қолбасшысы, генерал-поручик Шпрингердің 1765 жылдың 31 желтоқсанында бекіністер коменданттарына берген Нұсқаулығындағы «...қырғыз-қайсақтар, көші-қондары мен мал табындарымен қоса, өз жақтарынан бері қарай аспасын және бұдан былай біздің бекіністерге он шақырымға, ең болмаса бес шақырымға жақындармасын, ол үшін олардың ең тәуір адамдары аманатқа алынсын» деп анықталуы болатын. Міне, осы Нұсқаулықтан кейін Ертістің бүкіл сол жағалауы он шақырымдық қашықтықта шептік басшылықтың тікелей бақылауына берілді.

Ал қазақтарға Ертістің оң жағалауында, Құлынды далаларында, жөндеу пошлинасын төлей отырып, көшіп-қонуға ғана рұқсат етілді. Шеп басшылығы Ертістің сол жағалауында 10-шақырымдық белдеуге дейін көшіп-қонатын қазақтардан да жөндеу пошлинасын жинады. Кейін 10-шақырымдық белдеу жерлері Сібір казак әскерінің уақытша пайдаланылуына берілді.

Бұл мәселеге қатысты Далалық комиссия «...Ертістің сол жағалауындағы 10-шақырымдық белдеуді құрудағы бастапқы мақсат – орыс қоныстарын қырғыздар шабуылдарынан қорғау болатын. Құнарлы шалғындарды қамтитын бұл кеңістік – қысқы тұрақтар үшін және шөп шабу ісінде ең жақсы жерлер. ... 10-шақырымдық белдеудің тартылып алынып, казактарға берілуін, осы кезге дейін, қырғыздардың әділетсіз шара деп есептеуі негізсіз емес. Өйткені, он шақырымдық белдеудің казактардың пайдаланылуына берілуіне орай, көптеген қырғыздар қыстаусыз қалды және ...бұрын тегін пайдаланатын жерлері үшін жөндеу пошлинасын төлеулері тиіс болды» деген пікір айтты. Одан әрі, «он шақырымдық белдеудің пайда болуының бастапқы себебі – орыс қоныстарынан қырғыздарды алыстату болатын, ал ол қазіргі кездегі үкіметтің негізгі мақсаты – қырғыздарды орыстармен жақындастыру пиғылына қарама-қайшы келеді. Қырғыздарды бұрын иеленген жерлерінен айыру, заңдастыру арқылы жер үлестерін казактарға беру және болашақ қоныстар үшін үкімет иелігінде жер үлестерін қалдыру – өте әділ емес екендігін» [20, 489-артқы п.] көрсетті.

Келтірілген тұжырымдар негізінде Комиссия «Сібір казак әскерінің уақытша пайдалануындағы он шақырымдық кеңістік ... қырғыздардың тегін пайдаланылуына берілсін. Аталған кеңістіктегі жерлерді қырғыздар арасында бөлу өлкенің Бас бастығына тапсырылуы тиіс» [20, 489-артқы п.] деген ұйғарымға келді. Далалық комиссия ұйғарымы Ереженің 225-бабына мынадай мазмұнда енгізілді: «Әскер жерлерінде көшіп-қонғаны үшін қырғыздар станицалар қоғамдарымен жасалған өзара келісімдер бойынша немесе басшылық қажет деп тапқан такса бойынша ақы төлейді» [10, 178-б.]. Және 225-бапқа қосымша «Батыс Сібір генерал-губернаторына Сібір казак әскерінің уақытша пайдаланылуындағы он шақырымдық кеңістікті бөлуге қатысты айрықша ұсыныс жасау міндеті жүктелетіні» ескертілді [10, 178-б.].

«Түсіндірме жазбада» Комиссия мүшелері казак даласын «...казак қоныстары арқылы отарлау жүйесі өзіне алғаш жүктелген міндетті табыспен орындады; ал қазіргі кезде жергілікті жағдайлардың өзгеруіне байланысты, бұл әдіспен отарлауды жалғастыру күткен пайдаға қол жеткізбейді» дей келе, «қырғыз даласын орыстардың отарлауы қажеттілік екенін, бірақ өлкедегі казак қоныстарының патша үкіметінің отарлау мақсатын қанағаттандыра алмайтынын түсініп, өлкеге орыстарды қоныстандыру үшін еркін отарлауға жол беру керек» [20, 490-п.] деген ұйғарымға келді. Яғни, әскери бекіністер мен казак қоныстары – казак жерін отарлаудың алғашқы кезеңі ғана, ал казак жерін толығымен иемденудің сенімді жолы – орыс шаруаларын қоныстандыру екендігін үкімет жақсы түсінді.

Сонымен қатар, Далалық комиссия орыстарды қазақ жеріне қоныстандыру мақсаты жөнінде «Қырғыздар арасында азаматтықты тарату, оларды орыстармен жақындастыру және елдің өндіріс пен өнеркәсіп күштерін дамыту үшін өлкеге орыстарды қоныстандыру мемлекетке аса пайдалы және өте қажет. Себебі, орыстар жоғарғы нәсіл өкілі бола отырып, қырғыз халқының тұрмысына жасампаз ықпал етеді және оны Ресеймен толықтай бірігуге дайындайды» [20, 491-п.] деген пікірге келді.

Осы негізде Ереженің 210-шы, 238-ші баптарында қазақ жерлері мен ормандары Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жарияланды. Енді қазақ өз жерін өзіне тек «қоғамдық пайдалануға» ғана ала-алатын болды. Жерге қатысты бұндай шешім үкіметке қазақ жерлерін жаппай отарлауға жол ашты. Ресейден қоныс аударып келгендерге құрылыс жұмыстары үшін, егіншілікпен, саудамен, қолөнермен айналысу үшін тегіннен-тегін жерлер, ағаштар алу құқығының берілуі (§§226-229) – жаппай отарлаудың бастамасы болды.

Осылайша, реформаның көмегімен Ресей үкіметі өзінің отарлаушылық бағыттағы аграрлық саясатын жүргізуге мол негіз жасайтын шара қабылдады. Қазақтардың мүддесі ескерілмек түгілі, оларды шұрайлы жерінен, сулы иелігінен айырып, оның жерлерін орыс шаруаларына және казак әскерлеріне тартып әпермекші болды. Бұл жағдай – жайылымдарды пайдаланудың байырғы қалыптасқан тәртібінің бұзылуына, қазақтардың қыстау мен жайлауда еркін қозғалуының шектелуіне, сөйтіп олардың өз ата қонысы мен өз жер-суына кіріптар болуына әкелетін саясат еді.

«Далалық комиссия» қазақтардан жиналатын салық мөлшерін талдай келе, «негізінде түтін салығы патша қазынасына даланың нақты жағдайына сай мөлшерде түсіп отырған жоқ» [20, 483-артқы п.] деген қорытынды жасады. Осыған орай, үкімет «қазына табысын әжептәуір ұлғайту мақсатымен» [20, 485-п.] салық саясатын күшейтуді көздеді. «Ережеде» түтін салығы екі есе ұлғайтылып, әр түтін жылына 3 рубль мөлшерінде салық төлеуі тиіс болды (§168). Оған қоса, жергілікті әкімшілікті және өлкеге келген шенеуніктерді «баптап күту», мектептер жұмысын, жолдар, көпірлер құрылысы мен жөндеу жұмыстарын өтеу сияқты міндеткерліктер де халықтың мойнына жүктелді (§§204-207, 209). «Уақытша Ережеде» белгіленген түтін салығын есептеу тәртібі әкімшіліктің талай қулық-қиянаттарға баруына жол ашты.

Осылайша, халықтың қажеті мен мақсат-мүддесі аяқ-асты етілді. Жергілікті халықты арсыздықпен тонауды күшейту үшін ауылдар мен болыстардың, уездер мен облыстардың шекараларын дәл анықтап, әкімшілік-территориялық бөліністі жетілдіру белгіленді және көрсетілген шаралар салық жинау тәртібін жақсартуға бағытталды.

Қазақ даласын басқару құрылымының және қызметінің жаңа тәртібін енгізу арқылы, Ресей үкіметі өзінің ғасырлар бойы жүргізіп келе жатқан орыстандыру саясатын күшейтуді көздеді. Ресей қазақтарды күшпен орыстандыруға, ұлттық белгілері, ерекшеліктерін жоқ етуге, қазақтың тілін ығыстырып шығаруға тырысты. Әкімшілік қызметтеріне тек орыс шенеуніктерін тағайындау шарасы да басқару жүйесін орыстандыру мақсатымен астасып жатты.

«Ереже» қазақ қоғамына христиан дінінің кеңінен енуіне қолайлы жағдайлар жасауға, мұсылман дініне, керісінше, шектеулер қоюды көздеді. Далалық комиссия құжаттарында: «молдалардың ықпалын шектейтін, қырғыз жастарын молдалардан айырып алатын кез жетті, өйткені, өлкедегі мұсылмандықты әлсіретудің және қырғыздардың орыстармен жақындасуының азды-көпті табысы осыған байланысты болып отыр» [20, 497-п.] деп көрсетілді. Бұл жағдай – Ресей үкіметінің кең байтақ қазақ өлкесін тек саяси-экономикалық жағынан ғана емес, рухани жағынан да меңгеру бағытындағы шаралары болатын.

253-ші бапқа сай, әр болысқа бір ғана молда белгіленді. Батыс Сібірдегі «тағайындалған молдалар» аты жойылатыны ескертілді. Мешіттер тек генерал-губернатордың рұқсатымен ғана салынатыны анықталды (§258). Өз бетімен мұсылман мектептерін ашуға тыйым салынды. «Ережеде» мұсылман дін иелерінің құқығына көптеген шектеулер қойылса, керісінше, христиан дінін қабылдайтын қазақтарға жеңілдіктер берілді. Қазақтарға балаларын ана тілінде оқытуға тыйым салынатыны, орыс-қазақ мектептерінің ашылатыны айтылды. Осылайша, қазақ даласын басқарудағы қайта құрулар - қазақтарды орыстандыру мақсатындағы жұмыстармен қатар қойылды.

1868 жылдың 8 қазанында Министрлер Комитеті Орынбор және Түркістан генерал-губернаторларының қатысуымен Мемлекеттік Кеңестен келіп түскен Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының далалық облыстарын басқару жөніндегі Ереженің жобасын және Түсіндірме жазбаны талқылады. Комитет «жергілікті жоғары басшылардың Ереже жобасын тәжірибеге тез арада шұғыл енгізу жөніндегі дәйектерін ескере отырып», Мемлекеттік Кеңес мақұлдаған заң жобасының бекітуге дайын екендігін атап көрсетті. Сонымен қатар, Ереже жобасын 1869 жылдың 1 қаңтарынан бастап толығымен немесе ішінара екі жылға тәжірибе жүзінде енгізуді ұсынды.

1868 жылдың 21 қазанында Александр II қазақтарды басқаруды қайта ұйымдастыру туралы Жарғыға қол қойды.

Қорытынды. Жаңа реформа, әрине, Қазақ даласын Ресей империясының басқа бөліктерімен жақындастыру жолындағы ерекше кезең болды. Қазақтардың ерекше басқару жүйесінің жойылуы, оларды басқару құрылымдарының ресейлік губерниялар секілді облыстар шеңберінде бірегейлендірілуі, жалпымемлекеттік империялық мекемелер мен институттардың енгізілуі Қазақ даласында тікелей басқару жүйесі қызметінің жүзеге асырылатындығына және даланы империяның отарына айналуға мәжбүр еткендігіне куә болды.

Қазақ даласында ресейлік әкімшілік жүйені енгізуге және соның негізінде қазақтарды басқару құрылымдарын жасақтауға бағытталған реформалар қазақ халқының «тұрмыс жағдайын жақсарту, олардың өміріне мүмкіндігінше көбірек азаматтық енгізуді» көздеген қайта құрулар емес, қазақтарды басқаруда отаршыл әкімшілік органдарды жасақтау арқылы өлкені Ресей империясының толыққанды отарына айналдыруды заңды түрде негіздеген бағдарлама болды.

Оны Далалық комиссия жұмысына қатысқан Л.Баллюзектің: «Жаңа Ережені дайындаған кезде біз тек қырғыздардың тұрмысын жақсартып, салықтарды ұлғайтуды ғана емес, ең бастысы, бұрын тек сөз жүзінде ғана иеленіп келген өлкеде өзіміздің билігімізді нығайтуды мақсат еттік; сондықтан Жаңа Ереже бұл мақсатқа толығымен жетудің бастапқы нүктесі ғана бола алады, ал ол үшін біздің үкімет көптеген құрбандықтарға баруы қажет, онсыз Жаңа Ереже ... халықтың өміріне енбей, тек қағаз жүзінде ғана қалып, халыққа да, үкіметтің мүддесіне де ешқандай пайда әкелмейді» [21, 4-п.] деген сөздері дәйектей түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Венюков М. Россия и Восток. СПб.: Типография Имп. АН, 1877. 49 с.
2. Собрание литературных трудов Гейнса А. Т.1. СПб., 1897. -Т.2. СПб., 1898. 589 с.
3. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. СПб, 1882. 477 с.
4. Остафьев В. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве //Записки ЗСО ИРГО. Кн. ХУІІІ. Вып. 1. Омск, 1895. С.1-62.
5. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область Сибирских киргизов. Ч.1. /Сост.: Геништаба подполковник Красовский Н.И. Спб, 1868. 428 с.
6. Крафт И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. Оренбург, 1898. 532 с.
7. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. С картами и планами. В 3-х томах. Алматы: ТОО «Мереке баспасы», 2012. Т.1. 510 с.; Т.2. 547 с.; Т.3. 496 с.
8. Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири. 1859-1875. Спб. 1912. 245 с.
9. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб., 1910. 66 с.
10. Материалы по введению русской политической системы управления в Казахстане /Сост.: С.К. Жакыпбек, А.А. Белбаева. Алматы: Қазақ университеті, 1999. 257 с. 1999.
11. Зиманов С. Политический строй Казахстана конца ХVІІІ - І половины ХІХ веков. Алма-Ата: Издательство АН Каз.ССР, 1960. 296 с.
12. Сапарғалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1966. 375 с.

13. Сулейменов Б.С. Подготовка реформы 1867-1868 годов в Казахстане //Известия Каз. Фил. АН СССР. 1946. №2(27). С.137-148; Его же. Об административном устройстве казахской степи по реформе 1867-1868 г.г. //Вестник АН Каз.ССР. 1951. №2(71). С.118-126; Его же. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX века (1867-1916). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. 411 с.
14. Бекмаханова Н.Е. Царское правительство и институт султана в Среднем жузе в XIX в. //Известия АН Каз.ССР. Серия общ.наук. 1968. №2.
15. Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX – начала XX веков. -Алматы: Жеті Жарғы, 1996. –352 с.
16. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 132 с.
17. Акимбеков С. Казахстан в Российской империи. Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2018. 562 с.
18. Әбенова Б.С. Ресей империясының қазақ өлкесіндегі аймақтық саясаты (1868-1891). Монография. Алматы: Эпиграф, 2019. 388 б.
19. Васильев Д.В. Бремя империи. Административная политика России в Центральной Азии. Вторая половина XIX в. М.: Политическая энциклопедия, 2018. 638 с.
20. РМӘТА. 400-қ. 1-т. 120-іс. Қырғыз Далалық комиссиясының Орынбор және Сібір ведомствосының қырғыз далаларын басқару жөніндегі Ережесінің жобасы. 582 п.
21. ҚР ОМА. 25-қ. Торғай облыстық басқармасы. 1-т., 1830-іс.
22. ҚР ОМА. 64-қ. Дала генерал-губернаторлығының кеңсесі. 1-т. 125-іс. 1, 2-томдар.
23. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Алма-ата: Наука, 1964. 571 с.

References:

1. Venyukov M. Rossiya i Vostok. SPb.: Tipografiya Imp. AN, 1877. 49 s.
2. Sobranie literaturnykh trudov Geinsa A. T.1. SPb., 1897. -T.2. SPb., 1898. 589 s.
3. Yadrincev N.M. Sibir' kak koloniya. SPb, 1882. 477 s.
4. Ostaf'ev V. Kolonizaciya stepnykh oblastei v svyazi s voprosom o kochevom hozyaistve // Zapiski ZSO IRGO. Kn. XYIII. Vyp. 1. Omsk, 1895. S.1-62.
5. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Oblast' Sibirskikh kirgizov. Ch.1. /Sost.: Genshtaba podpolkovnik Krasovskii N.I. Spb, 1868. 428 s.
6. Kraft I. Sbornik uzakonenii o kirgizakh stepnykh oblastei. Orenburg, 1898. 532 s.
7. Terent'ev M.A. Istoriya zavoevaniya Srednei Azii. S kartami i planami. V 3-h tomah. Almaty: ТОО «Мереке баспасы», 2012. Т.1. 510 с.; Т.2. 547 с.; Т.3. 496 с.
8. Babkov I.F. Vospominaniya o moei sluzhbe v Zapadnoi Sibiri. 1859-1875. Spb.1912. 245 s.
9. Rumyancev P.P. Kirgizskii narod v proshlom i nastoyashchem. SPb., 1910. 66 s.
10. Materialy po vvedeniyu russkoi politicheskoi sistemy upravleniya v Kazahstane /Sost.: S.K. Zhakypbek, A.A. Belbaeva. Almaty: Qazaq universiteti, 1999. 257 s. 1999.
11. Zimanov S. Politicheskii stroi Kazahstana konca XVIII - I poloviny XIX vekov. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN Kaz.SSR, 1960. 296 s.
12. Sapargaliev G.S. Karatel'naya politika carizma v Kazahstane. Alma-Ata: Nauka,1966. 375 s.
13. Sulejmenov B.S. Podgotovka reformy 1867-1868 godov v Kazahstane //Izvestiya Kaz. Fil. AN SSSR. 1946. №2 (27). S.137-148; Ego zhe. Ob administrativnom ustroistve kazahskoi stepi po reforme 1867-1868 g.g. //Vestnik AN Kaz.SSR. 1951. №2(71). S.118-126; Ego zhe. Agrarnyi vopros v Kazahstane poslednei tret'i XIX-nachala XX veka (1867-1916). Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1963. 411 s.
14. Bekmahanova N.E. Carskoe pravitel'stvo i institut sultana v Srednem zhuze v XIX v. //Izvestiya AN Kaz.SSR. Seriya obshch.nauk. 1968. №2.
15. Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitie Kazahstana v XIX – nachala XX vekov. -Almaty: Zheti Zhargy, 1996. 352 s.

16. Abdrahmanova B.M. *Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke*. Astana, 1998. 132 s.
17. Akimbekov S. *Kazakhstan v Rossiiskoi imperii*. Almaty: TOO «Institut Aziatskih issledovaniy», 2018. 562 s.
18. Ábenova B.S. *Resei imperiasynyń qazaq ólkesindegi aimaqtyq saiasaty (1868-1891)*. Monographiya. Almaty: Epigraph, 2019. 388 p.
19. Vasil'ev D.V. *Bremya imperii. Administrativnaya politika Rossii v Central'noj Azii. Vtoraya polovina XIX v. M.: Politicheskaya enciklopediya*, 2018. 638 s.
20. RMÄTA. 400. 1-v. 120-is. *Qyrǵyz Dalalyq komisiyasynyń Orynbor jáne Sibir departamentosynyń qyrǵyz dalalaryn basqarý jónindegi Erezhesiniń jobasy*. 582 p.
21. QR OMA. 25-q. *Torǵai oblystyq basqarmasy*. 1-t., 1830-is.
22. QR OMA. 64-q. *Dala general-gubernatorlyǵynyń keńsesi*. 1-v. 125-ic. 1, 2 tomдар.
23. *Kazahsko-russkie otnosheniya v XVIII-XIX vekah (1771-1867 gody)*. Sbornik dokumentov i materialov. Alma-ata: Nauka, 1964. 571 s.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20

ӨӨЖ /УДК/ UDC 94 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.021>

У.М. Джолдыбаева ^{*1}, А.М. Аубакирова ²

¹Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан, Алматы қаласы. E-mail: alatau1968@mail.ru

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақстан, Алматы қаласы.
E-mail: altyn_aubakirova@mail.ru

С.Н. ТӘНЕКЕЕВТІҢ «1916. ҚАРҚАРА-АЛБАН КӨТЕРІЛІСІ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ РУХТЫҢ АЙҚЫНДАЛУЫ

Аңдатпа

Кез келген халықтың тарихы оның азаттық пен тәуелсіздікке ұмтылысымен тығыз байланысты болып келеді. Бұл ұмтылыс – ұлттың рухани және тарихи тұтастығының, өзін-өзі тануының, ұлт ретінде қалыптасуының негізгі тіректерінің бірі. Осы жолда орын алған ірі тарихи оқиғалардың мазмұны мен мәнін терең зерделеу тек өткенді тану үшін ғана емес, сонымен қатар келешек ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыру және мемлекеттілікті нығайту үшін де аса маңызды.

Ұсынылып отырған мақалада тарихшы-зерттеуші С.Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты көлемді әрі аса құнды еңбегі талданады. Бұл еңбек 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтерілістің Жетісу өңіріндегі маңызды ошақтарының бірі – Қарқара-Албан қозғалысына арналған. Ресми түрде кәсіби тарихшы ретінде танылмағанымен, С. Тәнекеев өзінің зерттеу жұмысында ҚР Мемлекеттік мұрағаттарынан алынған деректерді, сол дәуірдегі баспасөз материалдарын, ресми құжаттар мен куәгерлердің естеліктерін жан-жақты пайдаланып, тарихи оқиғаны объективті түрде талдауға тырысқан.

Ғалымның еңбегінің ерекшелігі – көтерілістің себеп-салдарын, барысы мен салдарын тек фактілер тізбегі ретінде емес, тарихи-философиялық тұрғыда қарастырып, оның терең этноәлеуметтік және этномәдени астарларын ашып көрсетуінде. Бұл зерттеуде қазақ халқының Ресей империясының отарлық саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыс кезеңіндегі біртұтастық пен мызғымас бірлік қағидаттарын ұстанып, өз Отаны үшін жанын пидә еткен ержүрек батырлардың ерлігі, қарапайым халықтың отансүйгіштік қасиеті, ортақ мақсат жолында ұйымдасқан түрде әрекет ете алғаны тарихи дәйектер арқылы дәлелденген.

С.Н. Тәнекеев көтерілістің ұлт-азаттық сипатын негізгі айқындаушы фактор ретінде қарастыра отырып, бұл оқиғаның тарихи маңызын «Отан» және «ерлік» концептілері арқылы түсіндіреді. Оның пайымдауынша, 1916 жылғы Қарқара көтерілісі – тек жергілікті деңгейдегі қарсылық емес, қазақ халқының ұлттық санасының оянуы мен отарлық езгіге қарсы тұруының көрінісі. Автор үшін «Отан» ұғымы – тек географиялық ұғым ғана емес, ол тарихи жады мен рухани мұраның, еркіндікке ұмтылған халықтың жан-дүниесінің жиынтық бейнесі. Ал «ерлік» – тек жекелеген тұлғалардың батырлығы ғана емес, бүкіл ұлттың ұжымдық рухани қуатының көрінісі.

Мақалада еңбектің құрылымына, баяндау стиліне, дереккөздерді пайдалану шеберлігіне және авторлық ұстанымның ғылыми салмағына талдау жасала отырып, С.Н. Тәнекеевтің жұмысы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи жадыдағы орны мен ұлт санасындағы мәнін ашуға қосқан елеулі үлес ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: тарих, халық, ұлт-азаттық көтеріліс, Отан, ерлік, концепт

Джолдыбаева У.М. *, Аубакирова А.М.

¹Ассоциированный профессор кафедры История Казахстана Казахского национального университета им.аль-Фараби, кандидат исторических наук, Казахстан, город Алматы

E-mail: alatau1968@mail.ru

²Старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета, магистр педагогических наук, Казахстан, город Алматы

E-mail: altyn_aubakirova@mail.ru

ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА В ТРУДЕ С.Н. ТАНЕКЕЕВА «1916. ВОССТАНИЕ АЛБАНОВ В КАРКАРЕ»

Аннотация

История каждого народа тесно связана с его стремлением к свободе и независимости. Глубокое исследование крупных событий, происходивших на данном пути, имеет огромное значение для будущего развития. В предлагаемой статье рассмотрен объемный и значимый труд С.Н. Танекеева «1916. Восстание албанов в Каркаре». Хотя С. Танекеев не был официально признан ученым, но на основе официальных данных, полученных из Государственного архива РК, и материалов различных печатных изданий исследовал и проанализировал с исторической точки зрения национально-освободительное восстание 1916 года представителей рода Албан в Семиречье. В данном труде осуществлен полный исторический анализ указанного национально-освободительного движения, самоотверженной борьбы и героизма казахского народа, поднявшего всеобщее восстание против российского царского правительства, предпринятых им совместных действий во имя достижения общей цели. Ученый, рассмотревший национально-освободительный характер восстания в качестве его главной особенности, обосновал свои ценные выводы относительно данного значимого исторического события посредством концептов «героизм» и «Родина». По его мнению, Каркараское восстание 1916 года — это не просто локальное сопротивление, а проявление пробуждающегося национального самосознания казахского народа и его стремления к освобождению от колониального гнёта. Для автора понятие «Родина» — это не просто географическое обозначение, а совокупный образ исторической памяти, духовного наследия и внутреннего мира народа, стремящегося к свободе. А «героизм» — это не только личная доблесть отдельных личностей, но и коллективное духовное могущество всего народа. В статье проводится анализ структуры труда, стиля изложения, мастерства использования источников и научной состоятельности авторской позиции. Работа С.Н. Танекеева оценивается как весомый вклад в осмысление исторической памяти о национально-освободительном движении 1916 года и в понимание его значения в национальном сознании казахского народа

Ключевые слова: история, народ, национально-освободительное восстание, Родина, героизм, концепт.

Dzholdybayeva U.M. *, Aubakirova A.M.

¹Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan,
Al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Historical Sciences, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: alatau1968@mail.ru

²Senior Lecturer, Kazakh National Women's Pedagogical University, Master of Pedagogical Sciences,
Kazakhstan, Almaty.
E-mail: altyn_aubakirova@mail.ru

EXPRESSION OF THE NATIONAL SPIRIT IN THE WORK OF S.N. TANEKEYEV "1916. THE UPRISING OF ALBANS IN KARKARA"

Abstract

The history of every nation is closely tied to its desire for freedom and independence. A comprehensive examination of the significant occurrences that transpired along this trajectory is vital for future advancement. The proposed article examines the extensive and significant work of S.N. Tanekeev, entitled "1916. The Albanian Uprising in Karkar." Not officially recognized as a scientist, prominent public figure and member of the Union of Writers of Kazakhstan, S. Tanekeev conducted research and analysis from a historical perspective on the national liberation uprising of 1916 by representatives of the Alban family in Semirechye. This research was based on official data obtained from the State Archive of the Republic of Kazakhstan and materials from various print media. This work offers a comprehensive historical account of the specified national liberation movement, the selfless struggle and heroism of the Kazakh people, who collectively rose up against the Russian Tsarist government, and the collaborative actions they undertook to achieve a shared objective. The scientist, who regarded the national liberation character of the uprising as its primary defining feature, substantiated his insightful conclusions regarding this seminal historical event through the concepts of "heroism" and "homeland." In his view, the 1916 Karkara Uprising was not merely a local act of resistance, but rather a manifestation of the awakening national consciousness of the Kazakh people and their aspiration for liberation from colonial oppression. For the author, the concept of "Homeland" is not just a geographical designation but a comprehensive symbol of historical memory, spiritual heritage, and the inner world of a people striving for freedom. "Heroism," in turn, is not limited to the personal bravery of individuals, but reflects the collective spiritual strength of the entire nation. The article analyzes the structure of the work, the narrative style, the effective use of sources, and the scholarly soundness of the author's position. S.N. Tanekeyev's work is assessed as a significant contribution to the understanding of the historical memory of the 1916 national liberation movement and to the recognition of its role in shaping the national consciousness of the Kazakh people.

Keywords: history, people, national liberation uprising, homeland, heroism, and concept

Кіріспе.

Өткенге көз жүгіртсек, жер бетінде адамзат өзін танығаннан бастап бүгінге дейін орын алған бүкіл тарихи қақтығыстардың негізінде бір қоғамның немесе мемлекеттің екіншісін жаулап алуына, бодандықта ұстауына халықтың қарсы тұруынан туындаған үздіксіз күрестің жатқанын көреміз. Тарих ғылымында ол «ұлт-азаттық» күрес» атауымен белгілі. Әлемді дүр сілкіндірген ұлт-азаттық көтерілістердің ішінде 1916 жылы орыс патша үкіметіне қарсы шыққан Орта Азия аумағындағы барша халықтардың қозғалысы ерекше орын алады. Бұл орайда айта кетер жайт – қазіргі кезеңде бұл қозғалысты ұлт-азаттық сипатынан ажыратып, жай ғана этносаралық қақтығыс ретінде көрсетіп, осы пікірді ғылыми тұрғыда бекітіп алуға деген талпыныстар да кездеседі [1]. Алайда, бұл бірді-екілі ғана сыңаржақ пікірлер екені даусыз. Ал сол оқиғаларды орын алған кезінен, яғни XX ғасырдың басынан, күні бүгінге дейін зерттеп жүрген тарихшылардың басым көпшілігінің тұжырымы бойынша, өзін-өзі билеу құқығының аяққа тапталғанына ашынған бүкіл

елдің өмірін ойрандатқан қас жауына «өре түрегеліп» қарсы тұруын тек «ұлт-азаттық көтеріліс» деп сипаттауға болады.

Ұсынылып отырған мақалада осы пікірді ұстанған бірден-бір тұлға –Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, қоғам қайраткері Сейдәлім Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты көлемді әрі аса құнды еңбегі қарастырылады. Ресми түрде ғалым ретінде танылмағанымен, С. Тәнекеев ҚР Мемлекеттік мұрағатынан алынған деректер мен тарихи оқиғаның шынайы куәларынан естіп-білген мәліметтер негізінде 1916 жылғы Жетісу өңіріндегі Албан руы өкілдерінің ұлт-азаттық күресін тарихи тұрғыдан зерттеп талдаған [2].

Бүгінгі таңда жалпы ғылым антропоцентристік сипатқа ие болуда. Бұл – адамның, адамзат қоғамының өмірдегі өз орны мен рөлінің маңыздылығын түсінуінен, орын алып жатқан оқиғалар үшін өз жауапкершілігін мойындауынан туындаған зерттеу бағыты. Мақаламызда зерделеніп отырған еңбекте қазақ халқы өкілдерінің 1916 жылғы орыс патша үкіметіне қарсы ұлт-азаттық қозғалысы кезеңіндегі біртұтастық пен мызғымас бірлік қағидатын ұстанып, ортақ мақсатқа қол жеткізу үшін бірлескен әрекеттерді іске асыруы тарихи тұрғыдан терең талданып қана қоймай, өз Отаны үшін аянбай күресіп, орасан зор ерлік танытқаны баяндалады. Аталған тарихи туындының мазмұнын зерттей келе, біз қазақ халқының өзін-өзі танып-пайымдауында «Отан» және «ерлік» концептілерінің мән-мағынасына ерекше көңіл бөлетініне назар аударып, тарихи көзқарасты лингвистикалық талдаумен үйлестіріп, пәнаралық тұрғыда зерделеуді ұйғардық.

Өзектілігі. Қазіргі заманғы жаһандану жағдайында әрбір халық өзінің ұлттық құндылық-тарын дәріптеуге бет бұрды десек, жаңсақ айтпаймыз. Сонымен қатар бүкіл адамзатқа ортақ, яғни жалпыадамзаттық құндылықтар бар. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – еркіндік, бостандық, өзін-өзі билеп, басқару. Бұл бүкіл адамзат пен қоғамға тән талпыныс. Сондықтан тарих тағылымына тереңдеуде әрбір ұлттың өміріндегі осы талпыныстан туындаған ірі оқиғалардың мәні мен маңызын зерделеу келешек даму үшін аса қажет. Сондай-ақ, әрбір ұлтты өзге ұлттар мен ұлыстардан ерекшелейтін сипаттардың қатарында оны ерекшелендіретін әдет-ғұрыптары, таным-түсініктері мен ана тілі бар екені мәлім. Антропоцентристік парадигмада кез келген ұлттық тіл адамның өмір сүру ортасындағы алатын орны, рөлі, қызметі және өмірде болып жатқан оқиғаларды пайымдауы тұрғысынан қарастырылады. Сол себепті, бұл зерттеуді антропоцентристік бағытта әрі пәнаралық тұрғыда тарих пен тіл білімі ғылымдарының аясында жүргізудің маңызы зор.

Материалдар мен әдіснама.

Материалдар.

Зерттеу жұмысының материалдары ресми құжаттарға, яғни мұрағат деректеріне негізделген тарихи зерттеулерді, соның ішінде С. Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегін және бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған өзге де мәліметтерді қамтиды. Мақалада бірқатар авторлардың диссертациялық жұмыстары, монографиялары мен ғылыми мақалалары пайдаланылып, оларға сілтеме жасалды.

Әдіснама.

Мақалада тарих және лингвистика салаларына қатысты пәнаралық зерттеу тәсілі қолданылды. Тарихи тұрғыда бүкіл Орта Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселесін зерттеу тарихнамасына қысқаша шолу жасалды. Сонымен қатар ғылыми зерттеулердің ең басты ұстанымы – тарихи принцип және жүйелілік қағидалары сақталды. Атап айтқанда, мәліметтерді тарихи, тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, когнитивтік-концептуалдық талдау әдістері қолданылды.

Бақылау және талқылау.

Жалпы, адамзат тарихында әлемге танылған бірқатар ұлт-азаттық көтерілістер болғаны белгілі. Олардың қатарына Үндістанның ұлт-азаттық қозғалысын, Ирландияның Ұлыбританияға бодандықтан босау мақсатындағы күресін, XX ғасырдағы Францияның отарындағы Алжир және т.б. елдердің күресін жатқызуға болады. Осы көтерілістердің ішінде 1916 жылы Орта Азия және Қазақстанда болған ұлт-азаттық көтерілісті тарихшы ғалымдар бірауыздан ауқымды аумақта

орын алып, әлемді дүр сілкіндерген бірден-бір көтеріліс деп атайды. Дәл осы көтеріліс туралы жазылған еңбектер де аз емес.

Шетелдік ғылымда 1916 жылы Қазақстан мен Орта Азия аумағында тұрған халықтардың ереуілдерін орыс патша үкіметінің отаршылық саясатына қарсы шыққан ұлт-азаттық көтеріліс деп сипаттаған бірден-бір адам – америкалық ғалым Эдвард Деннис Сокол. Оның 1954 жылы жарыққа шыққан «Ресейдің Орталық Азиясындағы 1916 жылғы көтеріліс» [3] кітабы көптеген жылдар бойы еленбей келіп, тек 2016 жылы ғана қайта жарияланып, әлемге әйгілі болды. Сондай-ақ, бұл мәселені жалпы отаршылық саясатты зерттеуші Александр Моррисон да өз еңбектерінде қарастырады [4; 5].

Осы мәселемен тығыз айналысып жүрген А. Ганин өз мақаласында [1] Жетісу өңіріндегі отаршыл саясатқа қарсы көтеріліс ұлт-азаттық сипаттан ада, тек этносаралық қақтығыстан туындаған деген тұжырым жасап, қазақтардың орыс ұлт өкілдерін қырып-жойғаны туралы дәлелдер келтіреді. Бұл орайда, аталған автордың қарастырып отырған оқиғалардың себеп-салдарлық байланысын шатастыруы орын алып отырғаны сөзсіз. Себебі ол келтірілген дәлелдер қазақ халқының орыс патшасының және оның қолшоқпарларының бірізділікпен жүргізген саяси іс-әрекеттеріне қарсылықтан туындағаны, яғни сол саясаттың салдары болғаны анық. Екі тараптың қақтығысы орын алған жерде екі тарап өкілдері жағынан да қатыгездіктер көрсетілетіні – заңды құбылыс. Бұл – кел кезген соғыстың заңы. Бірақ, қазақ халқы өз болмысында қатыгездік емес, барынша, мейірімділік пен қонақжайлылық танытқан ел екенін тарихтың өзі дәлелдеп берді.

Ал тарихи деректердегі дәлел ретінде А. Шестаковтың «Джизакское восстание 1916 г.» атты мақаласындағы: «Соғыс шебіндегі әскердің тылдағы бөлімшелеріне адам жинауға қарсылық білдіруден басталған 1916 жылғы қозғалыс бірқатар аудандарда бірнеше айға созылған қарулы көтеріліске айналып, оны тоқтату үшін майдандағы әскери бөлімшелерді тартуға тура келді. Ортаазиялық отар аймақтарды билеген бүкіл уақыт ішінде бұрынғы Ресей империясы ондай ауқымды көтерілісті бастан кешпеген еді. Ол XX ғасырдың күні бүгінге дейін біздің тарихи әдебиеттерде жеткілікті дәрежеде зерделенбей келген алғашқы ірі орталық көтеріліс болған» [6] деген сөздерін келтіруге болады.

Қазақ халқының ауыр тағдыр тәлкегіне түсуі салдарынан ой бостандығы, сөз бостандығы, ұлттардың өзін-өзі басқарып-билеуі контекстінде бұл туралы осы аумақтағы халық өкілдері болып табылатын тарихшы ғалымдар көбірек ой толғайды. Ол заңды құбылыс.

Мысалы, қырғыз тарихшысы, ғалым М. Ниязов «1916 жылғы көтеріліс: түпкілікті себептері және қырғыз халқы үшін тарихи мағынасы» атты мақаласында бұл көтерілістің басқа емес, тек қана ұлт-азаттық сипатты иеленгенін баса айтып, бастапқыда «халық көтерілістері бей-берекет, аяқ асты туындаған, бүлік сипатына ие болған қозғалыстар болды, белгілі бір жерді мекендеген халықтың ашынуы мен ыза-кегінен туындаған бұл көтерілістер ұзақ уақытқа созылмайтын. Олар белгілі бір кәсіпорын иелерінің немесе белгілі бір аймақтағы жергілікті әкімшіліктің нақты іс-әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне жауап ретінде туындайтын көтерілістер болған. Дикандар нақты бір байларға қарсы, жергілікті болыс, ояз әкімшілігінің әрекеттеріне қарсы бүлік шығаратын. Түркістан облыстары бойынша жыл сайынғы статистикалық шолуларда жергілікті қанаушылар мен отаршыл тәртіп өкілдеріне қарсы көтерілістер санының жылдан жылға артып отырғаны көрініс тапқан» [7], деп атап көрсетеді.

Алаш арыстарының өткен ғасыр басындағы зерттеулерін есептемегенде, одан бергі уақытта қазақ тарихнамасында бұл тақырыпты М. Қозыбаев [8], К. Нұрпейісов [9] бастаған тарихшылар тобы, сонымен қатар Ж. И. Ибрагимов [10], Е.Ө. Пірімбетова [11], М. Бекмағамбетов [12; 13] және т.б. ғалымдар [14] қарастырған. Бұл орайда, Т. Ж. Макалаков, С. С. Касимова, К. С. Тлеуғабыловалардың 2016 жылғы жарияланымында [14] қазақ зиялыларының еңбектеріндегі Қазақстандағы жалпы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихнамасын талдап көрсеткенін атап өту қажет. С. Н. Тәнекеевтің «1916 жыл. Қарқара-Албан көтерілісі» кітабын осы еңбектердің қатарына қосып қарастыру қажет деп санаймыз, себебі автордың өзі Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағатынан, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатынан алынған деректерге және

осы тарихи оқиғаның куәгерлерінің естеліктеріне сүйеніп, толық тарихи талдау жасауға талпыныс танытқанын атап өтуге болады.

Бұл орайда жазушы жайында ақпарат бере кеткен жөн деп санаймыз.

Ұлы Отан соғысының ардагері, Кеңес Одағы тұсында Д.А.Қонаевпен үзеңгілес Ел Ағасы болған С.Н. Тәнекеев есімі Алматы және Қызылорда өңірлерінде бірінші, екінші хатшы қызметтерін атқарған аса танымал биік тұлға ретінде ел есінде қалған. С. Тәнекеев 17 жасында соғысқа аттанып, Германияға дейін барып, сол жерде тағы бір жыл әскери қызметін атқарып, 1946 жылы оралған соң Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне түседі. Ойы зерек, сөзі өткір жігіт ел өміріне белсене араласып, оқуын тәмамдап үлгермей, өзінің туып-өскен Ұйғыр ауданында басшылық қызметке тағайындалады да, кейіннен ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істегендіктен – Қазақ ауылшаруашылық институтында, Коммунистік партия мүшесі болғандықтан – Жоғары партия мектебінде оқып, терең білім алады. Осылайша, қоғамдық қызметтерді белсенді жүргізуде терең білімін молынан пайдаланып қана қоймай, өзі оқыған және жұмыс істеген салаларға қатысты еңбектер, бертін келе көркем шығармалар да жазып қалдырғанын айтқан жөн.

Сол еңбектердің бірі – 1997 жылы алғаш рет «Ереуілтөбе әсерлері» деген атаумен жарық көріп, кейіннен өңделіп, толықтырылып шығарылған «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты ғылыми-публицистикалық жанрда жазылған кітабы.

Ресейдің кейбір тарихшыларының 1916 жылғы Орта Азия аймағындағы жаппай көтерілістерді жай ғана қанауға қарсы тұру деп сипаттауын теріске шығарып, С. Тәнекеев: «Өз елін өзі тонаған имансыз авторитарлық билік жүргізуші ханға, патшаға, шахқа, императорға қарсы шыққан көтеріліс те бар. Бірақ бұндай көтерілістен ұлт-азаттық күресінің сапа жағынан да, сан жағынан да зор ерекшелігі болады. Халықтың жерін басып кірген отарлаушы ата жауына қарсы көтеріліс – ерен құбылыс, иманды күрес», себебі «бүкіл халықтың келешегін аяқ асты етіп, ұлттың намысына тию, бұл – әділетсіздіктің ең зоры, сорақысы. Сол себепті де, ұлт-азаттық көтерілісті адамзат тарихындағы ең әділетті қимыл десек дұрыс болар еді», – деп баса айтады.

Осы орайда, тарихшы ғалымның бұл туындысында өзінің жазушылық дарынын айқын көрсеткенін атап өтпеуге болмайды. Сол себепті қалың жұртшылық бұл шығарманы тек қана деректі тарихи кітап ретінде ғана емес, публицистикалық ой-толғам ретінде де жылы қабылдап, қызыға оқығаны белгілі.

Автор ұзақ жылдар бойы жүзеге асырған зерттеуінде қазіргі Жетісу өңіріндегі Қарқара аймағында «қасіреті мол қасиетті» 1916 жылы орын алған қанды оқиғалардың бірі – қазақтардың Ресей патша үкіметіне қарсы көтерілісін шынайы сипаттап, оған терең тарихи талдау жасап, бірнеше құнды тұжырымдар айтады.

Атап айтқанда, автор бұл тарихи оқиғаға қатысты кеңестік идеологияның берген сипаттама-сын теріс бағалап: «Советтік идеология ұот-азаттық көтерілісті тап күресінің бір көрінісі ғана деген теорияға жүгіндіріп, тарихи сол тұжырымға бас иідіріп келгені белгілі. Ұлт-азаттық көтеріліс – шаруалар көтерілісінің бір түрі деген қағидаға бағынған тарих сол сара жолдан шыға алмай келді. <...> 1979 жылы жарық көрген «Қазақ ССР тарихында» бұл көтерілісті ұлт-азаттық көтеріліс етіп көрсетуге тырысқан сынвй аңғарылады. Бірақ негізгі баға берген жерінде: «Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс, жалпы алғанда, «феодализмге қарсы бағытта болды» деп түйіндейді.

Осындай қыспақ жағдайында жарық көрген «Қазақ совет энциклопедиясында» да 1916 жылғы көтеріліс жеңіл-желпі сөз болып қала бергені де өкінішті.

Мұндай тұжырымның терең жатқан тағы бір сыры бар. Ол – аз ұлттардың ерлігін дәріптеу ұлттық сезімді күшейтуі мүмкін деген көзқарастан туған шешім еді. <...> Осы «теорияның» түп-тамырында отаршылардың аз ұлттарға жасаған басқыншылық пен опасыздығын ақтауға бағышталған империялық саясаттың шұбалаңқы ізі мен пиғылы жатыр» деген әділ қорытынды жасайды.

Сонымен қатар 1916 жылғы тарихи оқиғаға баға бергенде: «...патша үкіметінің билеп-төстеушілері алғаш қазақтың көтерілісін басқарып отырған орталық (штаб) бар деген қорытындыға келді де, сол орталықты іздей бастады. Өтірік, өсектен беттері шімірікпейтін дәстүрі бар үкімет қазақтарды ереуілге Осман империясы итермелеп отыр деген де сөз таратқан еді», – дей келе, – «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске байланысты архивтерде жатқан том-том құжаттарға көз тіксеңіз, кейбір ерен ерекшелік ойды торлап көңілді толқытып тұрады. Бұл көтерілістің басты ерекшелігі – ар-ұжданы аяқ асты боп, езілуден төзімі әбден түгеген халықтың пісуі жеткен бүкілұлттық көтерілісі болғандығы еді. Дегенмен, ашынған ел көтеріле қалса не істейміз, қандай қару-жарақ, қанша киім-кешек, азық-түлік керек деген сияқты сұрақтарға жауап беретін, көтерілісті жан-жақты ұйымдастырып, басқаратын орталық болмады. Сол себепті 1916 жылғы ұлт-азаттық халық көтерілісі негізінен стихиялық ереуілге айналды. Ең алдымен, елдің қолына оқ шығаратын қару тимеудің нақты шарасы жүзеге асырылды. Тіпті, көрінген орыстың қолында жүретін қыры жоқ, алыс кетсе жүз метр жерге тиетін «пілтелі» мылтық қазаққа сатылмаушы еді. Пілтелі мылтық ұстаған бірен-саран аңшы қазақ болса, қаруын тығып ұстауға мәжбүр болды. Ол ол ма, отаршылардың қазақ баласын сауатсыз, мәдениетсіз тобырға айналдырудың нақты шаралары үстем болды. Елді ру-руға бөле түсетін сайлау жүргізіп, басын қоспай, қараңғы түнекте ұстау саясаты тынбай жүзеге асырылған. Бүкіл ұлттық орталық тұрмақ, жеке өңірлерде ереуілге шыға қалғанда не істеу керек екенін ойластыратын орталық құру мәселесін көтеретін адамның шықпағаны – отарлау саясатының қол жеткізген табысы еді. Осындай қолайсыз жағдайға қарамай, қазақтардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі бір ақылды орталық басқарып тұрғандай, қазақтың атының тұяғы тиіп тұрған жердің бәрін қамтығаны белгілі.

<...> Атыраудан сонау үш мың шақырым жерде жатқан Алтай өңіріне, Қорған жазығы мен Тобыл аймағынан Ыстықкөлге, Каспий теңізінің жағалауынан Зайсанға, Астрахан аймағынан Баянауылға шейінгі кең-байтақ жерді мекендеген ел бір күнде дерлік дүр ете тұсті. Бұл бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген ерекше қимыл болған еді. Патша үкіметі Қазақтың баласы тақ осылай ерлік пен елдік танытады деп күтпеген еді. Қазіргі және кейінгі ұрпақтың бұрын-соңды тарихта кездеспеген үлкен алқапты қамтығанын, досын да, дұшпанын да таңғалдырғанын ата-бабаларының 1916 жылы ерлігін де, бірлігін де әлем алдында мақтан етуіне толық құқығы бар. Бұл ереуілдің негізгі ерекшелігі, міне, осында. Қазақ халқының «елмін» деген сезімінің жоғалмағанын, елдің ерліктен ажырамаған ерен қасиетін танытқандығы еді. 1916 жыл – қазақта бүкіл халықтың қамын ойлай білетін ұлы мен қызы бар екендігіне алыстың да, жақынның да, достың да, жаудың да көзін жеткізді».

Түрлі баспасөз беттерінде жарық көрген және мұрағат деректерінде келтірілген мәліметтерді саралай келе, бүкіл әлемде орын алған ұлт-азаттық көтерілістердің ішінде Қазақстан жеріндей ауқымды аумақта бір мезгілде өрбігені болған емес, яғни бір мезгілде, он күн ішінде үш мың шақырым аумақта бір мезетте дерлік халықтың дүр сілкінгені таңқаларлық жағдай болды, «ондай ерекшелікті тарих бұдан бұрын білмеуші еді!» деп тұжырымдайды. Қайраткер ғалым: «Жетісу облысында тарихқа «Қарқара-Албан» көтерілісі деген айдармен енген ереуіл күзгі құраққа тиген оттай, 1916 жылы шілденің 11-і күні лап ете түсті», – деп бастап, осы тарихи оқиғаны хронологиялық ретімен талдап-саралай келе, еліміздің шекарасынан тыс өңірлерде тұрған қазақтардың шілденің 25-і мен тамыздың 15-і арасындағы мезгілде ереуілге шыққаны жайлы Қазақстан басылымдарында сирек кездесетін деректерге баса назар аударады.

Бұл орайда С. Тәнекеевтің мұрағатта сақталған деректерді толық саралап шыққанының дәлелдерін келтірсек: «1916 жылы желтоқсан айында мемлекеттік Думаның бір топ депутаттары Түркістан және Дала генерал-губернаторлықтарында қалыптасқан жағдай жайлы үкіметке түсірген ресми мәлімдемесінде: «Шілденің 5-і күні Самарқанд облысының Ходжент қаласында дүр сілкінді, ал көтеріліс өрті қимылы 8-і күні Ферғана облысының Қоқан уезіне тарады; 9-ы күні тәртіп бұзушылық Андижан және Наманган уездерінде, 11-і күні Ташкент айналасында, 13-і күні Жизақта орын алды», – дей келе, – «Бүкіл Түркістан мен Дала өлкесі дүр сілкінді, осы көтеріліс басылған шаруашылық және саяси шығындар есептеуге келмей қалды», – деп атап өтеді. Ендігі

бір дәлелі: «...патша үкіметі қазақтың жастарын соғыстың қара жұмысына барымталау (реквизиция) туралы шешім қабылдаудан бұрын, осы істің арты қалай болады деген мәселеге жеткілікті мән беріп, алдын ала даярлық көрген еді. Үкімет алда-жалда кездесіп қалуы ықтимал деген қарсылықтарға жол бермеудің нақты шараларын жүзеге асырып жатты. «Реквизицияға» байланысты мәселелерді 1915 жылдың соңында, 1916 жылдың басында бірнеше рет талқыдан өткізгені ресми құжаттардан айқын көрінеді. Бірақ, қатаң құпия шараларға қарамастан, жергілікті «бұратаналар» 1916 жылдың басында-ақ осы шешімнен хабардар бола бастаған еді. Сонымен, Ішкі істер министрлігі және барлық өлке және облыс губернаторлары, егер қазақтар қара жұмысқа бала бермейміз деп қарсылық көрсете қалса, не шара көру керек деген мәселеге ерекше көңіл аударды. Негізгі шара, әрине, қарулы күш еді. Қазақтың жастарын барымталау мәселесімен тікелей шұғылданып отырған Ішкі істер министрлігі 1916 жылы маусымның 5-і күні, яғни, патшаның үкімі шығардан 20 күн бұрын, Түркістан өлкесінің генерал-губернаторының атына соңғы рет өкімхат (циркуляр) сұрақ түсірген екен. Онда: «... Можно ли считать, по состоянию полицейской и военной силы, подавление могущих возникнуть... беспорядков или волнений, обеспеченным», – деп жазды (Қаз. ОМА. 44-қор, 46-іс). Жетісу облысының Жаркент уезінің начальнигі подполковник Ступин губернатор Фольбаумға тамыз айының басында: «... Настроение туземного населения тревожное. Убежден, рабочих придется брать военной силой», – деп хабарлады, – дей келе, – Демек, ресми үкімет орындары елдің наразылығы туралы хабардар еді. Бірақ, олар қазақтың ұйымшылдығы мен ерлігінің мұнша күшті боларын білмеді. Сол себепті, алдын ала даярланған қарулы күш аздық етті де, үкімет көп жерде биліктен ажырап қалды. Бұның соңы бірнеше айға созылған қақтығысқа әкеп соқты. Қару-жарағының жоқтығына қарамай, қазақтар ерен ерлік таныта білді. Қылышынан қан тамған, пулеметінен оқ бұршақша жауған, зеңбірегі жер сілкіндірген үкімет қалайша қарапайым, қарусыз халыққа ие бола алмай қалды? Бұл не деген оқиға еді!? Бұл сұрақ сол кездегі үкіметтің адамдарын ғана таңғалдырмаса керек! <...> Осындай жағдайда патша үкіметі көтерілісті тез басып, оның етек жайып кетпеуінің қосымша жоспар жасап, тығыз жүзеге асыру шарасы қолға алынды», – деп, нақты мұрағат деректерін келтіріп, тарихи оқиғаны хронологиялық ретпен байыптап сипаттайды.

Тарих ғылымдарының докторы, академик Манаш Қабашұлы Козыбаев 1916 жылғы көтерілісіне арналған еңбегінде: «Сонау XVI ғасырдың аяғынан 1916 жылға шейін үш жүзге жуық ұлт-азаттық көтерілістері өрбіді», – деп атап көрсеткені белгілі. С.Н. Тәнекеев ол көтерілістер негізінен белгілі бір аймақтарды ғана қамтығанын атап көрсете отырып, 1916 жылғы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі аса жоғары ұйымшылдықпен іске асырылғанына ерекше мән беріп: «Бұл жай Петербургте үлкен үрей туғызды. Қазақ деген атынан айырылып, «бұратана», «киргиз» атанған, үкіметке миллиондаған мал, ондаған миллион теңге ақша түсіріп тұрған елдің бір күнде дерлік асау аттай «мөңкіп» шыға келгені үкімет адамдарына өте ауыр тиді», – деген тұжырымға келеді.

Сонымен қатар бұл жерде С. Тәнекеев өзін кәсіби тарихшы ғалым ретінде көрсетіп, дүние жүзі тарихындағы оқиғаларды байыппен сараптап, терең талдау жасап, өзі зерттеп отырған көтерілістің тек Қазақ елі мен халқына ғана емес, сол кезеңдегі Ресейдің сыртқы саясатына да айтарлықтай әсер еткенін былайша сипаттайды: «...патша үкіметі екі арада қырғын соғыс жүргізіп жатқан Осман империясының Ресейдегі мұсылман үмбеттеріне ықпалынан қатты іш жиятын-ды. Бірінші дүниежүзілік соғыста Ресеймен одақтас болған Англияның үкіметі де Орта Азия мен Қазақстанға байланысты оқшау саясат жүргізіп, Ресейдің көңілінен шыға қоймайтын еді. Осындай шиеленісіп тұрған халықаралық кезеңде Қытай мен Ресей шекарасының бойында тұрған қазақтар мен қырғыздардың көтерілуі өте қолайсыз іс болды». Бұл жерде айта кетер жайт – тарихшы ғалым: «Қарқара-Албан көтерілісінің басты ерекшелігінің бірі – ол алғашқы күннен бастап «төскейде малы, төсекте басы қосылған», тағдыры бір, бауырлас қырғыз халқымен бірге қимылдаған интернационалдық сипатқа ие халық қозғалысы еді», – деп атап көрсетеді.

Өз еңбегінің қорытындысында ғалым 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы сан алуан материалдар Ташкент, Омск, Орынбор т.б. қалалардың мұрағат қорларында сақтаулы тұрғанын

атап өтіп: «Сол деректер біріктіріліп, оларға түсіндірме берілсе, сол материалдар біртұтас кітап болып жарияланса, көтерілістің барысын халыққа кеңінен жеткізуге, болған қантөгістерді терең зерттей түсуге зор арқау болар еді», – деп нық сеніммен айтады.

Жоғарыда келтірілген талдаудан байқағанымыздай, қазақтың біртуар азаматы, қаламгер тарихшы С.Н. Тәнекеев «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты еңбегінде ҚР мемлекеттік мұрағатынан алынған деректер мен баспасөз материалдары сияқты ресми құжаттар негізінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті еліміздің тарихында ерекше орын алған оқиға ретінде ғылыми тұрғыдан кеңінен саралап, терең талдау жүргізіп зерттеген.

«Отаны үшін жанын пидә еткен ерлердің рухына арнаймын...» деген сөздермен бастаған кітабында С. Тәнекеев шағын ғана аймақтағы қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысын суреттеуде халықтың даналығы мен қаһармандық үлгі-өнегесін бойына жинақтаған Ұзақ, Жәмеңке бастаған бірқатар біртуар батырлардың тұлғалық сипаттамаларын бере отырып, «қандай да болмасын халықтың көтерілісі артында қалған ұрпақтарына ұран болатын ерліктің сипаты екені де шындық», дей келе, олардың өз елі мен жерін «Отан» деп ұлықтап, қорғау мақсатында өз заманында ықпалы күшті болып тұрған орыс патшасы үкіметіне қаһармандықпен қарсы тұрғанын, жанқиярлықпен күрескені батырлық, ерлік деп ерекше сипаттайды. Сондықтан біз осы шығарма тілінде «Отан» және «ерлік» концептілерінің қалай көрініс тапқанын зерттеп, талдауды жөн көрдік.

Осы орайда бүгінде тіл білімі ғылымы да өркендеп, структуралистік бағыттан қолданбалы бағытқа бет бұрғанын ескерсек, XX ғасырдың орта шенінен бастап филология ғылымында лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика сынды салалар қалыптасып, дами бастады. Әсіресе, ғалымдар когнитивті лингвистиканың бір саласы – концептологияға да баса назар аударды. Сондықтан «концепт» ұғымының анықтамасын беріп, оның зерттелу тарихына қысқаша тоқталғанды жөн көрдік.

Жалпы «концепт» ұғымы белгілі бір адамның немесе (белгілі бір ұлт, өмір сүру ортасы, жас мөлшері немесе кәсібі аясында біріккен) адамзат қоғамының сана-сезімінде белгілі бір құбылыстар туралы қалыптасқан түсінікті білдіреді. Ол адамдардың сана-сезіміндегі белгілі бір бейнелерді, олар қабылдаған ақпаратты, жинақталған тәжірибені қамтиды. Концепт санада көрініс, сұлба, ұғым, прототип, тіпті фрейм түрінде көрініс табуы мүмкін. Қоғамда жиі қайталанатын құбылыстардың немесе қоршаған ортада тұрақты кездесетін заттардың бейнесі, прототипі, сұлбасы адамның жадында толықтай әрі тұрақты түрде орнайды, яғни есінде қалады. Міне, осылайша адам санасында біртұтас концептуалды жүйе орнығады. Ол адамның эмоцияларын, түсініктерін және ой-санасындағы бейнелерді қамтып, тіл, яғни сөз, сөйлеу арқылы көрініс табады.

Лингвистика ғылымында «концепт» ұғымын зерттеу В. фон Гумбольдтің «салыстырмалы антропологиядан салыстырмалы лингвистикаға көшу керек» деген түсінігінен бастау алғаны мәлім. Ғалымның өз сөзімен айтқанда, тіл халықтың рухы, демек, кез келген халықтың ұлттық сана-сезімі оның тілінде қордаланған және тілі арқылы көрініс табады. Яғни адамның дүниетанымы тіл арқылы көрініс тауып, әлемнің тілдік бейнесін құрайды. Материалдық және рухани мәдениет тілге әсер етеді, яғни кез-келген мәдениетте ұлттық нышандардың көрініс табуы тіл жүйесінен айқын аңғарылады, демек, тіл – адам мен қоршаған ортаны жалғастырушы дәнекер, себебі халықтың рухы мен мәдениетінің белгісі тіл арқылы белгілі болады, деп атап көрсеткен [1]. Осылайша лингвистикада менталды бірліктерді, яғни конц ептілерді терең зерттеу бастау алды. Орыс тіл білімінде «концепт» терминін алғаш рет ғылыми айналымға енгізген – XX ғасырдың философ-ғалымы С.А.Аскольдов (Алексеев) болды [2].

Әсіресе XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап «концепт» ұғымын, оның мән-мағынасын әлемдік деңгейдегі ғалымдар жіті зерттеу үстінде. Мысалы, алыс шет елдік зерттеушілерден Н.Хомский, А. Вежбицкая, Дж. Лакофф, Г.Филлморларды, орыс лингвистикасынан Н. Д. Арутюнова, Ю. Д. Апресян, В. Н. Телия, Ю. Н. Караулов, А. П. Бабушкин, Н. Н. Болдырев, И. А. Стернин, З. Д. Попова, Е. С. Кубрякова және т.б. ғалымдарды атап өтуге болады. Ал қазақ тіл білімі саласын алар болсақ, әрісі А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, М. М. Копыленко, берісі Э. Д. Сүлейменова, Ш. Қ. Жарқынбекова, Ж. А. Манкеева,

Ж. Б. Саткенова, А. Ислам, Қ. Ә. Жаманбаева т.с.с. көптеген ғалымдар концепт ұғымына өз анықтамаларын беріп, түрлі концептілерді қарастырған.

Жалпы, «концепт» ұғымы философиялық категория ретінде қарастырылады. Бұл орайда орыс ғалымы Ю.В. Суржанскаяның пікірін өте орынды деп санаймыз. Зерттеуші: ортағасырлық философтардың концептіні алуан түрлі мәндерді қамтитын феномен деп түсінуі концепт идеясының қазіргі түсінігіне өте жақын, дей келе, концепт дегеніміз – жай ғана айтылған немесе жазылған сөз емес, ол белгілі бір сөздердің біздің түсінігіміздегі мәндері, сол сөздермен байланысты есімізде сақталып қалған жағдаяттар, әсерлер, сол сөзден келіп шығатын немесе сол сөзбен білдірілетін құндылықтар болып табылады, деген тұжырым жасайды [3].

«Концепт» ұғымын толығырақ былайша түсіндіруге болады: «Концепт – әлемнің шындық немесе қияли негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындайтын бірлік. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде дүниенің тілдік бейнесі жасалады» [4].

Бұл жерде концепт пен ұғым – бір нәрсе емес, олардың әрқайсысының өзіндік айырмашылықтары бар екендігіне назар аудару қажет: ұғымда белгілі бір заттың не құбылыстың мәнді, маңызды белгілері қамтылады, ал концепт оның мәнді емес қасиеттерін де қамтиды. Осыдан келіп, концепт құрылымының шеңбері ұғым құрылымына қарағанда кең екенін пайымдаймыз. Нақтырақ айтқанда, концептіде адамның дүниетанымы, яғни қоршаған әлемнен алған танымы, әсері, одан туындаған эмоциялары, ойы және оған берген жағымды немесе жағымсыз бағасы көрініс табады.

Мәселен, Ж. Б. Саткенова «Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі» атты еңбегінде белгілі бір шығармаға толықтай талдау жасап, 24 сөзді концепт ретінде алған (арман, қиял, талант шабыт, тәртіптілік, тәртіпсіздік, қулық, өмір, тағдыр, дүние, тоқшылық, той,соғыс, аштық, қуаныш, өкініш, сезім, қызғаныш, ұят, қорқыныш, үрейлену, қобалжу, сезіктену, ашулану) [5]. Ш.Қ. Жарқынбекова әр түрлі мәдениеттерге жататын концептосфераларға салыстырмалы талдау нәтижесінде адамның сана-сезімінде оның өз ұлтына тән ерекшеліктер міндетті түрде көрініс табатынын баса айтып, оны соңғы кездері көптеп шығып жатқан «батыстық» және «шығыстық» өмір, кеңістік және уақыт концептілері, сондай-ақ орыстың, қазақтың, кез келген басқа ұлттың төл мәдениетіне ғана жататын ұғым-түсініктердің тілде көрініс табуы туралы зерттеулер осыған дәлел, деп көрсетеді. Атап айтқанда, ғалымның өзі түр-түстердің бейнелік мағынаны иеленетін әлемді пайымдау құралдарының бірі әрі семиотикалық феномен болып табылатын және белгілі бір байланыстармен сипатталатын деңгейаралық семантикалық категория ретінде тілде көрініс табуына тоқталып, қазақ және орыс лингвистикасында түс атауларында көптеген айырмашылықтар бар екенін айқын дәлелдеді [6].

Бұл жерде когнитологияда әр тілдердегі түрлі концептілерді салыстыра зерттеу және белгілі бір тілдегі белгілі бір концептілерді зерттеу орын алатынын көріп отырмыз. Демек, әрбір халықтың, адамдар тобының, қала берді әрбір адамның философиялық ой-толғамдарына, тарихына, психологиясына, менталитетіне қарай өзіндік концептосферасы қалыптасады. Осыдан келіп, лингвистикада тұтастай ұлттың не белгілі бір тарихи дәуірде өмір сүрген немесе қандай да бір жазушы суреттеген белгілі бір адамдар тобының, сондай-ақ жекелеген кейіпкерлердің ой-санасындағы концептілерді зерттеу бағыты дамуда.

Біздің жұмысымыздың зерттеу нысаны – белгілі қаламгер Сейдәлім Нысанбайұлы Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» атты тарихи зерттеуіндегі [7] «Отан» және «ерлік» концептілері.

Осы орайда көптеген лингвист-ғалымдар «концепт» ұғымының бірнеше құрамдас бөліктен тұратынын атап көрсететінін айта кету керек. Нақты алғанда, зерттеушілердің пікірінше, концепт үш компоненттен тұрады, олар: бейнелік компонент (ол адамның ой-өрісіндегі көптеген бейнелі

түсініктер арқылы көрініс табады), ұғымдық компонент (ол ойлау нәтижесінде құбылысты нақты бір белгілері арқылы ажыратады) және аксиологиялық компонент (ол адамның санасында әлемнің құндылығы туралы қалыптасқан ұғым-түсініктерді қамтиды) [8].

Бұл орайда алдымен «Отан» сөзінің түсіндірме сөздікте келтірілген мағыналарына тоқталсақ, қазақ тілінің 15-томдық түсіндірме сөздігінде бұл сөздің бір тура мағынасы және екі ауыспалы мағынасы келтірілген:

1. Адамның туып-өскен жері, атамекені, өзі азаматы болып табылатын елі.

2. ауыс. Үй іші, отбасы, үйелмен.

3. ауыс. Жаңалықтар ашылған, өнертабыстар дүниеге келген жер [9].

Бұл жерде «Отан» сөзінің бірінші мағынасы, яғни, жалпы, негізгі, тура, еркін мағынасы денотат – тікелей ұғымның өзі, ал ауыспалы мағыналары коннотат – ұғымның туынды, қосымша, астарлы мағынасы болып табылатынын айта кету керек. Сонымен қатар концепт сөздің сөздікте берілген мағынасынан едәуір ауқымды болып келетінін де естен шығаруға болмайды. Ал концептінің құрылымына келсек, көптеген лингвистердің зерттеулерінде ол ядродан және перифериядан тұрады деп көрсетілген: ядрода концептінің барынша нақты мағынасы тұрса, оның когнитивтік қабаттары периферияда, яғни шетінде орналасады.

Бұл концептінің біз зерттеген туындыда көрініс табуына келсек, «Отан» сөзінің өзі шығармада бір рет ғана кездеседі (*«Отаны үшін жанын пидә еткен ерлердің рухына арнаймын...»*). Ал бүкіл еңбекте бұл концепт келесі ұғымдар арқылы берілген (және де ол ұғым-сөздер шығармада бірнеше реттен қайталанып отырады):

«Атамекен» (Егер көтеріліс жеңіліске ұшыраса, оның қорытындысы басқаша – елді атамекенінен аластаумен аяқталар еді ғой).

«Атажер» (Атажеріне қайта оралған елдің көңілі орнына түсті).

«Атақоныс» (Құнарлы атақонысынан айырылған ел тау сағасына тығылуға мәжбүр болды).

«Туған жер» (Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда: «...қанды 1916 жылда қазақтар мен қырғыздардың алдында тағы да (қаниша рет десеңізші!) не өмір сүру, не туған жер топырағында қалу, не жат жерге жылысып қоныс аудару мәселесі тұрды»).

«Ел» (Өз елін өзі тонаған имансыз авторитарлық билік жүргізуші ханға, патшаға, шахқа, императорға қарсы шыққан көтеріліс те бар).

«Ерлік» концептісінің қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі түсініктемесіне назар аударсақ: «ерлік» сөзінің 2 мағынасы келтірілген, бірі – тура, екіншісі – ауыспалы мағынасы:

1. Ержүректілік, батырлық, қаһармандық.

2. ауыс. Ерлікке татитындай іс, қажырлы еңбек [10].

Ал біз талдап отырған еңбекте «ерлік» концептісі бірнеше лексема және бірқатар сөз тіркестері арқылы көрініс тапқан. Статистикалық әдісті қолданып, нақты есептесек:

- «ерлік» концептісінің орталығын құрайтын «ерлік» лексемасының өзі – 75 рет (*Қандай да болмасын халықтың көтерілісі артында қалған ұрпақтарына ұран болатын ерліктің сипаты екені де шындық қой.*).

Соның ішінде «ерлік» лексемасын қамтитын, яғни «ерлік» ұғымы эпитетпен қосымша сипатталатын, күшейтілетін сөз тіркестері:

- «ерен ерлік» – 9 рет (*1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс «Қазақ» деп аталатын елдің келешек ұрпағы Отанына ие бола алады, ел басына күн туа қалса, олар Отан үшін жанын пидә етуден тайынбайтын ерен ерлік көрсетеді деген сенімді бойға өрбітеді, жігер береді.*);

- «ерекше ерлік» – 2 рет (*Жалпы дұңғандар батыр халық. Олар 1864 жылы Қытайда ұлт-азаттық көтерілісі бой көтергенде де ерекше ерлік көрсеткен екен*);

- «адал ерлік» – 2 рет (*Бұл жаудан үріккен жабайы қозғалыстың тірлігі емес, керісінше, халықтың әділ де адал ерлігі еді.*);

- «шынайы ерлік» – 1 рет (*Олардың үлкен тобы қапы да кетіп, аттары халқының жүрегінде ертегі болып, мәңгі шынайы ерліктің сипаты ретінде сақталып, зор құрметке ие болды*);

- «нағыз ерлік» – 1 рет (*Шынтуайтында, қазақ-қырғыз елі ұлт-азаттық көтеріліс барысында нағыз ерлік көрсете білді, жасаудың алдына түсіп, бас-көз жоқ қашып-пыспады, жүрек тоқтатты*);

- «ғажайып ерлік» – 1 рет (*Көтерілістің өрбуі, «жазалаушы» күштің айуандығының салдарынан екі жақтан төгілген қан, қолында қаруы жоқ, соғыстың жаңа тәсілінен бейхабар, білім мен жаңалықтан аласталған қазақ тайпасының сол күндері көрсеткен ғажайып ерлігі мен ұстамдылығы төменде, кезегі келгенде әңгіме бола жатар*).

Бұдан бөлек, шығармада көтеріліс кезіндегі қозғалыс кезіндегі халықтың іс-әрекеттерін, ішкі көңіл-күйін сипаттауда «ерлік» концептісі келесі тұрақты сөз тіркестері арқылы көрініс тапқан:

- «басын өлімге байлау» – 2 рет (*Осындай күн туғанда бостандығын аңсаған ел ерліктің жолына түсіп, басын өлімге байлаған еді*);

- «мың өліп, мың тірілген» – 1 рет (*«Мың өліп, мың тірілген» деген аталы сөзде қанша ерен ерлік, қасірет пен қайғы жатыр!?*). «ерен құбылыс» – 1 рет (*Бұл күрделі де, пәрменді шешім қабылдауды талап еткен ерен құбылыс еді*);

- «жан беріспей» – 1 рет (*Ол кезде Ресей неміс мемлекетімен жан беріспей бітіспестей соғыс жүргізіп жатқан кез еді ғой*);

- «басын өлімге байлаған» – 1 рет (*Жас та болса ақылы асып көпке жетекші бола білген азаматтар көтеріліс сапарының алдынан орын алып, басын өлімге байлағаны ерен ерлік қой*);

- «жалынды жүрек оттары» – 1 рет (*Олардың ақылы мен жалынды жүрек оттарының еліне жұлдыз боп жарық сәуле шашқаны ғажайып ерекшелік қой!*);

- «батылды» – 1 рет (*Бұл екі батырдың тағы бір даналығы мен батылдығы – сол кездегі көпке сөзі жүретін қадірлі адамдарды айналасына топтастыра білгендігінде екендігі де барлық құжаттардан айқын көрініп тұрады*);

- «өжеттік» – 1 рет (*Шілік болысының жгіттерінің өжеттігі қазақ қауымына үлкен әсер еткені айтпаса да түсінікті болса керек*);

- «ереуілге шығу» – 1 рет (*Тоқмақ қаласы мен Қарақол өңірінде, әсіресе, Маринское кентінің түбіндегі дұңғандар ереуілге шығып «жазалаушы» қарулы күшке үш күн бойы төтеп беріп, ерлік танықтан еді*);

- «ерлік қимылы» – 1 рет (*Осы Талдыбұлақ шайқасы Қарқара өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістің ерлік қимылының тағы бір көрінісі болған еді*).

С.Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегінің лексикалық ерекшелігін талдаудан көріп отырғанымыз:

«Отан» лексемасының өзі бір рет қана қолданылғанымен, есесіне «Отан» концептісінің құрылымы мұнда ядроға орналасқан «атамекен», «атажер», «туған жер» және «ел» ұғым-сөздерінен құралған. Және де «мекен», «жер», «қоныс» сөздерінің синоним болып табылатынын ескерсек, «атамекен», «атажер» күрделі сөздері мен «туған жер» сөз тіркесі де синоним бірліктер екендігін әрі сигнификаттық мағына беретінін аңғару қиын емес. «Ел» лексемасының мағынасы да «туған жер» дегенді білдіреді, сондықтан «Отан» концептісінің бұл объективтендірілуін де концептінің ядросына жатқызамыз.

«Ерлік» концептісі қосымша эпитеттермен күшейтілген жағдайларды қоспағанда, жоғарыда келтірілген сөздер мен сөз тіркестерінен концептінің «батырлық», «батылды», «өжеттік», «жалынды жүрек оты», «басын өлімге байлау», «жан беру», «өліп, тірілу», «қимыл жасау», «ереуілге шығу» когнитивтік белгілерін анықтауға болады.

Қорытынды.

Қорыта айтқанда, С.Н. Тәнекеевтің «1916. Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегінде өткен ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарының бірі – Жетісу өңіріндегі Қарқара елді мекені аймағында орын алған Албан руы өкілдерінің Ресей империясының отаршылық езгісіне қарсы көтерілісін барынша толық суреттеп, сипаттап қана қоймай, оның себеп-салдарларын терең талдағанын атап өту қажет.

Өз заманының аса белсенді қоғам қайраткері өзін тарихшы ғалым ретінде танытып, Орта Азияның өзге ұлттарымен қатар қазақ халқының 1916 жылы бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне байыпты да терең талдау жүргізіп, оның дүние жүзінде орын алған өзге көтерілістерден ерекше болғанын құнды мәлімет-деректермен дәлелдеп берді.

Өз еңбегінде ғалым зерттеліп отырған аса маңызды тарихи оқиғаға қатысты құнды тұжырымдарын «Отан» және «ерлік» концептілерін қолдану арқылы негіздеген. Концепт ұғымы халықтың материалдық және рухани мәдениеті мен сана-сезімінің, дүниетанымының терең әрі тығыз байланысының көрінісі болып табылатынын ескере отырып, зерттеліп отырған еңбекте «Отан» және «ерлік» концептілері 1916 жылы орын алған көтеріліске қатысқан халықтың өзінің туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігін білдіретінін пайымдаймыз.

Көтерілістің бірден-бір ерекшелігі ретінде ұлт-азаттық сипатта болғанын атап көрсете отырып, тарихшы ғалым: «Осы жай қазақтың шынайы елдігі бар ұлт екендігіне, керек бола қалғанда, бірлігі мен азаматтық ерлігі біртұтас елдікке айналады деген сенімге жүгіндіреді», «Қазақтың соншама көп жерге ие болып қалғанының өзі осы бірліктің сипаты екендігіне көз жеткізеді», «Қарқара-Албан көтерілісі... интернационалдық сипатқа ие халық қозғалысы еді» деген тұжырымдар жасап, әр қалалардағы мұрағаттарда бөлек-бөлек сақтаулы тұрған құнды материалдарды біріктіріп, оларға түсініктемелер жазып, біртұтас кітап етіп жариялау жұмысы көтерілісті толықтай талдауға және оны халыққа насихаттауға зор септігін тигізетініне сенім білдірді. Себебі, «сирек кездесетін ұйымшылдық пен бірлікті» айқын сипаттаған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде қазақ халқы көрсеткен ерлік пен елдік үлгісі егемендік туын көтеріп отырған бүгінгі Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін сақтап, нығайтуға ықпалы зор болып табылатыны, өскелең ұрпақтың бойына отансүйгіштік сезім дарытатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ганин А.В. Кровавые уроки шестнадцатого года. Восстание 1916 г. в Семиреченской области // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. – 2016. – № 1 (7). – С. 97-124. / <https://cyberleninka.ru/article/n/krovavye-uroki-shestnadsatogo-goda-voosstanie-1916-g-v-semirechenskoy-oblasti>.
2. Тәнекеев С.Н. 1916. Қарқара-Албан көтерілісі. – Алматы: «Ан арыс» баспасы, 2014. – 352 б.
3. Edward Dennis Sokol. Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Johns Hopkins University Press, 2016. 208 p.
4. Morrison A. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 13, 2 (Spring 2012): 327-364 pp.
5. Моррисон А. Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
6. Шестаков А. Джизакское восстание 1916 г. // Красный архив. – № 5 (60). – 1933. // <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XX/1900-1920/Djizak vosst 1916/text.htm>.
7. Ниязов М. Восстание 1916 года: первопричины и историческое значение для кыргызского народа // Сб. статей международной научно-практ. конференции, посвященной «100-летию Национально-освободительного восстания 1916 года: историческая память и современное значение» (Бишкекский гуманитарный университет им. К.Карасаева, 18-19 апреля 2016 г.) / https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:10414/?from=kghistory&place=search&sth=b221b56e4c91b35f29b5e1d17091f27b.
8. Ақкөз батыр: 1916 жылғы көтеріліс / ред. М. Қозыбаев. – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 280 б.
9. Нұрпейісов К. Ұлт-азаттық күрес және Алаш қозғалысы // Ақиқат. – 1990. – №6. – 45 б.
10. Ибрагимов Ж.И. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Хандық биліктің жаңғыруы (Сарыарқа өңірі материалдары бойынша): тарих ғыл.канд.дисс. – Қарағанды, 1999. – 139 б.
11. Пірімбетова Е.Ө. Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – А., ҚазМЗА. – 2001. – 54 б.
12. Бекмағамбетов М. Жезқазған, Ұлытау өңіріндегі ұлт-азаттық қозғалыс және оның тарихи сабағы. – А., 2001. – 30 б.

13. Бекмагамбетов М.ХХ ғ. басындағы Атбасар, Ақмола уезіндегі ұлт-азаттық қозғалыс барысындағы ұлттық сана-сезімнің жандануы. – А., 2001. – 30 б.
14. Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки: материалы международной научно-теоретической конференции, Алматы, 1996, 18 октября. – Алматы: 21 Век, 1996 – 96 с.
15. Макалаков Т.Ж., Касимова С.С., Тлеугабылова К.С. Историография национально-освободительных движений в Казахстане в XVIII – начале XX вв. в трудах представителей казахской интеллигенции // Научное обозрение. Реферативный журнал. – 2017. – № 1. – С. 22-26.
16. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 396 б. – 156.
17. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
18. Суржанская Ю.В. Концепт как философское понятие. – Философия. Социология. Политология. – 2011. №2(14). – 70-78 бб. – 72-б.
19. Ақтанова Л.П. Тіл біліміндегі «концепт» ұғымы // http://www.rusnauka.com/45_PWMN_2016/Philologia/7_220235.doc.htm.
20. Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б. Соқпақбаев шығ. бойынша): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 152 б.
21. Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: Автореф. дис. д-ра филол. наук. – Алматы, 2004. – 17 с.
22. Попова З.Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике мира. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 б.
23. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
24. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 750 б.

References:

1. Ganin A.V. «Krovavyye úroki shestnadsatogo goda. Vosstanie 1916 g. v Semirechenskoj oblasti. [The bloody lessons of the sixteenth year. The uprising of 1916 in the Semirechensk region]» Jýrnal rossuskij i vostochnoevropeskij istoricheskij issledovanij – 2016. – № 1 (7). – С. 97-124. (In Russian)
2. Tánekeev S.N. «1916. Qarqara-Alban kóterilisi. [1916. Karkara-Albanian uprising.]» - Almaty: «An arys» baspasy, 2014. – 352 bet. (In Kazakh)
3. Edward Dennis Sokol. Revolt of 1916 in Russian Central Asia. Johns Hopkins University Press, 2016. 208 p. (In English)
4. Morrison A. Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 13, 2 (Spring 2012): 327–364 pp. (In English)
5. Morrison A. «Tsentrálnaia Azia v sostave Rossuskoj imperii. [Central Asia as part of the Russian Empire.]» - M.: Novoe literatýrnoe obozrenie, 2008. – 464 с. (In Russian)
6. Shestakov A. «Djizakskoe vosstanie 1916 g. [The Jizzakh Uprising of 1916]» Krasnyi arhiv. – № 5 (60). – 1933. (In Russian)
7. Nuazov M. «Vosstanie 1916 goda: pervoprichiny i istoricheskoe znachenie dlia kyrgyzskogo naroda [The Uprising of 1916: the root causes and historical significance for the Kyrgyz people]» Sb. statei mejdýnarodnoi naýchno-prakt. konferentsii, posviaennoi «100-letný Natsionalno-osvoboditelnogo vosstania 1916 goda: istoricheskaja pamiat i sovremennoe znachenie» (Bishkekskij gýmanitarnyj ýniversitet im. K.Karasaeva, 18-19 aprelya 2016 g.) (In Russian)
8. Aqkóz batyr «1916 jylgy kóterilis [The 1916 uprising]» red. M. Qozybaev. – Almaty: Qazaqparat, 2001. – 280 b. (In Kazakh)
9. Nurpeisov K. «Ult-azattyq kúres jáne Alash qozǵalysy [National liberation struggle and Alash movement]» Aqıqat. – 1990. – №6. – 45 b. (In Kazakh)
10. Ibragimov J.I. «1916 jylgy ult-azattyq kóterilis. Handyq biliktiń jańǵyrýy (Saryarqa óńiri materialdary boyınsha) [The National Liberation uprising of 1916. Modernization of the Khanate (based on the materials of the Saryarka region)]» Tarih ǵyl.kand.diss. – Qaraǵandy, 1999. – 139 b. (In Kazakh)

11. Pirimbetova E.Ó. «Qazaqstandaǵy ult-azattyq qozǵalys. [National liberation movement in Kazakhstan.]» – A., QazMZA. – 2001. – 54 b. (In Kazakh)
12. Bekmaǵambetov M. «Jezqazǵan, Ulytaı óńirindegi ult-azattyq qozǵalys jáne onyń tarihi sabaqy. [The national liberation movement in Zhezkazgan, Ulytau region and its historical lesson.]» – A., 2001. – 30 b. (In Kazakh)
13. Bekmaǵambetov M. « XX ǵ. basyndaǵy Atbasar, Aqmola ýezindegi ult-azattyq qozǵalys barysyndaǵy ulttyq sana-sezimniń jandanyy. [Revival of national consciousness in the course of the national liberation movement in Atbasar, Akmol County at the beginning of the XX century.]» – A., 2001. – 30 b. (In Kazakh)
14. «Natsionalno-osvoboditelnoe dvizhenie v Kazahstane i Srednei Azii v 1916 gody: harakter, dvizhyie sily, ýroki: materialy mejdýnarodnoi naýchno-teoreticheskoi konferentsii [The National Liberation movement in Kazakhstan and Central Asia in 1916: character, driving forces, lessons: materials of the international scientific and theoretical conference]» Almaty, 1996, 18 oktyabria. – Almaty: 21 Vek, 1996 – 96 s. (In Russian)
15. Makalakov T.J., Kasimova S.S., Tleygabylova K.S. « Istoriografiya natsionalno-osvoboditelnykh dvizhenii v Kazahstane v XVIII – nachale HH vv. v trýdah predstavitelei kazahskoi intelligentsii [Historiography of national liberation movements in Kazakhstan in the XVIII - early XX centuries in the works of representatives of the Kazakh intelligentsia]» Naýchnoe obozrenie. Referativnyi jýrnal. – 2017. – № 1. – S. 22-26. (In Russian)
16. Gýmboldt V. fon. «Izbrannye trýdy po iazykoznaniiy. [Selected works on linguistics.]» – M.: Progress, 1984. – 396 b. – 15b. (In Russian)
17. Askoldov S.A. «Kontsept i slovo [Concept and word]» Rýsskaya slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strýktýre teksta. Antologiya / pod red. prof. V.P. Neroznaka. – M.: Academia, 1997. – S. 267-279. (In Russian)
18. Sýrjanskaya Iy.V. «Kontsept kak filosofskoe poniatie. [The concept as a philosophical concept.]» – Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya. – 2011. №2(14). – 70-78 bb. – 72-b. (In Russian)
19. Aqtanova L.P. «Til bilimindegi «kontsept» úǵymy [The concept of "concept" in linguistics]» (In Kazakh)
20. Satkenova J.B. «Keipker tiliniń kognitivtik aspektisi (B. Soqpaqbaev shyǵ. boıynsha): monografiya. [The cognitive aspect of the character's language (B. Sokpakbayev East. by): monograph.]» – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2016. – 152 b. (In Kazakh)
21. Jarkynbekova Sh.K. « Iazykovaya kontseptýalizatsiya tsveta v kúltýre i iazykah [Linguistic conceptualization of color in culture and languages]» Avtoref. dis. d-ra filol. naýk. – Almaty, 2004. – 17 s. (In Russian)
22. Popova Z. D., Sternin I. A. «Ocherki po kognitivnoi lingvistike mira. [Essays on the cognitive linguistics of the world.]» – Voronej: Istoki, 2001. – 191 b. (In Russian)
23. « Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 5-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5]» / Qurast.: B. Ábilqasymov, S.Bizaqov, Á.Júnisbekov jáne t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. (In Kazakh)
24. « Qazaq ádebi tiliniń sózdigi. On bes tomdyq. 12-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5]» / Qurast.: B. Ábilqasymov, S.Bizaqov, Á.Júnisbekov jáne t.b. – Almaty, 2011. – 750 b. (In Kazakh)

FTAHP/ MPTTI / IRSTI 3.20.00

ӨӨЖ /УДК/ UDC 974.02

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.022>

Омарбаев К.С. *¹, Әлмен Д.С. ²

¹Магистр истории, PhD докторант Университета имени Шакарима города Семей, г.Семей, Казахстан, E-mail: kanat_19_76@mail.ru,

² Доктор государственного управления университет Хаджеттепе г. Анкара, Турция
E-mail: desatin@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О ВАЖНОСТИ И СТЕПЕНИ ИЗУЧЕНИЯ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ НА ПРИМЕРЕ «ВЕЧЕРНЕЙ ПОЧТЫ»

Аннотация

В статье анализируется содержание московской ежедневной газеты «Вечерняя почта». Сохраненные до наших дней исторические материалы, достаточные для всестороннего, полного и объективного исследования в виде периодических печатных изданий свидетельствуют об огромной роли, функции и значении периодики для населения того периода. Хотя наличие, сохранность и состояние архивных материалов в достаточном количестве для изучения и тщательного исследования, все же существуют трудности для бережного сохранения в последующие периоды. Газеты по настоящее время являлись, являются, и, несомненно, будут являться ценным источником по истории в период двоевластия. На самом деле, страницы газет вечерних изданий дают обширную информацию в отличие от дневных, включающий рекламно-развлекательный контент, освещение бурной общественно-политической жизни и служат ярким иллюстративным материалом. Печатная продукция является и также служит основным, фундаментальным источником знаний, помогает лучше и эффективно восполнить историческую память, укрепить непрерывную связь поколений и парадигму общественных отношений. Особую проблему и конкуренцию печатной продукции составляют социальные сети и различные платформы, которые вытесняют газеты и журналы с читательской орбиты и создают конкуренцию для читательской аудитории. Информация во все времена являлась наиболее ценным источником и требовала колоссальных затрат и материальных ресурсов. В любом случае газета являлась тем инструментом политического влияния, которое не теряет актуальности и по сей день.

Ключевые слова: цензура, государственное имущество, фабрично-заводская промышленность, Государственная Дума, периодическая печать, провинция, царизм

Omarbayev K.S. *¹, Almen D.C. ²

¹Master of History, PhD Doctoral Student at Shakarim University of the City of Semey, Semey, Kazakstan, E-mail: kanat_19_76@mail.ru

² Doctor of Public Administration, Hacettepe University, Ankara, Turkey
E-mail: desatin@gmail.com

SOME QUESTIONS ABOUT THE IMPORTANCE AND EXTENT OF STUDYING PERIODICALS USING THE EXAMPLE OF “EVENING MAIL”

Abstract

The article analyzes the content of the Moscow daily newspaper Vechernyaya Pochta. The historical materials preserved to this day, sufficient for a comprehensive, complete and objective study in the form of periodicals, attest to the enormous role, function and importance of periodicals for the population of

that period. Although the availability, preservation and condition of archival materials are sufficient for study and careful research, there are still difficulties for careful preservation in subsequent periods. Newspapers have been, are, and undoubtedly will continue to be a valuable source on history during the period of dual power. In fact, the newspaper pages of the evening editions provide extensive information, unlike the daytime ones, including advertising and entertainment content, coverage of the turbulent socio-political life and serve as vivid illustrative material. Printed materials are and also serve as the main, fundamental source of knowledge, science, schooling and research helping to improve and more effectively.

Keywords: censorship, state property, factory industry, State Duma, periodical press, provinces, tsarism

Қ.С. Омарбаев ^{*1}, Д.С. Әлмен ²

¹Тарих магистрі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің PhD докторанты,
Семей, Қазақстан, E-mail: kanat_19_76@mail.ru

²Мемлекет басқару докторы, Анкара қаласының Хаджеттепе университеті, Түркия
E-mail: desatin@gmail.com

«ВЕЧЕРНЯЯ ПОЧТА» ГАЗЕТІНІҢ МЫСАЛЫНДА МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ДЕҢГЕЙІ ТУРАЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация

Мақалада Мәскеудің күнделікті "Вечерняя Почта" газетінің мазмұны талданады. Бүгінгі күнге дейін сақталған, мерзімді басылымдар түрінде жан-жақты, жан-жақты және объективті зерттеуге жеткілікті тарихи материалдар мерзімді басылымдардың сол кезеңдегі халық үшін орасан зор рөлін, қызметі мен маңыздылығын айғақтайды. Мұрағат материалдарының болуы, сақталуы және жай-күйі зерттеу және мұқият зерттеу үшін жеткілікті болғанымен, кейінгі кезеңдерде мұқият сақтау үшін әлі де қиындықтар бар. Газеттер қос билік кезеңінде тарихтың құнды қайнар көзі болды, болып қала береді және бола беретіні сөзсіз. Шын мәнінде, кешкі басылымдардың газет беттерінде күндізгі басылымдардан айырмашылығы, жарнамалық және ойын-сауық мазмұны, аласапыран қоғамдық-саяси өмірді қамту сияқты ауқымды ақпарат берілген және жарқын иллюстрациялық материал ретінде қызмет етеді. Баспа материалдары білімнің, ғылымның, мектептегі білімнің және білімнің негізгі, іргелі көзі болып табылады және қызмет етеді. Сол кездегі "Вечерняя почта" газеті экономикалық және реквизициялық мәселелерді, әскери-әлеуметтік сипаттағы мәселелерді жария етуде, халықты мемлекеттік қажеттіліктерді шешу үшін қажетті негізгі стратегиялық өнімдер мен материалдардың бағасы бойынша хабардар етуде оң рөл атқарды. Осы кезеңдегі газетке назар аударуды және қосымша зерттеуді қажет ететін өзекті және қорытынды тұжырымдарға баспа басылымы сол кезеңдегі әлеуметтік-мәдени және саяси-экономикалық ақпаратты алудың қажетті көзі болғандығы жатады.

Кілт сөздер: цензура, мемлекеттік мүлік, тау-кен зауыт өнер кәсібі, Мемлекетті Дума, мерзімді басылымдар, провинциялар, патшалық

Введение. Одной из актуальных проблем развития современной исторической науки является расширение и пополнение уже имеющихся источников и дополнительное приращение источниковой базы путем ввода в научный оборот новых понятий и терминов. Периодическая печать — один из главных основных типов исторического материала, особенность, которой состоит в ее анализе, что дает возможность извлекать разнообразную историческую информацию.

Периодическая печать с высокой точностью отражает события, происходящие в обществе. Периодические издания содержат разнообразные сведения о социально-политическом и

финансово-экономическом развитии общества, сообщения о культурных событиях и фактах, информацию о повседневной жизни и быте. Отличительной чертой газет как исторического источника является последовательное отражение событий и явлений, как правило, исследователь получает возможность наблюдать отражение исторического процесса в его временном развитии. Разрозненные факты, собранные в газетах, в совокупности позволяют историку реконструировать достаточно полную и объективную картину прошлого.

Научная значимость изучения периодической печати как исторического источника определяется тем, что она отражает тенденции, присущие периодической печати и обществу. Источниковедческое изучение этой группы источников позволяет выявить их характерные черты и особенности, которые необходимо учитывать при использовании периодической печати в научных исследованиях.

В г. Семипалатинске вопрос о создании собственного печатного органа объективно встал в связи с необходимостью удовлетворения информационных потребностей развивающихся экономики, социальной сферы и культуры города и области.

С этой целью Совет Главного управления издательств Западно-Сибирского генерал-губернаторства 11 февраля 1861 г. разрешил издание «Публикаций» учрежденному Семипалатинскому областному правлению типографии. В 1863 г. в здании канцелярии губернатора Семипалатинской области была открыта первая типография, которая начала издавать газету «Публикации по Семипалатинской области»[1, с.8].

Однако «Публикации» не давали полной информации о жизни в области и за ее пределами и поэтому в сентябре 1866 года губернатор Семипалатинской области генерал-майор Колпаковский Г.А. ходатайствовал перед генерал-губернатором Западной Сибири о замене «Публикаций» на «Семипалатинские областные ведомости», первый номер которых вышел в свет 7 января 1871 года[1, 9-11].

В 1904 г. купец Плещеев Прокопий Федорович открыл частную газету «Семипалатинский листок», последний номер которой вышел 13 декабря 1906 года. С декабря 1906 года стала издаваться газета «Семипалатинская жизнь», с первых номеров преследовавшаяся царским режимом, и впоследствии закрытая с формулировкой «из-за недостатка средств». В последующие годы издавались газеты «Прииртышский край», «Трудовая жизнь».

В 1910 году купцы Садык Мусин и Хасан Нигматуллины основали товарищество под названием «Ярдам» и в 1912 году, приобретя типографию, наладили выпуск периодических изданий, среди которых «Семипалатинский вестник» и «Семипалатинский телеграф».

Февральская революция 1917 года изменила не только политическую ситуацию, но и оказала большое влияние на печатное дело в регионе.

Из числа первых выпускаемых печатных изданий следует отметить газету Временного правительства ежедневный «Бюллетень Семипалатинского Областного Исполнительного Комитета». Газета уже с первых своих номеров призывала крестьян безвозмездно помогать армии излишками. Позже вместо «Бюллетеня» стала издаваться газета «Известия Семипалатинского Областного Комитета», которая просуществовала несколько месяцев после своего первого выпуска.

В этот период активно развивались большевистские периодические издания. После октябрьских событий издавалась газета «Известия советских солдат и депутатов», которая затем поменяла название на «Трудовое знамя». В газете освещались, в основном, политические события в связи с динамичным развитием политической ситуации.

Газета «Воля народа» выходила с лета 1917 года и позиционировала себя как «большая независимая социалистическая крестьянская, рабочая и солдатская газета». На страницах газеты публиковались актуальные программы для населения, освещались такие вопросы, как вопрос о земельной реформе.

При газете «Воля народа» издавался еженедельный Бюллетень «Семипалатинский Областной Земельный Комитет», непосредственной задачей которого было освещение населению земельной политики и практики правительственных органов, а также различные аграрные проекты.

В 1917 году появляется газета «Свободная Речь», которая с момента выхода пользовалась спросом среди населения [1, 21].

Освещение социально-экономической жизни общества занимает немаловажное место в периодической печати. И в этом определенное место играет роль и значение местных общественно-политических газет, таких как «Продовольственная неделя».

Помимо указанной газеты в г. Семипалатинске печатались, выпускались и продавались «Бюллетень Семипалатинского Исполнительного Комитета», с бесплатным приложением, «Бюллетень Семипалатинского Областного Земельного Комитета», «Свободная Речь», «Дело», «Семипалатинский Бюллетень», «Вольная Сибирь», «Семипалатинский День», «Бюллетень Газеты «Новое Слово» и «Новое Слово».

Необходимость комплексного источниковедческого анализа газеты «Вечерняя почта» связана с тем, что газета не изучалась с позиций источниковедения на протяжении всего периода издания. Комплексный анализ «Вечерней почты» позволяет наиболее полно и всесторонне раскрыть информационный потенциал издания и возможности его использования в научных исследованиях для изучения проблем социально-экономического развития.

Материалы и методы. Наибольший научный интерес вызывают материалы, посвященные экономическому положению России в начале XX века, в частности деятельность финансовых и кредитных организаций и товариществ. На наш взгляд, данные рубрики и колонки в статье дают достаточно весомую аргументацию по теме диссертационного исследования по национализации промышленности в Степном крае, в частности в г. Семипалатинске. В качестве источниковой базы было использовано издание без предварительной цензуры, печатный орган газеты «Вечерняя почта», частная типография, контора И.Н. Холчев и К.

Вечерняя газета выходила ежедневно, всего в архиве ЦДНИ область Абай, сохранилось 27 номеров газеты: №247 вышел в пятницу 5 октября 1905 года, 4 разворота, последняя сохранившаяся в архиве, №300 – понедельник 5 декабря 1905 года. Выпускалась на русском языке типографией И.Н.Холчева. Располагался в г. Москва, на Тверском бульваре, д.105, в доме Фальц-Фейна, телефон 99-79, редакции 36-84, он же был редактором-издателем, имел свою собственную марку.

Методологическую основу работы составили такие методы исследования как аналитические (объективности научного анализа), системности, логические, историко-ретроспективные, используемые при изучении постановлений, обращений и циркуляров Временного правительства и других публикаций и документов. Методы структурного анализа и историко-сравнительный, контент-анализ позволили проанализировать способ подачи информации, освещения социально-экономических процессов, содержание газеты. Все вышеперечисленные методические приемы позволили проследить динамику исторического времени в указанный период и ее влияние на развитие периодической печати.

Научная новизна исследования заключается во введении в научный оборот ранее неопубликованных архивных источников периодической печати имеющихся в фонде Государственного архива области Абай.

Обсуждение. В целом, история становления казахской прессы, периодических печатных изданий достаточно изучена. Первые научные исследования начали публиковаться еще в 50-60-х годах прошлого века [2]. Имеются исследования общего характера, посвященные в целом истории становления и развития периодической печати Казахстана [1, 2-5], исследования по отдельным газетам [6].

По истории становления и развития казахской национальной периодической печати были подготовлены диссертационные исследования [7,8], монографии [9].

Несмотря на имеющиеся исследования по истории развития периодической печати Казахстана в послереволюционный период, нет специальных исследований, посвященных изучению газеты «Вечерняя почта» как исторического источника по социально-экономическому развитию России.

Результаты.

Реформирование местных органов власти и самоуправления Временного правительства проводилось в условиях децентрализации и демократизации. Был ликвидирован институт генерал-губернаторства, полицейские и жандармские чины и управления. Упраздненные должности заменялись комиссарами Временного правительства. Были оперативно созданы продовольственные комитеты, которые 15 апреля 1917 года получили статус местных органов Министерства земледелия. Первоначальной их задачей была борьба со спекуляцией и оказание помощи голодающим.

Газета выходила ежедневно, как правило, на четырех страницах. Основную направленность газеты «Вечерняя почта» составляли рекламно-коммерческая, культурная, экономическая информация для широкой целевой аудитории. Газета не была политической и не состояла из официальных и неофициальных частей, как некоторые печатные издания того времени, например в отличие от «Продовольственной недели» или «Семипалатинских Областных Ведомостей». Как и ранее было сказано, редакционная и журналистская структура газеты не отличалась от большинства московских, петербургских или провинциальных газет: на первой полосе печаталась реклама, объявления, некрологи, телеграммы Петербургского телетайпного агентства, часто небольшие передовые статьи по наиболее значительным явлениям местной, зарубежной или Степной жизни. Следующая и последняя полосы (разворот) были посвящены под новостные или аналитические рубрики, названия которых были постоянными и нечасто менялись.

Содержание газеты состояло из следующего конспекта номера:

1. Последние вести: демонстрация в Саратове; убийство в Тифлисе; бомба в Ломже; студенты-поляки в Варшаве против студентов-русских; лодзинские фабриканты; съезд консерваторов в Петербурге и т.д.;

2. Характерный бюрократический циркуляр;

3. Крупное коммерческое дело;

4. Г. Щепкин перед судом донцов;

5. Г.Шмаков и казаки;

6. Съезд деятелей взаимопомощи частному труду;

7. Забастовки на железных дорогах;

8. Утренние московские газеты;

9. Хроника Петербурга;

10. Петербургская печать;

11. Корреспонденция с Северного Кавказа о причинах крушения поезда;

12. Вести утренних телеграмм;

13. Новое королевство в Европе;

14. Отголоски русской жизни за границей;

15. «Князь-колокол». Стихотворение, посвященное памяти кн. С.Н. Трубецкого;

16. Портрет кн. С.Н. Трубецкого с последней фотографией;

17. Дорожные впечатления. О перевыручке и гидре.

Как видим, в газете, судя по публикациям, основная роль отводилась культуре, искусству, медицине, литературе и поэзии. Тому и вполне логичное объяснение названия печатного издания «Вечерняя почта», когда после рабочих будней населению хочется расслабиться, почитать новости развлекательного характера, поинтересоваться богемной жизнью и почитать анонс основных объявлений театральной афиши и других новостей развлекательного характера.

На страницах газеты очень часто встречались объявления необычного характера, предупредительные, извинений о невозможности осуществить то или иное мероприятие: «Не успеваем работать и часто бываем не в состоянии удовлетворить все требования на них. Извиняемся перед гг. курящими и сообщаем, что нами приняты все меры к увеличению производства, для чего и расширены помещения нашей фабрики. 363-5-1 Т-во С.Габай». Государственный архив области Абай [10].

Особый интерес вызывает последняя полоса газеты с театральными, библиотечными и музейными объявлениями о предстоящих намечаемых мероприятиях и событиях. Так, в Москве, на тот период по объявлениям существовало 6 театров: Художественный, Солодовниковский, Большой, Малый, Новый и Народный дом имени Августейшего Московского Генерал-Губернатора Великого Князя Сергея Александровича, 6 музеев: Румянцевский, Исторический, Политехнический, Третьяковская художественная галерея, Зоологический сад и Музей гигиены и санитарной техники. В «Художественном театре», 9 октября 1905 года, в воскресенье, утром, был следующий анонс постановок на предстоящую неделю: первый спектакль второго утреннего абонемент, в 112-й раз – «Дядя Ваня». Сцены из деревенской жизни, в 4-х действиях, соч. А.П.Чехова. Начало в 12 ½ час. Дня, окончание в 3 ¾ ч.дня. Вечером, вне абонемент, в 29-й раз «Блудный сын», сцены в 2-х действиях, С.Найдёнова, в 30-й раз «Иван Мироныч», пьеса в 3-х действиях, Е.Н.Чирикова. Начало в 8 час. веч., окончание в 12 ч. ночи. В понедельник 10-го октября, вне абонемент в 10-й раз – «Привидения». Вторник, 11 октября, первый спектакль пятого абонемент, в 57-й раз – «Чайка». Среда, 12 октября, вне абонемент, в 49-й раз «Иванов». Касса (средний подъезд) открыта с 10 час.утра до 9 час. вечера. В «Солодовниковском» театре (Товарищество оперных артистов) писалось следующее объявление: «сегодня, 9 октября вечером, в 7-й раз «Садко». Участвующие: г-жи Бронская, Маклецкая, Мельгунова, Харитоновна, Калинович; гг. Секарь-Рожанский, Хлюстин, Милютин, Ильющенко, Кудрин, Комаров, Обрубов, Трубин, Лосский, Дмитриевский, Улуханов, Мухин. Капельмейстер Дж.Нагани. В понедельник, 10-го октября - «Евгений Онегин», во вторник, 11 октября, - 1) «Иоланта», 2) «Севильский цирюльник», 15 октября в 1-й раз «Маккавей». Касса открыта с 10 час.утра до 10 час.вечера. в «Большом» был следующий анонс: сегодня, 9 октября – «Эсмеральда»; 10-го октября 6 спектакль 1-го абонемент «Русалка». В «Малом» театре, сегодня, 9 октября ставилась пьеса «Ревизор»; 10-го «На всякого мудреца довольно простоты». В «Новом театре» ставилась пьеса, 9-го октября «Фра-Дьявола»; 10-го – «В сельце Отрадном». В «Народном доме имени Августейшего Московского Генерал-Губернатора Великого Князя Сергея Александровича, на Долгоруковской, д.№91 спектакли ставили в течение всего сезона по воскресным и праздничным дням, а также по вторникам и четвергам. Цены в зависимости от расположения мест варьировались от 5 копеек до 1 рубля 50 копеек. К постановкам были намечены следующие оперы: «Жизнь за Царя», «Руслан и Людмила», «Русалка», «Черевички», «Иоланта», «Пиковая дама», «Евгений Онегин», «Князь Игорь», «Галька», «Демон», «Аида», «Травиата», «Бал-маскарад», «Трубадур», «Эрнани», «Сибирский цирюльник», «Кармен», «Жидовка», «Гугеноты», «Царская невеста» и другие. Судя по названиям и широкой палитре поставленных пьес, спектаклей и постановок можно смело рассуждать и делать выводы о том, что уровень и спектр артистов был весьма широк и разнообразен.

Румянцевский музей на Знаменке был открыт от 11 до 3 часов дня ежедневно, кроме понедельника. Воскресенье бесплатно, остальные дни 20 копеек за вход. Исторический музей (У Иверских ворот), открыт от 11 до 3 часов дня, вход был бесплатный. Политехнический музей (у Ильинских ворот), открыт с 11 до 3 часов дня, по воскресеньям, четвергам и пятницам бесплатно; по средам и субботам вход 15 копеек. Третьяковская художественная галерея (в Лаврушинском переулке), открыт с 11 до 4 часов дня ежедневно, кроме понедельника; вход бесплатный. Зоологический сад (на Большой Пресне), открыт с 9 до 4 часов дня. Музей гигиены и санитарной техники (Лобковский переулок, дом Фидлера) открыт с 11 до 3 часов дня. Как видим, по объявлениям в газете также следует утверждать, что право на свободу получения и реализации вполне приличной культурной жизни в столице реализовывалось в полном объеме.

Библиотеки в столице также характеризовали читательский уровень москвичей и также могли удовлетворить более или менее читательский интерес. Так, библиотека Румянцева музея (на Знаменке), открыта была от 10 часов утра до 8 часов вечера. Библиотека Исторического музея, открыта от 11 часов до 3 часов дня, кроме субботы и праздников. Пушкинская библиотека (на Немецкой улице), открыта была в будние дни от 9 часов утра до 9 часов вечера, по праздникам от 11 часов утра до 9 часов вечера. Тургеневская библиотека (на Тургеневской площади), была

открыта с 9 часов утра до 9 часов вечера, по праздникам от 11 часов утра до 5 часов вечера. Библиотека имени Островского (на Смоленском рынке), открыта в будние дни от 9 часов утра до 9 часов вечера. Народная библиотека, расположенная в помещении школы при церкви св. Николая, в Студенцах, в Таганке, по средам и пятницам, от 7 часов до 10 часов вечера и по воскресным дням от 2 до 9 часов вечера.

В газете также публиковались объявления о подписке на газету с указанием цены: «Принимается подписка на газету «Вечерняя почта» подписная плата на 1 год 4 руб. 50 коп., на три месяца 1 руб., на 2 месяца 90 копеек, на месяц 45 копеек, иногородних 4 руб. 50 к., на 3 мес. 1 руб. 25 копеек, на 1 мес. 50 копеек. Цена в розничной продаже составляла 3 коп. Плата марками за газету не принималась. Пробные номера для ознакомления по первому требованию высылались бесплатно. Редакция была открыта от 12-1 часу дня. Редактор лично принимал от 5-6 часов дня, на Тверской улице, в доме Фальц-Фейна, в конторе «Вечерней почты». Условия для подписчиков были достаточно демократическими и выражали основные принципы свободной прессы того времени: для московских подписчиков необязательно было подписываться непременно и обязательно с первого числа месяца, подписка принималась с любого числа; городская подписка также принималась простым заявлением в контору открытым письмом или по телефону редакции №99-79. Деньги вносились в кассу позднее, но не после недельного срока со дня получения газеты. За строку петита среди текста взималась 40 копеек, позади текста 20 копеек. Лица, ищущие и занятые поиском труда, платили за строку на последней странице 10 копеек. Лица свободных профессий, к которым относились доктора, адвокаты, инженеры и прочие специалисты за помещение объявлений в справочном отделе газеты ежедневно адресов и часов работы платили 10 рублей в месяц, а в год 100 рублей. Судя по расценкам и количеству издаваемых объявлений не так уж и много было желающих. В Москве к тому времени издавались следующие газеты: «Русские Ведомости», «Русское слово», «Новости», «Русский Листок». «Московские Ведомости», «Московские Немецкие Ведомости», «Скаковые Афиши», «Беговые Афиши» «Афиши Коннозаводского Спорта» и др. как отмечает «Вечерняя почта» в №273 от 8 ноября 1905 года.

Журналистами были Н.Перов, Н.Станиславов, Н.Оозанов, П.Яковлев, С.Васильев, Борис Флит, Н.Васильковская, Н.Безродный, Леонид Кападинский, Гранатов, А.Калишевский, Искрин, Ал.Коротнев, Вл.Владимирович, Е.Синицкий, а также журналисты с краткими инициалами, материалы которого имели фрагментарный и непостоянный характер. Относительно часто встречались объявления медицинского, в частности, стоматологические, разного рода лечебницы, анализы и массаж; много объявлений было и образовательного характера и продажи печатной, книжной продукции. Часто в газете некоторые материалы перепечатывались из других центральных и других известных газет для того чтобы фактически заполнить недостающие полосы либо ссылаться для более многообразного и пестрого освещения газетных статей и публикаций.

Весьма примечательны и часто встречались объявления частных зубных лечебниц и зубоврачебных кабинетов. Лечили и проводили зубные операции под наркозом, без боли, ставили золотые пломбы, фарфоровые и искусственные зубы, мостовидные, коронковые из золота и фарфора и обыкновенные искусственные зубы по 2 рубля за зуб; совет и лечение по 50 копеек. Принимали зубные врачи, доктора медицины с 9 часов до 7 вечера. Зуботехническая лаборатория зубного врача В.Г.Шиферсона. Искусственные зубы на каучуке по 1 рублю 50 копеек. Селиверстовская лечебница, на Сретенке, Селиверстовском переулке, в доме Котова прием проводился ежедневно, совет (такса) по 50 копеек. Прием велся зубными врачами, уха, горло, носа, акушерство и женская гинекология, внутренние болезни, детские и оспопривочные, кожи, венерические и мочеполовые, душевные и нервные, глазные, хирургические, болезни суставов и конечностей.

Очень часто можно встретить на страницах газет объявления рекламного характера и продажи разного рода товаров с услуг. Портреты с карточки и натуры, исполняю тушью и красками, скоро-недорого. Лично с 12 до 2 часов дня, письменно, на М.Бронной, на Спиридоньевском переулке, доме Пиявки, кев.19, обращаться к И.П.Кузьмину. К настоящему сезону, рекомендую увеличительные аппараты. Волшебные фонари от 1 рубля, проекционные фонари для школ, складные

фотографические фотоаппараты, всевозможные объективы новой конструкции, проявление, печатание и увеличение, имеется отделение для постановки электрических звонков и телефонов. Магазин И.О. Гофмана на Мясницкой, угол переулк Кривокольного, дом Соколова. Пледы, одеяла, весб вязаный товар. Магазин Луи Крейцера, Петровка д. 10. Принимаю учащихся на полный пансион. По желанию репетирую и даю уроки музыки. Средняя Кисловка, дом Волковых. Имелись объявления ростовщического характера и дача ссуды денег взаймы. На 300 рублей вернем 96 рублей в год дохода под 32% получит поместивший деньги в дело под солидное обеспечение. Предложение адресовать в контору газеты «Вечерняя почта» до востребования предъявителем 3 рублевых кредитных билетов №579, 546. Домашняя учительница дает уроки. Согласно в отъезд, плата за стол и квартиру. Адрес: Красносельская, дом Егорова и Воробьева.

Практические вся последняя полоса газеты была посвящена подобного рода объявлениям и занимала всю полосу.

Представляет также особый научный интерес статья в №258 от 24 декабря 1905 года, Л.20 программа Всероссийского почтово-телеграфного союза и программа Всероссийского союза служащих контрольных учреждений, №267 от 2 ноября 1905 года, Л.25. Устав профессионального союза рабочих табачной промышленности г. Москвы. №268 от 3 ноября 1905 года, Л.27. союз рабочих чайных развесочных. №270 от 5 ноября 1905 года, Л.31. Союз служащих Московско-Брестской железной дорог. №272 от 7 ноября 1905 года, Л.33. Устав профессионального союза московских газетчиков. №273 от 8 ноября 1905 года, Л.36. Союз московских рабочих печатного дела. №274 от 24 ноября 1905 года, Л.38. Союз рабочих слесарно-строительного цеха города Москвы. №275 от 10 ноября 1905 года, Л.40. Союзы столяров и плотников, №296 от 1 декабря 1905 года, Л.46 Московский союз торгово-промышленных служащих. №276 от 11 ноября 1905 года, Л.42. Устав профессионального союза секции маляров строительных рабочих г. Москвы. №297 от 2 декабря 1905 года, Л.48. Устав московского союза рабочих механико-хирургическо-физического производства. [11]. Но подобные объявления политического характера были очень редки, хотя и встречались достаточно часто.

Особенности «Вечерней почты» выражались и отражали политику редакционной коллегии и сводились к следующему:

- статьи в газете оформлялись в виде конспекта номера;
 - выделение статей в отдельную колонку «хроника русской жизни»;
 - присутствие колонки «последние вести»;
 - статьи группировались по отдельным городам и регионам: Москва, Петербург и провинция;
- статьи, в основном, касались Центрального, Южного и Кавказа России;
- наличие рубрики «Хроника заграничной жизни»;
 - частичное отсутствие массовой информации, предназначенной для неограниченного круга лиц;
 - присутствие главного редактора; главным редактором выступал И.Н.Холчев;
 - ежедневное вечернее печатное издание;
 - присутствие информации программ политических партий, крестьянских съездов и иных различных организаций;
 - присутствие и использование стационарных помещений;
 - отсутствие криминальной хроники;
 - наличие колонки «Пожертвования»;
 - присутствие постоянных и штатных журналистов;
 - отсутствие статей аналитического содержания;
 - значительное присутствие в газете сведений коммерческого и рекламного характера;
 - присутствие редакционной колонки «Литературный календарь»;
 - наличие колонки «Дорожные впечатления»;
 - наличие рубрики «Памятный листок»;

- практически в каждом ежедневном выпуске огромное количество статей посвященных росту стачечного движения, забастовок, митингов и выступления рабочих фабрик и заводов;
 - полное отсутствие в печатном изданий статей о конфискации, реквизиций и иных мероприятий государства в отношении каких-либо форм собственности и имущества;
 - скудная информация о событиях, происходящих в Сибири, Степном крае Туркестане;
- Рубрика «Трудоустройство» и аренда помещений.

Основные принципы деятельности «Вечерней почты» были неизменны и просты:

- достоверность;
- информативность;
- объективность;
- экономическая целесообразность.

Основные функции «Продовольственной газеты» выполнялись и обеспечивались основными положениями и выглядели следующим образом:

- информационная;
- экономическая;
- рекламная;
- региональная;
- развивающая;
- политическая;
- культурная.

Анализ освещения событий первой русской революции и Первой мировой войны на страницах газеты показывает, насколько тяжелым и сложным было положение цензурной московской прессы, которая не всегда открыто, могло писать о важнейших явлениях столичной общественной жизни. Если события столичной общественной жизни в «Вечерней почте» до определенного момента «умалчивались» местной цензурой, то о трагедии на фронте и росте стачечного движения и ее последствиях другие местные газеты, например, «Продовольственная неделя» или «Воля народа» могли писать более свободно, поскольку информация об этом содержалась в официальных центральных телеграммах и в материалах других столичных газет, которые выборочно перепечатывались в провинциальной прессе. Рубрика «Последние вести» достаточно подробно описывает состояние дел и общественно-политическую ситуацию, сложившуюся в тот период времени. Напряженное ожидание обнародования важных актов. Вчера в Петербурге напряженно ожидали обнародования новых актов чрезвычайной государственной важности о свободе печати, слова, собраний и стачек и о законодательной функции Государственной Думы. Правительственные и общественные учреждения, а особенно редакции непрерывно опрашивались по телефону. Опросы по телеграфу и телефону шли из Москвы, что еще более поддержало нервное напряжение в столице. Бодрое, оживленное настроение усиливалось, а на биржах господствовала твердость и уверенность.

Петербург. Главное управление почт и телеграфов объявляет, что по случаю приостановки движения на некоторых дорогах принимаются меры к направлению почт кружными путями и перевозок их на лошадях или иным способом. Но этим, однако, не устраняется значительное замедление ввиду упразднения почтовых трактов и конных станций.

Варшава. На возвращавшихся рабочих кожевенных заводов 10-го октября 1905 года напала в предместье Коло шайка воров и убила одного, ранила смертельно четверых, легко троих. Причина нападения – месть воров за самосуды.

Белград. Студенты здешнего университета приняли резолюцию, в которой протестуют против университетского устава, отнимающего у них свободное распределение наукой и политикой и вменяющего им в обязанность посещение всех лекций, что совершенно невозможно, так как большинство студентов бедняки. Студенты решили воздержаться от лекций до осуществления их требований.

Львов. Социал-демократы устроили демонстрацию в пользу всеобщего избирательного права. Демонстрация прошла спокойно. В ней принимали участие союзы социалистических корпораций разных городов, студенты, женщины. Депутация отправилась кланд маршалу – наместнику города и передала желание рабочих классов относительно введения всеобщего, равного и прямого избирательного права.

Газета подробно рассказывала о работе продовольственного комитета, знакомила читателей с обсуждением на нем вопроса о работе сельскохозяйственного отдела, за №1 от 19 августа газета «Продовольственная неделя» поместила изложение политического отчета съезду, сделанного накануне созыва Учредительного созыва. Страницы прессы запечатлели высокий энтузиазм, с которым читатели поддерживали политику Временного правительства. Удовлетворения потребностей населения, читательской аудитории обеспечивалась конкретной целенаправленной и предметной информативностью [12].

В первом номере газеты была напечатана копия телеграммы Министра Продовольствия Пешехонова от 10 августа 1917 года за №348 Семипалатинскому Областному Продовольственному Комитету, в котором сообщается о сохранении твердых цен на хлеб:

В номере 5 газеты опубликована телеграмма министра Председателя А.Керенского Министра Продовольствия Зельгейма в котором говорится о повышении цен на продукты питания в частности, на хлеб на 100 %, цены на подмоченные, затхлые хлеба определяются экспертами по назначению местных продовольственных органов. Повышение касалось на пшеницу, овес, жмых. В случае уклонения от сдачи хлеба подтверждается необходимость самых решительных мер принуждения. Повышение касалось также цен на пряжи, из русского и американского хлопка, вигоньевую и угарную пряжу, мундирное сукно, сукна защитного цвета, сукна темно-зеленого цвета, серо-синее, черное, заменяющее синее, светло-синее легковесное, алое легковесное, желтое легковесное, сукна защитного цвета и темно-зеленого цвета [13].

Также публиковались обращения к гражданам, в котором подробно описывались основные положения продовольственного комитета, о положении дел в регионе, о нехватке продовольствия, о положении дел в армии, задачи, функции, роль и значение созданного Продовольственного Комитета, создание революционного органа, в каких условиях создавался Семипалатинский Областной Продовольственный комитет.

Одна из статей посвящена деятельности Главного комитета по кожевенным делам, который рассматривал вопросы снабжения населения кожей. Статья адресовалась уполномоченным Главного Комитета, Районным Комитетам по Кожевенным делам, Центральным Продовольственным Комитетам железных дорог и Губернским или Областными Комитетами, в местностях, где не введена кожевенная монополия [14].

В частности, речь шла о совещании представителей Районных Кожевенных Комитетов в Москве 19-21 июля 1917 года, на котором был заслушан доклад Правления Главного Комитета о снабжении населения кожами и обувью и приняты известные положения.

В заключении подчеркивалось, что порядок снабжения этих учреждений и предприятий, установленный Главным Комитетом и сообщенный в свое время Районным Комитетом остается без изменения [15].

Завершали основную часть номера, как правило, таблицами и схемами о ценах на основные продукты питания, оборотной ведомостью Областного продовольственного комитета в котором содержались сведения обо всех финансовых, промышленных, тыловых и продовольственных сведениях

Заключение.

Хотя периодическая литература, издававшаяся в Семипалатинске в указанный период, была основным и необходимым инструментом в освещении и распространении политической, экономической и социально-мобилизационной информации в получении общественного внимания целевой аудитории. В целях и в зависимости от степени подачи предлагаемого редакционного материала публикации печатались исходя из запросов и требований политики

Временного правительства. Несмотря на короткий период времени и скорое закрытие печатного органа, чему помешала активизация деятельности большевиков, указанная газета даёт ценные сведения о социально-экономической деятельности и общественно-политической жизни уездного города. Следует отметить, что не было альтернативы у населения на получение любой информации, ни политической, ни экономической, ни познавательной. Газета «Вечерняя почта» в тот период времени сыграла положительную роль в освещении экономических и реквизиционных вопросов, военно-социального характера, информировании населения по ценам на основные стратегические продукты и материалы, необходимые для решения государственных нужд. К актуальным и резюмирующим выводам, требующим внимания и дополнительного изучения газеты данного периода относится то, что печатное издание было необходимым источником получения социально-культурной и политико-экономической информации того периода. Сказалось также изменение и рост влияния марксистской идеологии и стачечного движения в стране. Не следует упускать из внимания и сохранность, хранение и инвентаризацию печатных источников.

Успешной реализации этой задачи может способствовать дальнейшая и углубленная деятельность государственной программы «Цифровизация» и формирование электронной базы данных источников в других научных организациях.

Список использованной литературы:

1. Кашиляк В.Н. Печать Семипалатинска 1863-1963 гг. - Семей: Б.И., 2008. - 400с.).
2. Бекхожин К. Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860-1930 жылдар), Алматы, 1964. – 263 б.
3. Бекхожин К. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860–1958). Алматы: Мектеп, 1981. - 239 б.
4. Атабаев Қ. Мерзімді басылым – XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде. Монография. Алматы: Қазақ университеті, 1998. - 192 б.
5. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дереккөзі (1870-1918). Алматы: Қазақ университеті, 2000. - 358 б.
6. Байдильдина Феллан С. Х., Раджапов А. У. «Бірліктуы» – Түркістан өлкесі бойынша құнды тарихи дереккөз ретінде. //Отан тарихы. -2021.-№ 2. – 29-40 б.
7. Ибраимова М.С. Азаматтық қарсылық кезеңдегі Ертіс өңірі мерзімді баспасөз тарихы (1917 ақпан – 1920 наурыз) : Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 07.00.02 мамандығы бойынша / Ибраимова Майра Сансызбаевна. – Алматы: [Б.ж.], 2000. - 24, [4] б. . – Библиогр.: б. 21-23.
8. Сайлаубаева, Н.Е. «Қазақ тілі» газетінің Қазақстанның қоғамдық-мәдени өміріндегі орны (1919-1928 жж.): Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 07.00.02 мамандығы бойынша / Сайлаубаева, Нұрғүл Ерназарқызы ... – Семей : [Б.ж.], 2010. - 24, [4] б. – Библиогр.: б. 21-23.
9. Сайлаубаева, Н.Е. "Қазақ тілі" газеті тарихы: монография / Н.Е. Сайлаубаева. - Алматы : Этиграф, 2019. - 176 с.
10. Вечерняя почта, № 1, 1905 г. б.4.
11. Вечерняя почта, № 5, 1905 г. б.2.
12. Вечерняя почта, № 2, 1905 г. б.3.
13. Вечерняя почта, № 4, 1905 г. б.2.
14. Вечерняя почта, № 3, 1905 г. б.1.
15. Вечерняя почта, № 5, 1905 г. б.3.

References:

1. Kashlyak V.N. The seal of Semipalatinsk 1863-1963 - Semey: B.I., 2008. - 400s.
2. Bekkhozhin K. Kazak baspasozinin damu zholdary (1860-1930 zhyldar), Almaty, 1964. – 263 b.
3. Bekkhozhin K. Kazak baspasozitarikhynyn ocherki (1860-1958). Almaty: Mektep, 1981. - 239 b.

4. Atabaev K. Merzimdi basylym – XIX gasyrdynayagi XX gasyrdynbasyndagi Kazakhstan tarikhynn deregi retinde. Monograph. Almaty: Kazakh University, 1998. - 192 b.

5. Atabaev K. Kazakh baspasozі Kazakhstan tarikhynin derekkozi (1870-1918). Almaty: Kazakh University, 2000. - 358 b.

6. Baydildina Fellan S. H., Rajapov A.U. "Birliktuy" – turkistan olkesiboyyn shakundytarikhi derekkoz retinde.//Otantarikhy. -2021.-No. 2. – 29-40 b.

7. Ibraemova M.S. Azamatty kkarsylyk kezenegi Ertisonirimer zimdi baspasoz tarikhy (1917 akpan – 1920 nauryz) :Tarikh gylymdaryn candidates gylymdar zhesinaluu shindayyndalghan diss. abstracts. 07.00.02 mamandygyboyynsha / Ibraemova Mayra Sansyzbaevna. – Almaty: [B.zh.], 2000. - 24, [4] b. . – Bibliogr.: b. 21-23.

8. Sailaubaeва, N.E. "Kazak tili" gazetinіn Kazakstannin kogamdyk-madeni omirindegi orny (1919-1928 Іj.): Tarikh gylymdaryn candida tes gylymdare zhesinaluushin dayyndalghan diss. abstracts. 07.00.02 mamandygyboyynsha / Sailaubaeва, NurgulYernazarkyzy ... – Families : [B.zh.], 2010. - 24, [4] b. – Bibliogr.: b. 21-23.

9. Sailaubaeва, n.E.Kazaktili" gazetitarikhy: monograph / N.E. Sailaubaeва. - Almaty : Epigraph, 2019. - 176 p.

10. Evening Mail, No. 1, 1905. 6.4.

11. Evening Mail, No. 5, 1905.6.2.

12. Evening Mail, No. 2, 1905.6.3.

13. Evening Mail, No. 4, 1905.6.2.

14.Evening Mail, No. 3, 1905.6.1.

15.Evening Mail, No. 5, 1905.6.3.

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.09
ӨӨЖ/УДК/UDC 94 = 512.122

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.023>

С.С. Касимова ^{*1}, Ж.Б. Амерханова ²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті

Қарағанды қ., Қазақстан, E-mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru

²Тарих ғылымдарының кандидаты, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті

Қарағанды қ., Қазақстан, E-mail: 414266q@mail.ru

«СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ КАРАГАНДА» ГАЗЕТІ – ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН Өңірінің 1941-1945 жж. Ұлы Отан соғысындағы жеңіске қосқан үлесінің тарихи дерегі

Аңдатпа

Мақалада Қарағанды облыстық, қалалық партия комитетінің, еңбекшілер депутаттары қалалық кеңесінің органы «Социалистическая Караганда» газеті Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орталық Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму тарихын зерттеудің дереккөзі ретінде қарастырылған. Зерттеу нысанына облыс еңбекшілерінің тылдағы еңбегі алынған. Авторлардың мерзімді басылымның құрылымына, материалдарының мазмұнына талдау жасауы, зерделеуі негізінде Қарағанды облысының фашизмді жеңуге қосқан үлесі және оған ықпал еткен жағдайлар анықталған. Газеттің халықты майдан үшін біріктірудегі, жеңіске жұмылдырудағы идеялық, ақпараттық орны айқындалған, «Қазақстан комсомолы», «Қазақстан колхозшысы», «Қарағанды колхозшысы», «Қарағанды шахтері», «Қазақстан металлургі» танк колонналарын жасақтаудағы ұйымдастырушылық рөлі көрсетілген. Соғыстың алғашқы жылдарынан бастап Қарағанды бассейніндегі көмір өндіру үдерісін көрсетудегі негізгі өзгерістер қадағаланған. Өндіріске, ауыл шаруашылығына озық технология енгізуге, жаңа техникамен жарақтандыруға мүмкіндік болмаған соғыс жағдайында еңбек өнімділігін арттырудың негізінен, адам ресурстарының арқасында, атап айтқанда, олардың отансүйгіштік, шыдамдылық, қайырымдылық, төзімділік, ұйымшылдық сияқты жоғары моральдық сапалары мен адами қасиеттерінің нәтижесінде, сонымен қатар еңбекті ұйымдастырудың қарапайым әдіс-тәсілдерінің, үнемшілдік, өзіндік өнертапқыштық пен жаңашылдықтың есебінен жүзеге асқандығы туралы нақты қорытындылар жасалған. Жұмыс күші тапшылығының орнын толтыруда әйелдер еңбегінің рөлі мен маңыздылығы көрсетілген.

Кілт сөздер: соғыс, мерзімді басылым, тыл еңбеккерлері, Қарағанды көмір бассейні, үнемшілдік, өнертапқыштық, шахта, Магнитогорск, «Қазақстан металлургі» танк колоннасы, еңбек озаттары, қорғаныс қоры

Касимова С.С. ^{*1}, Амерханова Ж.Б. ²

¹Кандидат исторических наук, доцент, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова
г. Караганда, Казахстан, E-mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru

²Кандидат исторических наук, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, г. Караганда, Казахстан
E-mail: 414266g@mail.ru

ГАЗЕТА «СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ КАРАГАНДА» – ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ВКЛАДА ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ПОБЕДУ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1941-1945 гг.

Аннотация

В статье газета «Социалистическая Караганда» орган Карагандинского областного и городского комитета партии, городского Совета депутатов трудящихся рассматривается как источник исследования по истории социально-экономического развития Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Объектом исследования является труд труженников тыла. На основе анализа и изучения авторами структуры журнала, содержания его материалов определяется вклад Карагандинской области в победу над фашизмом и выявляются факторы, способствующие этому. Определяется идейно-информационная роль газеты в объединении и мобилизации народа на фронт и на победу, ее организационная роль в формировании танковых колонн «Комсомолец Казахстана», «Колхозник Казахстана», «Колхозник Караганды», «Шахтер Караганды», «Металлург Караганды». Прослеживаются основные изменения в процессе добычи угля в Карагандинском бассейне с начала войны. Сделаны выводы о том, что в условиях войны отсутствовала возможность внедрения в производство и сельское хозяйство передовых технологий, его оснащение новой техникой, а повышение производительности труда в основном происходило за счет человеческих ресурсов, в частности, за высоких моральных и человеческих качеств, таких как патриотизм, терпение, благотворительность, толерантность, организованность, а также за счет простых методов и способов работы, бережливости, своеобразной изобретательности и новаторства. Показаны роль и значение женского труда в восполнении рабочей силы.

Ключевые слова: война, периодическое издание, труженники тыла, Карагандинский угольный бассейн, бережливость, изобретательство, шахта, Магнитогорск, танковая колонна «Металлург Казахстана», передовики труда, фонд обороны

Kassimova S.S. ^{*1}, Amerhanova Zh.B. ²

¹Candidate of historical sciences, associated professor, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru

²Candidate of historical sciences, Abylkas Saginov Karaganda Technical University
Karaganda, Kazakhstan
E-mail: 414266g@mail.ru

THE NEWSPAPER "SOTSIALISTIC KARAGANDA" – A HISTORICAL SOURCE OF THE CONTRIBUTION OF CENTRAL KAZAKHSTAN TO THE VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941-1945.

Abstract

In this article the newspaper "Socialist Karaganda", published by the Karaganda Regional and City Party Committee and the City Council of Workers' Deputies, is considered as a source for studying the

history of socio-economic progress of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. The main attention is paid to the rear activity of the workers of the region. As a result of the author's analysis and study of the structure of this publication, as well as the content of its materials, the contribution of the Karaganda region to the achievement of victory over fascism was determined, and the conditions that contributed to this process were revealed. The ideological and informational role of the newspaper in uniting the people in support of the front, in mobilizing efforts for victory, the organizational role in forming tank convoys is shown of "Kazakh Komsomol", "Kazakh Kolkhozshy", "Karaganda Kolkhozshy", "Kazakhstan Metallurgist" and "The Karaganda Miner". Since the first years of the war, the dynamics of coal production in the Karaganda coal basin has changed significantly. Under the conditions of war, when it was difficult to introduce modern technologies in industry and agriculture and it was impossible to renew equipment, the increase in labour productivity was mainly achieved at the expense of human potential. This was due to the high moral values of the workers, such as patriotism, perseverance, kindness, tolerance and organization. Simple work organization also proved to be important. The results show that improvements in labour efficiency were achieved through economic methods, original ideas and innovative solutions. Women's labour played an important role in alleviating labour shortages, highlighting their importance in the situation.

Keywords: war, periodical, home front workers, Karaganda coal basin, thrift, invention, mine, Magnitogorsk, tank column "Kazakhstan Metallurgist", labor leaders, defense fund

Кіріспе. Адамзат тарихында орны толмас қасірет әкелген XX ғасырдағы екінші дүниежүзілік соғыс уақыт бедері алыстатқанымен тарих зердесінде мәңгі қалды. 2025 жылы қанқұйлы соғыстағы жасампаз жеңіске 80 жыл толады. Жеңістің құны - төгілген қан, от кешкен өмір, қаза тапқан миллиондаған адамдар, тылдағы халықтың жанқиярлық еңбегі болса, оған көп ұлтты Кеңес халқымен бірге Қазақстан да зор үлес қосты. Адам ресурстарынан бөлек кең байтақ республиканың әр аймағы өнеркәсіптің жекелеген салаларының өндірісімен, қазба байлығымен жеңіс қорын молайтып, майдандағы Қызыл Армияның соғыс техникалық базасын нығайтты.

Ұлы Отан соғысындағы қазақстандықтардың жеңіске қосқан үлесі тақырыбындағы ғылыми зерттеу еңбектері отандық тарих ғылымында өз алдына жеке, үлкен бір кешенді құрайды. Десек те, соғыс жылдарындағы Қазақстанның әр өңірінің еңбек тынысын, тіршілігін егжей-тегжейлі танып, зерделеудегі бірден бір тарихи дерек – аймақтық газеттер. Жеңістің маңызды факторларының бірі майдан мен тылдың бірлігі десек, қалың бұқараны оған ұйыстыруда үгіт-насихаттық сипатта қызмет атқарған газеттердің орны ерекше. Газеттер соғыс жылдарында билік пен қоғам, жұртшылық арасындағы қарым-қатынас, идеялық байланыс құралы ретінде зор мәнге ие болды. Біз зерттеген Қарағанды облыстық, қалалық партия комитетінің, еңбекшілер депутаттары қалалық кеңесінің органы - «Социалистическая Караганда» газеті аталған міндеттерді атқарып қана қоймай, қаһарлы жылдардағы Орталық Қазақстанның фашизмді жеңуге қосқан үлесін айқындауға мүмкіндік туғызады және өңірдің қоғамдық-саяси, экономикалық өмірінің шынайы көрінісін береді. Газеттің патриоттық, отансүйгіштік сезіммен астасқан идеялық қызметі майдан мен тылдың бірлігін нығайтып, жеңіске тезірек жетуге берік негіз қалады. Халықтың санасына серпін беріп, сенімін орнықтырды, рухын көтеріп, жауға қарсы жұмылдырды.

Материалдар және әдістер. Мақаланы дайындау барысында «Социалистическая Караганда» газетінің 1941-1945 жж. барлық нөмірі зерделеуден өтіп, Ұлы Отан соғысына қатысты материалдары пайдаланылды. Соғыс кезіндегі республиканың әр өңірінің майданға адам ресурстарымен бірге экономикалық көмегі сараланған «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында» деректік-көркемсуретті жинағы, Қарағанды облыстық «Боздақтар» кітабы, Қазақстан халқының жауды талқандау жолындағы еңбегі, индустрияның, ауыл шаруашылығы мен ірі өндіріс орындарының жұмыс қорытындылары туралы ақпараттар, соғыстың статистикалық көрінісі алғаш рет берілген «Боздақтар» - «Книга памяти Казахстана» жинақтамасы, майдан мен тылдың бірлігі жан-жақты зерттелген Т. Балақаев пен Қ. Алдажұмановтың «Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941-1945 жж.)» монографиясы, өз еріктерімен майданға аттанған қарағандылық жауынгер

қыздардың майдандағы және бейбіт еңбектегі өмір жолдары туралы Е.Лұқпанов пен М.Сембайдың «Жауынгер қыздар» деректік очерктер жинағы мақаланың деректік негізін құрады.

Газет материалдарының дерек ретіндегі маңыздылығын зерттеуде тарихилық принцип басшылыққа алынды, яғни, Ұлы Отан соғысы мәселелерімен, соның ішінде қазақстандықтардың жеңіске қосқан үлесімен байланыста зерделенді. Объективтілік принципін ұстану деректер мазмұнының ақиқаттығына көз жеткізу талабынан туындады. Орталық Қазақстанның соғыс жылдарындағы әлеуметтік-экономикалық өмірінің толыққанды кескін-келбетін шынайы ашуда газет деректері мен материалдары жеңіске жетудің негізгі кепілі болған майдан мен тылдың бірлігіне, халықтың еңбегіне арналған ғылыми зерттеу еңбектерімен, соғыс тақырыбындағы жинақтармен салыстыра зерттелді.

Жүйелік әдіс бойынша газеттің құрылымы сипатына қарай жіктеліп, топтастырылып, негізгі ой екшеленіп, олардың арасындағы логикалық сабақтастық анықталды. Халықтың тылдағы жанқиярлық еңбегін көрсету және соның негізінде Орталық Қазақстан өңірінің фашизмді жеңуге қосқан үлесін анықтауда талдау, синтездеу, сипаттау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Жіктеу әдісіне сүйене отырып Кеңес Одағының соғыстағы жеңісін қамтамасыз етуде өндірістегі, ауыл шаруашылығындағы еңбекті ұйымдастырудың қағидаларына, жолдары мен тәсілдеріне, кәсіби көмектің өзара ықпалына, кеншілердің көмір өндірудегі нәтижелері мен табыстарына талдау жасау Қарағанды облысының соғыс жылдарындағы өмірінің кең де айқын көрінісін көрсетуге мүмкіндік берді. Талдау нәтижелерін жалпылау, ғылыми қорытындылар жасауда синтездеу әдісі қолданылды.

Талқылау және нәтижелер. Соғыстың басталғаны туралы ресми хабарды Қарағанды облысының еңбекшілері үлкен сезіммен қабылдады [1]. Шахталарда, өндіріс орындары мен мекемелерде, оқу орындарында ұйымдасқан жедел митингілер өтті. Халық Кеңес үкіметінің елді қорғауға бағытталған барлық шараларын құптайтындықтарын білдірді. «Социалистическая Караганда» газетінде фашистік Германияға өшпенділікпен бірге туған елін қорғауға деген жауапкершілік, отансүйгіштік сезімін білдірген жедел хабарлар бірінен соң бірі басылды. «Қызыл Әскерге стахановтық еңбекпен көмектесеміз» - деді КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты Т.Күзембаев басқарған №1 шахта ұжымы. Горбачев атындағы шахта жауды жеңгенше аянбай еңбек ететіндіктерін айтса, қалалық хирургиялық аурухана ұжымы «Біздің соғысқымыз келмейді, бірақ ол бізге таңылған кезде Кеңес халқы үш есе соққымен жауап береді» деп, облыстың барлық дәрігерлерін майданда санитарлық қызметті ұйымдастыруға, әскери-далалық хирургияға дайындықтарын күшейтуге шақырды. Қарағанды-Сұрыптау станциясының теміржолшылары «Қасық қанымыз қалғанша Отанымызды қорғауға дайынбыз, жауға мейірімділік болмайды!» - деп бірауыздан шешім қабылдаса, Тельман ауданы Токаровка селосының тұрғыны С.И. Булак екі ұлының әскер қатарында екенін айтып, өзін де майданға алуға өтініш білдірді. Осылайша еңбек ұжымдары елді қорғауға, жауды жоюға үлес қосуға ниеттестіктерін, барша Кеңес халқымен бірге екенін батыл мәлімдеді. Олардың сөздерінен ойларының сергектігі, өз істеріне деген сенім айқын сезілді. Кеншілер шахталардың артта қалуын жойып, бар күш-жігерлерін салуға уәде берді. Әскерге арнайы шақырылғандармен қатар өз еркімен тілек білдірушілер көбейді.

Соғыс басталысымен облыс тұрғындары әскери комиссариаттарға Қызыл Әскер қатарына жіберу туралы өтініштерін білдірді. 1941 жылдың соңына қарай 25 мыңнан астам өтініш келіп түсіп, оның 10 мыңы әйелдер болды [2, 254 б.].

Халықты моральдық тұрғыдан дайындап, идеялық шындауда «Социалистическая Караганда» газетіндегі бас мақаланың рөлі зор болды. Оның мазмұнынан газеттің негізгі бағыты мен сипатын көруге болатын еді. Бас мақалаларда халықтың бұрын-соңды болмаған күш пен бірлікте болуы, Қызыл Әскердің, Әскери-теңіз флотының және авиацияның барлық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін әр адам өзінен де, басқалардан да нағыз патриотқа лайық ұйымшылдық пен адалдықты, тәртіпті талап ету қажеттігі баса айтылып, жаудың жеңіліс табатындығына сендірді. «Өз қызметіңізде жанқиярлықпен жұмыс жасаңыз» деген сондай мақалалардың бірінде Қарағанды кеншілерінің, Балқаш пен Жезқазған, Қарсақпай металлургтерінің, колхозшылардың, зиялы

қауымның барлық күшті жауға қарсы жұмылдыруға шақырған үндеулері берілді [3]. Отан-сүйгіштік пафосқа толы бас мақалалар халықтың рухын көтерді, қиыншылыққа төзуге, Отан үшін аянбай еңбек етуге жігерлендірді. Әр қосымша тонна көмір, руда және тасымалданған әр артық тонна жүк, колхоз егістігінің әр гектары еліміздің қуатын, қорғаныс қабілетін арттыратыны айтылды. Халық қасиетті борыш - аянбай еңбек ету деп түсінді. Бұл жай құрғақ уәде күйінде қалмады, шынайы өмірде солай болды да. Кенші, мұғалім немесе малшы, үй шаруасындағы әйел болсын барлығына тән ортақтық – уақытпен санаспай жанкешті еңбек етті, басқаларға үлгі болуға тырысты, түрлі бастамалар көтерді.

«Қарағанды кеншілері! Көмір өндіруді арттырындар! Фашистерді түбірімен құртайық!» деген ұран тасталды газеттің кезекті санында. Бұған жауап ретінде қаладағы Киров ауданының еңбекшілері бірауыздан демалыс күні де жұмысты жалғастыратындықтарын жеткізсе, Сталин ауданы кеншілерді көмірді көбірек өндіруге шақырды. Соғысқа қарсылық ақындардың өлеңіне де арқау болды. Халық ақыны Шәкен Отызбаев былай деп жырлады:

«На Родину радости, счастья, побед,
Напал сей стервятник, которому нет
Играй же, подруга моя, домбра,
Теперь же суровой будь и огневой,
Народ поднимая в решительный бой [3].

Украина мен Белоруссияның, басты көмір ошағы Донбастың және Ресейдің индустриялы-өнеркәсіптік аудандардың жау қолында қалуы майданды қажетті жабдықтармен қамтамасыз етуді қиындатты. Көмір - электр энергиясы, онсыз металл балқыту іске аспайтын еді, оған барлық негізгі және қосалқы өнеркәсіптердің жұмысы негізделгендіктен көмір жауға қарсы елдің қорғаныс техникасын жасауда басты стратегиялық шикізат болып табылды. Соғыс жылдары Ресейдің Орал аймағы майданды әскери техникамен, оқ-дәрілермен қамтамасыз ететін ең қуатты өнеркәсіптік аймаққа айналды. Магнитогорск, Чусовский, Златоуст және басқа металлургиялық кәсіпорындардың қуаты артып, жаңа зауыттар салынды [4]. Металлургия өнеркәсібіне зеңбірек оқпандарын, танк брондары мен снарядтарды өндіруге арналған жоғары сапалы болат қорыту үшін кокстелетін көмір аса қажет болды.

Неміс фашистері негізгі өнеркәсіптік аудандарды ішінара басып алу арқылы бүкіл халық шаруашылығына күйрете соққы беруге үміттенді. «Дұшпан қателесті. Донбасты уақытша жоғалту өтеледі. Қарағанды облысы Одақтың өнеркәсібі мен көлік қажеттіліктерін қамтамасыз етуде Шығыстағы қуатты база болып табылады» - деп жазды Қарағанды көмір бассейні негізін салушылардың бірі, геолог-ғалым А. Гапеев [5]. Донбастыкіне қарағанда Қарағанды көмірінің сапасы жағынан жоғары екеніне ол 1920 жылдары геологиялық барлау кезінде көз жеткізген болатын. Сондықтан Кеңес үкіметі жеңіске жетуде Қарағанды көміріне айрықша үміт артты, бассейн Кузбастан кейінгі екінші орынды иеленді. Қарағандының кокстелген көмірі Ресейдің Орал аймағының зауыттарын, электр станцияларын, теміржолды қамтамасыз етті.

Мүмкіндігі орасан болғанымен бассейнің техникалық деңгейі артта болды. 1941 жылы 10 қарашада Қарағанды қалалық партия активінің КП(б)К Орталық Комитетінің Қарағанды көмір бассейнінің жұмысы туралы 1941 жылғы 30 қазандағы қаулысын талқылаған жиналысы өтті. Көмір өндірудің тоғыз айлық жоспарының толық орындалмағаны, көптеген шахталардың жұмыс қарқынының төмендігі, «Қарағандыкөмір» тресінің бастығы Иванцовтың тиісті шараларды қолданбағаны сыналды [6]. Орталық Комитет кеншілерге артта қалушылықты тезірек жою, майдан мен тылға жоғары сапалы көмір беруді барынша арттыру міндетін жүктеп [7], Қарағанды бассейнін назарға алды.

1942 жылы маусым айында Қарағандыға КСРО Ғылым академиясының Орал, Қазақстан және Батыс Сібір облыстарының табиғи ресурстарын Отан қорғауға жұмылдыру жөніндегі комиссиясының бригадасы келді [8]. Комиссияның мақсаты Орталық Қазақстанның металлургия және көмір өнеркәсібін дамыту мәселелерін зерттеу және Қарағанды облысының минералдық байлығын Отан үшін жұмсау шараларын әзірлеу болды. Академик А.А. Скочинский (топ жетек-

шісі), Образцов, Шевяков, Чижиков, Антипин сынды ғалымдар мен инженерлерден құралған топ облыста бір айдан аса уақыт болып, Жезқазған мен Балқаштың, Орталық Қазақстанның тау-кен кәсіпорындарына ғылыми-техникалық көмек көрсетті.

Кеңес үкіметі Қарағанды кеншілерінен еңбек өнімділігін арттыруды, жоспарды мерзімінде әрі асыра орындауды күтті және халықты оларға жан-жақты көмек көрсетуге шақырды. Украинадағы Донбастан Қарағандыға эвакуацияланған 10 мыңнан астам жұмысшылар мен мамандар, соның ішінде 3200 кенші мен 2000 құрылысшы жұмыс күшінің орнын толтырды [9, 160 б]. Олардың көпшілігі участок басшылары, инженер-механик, шебер қызметтерін атқарып білікті мамандарға зәрулікті біршама жеңілдетті. Мамандардың күшімен жаңа шахталар салынды.

1941 жылы Қарағандыға А. Пархоменко атындағы Ворошиловград көмір машина жасау зауыты әкелінді. Оның базасында тау-кен жабдықтары зауыты салынып, зауыттың өнімдері Қарағанды облысының шахталары мен кеніштеріне, Сібір мен Қиыр Шығыстың көмір бассейндеріне жіберілді. 1941 жылы 3 жаңа шахта, 1942 жылы 12 шахта және 2 көмір разрезі пайдалануға берілді [2, 258 б]. Дегенмен жер астындағы қара жұмыстың негізгі ауыртпалығы жергілікті халықтың үлесінде қала берді. Әйелдер ерлердің орнын басты, зейнет жасындағылар қайтадан шахтаға түсті.

1941 жылғы 27 маусымда «Социалистическая Караганда» газетінде «Әйелдер мен қыздар! Ерлердің кәсібін меңгеріңдер, Отанымызды қорғауға аттанған жолдастарыңның, әкелер мен ағалардың орнын басуға дайын болыңдар!» деген үндеу жарияланды. №1 шахтаның табельшісі Ольга Лоцманова үндеуге алғаш құлақ түріп электровоз машинисі болып ауысты. Фабрика-зауыт курстары ұйымдастырылды, қысқа мерзімде кенші мамандығының қыр-сырына үйренген жастар майданға кеткендердің орнын толтырды. Қарсақпай селосынан 120 үй шаруасындағы әйел ерлердің кәсібін игерді. Жүргізушілер курсына 60 қыз-келіншек қатысты, дәнекерлеуші, слесарь мамандығына үйрету курстары ашылды. Байқоңырда үй шаруасындағы әйелдер шахтада жұмысқа түсті [10]. Үздіктер мен еңбек озаттарының қатарында қазақ әйелдері де болды. Бір айдың ішінде кәсіпті тез игерген №3 шахтадан Күләй Құлжанова мен Жәкен Мұқанова, №1 шахтадан Сұлубала Сағындықовалардың технологиялық үрдісті дұрыс ұйымдастыру, лавада адамдарды тиімді орналастыруы нәтижесінде көмір өндіру нормасы асыра орындалды [31].

Темірдей тәртіп – жеңіс кепілі болып саналды. Бір адамның екі немесе үш адамның орнына істеуіне тура келгеніне қарамастан тәртіпті бұлжытпай сақтау қарапайым жұмысшыдан басшыға дейін талап етілді. Шахталар мен кәсіпорындар еңбек тәртібін бұзуға жол бермейтіндіктерін мәлімдеді. Жұмысшыларға арналған партия кабинеттері, қызыл бұрыштар, оқу үйлері, кітапханалар, үйірмелер ұйымдастырылды. Біздің зерделеуіміз «Социалистическая Караганда» газетінің тылдағы еңбек майданының хабаршысы ғана емес сонымен бірге оның беттерінде ашық, әділ сынға да орын беріліп, кемшіліктерді түзетуге ықпал еткеніне көз жеткізді. «Партиялық өмір» айдарымен жұмысқа немқұрайлылық танытқандар мен артта қалушылар жария түрде сынға алынып отырды. Солардың кейбіріне кезек берейік.

«Шахтада қашан болдыңыз», «Жауапкершілік сезімін жоғалтқандар» тақырыбындағы мақалалар 1942 жылғы мамыр-маусым айларындағы еңбек тәртібінің жай-күйінен хабар береді. Атап айтқанда, № 1 шахтаның учаске бастығы Кузин 10 күнде шахтаға екі-ақ рет түсіп, бір сағат қана болғаны, шахта комитетінің төрайымы Сотинованың мамыр айында 2 рет, маусым айында лавада бар жоғы 3 рет болғаны, сайланғанына бір ай уақыт өтсе де №3 шахтаның партком хатшысы Кенжикеевтың кеншілермен кездеспегені, №33/34 шахта меңгерушісі Дмитриевскийдің мамыр айында 6 рет, мақршейдер Мищенко мамыр айында 4 рет, ал маусым айының алғашқы жартысында бар болғаны 1 рет шахтаға түскені сынға алынды [11]. Мәселенің мәні мынада болды: шахта меңгерушісі, учаске басшыларының жұмыс орны жер астындағы лаваларда болуы керек, себебі көмір өндірудің тағдыры сонда шешіледі. Олар бақылау жасап қана қоймай, сондай-ақ кеншілермен бірге кемшіліктерді алдын ала анықтап, оларды жою жолдарын қарастырып, шаралар қолдануға, көмек беруге міндетті болды. Лавадағы шатыр нашар бекітілгендігін айтып, жұмысшылардың ескерткеніне қарамастан опырылып құлаған тау-тау үйінділердің салдарынан

кейбір учаскелердің бірнеше күн бойы жұмысты тоқтатқан апатты жағдайлар жиі кездесті. Аталған фактілер бірқатар шахталарда техникалық қадағалаудың нашарлығын көрсетті және жоспардың орындалмауына әкеп соқты. Сондықтан жер астындағы кеншінің ауыр еңбегінен алыс жер үстінде оңай уақыт өткізумен айналысқандар партиялық басшылық тарапынан «еңбек майданының дезертирі, қашқын» деп саналды. Мұндай ашық сындар тәртіптің бұзылмауын қамтамасыз етті. Еңбек өнімділігін арттырудың түрлі жолдары қарастырылды. Көмір қабаттарын құлату, оны бөлшектеп конвейерге тиеу шахтаға жаңадан келгендер үшін қиындық туғызды. Осыған орай «Социалистическая Караганда» газеті «Жас кеншіге көмек» айдарын ашып, онда Ресейдің, Украинаның тау-кен институттары ғалымдарының кеңесі, мамандардың озат тәжірибелері жарияланды. Мысалы, «Көмірді қалай құлату, үю керек», «Үңгуіш машинамен жұмыс жасау жолдары» атты мақалаларда лавадағы жұмыстың әдіс-тәсілдеріне, техникамен жұмыс жасаудың тетіктеріне үйреткен мамандар пікірі жас кеншілердің кәсіби біліктілігінің, тәжірибесінің артуына септігін тигізді.

Әйелдер тылда ерлердің орнын алмастырып түрлі бастамалар көтерді. Батыс Қазақстан облысы, Теректі ауданының тракторшысы Паша Ангелинаның республика әйелдеріне «Темір тұлпарды меңгеріндер!» атты үндеуі Қарағанды облысында кеңінен қолдау тапты [12]. Әйелдер қысқа мерзімде ауыл шаруашылық техникаларын меңгерді. Пришахтинск машина-трактор станциясында 173 тракторшы, 52 комбайншы әйелдер мен қыздар курсты сәтті аяқтап, егіс алқаптарында еңбек етті. Александра Ефимова майдандағы күйеуінің орнына тракторға отырды, серіктесі Тания Сельцова екеуі «У-2» тракторымен 1942 жылдың 25 маусымына дейін жылдық өндірістік тапсырманы, комбайншылар Ирина Вазель мен Лидия Славская жөндеу шеберханасындағы күндік нормаларын 140%-ға асыра орындады. Мемлекет әйелдерге еңбектің барлық салаларына, өндіріске белсенді қатысуға мүмкіндік беру, отбасы мүшелері соғысқа кеткендерге қамқорлық көрсетуді естен шығармады, балабақшалар желісі ұлғайтылды.

Әлеуметтік қиындықтар әйелдерді моральдық тұрғыдан төзімді болуға икемдеді. Олар отбасында ғана емес, қоғамда да мейірімділік пен ізгіліктің шырақшысы болды. Шымкент қаласы әйелдерінің майдан өңірлерінен эвакуацияланған панасыз, жетім балаларды қамқорлыққа алу туралы үндеуіне облыс, қала басшылығымен бірге қарапайым тұрғындар да ат салысты [13]. Атап айту керек, Қазақстанның өзге өңірлеріне қарағанда Қарағанды облысына көшірілген балалар үйлерінің жағдайы қанағаттанарлық дәрежеде болды. Облыста 5 балалар үйі жұмыс істеді. Украин КСР, РКФСР, Қалмақ АССР-інен көшірілген балалар үйлерінің қосалқы шаруашылықтары, малы (сауын сиыр, жегін малы) болды. Колхоздар бөліп берген жерлерге көкөніс, бақша дақылдары егілді. Украинадан эвакуацияланған 700 балаға арналған балалар үйі медициналық қызметкерлермен толық қамтамасыз етілді, санитарлық жағдайы жақсы деп бағаланды. Тексеру барысында созылмалы ауруға шалдыққан балалар анықталған жоқ [14, 156-159 б.]. Балаларға туған үйлеріндегідей жайлылық жасалды, киім-кешек жинау, тігу ұйымдастырылды, тазалық, кезекшілік қамтамасыз етіліп, тәрбие жұмыстары жүргізілді.

«Социалистическая Караганда» газетінде майдан далаларынан, ондағы қазақстандықтардың ерліктері жайлы хабарлар үзбей жарияланып тұрды. Газеттің 1941 жылы 22 қарашадағы санында қазақстандық 316 атқыштар дивизиясының Москваны ерлікпен қорғағаны туралы Қазақ КСР әскери комиссары П. Щербаковтың «Батыр жерлестерімізбен мақтанамыз» атты мақаласы жарияланды. Жерлестерінің ерліктері адамдарды мақтаныш сезіміне бөлеп, рухын көтерді. Майданға өз еркімен сұранушылар қатарында ер азаматтармен бірге әйелдер мен мектеп оқушылары да болды.

1942 жылы мамыр айында Қарағандыдан 50 қыз өз еркімен тіленіп майданға аттанды [15, 5 б.]. Олардың басым көпшілігі майданға бару үшін емтихандарын мерзімнен бұрын ерте тапсырып, кәмелеттік аттестаттарын үш ай бұрын алған Қарағанды қаласындағы С.М. Киров атындағы №1 орта мектебінің түлектері болды. Майдангер қыздардың ұстазы М.М. Гришина өз естелігінде ескі қаладағы вокзалда 50 қызды майданға шығарып салуға адамның көп жиналғанын айта келе, митингіде облыстық комсомол комитетінің хатшысы Ф. Дәненованың сөйлеген сөзін былайша еске алады: «Қыздар, сендердің еншілеріңе Отан қорғау үлесі тиіп отыр. Майданда еліміздің

таңдаулы қыздарына лайық істеріңмен танылыңдар. Қарағандылықтар өздерінің патриот қыздарын әрқашан мақтан тұтады. Жеңіспен оралыңдар, замандастар» [15, 8 б.]. Жауынгер қыздар соғыстың сан тарау жолдарынан өтті, кейбіреулері Берлинге дейін жетіп, Европа мемлекеттерін фашизмнен азат етуге қатысты.

Кеңес үкіметі мен Қазақстан басшылығының қабылдаған шешімдері бағыт-бағдар беріп, барлық күшті майданға жұмылдыруда маңызды рөл атқарды. Қазақстан Компартиясы ОК хатшысы Н.А. Скворцов Қазақстан КП ОК-нің V Пленумында сөйлеген сөзінде: 1) барлық жұмыстарды әскери ауқымда қайта ұйымдастыру 2) астық дайындау жоспарын мерзімінен бұрын орындау 3) әскер мұқтажы үшін ет, май өндіруді арттыру 4) өндірістік жоспарларды мерзімінен бұрын орындаудың аса өзекті мәселе екенін атап көрсетті [16]. Газеттің әр саны «Барлық жұмысты соғыс жағдайында дереу қайта құру», «Халықтың барлық күші - жауды жеңу үшін!», «Бәрін майдан мүддесіне бағындырамыз», «Әр кәсіпорын, әр үй – қорғаныс қамалы» және т.б. арнайы айдарлармен қоғам мен жұртшылықты майдан үшін аянбай еңбек етуге ұйымдастырды.

Жексенбіліктер - ерікті түрде жүргізілген ұжымдық шаралардың бірі болды және соғыс біткенше қалыпты жағдайға айналды. Кеншілер стахановтық қозғалыстың алты жылдығын және үшінші көмір базасы Қарағандының құрылуының он жылдығын жаңа рекордтық өніммен қарсы алды. Теміржолшылар жексенбілігінде 76 тонна металл сынықтары тиелді, депоның, ғимараттың жылу жүйелерін қысқа дайындау, жөндеу жұмыстары жүргізілді. 938 қызметкер мен олардың отбасы мүшелері қатысқан байланыс қызметкерлерінің бүкілодақтық жексенбілігінде телефон, телеграф желілері, радиохабар қондырғылары жөнделді, колхозға егін жинауға жәрдемдесті. Жезқазғандықтар кен тиеді, облыстық байланыс бөлімінің қызметкерлері су құбырына траншея қазды, облыстық радиостанция жөндеуден өтті. Жексенбіліктен түскен 9688 сом табыс елдің қорғаныс қорына аударылады [17]. «Мен майдан үшін не істедім?» деген сұрақ әр адамды толғандырды. Кеңес Одағының әр түкпірінен майдан үшін қорғаныс қорын құру туралы тілек білдірген ұсыныстар көп түсті. Осыны ескере келе КСРО Мемлекеттік қорғаныс комитеті 1941 жылы 1 тамызда қорғаныс қорын құру туралы шешім қабылдады [18, 145 б.]. Бұл ретте қордың ерікті, мәжбүрлеусіз болғанын айту керек. Қор туралы «Социалистическая Караганда» газетінің арнайы айдар ашуы қоғамда кеңінен қолдау тапты.

«Қызылтау» геологиялық барлау ұйымы ай сайын бір күндік табысын қорғаныс қорына аударуды ұйғарса, бригадир Усинин облигациямен 520 сом өткізді. Қарағанды теміржол бөлімшесінің әйелдері 32 125 сом, Нұра ауданы Киров колхозы 15 гектар астық тапсырды. «Караганда-шахтастрой» тресінің жұмысшы-қызметкерлері 1482 сом, облигациямен 18 445 сом, үй шаруасындағы әйелдер майдандағы жауынгерлерге сыйлықтар, Осакаров ауданы «Трудовой» МТС-ның жұмысшылары ай сайын үш күндік еңбекақыларын, «Казуглеразведка» тресінің қызметкерлері облигация түрінде 11 670 сом, Қарағанды геологиялық барлау партиясының жұмысшылары 3260 сом жіберді. Қорғаныс қорына Нұра ауданы «Ленин жолы» колхозы 50 центнер тары, 50 центнер сұлы тапсырып, колхозшылардың екі күндік еңбекақыларын аударды. «Карагандаразрез» шахтасының кеншілері облигациямен 13 365 сом, ақшалай 22 090 сом тапсырды. Тельман ауданы «Красная нива» ауыл шаруашылық артелі 200 центнер сұлы, 20 бас мал, 2627 сом ақша, облигациямен 10 515 сом аударды. Осакаров ауданы «Тоқсұмақ» ауыл шаруашылық артелі 20 гектар бидай, 2000 жұмыртқа, 15 бас қой өткізді [19].

Қарқаралы ауданының еңбекшілері ақшалай 73 235 сом аударып, майдандағы жауынгерлерге 6 мыңнан астам жылы киімдер сыйлады, 1247 кг. жүн және 1237 кг. қой терісі тапсырылды. «Совет» колхозы осы мақсатқа 300 кг. жүн бөліп алдыңғы қатардан көрінді [20]. «Қызыл Әскерге мықты аттар өсіремін, 16 ат жібердім, қазір 21 ат дайындап жатырмын. Стандартты үлгідегі ферма салынды, үш жылдың ішінде жылқы санын 45-тен 170-ке арттырамын» - деп уәде берді Қарқаралы ауданы Калинин колхозының жылқышысы Сағындықов. Тельман ауданы «Путь Ильича» колхозының сауыншылары әр сиырдан 9 литрден сүт, «Томар» колхозының шопаны Рысқұлов 100 саулықтан 122 қозы алды. Ұлытау ауданы «Қазақстан» колхозының сауыншысы Қаратаева 2583 литр сүт сауу жоспарын 646 литрге асыра орындап қосымша табыс тапса, осы

аудандағы «Алғабас» колхозының шопаны Сұлтанов жоспардағы 863-тің орнына 974 қозы өсірді. Жезқазған ауданы «Бірлестік» колхозының меңгерушісі Ахметов 73 сиырдан 73 бұзауды аман-сау күтіп сақтаса, Нұра ауданы «Путь Ленина» колхозының шошқа өсіруші Кондыбко 28 торайды артық өсірді. «Парижская коммуна» колхозының жылқышысы Ибраев майданға қажетті мініс аттарын баптағаны үшін қосымша 1280 сом сыйақы алды. «Маржанкөл» совхозының сауыншысы Жакенов жоспардан тыс 8000 литр сүт артық өндірді [21]. Зор ынтамен жеке, ұжым болып жүргізілген қордың арқасында жаңа зеңбіректер мен танктер, самолеттер мен кемелер жасалды, жау ордасына жаңа снарядтар атылып, тұтастай алғанда кеңес әскерлерінің майданда жеңіске жетуін қамтамасыз етті.

Өндіріс, еңбек ұжымдарының, жеке адамдардың танктер мен ұшақтар жасауға қаражат жинау бастамалары мен белсенділіктері, газет бетінде «Туған Қызыл Әскерге жаңа ұшақтар мен танктер», «Еңбекшілер қаржысына – жаңа әскери машиналар» атты жаңа айдармен жаңалықтар легінің үздіксіз жариялануы, сөз жоқ, майдан даласындағы жауынгерлерге рух берді. «Қазақстан комсомолы» танк бөлімшесін жасақтауға Нұра ауданы «Трудовик» колхозы 50 кг. бидай және ай сайын үш күндік еңбекақыларын, Өспен ауылы 779 сом, Қарағанды қаласындағы Жамбыл атындағы №7 қазақ орта мектебі 320 сом, Тельман ауданы «Путь Ильича» колхозы 1000 сом қаржы аударса, Осакаров ауданы «Передовик» артелі 5 жұмыс күнін арнады. Жыл соңында «Қазақстан комсомолы» танк колоннасы үшін облыс бойынша барлығы 797 мың сом қаржы түсіп, былайша жіктелді: Қарағанды қаласы - 266 мың сом, Балқаш – 287 мың сом, Осакаров ауданы – 175 мың сом, Долинка кенті - 85 мың сом [22]. «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасына Тельман ауданы «Центральный» колхозынан П. Селезнев, «Красная нива» колхозынан К.Воронини – 25 000 сом аударып КСРО ОК хатшысы И. Сталиннің, «Осакаровка» колхозының жылқышысы Ш. Сайфуллин - 50 000 сом, И. Кожухов - 75 000 сом аударып, Қазақстан КП ОК хатшысы Н.Скворцовтың атынан алғысқа ие болды [23]. «Қазақстан колхозшысы» танк колоннасын жасауға мемлекеттік банкке республиканың 14 облысынан 270 млн. 685 мың сом ақша түскен болса, соның ішіндегі Қарағанды облысының үлесі 17 млн. 668 мың сом болды.

Әр облыстың атынан танктер мен ұшақтар жасауға қаржы жинау бастамасы Қарағанды облысында да кеңінен өріс алды. «Қарағанды колхозшысы» танк колоннасын жасауға 12 572 сом түсіп, Осакаров ауданы 4763 сом, «Қызылту» совхозы – 100 мың сом қолдау көрсетті. «Қарағанды шахтері», «Қазақстан металлургия» танк колонналарын жасақтауға қаржылай көмек бергені үшін қарағандылықтарға Қазақстан басшылары А. Қазақпаев, Н. Оңдасынов, Н. Скворцовтың, КСРО ОК хатшысы И. Сталиннің атынан алғыс пен құттықтау жеделхаттары жолданды. «Қарсақпай. Жезқазған ауданы партия комитетінің хатшысы Шәріповке. «Қазақстан металлургия» танк колоннасын жасауға 1100 мың сом жинаған Жезқазған облысының еңбекшілеріне Қызыл Армияның атынан алғыс және бауырластық сәлемімді білдіремін. И. Сталин» - деп көрсетілді сондай жеделхаттардың бірінде [24]. Осындай жылы лебіздерді И. Сталиннің атынан 1943 жылы наурызда «Қарағанды шахтері» танк колоннасын жасау қорына 20 мың тонна көмір артып, 350 мың сом жинағаны үшін Қарағанды қаласы Ленин ауданының еңбекшілері, «Цветник Казахстан» танк колоннасына 521 868 сом, «Балқаш жұмысшысы» әуе эскадрильясына 563 191 сом тапсырғаны үшін Балқаш мыс қорыту зауытының директоры Самохвалов, «Советтік Қазақстан» әуе байланысын жасауға 40 000 сом жібергені үшін Қарағанды облыстық орыс драма театрының ұжымы қабылдады.

Үнемшілдік – ажырамас қағидаға айналды. «Мемлекетке көп бер де, аз талап ет» деген ұран, үнемдеу қажеттігі әр кеншінің, әрбір учаскенің, еңбек ұжымдарының өзгермейтін заңы, еңбек өнімділігін арттырудың кепілі болып саналды. Басты назар бұзылған техниканы жөндеу, ескіні қалпына келтіру, жаңаға шығын шығармауға аударылды. Әр комбайншы мен тракторшы майдан үшін жанар-жағар май үнемдеді. Қарағанды байыту зауыты жылына 1 млн. сом қаржы үнемдесе, «Қарағандашахтастрой» ұжымы ескі тақтайлардың шегелерін алып, қайта пайдалануды ұйғарды. Жасөспірімдерден арнайы жасақ құрылып, Жаңа қаланың құрылыс алаңдарынан 2800 кг. шеге жинады, кен жөндеу зауыты металл қалдықтарынан шеге жасады [25].

Өнертапқыштық – еңбек өнімділігінің артуына серпін берген тың бағыт болды. Шахталарды кен тасымалдайтын темір астаулармен қамтамасыз ету бұған дейін Ресейден, Украинадан әкелінетін еді. Енді «Қарағандыкөмір» тресі руда жөндеу зауытымен бірлесіп ағаш астаулар жасауды қолға алды, сөйтіп, шассиі шойын, корпусы ағаш вагонеткалардың жаңа түрі пайда болды [26]. Балқаш мыс қорыту зауытының материалды, қаржыны үнемдеуге, сырттан әкелінетін шикізатты жергілікті арзан шикізатпен алмастырған бастамасының нәтижесінде 5 млн. сом үнемделді. Өнертапқыштар Борисов пен Дмитриевтің автоматты флотациялық машина реттегішін ойлап табуы концентраттағы мысты арттырды. Инженер Геллер көмір шаңының атмосфераға таралуына жол бермей, ұнтақ көмір қондырғысын қалпына келтіріп, жүздеген тонна қымбат көмірді үнемдеді. 1942 жылы зауыттың жаңашылдары 150 астам өнертапқыштық ұсыныстар айтса, оның жартысынан көбі іске асырылды [27]. Тельман ауданы «Центральный» колхозының колхозшысы Аксютин жасаған тұқым сепкішпен аз уақыт ішінде 6 жылыжайға тұқым себіліп, 70 адамның орнын алмастырды және 50% тұқым үнемделді. Пришахтинск МТС жетілдірілген дизайндағы тұқым сепкіштер шығарып, іске қосты [28].

Одақтық, республикалық, облыстық деңгейде ұйымдастырылған социалистік жарыстар – еңбекке ынталандырудың бір шарты болып табылды. Қарағанды қалалық кеңесі, «Қарағандыкөмір» тресі, «Социалистическая Караганда» және «Советтік Қарағанды» газеттерінің редакциялары стахановтық көрсеткіштерге қол жеткізу үшін 1942 жылы 1 ақпаннан жыл аяғына дейін социалистік жарыс жариялады [29]. Әр цех, әр бригадада, әр ауысымда жоспарды орындау берік қағидаға айналды. Калинин атындағы шахтаның кен қазушысы Ибраев жеті айда жоспардан тыс 811 тонна, Апсаттаров 1300 тонна көмір артық өндірді [30]. Тәжірибелі үздіктер №18 шахта кеншілері Сыздықов, Сәдуақасов, Боғұмбаев, №31 шахтадан Митрофанов межелеген 13-14 тоннаның орнына 30-60 тонна еңбек өнімділігіне қол жеткізді [31]. 1942 жылдың желтоқсан айының қорытындысы бойынша Бүкілодақтық социалистік жарыста оза шыққан Калинин атындағы шахтаға ВЦСПС (Кәсіподақтардың бүкілодақтық орталық кеңесі) пен КСРО Көмір өндіру халық комиссариатының ауыспалы Қызыл туы тапсырылса, ВЦСПС пен КСРО Түсті металлургия халық комиссариатының шешімімен Жезқазған мыс кеніші үшінші дәрежелі сыйақыға ие болды [32].

Социалистік жарыстарда жоспарға ғана емес, сонымен бірге өнім сапасына да мән берілді. 1943 жылы мамырда Кузбасс кеншілері жариялаған Бүкілодақтық социалистік жарыс көмір өндіруді 10%-ға арттырумен бірге оның күлділігін 0,5%-ға азайтуды және өзіндік құнын төмендетуді көздеді. ВЦСПС пен КСРО Көмір өндірісі халық комиссариатының шешімімен Қарағанды «Сталинуголь» тресіне жарыстың маусым айының қорытындысы бойынша Мемлекеттік қорғаныс комитетінің ауыспалы Қызыл туы тапсырылып, 450 000 сом сыйақы берілді. Қарағанды ұн комбинаты осы айдағы республикалық байқаудың Қызыл Туын жеңіп алды [33]. 1943 жылғы қазан айының жоспарын Жезқазған мыс руднигі – 109%, Жезді марганец руднигі – 106% артығымен орындап, КСРО түсті металлургия халкомы Ломаконың атынан құттықтау жеделхатын алды. Онда былай делінді: «Жезқазған кеншілерін қазан айында Мемлекеттік қорғаныс комитетінің ауыспалы Қызыл Туымен марапатталуымен шын жүректен құттықтаймын. Ең ірі Балқаш мыс қорыту зауытының үзіліссіз жұмысын қамтамасыз ету үшін кен өндіруді арттыруға қол жеткізетіндеріңізге сенім білдіремін» [34].

Соғыстың үшінші жылында қиындықтар мен кедергілерді еңсерген Қарағанды көмір бассейні көмір өндіруді 46%-ға арттырып, тұрақты өнім бере бастады. «Сталинуголь» және «Кировуголь» трестері, Киров атындағы, №18, №12, №44-45 шахталар Бүкілодақтық жарыстарда кезектесіп жеңімпаз атанды. Облыстық газеттер талантты ұйымдастырушылар мен инженерлер Тарабанов, Күзембаев, Николаев, Решетняк, Құдайбергенов, Жылқыбаев, стахановшылар Плотников, Байсейітов, ағайынды Айтқұловтар, Құсайынов сынды еңбек озаттарын үлгі етті [35].

Кеңес үкіметі Кузбасс, Хакасия, Орал мен Қарағанды кеншілерінің еңбегін жоғары бағалап 800 адам марапатқа ие болды. Солардың арасында қарағандылықтар: №18 шахтаның бригадирі Т.Сыздықов, №20 шахта бригадирі Ғ.Абдрахманов, Калинин атындағы шахта меңгерушісі

Р.Ибраев, Киров атындағы шахтаның учаске бастығы Қ. Алтынбаев, № 33-34 шахта машинисі Л.Тютяев - Ленин орденімен, 8 адам - «Еңбек Қызыл Ту», 12 адам - «Құрмет белгісі» ордендерімен, 6 адам - «За трудовую доблесть», 27 адам - «За трудовое отличие» медальдарымен марапатталды [36].

Сонымен Қарағанды көмірінің маңызы, оған сұраныстың, еңбекшілердің жеңісті қамтамасыз етудегі жауапкершіліктерінің артуы Қарағанды көмір бассейнін Кеңес Одағының алдыңғы қатарлы кәсіпорындары сапына көтерді. Одақтық «Правда» газеті 1944 жылы 3 қаңтарда Қарағанды бассейнінің көмір өндірудің жылдық жоспарын 27 желтоқсанға дейін мерзімінен бұрын әрі ондаған мың тонна асыра орындағанын одақ көлеміне жария етсе [37], 7 қаңтар күнгі санында жылдық жоспардан тыс 100 мың тонна көмір өндіргенін ерекше атап өтті [38]. Шахталарда көмір өндіру 1942 жылмен салыстырғанда 1943 жылы 37,5%-ға ұлғайды. Магнитогорск зауытын кокстелетін көмірмен қамтамасыз ету бір жылда 50%-ға өсті.

Қарағанды облысынан майданған 45 мыңға жуық адам жіберіліп, оның 18 мыңы оралмады [39]. Кеңес Одағының Батыры атағына 18 қарағандылық ие болып, 6587 адам Ұлы Отан соғысы майдандарындағы ерлігі мен батырлығы үшін ордендермен және медальдармен марапатталды [2, 254 б.].

Қорытынды. Сонымен аймақтық газетті тарихи дереккөз ретінде алып, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орталық Қазақстан өңірінің жеңіске қосқан үлесін зерделеу барысында мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Соғыс жылдары Қарағанды көмірі Кеңес Одағында маңызды рөл атқарды. Қарағанды кеншілері бұған дейін 89 жылдың ішінде қол жеткен көрсеткішті соғыстың төрт жылында орындады, 34 млн. тонна көмір өндіріп, зор жетістікке жетті.

2. Жауға қарсы қолданылған ұшақтар мен танктер, артиллериялық қарулар жасалған металдар негізінен Ресейдің Магнитогорск металлургия зауытында балқытылып, ол Қарағандының кокстелген көмірін пайдалану нәтижесінде жүзеге асты.

3. Эвакуацияланған мамандардың көмегімен жаңа шахталардың, кәсіпорындардың салынуы соғыс қажетіне жұмсалатын көмір, руда көлемін ұлғайтты, сондай-ақ Орталық Қазақстанның индустриялық-экономикалық дамуын жеделдетті.

4. Облыстың колхоздары мен ауыл шаруашылық артельдерінің майданды астық, азық-түлік және мал өнімдерімен қамтамасыз етуі майдандағы жауынгерлердің әлеуметтік, материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етті.

5. Қорғаныс қоры, танктер мен ұшақтар жасауға бастамашылық кеңес әскерлерін техникалық жағынан нығайтып, жеңіске тезірек жетуге негіз болды.

6. Әйелдердің есебінен жұмыс күшінің тапшылығы азайды, 1941 жылғы тамыздан 1944 жылғы желтоқсанға дейін шахталарда жұмыс істейтін әйелдер саны төрт жарым есе көбейіп, 2758 адамнан 12341 адамға артты [9, 160 б.].

7. Газет қоғамды жаңашыл істерге ұйыстыруда үгіт-насихат жүргізді. Еңбекті ұйымдастырудың жексенбіліктер, өнертабыстар, социалистік жарыстар сияқты тиімді формаларының қолданылуы, үнемдеу, тәртіп қағидаларының сақталуы өндіріс пен ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі мен сапасын арттырды, жұмсалатын қаржы үнемделді, шығын азайды.

8. Газет майдан мен тылдың бірлігін нығайту, халықты жауға қарсы күреске жұмылдыру, жеңіске ынталандыру қызметін атқарды. Газет өзінің беттерінде майдан далаларындағы оқиғаларды үлкен дәлдікпен күнбе-күн жариялап, жұртшылыққа жеткізіп, ақпараттық қызмет жүргізді. Жауынгерлердің ерлік істерін, кеңес әскерлерінің жеңістерін насихаттап халықты ерлікке, батырлыққа, отансүйгіштікке тәрбиелеу міндетін атқарды. Адамдарды рухтандырып, намыстарын қайрап, жігерлендірді, майданға өз еркімен сұранушылар қатары артты.

9. Газетте ашық, өткір сындарға орын берілуі артта қалушылықты жоюға, кемшіліктерді болдырмауға ықпал етті.

10. Газет билік пен халық арасындағы байланыс құралы болды. Кеңес үкіметінің, Қазақстан басшылығының қабылдаған заңдары мен жарлықтары, нұсқаулары газет арқылы қоғамға лезде

жетіп, халыққа түсіндірілді. Бұл ресми құжаттар халықты «Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін» атты бірыңғай ұран астына біріктіріп, майданға өлшеусіз көмек көрсетуге септігін тигізді.

11. «Социалистическая Караганда» газеті Ұлы Отан соғысы, қарағандылықтардың жеңіске қосқан үлесінің тарихы бойынша материалдар жинауда және жазуда бірден бір тарихи дерек болып табылады. Үгіт-насихаттық сипатта болғанымен газет материалдарының арасынан жүйелеу арқылы соғыс жылдары жанкешті еңбегімен ерекшеленген тыл майталмандарын, озат шахталар мен өндіріс орындарын, колхоздарды, еңбек озаттарын іріктеп алуға болады. Бұл материалдар бұған дейін Орталық Қазақстанның Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тарихы бойынша құжаттық-деректік басылымдар, жинақтар шығаруға негіз болды және болашақта да ғылыми зерттеулер жүргізуде пайдалы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. За Родину, за Сталина! Выступление по радио заместителя Совета Народных Комиссаров Союза ССР и народного комиссара Иностранных дел тов. В.М. Молотова // «Социалистическая Караганда». - 1941. - 23 июня.

2. Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында. Фотокітап / Жинақты құраст. Измухамбетов Б.С., Тасбулатов А.Б. – Алматы, 2020. – 320 б.

3. Самоотверженно трудиться на своем посту // Социалистическая Караганда. – 1941. - 24 июня.

4. Вклад металлургии Урала в дело победы Советского Союза в Великой Отечественной войне. Интернет источник: <https://cyberleninka.ru/article/n/vklad-metallurgii-urala-v-delo-pobedy-sovetskogo-soyuza-v-velikoy-otechestvennoy-voynе/viewer> 11.02.2011. (дата обращения 04.01.2025)

5. Гапеев А. Богатства недр Карагандинской области на службу обороны // Социалистическая Караганда. – 1942. - 4 января.

6. Преодолеть отставание бассейна – важнейшая задача большевиков Караганды // Социалистическая Караганда. – 1941. - 13 ноября.

7. Боевая программа шахтеров Караганды // Социалистическая Караганда. – 1941. - 15 ноября.

8. Бригада Академи Наук СССР в Караганде // Социалистическая Караганда. – 1942. - 5 июня.

9. Боздақтар: Жинақтама том / Құраст.: П.С. Белан, Н. Едігенов. - Алматы: «Қазақстан». 1995. – 480 б.

10. Женщины идут на производство // Социалистическая Караганда. – 1941. - 3 июля.

11. Железная трудовая дисциплина – залог победы // Социалистическая Караганда. – 1941. - 26 июня.

12. Девушки и женщины – на тракторы и комбайны! // Социалистическая Караганда. – 1942. - 20 февраля.

13. Ко всем трудящимся Советского Казахстана. Из обращения собрания женщин города Чимкента // «Социалистическая Караганда». – 1942. - 21 марта.

14. Сактаганова З.Г., Абдукаримова Ж.К. Эвакуация детских домов и интернатов в годы Великой Отечественной войны в Казахскую ССР. // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». - 2024. - №2 (114). С.156-159.

15. Лұқпанов Е., Сембай М. Жауынгер қыздар – Боевые подруги. Караганды. – 1995. – 138 б.

16. Все силы, все ресурсы Казахстана – для победы над врагом! Из речи секретаря ЦК КП (б) Казахстана тов. Н.А. Сворцова на V Пленуме ЦК КП (б)К // Социалистическая Караганда. -1941. - 5 июля.

17. Все для фронта. 31 августа прошел Всесоюзный воскресник // Социалистическая Караганда. – 1941. - 2 сентября.

18. Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941-1945 жж.). – Алматы: Ғылым, 1985. - 320 б.

19. В фонд обороны страны // Социалистическая Караганда. – 1941. - 2 сентября.

20. Икебаев И. Трудящейся Каркаралинского района фронту // Социалистическая Караганда. – 1941. - 7 января.

21. Опыт передовиков животноводства всем колхозам и совхозам // Социалистическая Караганда. – 1942. -1 апреля.
22. На строительство танков. Строим танковую колонну имени комсомола Казахстана // Социалистическая Караганда. – 1942. - 17 декабря.
23. Новые колонны танков и эскадрильи самолетов на средства колхозников. Телеграммы на имя Сталина // Социалистическая Караганда. – 1942. - 3 января.
24. Сбор средства на строительство танковой колонны // Социалистическая Караганда. – 1942. - 9 января.
25. За строжайшую экономию и бережливость // Социалистическая Караганда. – 1943. - 9 сентября.
26. Рационализаторы и изобретатели вносят свой вклад // Социалистическая Караганда. - 1943. - 18 декабря.
27. Ф. Голубев. Рационализаторы Балхаша // Социалистическая Караганда. – 1943. - 7 апреля.
28. Колхозник – новатор // Социалистическая Караганда. – 1943. - 27 марта.
29. Шахтеры Караганды! Выше темпы угледобычи // Социалистическая Караганда. – 1942. - 31 января.
30. Вперед на разгром немецких захватчиков! // Социалистическая Караганда. - 1942. - 23 февраля.
31. Навалоотбойщики решают успех угледобычи // Социалистическая Караганда. - 1942 года. - 14 марта.
32. Победа шахты имени Калинина // Социалистическая Караганда. – 1942. - 13 января.
33. Трест «Сталинуголь» вновь присуждено переходящее Красное Знамя Государственного Комитета Обороны // Социалистическая Караганда. – 1943. - 14 июля.
34. Победа горняков Джезказгана // Социалистическая Караганда. – 1942. - 1 декабря.
35. Все силы – на дело победы! // Социалистическая Караганда. – 1943. - 7 ноября.
36. Высокая награда обязывает. Награждение работников Карагандинского угольного бассейна // Социалистическая Караганда. – 1943. - 19 апреля.
37. Священная клятва тружеников тыла // Правда. – 1944. – 3 января.
38. Новогодние рапорты советских шахтеров // Правда. – 1944. – 7 января.
39. Боздақтар. Қараганды облысы. (Бас редакторы Р.Н. Нұрғалиев) – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 1995. – 456 б.

References:

1. Za Rodinu, za Stalina! Vystuplenie po radio zamestitelya Soveta Narodnyh Komissarov Soyuz SSR i narodnogo komissara İnostrannyh del tov. V.M. Molotova // «Sotsialisticheskaya Karaganda». - 1941. - 23 iyunya.
2. Qazaqstan Ūly Otan soǵysy jylдарында. Fotokitap / Qūrast.: İzmuhambetov B.S., Tasbulatov A.B. – Almaty, 2020. – 320 b.
3. Samootverjenno truditsya na svoem postu // Sotsialisticheskaya Karaganda. – 1941. - 24 iyunya.
4. Vklad metallurgii Urala v delo pobedy Sovetskogo Soyuz v Velikoi Otechestvennoy voine. Internet istochnik: <https://cyberleninka.ru/article/n/vklad-metallurgii-urala-v-delo-pobedy-sovetskogo-soyuz-v-velikoy-otechestvennoy-voyne/viewer/11.02.2011>. (data obraşenia 04.01.2025)
5. Gapeev A. Bogatstva neдр Karagandinskoi oblasti na slujbu oborony // Sotsialisticheskaya Karaganda. – 1942. - 4 yanvarya.
6. Preodolet otstavanie basseina – vajneişaya zadacha bolşevikov Karagandy // Sotsialisticheskaya Karaganda. – 1941. - 13 noyabrya.
7. Boevaya programma şahterov Karagandy // Sotsialisticheskaya Karaganda. – 1941. -15 noyabrya.
8. Brigada Akademii Nauk SSSR v Karagande // Sotsialisticheskaya Karaganda. – 1942. - 5 iyunya.
9. Bozdaqtar: Jinaqtama tom / Qūrast.: P.S. Belan, N. Edigenov. - Almaty: «Qazaqstan». 1995. – 480 b.
10. Jenuşını idut na proizvodstvo // Sotsialisticheskaya Karaganda. – 1941. - 3 iyulya.

11. *Jeleznyaya trudovaya distsiplina – zalog pobedy* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1941. – 26 iyunya.
12. *Devuşki i jenuşiny – na traktory i kombainy!* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. – 20 fevralya.
13. *Ko vsem trudyauşimisiya Sovetskogo Kazahstana. İz obrauēniya sobraniya jenuşin goroda Chimkenta* // «*Sotsialisticheskaya Karaganda*». – 1942. - 21 marta.
14. *Saktaganova Z.G., Abdukarimova J.K. Evakuatsiya detskih domov i internatov v gody Velikoi Otechestvennoi voyny v Kazahskuyu SSR. // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «İstoriya. Filosofiya». - 2024. - №2 (114). S.156-159.*
15. *Lūqpanov E., Sembai M. Jauynger qyzdar – Boevye podругi. Qarağandy. – 1995. – 138 b.*
16. *Vse sily, vse resursy Kazahstana – dlya pobedy nad vragom! İz rechi sekretarya TsK KP (b) Kazahstana tov. N.A. Svortsova na V Plenum TsK KP (b)K // Sotsialisticheskaya Karaganda. -1941. - 5 iyulya.*
17. *Vse dlya fronta. 31 avgusta proşel Vsesoyuznyi voskresnik* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1941. - 2 sentyabrya.
18. *Balaqaev T., Aldajūmanov Q. Qazaqstan eñbekşileri maidan qyzmetinde (1941-1945 jj.). – Almaty: Ğylym, 1985. - 320 b.*
19. *V fond oborony strany* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1941. - 2 sentyabrya.
20. *İkebaev İ. Trudyauşisiya Karkaralinskogo raiona frontu* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1941. - 7 yanvarya.
21. *Opyt peredovikov jivotnovodstva vsem kolhozam i sovhozam* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. -1 aprelya.
22. *Na stroitelstvo tankov. Stroim tankovuyu kolonnu imeni komsomola Kazahstana* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. - 17 dekabrya.
23. *Novye kolonny tankov i eskadrili samoletov na sredstva kolhoznikov. Telegrammy na imya Stalina* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. - 3 yanvarya.
24. *Sbor sredstva na stroitelstvo tankovoi kolonny* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. - 9 yanvarya.
25. *Za strojaişuyu ekonomiyu i berejlivost* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1943. - 9 sentyabrya.
26. *Ratsionalizatory i izobretateli vnosyat svoi vklad* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. - 1943. - 18 dekabrya.
27. *Golubev F. Ratsionalizatory Balhaşa* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1943. - 7 aprelya.
28. *Kolhoznik – novator* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1943. - 27 marta.
29. *Şahtery Karagandy! Vyşe tempy ugledobychi* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. - 31 yanvarya.
30. *Vpered na razgrom nemetskih zahvatchikov!* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. - 1942. - 23 fevralya.
31. *Navalooboiuşiki reşayut uspeh ugledobychi* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. - 1942 goda. - 14 marta.
32. *Pobeda şahty imeni Kalinina* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. - 13 yanvarya.
33. *Trest «Stalinugol» vnov prisujdeno perehodyauşee Krasnoe Znamya Gosudarstvennogo Komiteta Oborony* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1943. - 14 iyulya.
34. *Pobeda gornyakov Djezkazgana* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1942. - 1 dekabrya.
35. *Vse sily – na delo pobedy!* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1943. - 7 noyabrya.
36. *Vysokaya nagrada obyazyvaet. Nagrajdienie rabotnikov Karagandinskogo ugolnogo basseina* // *Sotsialisticheskaya Karaganda*. – 1943. - 19 aprelya.
37. *Svyauēnnaya klyatva trujenikov tyla* // *Pravda*. – 1944. – 3 yanvarya.
38. *Novogodnie raporty sovetskih şahterov* // *Pravda*. – 1944. – 7 yanvarya.
39. *Bozdaqtar. Qarağandy oblysy. (Bas redaktory R.N. Nūrğaliev) – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy». 1995. – 456 b.*

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.01.09

ӘӨЖ /УДК/ UDC930(091

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.024>

Д.Б. Малгаждар ^{*1}, Қ.А. Еңсенов ²

¹Alikhan Bokeikhan University, 2 – курс докторанты Қазақстан Республикасы. Семей қаласы.

E-mail: Daurtn_2005_07_16@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Халықаралық қатынастар факультеті, Аймақтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан Республикасы. Астана қаласы.

E-mail: kanat-02-79@mail.ru

**ӘБУСАҒИТ ЖИРЕНШИННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
БАСПАХАНА ІСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ КІТАПТАР ТАРИХЫ**

Аңдатпа

Бұл ғылыми-зерттеу мақаласында қазақ халқының тарихына қатысты әр кезеңдерде басылған кітаптар және оларды жарыққа шығарумен айналысқан баспаханалардың жұмысы туралы Әбусағит Жиреншиннің зерттеу еңбегі туралы жазылған. Қазақстан тарихына қатысты ХІХ-ХХ ғасырларда жарық көрген қазақ кітаптары тарих ғылымы үшін өте маңызды мәселе болып табылады. Зерттеуде қазақ кітаптары, баспа ісіне қатысты архив деректері, жинақ материалдар және осындай құнды еңбектерді жинақтап жүйелеген Әбусағит Жиреншиннің еңбегі қарастырылған. Қайраткер Әбусағит Жиреншин қазақ елінің тарихына қатысты кітаптарды жинастыруда түрлі сапарларға шыққандығы, ел арасына этнографиялық экспедицияларға барып, құнды деректік материалдарды жинақтауы мен оларды ғылыми айналымға келтіруі ғылым саласына қосылған үлес екендігі анық. Бұл еңбек қазақ кітаптарының тарихы туралы алғашқы рет баспа бетінде жариялануымен құнды. Еңбектің ерекшелігі Орта Азия халықтарының өзіне тән көне жазуы, әдебиеті, бай мәдениетін және 1800 жылдан 1917 жылға дейінгі Россия мен Қазақстан көлеміндегі басылған қазақ кітаптарының қашан, қай жерде басылғаны, оларды шығарушылар кімдер екендігі және жазба мұраны жинаушылар мен авторлар жайында мәліметтер беріледі. Сондықтан, қазақ кітаптарының тарихына байланысты Әбусағит Жиреншин атқарған қызметімен байланыстыра отырып қарастыру өте өзекті мәселе болып табылады.

Кілт сөздер. Әбусағит Жиреншин, Қазақ кітаптары, Баспа ісі, Кітаптар, Баспахана, Мәдени мұра, Рухани қазына

Малгаждар Д.Б. *¹, Енсенов К. А. ²

¹Alikhan Bokeikhan University докторант 2 курса
Республика Казахстан.
E-mail: Daurtn_2005_07_16@mail.ru

²Л.Н. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Ассоциированный профессор кафедры
Регионоведения факультета международных отношений.
Республика Казахстан. город Астана.
E-mail: kanat-02-79@mail.ru

КНИГОПЕЧАТАНИЕ И ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ КНИГИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБУСАГИТА ЖИРЕНШИНА

Аннотация

В данной научной статье описывается исследовательская работа Абусагита Жиреншина над книгами, изданными в разные периоды, связанными с историей казахского народа, и работой типографий, занимавшихся их изданием. Изданные в XIX и XX веках казахские книги по истории Казахстана представляют собой весьма важную проблему для исторической науки. В исследовании рассматривается деятельность Абусагита Жиреншина, который собирал и систематизировал казахские книги, архивные данные, связанные с издательским делом, коллекционные материалы и другие ценные труды. Очевидно, что огромный труд Абусагит Жиреншин внес значительный вклад в область науки, совершая различные поездки для сбора книг по истории казахского народа, совершая этнографические экспедиции по стране, собирая ценные документальные материалы и вводя их в научный оборот. Ценность данного труда заключается в том, что он стал первым опубликованным исследованием по истории казахской книги.

Особенностью работы является то, что в ней приводятся сведения о самобытной древней письменности, литературе и богатой культуре народов Средней Азии, а также о том, когда и где были изданы казахские книги в период с 1800 по 1917 годы на территории России и Казахстана, кто их выпускал, кто собирал письменное наследие и кто были его авторы. Поэтому весьма актуальным является рассмотрение истории казахской книги в связи с творчеством Абусагита Жиреншина.

Ключевые слова. Абусагит Жиреншин, Казахские книги, Печать, Книги, Типография, Культурное наследие, Духовное сокровище

Malgazhdar D. B. *¹, Yensenov K.A. ²

¹Alikhan Bokeikhan University Doctoral student 2 course
Republic of Kazakhstan. Semey.
E-mail: Daurtn_2005_07_16@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
Associate Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations,
Republic of Kazakhstan. Astana
E-mail: kanat-02-79@mail.ru

PRINTING AND THE HISTORY OF KAZAKH BOOKS IN THE WORKS OF ABUSAGIT ZHIRESHIN

Abstract

This research article describes the research work of Abusagit Zhirensin on books printed at different periods related to the history of the Kazakh people and the work of printing houses that were engaged in their publication. Kazakh books published in the 19th-20th centuries related to the history of Kazakhstan

are a very important issue for historical science. The study examines the work of Abusagit Zhirensin, who collected and systematized Kazakh books, archival data related to printing, collection materials and such valuable works. It is clear that the hero Abusagit Zhirensin went on various trips to collect books related to the history of the Kazakh people, went on ethnographic expeditions around the country, collected valuable documentary materials and brought them into scientific circulation. This work is valuable because it was the first to be published on the history of Kazakh books. A key feature of this study is that it provides information about the ancient script, literature, and rich culture of the peoples of Central Asia, as well as when and where Kazakh books were published between 1800 and 1917 in Russia and Kazakhstan, who published them, and who collected and authored the written heritage. Therefore, examining the history of Kazakh books in connection with the work of Abusagit Zhirensin is a highly relevant issue. Therefore, it is a very relevant issue to consider the history of Kazakh books in connection with the work of Abusagit Zhirensin.

Keywords. Abusagit Zhirensin, Kazakh books, Publishing, Books, Publishing house, Cultural heritage, Spiritual treasure

Кіріспе.

Білікті ғалым, қазақ мәдениетінің өткені мен бүгінгісін терең танып, ғылыми түрде талдаушы, Абайдың шығармашылық мұрасын алғашқы зерттеушілердің бірі және қазақ кітаптану ғылымының негізін қалаушы, тарихшы, әдебиеттанушы, өлкетанушы, киносценорист, Халықаралық Азия, Африка елдері кинофестивалінің (Ташкент 1968 ж.) лауреаты, баспа ісі мен музей саласының дамуына қомақты үлес қосқан Әбусағит Жиреншиннің 1971 жылы жарық көрген «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегі бүгінгі күнде тарих ғылымына аса құнды дерек көзі болып табылады.

Бұл еңбек қазақ кітаптарының тарихы туралы алғашқы рет баспа бетінде жариялануымен құнды. Бұл кітапты Әбусағит Жиреншин 1958–1963 жылдары республикалық кітап сауда басқарма басшысы болған кездегі тың ізденістің нәтижесі ретінде жарыққа шығарды.

Әбусағит Жиреншиннің бұл еңбегі қазақтың баспа кітаптарының тарихын баяндайды. Еңбектің ерекшелігі Орта Азия халықтарының өзіне тән көне жазуы, әдебиеті, бай мәдениетін және 1800 жылдан 1917 жылға дейінгі Россия мен Қазақстан көлеміндегі басылған қазақ кітаптарының қашан, қай жерде басылғаны, оларды шығарушылар кімдер екендігі және жазба мұраны жинаушылар мен авторлар жайында мәліметтер беріледі.

Өзектілігі. Зерттеу нысанына алынған қазақ кітаптарының тарихы мен баспа ісі өте өзекті мәселе. Қазақ кітаптарының тарихымен айналысып, оған алғаш рет жүйелеу жұмыстарын және библиографиясын жасаған Әбусағит Жиреншиннің ел тарихындағы атқарған еңбегі зор. Сондықтан, қайраткердің атқарған еңбегін қазақ кітаптарының тарихымен қоса қарастыру аса маңызды жұмыс болып табылады.

Материалдар және Методология.

Материалдар. Ғылыми зерттеу мақаласын жазуға Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) деректері жинақталып, Қазақстанда жарық көрген «Қазақ кітаптары тарихынан» атты деректер жинағы қолданылды. Сондай-ақ, Қазақ кітаптары мен баспа ісіне байланысты Әбусағит Жиреншиннің еңбектері және әртүрлі кезеңде жарық көрген тарихи әдебиеттер пайдаланылды.

Методология. Ғылыми-зерттеу тақырыбына нысан ретінде алынған Қазақ кітаптарының тарихы мен баспа ісін қарастыру, зерделеу аса маңызды мәселе болып табылады. Тарих ғылымының теория-методологиясы бойынша зерттеудің өзіндік ұстанымдары бар. Мысалы, В.Н. Смоленскийдің «Теория и методология истории» атты еңбегінде тарихи зерттеуде ең маңыздысы тарихи принцип және жүйелі тұрғыдан зерттеу мәселесін көрсеткен.

Тарихшылық принципі әлеуметтік ортадағы құбылыстардың сипаты мен бірегейлігі туралы идеялармен түйінделеді. Бұл идеялардың дамуы тұтастай алғанда тарихи білімнің маңызды құрамдас бөлігі болды және бұл нақты тарихи зерттеу тәжірибесінен ажыраған абстрактілі теориялық талдаудың саласы емес еді. Оның үстіне тарихшылық туралы дамытатын идеялардың

мазмұнын құрайтын және оның мағынасы, мәніне жетелейтін ойлау белгілері мен ерекшеліктерінің қалыптасуына негіз болады [1].

Талқылау. Рухани мәдениетіміздің тарихына арналған бұл еңбекті зерттеп жазу барысында Әбусағит Жиреншин Орта Азия кітаптары туралы ертеректе және кеңестік дәуірінде жазылып жарияланған зерттеулер мен мақалаларды негізге алса, кітаптану ғылымының жалпы – методологиялық принциптеріне көптеген ғалымдардың, атап айтқанда кітаптанудың ғылыми негізін қалауға үлес қосқан ғалымдар СССР Ғылым академиясының толық мүшесі М.Н.Тихомировтың, СССР Ғылым академиясының мүшесі – корреспонденті А.А.Сидоровтың, кітаптану ғылымының докторлары А.В.Западовтың, Н.М.Сикорскийдің, И.Е.Баренбаумның, Г.Н.Чабровтың, Г.И.Коляда, А.И.Дейдің есімдерін атауға болады. Отандық баспамыздың тарихы мен жағдайын зерттеуде П.А.Чувилов, Н.Г.Малыхинның және А.И.Назаровтың, жазудың шығуы мен қалыптасуын зерттеушілерден В.В.Радловтың, А.Н.Кононов пен В.А. Истриннің еңбектеріне және архив құжаттарына сүйенеді [2].

Әбусағит Жиреншиннің «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегі «Жазулар тарихынан» бөлімімен бастау алады, мұнда араб жазуының тарихы, араб жазуымен жазылған тұңғыш жарияланған кітаптардың бірі – «Құтадғу білік». Оны 1069 жылы баласағұндық ірі ғұлама Юсуф Баласағұнидің сол кездегі Қашқария мен Жетісуды билеген Сутук Бограханға сыйлағандығы айтылады [3, 29 б.].

Кітаптың араб алфавитімен жазылған екі нұсқасы бүгінгі күнде Каир мен Ташкентте сақталған. Ал, Бограханға берілген үшінші нұсқасы ұйғыр алфавитімен жазылған. Ал түрік тілдерінің алғашқы сөздік кітабы «Диван лұғат ат түрік» деген еңбекті ұлы ғалым Махмұд Қашқаридің 1074 жылы жазып шығарғаны баяндалады. Сонымен қатар өз халқының қамын ойлаған Ахмед Яссауи, Сүлеймен Бақырғани, Әбілғазы сынды ғалымдар өз туындыларын араб алфавитінде және өз ана тілдерінде – шағатай, қыпшақ тілдерінде жазғаны айтылады [2, 466-467 б.]. Әбусағит Жиреншин осы аталған кітаптардың жазулар тарихына тоқтала отырып, алфавитсіз жазу, жазусыз кітап болмайтынын айта отырып, қазақтың көне және қазіргі кітаптар мен газет – журналдары бірнеше жаңа алфавитке көшуі, жазба мәдениетіміздегі белгілі бір тарихи кезеңдерді атап көрсетеді.

Орта Азияның ұлы ғалымдары мен ақындары, тарихшылары араб жазуын орта ғасырға дейін пайдаланғандығы, 1905 жылдан бастап араб жазуының қазақ халқының ұлттық тілдеріне сай жасалуы, қазақша «төте оқу» немесе «тура жазу» деп аталуы, Қазақстанда араб алфавиті XX ғасырдың басына дейін, яғни 1929 жылға дейін 900 жыл бойы қолданыста болғандығы баяндалады. Яғни, Латын алфавитінің шығу тарихы, түркі тілінде сөйлейтін халықтардың арасында, араб алфавитінен жаңа түрік алфавитіне көшу қажеттігі жайында Баку мен Ташкентте және Қазақстан ғалымдары Қызылордада бас қосқандығы, латын алфавитіне көшу мақсаттында әрбір республикада «Жаңа түрік алфавитіне» көшу комитетінің ұйымдастыру жұмыстары, латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін айқындай білген.

Орта Азия республикаларының латын алфавитіне көшуі 1928–1929 жылдары Әзербайжанда, Өзбекстанда, Қазақстанда, Татарстанда кеңінен қолданылуы, 1929–1939 жылдарда Қазақстанда шыққан кітаптар мен газет – журналдар латын әрпімен жарияланғандығы және 1939 жылдан бүгінге дейінгі орыс алфавитіне көшу тарихымыздың маңыздылығын арттыра түседі.

Кітаптың екінші бөлімінде, Қазақстанның Ресейге қосылуы кезіндегі Ресей зиялыларының қазақ еліне рухани – мәдени ықпалы, арнайы экспедициялардың жасалуы, көне ескерткіштерді табу, баспаханаларды ұйымдастыру, қазақ кітаптарының шығу тарихы жан – жақты зерттелген.

Россияның ХҮІІІ ғасырдан бастап қазақ жеріндегі ғылыми – зерттеу, өлкетану ісімен айналысқан жеке ғалымдардың еңбектерінің жарық көргендігі, сондай – ақ Орта Азия мен Қазақстан жеріне 1844 жылға дейін саяхатшылардың сапары 22 рет ұйымдастырылса, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап арнаулы ғылыми экспедициялар жыл сайын ұйымдастырылып отырғандығы нақты деректер бойынша дәлелдеген [4].

Әбусағит Жиреншиннің «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегінде ХІХ ғасырда қазақ даласында болған саяси, экономикалық өзгерістер жайында ізгілікті істері мен еңбектер

қалдырған орыс саяхатшыларының, ғалымдарының, әдебиетшілері мен шығысты зерттеушілердің (ориенталистер, востоковедтер, тюркологтар) қатары көбейе түскендігі айтылады. Осы орайда, тіл білімі, әдебиет, көне заман мұраларын зерттеушілер белгілі академик В.В. Радлов, проф. И.Н. Березин, проф. П.М. Мелиоранский, Н.М. Ядринцев, акад. И.Ю. Крачковский, проф. Г.С. Саблуков, Г.И. Спасский, А.Ф. Гумбольдттың, тарихшылардан Н.Я. Бичурин, В.В. Бартольд, Т.Н. Грановский, А.И. Левшин, Н.Я. Аристов, С.М. Соловьев, Н.И. Веселовский, В.В. Вельяминов-Зернов, А.Н. Харузин, М.Красовский, А.И. Добросмысловтың; геология, география, этнография, антропологиядан П.П. Семенов – Тяньшанский, П.К. Козлов, В.А. Обручев, И.В. Мушкетов, Н.А. Северцев, М.И. Венюков, А.И. Бутаков, Г.С. Карелин, А.В.Терещенко, И.И.Завалишин, А.Ф.Голубев, Г.Н.Потанин, П.Маковецкийдің; оқу-ағарту ісінен Н.И. Ильминский, В.В. Григорьев, В.В. Катаринский, А.Мозохин, А.Е. Алекторов, А.В. Васильев, Ф.Д. Соколов сияқты көптеген ғалымдардың өмірі, еңбегі нақты деректермен жазылған [4, 474 б.].

Жоғарыда көрсетілген ғалымдармен қатар XIX ғасырда Орынбор, Семей, Маңғыстау, Қазақстанның басқа да жерлеріне өз еркімен немесе жер ауып келгендердің арасында халқымыздың тұрмысын, әдеби мұрасын, музыкасын зерттеушілердің де жазған ғылыми еңбектері аталады. Олар – есімдері әлемге әйгілі А.С. Пушкин, В.А. Жуковский, Л.Н. Толстой, Г.Успенский, В.Г. Короленко, Г.Зелинский, А.П. Крюков, Н.Н. Муравьев, В.И. Даль, И.А. Крылов, Т.Г. Шевченко, М.И. Михайлов, В.А.Ушаков, Ф.М. Достоевский, С.Ф. Дуров, Е.П. Михаэлис, А.Н. Плещеев, Н.Успенский, А.А. Ивановский, П.Н. Распопов, Н.Г. Хлудов, А.Затаевичтер. Осылардың арасынан Әбусағит Жиреншин Н.Я. Бичуриннің «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» деген үш томдық аса құнды тарихи кітабын, Г.С. Саблуковтың «Дешті – қыпшақ мәдениеті жайындағы очерктерін», Н.Я. Аристовтың «Опыт выяснения этнического состава киргиз – казахов большой орды и карта киргизов», А.Н.Харузиннің «Киргизы Букеевской Орды», А.И. Добросмысловтың «Тургайская область», «Исторический очерк» деген еңбектерін айрықша атаған. Сондай – ақ Т.Г. Шевченконың қазақ өмірінен салған картиналары мен жазған өлеңдері, суретші Н.Г.Хлудовтың еңбектері, В.А.Ушаковтың «Киргиз - кайсақ» повесі, Н.Н. Муравьевтің «Киргизский пленник» поэмасы, В.И. Дальдің «Бикея и Мауляна» повесі, Г.Зелинскийдің «Киргиз», «Степь» поэмалары, А.Затаевичтің қазақтың «1500 әні мен күйі» аса бағалы мәдени мұраларымыздың бірі екенін атап өтеді [5].

Нәтижелер.

Әбусағит Жиреншин Қазақстанның Россияға қосылғанынан кейінгі орыс ғалымдарының ғылыми – зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жарық көрген ғылыми еңбектер туралы бірталай зерттеулер жүргізді. Олардың ішіндегі аса құндылары, Василий Никитич Татищевтің 1768 – 1784 жылдары жарық көрген орыс және шетел деректері негізінде “Ерте заманнан бергі [Ресей](#) тарихы” атты еңбегі қазақ халқы, оның тарихы жайында құнды мәліметтер беретіні орысша жазылған тұңғыш елеулі еңбектердің қатарына қосады.

Ғалымның асыл мұрасы баспадан өзі дүние салғаннан кейін жарық көрген. Еңбектің бірінші томы 860 жылға дейінгі скиф (сақ, хун), сармат, славяндар тарихына, екінші томы 860 – 1149 жылдардың аралығындағы жылнамаларға, үшінші томы 1237 жылға, төртінші томы 1462 жылға, бесінші томы XVI ғасырдың ортасына (1577 ж.) дейінгі тарихи оқиғаларға арналған. Соңғы кітабы 1848 жылы жарық көргендігі, ғалымның араб, парсы, түрік, қалмақ, грек, латын, қазақ тілін жақсы білгендіктен Геродот, Страбон, Птоломей, Нестор, Әбілғазы сияқты ғұламалардың жазғандарын өз еңбектеріне пайдаланғаны баяндалады.

Әбусағит Жиреншин автордың еңбегіне бағасын берген академик М.Тихомировтың көз қарасын былай атап өтеді: «Орыстың белгілі кітап зерттеушісі Татищевтің бұл еңбегінің ғылыми мәні әлі де жойылған жоқ, өйткені ол қазіргі ізі жоғалып кеткен жылнамаларға ғылыми түсініктер берген, орыс тарихын бүкіл дүние тарихымен және Россияның кейбір халықтары тарихымен ұштастырып жазған», – дейді.

Әбусағит Жиреншин орыс ғалымдарының ішінде, Алексей Ираклиевич Левшиннің 1832 жылы жарық көрген «Қырғыз, қазақ немесе қырғыз – кайсақ далаларының сипаттамасы» атты

еңбегін былайша сипаттайды: «Орыс география қоғамының негізін қалаушылардың бірі Ресей және шетел ғылыми қоғамдары мен Академияларының мүшесі А.Левшиннің бұл еңбегі үш томнан тұрады. Бәрі де қазақ халқының жеріне, тарихына, өнеріне арналған. Бірінші томы – қазақ жерінің географиясына, екіншісі халқымыздың көне заманнан XIX ғасырға дейінгі тарихына, үшіншісі – этнографиясына (тұрмыс, салт, қолөнер) арналған. Сонымен қатар қазақ халқының Ресейге қосылған күннен бастап XIX ғасырдың басына дейінгі орыс өкіметі және Орынбор әкімдерімен сауда, саяси, ресми қарым-қатынасынан аса бай, құнды толық мәліметтер беретінін атап өтеді» [4, 23 б.].

Келесі ғалым, Ресей бодандығындағы қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, шаруашылығы мен тұрмыс – салтын зерттеген еңбектерінің ішінде Г.Н.Потанин шығармалары жүйелі түрде айтылған. Қазақтар тұрмысының аса тартымды мәліметтері қызықтырған, әрі орыс қоғамын қазақтардың тарихы және мәдениеті, тұрмыс – тіршілігімен таныстыруды мақсат еткен Г.Потанин сапары Қазақстанның Шығысынан, Көкпекті, Зайсан, Тарбағатай сынды табиғаты көркем жерлерден басталғанын баяндайды [4, 481-482 б.].

Сонымен қатар, Василий Владимирович Бартольдтың Таяу Шығыс, Орталық Азия мен Орта Азия тарихын түбегейлі зерттеп және қазақ өлкесін мекендеген тайпалардың тарихы жөніндегі еңбектерінің ғылыми мәні зор екені айтылады. Бартольд Орта Азия мен Қазақстан халықтарының көне дәуірден бастап-ақ өзінің тарихы, мәдениеті болғанын ғылым түрде негіздегені айтылады.

Әбусағит Жиреншин Бартольдтің көптеген құнды еңбектерін атап көрсетеді, мысалы, «Моңғол кезеңіне дейінгі Түркістандағы христиандық туралы» (1894), «Моңғол шапқыншылығы дәуіріндегі Түркістан» (1898–1900), «1893–1894 жылдары ғылыми мақсатпен Орталық Азияға саяхат туралы есеп» (1897), «Жетісу тарихының очерктері» (1898), «Ежелгі заманнан 17 ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» (1902), «Түркістанның мәдени өмірінің тарихы» (1922). Жоғарда көрсетілген еңбектерде қазақ, қарақырғыз, тәжік, түркімен, өзбек халықтарының даму жолдарын дәлелдейтін фактілер мен оқиғалардың молдығы айтылады [5, 29 б.]. Түркістан мәдениетінің тарихында қазақ, өзбек, түрікмен, тәжік халықтарының көне әдебиеті, ғимараттары, қалалары, тастан қашалған алуан түрлі ескерткіштері мен жазу – сызулары, таңбалары, өнері, музыкасы болғандығын бұлтартпас фактілермен дәлелдейтіндігі және академиктің асыл мұрасы еліміз бен жеріміздің тарихын тануға аса қажетті еңбектер екендігі баяндалады.

Әбусағит Жиреншин Польша ұлт – азаттық көтерілісіне қатысушы, поляк революционері Адольф Янушкевичтің «Адольф Янушкевичтің өмірі» атты кітабын ерекше атап өтеді. Бұл еңбекті Адольф Янушкевич дүниеден өткен соң 1861 жылы Париж қаласында, кейіннен 1875 жылы Берлин қаласында бастырып шыққандығы және көп жылдарға дейін бұл еңбектің біздер үшін беймәлім болып келгендігі, поляк тілінен орыс тіліне доцент Ф.Стеклова бастырғанын атап көрсетеді [6].

Әбусағит Жиреншин «Янушкевич 1835-1846 жылдары Омбы, Семей, Верный губернияларын аралауы, талай-талай өнер саңлағымен, ел билеуші сұлтандармен, қарапайым кедейлермен кездесуі. 1843 жылы 2 шілде де шешесіне жазған хатында: «Мен орман жамылған, жері маралды, бұғылы, бұланды таулардан астым, Европада тірі жанға белгісіз өзендерден малтып өттім, он екі жыл өткен соң бірінші рет бұлбұл құстың әсем үнін естідім... 25-30 шақырым жүрген сайын жүзіктің көзінен өткендей үйір – үйір жылқысы, түйесі, қойы, ірі қара малымен мыңдап көшіп жүрген қырғыздардың тайпаларын көрдім... Ташкент пен Қоканнан келе жатқан көпестердің керуен көшін, топ-тобымен жайылған жабайы құландарды, сайғақтарды көрдім. Осының барлығы тіптен қызық емес пе?» [4, 31 б.], - деп әдеби еңбегінде табиғат көріністерін сипаттап жазып, үзінді келтірген.

Адольф Янушкевичтің ұзақ уақыт қазақ даласында болып, халқымыздың өмірін, дәстүрін және мәдениетін зерттегенін көреміз. Қазақтар туралы олардың тарихынан, әлеуметтік құрылымынан, тұрмысынан, рухани өмірі мен әдет – ғұрпынан бастап алуан түрлі тақырыптарды қамтыған жекелеген мәселелерін арнайы және тереңдетіп көрсететін еңбектер аз емес. Жоғарыда

келтірілген деректердің тарихи маңыздылығы Ресей бодандығындағы қазақ тарихын зерттеуде аса маңызды болып табылады, өйткені құжаттар және зерттеулер отар аймақтың шаруашылық өмірі, әлеуметтік құрылымы, мәдени дамуы, салт – дәстүрі, наным – сенімі туралы мол, әрі қайталанбас мәлімет береді. Қазақ жүздерінің Ресей бодандығын қабылдау үдерісін шынайы зерттеуге септеседі. Қазақ елінің тарихи тұлғалары, қызметі мен адам қасиеттері туралы құжаттар олардың тарихи портреттерін сомдауға, қоғамдағы орны мен рөлін айқындауға, объективті түрде қарастыруға жол ашады.

Әбусағит Жиреншин әсіресе кітап тарихын және баспа ісін зерттеумен шұғылданушы қауымға революцияға дейінгі қазақ кітаптарын білумен қатар, көрнекті баспашылардың өмірі мен қоғамдағы ағартушылық еңбектеріне талдау жасайды. Солардың бірі Ільяс Борағанұлы 1846 жылы Қырымда, Бақшасарай қаласында туған. 1866-1874 жылдары Стамбулда жоғарғы медреседе оқып, осман, араб, парсы тілдерін жетік білген, өзі шығыс әріптерінің шебері деген лауазым алған тамаша каллиграфист. Ільяс Борағанұлы 1898 жылдан 1908 жылға дейін Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінде осман тілінен сабақ берген. 1903 жылы «Восточный» атты Петербургте баспахана және баспа – литография ашқандығы, шығыс тілдеріндегі кітаптарды шығаруы. Қазақ халқының екі ұлы перзенттерінің - Абайдың өлеңдерін тұңғыш 1909 жылы, Шоқанның өзі зерттеп, түсінік жазған «Тоқтамыс» жырын 1905 жылы кітап етіп бастырғанын атап көрсетеді [7].

1837 жылы Берлинде туған Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радловтың еңбектерінің ғылыми мәні зор екені айтылады. Берлин университетінің Шығыс тілі және философия факультетін бітірген, 1958 жылы 21 жасында философия ғылымының докторы атағын алған. 1884 жылдан бастап Россия Ғылым академиясының мүшесі, әдебиет және жазба, түркі тілдерінің аса көрнекті маманы. В.Радловтың Алтайда, Іле өзені бойында, Монғолияда, Түркстанда, Қырымда ғылыми экспедициялар ұйымдастырғаны, халықтың ауыз және жазба әдебиетінің үлгілерін жинастырып, мұқият зерттеп кітап етіп бастырғаны айтылады. Олардың ішіндегі аса құндылары «Образцы народной литературы тюркских племен» деген он бір томдық зерттеулері және «Түрік тілі грамматикасын», «Түрік әдебиет нұсқасының» төрт томдық еңбектері 1876-1896 жылдар арасында жазып баспадан шығарғандығы баяндалады. Бұл еңбектерде зерттеу тақырыбының көпшілігі қазақ – ноғай әдебиетіне арналғандығы айтылады. В.Радлов 1872-1883 жылдары Қазанда тұрып, сол жердегі қазақтарға, татарлар мен башқұрттарға европаша білім алуға көмектескендігін атап көрсетеді.

Әбусағит Жиреншин 1855 жылы Орынбор қаласында туған Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевтың ғылыми – зерттеу жұмыстарының нәтижесі, жарық көрген ғылыми еңбектерінің мәні зор екені айтылады. 1876 жылы Орынбор кадет корпусын бітірген. Диваев өзбек, парсы, қазақ тілдерін меңгерген. Кадет корпусында оқып жүріп қазақ халқының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпына қатысты құнды материалдар, ауыз әдебиеті жинаумен шұғылданғандығы. Әбусағит Жиреншин Әбубәкірдің ғылыммен шұғылданған елу жылдық өміріндегі еңбегін қағаз бетімен өлшеп көрсетеді, қазақ мұрасынан орыс тіліне аударып бастырғандары 1600 бет – 96 баспа табақ, қазақша бастырған материалдары 1800 бет – 100 баспа табақ, жалпы жариялаған кітаптарының саны – 115. Осылардан тыс Әбубәкірдің еңбектері «Ученые записки Казанского университета», «Записки русского географического общества», «Записки Восточного отделения археологического общества», «Известия общества археологии, истории и этнографии Казанского университета», «Туркестанская ведомость» журнал – газеттерінде жиі – жиі жарияланып тұрғандығын айтады. Онда халық өмірінің барша саласын: бесік жырын, беташарын, құдалақ салтын, мақал – мәтелін, жоктауын, жұмбақтарын, күлкі – сықақтарын, лирикалық дастандарын түгелдей қамтитындығы. Сондай – ақ қазақтардың мал бағудағы тәжірибесін, жыл қайыруын, жұлдыздарға қарап ауа райын болжаудың талдап жазғандығы баяндалады.

Әбубәкір Диваевтың Ташкенттегі қазақ ағарту институтында және Орта Азия Университетінің Шығыс факультетінде сабақ бергендігі, Түркстан Орталық Комитеті жанындағы қазақ–

қырғыз ғылым комиссиясына және Ташкенттегі бірнеше ғылыми қоғамдарға мүше болғандығы айтылады.

1923 жылы Әбубәкір Диваевтың ғылыми қызметіне 40 жыл толуына орай Ташкенттегі Қазақ ағарту институтынан Әбубәкір атында кафедра ашуға, Орталық Азия музейінде Әбубәкір атындағы бөлім ашуды және еңбектерін бастыру мен ұйымдастыруды, оған Совнаркомның төрағасы Тұрар Рысқұлов, іс басқарушысы Филипов қол қойғандығы баяндалады.

Зерттеуші Әбусәғит Жиреншин «Қазақ кітаптары тарихынан» атты еңбегінде Қазан университеті кітапханасының қорында Шығыс халықтары мәдениетінің асыл қазынасының өте сирек кездесетін нұсқалары сақтаулы тұрғанын да айтады. Мысалы, И.Н. Березин жинастырған Қадырғали Қосынұлы Жалаиридін «Жамиғ ат тауарихы» мен білім ордасына 1889 жылы Жәңгірхан сыйға тартқан сегіз қолжазба. Сондай-ақ, Шығыс зерттеушісі Александр Казембек 400 сомға алған Насреддин Тусидың «Евклид геометриясының бастамасы» мен шығыс ғалымы әл-Фарабидің «Халасаты алхаик» деген зерттеулерінің түпнұсқалары және Жаяу Мұса, Жүсіпбек Шаихул Исламұлы сияқты көптеген қазақ авторларының әдеби, ғылыми шығармалары да мұқият сақтаулы тұрғанын баяндайды [4, 62 б.].

Әбусәғит Жиреншин осы еңбегінде XIX ғасырдың өшпес жұлдыздары. Қазақ тарихында жаңа бағытты бастаған, болашаққа жол салған демократ, ағартушы қайраткер. Ескімен күресіп, жаңа заманның, жаңа ағымның бастаушысы болған. Ағарту майданында, ғылым саласында, әдебиетті дамытуда қисапсыз еңбек сіңіріп, халқымыздың болашағын дұрыс бағдарлаған Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай Алтынсаринның, Абай Құнанбаевтың қолжазбалары мен алғашқы еңбектерінің баспада шығу тарихын баяндайды.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми, әдеби, тарихи, этнографиялық еңбектерінің бір томдығы 1904 жылы Петербургте басылып шыққандығын айтады. Шоканның қолжазбаларын зерттеп, қарап, баспаға дайындауға орасан зор еңбек сіңіріп, жас таланттың 500 беттен астам жазбаларын жариялаған ғалымның досы Г.Н. Потанин мен белгілі профессор Н.И. Веселовский еңбектерін атаған.

Шоқан қазақ, қырғыз, ноғайлы әдебиеті жазба мұраларын, тарихи шежірелерді жинап, бір жүйеге келтіріп, олар жайында ғылыми талдаулар жасады. Қазақтың орта ғасырдағы тарихшысы Қадырғали Жалаирдың «Джамиғ ат тауарих» атты еңбегінің негізгі тарауларын тұңғыш рет орысшаға аударып, түсініктемелер жазғаны. Сондай – ақ XVIII ғасырдың белгілі тарихшысы Әбілғазы Баһадурдың «Түрік шежіресімен» де, Мұхаммед Захреддин Бабур сұлтанның «Бабур наместімен» де жұртшылықты тұңғыш рет таныстырған да Шоқан екендігі айтылады.

Қайраткер Ә.М. Жиреншиннің «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырының қолжазба түрінің қазақ тілінде 16 нұсқасы мәлім екендігі. Солардың ішінде ең толығы Шоқан Уәлихановтың 1856 жылы Аягөзде Орта жүздің атақты ақыны Жанақпен кездесіп, онан «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жазып алған поэмасын И.Н. Березин 1876 жылы «Түрік хрестоматиясының» III бөлімінде жарияланғандығы айтылады [8, 2-3 б.].

Әбусәғит Жиреншин Ыбырай Алтынсаринды қазақ халқының ағартушылық тарихында және ұлттық мектебінің қалыптасуында терең із қалдырған тұлға деп біледі. Ыбырай қазақ мектептері үшін арнайы екі оқулық жазып, 1979 жылы Орынбордағы И.И. Ефимовский–Мировицкий баспаханасынан шыққан «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку» және «Киргизская хрестоматия» атты оқулықтарың бастырып шығарғаның атап көрсетеді.

Ыбырай Алтынсаринның 1899 жылы қазақ тілінде Қазандағы Чиркова баспаханасынан «Мактубат» атты хрестоматиясы жарық көргендігі. Ыбырайдың «Мактубат» еңбегі баспадан өзі қайтыс болған соң он жылдан кейін достарының көмегімен жарық көрген оқулық. Ыбырайдың бұл еңбегі әдеби, тарихи, ғылыми – хрестоматиялық кітап және XIX ғасырдағы қазақ әлеуметтік ойындағы ірі еңбектің бірі екендігі айтылады.

Хрестоматиядағы келтірілген материалдар Ыбырай Алтынсаринның батыс, шығыс, орыс, қазақ тарихына, әдебиетіне жетік екендігін көрсетеді. Мұнда: еңбек, кәсіпшілік, өнер-білім, тіршілік, тапқырлық, шешендік, жомарттық, сараңдық, мораль, этика, білім жайында үлкенді-кішілі қызықты мысалдар мен әңгімелер айтылғандығы баяндалады. Бұл хрестоматияны ғылыми

мәні зор екені айтылады және еңбектің екі кітап етіп шығаруға жоспарлағаны баяндалады, Ыбырай Алтынсарин бірінші кітаптағы мақалаларды мынадай төрт тарауға бөледі: 1. Балалар өмірінен алынған әңгімелер; 2. Әртүрлі жастағы адамдар өмірінен алынған әңгімелер; 3. Қазақ ақындарының ең жақсы өлең-жырларынан үзінділер; 4. Қазақтың мақал-мәтелдері.

Екінші кітапта Ы. Алтынсарин қазақтың төл әңгімелерінен басқа тарихи, географиялық, өндіріс техникасы жөнінен және кеңсе ісін жүргізу үлгілері жөнінен мақалалар қоспақ болғандығы. Алайда, автордың бұл еңбегі аяқталмай қалғаны, оның үстіне қолжазбасы да сақталмағаны айтылады.

Қазақ арасында Ыбырай Алтынсарин орыс ақындарының тәрбиелік, дидактикалық мәні бар бірсыпыра өлеңдерін, әңгімелерін аударғандығын атаған. Мысалы, Л.Н. Толстойдың «Силинчи ханымын», «Данышпан қазысын», «Жамандыққа жақсылығын», «Үш ұрысын», И.И. Паульсонның «Бір уыс мақтасын», «Алтын жаңғағын», «Аурудан аяңған күштірегін», «Такаппарлығын», И.А. Крыловтың «Қарға мен түлкісін», К.Д. Ушинскийдің «Құзғын мен сауысқанын», «Түлкі мен ешкісін» аударғаны, оларды 1879 жылы өзі құрастырған оқулыққа енгізгендігін атап өткен.

Обусағит Жиреншин орыс әдебиет классиктерінің шығармаларын ана тілінде аударған, орыс поэзиясының қайнар бұлағы А.С. Пушкиннің, М.Ю. Лермонтовтың, Крыловтың, солар арқылы Гетенің, Байронның, Гейнениң тамаша өлеңдерін аударған Абайдың еңбектерін айрықша атайды. 1880 жылдың соңы мен 1890 жылдың басында Абай Лермонтовтан 24 өлең аударғанын, ол арқылы Байрон мен Гетенің шығармаларымен танысқандығы. М.Лермонтовтың «Қанжар», «Теректің сыйы», «Желкен», «Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз» деген өлеңдерін шарықтаған шабытпен аударғаны. Крыловтың «Бұлбұл мен есек», «Жарлы мен бай», «Ала қойлар» сияқты мысалдарын қазақ халқына тұңғыш рет таныстырған да осы Абай екендігі баяндалады [9].

Абайдың көзі тірісінде өлеңдер жинағы кітап болып басылмағаны. Тек ең алғаш Абай өлеңдері орыс тілінде шығатын ресми газет «Ақмола ведомостіне» қосымша қазақ тілінде шығатын «Дала уәлаяты» газетінде Көкбай Жанатайұлының атымен басылып шыққандығы. Абайдың 1888 жылғы жазған «Жаз» атты өлеңі «Дала уәлаяты» газетінің 1889 жылғы жетінші және тоғызыншы номерлерінде жарияланғандығы жайында айтады.

Абайдың аты бірінші рет ресми ғылыми әдебиетте 1903 жылғы орыстың ғалымы Семенов-Тяньшанскийдің редакциясымен шыққан «Біздің Отанымыздың толық географиялық баяны» деген орыс тіліндегі кітаптың 204-інші бетінде, «Абай жаңа ағымның ақыны, А.С. Пушкиннің «Евгений Онегинін» аударып, қыр сахарасына таныстырды» деп жазғандығын көрсетеді.

Абай қайтыс болғаннан бір жылдан соң Абай туралы 1905 жылы 25 ноябрьде «Семипалатинский листок» деген газетте некролог жазылғандығы. Бұдан кейін Абайдың қысқаша өмірбаяны 1907 жылы шыққан Семейдің Географиялық қоғамының үшінші кітабында некролог ретінде ақынның портретімен қоса басылып шыққаны. Абайдың аты 1906 жылы Петербургте ағылшын тілінен орыс тіліне аударылып шыққан «Сібір және айдау» деген кітапта Абайды ғалым, оқымысты ретінде атап өткені айтылады [9, 13 б.].

Абай мұраларын жариялауда ауыз толтырып, ерекше тоқтайтын оқиға 1909 жылғы Петербургте «Бораганскийдің» баспаханасында тұңғыш рет ана тілінде басылып шыққан Абайдың өлеңдер жинағы деп, - жазады Жиреншин.

Абай қайтыс болғаннан кейін інісі Ысқақтың баласы көп жылдар Абай тәрбиесінде болған Кәкітай әр жерде, әркім қолында қасиетті дұғадай ғып сақтап жүрген өлеңдерін, қара сөздерін тұңғыш рет жиыстырып, почеркісі әдемі ауыл молдасы Мүрсеит Біке баласын ақыға жалдап, қолжазба дәптер ғып көшіртеді, Абай өлеңдерін реттеп, белгілі бір жүйеге келтіргені. 1907 жылы әуелі Семей, одан соң Омбыға келіп, ол жерлерден баспахана таба алмағаны, поезбен Қазан қаласына барғаны айтылады [10].

Ондағы баспаханалар тез баспайтын болғандықтан Петербургтағы «Бораганский» баспаханасының Қазандағы өкілімен екі жақты келсім шартқа отырып, қолжазбаны теруге жібереді. Петербургтағы баспаханада қазақ тілін жақсы білетін адам болмағандықтан корректорлық

жұмысты Кәкітайдың өзі алып жүргізгендігі жазылған [11]. Сөйтіп екі жылда Петербургтен Шыңғыстауға почта арқылы оқуға жіберіліп тұрған қолжазба кітап болып Абай өлендері 1909 жылы жарыққа шыққандығы айтылады. Тек осының өзі ғана Кәкітайдың есімін мәңгі ұмытпауымызға айқын дәлел бола алатындығын айтады. Өзі жазған Абайдың қысқаша өмірбаянында Кәкітайдың Абайдың шығармашылық жолына дұрыс баға беруге тырысқандығы, Абайдың өлендерінің тақырыбын, жазылған жылдарын мүмкіндігінше, өз әлінше көрсеткенін, жазғанын айтады.

Екінші рет Абайдың таңдамалы өлендер жинағы 1917 жылы Орынборда Нұржановтың бастыруымен жарыққа шыққанын. Осыдан кейін 1918 жылы Семей қаласында февраль айынан бастап, айына екі рет «Абай» атты әдеби журнал шығып тұрғаны. Үшінші рет Абай шығармалары жинакталып, 1922 жылы Ташкент қаласында Кәкітайдың атымен кітап болып басылғаны. Абайдың өлендері, тапқақ сөздері, сол уақыттардағы шыққан «Таң», «Сана», «Шолпан» сияқты қазақ тіліндегі журналдарда, «Ыңқылаб» сияқты өзбек журналында үнемі жарияланып отырғандығын баяндайды [12].

Обусағит Жиреншин Қазақ кітаптарының алғашқы орталығы Қазан қаласында полиграфияның жақсы базасы болғанын, XIX ғасырда шыққан шығыс халықтары кітаптарының 70 проценті басылғанын жазған. Полиграфия, графика, шрифтер, литография, линотиптерге анықтама бере отырып, олардың шығу тарихы, қолдану аясын кеңінен талқылып жазған [13].

Қазан баспаханасы алдымен 1800 жылы Петербургтегі «Азия» баспаханасының бөлімшесі ретінде ұйымдастырылып, 1808 жылы Қазан университеті жанынан баспахана ашылуы, 1816 жылы университет жанынан ғылыми еңбектерді басатын дербес комитет құрылғандығы,

«Қазан университетінің ғылыми жазбаларын» шығара бастауы, «Азия» баспаханасы мен университет баспаханасын біріктіру туралы мәселесі 1809 жылдан бастап 1819 жыл аралығындағы екі баспахана арасындағы қызу талқылау нәтижесінде 1829 жылы «Азия» баспаханасы университет баспаханасымен біріктірілгендігі, осы кезден бастап типографияның жұмыс жағдайы жақсара бастағаны және тарихи қалыптасу кезеңдеріне талдау жасалған.

Университеттің баспаханасы тарихта маңызы зор игілікті роль атқарғандығы. Оған себепкер болған университеттің ғылыми – педагогтардың еңбектері айтылады. Онда 60 профессор мен магистр қызмет жасағандығы. Олардың көбі Шығыс ғылымын зерттеуші ориенталистер мен тюркологтар, арабистер болғандығы. Олар қолжазбаны ғылыми советте талқылауы, құндыларын баспаға ұсынғандығы. Осы ретте алғашқы цензор, ірі ғалым И.Хальфиннің, профессорлар Ф.И.Эрдман мен К.Азембектің және И.Н.Березиннің есімдерін атап өтеді.

Қазан қаласында бұдан басқа да қазақша кітап басқан бірнеше жеке меншік баспаханалардың болғаны, 1866 жылы Қазанда 6 баспахана, 5 литография, 4 словолитня жұмыс істегені. Олар үкіметтік және жекеменшіктік болып екіге бөлінгендігі. Қазыналық баспаханалар: Губерниялық ресми баспахана, Университет баспаханасы, Әскери округтің баспаханасы. Жеке меншіктік баспаханалар: К.А.Тилли баспаханасы, Коковинаның немесе Шевицтің баспаханасы, Данилованың баспаханасы, Шамсиддин Хұсаиновтың баспаханасы, Ағайынды Кәрімовтар баспаханасы және олардың кітап басудағы жұмыстары айтылады. Олардың ішінде Шыңғысхан мен Ақсақ Темір өмірі, Әбілғазы Бахадурдың «Түрік шежіресі», «Көрұғлы», «Хисса Қамбар», «Қожанасыр ертегілері», Қожа Ахмед Иасауидің 134 өсиетін қамтыған «Диван и Хикмет» кітабы, Абай Құнанбаевтың Қарамола съезіндегі қазақ халқы үшін қабылданған Заңы (1886 ж. Басылып шыққан). Бір ғана Қазан Университеті баспаханасында 1800-1890 жыл аралығында қазақ, татар, араб, шағатай тілдерінде 242 кітап жазылғаны айтылады [14].

Жеке меншік баспахана иелері ішінен қазақ кітабын көп бастырушы Шамсиддин Хұсаинов алғашқы кезде өзінің қаражатымен Қазан Университетінің баспаханасынан қазақ кітаптарын бастырып дайындағаны айтылады [15]. Олардың ішінде «Хисса Қозы - Көрпеш» (1890 ж.), «Хисса Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны» (1900 ж.), «Хисса Шортанбайдың бала зары» (1901 ж.), «Халахуал – Машһүр Юсуф Көпеев һәм оның бағызы бір шығырлары» (1901 ж.), «Хисса Айман – Шолпан» (1913 ж.), «Ер Тарғын» поэмасы (1879 ж.).

Шамсиддин Хұсаиновтың Университет баспаханасымен және Орынбор, Уфа, Кәрімовтармен серіктесіп баспахана ашқаны, көп жылдар бойы 100-ден аса қазақ кітаптарың шығарғаны айтылады.

Ағайынды Кәрімовтар XX ғасырдың бас кезінде Орынбор қаласынан Хұсаиновпен бірігіп өздерінің бумен жүретін «Хизмәт» атты баспа бірлестігін ұйымдастырып, тек қазақ тіліндегі кітаптарды шығарғандығы айтылады. Олардың ішінде Мұхамеджан Сералиннің «Гүлкәшима» (1903 ж.), Нұржан Наушабаевтың «Манзумат қазақия» (1903 ж.), Спандияр Көбеевтің «Қалың мал» (1913 ж.) романдары, Шәңгерей Бөкеевтің «Көкселдір» және «Шаир» атты жинағы, Әбубәкір Кердерінің «Әдебиет қазақия» (1902 ж.), Сабыржан Садықұлының «Терме» (1903 ж.) өлеңдері мен Мұрат Мөңкеұлының «Ғұмар қазыға айтқандары» (1908 ж.).

Қазақ кітаптарын бастыруда үлкен еңбек еткен ағайынды Шәріпжан мен Мұхамеджан Мыңқожаұлы Кәрімовтер бірыңғай қазақ тілінде 115 атаулы кітап басып шығарғаны. Олардың көбі XX ғасырдың басында жарияланғандығы. Кәрімовтар қазақ авторларымен үнемі байланыста болғандығы дәлел болатын бір-сыпыра мәліметтерге тоқталады. Бүгінгі күнде Қазан Университетінің архивінде, Қазан Ғылыми кітапхана фондында және Татарстан Тарихи архивінде, Баспасөз комитеті мен жандарм архивынан табылған бағалы құжаттар мен архивтерде сақталған хаттар мен карт полиграфист Әбдірахман Фатхуллиннің берген мағлұматтары баяндалады.

Қазан губернаторының 1901 жылы 4 июньде Кәрімовқа литография ашуға берген ресми рұқсаты, Орынбор мен Семейде кітап сататын дүкендері болғандығы айтылады. Кәрімовтар қазақ авторларымен үнемі байланыста болғанын жоғарыда айттық. Осыған дәлел болатын қазақ авторларымен қазақ кітаптарын бастыруда үлкен еңбек жасалғаны айтылады. Олардың кейбіреулеріне тоқталып өтеді Мұхамеджан Сералиннің «Гүлкәшима» (1903 ж.) поэма, Қазақ өмірінен алған реалистік шығарма – қазақ қызы Гүлкәшима мен жігіт Баймағамбеттің бір-біріне ғашықтық хикаясы, «Шаир» – қазақ ақындары жырларының жинағы. Бастырушы Хұсаинов пен ағайынды Кәрімовтер. Мұнда Шәңгерей Бөкеевтің көптеген таңдамалы өлеңдері, Алаша Байтоқ жыраудың Жәңгірханға айтқаны, Асан Қайғы мен Жәнібек хан арасындағы Айсылдың ұлы Әмиет туралы айтысы, тағы басқа да материалдар басылған. 1917 жылы Орынборда шыққан, «Жиренше» (1909 ж.) Қазақтың Әз Жәнібек ханның биі, ақылшысы Жиренше шешеннің ханға айтқан өсиеттері мен үлгі сөздері, Спандияр Көбеевтің «Үлгілі бала» (1912 ж.) оқулық, Мейрам Ысқақұлының «Қазақ мақалдары» (1914 ж.), Мұхамбет Ораз Нұрбаевтың «Қазақша әліппе» (1910 ж.) балаларға арналған оқулығы, Сәдуақас Сейфуллиннің «Өткен күндер» (1915 ж.) Бұл Сәкен Сейфуллиннің 21 жасында жарық көрген тұңғыш кітабы. Бұл өлеңдер жинағында Сәкен жас кезіндегі өмір суреттерін, табиғат аясын, махаббат құшағын, көшпелі ел көріністерін, туған жер, өскен елін суреттейді. Жинақта лирикалық сарын басым. Онда «Туған ел», «Жайлауға», «Жайлауда қымыз ішу», «Жазғы түнде», «Түс», «Кім басшы аға халыққа», «Ақын», «Інішегім», «Нұра», «Жетімге», «Кетпейтін естен ғашық жар», «Қоштасқан жер», «Сағыну», «Қазақ саяғы», «Надан бай», «Оқыған қазақ» өлеңдері басылған. Сәкеннің бұл өлеңдері оның толық жинағына енбей қалғандығы айтылады.

Қазақстан территориясында қазақ кітаптарының шығуы 1912 жылы тұңғыш рет Семейде ұйымдастырылған «Ярдам серіктігі» атты баспахана тарихы баяндалған. Баспахананы ағайынды Садық, Сұлтан, Хасан Нығыметуллиндер ұйымдастырғаны. 1915 жылы «Ярдам» баспаханасың барлық жабдығымен Омбыдағы бір көпес сатып әкеткелі тұрған жерінен Семейдегі Саржал ауылының қазағы Үкібаев Қаражан деген көпес 11 000 сомға сатып алғандығы. 1917 жылдары ана тілімізде шыққан «Халық сөзі» газеті, «Сары Арқа» газеті, 1918 жылы «Абай» журналы, 1920 жылдан бастап Ш.Тоқжігітовтің ұйымдастыруымен «Қазақ тілі» газеті мен 1924 жыл «Таң» журналының шығуы. «Ярдам» баспаханасынаң 1912–1915 жылдар арасында оншақты қазақ кітабын басып шығарғаны айтылады.

Әбусағит Жиреншин XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында Қазан, Уфа, Ташкент, Астрахань, Орынбор, Троицк, Алматы, Семей, Орал, Петербург қалаларында шыққан қазақ кітап мәдениетінің дамуына ерекше еңбек сіңірген қазақ авторларының еңбектерің атап өтеді. Олар:

Кашафуддин Шаһмарданұлы 1859 жылдан 1899 жылға дейін қолтумасы, аудармасы бар 22 кітап жазған, Ақылбек Сабалқлы 1909 жылдан 1915 жылға дейін қолтумасы мен аудармаларын қосқанда 15 кітап, Жүсіпбек Шейхул Исламұлы 1879 жылдан 1915 жылға дейін 15 кітап, Мақыш Қалтаев 1904 жылдан 1913 жылға дейін 7 кітап жазған, Шәдітөре Жәңгіров 9 кітап, Спандияр Көбеев 1910 жылдан 1915 жылға дейін 3 кітап (бір аударма), Ыбырай Алтынсарин 1879 жылдан 1889 жылға дейін 4 кітап, Тайыр Жомартбаев 1912 – 1913 жылдары 2 кітап, Машһүр Жүсіп Көпеев 1907 жылдан 1910 жылға дейін 3 кітап, Мұхамеджан Сералин 1903 жылдан 1910 жылға дейін екі кітап жазғандығы айтылады.

Сол кезде орыс, шығыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударған, орыс, парсы, араб тілдерін жетік білген Молданияз Бекимов, Спандияр Көбеев, Ақылбек Сабалұлы, Жүсіпбек Шейхул Исламұлы, Кашафуддин Шаһмарданұлы сияқты аудармашылардың. Және XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде қазақ кітаптарын бастыруға елеулі еңбек сіңірген баспашылардың баспахананы ұйымдастыру, қажетті кадрларды дайындау, баспа машиналарын табу, оларды әріптермен қамтамасыз ету, қолжазбаны цензурадан өткізу, кітапты халыққа тарату сияқты игілікті істеріді жүргізуде Қазанда және Орынборда көптеген қазақ кітаптарын шығарған ағайынды Мұхамеджан мен Шәріпжан Кәрімовтардың, Шамсутдин Хұсайнұлын, Кәкітай Құнанбаевтың, Троицкиде шыққан «Айқап» журналын негіздеуші Мұхамеджан Сералиннің, тюрколог Ильяс Борағанскийдің қазақ жырларын, ертегілерін, әңгімелерін көп бастырған ғалым профессор Абубәкір Диваевтың, Шығыс халықтарының ауыз әдебиеті мен тұрмысын зерттеген академик В.В. Радловтың, профессорлар И.Н. Березин, Н.И. Веселовский және Г.Н. Потаниннің еңбектері баяндалады.

Қорытынды.

Жоғарыда Қазан қаласы шығыс әдебиеті, оның ішінде қазақ әдебиетін басуда орталық болғанын айттық. Қазан қаласы қазақ кітаптарын бастыруда елеулі орын алған тұңғыш баспа болса, сонымен қатар қазақ кітаптары XIX ғасырда Петербург, Уфа, Ташкент, Оренбург, Семей, Омбы, Орал, Верный, Астрахань қалаларында да шыға бастағандығы. Оған Россияның жалпы мәдени дамуы, экономикасының өрлеуі зор әсер еткенін көреміз. Жалпы XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде осы қалалардан орта есеппен бір мыңнан астам атаулы қазақ кітаптары басылып шыққаны, олардың тиражы орта есеппен алғанда бес миллион данаға жететіндігі. Тек бір ғана осы фактінің өзі қазақ елінің жаппай «қараңғы», «тағылықпен өмір сүрген» ел деген үстіртін қорытындыларды теріске шығарады.

Сөзімізді түйіндей келе, Әбусағит Жиреншиннің бұл кітабы өткен тарихтан нақты мағлұмат беретін, аңыз емес ақиқатқа құрылған, таптырмайтын ғылыми жазба, 1958-1963 жылдары республикалық кітап сауда басқарма басшысы болған кездегі тың ізденістің жемісі. Бізге Әбусағиттің еңбегі сонысымен де қымбат. Жалпы, қазақ кітаптарының тарихы өз алдына жеке зерттеуді қажет ететін тақырып екендігі анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смоленский Н.И. *Теория и методология истории.* – Москва: Издательский центр «Академия», 2008. – С.141.
2. Жиренчин А. *Избранные труды.* Алматы: Алаш, 2003. 624 с.
3. «Ә.М.Жиреншиннің ғылыми және шығармашылық мұрасы» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Семей 2013 ж., 26 сәуір – 326 б.
4. Жиреншин Ә. *Қазақ кітаптары тарихынан.* - Алматы: Қазақстан, 1971. 178 б.
5. Жиренчин А.М. *Из истории казахской книги.* – Алма-Ата: Казахстан, 1987. 144 с.
6. Жиренчин А. *Сотворение великого чуда // Журнал-Простор-№4-113-115 бет-1964 ж.*
7. Жиреншин Ә. *Аса қымбатты рухани байлығымыз // Газет-Социалистік қазақстан-3-бет-01.03.1964 ж.*

8. Центральный Государственный Музей КССР. Фонд.1308. Оп.2. Д.6. 2-3 б.
9. Жиренин Ә. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары – Алматы, 1959. 266 бет.
10. Абайдың ақын ұрпағы: Ә.К.Ысқақов туралы. /Ә. Жиренин // Ленинишiл жас. – 1965. 26 дек. 3 б.
11. Жиренин Ә. Абай (Ибраһим) Құнанбаев (1845 – 1904) //Қазақ кітаптары тарихынан. Алматы, 1971 ж., 127 – 130 бет.
12. Центральный Государственный Музей КССР. Фонд.1308. Оп.2. Д.28а. 27-28 б.
13. Аса қымбатты рухани байлығымыз. /Ә. Жиренин // Социалистік қазақстан. 1964 ж. I наурыз 3 б.
14. Матаев Х. Абайтану ғылымының білгірі // Абай журнал №3, 2003 ж. 37 – 41 бет.
15. «Абай әлемі» кітаптар топтамасы Әбіш Жиренин Шығармалары – Нұр – Сұлтан: Фолиант, 2020 – 496 б.

References:

1. Smolenskij N.I. Teoriya i metodologiya istorii. – Moskva: Izdatelskij centr «Akademiya», 2008. – S.141.
2. Zhirenchin A. Opera selecta. Almaty: Alash, 2003. 624 p.
3. “Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference ‘Scientific and Creative Legacy of A.M. Zhirenschin’. Semey, April 26, 2013 – 326 p.
4. Zhirenschin A. Ex libris historiae Kazakh. - Almaty : Kazakhstan, 1971. 178 p.
5. Zhirenchin A.M. Ex historia Kazakh libri. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 144 p.
6. Zhirenchin A. Magni Miraculi creatio // Journal-Prostor-№4-113-115 pages-1964
7. Zhirenschin A. Pretiosissimae opes spirituales // Newspaper-Socialist Kazakhstan-page 3-01.03.1964
8. Museum Civitatis Centralis USSR. Fund.1308. Op.2. D.6. 2-3 p.
9. Zhirenschin A. Abai et Magnae Democratae Russicae Revolutionis - Almaty, 1959. 266 p.
10. Abai generatio poetica: de A.K. /A. Zhirenschin // Leninist Iuvenis. 1965. 26 Dec. III p.
11. Zhirenschin A. Abai (Ibrahim) Kunanbayev (1845 – 1904) //Ex historia Kazakh librorum. Almaty, 1971, pp.
12. Museum Civitatis Centralis USSR. Fund.1308. Op.2. D.28a. pp. 27-28.
13. “Our Most Precious Spiritual Treasure.” / Ä. Zhirenschin // Socialist Kazakhstan. March 1, 1964, p. 3.
14. Mataev Kb. Peritus in Abai studiis // Abai emporium N. 3, 2003, pp. 37 – 41.
15. "Abai mundi" libri series Operum ab Abish Zhirenschin - Nur-Sultano: Folio, 2020 - 496 p.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ / УДК / UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.025>

Т. Маратұлы *, А.Ш. Махаева

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының докторанты,
Ғылым Ордасы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: temmaratuli@gmail.com

² Әлем тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: ait965@mail.ru

АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ШИҢАБУДДИН МАРЖАНИ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда ортағасырлық түрік-мұсылман мемлекеттерінің тарихына қатысты көптеген жаңа жазба дереккөздер мен археологиялық жәдігерлердің табылуы түрік халқының тарихына жаңа көзқараспен қарауға және аз зерттелген немесе зерттелмеген мәселелерді жан-жақты шешуге мүмкіндік береді. Бұл ретте татар тарихшысы, ойшылы мен шығыстанушысы Ш.Маржанидің Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтері өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді. 1885 жылы «Мустафад әл-ахбар фи ахвали уа Казан Болгар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») атты еңбегін жазып, ол бірден сол замандағы зерттеушілер тарапынан тарихи еңбектердің құндысы, әрі жауһары деген атқа ие болады.

Орта Азияның XIX ғасырға дейін тарихына баяндалған бұл еңбекте Ш.Маржани түркі халықтарының тарихына ғана емес, олардың мәдениеті, аңыздары мен көне бабалардан жеткен жыр-әңгімелерін, дүниетанымын сипаттауды қолға алды. Еңбектегі Алтын Орда мемлекетінің тарихы алғаш рет ортағасырлық тарихи дереккөздер негізінде ғана емес, сонымен қатар нумизматикалық, фольклорлық тұрғыда баяндалды.

Зерттеу жұмысының мақсаты болып Ш.Маржанидің еңбегінде Алтын Ордаға қатысты мәліметтері саралап, олардың өзектілігі мен ерекшеліктерін көрсету. Соған сай мақалада Ш.Маржанидің Алтын Орда тарихын сипаттаудағы қолданған материалдары, еңбектің басқа бір зерттеуден ерекшеліктері және тарихи дереккөздердің жетіспеуі немесе басқа бір себептермен қате мәліметтердің жазылу себептері талқыланады. Ш.Маржанидің нумизматика ғылымын алғаш болып дереккөздермен байланыстыру әдісі айтылады.

Кілт сөздер: Ш.Маржани, Алтын Орда, хандар, тарихи дереккөздер, нумизматикалық жәдігерлер

Маратұлы Т. *, Махаева А.Ш.

¹ Докторант института истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова,
Ғылым Ордасы, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: temmaratuli@gmail.com

² Профессор кафедры Всемирной истории, доктор исторических наук,
Казахский национальный университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.
E-mail: ait965@mail.ru

ПРОБЛЕМА ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ И ШИХАБУДДИН МАРЖАНИ

Аннотация

Открытие множества новых письменных источников и археологических артефактов, связанных с историей средневековых тюрко-мусульманских государств, позволяет взглянуть на

историю турецкого народа с новой стороны и комплексно решить малоизученные или неизученные проблемы. В то же время не теряют своей актуальности сведения об истории Золотой Орды татарского историка, мыслителя и востоковеда Ш. Марджани. В 1885 году он написал труд «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Болгар» («Сборник данных по истории Казани и Болгара»), который сразу же был признан исследователями того времени наиболее ценным и шедевральной историческим трудом.

В этом произведении, описывающем историю Средней Азии до XIX века, Ш. Марджани начал описывать не только историю тюркских народов, но и их культуру, легенды, стихи и сказания, передаваемые от древних предков. История государства Золотой Орды впервые была рассказана не только на основе средневековых исторических источников, но и с нумизматической и фольклорной точки зрения.

Цель исследования – дифференцировать сведения, связанные с Золотой Ордой в творчестве Ш.Марджани, показать их актуальность и особенности. Соответственно, в статье рассматриваются материалы, использованные Ш. Марджани при описании истории Золотой Орды, отличия работы от других исследований, а также причины написания неверных сведений из-за отсутствия исторических источников или других причин. Впервые упоминается метод Ш. Марджани связи науки нумизматики с источниками.

Ключевые слова: Ш.Марджани, Золотая Орда, ханы, исторические источники, нумизматические данные

Maratuly T. ^{*1}, Makhayeva A.Sh. ²

¹ Doctoral Student, Institute of History and ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: temmaratuli@gmail.com

² Professor of the Department of World History, Doctor of Historical Sciences,
Abai Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ait965@mail.ru

THE PROBLEM OF THE HISTORY OF THE GOLDEN HORDE AND SHIHABUDDIN MARDJANI

Abstract

The discovery of many new written sources and archaeological artifacts related to the history of medieval Turkic-Muslim states allows us to look at the history of the Turkish people from a new angle and comprehensively solve little-studied or unstudied problems. At the same time, information about the history of the Golden Horde by the Tatar historian, thinker and orientalist Sh. Mardjani does not lose its relevance. In 1885, he wrote the work “Mustafad al-akhbar fi ahvali Kazan va Bolgar” (“Collection of data on the history of Kazan and Bolgar”), which was immediately recognized by researchers of that time as the most valuable and masterpiece historical work. In this work, describing the history of Central Asia until the XIXth century, Sh. Mardjani began to describe not only the history of the Turkic peoples, but also their culture, legends, poems and tales passed down from their ancient ancestors. The history of the Golden Horde state was first told not only on the basis of medieval historical sources, but also from a numismatic and folklore point of view.

The purpose of the study is to differentiate the information related to the Golden Horde in the works of Sh. Mardjani, to show their relevance and features. Accordingly, the article examines the materials used by Sh. Mardjani in describing the history of the Golden Horde, the differences of the work from other studies, as well as the reasons for writing incorrect information due to the lack of historical sources or other reasons. For the first time, Sh. Mardjani's method of connecting the science of numismatics with sources is mentioned.

Key words: Sh. Mardjani, Golden Horde, khans, historical sources, numismatic data

Кіріспе. Кез-келген кезеңде, кез-келген халықтың қоғамдық өмірінде тарихи ойлардың жаңғырылып, бұрыннан бері қалыптасып келген ескі дәстүрлерден бас тартып, жаңа көзқарас пен ой-пікірлердің пайда болуы мен жаңғыруы мызғымас бір заңдылықтардың бірі. Халықтар әлем тарихында өзінің орны мен адамзаттың өркениеттік дамуына өздерінің қосқан үлесін анықтауға үлкен күш салуда. Осындай жағдайда шыққан түбі бір түркі халықтары да өзінің түп тарихын білуге, оны қайда қарастырып, жат көзқарастар мен тұжырымдардан арылтуға үлкен үлес қосуда. Түркі халықтарының тарихын қайта қарастырып, олардың өткені мен болашағы, бабалардан мұра болып келген тарихтың келешек өскелең жас ұрпақтарға маңызы мен білімнің қараңғылықта дұрыс жол көрсететін шырақ ретінде сипаттаған түркі ортасынан шыққан адамдардың бірі татар ғалымы, ойшылы әрі ағартушысы Шихабуддин Маржани (бұдан әрі Ш.Маржани – авт.) болды. Ол XIX ғасырдың II жартысында Ресей империясының құрамында өмір сүрген түркі халықтарының тарихи және рухани сана-сезімінің жандануына, оның оянып, сол кездегі уақытқа сай түрленуіне, оның негізінде халықтың ұлттық жадысының күшеюі мен жаңашылдыққа ұмтылуына себепкер болған тұлғалардың бірі. Өртүрлі ғылымдар қызығып, түрлі бағыттарда еңбектер жаза білген Ш.Маржани татар тарихының негізін салушы ойшыл ретінде де белгілі. Өз заманында тек Ресей империясындағы ғылыми ортада ғана емес, сонымен қатар Таяу Шығыста және Еуропалық әлемде үлкен беделге ие болған Ш.Маржани кейіннен, әсіресе кеңестік кезеңнің алғашқы бөлігінде кеңінен насихатталмады, идеологиялық тұрғыдан оның көзқарастары орталық өкіметтің дүниетанымына қарсы келді, соған орай ұзақ уақыт оның еңбектері мен тұжырымдары халық арасында таралмады, татар және араб тілінде жазылған еңбектері өзге тілдерге аударылмай, ұзақ уақытқа зерттеушілер мен тарихшылардың көзінен таса қалды. Алайда, соңғы уақыттарда Ш.Маржани тұлғасы мен көзқарастары туралы көптеген еңбектердің жарыққа шығуы оған қатысты сеңнің сөгілгенін көрсетіп отыр.

Ш.Маржани, осы ғылыми зерттеу жұмысының негізгі тақырыбы болып отырған Алтын Орда тарихына қатысты өзінің ең атақты еңбегі «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») жазып кеткен. Тарихшының жазып қалдырған еңбегіндегі Алтын Ордаға қатысты тарауларға бүгінгі таңда шетелдік, әсіресе орыс зерттеушілері тарапынан біршама талдау жүргізілгені белгілі. Мәселен, бұл тақырыпта көп еңбек сіңірген алдымен 2008 жылы Алтын Ордаға қатысты тарауларды татар тілінде [6], 2018 жылы орыс тілінде аударып жазды [7]. Еңбектің дерекнамалық базасына қатысты зерттеулер де жетерлік. Орыс тарихшылары И.М.Миргалеев [10], Р.Т.Юзмухаметов [11], М.А.Усманов [12] бұл тақырыпта өз зерттеулерін жазды.

Материалдар мен әдістер. Мақалада бүгінгі таңда отандық тарихнамада өзекті болып отырған Алтын Орда мен бұл мемлекетті зерттеудегі Ш.Маржанидің орнына қатысты мәселелер зерттеледі. Ш.Маржанидің еңбегінде Алтын Орда тарихына қатысты мәліметтер негізге алына отырып, талқыланады. Зерттеу жұмысы барысында тарихнамалық талдау әдісі, бұдан бөлек тарихи-жүйелілік, тарихи-салыстырмалық, сипаттау және тарихилық әдістері пайдаланылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында объективтілік ұстаным басшылыққа алына отырып, Ш.Маржанидің Алтын Орда тарихын жазудағы артықшылықтары мен кемшіліктері де қарастырылды. Бұл ұстаным аясында Ш.Маржанидің түркі халықтары мүддесі жолындағы қызметі және тарихын жазудағы қайталанбас орны жан-жақты сараланып бағаланды.

Зерттеу жұмысы барысында Ш.Маржанидің «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» еңбегінің татар, орыс және түрік тіліндегі аудармалары алынды. Алайда Алтын Ордаға қатысты мәліметтердің бұл кітаптарда болмауына байланысты И.М.Миргалеевтің татар және орыс тілдерінде жария еткен мақалалары қолданылды [7,8]. Сонымен қатар Ш.Маржанидің еңбегін талдау барысында салыстырмалы түрде және мәселені толық ашу үшін орыс жылнамалары, Алтын Орда кезінде соғылған теңгелерге XIX ғасырда талдау жүргізген И.Х.Френ [20] мен А.Н.Марковтың [21] зерттеулері негізге алынды. Сонымен қатар Ш.Маржанидің еңбегіне, оның орыс тіліне аудармасына қатысты И.М.Миргалеевтің баға берген мақаласы да қолданылды [23].

Талқылау. Ш.Маржани XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының аумағында өмір сүрген түркі халықтарының тарихи сана-сезімінің оянуына, ұлттық жадының қайта жандануына, түркі және мұсылман дүниетанымын біріктіре отырып, келешек ұрпақтың білім алуында жаңашылдықтың болуына себепкер болған тұлғалардың бірі болды. Педагогика, теология, мұсылман құқығы, тарих, археография, этнография ғылымдарымен қызыққан Ш.Маржани татар тарихының негізін салушы болды. Жалғыз Ресей империясында ғана емес, сонымен қатар күллі мұсылман әлемінде, тіптен Еуропа кеңістігінде де аты шыққан Ш.Маржани өзінің артынан керемет туындылар қалдырып, түркі халықтары тарихын зерттеудің жаңа тұстарын қалыптастырып кетті.

Өзінің ең атақты «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» («Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер») атты еңбегінде Ш.Маржани алдымен тарих пен білімнің адамдар өміріндегі құндылығын айтудан бастайды. Білімнің халықтардың тарихында алатын орны мен маңыздылығы туралы ғалымның келесі бір ойларынан түртуге болады: «Білімді меңгеру, игілікке ұмтылу және осы бағытта күш-жігер жұмсау парасаттылардың барлығының мақтауына ие екені даусыз. Білім адамның бақытқа бөлейтін кемел қасиеттерінің бірі екенін әркім мойындайды» [3, 41 б.; 4, С. 5; 5, 33 с.]. Халықтардың дамуы, материалдық және рухани жағынан ілгері жылжуының қайнар көзі ретінде білімді көрген Ш.Маржани өз заманындағы мұсылман әлеміндегі жәдидшілдік қозғалысына сүйе отырып, бұл ағымның келешекте түркі халықтарының дамуына зор үлес қоса алатындығына зор үміт артты. Татар ойшылы, сонымен қатар, тарихтың құндылығын да көзден таса қалдырмады. Еңбегінің келесі бір тармақтарында тарихтың адамдар, халықтар мен мемлекеттер өміріндегі маңыздылығын келесідей бір ойларымен жеткізуге тырысады: ««Тарих ғылымы барлық ұлттар мен тайпалардың өмірін қамтып, ғылым салаларын, ғылыми мәселелерді зерттейді. Қарапайым халықтар мен білімсіздер оны үйренуге құмар еді.. Ғылым оқығандар да [тарихты] үйренуге күш салды. Сырттай қарағанда, [тарих] сарайларға қатысты надандықтан шығарылған әңгіме мен жалған болып көрінуі мүмкін, бірақ ақиқатқа көз жүгіртсек, әрбір сөйлемде [өткендегі] даналықтық байлығы мен таңғажайып ойлардың жайнағанын көруге болады» [3, 42 б.; 4, С.5; 5, 34 с.]. Тарих ғылымын барлық «ғылым мен білімнің анасы» ретінде көрген Ш.Маржани бұл саланың түркі халықтарынан шыққан ойшылдардың арасында қайта жанданып, болашақтағы дамуда, рухани баюда және өскелең ұрпақтың жаңа заманда өзінің түп шыққан тегі мен ертеде бабалары мұра етіп қалдырған бай мәдениетін ұмытпауы керектігін көрсетіп отырғаны анық.

Ш.Маржанидің тұлғасы және ғұмырына үңіліп қарағанда, оның түркі халықтарының тарихын «Мустафад әл ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» атты еңбегін жазудан ертерек, Орта Азия білім алып жатқан кезінен зерттеп жүргенін аңғаруға болады. Бұхара мен Самарқандағы оқу кезінде уақытының басым көпшілігін медресе жаңындағы кітапханаларда өткізген ойшыл ортағасырлық дереккөздерде бұғанға дейін көпшілікке беймәлім болған бір түркі-мұсылман әулетінің тарихына назар аударады. Ақыры «әл-Кәмил фи-т-тарих» («Толық тарих»), «Тарихи әл-Йамини» («Йамини тарихы»), «Вафайат әл-а'йан уә анба анба аз-заман» («Асыл тұлғалардың азанамасы мен олардың замандастары туралы жазбалар»), Раузат әс-Сафа фи сират әл-анбийа уа-л-мулук уа-л-хулафа» («Әулиелердің, патшалардың және халифтердің өміріне байланысты тазалық бағы») және т.б. тарихи дереккөздер негізінде бүгінгі таңда тарих ғылымында «Қарахан» деген атпен белгілі ортағасырлық мемлекеттің тарихына қатысты бір көлемді еңбек жазып, алғаш рет оның тарихын жан-жақты сипаттау беруге талпыныс жасады. Ақыры 1864 жылы Қазандағы «Дар әл-Фунун» баспасында 33 беттен тұратын ««Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакин» («Қағандарды тануда бір уыс білім») деген еңбекті бастырып шығарды. Бірақ еңбек өте аз таралымда шығып, сатылымға түспеді. Кейін бұл еңбек туралы ой қозғаған А.В.Тоған ол еңбектің моңғол шапқыншылығына дейінгі Орта Азияның тарихына қатысты құндылығын көріп, жоғары бағалап шықты: «Бартольдтың Маржанидің еңбегін көре алмағаны, ал Маржанидің Бартольдтың жұмысын көрмен қайтыс болғаны қандай өкінішті». Ұзақ уақыт бойы Қарахан мемлекетінің тарихын зерттеушілердің көзінен таса қалып отырған бұл еңбек ақыр аяғында Ресейде немесе

Орталық Азияда емес, түркі халықтарының тарихын барынша зерттеуге ат салысып отырған бауырлас Түркия Республикасында аударма ретінде жарыққа шықты. Ш.Маржанидің бұл еңбегін көпшілікке таныту мақсатында орасан зор еңбек сіңірген Өмер Сөнер Хункан 2020 жылы «Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Nevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212)» («Қазандық түрік ғалымы Шиһабуддин Маржани мен Гүрфат әл-хевакин ли арфати ал-хавакинге қарағанда Сатұқ Боғра мен ұрпақтары (921-1212)» атты еңбекті түрік тілінде баспадан шығарды [8].

Бірақ, бұл шығарма Ш.Маржанидің тарихи еңбектерді жазудағы бастама болды. 1864 жылға қарай тарихшы «Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакин» еңбегін жазумен қатар тағы бір, осы жолы Бұлғар және Қазан қалалары мен аттас мемлекеттердің тарихын қысқа түрде жазып, алғашқыда «Аджалат таварих ва гилалат ал-ахбар мута алака би ахвали Казан ва Булгар» («Қазан мен Бұлғар жайындағы тарих пен хабарлардың нобайлары») деген еңбекті жазып бітті. Бірақ, бұл еңбекті кейіннен толықтыра түсіп, 1877 жылдың 31 шілдесі - 18 тамызы аралығында Қазан қаласында өткен IV археологиялық съезд барысында көпшіліктің алдында оқып, батыстық және орыс зерттеушілері арасынан қолдау тапты. Бүгінгі таңда толықтырулар нәтижесінде «Гилалат аз-заман фи-тарихи Булгар уа Казан» («Бұлғар мен Қазан тарихын жауып тұрған шымылдық») деген атпен белгілі бұл еңбекті Ш.Маржани съезд барысында төл татар тілінде оқыды, ал белгілі шығыстанушы В.В.Радлов оның қысқартылған түрдегі орыс тіліндегі аудармасын оқып берді. Еңбектің маңыздылығы мен бағалылығына тоқталып өткен В.В.Радлов, оның (Ш.Маржанидің – авт.) біріншіден бұғанға дейін белгісіз болған тарихи дереккөздер негізінде өз еңбегін жазғанын, екіншіден еңбекті мұсылман ғалымы (яғни мұсылмандар арасында шыққан тарихшы – авт.) жазғанын, үшіншіден татар адамының өз халқының тарихына қатысты көзқарасы екендігін атап өтті [13, 110 б.]. Кейіннен татар тіліндегі шығарма мен оның орыс тіліндегі аудармасы съездің баяндамаларын жария еткен жинақта жарыққа шықты. Бүгінгі таңда бұл еңбекті 1884 жылы жария етілген «Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года» атты жинақтың бірінші бөлімінен көруге болады [9].

Үлкен көлемдегі тарихи, нумизматикалық, халықтың жадында сақталған аңыздар мен нақыл сөздер, басқа да дереккөздер негізінде, Ш.Маржани, 1885 жылы өзінің ең көлемді «Мустафад әл-ахбар фи ахвали уа Казан Болгар» еңбегін жазып бітті. Кейіннен, 1897 жылы бұл еңбектің бірінші бөлімі Қазан қаласындағы Б.Л.Домбровскийдің типографиясында басылып шықты [1], ал екінші бөлімі 1900 жылы Қазан университетіндегі баспада жарыққа шықты [2]. Сол замандағы татар халқының тарих ғылымындағы үлкен жетістігі ретінде есептелінетін бұл еңбекті жазарда Ш.Маржани түркі халықтарының өткені туралы ортағасырлық тарихшылар, саяхатшылар мен жазулардың мәліметтерін бір арнаға жинап, оларға талдау жасады және өз көзқарастарын көрсете білді. Еңбекті жазарда Ш.Маржани өзінің негізгі мақсаты мен парызы ретінде түркі халықтарының тарихын жаңа көзқараспен қарастырып, ұмыт болып бара жатқан өткенді өз замандастарына жеткізуді көрді.

Зерттеу нәтижелері. Әрине, Ш.Маржани «Мустафад әл-ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» еңбегінде тек көне түркі халықтарының тарихын баяндап өтпеді. Еңбектегі негізгі орынды түркі халықтарының шығу тарихы, мемлекеттерінің қалыптасуы, гүлденуі мен құлдырауына қатысты мәліметтер алып отырса да, кейіннен Шыңғыс ханның ұрпақтары құрған хандықтардың тарихына да қатысты ойларды кездестіруге болады. Түркі мемлекеттерінің тарихын толыққанды қайта жазып берген тарихшы, өзінің еңбегін болашақ ұрпақтар мен тарихшыларға нұсқаулық ретінде беріп, шырақ ретінде болып тұрғаны анық. Алтын Орда тарихын зерттеуде Ш.Маржани тек мұсылмандық дереккөздерге сілтеме жасаумен шектелмеді, көне орыс жылнамаларына да назар аударды, нумизматикалық және эпиграфикалық жәдігерлерде қолданғаны белгілі.

Мәселен, Алтын Ордадағы «Ұлы Дүрбелең («Великая Замятня») кезеңіндегі хандардың бірнешесіне тоқталған Ш.Маржани мұсылман дереккөздерінен бөлек орыс жылнамаларына да сілтеме алуы әбден мүмкін. Мәселен, Құлпа есімді алтынордалық ханның билігін сипаттағанда, оның 6 ай билік құрғанын жазды: «Содан кейін (Бердібек ханнан кейін) кіші жастағы ұлы Құлпа

хан атанды, 6 ай билеуші болды» [7, С. 191]. 1819 жылы Ресей мемлекетінің тарихын жазып өткен Н.М.Карамзин өз еңбегінде де бұл ханға тоқталып, оның тек 5 ай билегенін жазды [14, с. 295]. Басқа бір орыс тарихшысы С.М.Соловьев 1851-1879 жылдары Ресей тарихына қатысты еңбек жариялайды, бірақ ол жерде тек Құлпаның әкесін өлтіріп, билікке келгенін жазды [15, стб. 954]. Көрініп тұрғандай, Құлпа ханның 6 ай билік еткені ешбір жерде айтылмайды. Алайда, бұл мәселеге қатысты терең үңіліп қараса, Құлпа ханның 6 ай тақта отырғаны туралы мәлімет үш орыс жылнамасы – «Русский хронограф», «Никаноровская летопись», «Никоновская летопись» еңбектерінде кездесетіндігін көруге болады [16, С. 230-23; 17, С. 411; 18, С. 241, 326]. Бұған қарағанда Ш.Маржанидің Құлпа ханның билігін сипаттауда орыс жылнамаларынан мәлімет алғаны әбден мүмкін. Бірақ ол орыс тілін жетік меңгермеуіне байланысты, бәлкім, өзінің көмекшілері Х.Фаизхан мен В.В.Радловтан көмек сұрады. Нәтижесінде Ш.Маржани жазып кеткен еңбектің ең басты кемшіліктерінің бірі қосалқы дереккөздер ретінде орыс жылнамаларын қолданбау мәселесі алдыңғы орынға шығады. Бірақ 1359 жылы Бату әулетінен шыққан соңғы заңды билеуші Бердібек ханның өлімінен (немесе өлтірілуінен) кейін Алтын Ордада басталған «Ұлы Дүрбелең» кезеңінде билік еткен хандардың жалпы саны бүгінге дейін әлі де болса тартысқа толы. Ш.Маржани де бұл мәселеге тоқталып өтті. Бірақ, Бердібек ханның өлімінен кейін Тоқтамыс ханның билікке келуіне дейінгі аралықта таққа отырған билеушілердің кезеңіне қатысты «Ұлы Дүрбелең» атауын қолданбады. Бату ұрпақтарының Сарайдағы билігінен айырылғандығы туралы ой қозғаған тарихшы халық арасында сақталған нақыл сөздерді қолданып, ойын жеткізеді. Мәселен Бердібектің өлімінен кейінгі жағдайды сипаттай келе, Әбілғазы хан еңбегіне негізделіп: «Бердібекте билеушілер әулеті үзілді» дегенді өз еңбегінде қолданданды [7, С. 191; 19, 183 б.]. Басқа бір жерде Батудың ұрпақтарының таққа отырмауына байланысты: «Бату хан әулеті мемлекеттен айырылып, басқалары билік етеді» деп жазды [7, С. 191]. Немесе билеушілердің шығу тегі күмәнді немесе қолдағы бар мәліметтер негізінде шығу тегін анықтау қиындық тудырса тек: «Бұлар кімдер болды? Бәлкім, Ақ немесе Көк Орда билеушілері ме екен» деген сөздермен қорытындылайды [7, С. 191]. Жекелеген жағдайда ол адамның жеке қасиеттерін сипаттауда Ш.Маржани мақал-мәтелдерді де пайдаланады. Мысалы, Едіге есімді беклербекке қатысты «егер Еділді мұз басса, қалаған мұздан өтер, ал Едігеден қаша алмас (авт.)» деген мақал-мәтелді қолданады [7, С. 197].

Жекелеген билеушілердің кезеңі Ш.Маржанидің еңбегінде олар соқтырған теңгелерге негізделіп беріледі. Нумизматикалық жәдігерлердің де мемлекеттердің тарихын сипаттауда маңызды орнын аңғарған Ш.Маржани бұл әдісті бірінші рет қолданып отырған жоқ. Бұғанға дейін жазылып өткен «Гурфат ал-хевакин ли арфати ал-хавакин» еңбегінде тарихшының Тига Тегін хан, Ілік Арслан хан, Тамғаш хан есімді қарахандық билеушілердің тұсында соғылған теңгелерге тоқталып өткені белгілі [8, 77-81 s.]. Нумизматикалық мәліметтер негізінде Алтын Орда хандарының да билігіне қатысты кейбір деректер Ш.Маржанидің еңбегінде бар. Мәселен Құлпа ханның өлтірілуінен кейін билікке келген Наурызбек ханға тоқталып, келесідей мәлімет береді: «Артынан (Құлпа ханнан кейін) әкесі жағынан ағасы Наурызбек хан ибн Жәнібек хан [отырды]. Құлпа ханды өлтіріп, бір жылдан артық уақыт билік етті, оның (7)60, (7)61, (7)62 жылдары соғылған теңгелері бар» [7, С. 191]. Немесе басқа бір жерде Гийас ад-Дин Бөлек хан есімді билеуші атап, оның 770-771 жылдан бастап 787 жылға дейін Сарай, Қажытархан, Хорезм, Орда мен Мажарда теңге соқтырғанын жазып кетті [7, С. 192]. Әрине бұл жәдігерлер бұғанға дейін орыс зерттеушілері арасында мәлім болды. 1826 жылы Христиан Мартин Френ «Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur» («Петроградтағы Императорлық Ғылым Академиясының Азия мұражайында сақталған Мұхаммедтің теңгелер») деген еңбегін жарыққа шығарып, жоғарыда мысал ретінде көрсетілген теңгелердің бар екендігін атап өтеді [20, Р. 261-262, 287-293]. Кейіннен А.К.Марков та нумизматикалық жәдігерлерді сипаттап өтті [21, С. 463, 474-476]. Тек орыс зерттеушілерімен таныс болуы арқасында Ш.Маржани бұндай мәліметтерге ие болды. Нумизматикалық жәдігерлер аздығы хандардың дәл қай уақыт аралығында билік еткенін айтып бере алмаса да, Ш.Маржанидің қолдағы бар мәліметтерді бір арнаға

жинап, қысқа түрде болса да хандарға тоқталып кеткені оның еңбегінің құндылығын арттыра түседі. Нумизматика саласы ғылым ретінде қалыптасуы болып жатқан тұста Ш.Маржани өз еңбегінде бұндай мәліметтерді батыл қолдана білді.

Әрине, Ш.Маржанидің еңбегінде нумизматикалық жәдігерлерге қатысты қателіктер бар. Мәселен, Алтын Ордадағы «Ұлы Дүрбелең» жылдары хан ретінде тарихшы Мамайды атап, оған «хан» деген лауазымды қосып, оның 763 (1361-1362) жылы Ақтөбе мен Азакта теңге соқтырғанын жазып кетті [7, С. 184]. Бұл жерде есімі аталған Мамай хан деген билеуші шын мәнінде хан болмады. Алтын Ордада үлкен беделге және күшке ие болған Мамай Мырза ең алдымен Шыңғыс ханның ұрпағы болмағандықтан, хан тағына отыра алмады. Бұл себеппен ол қуыршақ билеушілерді таққа отырғызып, олардың атынан мемлекеттік басқаруға кіріседі. Ал Ш.Маржани еңбегінде аталған Ақтөбе қаласында мүлдем теңгелер соқтырылмағаны белгілі.

Нумизматикалық деректер негізінде Ш.Маржани Алтын Ордадағы тақ таласы жылдары билік еткен хандардың тізімін жасап берді. Оның тарапынан аталған хандардың қатарында Құлпа, Наурызбек, Келдібек, Қызыр, Темір Қожа, Орда Мәлік, Мұрад (Мюрид), Мир-Болат (?), Болат Қожа хан, Жәнібек, Азиз Шейх, Болат Темір хан, Тұлынбек, Гийас ад-Дин Бөлек хан, Алыпхан Қожа хан, Шеркесбек хан, Гийас ад-Дин Ағабек хан, Базаршы хан, Абдулла, Тоқтағу, Темір Мәлік хан, Орыс хан (Ұрыс хан) есімдерін кездестіруге болады. Есімдері әртүрлі жерде шашыраңқы болып келсе де, бүгінгі таңда «Ұлы Дүрбелең» жылдарындағы Алтын Орда хандарының санына қатысты тартыстардың болуына қарамастан, Ш.Маржанидің олардың басым көпшілігін атауы үлкен жетістік. Нумизматикалық жәдігерлерге сүйеніп, бұл кезеңде хан болған билеушілердің басым көпшілігін атап, олардың билік құрған жылдарында шамалы түрде дәл келтірген Ш.Маржанидің бұл мәліметтері оның зерттеуінің басты ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, Ш.Маржани жекелеген Алтын Орда билеушілеріне қатысты ой қозғаған жағдайда, олардың билік құрған жылдарын айтудан бөлек, хандардың тарапынан жазылып кеткен жарлықтардың мәтінін де көрсетуге талпыныс жасады. Мысалы, Алтын Орда хандары Темір-Құтлық хан ибн Темір Мәлік ханның билік құрған жылдарын айтып кетіп, оның ұйғыр емлесіндегі түркі тілінде жазылған, өзінің бағыныштысы Мұхаммед есімді шонжарына «тархан» атағын беру жарлығы, ал Тоқтамыс ханның тұсында Польшаның билеушісі Ягайлоға ұйғыр емлесіндегі түркі тілінде жазылған жарлығын қосымша мәлімет ретінде жазып қойды [1, 110-111, 116 б.].

Алтын Орда тарихына қатысты Ш.Маржанидің жазып кеткен бөлімнің деректік базасына келсек, тарихшы көп жағдайда араб және парсы тілдеріндегі жазбаша тарихи дереккөздерді қолданғанын аңғаруға болады. Бұл кезеңге қатысты Ш.Маржани Мұхаммед ибн Әли ибн Мұхаммед Шабанкараидің «Маджма әл-ансаб фи ат-таварих» («Шежірелер мен тарихтардың жинағы») еңбегін, Әбу Абдуллах ибн Баттутаның «Тұхфат ан-нұззар фи гарайб әл-амсар ва аджаиб әл-асфарын» («Қалалардың таңғажайыптары мен саяхаттардың кереметтері туралы ойлайтындарға сыйлық»), Ибн Халдунның «Әл-Мұқаддима фи фадли илм ат-тарихын» («Тарих ғылымының артықшылықтарына кіріспе»), Әбу әл-Мұзаффар Гумар ибн әл-Вардинің («Ғаридат әл-Аджаиб уа фаридаат әл-ғарайбын» («Ғажайыптардың інжу-маржаны және оғаш заттардың бірегейлігі»), Мұхаммед ибн Хавандшах Мирхондтың («Раузат әс-Сафа фи сират әл-анбийа уа-л-мүлук уа-л-хулафасын» («Әулиелердің, патшалардың және халифтердің өміріне байланысты тазалық бағы»), Әбілғазы Баһадүр ханның «Шаджара-и түркін» («Түріктердің шежіресі»), Өтеміс қажы Маулана Мұхаммед Дустинің «Шыңғыснамасын», Әбу Сүлеймен Дауд Әбу әл-Фадл Банакати («Раузат авли ал-албаб фи ат-таварих ва ал-ансабын» («Хикаялар мен шежірелерді танудағы данышпандардың бағы»), Ибн Арабшахтың «Аджайиб әл-мақдур фи тарих-и Таймурын» («Темірдің тарихындағы тағдыр ғажайыптары») қолданғаны белгілі.

Бүгінгі таңда Ш.Маржанидің «Мустафад әл ахбар фи ахвали Казан уа Болгар» еңбегі қазіргі таңдағы татар тілінде 1989 жылы тарапынан басылымға шықты [3]. Келтірілген еңбектің екі томы бір кітапқа біріктіріліп шығарылған бұл кітаптың ішінде, өкінішке орай, сол кездегі кеңестік идеологияның бағдарына сай, Алтын Орда, Ақ Орда, Сібір, Хорезм, Мәуераннахр жеріндегі Шыңғыс хан ұрпақтары құрған хандықтардың тарихы мүлдем алынып тасталынды. Тек Қазан,

Астрахань, Керман қаласында құрылған Қасым хандығының тарихын сипаттаумен шектеліп қалды. 2005 жылы Қазан қаласында Валиулла хазрат Якубтың редакторлығымен «Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар)» деген кітап шығып, Ш.Маржани еңбегінің бірінші томында кездесетін мәліметтердің орысша аудармасы шықты [4]. Бірақ И.М.Миргалеев бұл еңбекке қатысты теріс баға беріп, оның тарихи қателіктерге толы екендігін, кейбір жерлерде мүлдем кітапта кездесетін жылдардың берілгендігін және тарихи оқиғалар мен мәліметтерге қатысты түсіндірмелердің жоқтығына қатысты сыңға алады [22, С. 239-241]. Өкінішке орай, 2005 жылғы кітаптың не екінші томы, не бірінші томына қатысты түсіндірмелер әлі де болса жарыққа шықпады. 2008 жылы Түркиялық ғалым Мұстафа Калкан еңбекті түрік тіліне аударады, бірақ аударманы 1989 жылы шыққан татар тіліндегі кітаптың негізінде жүргізгендіктен, ішінде Алтын Орда тарихына қатысты бөлімдерге тоқталып өтпеді [5]. Дәл сол 2008 жылы И.М.Миргалеев Алтын Ордаға қатысты бөлімдерді алдымен татар тілінде [6], кейін 2018 жылы орыс тіліне аударып берді [7].

Қорытынды. Өмір сүрген үлкен құрметке бөленген және замандастары мен кейіннен тарихпен айналысқан зерттеушілер тарапынан сыйлы болған Шиһабуддин Маржаниге қатысты «татар Геродоты» деген атаудың қолданылуы бостан емес. Бүгінгі таңда тарихшының еңбектері шетелдік тілдерге аударылып, тұлғасына қатысты көптеген ізденістер жүргізілуде. Ғұлама қалдырып кеткен ойлар, тұжырымдар мен философия әлі де болса өзінің өзектілігін жоғалтпады, қайта ұғынып, қайта қарастырылуда. Адамзаттың алдыға ілгері басуында тарихтың маңыздылығын айтып өткен Ш.Маржанидің есімі бүгінгі таңда күллі әлем тарихына белгілі.

Сонымен қатар, тарихшының Алтын Орда тарихын зерттеудегі алатын орнының тарих беттерінде алтын қаламмен жазылғанын айтып кету керек. Тарихи, мәдени және рухани құндылықтарды сақтап, ұрпаққа жеткізу жолында маңызды үлкен еңбек сіңірген Ш.Маржани Алтын Орда тарихын сипаттауда мұсылмандық дереккөздерге, жекелеген жағдайларда орыс жылнамаларын, нумизматикалық жәдігерлер мен халық жадында сақталған жыр-дастандарды батыл қолдана білді. Нумизматиканың ғылым ретінде қалыптасуына дейін билеушілер соғып кеткен теңгелермен жұмыс істей білген Ш.Маржани оны өз еңбегінде қолданды. Ш.Маржани жазып кеткен еңбектердің бүгінгі таңда қазақ тіліне аударылуы мен жариялануы күн тәртібінде тұрған маңызды бастамалардың бірі болып отырғаны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи ахвали Казан вә Болгар. Т. 1. - Казан: Домбровский табгыханәсе, 1897. - 264 б.
2. Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи ахвали Казан вә Болгар. Т. 2. - Казан: Университет табгыханәсе, 1900. - 368 б.
3. Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи ахвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр). Кыскартылып төзелде / Төз. Ә.Н.Хәйруллин. - Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 415 бит.
4. Марджани Ш. Извлечение вестей о состоянии Казани и Булгара (Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар). Часть I. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2005. – 255 с.
5. Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kазan ve Bulgar, 2008. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. - 347 s.
6. Миргалеев И.М., Шиһабетдин Мәржани мирасыннан / И.М.Миргалеев // Гасырлар авазы. - 2008. - № 1. - С. 179–195.
7. Миргалеев И.М., Абызова Р.Р. Шиһабетдин Марджани о Золотой Орде /И.М.Миргалеев, Р.Р.Абызова // Золотоордынское обозрение. Т. 6. - 2018. - № 1. - С. 181–198.
8. Hunkan Ö.S. Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfetü'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212). - İstanbul: Bilge, 2020. - 136 s.
9. Марджани Ш. Очерк истории Болгарского и Казанского царств / Ш.Марджани // Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. Т.1. - 1884.– С. 40-58.

10. Миргалеев И.М. Ш. Мәржанинің Алтын Урда тарихына қарапшы / И.М.Миргалеев // Шихабетдин Мәржани: Мирасы һәм хазерге заман / Шигабутдин Марджани: наследие и современность. - Казан: «Алма-Лит», 2008. - Б. 102–109.
11. Юзмухаметов Р.Т. Структура текста и языковые особенности «Китабе Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Болгар» («Книга использованных сведений по истории Казани и Булгара») Шигабутдина Марджани: диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.02. / Юзмухаметов Рамиль Тагирович. - Казань, 2002. - 204 с.
12. Госманов М.А. Шихабетдин Мәржани һәм тарихи чыганақларны өйрәнү / М.А.Госманов // Мәржани: тарих һәм хазерге заман. Мақалалар жыйынтығы. - Казан: Мастер Лайн, 1998. – 1- 17 б.
13. Туған Ә.В., Әсәрзәр: 1917 йылга қазар язылган әсәрзәре / иҗке төрки теленән тәржемә. – Өфө: Башкортостан «Китап» нәшириәте, 1996. - 216 б.
14. Карамзин Н.М. История Государства Российского. Т. IV. Санкт-Петербург: в типографии Н.Греча, 1819. – 300 с.
15. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. III. Москва: Издание социально-экономической литературы, 1960. – 818 с.
16. VIII Летописный сборник, именуемый Патриаршию или Никоновскою летописью. (Полное собрание русских летописей). Т. X. Санкт-Петербург: Типография Министерства Внутренних дел, 1885. – 244 с.
17. Русский хронограф. (Полное собрание русских летописей). Т. XXII. Ч. I. Санкт-Петербург: Типография М.А.Александрова, 1911. – 568 с.
18. Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. (Полное собрание русских летописей). Т. XXVII. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 417 с.
19. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – V том. - 440 б.
20. Fraehn Ch.M. Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur. Vol. I. Petropoli: Litteris Academicis, 1826. – 743 p.
21. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1896. - 873 с.
22. Миргалеев И.М. К вопросу о достоверности перевода на русский язык книги Ш.Марджани «Мустафад ал-ахбар» / И.М.Миргалеев // Золотоордынская цивилизация. Выпуск 2. – Казань: Изд. «Фэн» АН РТ, 2009. - С. 239-241.

References:

1. Marjani Sh. Mostafadal-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar]. T.1. – Kazan: Dkmbrovskiy tabgihanase, 1897. – 264 p. [in Tatar].
2. Marjani Sh. Mostafadal-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar]. T.2. – Kazan: Universitet tabgihanase, 1900. – 368 p. [in Tatar].
3. Marjani Sh. Mostafadal-ahbar fi ahvali Kazan va Bolgar (Kazan ham Bolgar hallere turynda faidalanylgan habarlar) [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar]. Kyskartylyp tozelde / Toz.A.N.Hairullin. – Kazan: Tatar. kit. hashr., 1989. 415 bit. [in Tatar].
4. Marjani Sh. Izvlechenie vestei o sostoyanii Kazani i Bulgara (Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar). Chast I. – Kazan: Izdatelstvo “Fen” AN RT, 2005. – 255 p.[in Russian].
5. Müstefadü'l-Ahbar fi ahval-i Kazan ve Bulgar [Information Gathered for the History of Kazan and Bolgar], 2008. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. - 347 s. [in Turkish].
6. Mirgaleev I.M. Shihabeddin Mardjani mirasinan [From the heritage of Shihabeddin Mardjani] /I.M.Mirgaleev // Gasyrlar avazy. № 1. 2008. - P. 179–195. [in Tatar].
7. Mirgaleev I.M., Abyzova R.R. Shihabeddin Mardjani o Zolotoy Orde / I.M.Mirgaleev, R.R. Abyzova // Zolotoordynskoe obozrenie. T.6. – 2018. - №1. – P. 181-198. [in Russian].

8. Hunkan Ö.S. *Kazanlı Türk Bilgini Şehabeddin Mercani ve Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin'e göre Satuk Buğra han ve oğulları (921-1212)* [Satuk Bugra khan and his sons according to Kazan Turkish Scholar Shehabeddin Mercani and Gurfetü'l-Hevakin li Urfeti'l-Havakin]. - İstanbul: Bilge, 2020. 136 s. [in Turkish].

9. Mardjani Sh. *Oчерк истории Болгарского и Казанского царств* [An outline of the history of the Bulgarian and Kazan kingdoms] / Sh.Mardjani // *Trudy Chetvertogo Arheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kazani s 31 yulya po 18 avgusta 1877 goda*. T.1. – 1884. – P. 40-58. [in Russian].

10. Mirgaleev I.M. *Mardjaninen Altin Urda tarihina karashi* [Marjani's view of the history of the Golden Horde] / I.M.Mirgaleev // *Shihabeddin Mardjani: Mirasy ham hazerge zaman* // Shigabuddin Mardhani: nasledie i sovremennost. – Kazan: "Alma-Lit", 2008. – P. 102-109. [in Tatar].

11. Yuzmuhametov R.T. *Struktura teksta i yazykovye osobennosti «Kitabe Mustafad al-ahbar fi ahvali Kazan va Bulgar» («Kniga ispolzovannyh svedenij po istorii Kazani i Bulgara»)* Shigabutdina Mardzhani: dissertatsiya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk: 10.02.02. / Yuzmuhametov Ramil Tagirovich. - Kazan, 2002. - 204 p. [in Russian].

12. Gosmanov M.A. *Shihabeddin Mardjani ham tarihi chыganaklarnы oirany* [Studying Shihabeddin Marjani and historical sources] / M.A.Gosmanov // *Mardjani: tarih ham hazerge zaman*. Makalalar jyentygy. - Kazan: Master Lajn, 1998. – 1- 17 p. [in Tatar].

13. Tugan A.V., Asherler: *1917 yilga kadar yazylgan acharzare / ichke torki telenan tarzHEMA* [Works: works written before 1917 / translation from Old Turkic]. – Ufa: Bashkortostan «Kitap» nashriate, 1996. - 216 p.

14. Karamzin N.M. *Istoriya Gosudarstva Rossijskogo* [History of the Russian State]. T. IV. Sankt-Peterburg: v tipografii N.Grecha, 1819. – 300 p. [in Russian].

15. Solovev S.M. *Istoriya Rossii s drevnejshih vremen* [History of Russia from ancient times]. T. III. Moskva: Izdanie socialno-ekonomicheskoy literatury, 1960. – 818 s. [in Russian].

16. *VIII Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarsheyy ili Nikonovskoyu letopisyu. (Polnoe sobranie russkih letopisej)* [VIII Chronicle collection, called Patriarchate or Nikonovsky chronicle. (Complete collection of Russian chronicles)]. T. X. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih del, 1885. – 244 p. [in Russian].

17. *Russkij hronograf. (Polnoe sobranie russkih letopisej)* [Russian chronograph. (Complete collection of Russian chronicles).]. T. XXII. Ch. I. Sankt-Peterburg: Tipografiya M.A.Aleksandrova, 1911. – 568 p. [in Russian].

18. *Nikanorovskaya letopis. Sokrashennyye letopisnye svody konca XV veka. (Polnoe sobranie russkih letopisej)* [Nikanorovsky chronicle. Abbreviated Chronicle Summaries of the End of the Fifteenth Century. (Complete collection of Russian chronicles)]. T. XXVII. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1962. – 417 s. [in Russian].

19. *Qazaqstan tarihy turaly turki derektemeleri* [Turkish data on the history of Kazakhstan]. – Almaty: Dajk-Press, 2006. – V tom. - 440 p. [in Kazakh].

20. Fraehn Ch.M. *Numi Muhammedani, qui in Academiae Imperialis Scientiarum Petropolitanae Museo Asiatico Asservantur* [The Muhammadan coins, which are preserved in the Asiatic Museum of the Imperial Academy of Sciences of Petrograd]. Vol. 1. Petropoli: Litteris Academicis, 1826. – 743 p. [in Latin].

21. Markov A.K. *Inventarnyj katalog musulmanskih monet Ermitazha* [Inventory catalog of Muslim coins of the Hermitage]. Sankt-Peterburg, 1896. - 873 p. [in Russian].

22. Mirgaleev I.M. *K voprosu o dostovernosti perevoda na russkij yazyk knigi Sh.Mardzhani «Mustafad al-ahbar»* [On the issue of the reliability of the translation into Russian of the book by Sh. Marjani "Mustafad al-akhbar"] / I.M.Mirgaleev // *Zolotoordynskaya civilizatsiya*. Vypusk 2. – Kazan: Izd. «Fen» AN RT, 2009. - P. 239-241. [in Russian].

А.А. Оралова ¹, Р.Р. Оспанова ^{*2}

¹ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты,
PhD-докторант, ғылыми қызметкер, Алматы, Қазақстан
E-mail: aknur.oralova@mail.ru

² Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы, Қазақстан
E-mail: ablai_angel@mail.ru

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ӘСКЕРИ-ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНІБЕКҰЛЫ

Аңдатпа

XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының сыртқы саяси қызметіндегі қазақ батырларының өмірі мен мемлекеттік қызметі туралы объективті, дәлелді және нақты тарихи зерттеулерді жүргізу — кезек күттірмейтін мәселе. Зерттеу жұмысында хан Абылайдың әскери өнерінің әлемге танылуына ықпал еткен қазақ батырларының тарихи рөлі, Абылайдың сенімді сардары Қожаберген батыр Жәнібекұлының әскери-дипломатиялық қызметі мысалында қарастырылады. Мақаланы жазу батырлардың қазақ халқының тарихи тағдырын шешу жолындағы сыртқы саяси қызметі, Қазақ хандығының сол кезеңдегі ірі империялар мен Еуразияның басқа да халықтарына қатысты сыртқы саясаты туралы ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Өкінішке орай, бүгінгі күнге дейін бұл мәселеге объективті және тарихи тұрғыда ғылыми баға берілмеді. Сондықтан, бұл зерттеу мақаласы батырлардың ерлік жолы мен дипломатиялық қызметінің зерттелмеген кезеңдері туралы жаңа тарихи білімдерді жинақтауға жол ашады. Мақалада қазақ халқының әскери-саяси тарихында ерекше орын алатын Қожаберген батыр Жәнібекұлының әскери және дипломатиялық қызметі туралы деректер де талданады. Зерттеуде батырдың ел қорғау жолындағы ерлік істері, жоңғар шапқыншылығына қарсы ұйымдастырған күресі және қазақ жүздерінің бірлігін нығайту жолындағы әрекеттері қарастырылады. Сонымен қатар, Қожаберген батырдың көрші елдермен жүргізген бейбіт келіссөздері мен елшілік миссиялары тарихи деректер негізінде сипатталады. Автор батырдың тұлғасын тек әскери қолбасшы ретінде ғана емес, сонымен бірге көреген саясаткер әрі мәмілегер ретінде зерделеуді мақсат етеді. Зерттеу нәтижелері арқылы Қожаберген батырдың ұлттық бірлікті сақтаудағы және мемлекеттілікті нығайтудағы рөлі жан-жақты ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: батыр, сұлтан, хан, дипломатия, әскер, ерлік, жоңғар, Цин патшалығы, шекара, сауда қатынастары

Алғыс: Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ҚР ҒЗИ-мен бірлескен интеграциялық ғылыми жобаларды іске асыруға арналған 2025 жылғы «03» 04 №05-04/250 бұйрық негізінде қаржыландырған «Қазақ батырлары XVIII-XX ғасырдың басы (жаңа архивтік және фольклорлық материалдар негізінде) тарихи энциклопедиясын әзірлеу» жобасы аясында дайындалды.

Оралова А.А. ¹, Оспанова Р.Р. ^{*2}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
PhD-докторант, научный сотрудник, Алматы, Казахстан
E-mail: aknur.oralova@mail.ru

² КазНПУ имени Абая, кандидат исторических наук, доцент, Алматы, Казахстан
e-mail: ablai_angel@mail.ru

ВОЕННО-ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКИХ БАТЫРОВ: КОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖАНИБЕКУЛЫ

Аннотация

Проведение объективных и конкретных исторических исследований о жизни и государственной деятельности казахских батыров во внешнеполитической деятельности Казахского ханства XVIII века — актуальный вопрос. В исследовательской работе рассматривается историческая роль казахских батыров, способствовавшая мировому признанию военного искусства хана Абылая, военно-дипломатическая деятельность надежного сардара Абылая Кожабергена батыра Жанибекулы. Написание статьи позволит сделать научные выводы о внешнеполитической деятельности батыров по решению исторической судьбы казахского народа, внешней политике Казахского ханства в отношении крупных империй и других народов Евразии того периода. К сожалению, до сегодняшнего дня этому вопросу не дана объективная и научная историческая оценка. Поэтому данная исследовательская статья открывает путь к накоплению новых исторических знаний о героическом пути и неисследованных этапах дипломатической деятельности батыров. В статье анализируются исторические сведения о военной и дипломатической деятельности Кожабергена батыра Жанибекулы, занимающего особое место в военно-политической истории казахского народа. В исследовании рассматриваются его подвиги на пути защиты Отечества, организованная им борьба против джунгарского нашествия, а также усилия по укреплению единства казахских жузов. Кроме того, описываются мирные переговоры и дипломатические миссии, проводимые батыром с соседними государствами, на основе исторических источников. Автор стремится раскрыть личность Кожабергена батыра не только как военного полководца, но и как дальновидного политика и дипломата. Результаты исследования позволяют всесторонне осветить роль батыра в сохранении национального единства и укреплении казахской государственности.

Ключевые слова: батыр, султан, хан, дипломатия, армия, подвиг, джунгары, Цинская империя, граница, торговые отношения

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта «Подготовка исторической энциклопедии "Казахские батыры XVIII – начала XX века (на основе новых архивных и фольклорных материалов)"», финансируемого на основании приказа №05-04/250 от «03» апреля 2025 года в рамках реализации интеграционных научных проектов совместно с Научно-исследовательским институтом Республики Казахстан при Казахском национальном педагогическом университете имени Абая.

Oralova A.A. ¹, Ospanova R.R. ²*

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology, PhD doctoral student, researcher,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: aknur.oralova@mail.ru

² Abai Kazakh National Pedagogical University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: ablai_angel@mail.ru

MILITARY AND DIPLOMATIC ACTIVITIES OF KAZAKH BATYRS: KOZHABERGEN BATYR ZHANIBEKULY

Abstract

Conducting objective and specific historical research on the life and state activities of Kazakh batyrs in the foreign policy activities of the Kazakh Khanate of the XVIII century is an urgent issue. The research paper examines the historical role of the Kazakh batyrs, which contributed to the world recognition of the military art of Khan Abylai, the military and diplomatic activities of the reliable sardar of Abylai, Kozhabergen batyr Zhanibekuly. Writing the article will allow us to draw scientific conclusions about the foreign policy activities of the batyrs in solving the historical fate of the Kazakh people, the foreign policy of the Kazakh Khanate in relation to large empires and other peoples of Eurasia of that period. Unfortunately, to this day this issue has not been given an objective and scientific historical assessment. Therefore, this research article opens the way to the accumulation of new historical knowledge about the heroic path and unexplored stages of the batyrs' diplomatic activities. The article analyzes historical records of the military and diplomatic activities of Kozhabergen Batyr Zhanibekuly, who holds a significant place in the military and political history of the Kazakh people. The study examines his heroic efforts in defending the homeland, his leadership in organizing resistance against the Dzungar invasion, and his contributions to strengthening the unity of the Kazakh zhuzes (tribal confederations). In addition, the article describes his peaceful negotiations and diplomatic missions with neighboring states based on historical sources. The author aims to present Kozhabergen Batyr not only as a military commander but also as a visionary statesman and diplomat. The research findings provide a comprehensive view of the batyr's role in preserving national unity and consolidating Kazakh statehood.

Keywords: batyr, sultan, khan, diplomacy, army, feat, Dzungarian, The Qing Empire, border, trade relations

Gratitude: *This article was prepared within the framework of the project "Development of the Historical Encyclopedia 'Kazakh Batyrs of the 18th – Early 20th Centuries (Based on New Archival and Folklore Materials)"; funded under Order No. 05-04/250 dated April 3, 2025, as part of the implementation of integrative scientific projects in collaboration with the Research Institute of the Republic of Kazakhstan at Abai Kazakh National Pedagogical University.*

Kipicne. XVIII ғасыр Қазақ хандығы тарихындағы аса маңызды да күрделі тарихи дәуір саналады. Аталған тарихи кезеңде аймақтың геосаяси жағдайында күрделі жағдай қалыптаса бастады. Солтүстікте Ресей империясының ықпалы күн өткен сайын күшейе түсті. Шығыстағы көршілердің жағдайында күрделі өзгерістер туындап, құбылмалы күйге түсті. Ең әуелі жоңғарлардың Қазақстан мен Орта Азия елдеріне жасаған алапат жорықтары басталып Қазақ даласы «Ақтабан шұбырынды» заманды бастан өткерді. Одан соң Жоңғарлар хандығы әлсіреуі мен Қазақ хандығының өзінің жоңғарлар жаулап алған жерлерін қайтарып алу заманы басталды. Міне, осы кезеңде Қазақ хан-сұлтандары, билерімен бірге қазақ батырлары асқан ержүрек батыр тұлға ретінде, сондай-ақ шебер дипломат ретінде өздерін танытты. Олардың есімдері түрлі тарихи еңбектерден орын алды, архив құжаттарында хатталды, туған халқының тарихи жадында сақталып фолькор-

лық еңбектерде тарихи жыр-аңыздар түрінде біздің заманымызға жетті. Осы тарихи материалдарда қазақ батырлары тек қана батыр тұлға ретінде ғана емес, шебер дипломат ретінде сипатталды. Нәтижесінде, Қазақ хандығы XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қайта түлеу кезеңін бастан кешті, алдағы тарихи кезеңде анағұрлым күрделі сынақтарға төтеп бере алды. Мұндай тұлғалардан Абылай ханның маңындағы ең үлкен батырларды атасақ та жеткілікті болар еді. Олар: Қара керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Нұралы хан, Әбілпейіз сұлтан, Орыс сұлтан, Әділ сұлтан, Ералы сұлтан, Мүйізді Өтеген, Олжабай, Керей Жәнібек, Райымбек, Қожаберген, Ақтанберді, Жәпек, Жанатай, Малайсары, Баян, Олжабай, Бердіқожа, Тілеуке, Сағымбай, Құлеке, Жауғаш, Дат, Көкжарлы Барак, Құлашбек, Тұрсынбай, Нұрбота, Жабай, Сырымбет, Байғозы, Елшібек, Сары, Сәңкібай, Мамыт, Молдыбай, Таңсық, Оразымбет, Деріпсәлі, Шынқожа, Айбас, Жаназар және басқалар болатын.

Материалдары. Қазіргі кезде қолжетімді болған ғылыми айналымдағы деректерді және басқа да мүмкіндіктерді пайдалана отырып, қазақ хан-сұлтандары, батырлары мен жоңғар нояндары және қытай билеушілері ара-қатынасының XVIII ғасырдағы өзара байланыстарын сипаттап берудің өзектілігі басым орынға шыға бастады. Себебі, сол заманда Қытай билеушілерімен қатар Жоңғар ақсүйектері мен қазақ хан-батырлары арасында тығыз қарым-қатынастар орын алды. Бұл байланыстардың көрінісі тек жаугершілік әрекеттерден бөлек, достық-дипломатиялық, онымен қоса тіпті әріптестік байланыстармен жалғасты. Бұл дегеніміз, XVIII ғасырдағы ең беделді тұлға Абылай мен оның қарамағындағы батырлармен үзеңгілес қазақ сұлтандары мен батырларының Цинь империясының беделді дипломат-шенеуніктерімен, жоңғар нояндарымен арасындағы саяси-дипломатиялық, әскери және сауда байланыстарын қарастыру – зерттеу нысанына алынып отырған қазақ батырларының әскери-саяси қызметін анықтауға айтарлықтай мүмкіндік береді дегенді білдіреді. Тақырыпты зерттеуде Орынбор облысы мемлекеттік архиві, Қытайдың Бірінші тарихи архивінің мәнжу-қытай тіліндегі құжаттары, XIX ғасырдың екінші жартысындағы орыс саяхатшыларының жазбаларындағы материалдар пайдаланылды.

Тарихи деректер растап отырғандай, Ресей империясы қазақ жағындағы беделді адамдарды сый-сияпатпен және тұрақты жалақымен «тыныштандырған» сыңай танытты. Бұл орыс билігінің көршілеріне, жаңа «бағынышты халықтарға» қатысты саясаты еді. Қазақ батырларынан Құлсары мен Құлеке де (Орта жүз) орыс билігінен ақшаға малынып, 1769 қайтыс болғанға дейін Ресей билігі тарапынан оларға 100 рубль көлемінде жалақы тағайындалған. Олар жергілікті патша әкімшілігіне даладағы оқиғалар, оның ішінде билеушісі Абылайдың қарым-қатынасы туралы мәліметтерді жеткізіп отырды. Кейде қазақ сұлтандары тұтас отбасылармен бірге пара қабылдады: Құлеке батырдың ұлы Құлебақ батыр да 1779 жылдан бастап Ресей билігінен жылдық жалақы алып отырған. «Жалақы» шығаруға негіз болған себептер қатарында патшалыққа адалдық, хандар мен сұлтандардың ішкі және сыртқы саясаты туралы жергілікті билік өкілдеріне жүйелі түрде ақпарат беру, Ресей жағына босқындарды - әдетте қашқын сарбаздарды немесе Ресей империясының қол астындағы азаматтарын беру, даланың басқа тұрғындары, кейде ұрланған малды қайта қайтару сынды мәселелер еді.

Орта жүздегі кейбір қазақ сұлтандары, старшындары мен батырлары қазынадан жалақы алатынын білген басқа қазақ батырлары да өздерінің адалдығын алға тартып, Ресей бодандығын қабылдағанын айтып, ұдайы ақшалай жәрдемақы талап етті. Солардың бірі Сұлтанмәметтің қол астындағы – ықпалды да дала жауынгері Размәмет еді, оның көрсеткен қызмет түріне қарай оған 100 рубльге дейін қаржы беру міндеттелді. Ал оның қызметі негізінен қазақ билеушілерінің іс-әрекеттері, олардың Қытаймен, сондай-ақ басқа мемлекеттермен және халықтармен қарым-қатынасы және басқа да мәліметтер жайында өз уақытында Ресейдің жергілікті билігінің назарына жеткізуден тұрды. Осы тұрғыда, мәселені зерттеудің маңызы зор.

Қазақ батырларының өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметі тақырыбы жөніндегі деректерді XIX ғасырдың орта шенінде жазылған орыс елшілерінің жазба деректерінен де кезіктіре аламыз. 1917 жылғы Төңкеріске дейінгі кезеңде Ресей империясының құйтырқы саясаты салдарынан қазақ даласын зерттеуге жіберілген орыс тарихшылары мен саяхатшылары Г.Н. Потанин [1],

В. Вельяминов-Зернов [2], Н.А. Аристов [3], В.Н. Витевский [4] сынды зерттеушілердің еңбектерінде батырлар туралы деректер үстірт айтылса да, дегенмен кейбір мағлұматтар бар. Әрине, бұл зерттеушілер еңбектерінде қазақ батырларының барлығы аталған жоқ және олардың өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметін негізгі зерттеу нысанына алмаған, дегенмен, олардың қатарынан Қожаберген Жәнібекұлы (Орта жүз), Уақ Керей тайпасының белгілі перзенті Баян батырды (Баякь батыр) ұлымен, Ақ Найман руынан Әзібек батырлардың есімі аталады.

XVII ғасырда жоңғарлар ұлан байтақ қазақ жеріне алғашқы шабуылдарын ұйымдастыра бастады. Бұл дәуірде біз қазақ батырлары мен қолбасшыларының тарих сахнасында белсенді көрініс тапқан кезеңі деп айтамыз. Міне, сол кезеңнің шынайы бейнесін сипаттауға мүмкіндік берер біртуар тұлғалар – қазақ батырлары. Зерттеу нысанына алғалы отырған қазақ батырлары Абылай хан басқарған жасақтарға қолбасшылық етіп, қазақ жеріне көз алартқан сыртқы жауларға қарсы найза ұстаған батырлардың бірі. XVIII-XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы жалпы қазақ батырларының қоғамдық-саяси өмірдегі белсенділігін талдаған ғалымдар Ш. Уәлиханов [5], М.Тынышбаев [6], С. Асфендияров [7], Е. Бекмахановтар [8] жекелеген еңбектерінде батырлардың әлеуметтік сипаты мәселесіне арнайы тоқталады. Аталмыш мәселе аясында тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде Ж.Қ. Қасымбаев [9], И.В. Ерофеева [10], К.Ш. Хафизова [11] сынды бірқатар зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін атап өтуге негіз бар. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ-орыс қатынастарындағы қазақ сұлтандары мен батырларының мемлекеттік және сауда-дипломатиялық қызметін анықтауда белгілі тарихшы З.Е. Қабылдиновтың «Абылай хан и Россия» [12] атты еңбегін атап өтеміз. Автор еңбегінде Абылай хан маңындағы хан-сұлтандар мен батырлардың Ресей империясымен қатынастарын архив деректері арқылы талдаған.

XVIII-XIX ғасырлардың 50-60-шы жылдарындағы Қазақ тарихының кезеңдері мен оқиғалары бір ғана мәселеге Ресей империясының құрамына Қазақстанның қосылу жағдайын анықтауға бағытталды. Бұл негізінен екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кеңес тарихнамасында қалыптасқан сыңаржақ коммунистік идеологияның туындысы болып табылатын қоғамдық санаға күшпен сіңірілген концептуалды теориялық жүйені негіздеу болатын. Ғылымға таңылған осы өрескелдіктің салдарынан қазақтың үш жүзінің өзіндік даму ерекшеліктеріне тіпті мән берілмеді, кез-келген саяси мәні бар оқиға тек Ресей мемлекетінің саяси ахуалымен байланыстырыла сипатталды. Осының салдарынан тіпті қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы ұлт-азаттық соғысының көпшілікке белгілі жәйттері көлеңкеге ығыстырылып, осы күресті ұйымдастырған, басқарған атақты қолбасшылар мен батырлардың, жаугершілік заманда есімдері елінің ұранына айналған ерлердің аттары аталмай, халық жадынан күштеп өшіріліп келгені белгілі [13, 24].

Зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазуда ғылым методологиясының дәстүрлі және заманауи түрлері басшылыққа алынды. Мақала тарихилық, объективтілік қағидаттарының заңдылықтары негізінде жазылды. Батырлардың тұлғалық келбетін қарастыруда ғылыми танымның феноменологиялық бағыты негізге алынып, көрнекті тұлғаның XVIII ғасырдағы халықаралық қатынастар тоғысындағы рөлін зерттеуде салыстырмалы-тарихи, логикалық талдау әдісі, аналогия, синхронды және диахронды әдістер кешені қолданылды.

Нәтижелері. Қазақ көшпелі қоғамының XVIII және одан кейінгі ғасырлардағы өзекті де өткір мәселелерінің бірі далалық жақта мал жайылымдарының тапшылығы болғаны белгілі. Мұндай өзекті мәселені шешуге беделді қазақ хан-сұлтандарымен қатар батырларының да ықпалы зор еді. Атап айтқанда, XVIII ғасырдың ортасына қарай Ертіс әскери бекіністер шебінің біртіндеп күшеюіне байланысты, дала тұрғындарының басым бөлігіне Ертістің оң жағына өтуге тыйым салынды. Ертістің оң жағалауы үшін күресте де қазақ батырлары белсенділік танытты.

Абылай Ресей империясымен ғана емес Цинь империясымен де сауда-саттық байланыстарды нығайтты. Шоқан Уәлиханов дерегіне сүйенсек, Абылай өзі Іле генерал-губернаторымен Сайрамкөл маңында кездесіп, сауда-саттық жасау туралы өзара келісім жасасқан. Сол келісім негізінде Тарбағатай өңіріндегі Шәуешекте және Іле өңіріндегі Құлжада айырбас базары ашылған.

Қазіргі әлемдік ғаламдану процесінің қарқынды жүруімен, геосаяси ахуалдың күрделенуіне орай тарихи-саяси қайшылықтар көбеюіне байланысты территориялық тұтастықты сақтау мен

шекара қауіпсіздігі мәселесін қарастырғанда бұл зерттеу жұмысының тарихи-танымдық маңызы айқын көрінеді.

Қазақ тарихында халқымыздың Ресей империясының құрамына қосылуы мәселесі мейлінше айтарлықтай дәрежеде зерттеліп, ал қазақ-жоңғар қарым-қатынастарындағы кейбір мәселелер зерттеу нысанынан тыс, назарға алынбаған күйде қалып қойды. Қазақ-жоңғар қатынастары халықаралық қатынастар тарихындағы өзекті мәселелерге жатқызылады. Себебі, екіжақты ғасырларға созылған күрестер Қазақ хандығы мен Жоңғар мемлекетінен бөлек, көршілес алып империялар Ресей мен Цинь империясының саясатына да ықпалын тигізбей қоймады. Екі ел арасындағы теке-тірес тұтас Орта Азия халықтарының хал-ахуалына да үлкен өзгерістер әкелді. Осы кезеңдегі халықаралық қатынастарды түбегейлі түсіну үшін қазақ-жоңғар байланыстарының тереңнен қарастыру қажет. Себебі, мәселені осы қырынан зерттеу сол тарихи кезеңде өмір сүрген мемлекеттер мен халықтардың ірі билеушілерінің, оның ішіндегі батырларының рөлін айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақ хандығы осы замандарда алпауыт екі империяның тоғысында өзінің хандары, сұлтан-дары мен батырларының саяси-дипломатиялық жанкешті қызметі арқасында мәртебесін биік ұстады. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы жоңғар мен Еділ қалмақтарына қарсы күресте Абылай ханның шебер ұйымдастырушылық дарыны арқасында ірі жеңістерге қол жеткізді.

Қазақ-жоңғар қарым-қатынастары жөнінде айтылғанда, біз, қазақ ханы Абылай, Жоңғар қоңтайшылары Қалдан Серен, Лама Доржы, Даваци, ханзада Әмірсана сынды бірқатар тарихи тұлғалардың есімі мен тарихтағы рөліне тоқталып өткеніміз тақырыпты толық ашуға серпін береді.

В.В. Вельяминов-Зернов жазбаларында Қожаберген батыр Жәнібекұлынан басқа Бөгенбей, Барақ сұлтанның ұлы Ханбабай, Ақ-Найман тайпасынан шыққан Әзібек (Азибякъ батырь) Абақ-Керей тайпасынан шыққан Қошқарбай, Досымбет, Досымбеттің бауыры Өмір, Құлсары, Құлеке және Әлімбет секілді қазақ батырларының есімдері аталады. Автор жазбаларында Қожаберген батырдың өмірі мен әскери-дипломатиялық қызметін негізгі зерттеу нысанына алмағанымен, батырдың шығу тегі мен оның әскерінің орналасуының географиялық жағдайы жөнінде деректер қалдырады [2, 96 б.]

Қожаберген батыр өзінің жанындағы ортақ мүддені ұстанған замандас-үзеңгілес қазақ батырларымен бірге Қытай сынды алпауыт империямен әскери-дипломатиялық қатынастармен қатар, сауда байланыстарында белсенді рөл атқарды. Қожаберген өзі қатарлы Қабанбай, Дәулетбай сынды батырлар мен Әбілпейіз, Сұлтанмәметтей сұлтандармен бірге сауда байланыстарын дамыту, қазақ халқын бейбіт өмірде күн кешкізіп, тұрмыс жағдайын оңалту жолында қызмет етті. Бұл мәселеде Цин билігінің негізгі мақсаты - шекаралық сауданы қолға алып, тың игеруге қазақтардың жылқыларының асыл тұқымдыларын сатып алу және пайдалану.

1758 жылғы 9 қазандағы Тұй-жаңгин Нұсанның қазақ Қабанбайдың ұлымен жылқы саудасын жасағандарын мәнжу тіліндегі мына дерек растайды. Құжатта: Біздің ұғысуымыз бойынша, Қабанбай – (қазақтың) Орта жүзінің Қожаберген сынды 4-5 адамның ішіндегі мәртебесі биіктеуі. Былтыр патшаның құлдары Шундэна мен Нұсан мәлімдеме жазып, (патшадан) рұқсат алып, патшаның Абылай мен Қожаберген екеуіне сыйлық ретінде берген оқалы тон тігуге арналған молун торқасының біразын Қабанбайға бөліп берген соң патшаның шапағатына бөленген риза болды, сондай-ақ Қазақ мемлекетіндегі елдің барлығы алғыстарын айтып, бірінен соң бірі жоңғарлардың басшыларын тұтқынға алып, оларды бізге әкеліп тапсыруда» [14, 40 б.].

Деректе айтылған мәліметтерді былай топшылауға болады: Біріншіден, Қожаберген батыр қазақтың Орта жүзінің ішіндегі ең беделді адамдарының бірінші бестігіне кірген; екіншіден, Қытай патшасы бағалы сый-құрметін ең алдымен Абылай мен Қожаберген екеуіне жасаған. Міне, Қытай империясының бұл құйтырқы саясатының астарында осындай айла-амалды қолдану арқылы жоңғарларды өзіне бағындырып, одан кейін қазақтарға шабуыл жасау пиғылы жатқаны анық.

Осы құжатта: «Наван Абылайдың өзімен кездесе алмағанымен, Абылайдың бауыры Әбілпейіз және Дәулетбай, Батыр, Қожаберген сынды адамдардың барлығы біздің шекарамыздың

маңында тұрады, сондықтан Наван соңғы аталғандармен кездеспей қалмас» [14, 41]. Жоғарыда көрсетілген 1758 жылғы Тұй-жаңгин Нұсанның қазақ Қабанбайдың ұлымен жылқы саудасын жасағандарын мәнжу тіліндегі құжаттың жалғасы болып табылатын бұл ақпараттан қазақ-қытай сауда қатынастарындағы кейбір мәселелерді Абылайдың орнына Қожаберген батырдың атқарып отырғандығы көрінеді. Сондай-ақ, батыр Қожабергеннің қытайлармен шекаралас Қазақстанның шығыс аймағында әскерімен тұрақтағанын тағы да айғақтайды. Қытай патшалығының лауазымды шенділерінің бірі Науанды Қожаберген сынды адамдарға жолығуы міндетті екендігін екшелеп айтып отырғаны да батыр Қожаберген Жәнібекұлының екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастарда шешуші рөл атқарғандығын аңғартады.

Цяньлун жылнамасының 24-жылғы 8-айдың 6-күніндегі түсіндірме хатында қазақ-қытай достық-сауда қатынастарынан хабар береді. Құжатта: «Қазақ Қарабарак бізді қарсы алып алдымыздан шыққанда бізге, патшаның құлдары Чебденжаб, Фулу, Чинұхун, Чемчукжаб және Улден қатарлыларға бір-бірден белек (сыйлық) жылқы берді, біз де қару ретінде оған бір-бір топтан торғын бердік. Сонан соң Дәулетбай өзі келіп менімен кездескенде де маған, патшаның құлына 1 жылқы сыйлады, мен де оған қару ретінде 1 топ торғын сыйлап бердім. Бұдан тыс, Әбілпейіз, Қожаберген де арт-артынан адамдарын жіберді. Әбілпейіз пақырыңыз Чебденжабқа 1 жылқы сыйлады, біз де оларға қару ретінде бір-бір топ торғын сыйладық [14,162 б.].

Дерекке зер салып назар аударсақ, қазақтың белгілі батырлары Қожаберген, Дәулетбайлардың, Әбілпейіз сұлтанның қытай елшілерімен арасындағы достық қатынастары негізіндегі өзара сый-жоралғылары айтылған. Сондай-ақ, құжат мазмұнынан қытай елшілерінің қазақ ауылдарына, ал қазақтың беделді ерлерінің қытай патшалығына емін-еркін елшілік сапарлардың ұйымдастырылғанын байқауға болады.

Құжаттың сырына үңіле отырып, мынадай сауал туындайды. Қазақ-қытай сауда қатынастарының дамуы қазақтар үшін қандай оң тұстары байқалды? Біріншіден, Цинь патшалығымен екіжақты сауда ынтымақтастығы мен елшілік байланыстардың белсенді көрініс табуы – Қазақ мемлекетінің нығаюына, халықаралық беделінің өсуіне, сонымен қатар Қожаберген қатарлы қазақ дипломаттары мен қолбасшы батырларының Орта және Орталық Азия халықтарының саяси өміріндегі рөлінің артуына ықпал етті. Нәтижесінде, қазақ елі мен оның белді көсемдері Шығыс-Түркістан билеушілері арасында танымалдығы артты.

Қожаберген батыр мен жоңғар ханзадасы Әмірсананың арасындағы өзара ынтымақтастық пен қытай әскеріне қарсы шабуылдары жөнінде мына құжаттың берер ақпараты мол. Қытай Батысты тыныштандыру генералы Цереннің қазақтармен шайқасқандығы және Әмірсананы тұтқындау туралы жазған мәлімдемесі айғақтайды. Құжатта: «Әмірсана Қожабергенмен бірге жүр. Біреулердің айтуына қарағанда олар сіздердің ұлы армияларыңыздың келе жатқандығын естіп, ауылдарын бастап Есіл жеріне көшіп кеткен. Ал тағы біреулер Әмірсана Қожабергенмен бірге әскер бастап сіздерге қарсы жорыққа шыққан деседі. Сонымен бірге біз мынаны естідік: ұлы армияларымыз осылай енді келе жатқан шақта, біздің найман тайпасының нояны Қабанбай 2000-нан астам әскер бастап сіздерге қарсы шыққан, алайда ол ойсыра жеңіліп, ол басқарған қазақтар төрт тарапқа таралып кеткен» [15, 112 б.].

Мәнжу тіліндегі бұл деректен жоңғар нояны Әмірсана мен батыр Қожабергеннің Нұра жерінде бірге жүргендіктері айтылады. Біріншіден, Қожаберген мен Әмірсананың бірігіп ортақ мүддені көздегені байқалады. Екіншіден, Цинь сарайы ұлықтары мен әскербасыларының қазақ батырларын өздерінен жасқанады немесе аяқ тартады деген кемсітушілік көзқараста құжаттар қалдырғаны белгілі болып тұр. Үшіншіден, қазақ-қытай қарым-қатынастарына қатысты құжаттардың басым бөлігінде Қожаберген батырдың есімі Қабанбай батырмен қатар айтылады. Бұл деректе де Қабанбай батырдың әскерінің жеңіліс тапқандығы сөз етіледі. Қабанбай батыр Әмірсананы ізінен қуып келген Цинь әскеріне тойтарыс беруде ерлік көрсетті. Қабанбай батыр екі мыңдаған әскерімен Қожаберген мен Әмірсананың бірге жүрген Нұра маңында жүргендігі туралы осы құжатта айтылады.

В.С. Кузнецов «Амурсана» атты кітабында XVIII ғасырдағы ірі саяси тарихи тұлғалардың бірі моңғол халқының батыры Әмірсананың өмірі мен оның тарихи оқиғалар тоғысындағы рөлін баяндайды. Автор Қожаберген батырдың жоңғар ханзадасы Әмірсанамен бірлесе шүршіттерге қарсы соғысын әдеби-көркем тілде сипаттаған. Батыр Қожаберген Жәнібекұлының ержүректігі мен жауға қарсы шапқандағы өжеттігін әсерлі баяндайды. «Отты қарудың күші қазақ жылқыларын үркітіп жіберді және олардың жүгірісін бәсеңдетті. Жылқылардың бір тобы артқа шегініп, теріс бұрылса, ал екінші бір тобы артқы аяқтарымен жерді тіреп тұрып, бір орнында айнала берді. Осылайша, Дардана әскерінің негізгі күштері майдан алаңына шабуылға шықты. Қожаберген орнатқан алдыңғы қатарлы үлгідегі тосқауыл тас-талқан болды. Осы қорқынышты хабармен бірге аман қалған салт атты жігіттер Қожабергенге қарай беттеді. Алайда, жеңіліс туралы бұл хабар Қожабергенді қорқыта қойған жоқ. Қожаберген: «Біз әлі де көппіз!... - деп жайбарақат үн қатты. Әмірсанаға бұрылып: «Мына шүршіттердің сыбағасын бер, ноян!» деп сенімді сөйледі. Қожабергеннің әскери жасақтары кескілескен шайқасқа түсті. Дардана әскері арбалеттерінің атқан жебелері қазақ батырларының шынжырлы әскери сауыттарына төтеп бере алмады. Әскербасылардың дәл ортасында манчжур жебелері лақтырылған өрт сақтандырғыштар жарылып жатты. Жарылыстар шабандозды әбігерге салды. Қожаберген әскерін қуып келе жатқан Дардананың салт аттылары олармен жақын шайқаста кездесті. Иілген жүзі бар кескіш қылышымен ызаға булыққан Әмірсана келді» [16, С. 121].

Көреген қолбасшы, саясаткер Абылай шүршіттерден төнген қауіпті алдын ала білді. Қожаберген батырмен қатар Құлеке, Құлсары және Қарғабай батырлардың да бұл қазақ-шүршіт қақтығысына қарсы күреске қатысты.

1756 жылы Қожаберген Құлеке, Қарбағай (Бабақай) батырлармен бірге әрқайсысы қол бастап, үш мыңдай шаңырақты алып, Ертістің жоғары ағысына қарай көшкен. Кейінгі тарихи оқиғалардың өрбуіне қарағанда, бұлай үдере көшудің мәнісі Қытайлық манчжур-шүршіт әскерінің қазақ жерлеріне басып кіруінің алдын алу, басқыншылыққа қарсы Абылай басқарған қазақ хандығы әскерінің стратегиялық жоспары еді [17, 113-114].

Қазақ және Цинь империясы арасындағы бұл жойқын соғысты 1756 жылғы 28 қыркүйектегі Қазақтардың әскери қимылдарының барысы жөніндегі фуцзянцзюнь (*Цинь әскеріндегі лауазымды атақ*) Хадаханың әскери кеңеске хабарламасы да растайды. Дарчжа бейцзы (Цинь империясының аристократ өкілі) Баян тауының батысына қарай бет алған мыңдаған қазақ әскерлері көрінгенін мәлімдеді. Бұл хабарды ести салысымен қызметші бірден Саньдубуды 600 әскерімен оларды талқандауға бағыттады. Қызметші өзі оларға қолдау білдіру үшін соңынан ерді. Бірге шабуыл жасап, қарсыластарды талқандадық. Жүздеген адамдарды қырғынға ұшыратып, жылқылар мен жүктерін тартып алдық. Сонымен қатар, 5 адам тұтқынға алынып, азапталды. Абылай әскерімен соғысқанымызды бәрі бірдей хабардар болды. Ал Әмірсана мен Қожаберген (Ходцибоэрген) мың жауынгерімен біздің әскерлеріміздің Батыс колоннасымен соғысуға аттанды [18, 106-107 бб.].

Көріп отырғанымыздай, деректе Хадаханың әскері қазақ әскерлерін талқандағаны баяндалады. Хабарламадағы қызметші (слуга) – бұл тұста Хадаха екенін айтып өткеніміз жөн. Қожаберген батыр мен Әмірсана ханзаданың бірлесе қытай әскерлерінің батыс бөліміне қарсы шабуылға аттанғаны айтылады. Мың әскермен жасақталған батыр Қожаберген мен Әмірсананың әскері жеңіліс табады. Бұл тұста да, екі тарихи тұлғаның кезінде достық қатынасты ұстанғанын және бір мүддені көздегенін аңғармау мүмкін емес.

Тұтқындағылардың мәліметінше, «Әмірсана қазақ территориясына кіргелі ойраттардың Цинь империясына қатысты төрт бірдей тайпасына залал келтірді. Енді ол біздің жерімізге қашып келіп, қазақтарға бақытсыздық әкеледі. Егер де оны тез арада құрықтап, оны Цинь империясына тапсырмасақ, ешқашан тыныш өмір сүре алмаймыз» – делінген. Алайда, Абылай Әмірсана ажалдан қашқан құс секілді. Абылай бастапқыда Хаохасалакэ тауына дейін жеткен мыңдаған әскерді басқарды. Ол мұнда біздің әскерімізді көріп, онда қорқыныш ұялады, сондықтан да біздің ұлы әскерден бірден-ақ жеңіліс тапты. Ал оның алдында ол біздің әскери жасақтарымыздың жақындап келе жатқандығын естіп, өз көшін басқа жаққа ауыстырды. Қызметші өзінің ойынша

қазақтар тартынады деп ойлайды. Абылай Әмірсананы қорғаштаймын деп оның құрығына ілінді. Енді Әмірсана ұлы «бақытқа» ие болды. Абылай да қорқынышты бастан кешірді. Цинь қызметшісі кудалауды жалғастыруда» [19, С. 102] - деп берілген.

Жоғарыда берілген деректегі «қызметші» деп аталып отырған кейіпкер 1756 жылғы қазақтар мен циньдіктер арасындағы соғыста шығыс қанатты басқарған манчжурлық әскери қолбасшы Хадаха болып табылады. Цинь үкіметінің тәртібінде әскери жорық алдында әскер басшыларына шекара белгілеу, шекараны тыныштандыру, алысты тыныштандыру деген атақтар беріліп отырды. Генерал Хадахаға да осы шайқас қарсаңында «шекараны тыныштандырушы» титулы үлестірілген болатын. Бұл қиян-кескі күресте Цинь әскеріне қарсы Абылай, Әбілпейіз, Ханбаба сұлтандардан бөлек, қазақ батырларынан Бөгенбай, әрине, Қожаберген Жәнібекұлының да есімі аталады. Батыр Қожаберген Әмірсанамен бірлесе жасақ құрып, қытай әскеріне қарсы жанкештілікпен күресті.

Жоңғар хандығы жойыла салысымен кезінде жоңғарлықтарға айырылып қалған жерлерін қайтарып алып, ірге кеңейту Абылай ханның негізгі саясатының бірі болған. Осы мақсатын іске асыру үшін 1756-1756 жылдары Арқаның торғай даласы, Нұра іспетті жерлерін мекендеп жүрген Қожаберген елін жедел көшіріп (2 ай ішінде), жоңғарлардан азат еткен Темір-Чрға, Улан-Ерхе (Қызылжар-Үржар), Улиясу (Қайыңды), (Қарун-Мулу (Қара өзені), Жимерсек (Шеміршек) сияқты жерлерге қоныстандырған [20, 38 б.].

Қожаберген батырдың Ертіс пен Аярақ көліне дейінгі аумаққа жорыққа шыққандығы туралы мәнжу тілді құжатта айтылады: «Біз, патшаның құлдары, 2-айдың 16-күні алдын ала аттанып кеткен соң, іле-шала артымыздағы қалған қосын бізге арнаулы адам жіберіп, Қалыбай сынды 11 қазақты жеткізіпті. Біз, патшаның құлдары, Қалыбайлардан мән-жайды сұрап едік, олар былай деп жауап берді: «Қожаберген 1000 сарбазды бастап Ертіс пен Аярақ көліне дейінгі жерді барымталап шықты. Жорықта қолымызға түскен тұтқындар мардымсыз болды да, Қожаберген ауылына қайтып кетті [15, 199 б.]. Бұл құжаттың үзіндісінен нені байқауға болады? Қожаберген батыр өзінің мың әскерімен бірге ұлан байтақ Ертіс пен Аярақ көлі арасындағы территорияда емін-еркін, ешкімнен тайсалмай-жасқанбай жорыққа шыққандығы анық. Батыр Қожабергеннің бұл аймақтарға барымташылық жасауының себебі - Жоңғар мемлекеті талқандалғаннан кейін сабылып жүгенсіз қалған, бас сауғалап тасада тығылып жүрген жоңғарларды (махачиндер) іздеу, құрықтау еді. Ертіс пен Аярақ көлдері арасын шарлаған Қожаберген сол маңдағы махачиндерді тұтқынға алып, Жетісу, Іле, Тарбағатай өңіріндегі қазақтардың байырғы жерлерін қайтаруды көздеді. Абылай мен оның сенімді сардары Қожаберген батыр Жоңғар мемлекеті құлаған соң бірден Жоңғарлардың бұрындары басып алған жерлерін игеруге кірісті. Сол мақсатта жоңғар халқынан босаған аймақтарға қазақтарды қоныстандырып, ол жерлерді игеруге халықты кірістірді. Қазақ көсемдерінің бұл әрекетін ұнатпаған Қытай патшалығы аталмыш жерлерге қоныстанған қазақ ауылдарын шауып, қоқан-лоққы көрсетіп, үркітіп, тыныш өмірден айырды. Дүниесінің тоналып, халқының жанышталғанына қарамастан, қазақтар да күресіп бақты.

Қазақтың беделді батырларының бірқатар тобы арасында, оның ішінде Қожаберген сардар ойрат нояны Әмірсанамен ара-қатынасы өзара достық байланыстарда өрбіді.

Оның ішкі астары мынадай себептерде жатыр деп топшылаймыз. Жоңғар хандығы бейбіт жатқан қазақ халқына шабуыл жасап, елді орны толмас қырғынға ұшыратты. Алайда, Жоңғар нояндары арасында өзара ішкі бақталастық орын алып, хандық XVIII ғ. орта шеніне қарай құлдырай бастады. Осы тұста шығыстан Қытай империясы жоңғар еліне бас салды. Жоңғарияны талқандаған соң, Қазақ жеріне шабуылды жалғастыратынын Қожаберген сынды қазақ халқының беделді адамдары алдын ала болжай білді. Міне, сол себепті де Жоңғар мемлекетін сақтап қалуға Қожаберген батыр атсалысты. Қытайдан төнген қауіпті жоңғар нояндары арқылы бәсеңдетуге ұмтылды.

1771 жылғы 20 маусымдағы Сібір корпусының командирі С.К.Станиславскийдің кабинетінде жасалған Қытай шекарасындағы әскерилерді барлауға мүмкін болатын қалмақтарды іздеу жолы мен оларды табу туралы Әмір батырдың сөзінен алынған аудармасында Абылай сұлтанның қалмақтардың Қытайға кетуіне жол бермеу үшін жасаған әрекеті жөнінде айтылады: «Керей болысынан Әмір батыр және оның ағасы Қожаберген (Козя-берды), Арғын тайпасынан – Атығай,

Найман тайпасынан – Қалыбай (Қалабай) және Уақ (Увакской) тайпасынан – Қалабай, Телеу және Өтеген батырлар олардың жорықтарына кедергі келтіріп, жылқыларын айдап әкетеді. Абылай сұлтан қалмақ қосынынан екі күндік уақыттай жүретін шақырымда жүз мыңдық әскерімен қалмақтарды одан әрі кетіп қалмауын қадағалап тұр. Сонымен бірге ол Ресей жағынан да, Қытайдан да көмекке әскерлерді күтуде. Сонымен қатар, Өмір батыр бұл ақпараттан басқа мәліметті жарияламады» [21].

Берілген архив құжатынан Керей болысының Қожаберген бастаған қазақ батырларының бір тобы қалмақтардың көздеген әрекеттеріне тосқауыл қою жолында, малдарын тонап кедергі келтіргендігін аңғарамыз. Ал Абылай сұлтанның өзі 100 мыңдық әскерімен қалмақтардың Қытай шекарасына өтіп кетпеуін бақылауында ұстады. Сонда-ақ, құжатта Абылайдың екі алып империядан да қолдау күткендігі айтылады. Өйткені, қалмақтардың шығысқа қарай бет алуы Ресей үшін де, Қытай империясы үшін де елеулі оқиғалардың бірі саналды. Орыс отарынан қашып құтылу мақсатында шығысқа бет алу әрекеті орыс билігі тарапынан міндетті түрде аямай жазалауға тұратын үлкен сатқындық деп есептеді. Еділ қалмақтары әуел бастан өздерін Цинь билігі бодандығын қабылдауға ниеттіміз деген ұранды сылтау ретінде пайдаланды, алайда, олардың шынайы көздеген мүддесі басқа болатын.

Айта кету қажет, Еділ қалмақтарының көші мәселесі бойынша қазақтың Қожаберген сынды батырлары бірнеше рет саяси-дипломатиялық сапарға аттанған.

Бұдан шығатын қорытынды, қалмақтардың Цин империясына бағынамыз деген сылтауы арқылы іске асырғысы келген мақсаттарының орындалмағаны қазақтың Абылай хан, Қожаберген, Өмір, Атығай, Қалыбай, Телей, Өтеген қатарлы батырлары және басқа да хан-сұлтандары мен билері қызметінің үлесі екені белгілі.

Қорытынды. Қазақ хандығы осы замандарда алпауыт империялар тоғысында өзінің билеушілері, сұлтандары мен батырларының саяси-дипломатиялық жанкешті қызметі арқасында мәртебесін биік ұстады. XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы жоңғарлар мен Еділ қалмақтарына қарсы күресте Абылай ханның шебер ұйымдастырушылық дарыны арқасында ірі жеңістерге қол жеткізді. Әрине, ұлт мүддесі жолындағы Абылайдың ірі жеңістеріне ықпал еткен қазақ батырларының әскери-дипломатиялық қызметінің ықпалы зор.

Зерттеу мақаласының нәтижелері ел мен жердің тағдыры ауыр сынға ұшыраған күрделі кезеңдегі қазақтың өжет мінезді батырларының сыртқы саяси қызметі мен әскери-дипломатиялық және сауда байланыстарындағы рөлін анықтап береді. Бұл тұлғаларды жекелеген зерттеулер жүргізу өз кезегінде отандық тарих ғылымының әлемге танылуына гуманитарлық ынтымақтас-тықты арттырып, қазақтың шоқтығы биік батырларының әлемге танылуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Потанин Г.Н. *Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного въ 1876-1877 годахъ по поручению Императорскаго Русскаго Географическаго Общества членомъ-сотрудникомъ онаго Г.Н. Потанинымъ. Выпуск II. Материалы этнографические.* С.-Петербургъ. Типография В. Киришаума. Въ д. М-ва., на Дворц. пл. 1881. С. 181.
2. Вельяминов-Зернов В.В. *Дѣйствительный член Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Историческія известія о киргиз-кайсакахъ и сношеніяхъ Россіи съ Среднею Азією со времени кончины Абуль-Хайръ хана (1748-1765 Г.) (Продолжение) // Оренбургскіе ведомости, 1853, №13. С. 96-98.*
3. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отдельный оттиск из Живой старины. Вып. III и IV, 1896. С.-Петербург. Тип. С.Н. Худекова. Владимирский пр., №12. 1897. С. 84*
4. Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе с 1758 г. Т.3. Казань: Типолитография В.М. Ключникова, 1897. 573 с.
5. Валиханов Ч.Ч. *Избранные произведения. Вступительная статья А.Х.Маргулана. М.: Наука, 1986. 414 с.*

6. Тынышбаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубырынды). Алма-Ата: Жалын, 1991. 152 с.
7. Асфендияров С.Д., Кунте П. А. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1: (V в. до н. э. – XVII в. н. э.). Алматы: Казахстан, 1997. 383 с.
8. Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. Алма-Ата, 1957. 340 с.
9. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели Казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. 288 б.
10. Ерофеева И. Институт батыров в структуре военной организации казахов-кочевников. Роль номадов Евразийский степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Алматы: Лет. 2010. 397 б.
11. Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII-XIX веках. Нұр-Сұлтан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.
12. Кабульдинов З.Е. Абылай хан и Россия. - Алматы. ИП «Мадияр», 2023. 296 с.
13. Қасымбаев Ж. Жоңғар-қазақ тартысындағы саяси және әскери мәселелер // Қазақ тарихы. 1993, №2. 24-б.
14. Қазақ хандығы мен Цинь патшалығының саяси-дипломатиялық қатынастары туралы қытай мұрағат құжаттары. Том I. Құраст.: Б. Еженханұлы. Алматы: «Дайк-Пресс» 2009. 255 б.
15. Еженханұлы Б. Қожаберген батыр (1756-1767 жылдарда қалыптасқан мәнжу-қытай мұрағат құжаттары негізінде). - Алматы: «Арыс», 2017. 496 бет
16. Кузнецов А.С. Амурсана. - Новосибирск: Наука, 1980. 176 с.
17. Қазақтың ханы Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Құраст.: З.С. Тайшыбай. Ғылыми басылым. - Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. ТІ. 640 б.
18. Восточная дипломатия на стыке цивилизаций (конец XIV - 70-годы XIX вв.) Сб. документов и материалов. Астана: Ғылым, 2015. 400 с.
19. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX вв. / Сост. Хафизова К.Ш., Моисеев В.А. Второе изд. Нұр-Сұлтан, 2020. 344 с.
20. Ұлы дала батыры-Қожаберген: Ғылыми-танымдық мақалалар мен өлең-жырлар топтамасы/ Т.Тынысбекұлы. - Нұр-Сұлтан: «Жезбұйда» баспасы, 2019. 282 бет
21. Орынбор облыстық мемлекеттік архиві. 1-қ. 1-т. 173-іс. 645-п.

References:

1. Potanin G.N. Oчерки Severo-Zapadnoi Mongolii. Rezüľtaty puteşestvia, ospolnennago v 1876-1877 godah po porucheniu İmperatorskago Ruskago Geograficheskago Obşestva chlenom-sotrudnikom onago G.N. Potaninym. Vypusk II. Materialy etnograficheskie. S.-Peterbug. Tipografia V. Kirşbauma. V d. M-va., na Dvors. pl. 1881. S. 181.
2. Veläminov-Zernov V.V. Deistvitelnyi chlen İmperatorskago Ruskogo Geograficheskago Obşestva. İstoricheskia izvestia o kirgiz-kaisakah i snoşeniiah Rostı s Sredneiü Azieiü so vremeni konchiny Abül-Hair hana (1748-1765 G.) (Prodoljenie) // Orenburgskie vedomosti, 1853, №13. S. 96-98.
3. Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave türkskih plemen i narodnostei i svedenia ob ih chislenosti. Otdelnyi ottisk iz Jivoi stariny. Vyp. III i IV, 1896. S.-Peterburg. Tip. S.N. Hudekova. Vladimirski pr., №12. 1897. S. 84
4. Vitevski V.N. İ.İ. Neplüev i Orenburgski krai v prejnem ego sostave s 1758 g. T.3. Kazän: Tipolitografia V.M. Klüchnikova, 1897. 573 s.
5. Valihanov Ch.Ch. İzbrannye proizvedenia. Vstupitelnaia stätä A.X.Margulana. M.: Nauka, 1986. 414 s.
6. Tynyşbaev M. Velikie bedstvia... (Aktaban-Şubyryndy). Alma-Ata: Jalyn, 1991. 152 s.
7. Asfendiarov S.D., Kunte P. A. Proşloe Kazahstana v istochnikah i materialah. Sb. 1: (V v. do n. e. – XVII v. n. e.). Almaty: Kazahstan, 1997. 383 s.
8. Bekmahanov E. Prisoedinenie Kazahstana k Rosii. Alma-Ata, 1957. 340 s.
9. Kasymbaev J.K. Gosudarstvennye deiateli Kazahskih hanstv (XVIII v.). – Almaty: Bilim, 1999. 288 b.

10. Erofeeva I. *Institut batyrov v strukture voenoi organizatsii kazahov-kochevnikov. Röl nomadov Evraziski stepei v razvitii mirovogo voenogo isskustva. Nauchnye chtenia pamäti N.E. Masanova. Almaty: Lem. 2010. 397 b.*
11. Hafizova K.Ş. *Stepnye vlastiteli i ih diplomatia v XVIII-XIX vekah. Nur-Sultan: KİSİ pri Prezidente RK, 2019. 480 s.*
12. Kabüldinov Z.E. *Abylai han i Rosia. - Almaty. İP «Madiar», 2023. 296 s.*
13. Qasymbaev J. *Joňgar-qazaq tartysyndağy saiasi jäne äskeri mäseleler // Qazaq tarihy. 1993, №2. 24-b.*
14. *Qazaq handyğy men Sin patşalyğynyñ saiasi-diplomatialyq qatynastary turaly qytai mūrağat qūjattary. Tom I. Qūrast.: B. Ejenhanūly. Almaty: «Daik-Pres» 2009. 255 bet*
15. Ejenhanūly B. *Qojabergen batyr (1756-1767 jyldarda qalyptasqan mänju-qytai mūrağat qūjattary negizinde). - Almaty: «Arys», 2017. 496 bet*
16. Kuznesov A.S. *Amursana. - Novosibirsk: Nauka, 1980. 176 s.*
17. *Qazaqtyñ hany Abylai: Däuri, ömiri men qyzmeti: Qūrast.: Z.S. Taişybai. Ğylymi basylım. - Almaty: «El-şejire» QQ, 2011. T1. 640 b.*
18. *Vostochnaia diplomatia na styke sivilizatsii (kones XIV - 70-gody HIH vv.) Sb. dokumentov i materialov. Astana: Ğylym, 2015. 400 s.*
19. *Sinskaia imperia i kazahskie hanstva. Vtoraia polovina XVIII – pervaia tret HIH vv. / Sost. Hafizova K.Ş., Moiseev V.A. Vtoroe izd. Nur-Sultan, 2020. 344 s.*
20. *Ūly dala batyry-Qojabergen: Ğylymi-tanyndyq maqalalar men öleñ-jyrlar toptamasy/ T.Tynysbekūly. - Nūr-Sūltan: «Jezbūida» baspasy, 2019. 282 bet*
21. *Orynbor oblystyq memlekettik arhivi. I-q. 1-t. 173-ıs. 645-p.*

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI 03.20
ӘӨЖ /УДК/ UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.027>

Канафин К. К. ¹, Даурбеков А. М. *², Ракишева Г. К. ³

¹Кандидат исторических наук, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлана, Республика Казахстан, Павлодар, e-mail: mercurof@mail.ru

²Магистр гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлана, Республика Казахстан, Павлодар, e-mail: adamdaurbekov@mail.ru

³Магистр гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлана, Республика Казахстан, Павлодар, e-mail: rakisheva_g_k@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАЙЫМЖАНА МАРСЕКОВА В СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЕ

Аннотация

Райымжан Марсеков - одна из ключевых фигур национально-освободительного движения Казахстана начала XX века, чье имя стоит в ряду ярких лидеров того времени. Ближайший соратник таких видных деятелей, как Алихан Букейханов, Миржакип Дулатов, Жусупбек Аймаутов и Халел Акпаев, он окончил Санкт-Петербургский университет и проявил себя как адвокат, писатель, политик, публицист и делегат Учредительного собрания. Марсеков активно участвовал в либеральном земском движении и стал одним из тех, кому судьбой было уготовано возглавить борьбу за национальные интересы казахского народа. Его отличали глубокие знания, высокий профессионализм, выдающиеся организаторские способности и мастерство, которые он направил на благо будущего своей нации. Возрождение национальной историографии Казахстана, с её уникальной спецификой и проблематикой, ознаменовало поворот в исторической науке и формировании исторического сознания. Однако в советский период история национальной интеллигенции, включая движение Алаш, оставалась под запретом или трактовалась одно-сторонне из-за политических и идеологических причин. Как отметил академик М.Б. Тулепбаев, Алаш - уникальное явление, выпавшее из поля зрения историков, корни которого уходят к просветителям второй половины XIX века. Марсеков воплощает образ лидера, чья деятельность стала важным вкладом в национальное самосознание.

Ключевые слова: Марсеков, семипалатинская городская дума, земство, казахский комитет, учредительное собрание, Алаш

К.К. Канафин ¹, А.М. Даурбеков ^{*2}, Г.К. Ракишева ³

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Республика Казахстан
E-mail: mercurof@mail.ru

²Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Республика Казахстан
E-mail: adamdaurbekov@mail.ru

³Гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Республика Казахстан
E-mail: rakisheva_g_k@mail.ru

РАЙЫМЖАН МАРСЕКОВТІҢ СЕМЕЙ ҚАЛАЛЫҚ ДУМАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Райымжан Марсеков – ХХ ғасыр басындағы Қазақстанның ұлт-азаттық қозғалысының негізгі тұлғаларының бірі, оның есімі сол кездегі жарқын көшбасшылар қатарында тұр. Ол Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов және Халел Ақпаев сияқты көрнекті қайраткерлердің жақын серігі болды. Санкт-Петербург университетін бітірген ол өзін адвокат, жазушы, саясаткер, публицист және Құрылтай жиналысының делегаты ретінде көрсетті. Марсеков либералды земство қозғалысына белсене қатысып, қазақ халқының ұлттық мүдделері үшін күресті бастау тағдырына жазылған тұлғалардың бірі болды. Оны терең білім, жоғары кәсібилік, ерекше ұйымдастырушылық қабілет және өз ұлтының болашағы үшін қызмет еткен шеберлік ерекшелендірді. Қазақстанның ұлттық тарихнамасының қайта жаңғыруы, оның ерекше сипаты мен мәселелерімен бірге, тарихи ғылымдағы бетбұрыс және тарихи сананың қалыптасуымен белгіленді. Алайда кеңес кезеңінде ұлттық зиялы қауымның тарихы, соның ішінде Алаш қозғалысы, саяси және идеологиялық себептерге байланысты тыйым салынды немесе біржақты түсіндірілді. Академик М.Б. Төлепбаев атап өткендей, Алаш – тарихшылардың назарынан тыс қалған бірегей құбылыс, оның тамыры ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ағартушыларға барып тіреледі. Марсеков ұлттық өзіндік сананың қалыптасуына маңызды үлес қосқан көшбасшы бейнесі.

Кілт сөздер: Марсеков, Семей қалалық думасы, земство, қазақ комитеті, құрылтай жиналысы, Алаш

Kanafin K. K. ¹, Daurbekov A. M. ^{*2}, Rakisheva G. K. ³

¹Candidate of Historical Sciences, Margulan University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
E-mail: mercurof@mail.ru

²Master of Humanities, Margulan University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
E-mail: adamdaurbekov@mail.ru

³Master of Humanities, Margulan University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
E-mail: rakisheva_g_k@mail.ru

RAIMZHAN MARSEKOV'S ACTIVITY IN THE SEMIPALATINSK CITY DUMA

Abstract

Rayimzhan Marsekov stands out as a pivotal figure in Kazakhstan's early 20th-century national liberation movement, his name ranking among the era's most inspiring leaders. A close ally of luminaries like Alikhan Bukeikhanov, Mirzhakip Dulatov, Zhusupbek Aymautov, and Khalel Akpaev, he graduated

from Saint Petersburg University and carved out a reputation as a lawyer, writer, politician, publicist, and delegate to the Constituent Assembly. Marsekov threw himself into the liberal zemstvo movement and emerged as a natural leader in the fight for Kazakh national interests. Known for his deep intellect, professionalism, and knack for organization, he channeled his talents into building a brighter future for his people. The resurgence of Kazakhstan's national historiography—with its distinct flavor and complexities—marked a game-changer for historical scholarship and the shaping of national identity. Yet, during the Soviet era, the story of the national intelligentsia, including the Alash movement, was either hushed up or skewed for political and ideological reasons. As the scholar M.B. Tulepbaev pointed out, Alash is a one-of-a-kind phenomenon that slipped under historians' radar for too long, with roots stretching back to the enlighteners of the late 19th century. Marsekov embodies the kind of leader whose work left a lasting mark on Kazakhstan's sense of self.

Keywords: Marsekov, Semipalatinsk City Duma, Zemstvo, Kazakh Committee, Constituent Assembly, "Alash"

Введение. Возрождение национальной историографии Казахстана со свойственной ей национальной спецификой и собственной исторической проблематикой обусловили поворот в исторической науке и в формировании исторического сознания.

По понятным политическим, идеологическим причинам в исторической науке Казахстана, история национальной интеллигенции долгое время оставалась закрытой темой либо рассматривалась однобоко. В результате, по образному выражению академика М.Б. Тулепбаева, за бортом исторического познания осталось уникальное явление под названием Алаш, начало которому положили казахские просветители второй половины XIX века [1, С. 200].

Между тем, изучение крупных личностей, особенно национальной партии “Алаш”, долгое время находилось вне поля научного интереса. Лишь обретение Казахстаном суверенитета, демократизация общества способствовали гуманизации общественных наук и переориентации внимания на личность и ее субъективный социальный опыт.

В числе ярких лидеров национально-освободительного движения начала XX века имя Райымжана Марсекова занимает особое место.

Ближайший соратник А. Букейханова и М. Дулатова, Ж. Аймаутова и Х. Акпаева, выпускник Санкт-Петербургского университета, видный деятель либерального земского движения, адвокат, писатель, политик, публицист, делегат Учредительного собрания Р. Марсеков был в числе тех, на кого велением времени выпала ответственная миссия быть в первых рядах руководителей национально-освободительного движения.

Р. Марсеков принадлежал к тому типу людей, которые благодаря особым личностным качествам (знаниям, компетенции, великолепным организаторскими способностям, мастерству) действовал во имя будущего казахского народа.

Несмотря на интерес широкой общественности, обществоведов к его жизни и деятельности, огромное научное наследие, вклад Р. Марсекова и его роль в общественно-политической жизни Казахстана еще до конца не изучена. Более того его имя, деятельность обросли мифами, легендами.

Актуальность темы исследования. На современном этапе одной из актуальных задач, стоящих перед историками, учеными-обществоведами, является воссоздание объективного и беспристрастного исторического прошлого Казахстана.

Указанное обуславливается не только обретением Казахстаном

независимости, но и неослабевающим интересом общественности к истории

Отечества. Сегодня вполне очевидно, что только правдивое изучение прошлого, во всей совокупности фактов и обстоятельств ведет к пониманию многих современных процессов в нашей жизни, без которых невозможно становление независимого демократического государства, каковым сегодня является Казахстан.

Цели и задачи. Цель исследования – рассмотреть работу Райымжана Марсекова в Семипалатинской городской думе в период с августа по конец декабря 1917 г. Для достижения цели, нами были поставлены следующие задачи: 1) определить основные этапы работы Р. Марсекова в Думе; 2) рассмотреть особенности его работы на посту председателя Киргизского комитета; 3) показать результаты его работы в Думе в указанный период.

Материалы и методы. Методологической основой для написания работы послужили труды, посвященные проблемам истории Казахстана.

Главными принципами, которыми руководствовались авторы, являются: историзм, объективность, всесторонний анализ изучаемых событий и явлений, широко использовался сравнительно-исторический, проблемно-хронологический методы.

Применение сравнительно-исторического метода в исследовании позволило изучить исторические факты и явления в тесной связи с описываемой обстановкой того времени.

К опубликованным источникам мы относим сборники документов и материалов, которые посвящены теме работы. Использование материалов, опубликованных в них, позволило расширить источниковую базу, оказало существенную помощь в освещении проблем, связанных с темой исследования.

Обсуждение. В работах зарубежных и отечественных ученых, таких как Герасимов Г.И., Касымбаев Ж.К., Ерофеева И. В., Бочанов Г.А., Сатыбекова Г.Х., Зиманов С.З., Масанов Э.А., Бекмаханов Е.Б. подробно рассмотрены все этапы работы Семипалатинской городской Думы и роль Р. Марсекова в ее работе.

Результаты исследования. Февральская революция 1917 г., свергнувшая династию Романовых, была стихийным взрывом недовольства масс, доведенных до отчаяния лишениями, войной и явной несправедливостью в распределении жизненных тягот [2, С. 75].

Она была восторженно встречена казахским народом, поскольку "освободила их от гнета и насилия царского правительство" дала возможность или надежду на самостоятельность, возможность "управляться самостоятельно» - писал один из лидеров казахской интеллигенции А. Байтурсынов [3]. В результате первых шагов Временного правительства по существу была ликвидирована система управления необъятной Российской империей. Были упразднены должности генерал-губернаторов, губернаторов, ликвидирована полиция, уничтожено губернское управление, комитеты по делам печати, жандармские управления, охранные отделения.

На местах все еще оставались системы управления, которые продолжали существовать некоторое время. Упраздненные должности и учреждения на местах были заменены городскими, уездными, областными комиссарами Временного правительства. Специальным циркулярным распоряжением правительства от 5 марта обязанности этих комиссаров возлагались на председателей губернских и уездных, земских управ. Функции их были неопределенными, а положение о них, или проект положения был разработан только к сентябрю 1917 г. [4, С. 332].

Привлекалась к сотрудничеству и казахская интеллигенция. Букейханов был назначен комиссаром правительства в Тургайской области, М. Тынышпаев – членом Туркестанского комитета, комиссаром по Семиреченской области [5, С. 24]. Кроме комиссаров за власть в степи боролись самые различные организации, стремящиеся заполнить вакуум, и создать видимость легитимной власти: от комитетов общественных организаций и Думы до казахских комитетов и волостных исполнительных комитетов. В деятельности их принимала участие и казахская интеллигенция. Р. Марсеков принимал участие практически во всех органах самоуправления.

В Семипалатинске известие о победе революции было получено 2 марта 1917 г. Всюду, на площадях и улицах города стихийно возникали массовые митинги и демонстрации трудящихся [6, С. 213]. Одним из центров общественной жизни города была городская Дума. 4 марта 1917 г. она собралась на свое экстренное заседание.

В повестке дня был вопрос о Сообщении Временного правительства о происшедшем государственном перевороте. Городская управа доложила собравшимся о текстах телеграмм, полученных на имя Семипалатинского городского Председателя исполнительного комитета

Государственной Думы Родзянко, председателя Центрального комитета Всероссийского союза городов Челнокова и председателя Совета министров князя Львова о событиях, происшедших в Петрограде.

В условиях прессинга времени Государственной Думе требовалось к выработать собственное отношение к происходящим событиям. После недолгих дискуссий Дума постановила передать себя в распоряжение исполнительного комитета Государственной Думы. Было решено также отправить "за подписью всех присутствовавших гласных телеграмму." В ней выражалось "чувство восторга и глубочайшего преклонения перед высоким подвигом, какой во имя согласия и славы России совершила Государственная Дума". В телеграмме гласные заверяли Временное правительство в своей благонадежности, выражалась уверенность в том, что "граждане г. Семипалатинска спокойны теперь за победоносное окончание войны и за грядущее обновление России." Телеграмма заканчивалась здравицей в честь Государственной думы [7, Л. 85].

На этом же заседании городской Думы был рассмотрен вопрос об избрании своих представителей в объединенный комитет общественных организаций, волостной продовольственный комитет [8, Л. 87, 89].

8 марта 1917 г. гласные Семипалатинской городской думы И.А. Самойлов, Р. Ершов, Ф.Васильев, Ф. Трейеров, Н. Я. Коншин выступили с заявлением: "С падением старого строя и наступлением новой светлой эры в жизни русского народа, - говорилось в нем, - должен обновиться и состав городского самоуправления. Не подлежит сомнению, что правительство наше не замедлит провести в жизнь новые начала в деятельности городских самоуправлений, Исходя из того факта, что цензовая Городская дума не являлась и раньше выразительницей желаний и чаяний широких масс городских жителей, необходимо включить в состав думы представителей организаций, объединяющих широкие массы городского населения, с правом совещательного голоса" - говорится в заявлении. Дума на этом заседании, согласившись с заявлением принимает решение о расширении своего состава с включением в ее состав по одному представителю от различных организаций [9, Л. 105].

29 марта 1917 г. от главы правительства князя Г. Львова в Семипалатинске была получена телеграмма, в которой говорилось, что согласно указаниям Временного правительства и исполнение объявленной им декларации Министерством внутренних дел начато реформирование строя местного самоуправления и в ближайшем времени будет издан временный указ "Об установлении выборов в органы местного самоуправления на основе прямого, равного и тайного голосования". Сообщалось также о подготовке указов о расширении компетенции органов местного самоуправления, о реформе административного надзора, создании в крупных городских поселениях "мелкой городской единицы", о праве органов самоуправления образовывать союзы и созывать съезды, будет утверждено новое положение о милиции.

В документе также подчеркивалось большое значение "огромной работы для пользы местного населения, обороны страны, продовольствия, дело помощи больным и раненым воинам", земств и городских дум.

Исходя из этого, Временное правительство сочло "настоятельно необходимым охранять работу земского и городского самоуправления", с целью ее нормального функционирования, естественно, с согласованием с деятельностью "вновь создавшихся общественных организаций", вплоть до замены действующих органов самоуправления новыми [10, Л. 148]. Смысл данного документа понятен. Временное правительство, состоявшее из виднейших деятелей русского либерализма, искренне стремилось покончить с остатками самодержавного режима в России. Оно обратилось ко всем гражданам, ко всем слоям населения объединиться ради общей цели: создания свободной демократической России [11, С. 13].

Как ни парадоксально, но решения Городской (Семипалатинской) думы были выдержаны именно в этом ключе. На заседании Семипалатинской городской думы, состоявшемся 12 апреля 1917 г., где были заслушаны телеграммы, было принято решение об образовании городской

комиссии для составления списков избирателей и производства выборов, в ее состав вошли представители всего политического спектра, представленного в Семипалатинске.

От казахского комитета в нее были включены Р. Марсеков, А. Молдобаев, Р.М. Елькибаев и др. [10, Л. 148]. В нее также были кооптированы члены городской управы, комиссии, существующей при комитете Союза городов, комиссии по выборам, представителей продовольственного комитета. Вновь созданной комиссией было представлено право кооптации новых членов.

Комиссия приступила к работе, и 19 июня 1917 г. представила доклад на заседание городской думы о порядке выборов гласных. Судя по обилию юридических терминов, над текстом законодательства достаточно плотно работал, в числе других, Р. Марсеков. Конечно, можно было предположить, что период выработки документа и его создание лишь еще раз подтвердили стремление лидеров национальной интеллигенции к компромиссу.

В этом документе со ссылкой на статьи 13, 14, 33 временных правил о производстве гласных городской думы, статью 4 наказа МВД о применении этих правил, было предложено "для удобства подачи голосов", разделить город на 4 избирательных участка "соответственно большим полицейским частям, ныне милиционным участкам". Были определены в соответствии с этим для проведения голосования: первый - общественное собрание, второй в помещении первого мужского начального училища, третий - в помещении "приказничьего клуба". Четвертый участок (им стала Заречная слободка) в помещении "бывшего заведующего слободкой при пожарном депо". Члены комиссии предложили в этих помещениях для обеспечения гласности выставить не только списки избирателей, что само по себе было важно, но главным образом списки кандидатов в гласные. Предполагалось наряду с этим опубликовать их в местных газетах, сообщив через средства массовой информации день, час, место выборов. Было предложено также расклеить особые объявления по городу [12, Л. 253].

На 6 августа 1917 г. были назначены выборы нового состава городской Думы. Голосовать предлагали списком, а кандидатуры "выставить для обозрения населением города" [13, Л. 229]. Для раздачи выборных карточек пригласить шестнадцать взрослых лиц, для работы в две смены, за вознаграждение, по усмотрению управы.

Выборы гласных проходили в обстановке большой политической активности населения. В выставленных списках были представители различных политических партий и движений: социалисты и кадеты, социалисты-революционеры и социалисты-демократы. В числе избранных гласных был и Райымжан Марсеков. 18 сентября 1917 г. городская дума рассматривала положение (постановление) Временного правительства об изменении действующих положений об общественном управлении городов. Городская управа, согласно этому положению, состояла под председательством городского главы, из товарищей главы и членов управы [14, Л. 278, 312].

Уже с первых дней работы вновь избранного состава Думы Р. Марсеков принимает в ней самое активное участие.

Для содействия правительственным учреждениям в деле снабжения армии и флота всеми необходимыми предметами снаряжения и довольствия еще в 1915 г. были учреждены центральный, областные и местные военно-промышленные комитеты, положение о которых было утверждено 27 августа 1915 г. Вновь избранный состав Семипалатинской городской думы 28 сентября 1917 г. рассматривал вопрос об избрании двух представителей от городского самоуправления в состав местного военно-промышленного комитета. После бурного обсуждения было решено избрать своих представителей в вышеозначенный комитет. Были выдвинуты кандидатами Р.М. Марсеков, Т.С. Мирсалимов, Н.П. Хролых, Ф.И. Васильев. В результате голосования голоса распределились следующим образом: Р. Марсеков: за 18, против - 22; Т. Мирсалимов: за - 16, против - 24; Н. П. Хролых: за - 23, против - 17; Ф. Васильев: за - 31, против - 9.

В результате голосования в состав комитета избраны Н. Хролых и Ф. Васильев [15, Л. 302]. Результаты голосования были показательны. И дело, конечно, не в том, что ранее казахи не заседали в городской Думе, или у них не было достаточного политического опыта. В Думе

образовалось несколько фракций и каждая из них пробовала свои силы, вырабатывала свою тактику и стратегию.

2 октября 1917 г. на заседании Думы был рассмотрен вопрос о предложении Центрального сибирского организационного комитета городской управы принять участие намечавшемся на 8 октября 1917 г. в г. Томске. Данная акция была чрезвычайно интересна для казахской интеллигенции, в этот период разрабатывающей свою модель государственного устройства.

Вкратце предыстория данного съезда такова. В августе 1917 г. в Томске состоялась конференция сибирских общественных организаций, посвященная будущему областного устройства Сибири. Ее делегаты сошлись на том, что Сибирь должна быть объединена, и все общественные организации должны сделать в этом направлении усилия. Тогда же на конференции ее делегаты выступили с инициативой созыва съезда 8 октября 1917 г. [16, Л. 341].

2 октября 1917 г. на заседании Думы в Семипалатинске было решено командировать для участия в съезде в г. Томск двух делегатов, оказав им материальную поддержку "ассигнования проездных и суточных денег" в размере 20 рублей. Были намечены кандидаты: Р.М. Марсеков, Н.В. Вайсер, А.А. Петров, последний, однако, от поездки отказался, сняв свою кандидатуру. В результате тайного голосования Н.В. Вайсер получил 23 избирательных голоса при 2 против, Р.М. Марсеков - 25 голосов, то есть единогласно [17, Л. 342]. Таким образом, делегатами на Сибирский съезд были избраны Николай Васильевич Вайсер и Райымжан Марсекович Марсеков, что и было записано в постановлении городской Думы [18, Л. 341]. Выбор делегатов носил принципиальный характер, ввиду важности вопроса оставались довольные и недовольные. Одни были недовольны результатами голосования, другие - процедурными вопросами.

Р. Марсеков выступал за самостоятельную политику. Он говорил: "Гласные списка № 1 не так наивны, чтобы слепо идти за списком № 5, которые руководствуются в своих действиях мотивами, граничащими с капризом. Мусульмане не могут и не должны поддерживать ничего, что вызывается самолюбием" - заявил он. В своем заявлении он скажет: "Мы желаем работать, ибо от нас ждут серьезных и плодотворных результатов, а не крикливых инцидентов и моря бесценных слов..." [19].

Именно с таким настроением он отправляется на Сибирский съезд. Он много думал в эти дни, анализировал предложения, вынесенные на обсуждение.

В областном устройстве предлагалась идея автономного устройства Сибири, финансовое объединение Сибири. Сибирь, раньше глядевшая из рук центра, определявшего бюджетное положение огромнейшей окраины, теперь, в лице своих объединенных общественных организаций должна поставить вопрос о бюджете. Внимательно он изучил документ о введении земских связанных с ним, поскольку это учреждений в Сибири и круг вопросов, давало возможность реформировать все управление губерниями и областями на началах самой широкой децентрализации и осуществления принципа самоуправления [16, Л. 341].

Важным был и вопрос земли. Стало общим мнением, что, если учредительное собрание решит аграрный вопрос, то проведение реформы ляжет на места. Съезд проходил очень бурно. В нем, по свидетельству А. Букейханова, участвовали 9 казахов. После бурных дебатов было вынесено следующее решение: "Пусть будет Сибирская автономия. Наш казахский народ входит в Сибирскую автономию временно... Итоги летних выборов показали возможности казахов к самостоятельности: мало еще образованных людей. Нам, учитывая малограмотность населения: сначала надо опереться на Сибирь, набраться опыта и перенять его, научиться и только после этого идти на освобождение от пут сверхмощного государства [20, С. 415].

Р. Марсеков, как представитель казахского комитета, принимал участие в работе думских комиссий. Временное правительство своим постановлением от 5 августа 1917 г. ввело, временно, до 1 августа 1919 г., квартирный закон. Согласно статье 37 этого документа, городским думами было предоставлено право организовывать "примирительные жилищные камеры". В их состав входило 4 члена равном числе из домовладельцев и нанимателей помещений", с председателем во главе. Последние избирались городскими Думами, они же определяли порядок их избрания.

В их функции входил большой круг вопросов, как-то: надзор за соблюдением означенного постановления и привлечение виновных в его нарушении к законной ответственности, рассмотрение споров между сторонами, касающиеся размеров наемной платы, и их примирение, предварительное установление размеров “наемной платы за помещение по ходатайству наймодавца”, другие вопросы [21, Л. 388].

Согласно статьи 47 этого же постановления, в целях регистрации всех сдаваемых в наем помещений, городским думам предоставлялось право учреждать регистрационные бюро, порядок образования и деятельности которых также определялся городской Думой. Что же касается расходов на их содержание (жилищных камер и регистрационных бюро), то они были отнесены за счет городского бюджета. Для контроля над указанной деятельностью предполагалось создавать (учреждать) особые должности квартирных попечителей для решения всех организационных вопросов.

Для города Семипалатинска это было новым делом, многое здесь было неясно и этот вопрос был специально рассмотрен на заседании Семипалатинской городской Думы 19 октября 1917 г. Городской глава, введя в курс дела гласных, признал решение этого вопроса затруднительным, “в виду недавнего вступления в свои обязанности состава должностных лиц городской управы, Masse дел”. Более того, как признал глава Думы, “управа еще не сконструирована в полном своем объеме”.

В силу изложенного, для решения вопроса, постановлением Думы было решено образовать особую комиссию, для разработки положения об учреждении примирительной жилищной камеры регистрационного квартирного бюро. В его состав было избрано 5 человек, в том числе представители от казахского комитета - Р.М. Марсеков, И.Т. Тарабаев [22, Л. 388].

24 октября 1907 года Р. Марсеков, выступая на заседании думской комиссии, обрисовал в своем заявлении основные условия, при которых работа по приему солдат, демобилизованных с фронта, могла бы быть организована четко и безболезненно.

Его предложения сводились к следующему: “Необходимо в ближайшее время выяснить, какое количество демобилизованных войск ожидается в Семипалатинске, когда прибудет первая партия, в какой последовательности будут прибывать остальные, уточнить, какое примерно количество солдат последует по Каркаралинскому и Семипалатинскому трактам. Указанные сведения необходимы, как “своевременного и полномерного заготовления лошадей, припасов для перевозки войск”.

Более того, он считал необходимым перепроверить полученные данные, что имело крайне важное значение. Он заявлял, что источником для определения числа ожидаемых войск, кроме телеграмм, могут быть сведения о призванных из Семиречья.

Р. Марсеков считал, что демобилизация войск дело государственное, а потому должно производиться исключительно за счет государства. Отсюда его предложение: выйти с ходатайством перед Главным штабом округа, министрами военным, финансовым и внутренних дел с требованием выделить на первое время 200 000 рублей в распоряжение Семипалатинского областного комиссара на расходы по перевозке демобилизованных войск со станции Семипалатинск через пределы Семипалатинской области и до ближайших городов и населенных пунктов Семиреченской области Алтайской губернии [23, Л. 429].

Иными словами, Р. Марсеков вполне резонно предлагает решать государственную проблему силами государства, не перекладывая ее на плечи простых тружеников.

Он считал также необходимым для продвижения этого предложения организовать общественное давление на соответствующие органы, для чего направить копию телеграммы члену предпарламента Д. Досмукамедову, принять ходатайство от имени Семипалатинской городской Думы. По мысли Р. Марсекова, это позволит скорейшим образом разгрузить город от скопившихся войск и освободит горожан от “тяжести постоя, опасности погромов. Последнее реально, т.к. задержка в городе распускаемых войск грозит ему неисчислимыми бедствиями...” [24, Л. 429].

До получения указанных денег, Р. Марсеков предложил Городской Думе помочь казахскому комитету поискать нужное для того средства. У казахского комитета таких средств нет, а имевшиеся были затрачены летом 1917 г. на "перевозку возвращавшихся домой солдат и реквизированных киргиз" и сумма в 11 тыс. рублей не пополнена, а новых сборов пока никаких не поступало [24, Л. 429].

Далее, анализируя ситуацию, он обратит внимание членов комиссии, что "исполнить эту обязательную по перевозке войск повинность "натурою" для киргизского населения не предоставляется возможным". Причины этого Р. Марсеков объяснял неурожаем трав, сена в степи совсем нет, соответственно сделать ее заготовку в достаточных количествах в настоящее время невозможно. А держать на пикетах людей, солдат, лошадей в ожидании фуража и продуктов бессмысленно.

Вместе с тем Р. Марсеков предлагал некоторые пути решения проблемы. Он говорил о том, что в силу указанных причин "киргизы будут в состоянии исполнить свои повинности только предоставлением проходящим солдатам жилища и топлива. Последнее будет доставлено к пикетам немедленно, если теперь же будет указано и приблизительное время прохождения войск.

Наконец, для решения проблемы необходимо также нанять подводы и держать их потребным на всю дорогу количеством продуктов... [25, Л. 430].

В результате обмена мнениями комиссия решила не только поставить в известность Думу о заявлении и предложениях Р. Марсекова, но и практически поддержала все его предложения, как-то: возбудить по телеграфу перед надлежащим начальством ходатайство об отпуске потребных для перевозки солдат средств, объявить торги на подряд, иными словами объявить тендер на перевозку. Аналогичное решение приняла и городская Дума, поручив городской управе войти в соглашение с областным комиссаром, областным киргизским комитетом о посылке телеграммы с ходатайством перед Временным правительством [25, Л. 430].

Райымжан Марсеков в городской Думе принимал участие в решении сложных вопросов. Одним из них был вопрос о "самочинном преобразовании присоединенной к городу Заречной слободки в г. Алаш и мерах по охране интересов в г. Семипалатинска», рассмотренный на заседании Семипалатинской городской думы 8 декабря 1917 г. На основании положения Совета министров, высочайше утвержденного 23 августа 1916 г. Заречная и Желомановская слободки были присоединены к городу Семипалатинску, в нем указывалось, что расположенные на левом берегу Иртыша, напротив г. Семипалатинска, Заречную и Желомановскую слободки присоединить к городу Семипалатинску с одновременной прирезкой названному городу "под выгон 3330 десятин, 2000 квадратных сажен изъятый из пользования сибирского казачьего войска и состоящей ныне администрации казенной земли... Вместе с прилегающим к этой земле водным пространством по реке Иртышу. За Сибирским казачьим войском оставалось право (исключительное) рыбной ловли [26, Л. 873].

В период февральской революции, в результате действий правительства страну мгновенно охватила анархия. "Никогда ни одна революция ни до, ни после 1917 г. не производила такого опустошительного разгрома административного аппарата [27, С. 327]. В условиях полного отсутствия власти на местах, население по-своему истолковывало эти законы.

В Семипалатинской Заречной слободке группа лиц образовала комитет, дав ему наименование "Алашский исполнительный комитет". Целью комитета было неприсоединение к городу Семипалатинску, образование из Заречной слободки самостоятельной городской единицы, переименование Заречной слободки в город "Алаш". Алашский исполнительный комитет сообщил городской управе, что окончательно данный вопрос о присоединении к городу должно решить Учредительное собрание. Городская Дума предложила найти компромисс, образовав для переговоров особую комиссию, в которую вошли "от киргизов Р. Марсеков, от татар - Н.А. Таиров, от прочего населения - А.Р. Гусев-Горячев". Комиссия приступила к переговорам, но жители Заречной слободки 24 сентября 1917 г. на собрании, где присутствовало около 500 человек, заявили, что к городу они не присоединятся и своего кандидата в члены управы выдвигать не будут.

Более того. 19 ноября 1917 г. избирательная комиссия по выборам гласных в Думу г. Алаша произвела выборы 25 гласных, организовала Думу, которая начала функционировать. 21 ноября 1917 г. Алашская городская Дума вынесла решение о сборе налогов в городской (Алашский) бюджет (сбор за убой скота установить в размере 2 рублей 50 копеек с крупного скота и 40 копеек за барана), для производства сборов назначить Курмаша Таукенева, к сборам приступить немедленно.

Таким образом, жители Заречной и Джеломановской слободок не признавали власть в лице городской Думы, более того учредили Алашскую городскую думу. Городская Дума г. Семипалатинска со своей стороны считала образование г. Алаш незаконным, равно как выборы Алашской Думы [28, Л. 875]. В этих условиях областной комиссар обратился с запросом по разъяснению ситуации. Алашская Городская Дума в свою очередь направила письмо комиссару 4-ой части г. Семипалатинска, от 1 декабря 1917 г., в котором был сделан запрос Комиссару, желает ли он признавать и исполнять распоряжения Алашской городской думы. В случае неподчинения, писали члены управы Бейсекеев, Грязев, ему предложено подать в отставку. Более Алашская городская общественная управа того, 4 декабря 1917 г. потребовала от Семипалатинской городской управы сдать хозяйственные дела слободки Алашской управе, передать в их распоряжение здание полиции с пожарным депо, как заведения, построенные на средства населения слободки.

События развивались стремительно. 3 декабря 1917 г. Алашской городской думой назначен комиссаром города Алаша бывший милиционер 3-й части города Семипалатинска Зеновьев [29, Л. 875]. Таким образом, налицо было "двоевластие". Р. Марсеков, участвуя в дебатах по данному вопросу, заявил, что в деле отделения Заречной слободки и преобразования ее в г. Алаш приходится считаться не с законами, изданными старым правительством, а самоопределением народов [30, Л. 552].

После обсуждения были выдвинуты две резолюции. Первая - в основу которой легло предложение Р. Марсекова, следовавшее из его выступления и, разработанное при его участии, говорило о нижеследующем: "Признавая принципы самоопределения и считаясь с тем обстоятельством, что в данный момент не имеется органа Верховной власти государства, к которому могли направиться ходатайства граждан Заречной слободки об отделении от города Семипалатинска, Городская Дума признает стремление граждан слободки по отделению вполне естественным и со своей стороны не встречает препятствия к отделению ее от города Семипалатинска. Для согласования взаимных интересов считает необходимым образовать особую комиссию из представителей города и Заречной слободки" [31, Л. 876].

Вторая резолюция не оставляла простора для компромисса. Она говорила: "Принимая во внимание, что в г. Алаш, образовав свое Городское Самоуправление, уже функционирующее, Городская Дума поручает городской управе ходатайствовать перед Правительственным комиссаром о принятии мер к прекращению деятельности самовольно образовавшегося Алашского Городского Самоуправления. Не имея ничего в принципе против отделения Семипалатинской Заречной слободки и образования там самостоятельного города, Городская Дума выражает свою готовность о надлежащем исследовании вопроса об отделении Заречной слободки, поддерживать ходатайство Заречной слободки перед Учредительным собранием." В результате голосования прошла первая резолюция 16 - за, против - 10, за вторую - 9 за, против 16 [32, Л. 876].

Р. Марсеков работает активно и плодотворно. Он принимает участие в решении экономических вопросов области, по его инициативе рассматривается вопрос о финансировании мусульманских семипалатинских школ с 1 сентября 1917 - 1 января 1918 г., для чего произвести заем в 15678 рублей, о выпуске городских бонов (Р. Марсеков предлагает их для всей области) [33, Л. 565].

Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде привело к резкому размежеванию сил. В связи с поднятым большевиками мятежом против законного правительства, докладывал городской глава Семипалатинска, в некоторых городах делаются со стороны местных большевиков и примыкающих к ним лиц попытки к устранению законно существующих

государственных и общественных властей, после чего захватчиками власти обыкновенно чинятся насилия над частными лицами и собственностью.

В предупреждение возможности таких выступлений в Семипалатинске 11 ноября 1917 г. городской глава пригласил на частное совещание по этому вопросу группу представителей от разных учреждений и гласных старожилов города. На этом совещании было принято решение об учреждении городской дружины, к образованию которой городская управа приступила немедленно.

Указанные действия привели к резкому столкновению в Семипалатинской городской Думе. Левое ее крыло, состоящее из гласных социалистического блока от списка №5, 24 ноября 1917 г. выступили с осуждением кулуарного, как они посчитали, решения. В своем заявлении на они сочли, что работа в городской Думе в последнее время окончательно показала, что правые группы гласных, имеющие фактически крайне незначительное большинство, игнорируют меньшинства, они считали, что вместо того, чтобы быть представительницей интересов всех слоев населения, Дума выражает лишь интересы "более правых классов граждан". Этим, полагали они, создавалась опасность вовлечения Думы в действия, направленные против широких слоев демократии. Они обвинили городского главу в том, что в решении частного совещания о создании городской дружины, по сути была сделана попытка "вполне определенного контрреволюционного заговора, задуманного ввиду недоверия к местным демократическим организациям и органам власти тайно от левых гласных городской Думы" [34, Л. 528]. Мы решительно протестуем против такого использования "имени городского самоуправления".

Левое крыло Думы возмутил, таким образом, как сам факт образования городской дружины, так и то, что это решение было принято без их участия. Так или иначе, но в своем заявлении они прямо указывали, что "в этой истории наиболее ярко выступило непризнание правой частью гласных, президиумом Думы, городской управы прав левых гласных, как равной стороны при решении текущих вопросов жизни города, и особенно в наиболее серьезные моменты. Левое крыло считало действия неправомерными, поскольку создание вооруженной группы людей (дружины) могло, по их мнению, резко обострить обстановку в городе. Необходимы другие пути решения.

Критикуя городскую Думу, ее правое крыло, представители социалистического блока заявили, что она (Дума) показала непонимание действительных нужд и настроений демократии, недопустимое незнание тех способов и путей, которыми единственно возможно достичь соблюдение интересов всего населения. Дума недооценивает важность сотрудничества с левыми силами, а между тем именно они "в настоящее тяжелое время" могут найти демократический выход из создавшейся ситуации. Пока же действия "городской управы вместо успокоения вносят только смуту и сеют недоверие к городской Думе со стороны демократических слоев населения".

Более того левое крыло Думы обвинило ее руководство, высказавшееся за допущение к голосованию членов управы, что по их мнению, было недопустимым. Меньшинство потребовало изменения тактики правого крыла Думы и признания прав левого крыла. Указанное, как они считали, позволит городу избежать потрясений, которыми грозят ему "свойства, проявленные его исполнительными органами".

Гласные списка №5 потребовали отставки президиума и городской управы, проводить назначения лишь в том случае, если "не будет заявлен прямой протест и недоверие со стороны левых групп". В противном случае они грозили бойкотировать заседания и сложили с себя ответственность "за все последствия дальнейшей работы", пригрозили обратиться к своим избирателям и "широким слоям городской демократии с призывом к организованному активному воздействию на городскую Думу в деле защиты и охраны интересов Демократии" [35, Л. 529].

В свою очередь правое крыло Думы в лице депутатов (гласных) от списков четыре, шесть, не согласившись с позицией меньшинства, выдвинули требования. Они заявили, что заявление гласных-социалистов представляет собой обширный документ, состоящий, главным образом, "из общих фраз обычной современной политической полемики, голословно заявленных и, поэтому не подлежащих опровержению". Они заявили, что несмотря на то, что гласные-социалисты

упрекают большинство думы в игнорировании их прав и мнений, это не соответствует действительности и им неизвестно, в чем оно выражается.

Правые резонно заметили, что если их права нарушаются, то последние имели право "путем обжалования добиться восстановления их нарушенных прав и обязаны были это сделать", поскольку "в городской Думе творят не личное свое дело, а общественное, возложенное на них избирателями". Ну а поскольку этого сделано не было, то все заявления левых "не согласно с истиной".

В подтверждение своей правоты правое крыло Думы ссылалось на протоколы думских заседаний, которые, по их мнению, содержали в себе точные цифровые данные, удостоверяющие их правоту. В решении всех крупных вопросов, "поддержанные гласными-социалистами, как то: об проходили громадным увеличением содержания служащих в городских учреждениях милиции, об увеличении быта бедных солдатских семей большинством голосов, благодаря согласной подаче голосов большинства гласных Городской Думы".

Большинство в Думе посчитало, что заявление социалистов сделано "В неприличной форме". Действия меньшинства не правомерны, поскольку на баллотировку был поставлен вопрос о действиях городского главы, а не управы в целом. Следовательно, считали оппоненты левых, члены управы имели право голосовать, не нарушая закона. "Если гласные-социалисты, говорится в заявлении, действительно убеждены, что в данном случае члены управы и думы нарушили законы и тем самым создали неправильное решение поставленных на баллотировку вопросов, особой для социалистов важности, то почему они не добиваются отмены этого постановления..." [36, Л. 584].

Отсюда два варианта объяснения действий меньшинства: или нарушения закона в данном случае не было, в чем мы убеждены, или гласные-социалисты видят свою демократическую задачу не в том, чтобы только заявлять протесты. Что же касается требований гарантий в виде назначения лиц, на которых не будет заявлено прямого протеста, то эти требования являются незаконными. Гласные-социалисты желают гарантировать те же права, которые так ревниво оберегала администрация прежнего режима. Правые заявили о том, что "истинные представители демократии зовут нас к прошлому, но возвращаться к нему мы, безусловно, не согласны".

Гласные-социалисты прибегают к угрозам, что обратятся к своим избирателям и широким слоям городской демократии с призывом к организованному воздействию на городскую Думу. Но мы угроз не боимся и будем вести городское дело сообразно велениям нашей совести, а не указаниям гласных-социалистов.

Конфликт разгорался. Заявление гласных списка №5 поддержала фракция социал-демократов-меньшевиков. Р. Марсеков также, от имени гласных списка №1, присоединился к заявлению гласных от списка №5, выразив недоверие члену управы Гусеву. В результате Президиум Думы и городская управа подали заявление об отставке.

1 декабря 1917 г. на заседании Городской Думы был поставлен вопрос об отношении Думы к предложению большевиков вступить в переговоры с Германией о заключении сепаратного мира. После обсуждения было предложено заявить протест против действий большевиков, для чего призвать и другие города России.

В этой ситуации Р. Марсеков предложил никакой резолюции по этому вопросу не выносить, так как Дума ранее своим постановлением определила без отношение к действиям большевиков и гласного Г. Кржимусского, который предложил внести протест вообще о заключении сепаратного мира упоминания в нем большевиков, так как мир может быть заключен только волею самого народа-хозяина земли русской в лице Учредительного собрания [37, Л. 540].

Таким образом, действия Городской Думы, считал Р. Марсеков, не носят легитимного характера. Вопрос был поставлен на голосование. За было подано 26 голосов, против - 1, поданный Р. Марсековым.

31 декабря 1917 г. на внеочередном заседании Семипалатинской городской Думы на повестку дня были вынесены вопросы о заявлении граждан второй части г. Семипалатинска о принятии

мер городским самоуправлением к установлению общественного спокойствия и безопасности в городе, об организации В центральном бюро профессиональных союзов, Красной гвардии и дружины. Гласный Кузин заявил, что вопрос на Бюро об организации Красной гвардии не получил поддержки. Но, учитывая ситуацию, отпуск солдат, эшелоны которых следуют через г.Семипалатинск, чем может создастся опасность для города, Центральное бюро постановило усилить штат городской милиции... Его поддержал гласный Колтыпин, предложивший соединить Красную гвардию с городской дружиной и ассигновать средства для вознаграждения казаков.

Гласные думы Р. Марсеков, А. Козбагаров заявили, что "вследствие на средства Алаш организовала киргиз, бывшего избения партия киргизского [казахского] населения 20 конных киргиз - милиционеров, которые переданы в распоряжение начальника милиции, и милиционеры эти распределены в новой выселке и на базаре." Кроме того, Р. Марсеков усилить состав рекомендовал городской управе осветить всюду улицы, милиции, иметь в разных местах города и на окраинах посты, снабженные телефонами, и принять меры к пожарной безопасности... [38, Л. 917].

Заключение. Таким образом, Р. Марсеков в период февральской революции, как представитель Киргизского областного комитета, принимал участие в работе различных органов власти. Руководство Алаш учитывало достаточно глубокую интеграцию края в российскую политико-экономическую систему, исторически сложившуюся взаимосвязь России и Казахстана [39, С. 138].

В этот период действовали различные органы власти: Городская дума, комитеты общественных организаций, Советы. Р. Марсеков был отличной кандидатурой для работы в этих органах, хотя его административный опыт был мал. Он привнес в работу этих органов власти чувство уважения к своим оппонентам, уважение к культурным традициям народа, практически неколебимую веру в интеллектуальные силы народа. Более того, по своему темпераменту и интеллекту он вполне соответствовал требованиям, которым должен был отвечать представитель Киргизского областного комитета. Он не боялся чисто административной рутины. Для него это была возможность применить свои знания, опыт для службы своему народу. Эта работа требовала от него огромных усилий в осуществлении широкого круга мер, каждая из которых требовала много энергии и времени. Даже недоброжелатели Р. Марсекова не могли не уважать его за эрудицию, энергию и колоссальную работоспособность.

Воссоздание целостной картины истории национальной интеллигенции XX века невозможно без анализа общественно-политической деятельности крупных личностей, лидеров национально-освободительного движения. Именно они, люди, делающие историю, в совокупности могли дать мощный импульс социальным изменениям в обществе, оказывали на ход истории значительное влияние [40, С. 324].

Список использованной литературы:

1. *Азиатская Россия 1914 – Азиатская Россия. Т. II. СПб, 1914.*
2. *Карр Э. История Советской России. Кн. 1. Т.1,2. Большевицкая революция. 1917-1923. /Пер с англ. - М., 1990.*
3. *Байтурсынов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей. - №29 (37). - 1919. - 3 авг.*
4. *Ерошкин Н.П. Дореволюционная история государственных учреждений России. - М., 1968.*
5. *Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. (Серия "Первая монография" под редакцией Г. А. Бордюгова). — М.: ИЦ "Россия молодая", 1994. — 216 с.*
6. *Касымбаев Ж. К. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.). Алматы, 1998. — 276 с.*
7. *ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л.85.*
8. *ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л.87,89.*
9. *ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.54. Л.105.*
10. *ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д. 57. Л. 148 и об.*
11. *Политическая история: Россия - СССР - Российская Федерация: В 2 т. Т.2. -С.13.*
12. *ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д. 57. Л. 253 и об.*

13. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.54. Л.229 об.
14. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д. 57. Л.Л. 278, 312.
15. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д. 57. Л.302.
16. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д. 57. Л.341.
17. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д. 57. Л.342.
18. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д. 57. Л.341 и об.
19. Р.М. Марсеков. *Ответ на измену или недомыслие Юдина // Свободная речь*. - 1917. - 7 октября.
20. Бокейхан А. *Жалпы Сібір сиезі // А. Бокейхан, Тандамалы*. - Алматы, 1995.
21. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 388.
22. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 388 об.
23. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 429
24. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 429 об.
25. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 429 430.
26. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 873.
27. Пайнс Р. *Русская революция*. Ч.1. - М., 1994. - С.327.
28. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 875.
29. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 875 об.
30. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 552.
31. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 876.
32. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 876 об.
33. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 565 об.
34. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 528 и об.
35. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 529.
36. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 584.
37. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 540-542.
38. ЦГА РК. Ф.434. Оп.1. Д.57. Л. 917.
39. *Казахи / отв. ред. С. Е. Ажигали, О. Б. Наумова, И. В. Октябрьская; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН; Ин-т археологии и этнографии Сибирского отделения РАН; Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева*. - М.: Наука, 2021. — 846 с. — (Народы и культуры).
40. Бочанова Г.А. *Обрабатывающая промышленность Западной Сибири в конце XIX - начале XX века*. - Новосибирск, 1975.

References:

1. Asian Russia 1914 – Asian Russia. Vol. II. St. Petersburg, 1914. (In Russ.)
2. Carr E. *History of Soviet Russia. Book 1. V.1,2. The Bolshevik Revolution. 1917-1923*. /Transl. from English. - М.,1990. (In Russ.)
3. Baitursynov A. *Revolution and Kyrgyz // Life of Nationalities*. – No 29(37). - 1919. - 3 Aug. (In Russ.)
4. Eroshkin N.P. *Pre-revolutionary history of state institutions of Russia*. - М., 1968. (In Russ.)
5. Amanzholova D. A. *Kazakh autonomy and Russia. History of the Alash movement*. (Series “First monograph” edited by G. A. Bordyugov). — М.: PC “Rossiya molodaya”, 1994 — 216 s. (In Russ.)
6. Kasymbaev Zh. K. *History of the city of Semipalatinsk (1718-1917)*. Almaty, 1998. - 276 p. (In Russ.)
7. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L.85.
8. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L.87.89.
9. CSA RK. F.434. Op.1. D.54. L.105.
10. CSA RK. F.434. Op.1. D. 57. L. 148 and ob.
11. *Political history: Russia - USSR - Russian Federation: In 2 volumes. V.2*. (In Russ.)
12. CSA RK. F.434. Op.1. D. 57. L. 253 and ob.
13. CSA RK. F.434. Op.1. D.54. L.229 ob.

14. CSA RK. F.434. Op.1. D. 57. L.L. 278 , 312 .
15. CSA RK. F.434. Op.1. D. 57. L.302.
16. CSA RK. F.434. Op.1. D. 57. L.341.
17. CSA RK. F.434. Op.1. D. 57. L.342.
18. CSA RK. F.434. Op.1. D. 57. L.341 and ob.
19. R.M. Marsekov. *Response to betrayal or misunderstanding of Yudin // Free Speech*. - 1917. - October 7. (In Russ.)
20. Bokeyhan A. *All-Siberian Congress // A. Bokeihan, Tandamaly*. - Almaty, 1995. (In Russ.)
21. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 388.
22. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 388 ob.
23. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 429
24. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 429 ob.
25. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 429,430.
26. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 873.
27. Pipes R. *Russian Revolution. Ch.1*. - M., 1994. (In Russ.)
28. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 875.
29. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 875 rev.
30. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 552.
31. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 876.
32. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 876 vol.
33. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 565 rev.
34. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 528 and vol.
35. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 529.
36. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 584.
37. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 540-542.
38. CSA RK. F.434. Op.1. D.57. L. 917.
39. *Kazakhs / ed. S. E. Azhigali, O. B. Naumova, I. V. Oktyabrskaya; N. N. Miklouho-Maclay Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences; Institute of Archeology and Ethnography, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences; L. N. Gumilyov Eurasian National University*. - M.: Nauka, 2021. - 846 p. - (Peoples and Cultures). (In Russ.)
40. Bochanova G.A. *Manufacturing industry of Western Siberia in the late 19th - early 20th centuries*. - Novosibirsk, 1975. (In Russ.)

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20
ӨӨЖ /УДК/ UDC 94(74)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.028>

Ғ.Х. Насыров *¹

¹ Заң ғылымының кандидаты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қаласы
E-mail: Nassyrov51@mail.ru

ЗАМАНЫНДА ХАЛҚЫНЫҢ ШЫНАЙЫ ЫҚЫЛАСЫНА БӨЛЕНГЕН ЗИЯЛЫ ТҰЛҒА – МҰХАМЕД-САЛЫҚ БАБАЖАНОВТЫҢ ТАРИХИ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мұхамед-Салық Бабажанов — қазақ халқының рухани өмірінде, ағартушылық қозғалысында өзіндік орны бар көрнекті зиялы тұлға. XIX ғасырда өмір сүрген ол тек өз дәуірінің емес, бүгінгі ұрпақтың да тарихи санасында айрықша із қалдырған қайраткер. Бабажанов қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және саяси мәселелерін тереңінен түсінген, сол кезеңдегі халықтың көзін ашуға, білім мен мәдениетке үндеуге ұмтылған санаулы зиялылардың бірі болды.

Ол Ресей империясының саяси құрылымын, отарлық саясаттың шынайы сипатын жақсы білді және қазақ халқының мүддесін қорғау жолында қаламын қару етіп, бірнеше маңызды еңбектер жазды. Мұхамед-Салық Бабажановтың публицистикалық мұралары қазақ халқының тарихи-этнографиялық ерекшеліктерін, тұрмыс-салтын, әлеуметтік жағдайын шынайы бейнелеп, ғылыми негізде зерттеуге жол ашты.

Бабажановтың тұлғалық биігі оның халқы алдындағы адалдығы мен ағартушылық қызметінде көрініс тапты. Ол халықтың шынайы ықыласына бөленіп, өз заманының ұлт зиялысы деңгейіне көтерілді. Оның шығармашылығы мен қоғамдық қызметі қазақ қоғамының оянуына, ұлттық сананың қалыптасуына елеулі үлес қосты. Бұл мақалада Мұхамед-Салық Бабажановтың өмір жолы, ағартушылық еңбегі мен тарихи мұрасы жан-жақты талданып, оның қазақ зиялылары арасындағы орнын ашып көрсету көзделеді.

Кілт сөздер: Мұхамед-Салық Бабажанов, қазақ зиялылары, ағартушылық, Бөкей Ордасы, этнография, тарихи мұра, XIX ғасыр, ұлттық сана, Ресей империясы, отарлық саясат, халықтың әлеуметтік жағдайы, қазақ қоғамы

Насыров Ғ.Х. *¹

¹Кандидат юридических наук, старший преподаватель
Казахский национальный педагогический университет имени. Абая, Казахстан, г.Алматы,
E-mail: Nassyrov51@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ИНТЕЛЛИГЕНТНОЙ ЛИЧНОСТИ, ЗАСЛУЖИВШЕЙ ИСКРЕННЮЮ ПРИЗНАТЕЛЬНОСТЬ СВОЕГО НАРОДА – МУХАМЕД-САЛЫК БАБАЖАНОВ

Аннотация

Мухамед-Салык Бабажанов — видный казахский интеллигент, занимающий особое место в духовной жизни и просветительском движении казахского народа. Живший в XIX веке, он оставил неизгладимый след не только в сознании своего поколения, но и в исторической памяти современных потомков. Бабажанов был одним из немногих просветителей, глубоко понимающих социальные, культурные и политические проблемы казахского общества того времени, стремившихся пробудить народ, призвать к знаниям и культуре.

Он хорошо знал политическую систему Российской империи, истинную сущность колониальной политики и посвятил свои труды защите интересов казахского народа. Публицистическое наследие Мухамед-Салыка Бабажанова открыло научный путь к глубокому исследованию историко-этнографических особенностей казахского народа, его быта, традиций и социального положения.

Высота личности Бабажанова проявилась в его верности своему народу и просветительской деятельности. Он заслуженно снискал искреннюю признательность своего народа и стал выдающимся интеллигентом своей эпохи. Его творчество и общественная деятельность внесли значительный вклад в пробуждение казахского общества и формирование национального самосознания. В данной статье всесторонне рассматриваются жизненный путь, просветительский труд и историческое наследие Мухамед-Салыка Бабажанова, а также раскрывается его место среди казахской интеллигенции.

Ключевые слова: Мухамед-Салык Бабажанов, казахская интеллигенция, просветительство, Букей Орда, этнография, историческое наследие, XIX век, национальное сознание, Российская империя, колониальная политика, социальное положение народа, казахское общество

Nassyrov G.Kh. *¹

¹*Candidate of legal sciences, lecturer at the Abai Kazakh National Pedagogical University
Kazakhstan, Almaty city, -mail: Nassyrov51@mail.ru*

THE HISTORICAL IMAGE OF AN INTELLECTUAL WHO EARNED THE SINCERE APPRECIATION OF HIS PEOPLE – MUKHAMET-SALYK BABAZHANOV

Abstract

Mukhamet-Salyk Babazhanov is a prominent Kazakh intellectual who holds a unique place in the spiritual life and enlightenment movement of the Kazakh people. Living in the 19th century, he left an indelible mark not only on his own era but also on the historical consciousness of future generations. Babazhanov was one of the few enlightened figures who deeply understood the social, cultural, and political issues of Kazakh society at the time and strived to awaken the people and call them to knowledge and culture.

He had a profound understanding of the political structure of the Russian Empire and the true nature of colonial policy, and he used his pen as a weapon in defending the interests of the Kazakh people through several significant works. Mukhamet-Salyk Babazhanov's journalistic legacy paved the way for scientific studies of the historical and ethnographic features, everyday life, traditions, and social conditions of the Kazakh people.

Babazhanov's greatness as a person was reflected in his loyalty to his people and his dedication to educational service. He gained the sincere respect of his contemporaries and rose to the level of a national intellectual of his time. His creative and public activities made a significant contribution to the awakening of Kazakh society and the formation of national consciousness. This article provides a comprehensive analysis of Mukhamet-Salyk Babazhanov's life, educational work, and historical heritage, aiming to highlight his place among Kazakh intellectuals.

Keywords: Mukhamet-Salyk Babazhanov, Kazakh intellectuals, enlightenment, Bukey Horde, ethnography, historical heritage, 19th century, national consciousness, Russian Empire, colonial policy, social condition of the people, Kazakh society

Кіріспе. Қазақ халқының тарихында елдің рухын асқақтатып, ағартушылық жолында аянбай тер төккен зиялы тұлғалар аз емес. Солардың бірі – Мұхамед-Салық Бабажанов. Ол өз заманының күрделі әлеуметтік-саяси үдерістерінде халқына адал қызмет етіп, ұлттық сананың оянуына, рухани кемелденуіне зор үлес қосты. Бүгінде, 2025 жылы, Бабажановтың туғанына 190 жыл толып

отыр. Бұл айтулы дата — оның тарихи мұрасын жаңаша пайымдап, тұлғалық биігін тереңірек зерделеуге үлкен мүмкіндік.

Мұхамед-Салық Бабажанов — қазақ даласында алғашқы зиялы қауым өкілдерінің бірі ретінде ағартушылық пен ғылымды үндестірген, өз халқының мүддесін қорғауды өмірлік мұраты еткен қайраткер [1]. Ол тек қана жазба мұра қалдырған жоқ, сонымен бірге сол заманғы қазақ қоғамындағы ұлттық ой-сананың жаңғыруына түрткі болған тұлға. Оның өмір жолы — білім мен адалдыққа, ұлтқа деген шынайы сүйіспеншілікке негізделген.

Бұл мақала Мұхамед-Салық Бабажановтың 190 жылдық мерейтойына арналады. Мақалада қайраткердің өмірі, қоғамдық-саяси қызметі мен ағартушылық мұрасы жан-жақты қарастырылып, оның халқына жасаған шынайы қызметі мен тұлғалық ерекшеліктерін ашып көрсету мақсаты көзделеді.

Өзектілігі. Қазіргі таңда ұлттық руханият пен тарихи жадымызды қайта жаңғырту — еліміздің мәдени және ғылыми дамуындағы маңызды бағыттардың бірі. Халықтың тарихи санасын қалыптастыруда өз заманының шынайы жанашырлары мен ағартушыларының еңбектерін зерттеу айрықша мәнге ие. Солардың қатарында Мұхамед-Салық Бабажановтың есімі ерекше орын алады. Оның ұлт мүддесін қорғаудағы ұстанымы, ағартушылық қызметі және ғылыми-зерттеушілік еңбектері қазақ зиялыларының қалыптасу кезеңіндегі ірі құбылыс болып табылады.

2025 жылы Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толуы — осы тарихи тұлғаның мұрасын қайта зерделеп, қазіргі ұрпаққа тереңірек таныстыру үшін маңызды мүмкіндік. Оның еңбектері мен қоғамдық көзқарастары бүгінгі таңда да өз маңызын жойған жоқ. Бабажановтың ойлары мен идеялары ұлттық бірегейлікті сақтауда, білім мен ғылымның құндылығын дәріптеуде, қазақ халқының тарихын зерттеуде өзекті болып отыр.

Мақаланың өзектілігі - Мұхамед-Салық Бабажановтың сан қырлы тұлғасын ашып, оның 190 жылдық мерейтойы аясында ұлт тарихындағы орнын айқындау және жас ұрпақтың тарихи танымын кеңейтуге үлес қосу.

Мақаланың негізгі мақсаты – Мұхамед-Салық Бабажановтың өмір жолы, ағартушылық қызметі мен тарихи мұрасын жан-жақты ғылыми тұрғыда талдау және оның қазақ зиялылары арасындағы орны мен қоғамға қосқан үлесін айқындау. Сонымен қатар, тұлғаның 190 жылдық мерейтойы аясында оның еңбегін заманауи ғылыми және рухани контексте қайта зерделеу.

Мақаланы жазуда мынандай міндеттер алдыға қойылды:

Мұхамед-Салық Бабажановтың өмірбаянын, білім алған ортасын және қоғамдық-саяси қызметін тарихи деректер негізінде сипаттау.

Бабажановтың ағартушылық және публицистикалық еңбектерін талдау арқылы оның қазақ қоғамындағы рөлін анықтау.

Тұлғаның этнографиялық және ғылыми зерттеулерінің маңызын көрсету.

XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайлармен байланыстыра отырып, Бабажановтың көзқарастарын талдау.

Мұхамед-Салық Бабажановтың есімін қазіргі кезеңде кеңінен насихаттау және оның 190 жылдық мерейтойын ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Қазақ зиялыларының қалыптасуындағы Бабажановтың орнын тарихи сабақтастық тұрғысынан бағалау.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың негізгі материалдық базасы ретінде Мұхамед-Салық Бабажановтың өмірі мен қызметіне қатысты тарихи, ғылыми және публицистикалық еңбектер алынды. Бірінші кезекте Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы (www.akorda.kz) талданды, себебі ол құжатта ұлттық құндылықтарды ұлықтау, тарихи тұлғаларды дәріптеу мәселесі ерекше атап өтілген. Бұл жолдау мақала тақырыбының қазіргі қоғам үшін өзектілігін дәлелдейтін саяси бағдар ретінде қарастырылды.

Сонымен қатар, Бақытжан Хасенұлы Сейтқалиевтің әулеттік шежіреге қатысты ауызша дерегі мен белгілі ғалым Қ. Ыдырысовтың пайымдары мақаланың этнографиялық және генеалогиялық

негізін құрайды. Ғ. Сейтақтың «Нарынның нар ұлдары» еңбегі мен Ж. Боранбайдың «Осы жұрт Бабажановты біле ме екен...» атты мақаласы Мұхамед-Салық Бабажановтың қоғамдық бағасын, өмірлік жолын сипаттауға маңызды үлес қосты.

Ыдырысов Қ. мен Ысмағұлов М.-ның "Дүмбілез деректер" мақаласы, Ивлев Н.П. мен Масанов Н.Э.-ның «Видный казахский ученый М.С.Бабажанов» атты ғылыми зерттеуі, сондай-ақ Х. Маданов пен А. Мұсабаеваның «Мұхаметсалық Бабажанов» еңбегі тұлғаның өмірі мен қызметін ғылыми тұрғыдан сипаттауға негіз болды.

И.В. Ерофеевтің «История Букеевского ханства» атты еңбегі мен С.З. Зимановтың «Россия и Букеевское ханство» зерттеулері Бабажанов өмір сүрген тарихи-әлеуметтік жағдайды ашуға көмектесті. Сонымен бірге, энциклопедиялық және мерзімді басылымдарда жарияланған мақалалар (Қазақ Совет энциклопедиясы, «Вечерняя Алма-Ата», «Білім және еңбек») қосымша тарихи мәліметтер мен замандас көзқарастарды толықтырды.

Әдістері. Мақалада тарихи-талдау, салыстырмалы сараптау, жүйелі құрылымдау, дереккөздерді сын көзбен бағалау әдістері қолданылды.

Нақтырақ айтқанда:

Тарихи-генетикалық әдіс: Мұхамед-Салық Бабажановтың өмір жолын, шыққан тегі мен қызметін кезең-кезеңмен зерттеуге мүмкіндік берді.

Салыстырмалы талдау әдісі: әртүрлі авторлар мен дереккөздердегі ақпаратты салыстырып, тұлғаға берілген бағадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға қолданылды.

Мәліметтерді жүйелеу: Бабажановқа қатысты әдебиеттер, ауызша шежіре және мерзімді басылымдардағы мәліметтер жинақталып, тарихи реттілікпен құрылымдалды.

Публицистикалық және ғылыми мәтіндерді контенттік талдау: тұлғаның қоғамдық рөлі мен көзқарастарын ашуға көмектесті.

Аталған әдістер арқылы Мұхамед-Салық Бабажановтың тұлғалық келбетін ғылыми тұрғыда жан-жақты ашып көрсету көзделді.

Нәтижелері: Мақалада Мұхамед-Салық Бабажановтың:

Өмір жолы, тарихи тұлғалық ерекшелігі, білім мен ағартушылық қызметі жан-жақты зерттелді.

Қазақ қоғамының әлеуметтік, құқықтық және мәдени мәселелерін көтерудегі орны анықталды.

Ғылыми мұрасының қазақ этнографиясы мен тарихына қосқан үлесі жүйеленіп көрсетілді.

Тарихи дереккөздер мен баспасөз материалдарына сүйене отырып, оның туған және қайтыс болған жылдары туралы түрлі көзқарастар сарапталды.

Бабажановтың есімі мен еңбегін «Рухани жаңғыру» аясында кеңінен насихаттау қажеттілігі ұсынылды.

2025 жылы 190 жылдық мерейтойын ұлттық деңгейде атап өту – тарихи әділеттілікті қалпына келтірудің маңызды қадамы екені негізделді.

Зерттеу нәтижелері бойынша, Мұхамед-Салық Бабажанов — тек өз дәуірінің емес, бүгінгі ұрпақ үшін де үлкен өнеге болатын тұлға. Оның мұрасы қазақ халқының тарихи санасын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады және болашақ ғылыми зерттеулерге терең негіз болады.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз жолдауларында ұлттық тарих пен рухани жаңғыру мәселесіне айрықша мән беріп келеді. Әсіресе, Мемлекет басшысының 2022 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында: «Халқымыз үшін зиялы қауымның орны қашанда ерекше. Ұлт тағдыры сынға түскен сәтте көзі ашық азаматтар әрдайым көш бастаған» деп атап көрсетуі — қоғамдағы зиялы тұлғалардың маңызын жаңа қырынан тануға үндейді [2].

Қазіргі таңда қоғамдық өмірде нағыз зиялы тұлғалардың жетіспеушілігі мен рухани құндылықтардың әлсіреуі айқын байқалады. Халықтың адал перзенті, өз ұлтының мүддесін бәрінен жоғары қойған азаматтардың қызметін қайта зерделеу — рухани құлдыраудың алдын

алатын маңызды қадамдардың бірі. Мұндай кезеңде тарихта өшпес із қалдырған, өз дәуірінде халқының шынайы ықыласына бөленген тұлғалардың өмірін зерттеу ерекше маңызға ие.

Алайда, өкінішке орай, қазақ тарихында елеулі еңбек еткен, бірақ уақыт өте келе назардан тыс қалған тұлғалар аз емес. Осыған орай олардың өмір жолы мен еңбектерін қайта қарастыру – қазіргі қазақ тарихнамасының өзекті міндеті болып табылады. Бұл мақала Мұхамед-Салық Бабажанов сынды ұмыт бола бастаған, бірақ халқына адал қызмет еткен зиялы қайраткерлердің тұлғалық бейнесін ғылыми негізде талдауға бағытталған.

Мақаланы жазуға түрткі болған оқиға – белгілі бір тұлғаның қазасына байланысты ұйымдастырылған дастархан басындағы әңгіме. Сол басқосуда сөз алған бір қария өзінің ұстанымымен, сабырлы мінезімен ерекшеленіп, құран оқып, бата бергеннен кейін, қабырға іргесіндегі орынға жайғасады. Бұл ақсақал – белгілі күйші Дәулеткерейдің тікелей ұрпағы екені алдын ала белгілі болды.

Әңгіме барысында қария біздің батыс өңірінен екенімізді білген соң, өткеннен сыр шертіп: «...Біздің қонысымыз Торғын өзенінің бойында орналасқан еді, бұл қонысты бізге кезінде Салық Бабажанов белгілеп берген деп бала кезімізде үлкендердің жиі айтқанын талай естігенбіз. Сіздер де сол өңірдің азаматтары екенсіздер, Салық туралы естүлеріңіз бар ма?» – деп, сұрақ қойды [3]. Сейтқалиев Бақытжан Хасенұлының өз аузынан естіп білгеніміз: бұл кісі Дәулеткерейден Азаматкерей – Сүлеймен – Хасен – Бақытжан болып өрбиді екен. Белгілі ғалым Қ.Ыдырысовта бұл кісі туралы біледі екен. Бұл сұрақ отырғандарды елең еткізіп, Салық есімі көпшіліктің есінде жаңғыра түскені байқалды.

Тарихта халқына адал қызмет етіп, қайырымды ісімен өшпес із қалдырған тұлғалар бар. Уақыт өте келе олардың есімі көмескі тартса да, кейде күтпеген сәтте олардың есімі халық жадында қайта жаңғырады.

Осыған орай, бөкейлік ақын Ғайса-Ғали Сейтақ өз шығармасында Мұхамед-Салық Бабажановтың есімі мен еңбегінің ұмыт қалып бара жатқанын өкінішпен жырға қосады:

«Қалды Салық ісі ұмыт,
Күлге оранып тұрағы.
Кесілгендей тамыры,
Орда барар жол қайда!?
Сөйткен Салық қабірі
Қалды алыста, Торғайда.
Жаныңа осы батады,
Таға аласың кімге сын!?
Ракеталар жатады
Дүңкілдетіп іргесін!» [4].

Ақынның бұл жолдарында Салықтың еңбегі лайықты бағаланбай қалғаны, оның зиратының Торғайда ескерусіз қалғаны туралы терең өкініш байқалады. Ақынның бұл мұңы — ұлт тұлғаларына деген құрметтің әлсіреуін сынға алу.

Ғайса-Ғали Сейтақ жырға қосқан Салық – халқының шынайы ықыласына бөленген, өз заманында ерекше орын алған зиялы тұлға. Мұхамед-Салық Бабажановтың ата-бабалары да ел тарихында белгілі. Атасы Бабажан – Бөкей ханның сенімді биі, ал әкесі Қарауылқожа Бабажанов — Исатай мен Махамбет бастаған көтерілістің негізгі себепшілерінің бірі ретінде тарихта қалған беделді тұлға.

Мұхамед-Салық Бабажанов – Жәңгір хан ашқан мектепті бітірген және оның қамқорлығымен 1845 жылы Орынбордағы Неплюев атындағы кадет корпусында оқуға түскен қазақ жастарының бірі. Ол М.Бекмұхамедов, Ж.Ниязов, М.Жантөрин сынды замандастарымен бірге білім алған сегіз қазақ баласының қатарында болған [5]. Кейіннен бұл жастардың барлығы қазақ қоғамында беделді қызмет атқарған алғашқы зиялылар ретінде тарихта өз орнын алды.

Мұхамед-Салықтың туған жылы туралы деректерде зерттеушілер арасында бірізділік жоқ. Ғалымдар М.Ысмағұлов пен Қ.Ыдырысов оның 1831 жылы дүниеге келгенін көрсетеді [6]. Ал

Н.Ивлев пен Х.Масанов оны 1830 жылы туған деп есептейді [7]. Т.Сенигова өз еңбегінде 1832 жылды атайды [8]. Х.Маданов пен А.Мұсабаеваның да зерттеуінде нақты туған жылы көрсетілмеген [9].

Ал Ішкі Бөкей Ордасының тарихын терең зерттеген И.В.Ерофеев 1832-1833 жылдарды көрсетеді [10]. Қ.Ыдырысов та оның туған жылы 1831-1832 жылдардың шамасы деген пікірді ұстанады. Дегенмен бұл деректердің ешқайсысы нақты құжатпен расталмаған.

Зерттеушілердің пікірлерін саралай келе, журналист Тілекқабыл Боранғалиұлының пайымдауы туған жылды анықтауда неғұрлым қисынды болып көрінеді. Ол Санкт-Петербургте шыққан «Северная пчела» газетінің 1861 жылғы 5 қаңтардағы санында жарияланған Салықтың өз қолымен жазған мақаласындағы дерекке сүйенеді. Сол мақалада Салық Бабажанов: «Бұл 1845 жылдың басындағы қыс еді. Біраз уақыттан соң біздерді жаз айында Орынборға жібереді деген хабар жетті. 1 шілдеде Торғын өзенінің бойындағы ханның жазғы ордасына жиналды. Ол кезде менің жасым 11-де болатын» деп жазады [11].

Осы дерекке сүйене отырып, Т.Боранғалиұлы Салықтың туған жылы 1834 немесе 1835 жыл болуы ықтимал деген қорытындыға келеді. Бұл тұжырым ғылыми зерттеулерде қолданылатын логикалық талдау, тарихи жорамал және уақыттық сәйкестендіру әдістеріне негізделген. Осы себепті бұл көзқарас Салықтың туған жылын анықтауда неғұрлым дәлелді болып саналады.

Сонымен қатар, 1860 жылы Санкт-Петербургте этнограф ғалым Павел Небольсин Салық Бабажановпен кездесіп, оны былай сипаттаған: «Жасы 25-те, келбетті, күнге күйген қара торы өңді, көздері нұрлы, шашы қалың қара. Орыс тілін еркін әрі әсерлі меңгерген, әсіресе өзі толғанған тақырыпта қызу сөйлейді» – деген мәлімет қалдырған. Бұл дерек те Салықтың 1835 жылы туғанын айғақтай түседі. Т.Боранғалиұлы осы деректерді саралай келе, Салықтың жасы Шоқанмен шамалас, яғни 1835 жылы туған деген пікірді алға тартады. Демек, 2025 жылы Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толатынын негіздеуге толық мүмкіндік бар.

Мұхамед-Салық Бабажановтың қайтыс болған жылы туралы да зерттеушілер арасында бірізділік жоқ. Н.Ивлев пен Н.Масанов, сондай-ақ Т.Сенигова Салық 1898 жылы дүние салды деп жазады. Ал М.Ысмағұлов пен Қ.Ыдырысов оның 1871 жылдың мамыр айында қастандықпен өлтірілгенін көрсетеді [12]. Бұл пікірді сол кезеңде жарық көрген "Түркістан уалаяты" газетіндегі мәліметтер де растайды.

Бабажановтың өмірі мен қызметін саралай отырып, оның қоғамдағы орны мен тарихи рөлін байыптауға болады. Ол 1841 жылы Жәңгір хан ашқан Бөкей Ордасындағы алғашқы орыс-қазақ мектебіне қабылданып, 1844 жылы аталған оқу орнын тәмамдаған алғашқы түлектердің қатарында болды. Кейін әкесі оны Орынбордағы Неплюев атындағы кадет корпусындағы "Азиялық бөлімге" оқуға береді [13]. Бұл бөлім сол кезеңде әкімшілік құрылымдар мен әскери мекемелерге тілмаштар дайындауға мамандандырылған болатын.

Салық Бабажанов кадет корпусында білім алып қана қоймай, өздігінен үздіксіз ізденіп, тарих, этнография, археология, география, сонымен қатар орыс әдебиеті бойынша терең білім жинақтады. Ол Орынбордағы қалалық кітапханалардан сирек кітаптарды тауып оқыған, орыс тарихшылары Карамзин, Миллер, Голиков, Щербаков еңбектерімен танысып, орыс географиялық және археологиялық қоғамдарының еңбектерін үзбей бақылап отырған. Бұл білім оның туған өлкесінің, Еділ мен Жайық бойындағы халықтың, сондай-ақ Бөкей хандығының тарихын терең зерттеуіне ықпал етті.

Мұхамед-Салық Бабажанов 1851 жылдың қазан айында кадет корпусын ойдағыдай аяқтап, хорунжий әскери шенін алған. Оның қабілетін жоғары бағалаған Орынбор шекара комиссиясы жас офицерді өз қарамағында қызметке қалдырады. Алайда 1853 жылы Орынбор казак-орыстарының подхорунжийі Алексеев Бабажановқа жалған айыптар тағып, қызметінен босатуға ықпал етеді. Нәтижесінде Салық Бабажанов Ішкі Бөкей Ордасына жер аударылып, туған еліне оралады. Оның соңынан тыңшылық мақсатта сол Алексеевті қадағалау үшін жібергенімен, уақыт өте келе екеуі достасып кетеді. Тіпті, Алексеев Бабажановтың мақалаларын Астраханда шығатын «Волга» газетіне жеткізіп беріп отырған.

Туған жеріне оралған соң Бабажанов хан сарайында тілмаш қызметін атқарады. Кейін әскери шені жоғарылатылып, жүзбасы дәрежесіне жетеді. Ол Ішкі Орданы басқару жөніндегі уақытша кеңестің кеңесшісі қызметін де атқарады. Ел ішін жиі аралаған Бабажанов өз халқының тұрмыс-салтын, әдет-ғұрыптарын, әндері мен аңыздарын зерттеп, жинақтай бастайды. 1860 жылдан бастап оның мақалалары түрлі басылымдарда жарияланады. Атап айтқанда, «Санкт-Петербургские ведомости», «Северная пчела», «Деятельность» газеттерінде «Қазақтың қазақ туралы жазбалары», «Қазақтың өз тумаларының тұрмыс-күйі және тағдыры туралы жазбалары», «Қазақтың жұртшылыққа арнауы» атты маңызды мақалалары жарық көреді.

Оның ғылыми-зерттеу қызметіне серпін берген маңызды оқиға – 1860 жылы Орынбор өлкесінен қазақ делегациясы құрамында Санкт-Петербургке баруы. Бұл делегация құрамында Бөкей Ордасынан Ғұбайдолла Есенбаев пен Салық Бабажанов болған. Делегацияны жолға алып шыққан пристав Лев Плотников қазақтардың сапары мазмұнды әрі пайдалы өтуін ұйымдастыруға жауапты болды.

Санкт-Петербургке барған сапар барысында қазақ делегациясы Эрмитаж, Арсенал, патша сарайлары, шыны зауыты, минералогиялық және зоологиялық мұражайлар, ботаникалық бақ, көпшілік кітапхана және басқа да көрнекті орындармен танысты. Сонымен қатар, делегация Кронштадт, Петергоф, Патша ауылы, Гатчина, Павловск қалаларын аралады. Бабажанов Санкт-Петербургте 1860 жылдың 31 шілдесінен 24 тамызына дейін болып, осы кезеңде көптеген орыс зиялыларымен танысты. Соның ішінде этнограф ғалым П.Небольсинмен жақын қарым-қатынас орнатты.

Делегация мүшелері Петербургте жүрген алғашқы аптада-ақ Шоқан Уәлихановпен танысқан. 1860 жылы 9 тамызда Шоқан өзінің елдегі туыстарына жазған хатында: «Мұқан сұлтан бастаған делегация Орынбордан келгеніне бір апта болды. Бүгін императордың қабылдауына барады. Олардың жанында пристав Плотников бар. Делегация бастығының орынбасары әрі тілмаш – офицер Әлмұхамед Сейдалинов сұлтан...» деп жазған болатын [14].

Зерттеушілердің пайымдауынша, дәл осы сапар барысында Шоқан мен Салықтың өзара кездесуі әбден мүмкін. Өйткені, делегация мүшелері арасында Бабажановтың ерекше білімі мен ой-өрісі бірден көзге түскен. Шоқан сынды ірі ғалымның Салық Бабажанов сынды талантты офицерге назар аудармауы екіталай. Қазіргі ғылыми деректерде олардың нақты достық қатынасы туралы тікелей мәліметтер болмаса да, бұл екеуінің кездесуі тарихи тұрғыдан өте қисынды.

Мұхамед-Салық Бабажановтың алғашқы мақалалары жарияланғаннан кейін, ол ғылым жолына бар ынтасымен бет бұрды. Оның зерттеушілік қызметі қазақ даласын шетелдік және орыс ғалымдары жүйелі түрде зерттей бастаған кезеңмен тұспа-тұс келді. Алайда, көптеген сыртқы зерттеушілер қазақ халқының тұрмысы мен мәдениетін жете білмей, үстірт және көбінесе теріс пікір қалыптастырды. Осындай бұрмаланған көзқарастарды түзету мақсатында Салық Бабажанов ғылыми негізде, дәйекті, нақты мақалалар жаза бастады.

Ол Ресей императорлық географиялық қоғамының беделді басылымдары – «Хабаршы», «Жазбалар» және «Этнографиялық жинақтарға» үздіксіз мақалалар жариялап тұрды. Сонымен бірге, жинақтаған этнографиялық және археологиялық материалдарын Географиялық қоғамға жіберіп отырған. Шалғайда өмір сүрсе де, Бабажанов ғылыми қоғаммен тұрақты байланыста болып, аймақтық зерттеулерге елеулі үлес қосты. Осы жанкешті еңбегі үшін 1862 жылдың ақпан айында Ресейдің Географиялық қоғамы оны этнография бөлімі бойынша мүше-корреспондент етіп сайлайды және сол жылы күміс медальмен марапаттайды.

Географиялық қоғамның марапаттау құжатында: «Бабажанов қазақтардың тұрмысы жайлы бізге бірнеше мақала жазды және ол жерден табылған заттарды да мақаласымен қоса жіберіп отырды» деп атап көрсетілген. Ғылыми қоғамда оның «Нарын құмы» мен «Қазақ даласынан табылған тас мүсін туралы» мақалалары талқыланып, жоғары бағаланған. Осылайша, Салық Бабажанов — Шоқан Уәлихановтан кейін Ресейдің Географиялық қоғамына мүше болған екінші қазақ және ресми түрде ғылыми еңбегі үшін күміс медальмен марапатталған тұңғыш қазақ ғалымы.

Мұхамед-Салық Бабажанов Нарын құмында тұрса да, Петербургтен шығатын басылымдар мен сол кездегі көрнекті орыс жазушылары – Белинский, Писемский, Гоголь, Островский, Гончаровтардың шығармаларын үнемі қадағалап оқып отырған. Оның ғылым мен әдебиетке деген қызығушылығы жоғары болғанын академик Салық Зиманов та атап көрсетеді: «Ордадағы Жәңгір мектебін бітіргендердің көбі өз заманының алдыңғы қатарлы идеяларын қолдаушылар болды. Солардың ішінде білім деңгейі мен ой-пікірімен ерекше танылған тұлға – Салық Бабажанов еді» [15].

Салықтың ғылыми қабілетін сол кездегі ірі ғалымдар да мойындады. Атақты шығыстанушы В.Григорьев Бабажановпен хат жазысып, онымен достық қарым-қатынаста болған. В.Григорьев оны «тамаша білім алған қабілетті адам» деп жоғары бағалады. Айта кету керек, осы В.Григорьев кейін қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсаринге ұстаздық еткен тұлға [16].

Бабажанов өз дәуірінде Еділ-Жайық бойында көне мұра жинаушы ретінде де белгілі болған. Ел ішінде табылған ерекше тарихи заттар, кейбір археологиялық олжалар Салық Бабажановқа дереу жеткізіліп отырған, бұл оның зерттеуші ретінде халық арасында беделінің жоғары болғанын көрсетеді. 1862 жылы Жалғызшағыл құмында табылған әйел адамның ақ тастан қашалған тас мүсінін өзі барып көріп, Хан Ордасындағы үйіне алып келген. Осы тарихи олжа туралы мақала жазып, оны Орыс Географиялық Қоғамына жолдаған. Сонымен қатар, қоғам оған қазақ халқының әндерін, әдет-ғұрып жырларын жинап, халық емшілігі туралы мәліметтерді зерттеуді де тапсырады. Бабажановтың жинақтаған археологиялық және этнографиялық мұралары бүгінгі таңда ғылыми қорларда сақтаулы.

Мұхамед-Салық Бабажанов өз заманында қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайын терең түсінген, оның болашағына жаңаша қарауға талпынған санаулы зиялылардың бірі болды. Ол Жәңгір хан сынды дала билеушілері секілді қазақ қоғамын заман талабына бейімдеу қажеттігін жақсы түсінді және осы бағытта белсенді қызмет атқарды. Оның қазақ халқының өмірі мен құқықтық жағдайы туралы жазған көптеген қолжазбалары қазіргі уақытта Ресей мұрағаттарында және Қазақстанның ұлттық қорларында сақтаулы. Бұл құжаттарды жан-жақты зерттеу тек Мұхамед-Салық Бабажановтың ғылыми мұрасын толық ашуға ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының XIX ғасырдағы тарихи-әлеуметтік дамуын тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Өкінішке орай, Бабажановтың жеке өмірі туралы нақты деректер бүгінгі күнге дейін сақталмаған. Дегенмен, оның баспасөзде жарияланған мақалалары арқылы оның өмірлік ұстанымы, дүниетанымы мен білім деңгейі айқын аңғарылады. Бабажанов Шоқан Уәлихановпен замандас болып, қазақ халқының әлеуметтік құқықтарын қорғауға, олардың тұрмысын жеңілдетуге бар күшін салған.

Салық Бабажановтың өмірі көптеген қиыншылықтармен өткен. Ол ғылыми ортадан алыс, қарапайым халықтың ортасында жүріп, тұрмыстың ауыртпалығын, материалдық қиындықты бастан кешірді. Тұрмысын жақсарту мақсатында әскери міндеттен босап, шаруашылықпен айналысуға талпынғанымен, 1862 жылы қызметтен босау туралы өтініш бергеннен кейін көп ұзамай өз қызметіне қайта оралды. Барлық қиыншылықтарға қарамастан, Бабажанов артында ғылыми тұрғыда аса құнды еңбектер қалдырды. Оның өмірі мен қызметі әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Мұхамед-Салық Бабажановтың қоғамдық қызметі мен құқықтық білімін пайдалана отырып, ол Орал казак-орыстары мен Ішкі Бөкей Ордасы қазақтарының арасындағы жер дауларын шешуге белсене араласқан. Ол өз заманының заңдарын жетік білген және қазақ халқының мүддесін қорғауда табандылық танытқан. Сот істерінде, жер дауларында Салық Бабажанов көбіне жеңіске жетіп отырған. Бұл жағдай патша шенеуніктері мен жергілікті казак-орыс өкілдерінің наразылығын тудырғаны белгілі.

Халық арасында кең тараған аңызға сүйенсек, Бабажановтың білімін, шешендігін, беделін көре алмаған кейбір топтар оған қастандық ұйымдастырып, у беріп өлтірген деген болжам бар. Оның кенеттен қайтыс болуы да осы пікірді күшейте түседі. Бұл жайттар әлі арнайы тарихи зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе.

Мұхамед-Салық Бабажанов жасы қырыққа жетпей өмірден озды. Оның мезгілсіз қазасы қазақ халқы үшін орны толмас қайғы болды. Егер Көкше өңірі кезінде Шоқан Уәлихановтың өліміне: «Қыршын жас қайран Шоқан өткен бүгін, Күйзелтіп елі, жұртын кеткен бүгін» – деп қайғырса, Бөкей Ордасы үшін Салықтың қазасы дәл осындай ауыр қасірет болды. Белгілі күйші Дәулеткерей Бабажановтың өлімін терең қайғымен қабылдап, оған арнап «Салық өлген» атты жоқтау күйін шығарды [17]. Дәулеткерей мен Салық Бабажанов жақын достар болған, Салық домбырада шебер ойнаған, күйші Дәулеткерейдің тікелей шәкірті ретінде де танылған.

«Салық өлген» күйі – қазақ музыкалық мұрасындағы терең философиялық мәні бар шығарма. Бұл туынды – Дәулеткерейдің досына деген жоқтауы, қазақ халқының қайғысын бейнелеген рухани ескерткіш. Күйдің баяу басталып, біртіндеп эмоциялық шиеленіске жетуі – Бабажановтың мезгілсіз қазасының Дәулеткерейге ауыр тигенін көрсетеді. Бұл шығарма арқылы Дәулеткерей Салықтың жарқын бейнесін, оның халқына деген адал қызметін музыка тілімен өрнектеген.

Халық арасында: «Салық өлді дегенше, халық өлді десейші» деген қанатты сөз қалған. Бұл сөз ел ішінде кеңінен танымал болған Мақаш Шолтырұлына тиесілі деп айтылады [16]. Бұл пікір Салықтың халық арасындағы беделін, оның қайғылы қазасының ел жадында қандай ауыр із қалдырғанын көрсетеді.

Мұхамед-Салық Бабажановтың есімі Бөкей Ордасынан шыққан көрнекті тұлғалар қатарында қазақ халқының тарихында ерекше орын алады. Оның қоғамдық-саяси және ғылыми еңбектері бүгінгі ұрпақ үшін баға жетпес рухани мұра болып табылады. Сондықтан оның шығармашылығын және қызметін «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында кеңінен насихаттап, жастарға үлгі ету – маңызды міндет. Бабажановтың ғылыми мұрасын мектептер мен университеттерде дәріптеу арқылы жас ұрпақтың тарихи танымын қалыптастыруға және отансүйгіштік сезімін арттыруға болады.

Мұхамед-Салық Бабажанов сынды тұлғалардың еңбегі мен өмірі – қазақ халқының рухани байлығының ажырамас бөлігі. Бүгінгі таңда Бабажановтың есімін ұлықтау, оның ғылыми және қоғамдық мұрасын терең зерделеу — ұрпақ алдындағы тарихи парыз. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында осындай ірі тұлғаларды жастарға кеңінен таныстыру, олардың еңбегін оқу бағдарламаларына енгізу, ғылыми-танымдық іс-шаралар ұйымдастыру – ұлттық сананың жаңғыруына тікелей әсер ететін маңызды қадамдар.

Биыл, яғни 2025 жылы, Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толып отыр. Бұл – оның есімін ұлттық деңгейде жаңғыртып, тарихи тұлға ретіндегі орнын айқындауға үлкен мүмкіндік. Осы мерейтой аясында қосымша архивтік деректер мен жаңа материалдар жинақтау, Бабажановтың бүгінгі ұрпақтарын тауып, мерейтойды жоғары деңгейде атап өту – ұлт зиялысына деген үлкен құрмет болар еді.

Мұхамед-Салық Бабажановтың халқына сіңірген еңбегін лайықты бағалау – тек ғылыми қауымдастықтың ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті. Оның өмірі мен қызметі болашақта қазақ зиялыларының қалыптасуына үлгі бола отырып, ұлттық сананы жаңғыртуда айрықша рөл атқарады.

Қорытынды. Мұхамед-Салық Бабажанов — қазақ халқының тарихи санасында ерекше орын алатын, ұлтына адал қызмет еткен көрнекті тұлға. Ол — XIX ғасырдағы қазақ зиялыларының алғашқы буынының өкілі, өз заманының озық ойлы, білімді азаматы. Бабажанов өмірін қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және құқықтық мәселелерін зерттеуге, туған халқының мүддесін қорғауға арнады.

Оның ғылыми еңбектері, этнографиялық зерттеулері және қоғамдық-саяси қызметі қазақ тарихының құнды дереккөзі болып табылады [18]. Әсіресе, Ресей Географиялық Қоғамына мүшелігі, оның қазақ тұрмысын зерттеуге қосқан үлесін халықаралық деңгейде мойындатты. Бабажановтың баспасөздегі жарияланымдары, архивтік жазбалары мен этнографиялық материалдары бүгінгі күні де ғылыми айналымға терең енгізілуі қажет.

Биыл, 2025 жылы Мұхамед-Салық Бабажановтың туғанына 190 жыл толуы — оны қайта жаңғыртуға, ғылыми тұрғыдан терең зерттеп, жас ұрпаққа кеңінен таныстыруға үлкен мүмкіндік.

Бұл тарихи датаны ұрпақ санасында ұлттық рухты көтеретін, халқына адал қызмет еткен тұлғаны лайықты дәріптейтін маңызды оқиға ретінде жоғары деңгейде атап өту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рысбеков Т. З., Рысбекова С. Т. Батыс Алаш және оның қазақ мемлекеттігі идеясы жолындағы рөлі // *Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University*. – 2022. – №2. – Қолжетімді: <https://bulhistphaa.enu.kz/index.php/main/article/view/58> – Қаралған күні: 23.01.2025.
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы Қазақстан халқына жолдауы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://www.akorda.kz> – Қаралған күні: 23.06.2024.
3. Сейтқалиев Б. Х. Өз аузынан естіп білген мәліметтер. Шежірелік дерек.
4. Сейтақ Ф. Нарынның нар ұлдары. – Алматы: Жазушы, 1998. – 21 б.
5. Боранбай Ж. Осы жұрт Бабажановты біле ме екен... [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://kozhal.ar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Қаралған күні: 24.06.2024.
6. Ыдырысов Қ. Сбылось предвиденье // *Вечерняя Алма-Ата*. – 1978. – 14 апреля.
7. Ивлев Н. П., Масанов Н. Э. Видный казахский ученый М. С. Бабажанов // *Вестник Академии наук КазССР*. – Алма-Ата, 1982. – С. 60–65.
8. Сенигова Т. Н. Қазақ Совет энциклопедиясы. – Т. 2. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1973. – 63 б.
9. Х. Маданов, А. Мұсабаева. Мұхаметсалық Бабажанов. – Алматы, 1996.
10. Ерофеев И. В. История Букеевского ханства. 1801–1852 гг.: Сборник документов и материалов. – Алматы: Жайық-Пресс, 2002. – 1020 с.
11. Боранбайұлы Т. Ғасырға сыр. – Астана: Елорда, 2001. – 74 б.
12. Ысмағұлов М., Ыдырысов Қ. Дүмбілез деректер // *Білім және еңбек*. – 1975. – №5.
13. Ахмет А. Қ., Шотанова Г. А. *Kazakh graduates of the Nephlyev school* // *Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.kz»*. – 2022. – №1. – Қолжетімді: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/150/152> – Қаралған күні: 15.05.2024
14. Ивлев Н. П. Находки краеведа. – Алма-Ата, 1977. – 13 б.
15. Зыманов С. З. Россия и Букеевское ханство. – Алматы: Наука, 1982. – 148–149 б.
16. Боранбай Ж. Осы жұрт Бабажановты біле ме екен... [Электрондық ресурс]. – Қолжетімді: <https://kozhal.ar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Қаралған күні: 20.01.2025.
17. Әминов Т. Дәулеткерей Шығайұлы (1820–1877) – күйші, дарынды композитор, ұлттық күй өнерінің негізін салушылардың бірі // *Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.kz»*. – 2019. – №3. – Қолжетімді: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/80/582> – Қаралған күні: 20.01.2025.
18. Мұхатова О. Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының зерттелуі (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі) // *Отан тарихы*. – 2019. – №4. – Қолжетімді: <https://otan.history.iie.kz/main/article/download/466/226> – Қаралған күні: 20.01.2025.

References:

1. Rysbekov, T. Z., & Rysbekova, S. T. (2022). West Alash and Its Role in the Idea of Kazakh Statehood. *Bulletin of LN Gumilyov Eurasian National University*, No. 2. Available at: <https://bulhistphaa.enu.kz/index.php/main/article/view/58> [Accessed 23.01. 2025].
2. President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev's Address to the Nation, 2022 [Electronic resource]. – Available at: <https://www.akorda.kz> – Accessed: 23.06.2024.
3. Seitkaliyev B. K. Personal oral account. Genealogical data.
4. Seitak G. Naryn's great sons. – Almaty: Zhazushy, 1998. – P. 21.

5. Boranbay Zh. Does this people know Babazhanov... [Electronic resource]. – Available at: <https://kozhalar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Accessed: 24.06.2024.
6. Ydyrysov K. The foresight came true // Vechernyaya Alma-Ata. – 1978. – April 14.
7. Ivlev N. P., Masanov N. E. Prominent Kazakh scholar M. S. Babazhanov // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – Almaty, 1982. – Pp. 60–65.
8. Senigova T. N. Kazakh Soviet Encyclopedia. – Vol. 2. – Almaty: Main Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1973. – P. 63.
9. Kh. Madanov, A. Musabayeva. Mukhamet-Salyk Babazhanov. – Almaty, 1996.
10. Yerofeyev I. V. History of the Bukey Horde. 1801–1852: Collection of documents and materials. – Almaty: Zhayk-Press, 2002. – 1020 p.
11. Boranbayuly T. Secrets of a century. – Astana: Elorda, 2001. – P. 74.
12. Ysmagulov M., Ydyrysov K. Doubtful facts // Bilim zhane enbek. – 1975. – No. 5.
13. Akhmet, A. K., & Shotanova, G. A. (2022). Kazakh Graduates of the Neplyuev School. Electronic Scientific Journal "edu.e-history.kz", No. 1. Available at: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/150/152> [Accessed 15.05.2024].
14. Ivlev N. P. Finds of a local historian. – Almaty, 1977. – P. 13.
15. Zimanov S. Z. Russia and the Bukey Horde. – Almaty: Nauka, 1982. – Pp. 148–149.
16. Boranbay Zh. Does this people know Babazhanov... [Electronic resource]. – Available at: <https://kozhalar.kz/20162813-osy-zhurt-babazhanovty-bile-me-eken> – Accessed: 20.01.2025
17. Aminov, T. (2019). Dauletkerey Shygayuly (1820–1877) – Composer, Talented Musician, One of the Founders of the National Kuy Art. Electronic Scientific Journal "edu.e-history.kz", No. 3. Available at: <http://edu.e-history.kz/index.php/history/article/download/80/582> [20.01.2025].
18. Mukhatova, O. (2019). The Study of the History of National Liberation Movements in the Kazakh Steppe (Second Half of the 19th Century – Early 20th Century). Otan Tarikhi (History of the Motherland), No. 4. Available at: <https://otan.history.iie.kz/main/article/download/466/226> [20.01.2025].

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI 03.20

ӨӨЖ /УДК/ UDC 32.329.7

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.029>

Амуртаева К.М. *¹

¹Докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

e-mail: amurtaevak@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3310-6703>

**ВЛИЯНИЕ ДЖАДИДИЗМА НА СОВРЕМЕННУЮ ПОЛИТИЧЕСКУЮ МЫСЛЬ СТРАН
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА И УЗБЕКИСТАНА**

Аннотация

Статья посвящена исследованию джадидизма как общественно-просветительского движения, возникшего в конце XIX века в тюрко-мусульманских регионах Российской империи, и его влиянию на современную политическую мысль в Центральной Азии, особенно в Казахстане и Узбекистане. Джадидизм, выступая за сочетание традиционных ценностей с необходимостью социально-политических реформ, способствовал преобразованиям в политической системе и развитию национального самосознания. В статье рассматриваются исторические, культурные и социальные аспекты этого движения, с акцентом на его роль в модернизации общества, формировании национальной идентичности и внедрении демократических принципов. Используя междисциплинарные методы, такие как историко-хронологический анализ и культурологический подход, автором исследуются ключевые этапы развития джадидизма и его долговременное воздействие на политическую и культурную жизнь региона. В работе также рассматриваются современные проявления джадидизма в стратегических курсах Казахстана и Узбекистана, предлагая возможные сценарии их дальнейшего развития. Исследование акцентирует внимание на значимости джадидизма в условиях современных глобальных и региональных вызовов, подчеркивая его потенциал для укрепления эффективности государственных стратегий, что может способствовать устойчивому развитию Казахстана и Узбекистана.

Ключевые слова: джадидизм, политическая мысль, реформы, Центральная Азия, исторический контекст, модернизация, национальная идентичность

К.М. Амуртаева *¹

¹Докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,

e-mail: amurtaevak@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3310-6703>

**ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАН МЫСАЛЫНДА ДЖАДИДИЗМНІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ
ЕЛДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ САЯСИ ОЙЫНА ӘСЕРІ**

Аңдатпа

Мақала XIX ғасырдың аяғында Ресей империясының түркі-мұсылман аймақтарында пайда болған қоғамдық-ағартушылық қозғалыс ретінде джадидизмді және оның Орталық Азиядағы,

әсіресе Қазақстан мен Өзбекстандағы қазіргі саяси ойға әсерін зерттеуге арналған. Джадидизм дәстүрлі құндылықтарды әлеуметтік-саяси реформалар қажеттілігімен үйлестіруді жақтай отырып, саяси жүйенің өзгеруіне және ұлттық сананың дамуына ықпал етті. Мақалада қоғамды модернизациялаудағы, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы және демократиялық принциптерді енгізудегі рөліне назар аудара отырып, осы қозғалыстың тарихи, мәдени және әлеуметтік аспектілері қарастырылады. Тарихи-хронологиялық талдау және мәдени көзқарас сияқты пәнаралық әдістерді қолдана отырып, автор джадидизмнің дамуының негізгі кезеңдерін және оның аймақтың саяси және мәдени өміріне ұзақ мерзімді әсерін зерттейді. Сондай-ақ, жұмыста Қазақстан мен Өзбекстанның стратегиялық курстарындағы джадидизмнің заманауи көріністері қарастырылып, олардың одан әрі дамуының мүмкін сценарийлері ұсынылған. Зерттеу қазіргі заманғы жаһандық және өңірлік сын-қатерлер жағдайындағы джадидизмнің маңыздылығына назар аударады, оның Қазақстан мен Өзбекстанның тұрақты дамуына ықпал ететін мемлекеттік стратегиялардың тиімділігін нығайту үшін әлеуетін атап көрсетеді.

Кілт сөздер: джадидизм, саяси ой, реформалар, Орталық Азия, тарихи контекст, модернизация, ұлттық бірегейлік

Amurtayeva K.M. *¹

¹PhD student, Eurasian National university after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan,
e-mail: amurtaevak@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-3310-6703>

INFLUENCE OF JADIDISM ON MODERN POLITICAL THOUGHT IN CENTRAL ASIA ON THE EXAMPLE OF KAZAKHSTAN AND UZBEKISTAN

Abstract

The article explores Jadidism as a social and educational movement that emerged in the late 19th century within the Turkic-Muslim regions of the Russian Empire and its influence on modern political thought in Central Asia, particularly in Kazakhstan and Uzbekistan. Jadidism, which advocated for the integration of traditional values with the need for socio-political reforms, played a significant role in transforming the political system and fostering national consciousness. This study examines the historical, cultural, and social dimensions of Jadidism, with an emphasis on its role in modernizing society, shaping national identity, and introducing democratic principles.

Through the use of interdisciplinary methods, including historical and chronological analysis and a cultural approach, the author investigates the key stages in the development of Jadidism and its lasting impact on the political and cultural life of the region. Additionally, the paper explores contemporary expressions of Jadidism in the strategic policies of Kazakhstan and Uzbekistan, proposing possible scenarios for their future development. The study highlights the relevance of Jadidism in addressing contemporary global and regional challenges, underscoring its potential to enhance the effectiveness of state strategies and contribute to the sustainable development of both Kazakhstan and Uzbekistan.

Keywords: jadidism, political thought, reforms, Central Asia, historical context, modernization, national identity

Введение.

В мировой истории середина XIX – начало XX века представляют собой период значительных экономических, политических и социальных преобразований. Это время, наступившее после массового кризиса, характеризуется грандиозными изменениями: ростом уровня грамотности, стремительной урбанизацией, эволюцией политических институтов, укреплением национальной идентичности, культурным развитием, выдающимися научными открытиями и радикальными изменениями в образе жизни. Карл Маркс утверждал, что «новая революция возможна только в

результате нового кризиса, и её приход столь же неизбежен, как и сам кризис» [1]. Такие преобразования, естественно, приводили к решительным социальным переменам. Этот период был ознаменован веком революций, политических исканий и формирования новых идеологий, которые в конечном счете оказали значительное влияние на ход мировой истории.

В исламском мире XIX века значительные общественные преобразования отражались в таких движениях, как «Танзимат», которое выступало за модернизацию и укрепление Османской империи, включая обновление правовой системы [2], и арабское движение «Нахда», ознаменованное оживлением всей культурной жизни, просветительством, мусульманской реформацией, а также развитием идеи антифеодальной и национально-освободительной борьбы [3].

В свою очередь в тюркском мире наглядным свидетельством влияния общественно-политического движения на политическую мысль является джадидизм, возникший в конце XIX века, и стремящийся объединить традиционные ценности с потребностями современного общества, призывая к модернизации политической жизни в регионе, реформам и социальной справедливости. Внимание джадидов к образованию и просвещению способствовало развитию националистических движений и демократических идеалов, особенно в Казахстане и Узбекистане, где идеи и ценности этого движения продолжают оказывать воздействие на политическую и общественную жизнь.

Материалы и методы.

В данном исследовании использованы междисциплинарные подходы, включающие исторический и культурологический анализы. В качестве вторичных источников задействованы статьи, монографии и книги, которые предоставляют обзор существующих знаний о джадидизме и его значимости. Кроме того, применяются современные исследования, посвященные влиянию джадидизма на политическую мысль стран Центральной Азии, которые анализируют его долгосрочное воздействие на современные политические и социальные процессы.

Для анализа и интерпретации информации используются различные методологические подходы:

- историко-хронологический метод, позволяющий выстроить последовательность событий и выявить ключевые этапы в развитии движения, воссоздавая историческую картину;
- метод сравнительного анализа, включающий сравнение влияния джадидизма на политическую мысль, выявляя особенности и различия в восприятии и интерпретации джадидизма в этих странах;
- метод прогнозирования, способствующий оценке потенциала влияния идей джадидизма на будущее политическое развитие стран Центральной Азии и прогнозирующий возможные сценарии развития, учитывая исторический опыт джадидизма;
- культурологический анализ, обеспечивающий оценку влияния джадидизма на культурное наследие и национальное самосознание в контексте формирования новых политических идеологий.

Использование данных материалов и методов позволяет всесторонне изучить влияние джадидизма на современную политическую мысль в Казахстане и Узбекистане, а также дать обоснованные выводы и рекомендации.

Обсуждение.

Джадидизм – общественно-просветительское движение, зародившееся в тюрко-мусульманских регионах Российской империи, основными центрами которого стали города Бухара, Ташкент, Фергана и Самарканд, приведшие к его широкому распространению в Туркестане [4]. Туркестан, в контексте Российской империи, охватывал территории, которые сейчас принадлежат некоторым современным странам Центральной Азии. Так, Главное управление Туркестана в начале XX века состояло из пяти областей: Закаспийская, Самаркандская, Ферганская, Сырдарьинская и Семиречье. В современном контексте это следующие территории: Закаспийская область - Республика Туркменистан, западная часть Республики Казахстан; Самаркандская область - центральная часть Республики Узбекистан, северная часть Республики Таджикистан, юго-западная часть Кыргызской

Республики; Ферганская область - южная часть Кыргызской Республики, восточная часть Республики Узбекистан и Республики Таджикистан; Сырдарьинская область - северо-восточная часть Республики Узбекистан, южная и юго-западная часть Республики Казахстан, Каракалпакская, северо-западная часть Кыргызской Республики; Семиречье - юго-восточная часть Республики Казахстан, северная и северо-восточная часть Кыргызской Республики [5]. Таким образом, территория Туркестана охватывала значительные части современных Казахстана и Узбекистана, что позволяет понять, почему джадидизм смог оказать столь значительное влияние на политическую составляющую этих стран.

Одним из ключевых аспектов джадидизма было создание новых учебных заведений – медресе, в которых акцент делался на изучение не только религиозных наук, но и светских дисциплин, таких как математика, естественные науки, литература и многих других. Эти школы, известные как «новометодные», стали центрами интеллектуального и культурного развития мусульманской молодежи. Кроме того, джадиды стремились к реформированию религиозной практики, подчеркивая необходимость возвращения к первоисточникам ислама – Корану и хадисам, и их правильного толкования в соответствии с современными реалиями. Социальные и культурные преобразования, предложенные джадидами, включали позиционирование равенства и социальной справедливости, борьбу с коррупцией и угнетением, а также поддержку прав женщин на образование и участие в общественной жизни. Важным элементом джадидизма стало также развитие литературы и искусства, способствующих формированию национального самосознания и культурного единства.

Так, джадидизм стал движущей силой модернизации и национального возрождения, содействуя созданию новой политической идеологии в регионе, что в свою очередь изменило не только культурный и образовательный ландшафт, но и заложило основы для формирования демократических принципов и политической активности. Несмотря на значительное историческое значение, влияние идей джадидизма на современную политическую мысль в Центральной Азии остается недостаточно изученным. Хотя об исторических и культурных аспектах джадидизма написано много, существует заметный пробел в понимании данного вопроса. Настоящее исследование направлено на устранение этого пробела путем изучения наследия джадидизма и его вклада в современный политический дискурс и практику в Казахстане и Узбекистане.

В связи с этим актуальность исследования данного вопроса в контексте Казахстана и Узбекистана обуславливается в первую очередь уникальными геополитическими и культурными условиями. Обозначенные страны, являясь важными центрами джадидского движения, обладают высокой исторической значимостью в особенности с переходом на современные политические и образовательные трансформации, а также значительные изменения после распада СССР. Их изучение позволяет увидеть то, как идеи модернизации и реформы продолжают быть актуальными и находят свое отражение в современных стратегических доктринах.

Результаты.

Начавшись как реформа традиционного исламского образования, джадидизм перерос в широкое движение исламских интеллектуалов, преимущественно представителей тюркских народов Российской империи, за модернизацию традиционных мусульманских сообществ и активизацию роли мусульман в общественно-политической жизни.

К. Базарбаев и З. Адильбекова отмечают, что джадидизм представлял собой наиболее прогрессивное направление в сложном переплетении политических сил туркестанского общества. Просвещение в Туркестане имело глубокие генетические корни, а усиление философии образования в XIX веке было обусловлено как объективными, так и субъективными причинами. Первые включали отсталость центральноазиатских ханств из-за ослабления роли Великого шелкового пути в XVI веке, открытия морских путей и быстрого технического прогресса европейских стран в XVIII-XIX веках. Вторые же заключались во внутренних войнах, наносящих ущерб национальной экономике и общему развитию. Завоевание Туркестана Российской

империей открыло возможности для проникновения демократических идей из Европы, а диалог с миром способствовал развитию освободительных идей в регионе. Эти процессы стали первыми шагами в формировании национальной философии свободы, основной целью которой было всеобщее просвещение [6].

На рубеже XIX–XX веков Казахстан переживает значительные изменения в социально-экономической, политической и культурной сферах общества. Проникновение капиталистических отношений, развитие демократической мысли, возрастание роли и значения науки и образования способствовали началу процесса пересмотра устоявшихся ценностей и поиска новых ориентиров для развития общества. В процессе этих поисков на территорию казахских степей проникает джадидизм и формируется новая социально-политическая среда.

В рамках политики колонизации, крестьяне из внутренних районов Российской империи были расселены в казахских регионах. Это ухудшило жизнь и положение местного населения в экономическом плане. Казахи постепенно лишались скота и земли, поэтому их недовольство возрастало и со временем переросло в протест. В степи начали действовать новые правила, которые подтолкнули местное население к развитию и просвещению. Вместе с политической сознательностью пришло понимание необходимости пересмотра мировоззрения [7, с. 337].

Национальная интеллигенция была единственной, кто выступал против политики царизма и искал пути сохранения своего менталитета, религии и языка. Это привело к их вовлечению в движение джадидов, чьи идеи также нашли поддержку среди прогрессивного мусульманского духовенства и просветителей. Распространение этой идеологии укрепило связи между представителями тюркской интеллигенции и способствовало их активному участию в общественной жизни.

Инициированная джадидами реформа мусульманского образования стала первым важным этапом изменений и среди казахов. Джадидская программа была направлена на подготовку высококвалифицированных специалистов для ключевых отраслей, что способствовало бы развитию экономики, промышленности и сельского хозяйства. Это, в свою очередь, повысило бы уровень жизни и благосостояния народа, содействовало формированию национального капитала и изменению инфраструктуры общества [7, с. 342].

В связи с этим все больше казахов стали получать новометодное образование и отправляться на учебу в заграничные образовательные учреждения, а первые школы нового формата на территории начали открываться в начале XX века. Их появление было связано с деятельностью татар, проживавших в Казахстане. Опираясь на исследование М.А. Жолсейитовой и Ш.Б. Сембиевой «первым джадидским учебным заведением в Жетысу было медресе «Икбал» в Токмаке – многонациональном населенном пункте, расположенным недалеко от областных и районных административных центров, с развитой торговлей. Первым учебным заведением на казахской земле, последовавшим по пути джадидов, стало медресе Исаака Габдулвалиева, открытое в 1883 году рядом с татарской мечетью в Верном и реорганизованное в 1904 году в джадидское. Медресе финансировалось торговым домом Габдулвалиева и его детей, и было рассчитано на шестилетнее обучение, принимая от 124 до 136 учеников ежегодно, включая татар, казахов, киргизов и уйгуров». Кроме того, были открыты джадидские школы для девочек в Жаркенте и Капале, финансируемые татарской и уйгурской общинами. Не только татарская интеллигенция, но и сами казахи, такие как братья Мамановы и Турысбековы, организовывали джадидские школы, например, медресе «Мамания» в Карагаше Капальского района. Это медресе стало престижным учебным заведением, где обучались выдающиеся деятели, такие как поэт И. Жансугуров, Б. Сулеев и другие [8].

Стоит отметить, что идея светского образования была заложена еще за несколько десятилетий до появления джадидизма, крупным просветителем казахской степи Абаем Кунанбаевым. Он был одним из основоположников концепции образованного народа, подчеркивая важность образования и науки для прогресса. Абай разработал собственную программу реформ, включающую обязательное обучение всех детей в школах, при этом получая не только качественное образование, но и профессиональные навыки, с акцентом на изучение родного и русского языков. Так,

например, первая казахская светская школа начала функционировать в 1841 году в Букеевской Орде по инициативе хана Джангира, а к концу XIX века были созданы русские училища, русско-казахские и русско-туземные школы и лицеи, выполнявшие функции начальных учебных заведений, финансируемых правительством [9].

Первоначально начав с реорганизации образовательной сферы джадиды в последующие годы продолжили борьбу за национальное освобождение через политические реформы. Первые попытки политического самоуправления были предприняты во время революции 1905 года, а в сентябре 1917 года, до Октябрьской революции, джадиды создали партию «Турик адами марказият» (тюркский федерализм), проповедуя объединение всех тюркоязычных народов и мусульман в федеративное государство.

На территории Казахстана политическая активность выразилась в национально-освободительном движении – Алаш. А. Азмуханова в своем исследовании считает, что движение «Алаш» «было вдохновлено движением джадидов и предложило концепцию саморазвития». Поддерживая мнение автора, стоит отметить важность взаимосвязи между джадидским и казахским национальным движениями, которое раскрывает глубокие корни и идеологические основы борьбы казахского народа за свою идентичность и развитие [10].

В своей борьбе казахские просветители черпали вдохновение из идей джадидов, адаптируя их к своим уникальным особенностям и специфическим историческим условиям. Такое суждение подкрепляется несколькими факторами. Во-первых, многие казахские интеллектуалы и лидеры национального движения получили образование за границей, включая обучение в джадидских медресе, что сыграло важную роль в формировании их мировоззрения и подходов к реформам. Например, Магжан Жумабаев обучался в медресе «Галия», где его поэтический талант получил развитие и оформился в полноценное творчество. В «Галие», славящемся своим прогрессивным подходом к обучению, Жумабаев обрел твердое желание посвятить себя педагогической деятельности [11]. Данный этап в жизни поспособствовал формированию его как выдающегося поэта и просветителя, стремившегося к культурному и образовательному возрождению своего народа. Во-вторых, казахское национальное движение, подобно джадидскому, делало акцент на распространении образования среди казахского народа. Создавались новые школы, издавались газеты и журналы, направленные на просвещение и развитие национальной культуры. Это способствовало формированию новой, более образованной и политически активной казахской интеллигенции. В-третьих, идея саморазвития, предложенная казахским национальным движением, во многом перекликается с джадидскими принципами, однако в «Алаше», по нашему мнению, она была более комплексной и глубокой, чем просто заимствование. Они стремились создать независимое и самодостаточное казахское государство, учитывая специфику казахской культуры, традиций и социально-экономических условий. Казахские лидеры призывали к самосовершенствованию, осознанию своей идентичности и борьбе за свои права через образование и культурное развитие. Они понимали, что без активного участия народа в своем развитии невозможно достичь значимых изменений.

Таким образом, джадидизм заложил плодотворную почву для формирования нового политического вектора Казахстана в лице движения «Алаш», которое является символом борьбы за национальную независимость и модернизацию казахского общества. Идеи демократизации и самоуправления, заложенные в программе Алашорды, стали важными принципами, на которых основывается независимый Казахстан. Кроме того, идеи национального пробуждения и культурного возрождения, которые продвигали джадиды и алашординцы, находят отражение в программах по развитию казахского языка, сохранению культурного наследия и популяризации национальных традиций.

Наследие «Алаша» продолжает оказывать влияние на современные политические и культурные процессы в Казахстане, свидетельствуя о глубокой связи между джадидизмом и стремлением казахского народа к свободе и прогрессу. Их идеи продолжают вдохновлять современные поколения казахстанцев, способствуя развитию демократических институтов,

укреплению национальной идентичности и стремлению к социально-экономическому прогрессу, и являясь неотъемлемой частью истории и культуры Казахстана.

Хотя у каждого тюрко-мусульманского народа были неповторимые условия и особенности, основополагающие принципы джадидизма для всех оставались неизменными: стремление к просвещению, национальному возрождению и призыв к религиозной реформе. Движение создало общее интеллектуальное пространство, где можно было обмениваться идеями и адаптировать их к местным потребностям.

Именно поэтому, в контексте рассматриваемой темы аналогичные процессы можно наблюдать и среди узбекского народа. Здесь также прослеживается значительное воздействие джадидизма на политические и культурные процессы, которые находят отражение в стратегии современного Нового Узбекистана.

Среди узбеков джадидизм был особенно влиятельным, и в нем появились заметные фигуры, сыгравшие решающую роль в формировании движения. Так, возникла целая плеяда выдающихся ученых-просветителей, интеллектуалов, писателей и педагогов, которые стремились реформировать систему образования, повышать грамотность и выступать за социальные и политические перемены. Они верили, что благодаря образованию и просвещению смогут достичь прогресса и защитить себя от колониального господства и культурной эрозии.

На основе диссертации С. А. Абдивохидова, К. Б. Шадманов отмечает, что в этом регионе сформировались целые школы джадидизма с выдающимися лидерами движения «среди них – Абдурауф Фитрат и Файзула Ходжаев, которые основали движение младобухарцев в Бухаре; Махмудходжа Бехбуди в Самарканде; основатели движения младохивинцев Бобо Охунраимов и Хусайнбек в Хиве; а также Мунавваркори в Ташкенте» [12].

Кроме того, ключевым считался и территориальный аспект. Джадиды подчеркивали значимость территорий, как части Востока, в истории Запада, исследуя историю Турана – некогда великой страны. Они считали, что изучение европейской истории необходимо для осознания роли Туркестана, как части мусульманского мира и одновременно уникального явления в мировой истории. Туркестан, как считали джадиды, должен был укрепить свое положение в сложный и противоречивый период, и территория играла ключевую роль в этом процессе. В свою очередь, центральное расположение Узбекистана, особенно его крупных городов, таких как Самарканд, Бухара и Ташкент, обеспечивало доступ к важным торговым путям, что способствовало активному обмену идеями и влиянию между Востоком и Западом. Эти города были не только экономическими, но и культурными центрами, где формировались передовые идеи, что делало эту территорию важным концентратом развития джадидизма. Например, Ташкент, являясь административным и культурным центром Центрально азиатского региона, стал местом проведения встреч представителей реформаторских движений [13].

В конце XIX века территория Туркестана в административном плане состояла из Русского Туркестана, Бухарского и Хивинского ханств. Последние два ханства были зависимы от России и политически и экономически, хотя официально считались независимыми. Безусловно джадиды понимали, что колониальная система правления не только не отвечает национальным потребностям, но и наносит огромный социальный и экономический ущерб стране. Поэтому их борьба за новый метод светского образования вылилась в борьбу за политическую независимость и демократическое правление.

Политические цели стали явными, особенно после начала Первой мировой войны в 1914 году, которая значительно повлияла на взгляды просветителей. К этому времени они сосредоточились на вопросах парламентской монархии и активно разрабатывали способы участия граждан в управлении государством и законодательном процессе. Идеи Абдурашидханова, Бехбуди, Авани, Чулпан, Фитрата и других, были направлены на просвещение узбекского народа, его подготовку к самореализации и достижению национального освобождения. В их творчестве и политической деятельности отчетливо прослеживаются зачатки национальной идеологии. К 1915 году джадиды постепенно перешли к политической активности. К этому моменту молодые реформаторы стремились создать новое общество, опирающееся на принципы справедливости, равенства и

прогресса, ведущие интеллектуалы активно занимались вопросами управления, демократии, форм правления и государственности в Туркестане.

Партии молодых бухарцев и молодых хивинцев, возникшие в начале XX века в Центральной Азии, сыграли ключевую роль в формировании политической мысли региона. Партия молодых джадидов, образованная в Бухарском эмирате в условиях сложной социально-политической ситуации Туркестанского края, начала свою деятельность как тайное общество «Тарбии атфол». В период с 1910 по 1920 годы они стали известны как «молодые бухарцы», объединяя как прогрессивную интеллигенцию, так и низшие социальные слои. Среди организаторов были Абдулвахид и Мукаммил Бурхановы, Садриддин Айни, Усман Ходжа, Файзулла Ходжаев и другие [14]. Партия имела свою программу реформ, отражавшая их взгляды на государственное устройство: введение в Бухаре правовой государственности, замена средневекового восточного деспотизма просвещенной монархией европейского образца и установление учреждений, ограничивающих власть эмира. Вторая программа, созданная Туркестанским бюро младобухарцев ставила целью свержение эмира, установление своей власти с помощью большевиков, создание народной республики с введением в состав правительства лиц пропорционально численности населения и всеобщего избирательного права.

Конституционные идеи прослеживались и в программных установках джадидистов Хивы. Партия «молодых хивинцев», в разные периоды имевшая различные формы деятельности, окончательно оформилась как официальная организация со своей программой, структурой, печатью 5 июня 1918 года. Младохивинцы, также, как и младобухарцы на первых порах своей деятельности ставили целью установление в Хиве конституционной монархии и проведение демократических преобразований. В разработанной программе в стиле Манифеста они назвали себя хивинской революционной партией и разработали 12 статей. Эти статьи охватывали широкий спектр вопросов, среди ключевых были требования ликвидации феодальных привилегий, установления всеобщего равенства перед законом, проведения аграрной реформы с перераспределением земель в пользу крестьян, а также создание независимой судебной системы [15].

Наследие этих партий можно увидеть в нынешнем акценте на политическом и экономическом суверенитете в Новой стратегии Узбекистана, которая направлена на то, чтобы сбалансировать исторические связи страны с новым акцентом на национальное самоопределение и независимость. Политический курс направлен на преобразование страны посредством всеобъемлющих реформ в области управления, экономики, образования и общества. Центральное место в этой стратегии занимает идея развития человеческого капитала, которая перекликается с ориентацией джадидов на образование и культурное обновление. Уделяя приоритетное внимание образованию, инновациям и технологиям, Новая стратегия Узбекистана направлена на расширение прав и возможностей граждан и их подготовку к вызовам 21-го века, подобно тому, как Джадиды стремились подготовить свое общество к современному миру.

Новую стратегию Узбекистана можно рассматривать как современное проявление этих исторических тенденций, адаптируя и развивая их для удовлетворения потребностей и стремлений современной узбекской нации. Опираясь на эти богатые интеллектуальные и политические традиции, Узбекистан прокладывает путь к более процветающему, независимому и глобально интегрированному будущему [16].

Исходя из вышеизложенного, сегодня мы наблюдаем, что спустя столетие после деятельности джадидизма его идеи вновь находят отражение в современных политических тенденциях Казахстана и Узбекистана, как государств, стремящихся укрепить свою национальную идентичность и роль на международной арене. В условиях глобализации, информационной эпохи и формирования эффективных форм государственного управления центральное значение вновь приобретают вопросы образования, национального возрождения, культурной идентичности и социальной справедливости. Возможным вектором развития может стать создание комплексной образовательной и политической программы, направленной на формирование нового поколения лидеров, вдохновленных идеями джадидизма. Так, для построения новых политических систем в Казахстане и Узбекистане, а также сохранения их многогранной и богатой истории, необходимо

выстраивать эффективную систему политического управления. Эта система должна быть динамичной, способной адаптироваться к изменяющимся условиям современного мира, при этом не теряя связи с традициями и культурным наследием. Одним из ключевых аспектов успешного построения такой системы является активное вовлечение молодежи. Молодежь представляет собой не только будущее нации, но и источник инновационных идей и подходов, необходимых для устойчивого развития и процветания государств.

В ходе исследования современных общественно-политических настроений молодежи в Казахстане и Узбекистане было выявлено, что ключевым индикатором, определяющим уровень вовлеченности молодых людей, является их интерес к политическим новостям и событиям. Этот интерес выступает как основной показатель общественной активности и политической сознательности молодежи, отражая их стремление понимать и влиять на политические процессы в своих странах. По состоянию на 2023 год в Казахстане 24,1% молодежи проявляют постоянный интерес к политическим новостям и 28,4% интересуются ими периодически [17]. В то же время в Узбекистане, согласно национальному исследованию «Молодежь Узбекистана: вызовы и перспективы», проведенному в 2020 году, почти половина опрошенных выразили высокий уровень заинтересованности в политической жизни страны [18]. Несмотря на достаточно положительные показатели, важно продолжать усилия по дальнейшему развитию и укреплению этого интереса.

Для того чтобы обеспечить эффективное участие молодежи в политической жизни, необходимо внедрять и адаптировать уже существующие и успешно зарекомендовавшие себя практики, в том числе отдельные инструменты джадидизма. Применение джадидистских принципов в современных условиях может стать результативным инструментом для создания новой волны политических лидеров, которые будут обладать не только знаниями и компетенциями, но и глубоким пониманием историко-культурного контекста своих стран. Это понимание позволит им интегрировать традиционные ценности в процесс модернизации, что обеспечит более гармоничное и устойчивое развитие.

Заключение.

В Казахстане и Узбекистане, где джадидизм имел значительное распространение, его идеи заложили основу для последующего самостоятельного пути развития народов. Являясь важным этапом в истории политической мысли Центральной Азии, движение оставило глубокий след в интеллектуальной и культурной жизни региона. На примере Казахстана и Узбекистана видно, что идеи джадидизма, направленные на модернизацию и просвещение, заложили прочный фундамент для будущих поколений, способствуя формированию национальной идентичности и политической культуры. Сегодня, когда регион сталкивается с вызовами глобализации и социальными изменениями, джадидизм может служить ценным инструментом для разработки новых стратегий развития и укрепления политической самостоятельности. Воплощение идей джадидов в современных условиях способно поддержать устойчивое развитие и обеспечить культурную преемственность, делая их актуальными не только в историческом контексте, но и в качестве ориентира для будущего.

Список использованной литературы:

1. Karl Marx *The Class Struggles in France, 1848-1850* // Marxists Internet Archive URL: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Class_Struggles_in_France.pdf (дата обращения: 04.07.2024).
2. Yavuz Altıntaş M. *Evolutionary Secularisation of the Ottoman Law in the Nineteenth Century: Roots and Implications* // *Eskiye*. – 2021. – №44. – P. 385-408. DOI: <https://doi.org/10.37697/eskiye.959071>
3. *Transformation of Arab Thought in the XIX-XX Centuries* // *Free University Journal of Asian Studies* URL: <https://journals.org/ge/index.php/asianstudies/article/view/105/58> (дата обращения: 05.07.2024).
4. Атаева, Д. П. Национальные особенности движения джадидов в Туркестане / Д.П. Атаева, С. Х. Абдираманов. – Текст: непосредственный // *Молодой ученый*. – 2016. – № 8 (112). – С. 799-801. URL: <https://moluch.ru/archive/112/28778/> (дата обращения: 13.07.2024).

5. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.: Акад. наук СССР, 1927. – 256 с.
6. Bazarbayev K., Ashimkhanovna A.Z. Jadids' movement in Central Asia in the late 19th and the early 20th centuries // *Asian Social Science*. – 2012. – №8 (8). – P. 225-237.
7. Auzhanova A. Impact of Jadidism on the development of people's consciousness in the second half of XIX century on the territory of modern Kazakhstan // 7th ISPC «Current Issues and Prospects for The Development of Scientific Research». – Orleans, France: Scientific Collection «InterConf+», 2023. – №32 (151). – pp. 336-352. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.04.2023>
8. Zholseitova M.A., Sembieva Sh.R. Some aspects of the activities of the Kazakh intelligentsia in the Jadid movement in Kazakhstan // *Historical Bulletin*. – 2021. – № 1(100). – P. 32-34. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.04>
9. Бейсембиев К. Мировоззрение Абая Кунанбаева / К. Бейсембиев; отв. ред. Н. Джандильдин. – Алма-Ата: АН Каз. ССР, 1956. – 172 с.
10. Azmukhanova A. The influence of the jadidic ideals of the Turkic intelligentsia on the Alash movement: historical-retrospective analysis // *Turkic Studies Journal*. – 2021. – №2 (2). – pp. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-15>
11. Аксютин З.А. Педагогический путь Магжана Жумабаева // *Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования*. – 2021. – №4 (33). – С. 99-103. DOI: <https://doi.org/10.36809/2309-9380-2021-33-99-103>
12. Шадманов К. Б. Ислам в эволюции общественно-политических взглядов узбекских джадидов, их роли в формировании идеи национальной независимости // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2020. – №9 (443). – С. 46-50. DOI: <https://doi.org/10.47475/1994-2796-2020-11007>
13. Абдуллаев Р., Алимова Д., Багирова И. и др. История общественно-культурного реформаторства в Центральной Азии и на Кавказе (XIX – начало XX века). – Самарканд: МИЦАИ, 2012. – 325 с.
14. Valiyev F., Avazbekov F. Jadidchilikda ma'rifatparvarlik masalalari // *JADIDLARNING MA'RIFIY FAOLIYATI: G'OYALARI, MAQSADLARI, VAZIFALARI VA SOHAGA OID ZAMONAVIY TADQIQOTLAR*. – T: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022. – P. 225-228.
15. Матаева М.Х. От конституционных идей до конституций в Казахстане и странах Центральной Азии // *Евразийский юридический журнал*. – 2018. – №1 (116). – С. 10-14. URL: <http://crimescience.ru/wp-content/uploads/2016/04/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA-%E2%84%96-1-116-2018.pdf> (дата обращения: 10.08.2024).
16. Участникам международной конференции «Джадиды: национальное самосознание, идеи независимости и государственности» // Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан URL: <https://president.uz/ru/lists/view/6919> (дата обращения: 15.08.2024).
17. Ерниязова А.А., Ахантаева С.Ж. и др. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2023» (бумажный вариант). – 2023. – 360 с.
18. «Молодежь Узбекистана: вызовы и перспективы». – Отчёт, подготовленный ЮНИСЕФ, ОНД Юкалши и Союзом молодежи Узбекистана. – 2020. – 152 с. – URL: <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/4671/file/Youth%20Report%20RUS.pdf> (дата обращения: 28.08.2024).

References:

1. Karl Marx *The Class Struggles in France, 1848-1850* // Marxists Internet Archive URL: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Class_Struggles_in_France.pdf (data obrascheniya: 04.07.2024).
2. Yavuz Altıntaş M. *Evolutionary Secularisation of the Ottoman Law in the Nineteenth Century: Roots and Implications* // *Eskiyei*. – 2021. – №44. – P. 385-408. DOI: <https://doi.org/10.37697/eskiyei.959071>

3. Transformation of Arab Thought in the XIX-XX Centuries // Free University Journal of Asian Studies URL: <https://journals.org.ge/index.php/asianstudies/article/view/105/58> (data obrascheniya: 05.07.2024).
4. Ataeva, D. P. Nacional'nye osobennosti dvijeniya djadidov v Turkestane / D. P. Ataeva, S.H. Abdiramanov. – Tekst: neposredstvennyi // Molodoi uchenyi. – 2016. – № 8 (112). – PP. 799-801. URL: <https://moluch.ru/archive/112/28778/> (data obrascheniya: 13.07.2024). [in Russian].
5. Bartol'd V.V. Istoriya kul'turnoi jizni Turkestana. – L.: Akad. nauk SSSR, 1927. – 256 p. [in Russian].
6. Bazarbayev K., Ashimkhanovna A.Z. Jadids' movement in Central Asia in the late 19th and the early 20th centuries // Asian Social Science. – 2012. – №8 (8). – P. 225-237.
7. Auzhanova A. Impact of Jadidism on the development of people's consciousness in the second half of XIX century on the territory of modern Kazakhstan // 7th ISPC «Current Issues and Prospects for The Development of Scientific Research». – Orleans, France: Scientific Collection «InterConf+», 2023. – №32 (151). – pp. 336-352. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.04.2023>
8. Zholseitova M.A., Sembieva Sh.R. Some aspects of the activities of the Kazakh intelligentsia in the Jadid movement in Kazakhstan // Historical Bulletin. – 2021. – № 1(100). – P. 32-34. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v100.i1.04>
9. Beisembiev K. Mirovozzrenie Abaya Kunanbaeva / K. Beisembiev; otv. red. N. Djandil'din. – Alma-Ata: AN Kaz. SSR, 1956. – 172 p. [in Russian].
10. Azmukhanova A. The influence of the jadidic ideals of the Turkic intelligentsia on the Alash movement: historical-retrospective analysis // Turkic Studies Journal. – 2021. – №2 (2). – pp. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-15>
11. Aksyutina Z.A. Pedagogicheskii put' Magjana Jumabaeva // Vestnik Omskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Gumanitarnye issledovaniya. – 2021. – №4 (33). – PP. 99-103. DOI: <https://doi.org/10.36809/2309-9380-2021-33-99-103> [in Russian].
12. Shadmanov K. B. Islam v evolyucii obschestvenno-politicheskikh vzglyadov uzbekskikh djadidov, ih roli v formirovanii idei nacional'noi nezavisimosti // Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2020. – №9 (443). – PP. 46-50. DOI: <https://doi.org/10.47475/1994-2796-2020-11007> [in Russian].
13. Abdullaev R., Alimova D., Bagirova I. i dr. Istoriya obschestvenno-kul'turnogo reformatorstva v Central'noi Azii i na Kavkaze (XIX – nachalo XX veka). – Samarkand: MICAI, 2012. – 325 p. [in Russian].
14. Valiyev F., Avazbekov F. Jadidchilikda ma'rifatparvarlik masalalari // JADIDLARNING MA'RIFIY FAOLIYATI: G'OYALARI, MAQSADLARI, VAZIFALARI VA SOHAGA OID ZAMONAVIY TADQIQOTLAR. – T: O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, 2022. – P. 225-228.
15. Mataeva M.H. Ot konstitucionnyh idei do konstitucii v Kazahstane i stranah Central'noi Azii // Evraziiskii yuridicheskii jurnal. – 2018. – №1 (116). – PP. 10-14. URL: <http://crimescience.ru/wp-content/uploads/2016/04/%D0%92%D1%8B%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA-%E2%84%96-1-116-2018.pdf> (data obrascheniya: 10.08.2024). [in Russian].
16. Uchastnikam mejdunarodnoi konferencii «Djadidy: nacional'noe samosoznanie, idei nezavisimosti i gosudarstvennosti» // Oficial'nyi veb-sait Prezidenta Respubliki Uzbekistan URL: <https://president.uz/ru/lists/view/6919> (data obrascheniya: 15.08.2024). [in Russian].
17. Erniyazova A.A., Ahantaeva S.J. i dr. Nacional'nyi doklad «Molodej' Kazahstana – 2023» (bumajnyi variant). – 2023. – 360 p. [in Russian].
18. «Molodej' Uzbekistana: vyzovy i perspektivy». – Otchyot, podgotovlennyy YUNISEF, OND YUksalish i Soyuzom molodeji Uzbekistana. – 2020. – 152 p. – URL: <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/4671/file/Youth%20Report%20RUS.pdf> (data obrascheniya: 28.08.2024). [in Russian].

FTAXP/ MPHTI / IRSTI 03.81.37

ӘӨЖ /УДК/ UDC 930.2

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.85.2.030>

Sholakhov M.G. *¹

¹Doctoral student in History, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana, e-mail: muri777@mail.ru

THE INFLUENCE OF THE GOLDEN HORDE ON RUS' IN GERMAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

The influence of the Golden Horde (Ulus of Jochi, Ulug Ulus) on Rus' is one of the key topics in German historiography. These studies analyze the impact of the Mongol invasion on the political structure, economic development, and cultural exchange of Rus'. German historians emphasize the role of the Golden Horde in establishing the system of vassalage in Rus', as well as introducing tax systems and administrative governance methods. Moreover, the influence of Mongol military strategies and technologies on Rus' military practices is also explored. In German historiography, this period is viewed as a time when Rus' strengthened its role as a cultural bridge between Europe and Asia. Researchers also highlight the importance of Mongol dominance in reshaping Rus' position in international relations, especially in relation to neighboring states. This influence extended beyond just politics and economy, also affecting the development of the Russian legal system and social structures. Thus, German historiography provides a comprehensive analysis of the Golden Horde's impact on Rus', offering a fresh perspective on its place in historical processes, especially in the context of East-West interactions.

Keywords: Golden Horde, historiography, German historiography, Rus, Ulus Jochi, Rus, Ulug Ulus, Influence on Rus

Acknowledgments. The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. BR 21882308) within the framework of program-targeted funding “Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX–XXI centuries)”.

М.Г. Шолахов *¹

¹Тарих ғылымдарының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан, Астана, e-mail: muri777@mail.ru

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ РУСЬКЕ ӘСЕРІ НЕМІС ТАРИХНАМАСЫНДА

Аңдатпа

Алтын Орда (Жошы Ұлысы, Ұлық Ұлыс) ықпалы Руське неміс тарихнамасындағы негізгі тақырыптардың бірі болып табылады. Бұл зерттеулер монғол шапқыншылығының Русьтің саяси құрылымына, экономикалық дамуына және мәдени алмасуына әсерін талдайды. Неміс тарихшылары Алтын Орданың Русьте вассалдық жүйені орнатудағы рөлін, сондай-ақ салық жүйелері мен әкімшілік басқару әдістерін енгізудегі маңыздылығын атап көрсетеді. Сонымен қатар, монғол әскери стратегиялары мен технологияларының Русьтің әскери тәжірибесіне әсері де қарастырылады. Неміс тарихнамасында бұл кезең Русьтің Еуропа мен Азия арасындағы мәдени көпір ретіндегі рөлін нығайтқан уақыт ретінде қарастырылады. Зерттеушілер сондай-ақ монғол билігінің Русьтің халықаралық қатынастардағы орнын өзгертуіндегі маңыздылығын, әсіресе көрші мемлекеттермен байланыс контекстінде атап өтіп, неміс тарихнамасына баға бермек. Бұл ықпал тек саясат пен экономикаға ғана емес, сондай-ақ Ресейдің құқықтық және әлеуметтік құрылымының дамуына да әсер етті. Осылайша, неміс тарихнамасы Алтын Орданың Руське

ықпалын жан-жақты талдай отырып, оның тарихи процестердегі орнын, әсіресе Шығыс пен Батыс арасындағы өзара әрекеттесу контекстінде жаңа көзқарас ұсынады. Бұл зерттеулер Русьтің мәдени, саяси және әлеуметтік дамуына әсер еткен маңызды тарихи Жошы Ұлысын терең түсінуге мүмкіндік береді

Кілт сөздер: Алтын Орда, тарихнама, неміс тарихнамасы, Русь, Жошы Ұлысы, Ұлық Ұлыс, Руське әсер

Алғыс білдіру. Бұл мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен «XIII-XV ғасырларда Жошы ұлысының этнополициялық және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу» бағдарламалық мақсатты қаржыландыру аясында дайындалып, жарияланды (ИРН BR24992878).

Шолахов М.Г. *¹

¹Докторант исторических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана, e-mail: muri777@mail.ru

ВЛИЯНИЕ УЛУСА ДЖУЧИ НА РУСЬ В НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

Влияние Золотой Орды (Улуса Джучи, Улуг Улус) на Русь является одной из ключевых тем в немецкой историографии. Эти исследования анализируют воздействие монгольского нашествия на политическую структуру, экономическое развитие и культурный обмен Руси. Немецкие историки подчеркивают роль Золотой Орды в установлении системы вассалитета в Руси, а также внедрении налоговых систем и методов административного управления. Кроме того, рассматривается влияние монгольских военных стратегий и технологий на военные практики Руси. В немецкой историографии этот период рассматривается как время, когда Русь укрепила свою роль в качестве культурного моста между Европой и Азией. Исследователи также подчеркивают важность монгольского господства в изменении позиции Руси в международных отношениях, особенно в контексте соседних государств. Это влияние распространялось не только на политику и экономику, но также затронуло развитие российского правового и социального устройства. Таким образом, немецкая историография предоставляет всесторонний анализ воздействия Золотой Орды на Русь, предлагая новый взгляд на ее место в исторических процессах, особенно в контексте взаимодействия Востока и Запада.

Ключевые слова: Золотая Орда, историография, немецкая историография, Русь, Улус Джучи, Улуг Улус, Влияние на Русь

Благодарность. Статья подготовлена и опубликована при финансовой содействии Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования BR24992878 Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках.

Introduction.

The influence of the Ulus of Jochi (Golden Horde) on Rus' is one of the significant topics in historical science, attracting the attention of both domestic and foreign researchers. German historiography occupies a special place in this context, offering various approaches to analyzing this period since the earliest studies of the Mongol invasion and its consequences for Eastern Europe. German historians focus on the political, economic, and social changes that occurred in Rus' under Mongol rule.

The influence of the Ulus of Jochi on Rus' is considered a key factor that shaped the subsequent development of its political structure, administrative system, and international relations. The importance

of this topic lies in its ability to shed light not only on internal changes in Rus' but also on the role it played within the broader Eurasian context, where the interests of various cultures and civilizations intersected. Introducing this subject allows for a deeper understanding of how Mongol rule impacted the formation of Russian statehood and its international standing.

It is worth noting that the term "Mongol-Tatars" is a generalized designation for all the peoples of the Ulug Ulus. This term encompasses not only the ruling Mongol elite, the Chinggisids, and ordinary Mongol tribes but also Turkic-speaking tribes, among which Finno-Ugric, Kipchak, and Bulgar elements can be identified.

German historiography has developed different perspectives on the extent and nature of the Golden Horde's influence on Rus'. Some historians argued that the Horde's impact was minimal, limited to economic and political aspects. Others emphasized that the Tatar-Mongol yoke had a significant effect on the formation of Russian statehood, administrative systems, and culture. A notable contribution to this subject was made by German historians such as Berthold Spuler, whose works remain relevant today.

The aim of this study is to analyze German historiography regarding the influence of the Ulus of Jochi on Rus', identify key approaches and interpretations, and evaluate their significance for contemporary historical knowledge.

Materials and Methods.

The historical-comparative method is used to compare historical processes that took place in Rus' and the Golden Horde, allowing for the identification of common and distinct features in their political, social, and economic development. The historical-genetic method is applied to examine the evolution of political and social structures in Rus', considering the influence of Mongol rule. The method of contextual analysis is employed to interpret primary sources within the framework of their time, place, and circumstances, helping to reveal the specific nature of interactions between Rus' and the Golden Horde. The analysis of historical literature involves the evaluation and examination of works by German historians to identify shifts in approaches and interpretations over time. Additionally, discourse analysis is employed to explore the language, narratives, and rhetorical strategies used in German historiography regarding the influence of the Ulus of Jochi on Rus'. This approach enables a deeper understanding of how historical narratives have evolved and how they reflect broader intellectual and ideological trends. By integrating these methods, the study provides a comprehensive assessment of how German historiography perceives the impact of the Ulus of Jochi on Rus' and its significance for the region's further development. These methodological approaches also facilitate a critical analysis of sources, taking into account their historical context and potential biases, thereby ensuring a more nuanced and balanced interpretation of the subject.

Discussion of Results.

A significant contribution to the study of German historiography has been made by Marat Gatin. Tatar scholars have actively sought to explore German historiography, and Gatin has published several notable articles, including: "The Influence of the Tatars on Rus'-Russia in German Historiography" [1], "The Fall of the Kazan Khanate in the Interpretation of German Historians" [2], "German Historiography on the Battle of Kalka" [3], "Issues of the History of the Ulus of Jochi and the Late Golden Horde States of Eastern Europe in German Historiography of the 19th–20th Centuries" [4],

"The Relationship Between Rus' and the Golden Horde in the Second Half of the 14th Century in the Interpretations of German Historians" [5]. Gatin also authored a significant work on German sources concerning Ulugh Muhammad, the Khan of the Kazan Khanate [6]. These contributions underline the importance of German historiographical perspectives and their role in advancing the study of the Golden Horde's influence on Rus'.

Marat Gatin also studied the phenomenon of the Cossacks as a legacy of the Ulus of Jochi in his article [7]. He referenced the German scholar Andreas Kappeler, who noted that the term "Cossack" (qazaq) has Turkic origins, meaning a free warrior, adventurer, brigand, or guard. The earliest mentions of Cossacks in Genoese, Russian, and Polish sources from the mid-15th century associate them with the Tatars. These individuals were engaged in military service or looting. In the Muscovite state, small groups of Muslim Cossacks were employed as border guards, diplomatic couriers, and auxiliary troops [8].

However, there is currently no definitive genetic evidence confirming the Turkic origin of the Cossacks or their possession of Turkic genes, apart from the linguistic analysis of the word "Cossack" and its connection to the Ulus of Jochi on Rus'. It is more likely that the Cossacks were populations imitating the nomadic lifestyle of the Turkic and Mongol peoples, with minimal Turkic genetic components. This perspective is supported by the research of Balanovsky, who observed that the second major migration linked to the Mongol conquest of medieval Russian principalities left no significant genetic traces. This conclusion is corroborated by analyses of mitochondrial DNA (mtDNA), Y-chromosomes, and anthropology. For instance, the combined frequency of East Eurasian mtDNA haplogroups in Russian populations is less than 2%, a figure consistent with those of Western European peoples [9]. The cossacks used material culture of the Mongols and Turks, beside it was more suitable for their way of life.

However, in German historiography, a fourth direction can be identified — objective, which considers both the positive and negative consequences of the influence of the Ulus of Jochi on Rus, reasonably assessing which side predominates. This approach was exemplified by historian Berthold Spuler. However, his objectivity was hindered by unreliable sources, such as the fabrications of Václav Hanka about the Battle of Olomouc [10, 21 p.]. Spuler's mistake lies in the assertion, based on Hanka's words, that Batu wanted to marry the Georgian queen Rusudan [10, 57 p.]. Spuler refers to Hanka, claiming that Rusudan allegedly refused this marriage and committed suicide by drinking poison [11]. L.V. Vorotyntsev made a similar remark regarding this hypothesis, noting that Batu's marriage proposal to Rusudan seems unfounded [12, 293 p.]. Attempts by European historians to present the Mongols as excessive lovers of foreign women seem highly unfounded. Such methods were used by historians to make the reader dislike the Mongols more, thus strengthening the negative attitude towards the Ulus of Jochi. Ibn al-Asir also claims that the Georgian queen Rusudan was a woman of excessively immoral behavior and had an affair with her husband, Giyas ad-Din [13, 244-245 p.].

Spuler emphasized that the Ulus of Jochi had an impact on the diplomatic relations of Rus. The art of diplomacy of the Moscow princes and their accuracy in paying tribute contributed (along with the weakening of the khan's power) to their influence in Rus significantly increasing, which went beyond what the khans desired. [10:337 p.] Spuler emphasized: The cultural heritage of the Tatars of the Golden Horde and their domestic system had minimal impact on the surrounding peoples; the traditions that passed to the Russians (except for military art) were primarily of Turkic-Islamic character [10, 440 p.].

Von Rimsha imprudently attempted to link the Soviet Union with the continuation of the Ulus of Jochi and provided an example of their imitation of the Ulus of Jochi [14, 112 p.]. The historian did not consider that the Mongols did not have a racial xenophobic ideology, unlike the European states of that time. Moreover, the founder of theoretical communism was the German-speaking Karl Marx, who had no relation to the Ulus of Jochi.

European historians, including German ones, may have attributed the "right of the first night" to the Mongols. The right of the first night (Latin: *jus primae noctis*; German: *Recht der ersten Nacht*, also *Herrenrecht*; French: *droit de cuissage*, literally "right of the leg placement," also *droit de prélibation*) was a privilege of landowners and feudal lords that allowed them, after the marriage of dependent peasants, to spend the first night with the bride, depriving her of her virginity. This right was a practice in some European countries during the Middle Ages [16].

Tatar historian Safargaliyev described Spuler as a fascist historian, noting that, despite the vast number of sources, Spuler exaggerated the material contributions of the nomads [17, 282-283 p.]. However, his ideology was not characteristic of Italian fascism or German Nazism. Accusing Spuler of fascism or Nazism is a serious mistake. Spuler was a scholar who had to work within the conditions of his time, which required interaction with local authorities. His studies of peoples not belonging to the European race, predominantly Mongoloid in type, such as in the case of the Ulus of Jochi, show that Spuler was far from Nazi or fascist ideology and demonstrated a sincere academic interest.

Austrian historian Josef von Hammer-Purgstall observed that the Russians adopted Tatar customs, such as wearing fur clothing and beards, and their language underwent considerable Turkic influence. He also highlighted that many members of the Russian aristocracy had Tatar ancestry [18, 409-410 p.]. From

a historical standpoint, the Mongol and Turkic-Tatar influences on Rus should be viewed separately, as they were distinct peoples who temporarily coexisted within the structure of the Ulus of Jochi. "There is no doubt," writes Richard Möller, "it is an established fact that foreign Tatar rule had a profound influence on the Russian state, its economy, society, culture, and the Russian people as a whole. It brought Asian despotism to the country, which was alien to its original nature. The Varangian state, being of Germanic origin, did not know despotism" [19, 27 p.].

Austrian politician and historian Schüselko, in his views, believed that the Normans had a more beneficial influence on Rus than the Mongols [20, 9-10 p.]. The Normans had a positive influence on Europe, while the Mongols influenced Asia, contributing to the centralization of power. However, the positivity in this case is abstract, as it is impossible to know for certain what would have happened if the Normans had not conquered England and the Mongols had not conquered the Chinese Jin and Song dynasties.

Strahl in the 15th century notes that the Tatar aristocracy massively joined the service of Muscovy. He writes that the Tatars married Russian women, and small marital unions between Russians and Tatars occurred [21, 317 p.]. Of course, Russia experienced the influence of the Mongols, but genetically it experienced a greater influence from the Germans. Geneticists claim that European and German haplogroups are characteristic of Russia [22]. Spuler writes that Russian princes often took Tatar princesses as wives, and that the Tatars saw this as a way to strengthen their loyalty to their state interests. Thus, in 1316, Khan Uzbek gave his sister Konchaka in marriage to Grand Prince Yuri Danilovich of Moscow. After the baptism ceremony, which the Khan did not oppose, she received the name Agafya. However, her further life in Rus was not successful [10, 280 p.]. Political marriages between Mongol khans and representatives of other peoples were effective if these peoples had similar anthropological, religious, cultural, and linguistic traits. However, the khans of the Ulus of Jochi (Golden Horde) rarely married Russian princesses for the following reasons:

1) Aesthetic Preferences of the Mongols. The Mongols did not consider women of European descent beautiful. This is evidenced, for example, by the records of Rashid ad-Din, who noted that Maria Despina, the Greek wife of the Ilkhan Abaqa, was not his favorite, main or senior wife. Although the historian Steven Runciman claimed that she was respected [23, 66 p.], [24, 331 p.]. Abaqa's Christian upbringing probably created an atmosphere of spiritual respect, but it did not influence his preferences. Spuhler, referring to Ibn Battuta's sources and the article "The Mongols of Iran", argues that, given the high position of the House of Chinggisids, it would be unusual for the khans to seek wives from among representatives of foreign families, since this would be contrary to Mongol traditions. On the contrary, the daughters of aristocratic Mongol families were considered equal, and the khan initially had to choose a spouse from their circle. Uzbek's wives (except for the Byzantine woman) were the daughters of the emirs of his court

2) The discrepancy between European women and Mongolian standards of beauty. Historical sources confirm that the Yuan Emperor Toghon Temur made the Korean Ki his main wife, despite the opposition of the Mongolian chancellor Bayan [25, 47 p.]. Although Queen Ki was inferior to the Byzantine princesses in religious and spiritual qualities, her anthropological and racial proximity to Mongolian standards of beauty proved decisive.

3) Religious and cultural differences. Differences in religion and culture made marriages between Mongols and Russians less attractive. The Islamization of the Mongols increased the distance, creating obstacles to marriages with Christian women. Despite the fact that Islam allowed such unions, cultural prejudices remained.

4) Geographical and social distance. Geographical distance and differences in lifestyle also played a role. Russian princes preferred a sedentary lifestyle, while the Mongols remained a nomadic people. The Mongols did not seek to seize the Russian throne directly, preferring to keep the Russian nobility as vassals.

5) Lack of political necessity. While the Byzantine emperors entered into alliances with the Mongols for protection from Muslim countries such as the Ottoman Empire, the Russian princes did not have such obvious external threats that would require marriage alliances. These factors explain the rarity of marriages between Mongol khans and Russian princesses. Also, in the Austro-German scholarly environment, another researcher, Bernard Nicolla, quotes Solovyov's concept regarding the invariability of the internal

appearance of Rus under the influence of Tatar expansion, which remains relevant and is well supported by historical data. The Tatar people did not seek to live permanently in Russian cities, preferring sparsely populated rural areas with minimal contact with the local population [15, 56 p.].

In Spuler's work, it is stated that Russian civilization did not bring anything new to Tatar society; on the contrary, Tatar ideology and court rituals became the foundation for similar phenomena among the Russians. He argues that the Russians borrowed cultural and lexical elements, military models, cavalry tactics, the system of division into tens, postal services, financial systems, and technical innovations from the Tatars [10, 261 p.]. Spuler considers Russian culture too simple, even claiming that the culture of the Tatar-Mongols surpasses it. However, it seems he wanted to emphasize that Mongol-Tatar culture was inferior to Germanic culture. But there is evidence that Russian cities influenced the Ulus of Jochi in glassmaking. The study of materials from a glassmaking workshop excavated at the Liternoye settlement allowed N. N. Busiatskaya to conclude that the glass recipes produced there were influenced by Russian glassmaking oil [26, 54 p.]. The Mongols also had a slight influence on culture. Findayzen suggested that the Russian balalaika might have been borrowed from the Mongolian topshura, Kalmyk panduri, and Kazakh dombra [27, 172 p.].

Strahl noted that in the Kazan Khanate, a "melting pot of peoples" was forming, where Tatars, Russians, Bulgars, Meshchera, Mordvins, Cheremis, and Mongols intermixed. This blending resulted in the creation of the "Kazan Tatars," who still exist today, though they are now a mere shadow of the people who once instilled fear in Russia [21, 285-286 p.]. Arab-speaking peoples had a significant impact on Europe in the cultural and scientific fields, yet in terms of religious and ideological matters, Spain and Europe remained loyal to their own beliefs. This can be seen in the fact that while Arabs made notable advancements in science and philosophy, Europe continued to uphold its Christian traditions in the religious and ideological domain.

German historian Martin Haldemeyer, who studies Russian history, argues that with the help of the Golden Horde, Moscow was initially at a low level but then surged ahead in terms of statehood. However, in his opinion, it was based on its own indigenous traditions and customs [28: 129-132]. This historian's statement is valid because the Ulus of Jochi, or the Golden Horde, did not impose its ideology on Rus.

German philosopher Karl Marx, in his work *Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century*, writes that Russia achieved great success through clever manipulations, using the khans of the Golden Horde, corruption, and sycophancy to strengthen its power. He characterizes the people as being raised in slavery under the Mongols [29, 87]. In a letter to Engels, he negatively describes the Russian people as being linked to the Mongols and Finns [30, 161 p.]. Schneider also attempted to study Russian mentality through the Mongolian paradigm [31, 502 p.].

Spuler also quotes Tromofimov, asserting that the adoption of Islam played a significant role in the fusion of Mongol and Turkic elements. This led to the Mongols, who never constituted a significant majority in the Golden Horde, being absorbed into the mass of the Turkic population (10, 301 p.).

It can be said that the Mongols ultimately distanced themselves from the Russian world, preferring the Turkic one, inheriting its language and ethnographic features.

Bruggemann argued that Russia was lucky that the Khan of the Ulus of Juchi embraced Islam only later, otherwise, during the campaign against Russia, the threat of jihad could have arisen. However, he did not take into account the theological peculiarities of Islam. Specifically, in Islam, there is the concept of "jizya" — a tax levied on non-Muslims under the rule of a Muslim ruler. The tribute established by the Ulus of Juchi can actually be considered an analogue of jizya. Probably due to the religious nature of the khans, this Arabic term could have been used in their political practice.

O. Hötch argued that the Mongol rule, characterized by immoral behavior, cruelty, deception, corporal punishment, and disregard for individuals, distorted the Russian understanding of morality, particularly among their princes, for many centuries. He claimed that the Mongol influence caused the Russians to lose touch with European moral and ethical standards. Hötch suggested that this corrupting impact on the conquered peoples deepened the divide between Russia and Western Europe, reinforcing Russia's alignment with a more authoritarian, eastern model of governance and social structure

[33, 36-37 p.]. The concept of barbarism as described by Hatch is highly abstract. The term "barbarism" is a subjective notion that has often been used in historical literature from an evaluative perspective. Like any other civilization, the Mongols possessed a complex social, political, and military system, a developed culture, and an efficient administrative structure. They demonstrated humane treatment toward their foreign subjects and wore vibrant, aesthetically rich, and practical clothing that was in no way inferior to those of other civilizations.

The relationship between the Ulus of Jochi and Rus' was one of vassalage, but referring to it as "oppression" is unscientific, as this terminology is more characteristic of journalism. Many European kings had vassals from within their own continent. However, since Rus' was a vassal of non-European rulers—Asians, according to their logic—it was often associated with prejudice and viewed negatively.

Another German religious scholar, Vassilos Klein, asserts that the Ulus of Juchi, during the reign of Khan Janibek, was severely impacted by a plague epidemic, which contributed to the decline and eventual disappearance of the Assyrian Christian Church in 1338–1339 [34, 286–289 p.]. It is challenging to trace the influence of this plague period on Russia, as the pandemic may have reached Russia through its interactions with the Ulugh Ulus.

The Ulus of Juchi also possibly unintentionally contributed to the preservation of Russia from the Lithuanian threat. Strahl wrote that the victory of Temür-Kutlug over Vitautas led to the complete abandonment of the latter's attempts to capture Moscow, which made the Ulugh Ulus a buffer against the western threat [21, 228 p.]. Mongols and Turks, according to researchers, only strengthened the religious isolation of Russia, having little influence on its culture. Essentially, this marks the end of Mongol influence on Russia. Eckehard Klug noted that the cooperation of Russian rulers with the Golden Horde not only burdened them with tribute but also provided important support in their relations with other contenders for power [35, 53-54.]. It is also important to note that thanks to the Ulus of Juchi, Russia preserved its demographic potential without engaging in conflicts with other Russian cities and foreign European states. The Mongols mainly did not have a direct religious influence on the Russians, but their rule led to certain changes in the religious policy of the khans. Spuler, regarding religious tolerance, noted that in the Ulugh Ulus, there was no forced conversion to another faith, unlike in Iran [36, 199 p.]. This may have been due to the fact that Iran and its population were closer to the Islamic center, while in the Ulus of Juchi, the Mongols and Turks were less religious and were more strongly guided by the laws of the Yasa.

The Crimean War of 1853–1856 drew attention to the history of Russo-Crimean Tatar and Russo-Turkish relations. During this period, several works were published, including *Russia Under the Yoke of the Tatars, Fighting Against and For* by Franz Schuselka [37], *The Struggle for the Black Sea* by Theodor Mundt [38], *Crimean-Girey—Ally of Frederick the Great* [39], and *The History of the Crimean Khans Under Ottoman Rule* by Joseph von Hammer-Purgstall [40]. In these studies, German historians portrayed Russia as an aggressive state and depicted the fall of the Crimean Khanate in a tragic light [4, p. 26].

Marat Gatin made a significant contribution to the study of German historiography. His work *The Conquest of the Kazan Khanate in the Interpretations of German Historians* [41] provides a detailed account of the final struggles of the Ulus of Jochi.

The German historian N. Ernst mentioned the assimilation of the Mongols in Rus', writing about Kudaiqul Peter, who married the sister of Vasily III but remained childless for a long time. Later, historian Khoroshkevich criticized N. Ernst for exaggerating the pace of assimilation of the Horde's descendants in Rus' [42, p. 301]. Nevertheless, some aristocratic families of the Ulus of Jochi, such as the Yusupovs, Bekbulatovichs, and Yermolovs, underwent assimilation. However, the number of Mongols who entered the aristocratic circles in Russia remained relatively small and could not compete in scale with the influx of Germans and other European groups. The rate of assimilation was influenced by the surrounding environment—Mongols who were no longer among their Turkic or Mongol subjects assimilated more rapidly into the Russian majority, particularly through intermarriage. The assimilated Mongols did not prove to be particularly prolific. For example, the Yusupov princes left no male heirs, and this was not an isolated case.

Another USA scholar with German origin, Gustaf Alef, examined the influence of Tatar coinage on Rus'. He noted that Muslims had an aversion to depicting living beings, which led to inscriptions playing a key role, including on Rus' coins. The earliest Moscow coins featured a circular legend on the obverse, bearing inscriptions such as "Grand Prince Dmitry" or "The Sign of Grand Prince Dmitry," alongside an image of a rooster or a male bust. The reverse consistently contained an Arabic inscription, and the reigning khan's name appeared on most of these early coins. For example, on the reverse of some coins minted under Dmitry, an Arabic legend reads: Sultan Tokhtamysh Khan, may his life be prolonged [43, p. 5-6].

Alef also described the establishment of Ryazan by the Tatars [43, p. 16]. The first recorded princes of Ryazan appear only after the Mongol conquest, though it is possible that a Rus' settlement existed there earlier.

Outside the aristocracy, the Mongols of the Ulus of Jochi had little knowledge of Islam and did not impose specific artistic styles on Rus' coinage. Russian princes adhered to vassal etiquette at the mint.

Gustaf Alef also cited the opinion of Spuler that the Kazan Tatar khan Ulugh Muhammad missed an opportunity after his victory at the Battle of Suzdal in 1445, as well as Karamzin's critique that Tsar Vasily III took too small an army into battle [43, p. 44]. However, Karamzin's criticism seems more like an attempt to justify the defeat than a genuine critique of the tsar. Vasily III likely mustered all the troops he could in that era. Most probably, Kazan lacked the necessary demographic resources, and like Hannibal, Ulugh Muhammad did not have the means to besiege Moscow—just as Hannibal lacked the resources to besiege Rome.

According to Ulrich Krökel, the Tatars, rather than directly participating in the socio-political processes in Rus', preferred indirect rule through tribute [44, p 272]. As a result, the country's recovery progressed relatively swiftly. Rus' presented the appearance of loyalty to the Mongols but constantly sought ways to escape vassal dependence on the Ulus of Jochi. Moscow skillfully utilized its diplomatic proximity to the Mongol khans, unlike other principalities, lulling them into a false sense of security with gifts and feigned flattery.

In the Middle Ages, Rus' had little cultural influence on the Ulus of Jochi. For example, the Kazakhs resisted a sedentary lifestyle for a long time. It was only during the reign of Zhangir Khan of the Bukey Horde that the Kazakhs of the Ulus began to familiarize themselves with European culture through Russia. In 1840, Zhangir Kerei Khan was granted the rank of major general in the Russian army. Under the Russian Empire and later the Soviet Union, Russia's influence on the peoples of the Ulus of Jochi significantly increased, both materially and culturally.

Conclusion.

German historiography places particular emphasis on Moscow's role in the process of liberation from the rule of the Horde. The successful use of diplomacy and military force in opposing the Horde is regarded as a key stage in Moscow's emergence as the center of a unified Rus'. The Russian Empire and later the Soviet Union disregarded certain Mongol principles regarding religious tolerance and philosophy. However, under the Germanic Romanov dynasty, Russia began to perceive Europe as a threat, which led to the formation of a unique culture distinct from both European and Mongol-Asian philosophical traditions. German historians highlight the role of Mongol rule in shaping centralized authority in Rus'. The political dominance of the Horde contributed to the creation of administrative structures that were later utilized for the consolidation of the Grand Duchy of Moscow.

The Mongol worldview was based on the idea of a single god in the heavens and a single emperor on earth. Unlike Nazi ideology or the Japanese theory of divine sovereignty, the Mongols did not adhere to racial prejudices or xenophobic doctrines. Instead, Mongol khans placed greater value on the recognition of their authority.

Byzantine culture exerted a more dominant influence than others as it brought about a transformation in religion and laid the foundation for Russian identity. The adoption of Christianity along with the introduction of Byzantine ecclesiastical organization, writing, art, and architecture became key factors in shaping the cultural and spiritual roots of Russian civilization.

The Mongols directly ruled Iran within the framework of the Mongol Ilkhanate while in the Yuan Empire they found the culture of these conquered peoples highly appealing. The Mongols of the Ulugh Ulus chose the Turkic world and adapted to its culture. They considered their conquest and assimilation with the Turkic peoples sufficient, rendering Rus' less significant in their geopolitical considerations. It was the Turkic populations that ultimately served as the primary buffer preventing the full assimilation of the Mongols with the Russians.

Most German historians influenced by Eurocentric views or approaching the subject with a negative bias produced journalistic works lacking academic rigor. However, the most significant contribution to the scholarly study of this topic among German historians was made by Berthold Spuler. Despite certain errors he made numerous discoveries that contemporary researchers are only beginning to fully appreciate. Even during the era of the Third Reich Spuler wrote with greater objectivity than many later publicists and historians. It would be unfair to blame early German historians for excessive Eurocentrism as they were largely shaped by the racial prejudices of their time influenced by the intellectual and ideological climate surrounding them.

German historians in both the Middle Ages and later periods often wrote negatively about the Ulus of Jochi or the Golden Horde for several reasons related to the political and cultural contexts of their time.

Conflict with the Mongols followed the Mongol invasion of Europe in the 13th century including their incursions into Rus'. Many European states perceived the Horde as a significant threat. The Golden Horde was a major political and military force and its actions were often viewed as acts of aggression fostering hostile attitudes in Europe.

Religious differences played a role since the Mongol rulers of the Golden Horde adopted Islam which led to negative perceptions among Christian historians particularly in the context of the Crusades and broader religious conflicts of the time.

Lack of understanding and stereotypes were prevalent as medieval Europeans often had a limited understanding of Mongol culture and traditions. As a result they frequently depicted the Mongols as barbarians or savages a portrayal reflected in historical writings.

Political interests influenced some German and other European historians who may have adopted an anti-Mongol stance as part of a broader effort to promote the superiority of European civilization portraying the Mongols as a destructive and barbaric force.

Historical sources shaped perceptions as many European historians relied on accounts written by individuals who had directly suffered from Mongol invasions or had been forced into subjugation shaping their interpretations of historical events.

Nevertheless some German historians wrote favorably about the Ulus of Jochi or Golden Horde despite the prevailing hostility toward the Mongols in the Middle Ages. This more positive perception may have been influenced by several factors.

Historical sources and propaganda shaped some German historians who may have been influenced by sources from later periods when relations with the Horde had become less antagonistic. These historians saw the Horde as a stable and powerful empire capable of maintaining peaceful relations which was reflected in their works.

Gradual globalization and a more tolerant intellectual climate contributed to a shift in perspective. The increased accessibility of scholarly articles and a more open academic environment helped dispel the image of the Mongol-Tatars as mere barbarians. Over time the rigid Eurocentric biases of early German historiography have been increasingly challenged leading to a more nuanced and balanced understanding of the Mongol influence on Eurasian history.

References:

1. Gatin M.S. *O tatarskom vliyaniy na Rus'-Rossiyu v rabotakh nemetskikh istorikov // Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva.* – 2017. – №. 9. – S. 61-65.
2. Gatin M. S. *Padenie Kazani v otsenakh nemetskikh istorikov // Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva.* – 2010. – №. 2. – S. 146-150.

3. Gatin, M. *Nemetskie istoriki o bitve na Kalke [Tekst]* / Gatin, M.S. // *Gasyrlarr avazy — Ekho vekov.* — Kazan, 2003. — №3/4. — S.136—141.
4. Gatin Marat. *Problemy istorii Ulusa Dzhuchi i postordynskikh tyurko-tatarskikh gosudarstv Vostochnoi Evropy v nemetskoï istoriografii XIX - XX vv.* Kazan 2006. Str.
5. Gatin M. S. *Vzaimootnosheniya Rusi i Zolotoy Ordy vo vtoroi polovine XIV veka v traktovkakh nemetskikh istorikov* // *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki.* — 2009. — T.151. — №. 2-1. — S. 90-95.
6. Gatin M. S. *Ulug-Mukhammad v trudakh nemetskikh istorikov* // *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya.* — 2017. — №. 10. — S. 310-314.
7. Gatin Marat Salavatovich. "PROBLEMA PROISKHOZHDENIYA KAZACHESTVA V SOVREMENNOY NEMETSKOY ISTORIOGRAFI" *Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva,* no.82016, pp. 104-106.
8. Kappeler A. *Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten.* Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2012.
9. Balanovskaya E.V., Balanovsky O.P. *Geneticheskie sledy istoricheskikh i doistoricheskikh migratsiy: kontinenty, regiony, narody* // *Informatsionnyy vestnik VOGiS.* — 2009. — T.13. — №2. — S. 401-409.
10. Shpuler B. *Zolotaya Orda. Mongoly v Rossii. 1223—1502 gg.* / *Perevod s nemetsk. yazyka i komment.* M.S. Gatina. Kazan: Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2016.
11. Zyriak von Gänçä. *Auszüge...* S. 459f.; Klaproth H. J. *Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIIIe siècle.* P. 209f
12. Vorotynsev, L. V. *Räzanski gambit Batu: o novykh traktovkakh soobsheni "Povesti o razorenii Räzani Batyem" v sovremennykh issledovaniyah* / L. V. Vorotynsev // *Zolotoordynskoe obozrenie.* — 2022. — T. 10, № 2. — S. 284-302. —
13. Richards, Donald Sidney, ed. (2010). *The Chronicle of Ibn Al-Athir for the Crusading Period from Al-kamil Fi'l-ta'rikh, Part 3: The Years 589-629/1193-1231: the Ayyubids After Saladin and the Mongol Menace.* Farnham: Ashgate Publishing
14. Rimscha, H. von. *Geschichte Russlands.* — Wiesbaden, 1960. — S. 587 p.
15. Nikolla B. *Opfer des Tatarenjochs oder Besatzungsgewinner?: Die Moskauer Großfürsten und die Goldene Horde in der Darstellung der Historiographie/vorgelegt von Bernard Nikolla.*2021.
16. Michael P. Ghiglieri Ghiglieri: *Ciemna strona człowieka. W poszukiwaniu źródeł męskiej agresji.* Warszawa: Wydawnictwo CiS, Wydawnictwo WAB, 2001, s. 75.
17. Safargaliev, M.G. *Raspad Zolotoï Ordy [Teks]* / Safargaliev, M.G. *II Na styke vekov i sivilizasiï... İz opyta obrazovania i raspada imperii X-XVI vv.* / Sost. Ī.B.Muslimov. — M.: ĪNSAN, 1996. — S.280-524.
18. Hammer-Purgstall, J. von. *Geschichte des Osmanisches 213 Reiches.* — Bd.3. *Von Regierungsantritte Suleiman des Ersten bis zum Tode Selim's II. 1520—1574 [Text]* / Hammer-Purgstall, J. von. — Pest: C.A.Hartleben's Verlag, 1828. — 804 S.
19. Moeller, R. *Von Rurik bis Stalin. Wesen und Werden Russlands* / Moeller, R. — Lpz.: Wilhelm Goldmann Verlag, 1939. — 379 S.
20. Schuselka, F. *Russland im Joche der Tataren, im Kampf gegen und um die Krim in Demuthigung und Übermuth gegen die Türkei [Text]* / Schuselka, F. — Dresden: Verlag von Robert Schaefer, 1854. — 300 S.
21. Strahl, P. *Geschichte des Russischen Staates.* — Bd.2. *Von dem Einbrucher der Tataren in Russland bis zum Antritt der Regierung des Großfürsten Iwan IIIWasiljewitsch, d.i. von 1224 bis 1505 [Text]* / Strahl, P. — H.: F.Perthes, 1839. — 444S.
22. O. Balanovsky, S. Rootsi, A. Pshenichnov, T. Kivisild, M. Churnosov, I. Evseeva, E. Pocheshkhova, M. Boldyreva, N. Yankovsky, E. Balanovska, R. Villems. *Two Sources of the Russian Patrilineal Heritage in Their Eurasian Context. The American Journal of Human Genetics* 82, 236–250, January 2008
23. Raşid-ad-Din. *Jami at-tavarih. Sbornik letopisei. Toma 1.* — M.-L.: İzdatelstvo AN SSSR, 1946. s. 66.
24. Runciman Steven. *A History of the Crusades.* — L.: Penguin Books, 1987. — Vol. 3. p. 331.

25. Hwang, Kyung Moon (2021). *A history of Korea : an episodic narrative* (3rd ed.). London. pp. 47
26. M.D. Poluboiarinova. *Ruskie liudi v Zolotoi Orde*. Izdatelstvo «Nauka», Moskva, 1978.
27. M Findeizen, Nikolai. *History of Music in Russia from Antiquity to 1800*. Ed. Miloš Velimirović and Claudia Jensen. Vol. 1. Bloomington, IN: Indiana UP, 2008.
28. Hildermeier, Manfred. *Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution*. 2022. 1504 S., mit 11. Karten ISBN 978-3-406-79398-1 2022
29. Karl Marx. *Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century*. SWAN SONNENSCHNEIN & CO., LIMITED PATERNOSTER SQUARE. 1899. page 87
30. Marx-Engels Correspondence 1865 In Manchester. Source: MECW, Volume 42, p. 161; First published: abridged in *Der Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx* Bd. 3, Stuttgart, 1913 and in full in *MEGA* Abt. III, Bd. 3, Berlin, 1930. [London,] 24 June 1865
31. Schneider S. *Das mongolische Paradigma in Russlands Geschichte: eine Spurenlese // Texturen – Identitäten – Theorien: Ergebnisse des Arbeitstreffens des Jungen Forums Slavistische Literaturwissenschaft in Trier 2010. – 2011. – S. 479-505.*
32. Brüggeman A. B. *VLİANİE MONGÖLSKOGO İGA NA KÜLTURU, EKONOMİKU İ OBŞESTVO ROSİSKOGO GOSUDARSTVA // G94 Gumanitarnye nauki v sovremennom vuze: vchera, segodnâ, zavtra, k 280-letiu so dnâ rojdenia rosiskoi prosvetitel'nisy knâgini ER Daşkovoi: mater. VI mejdunar. – S. 249. 2023.*
33. Hoetzsch, O. *Grundzuge der Geschichte Russlands [Text]* / Hoetzsch, O. — Stuttgart: K.F.Kohler Verlag, 1949. — 224 S.
34. Wassilios Klein: *Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14. Jh.* Brepols, Turnhout 2000, ISBN 978-2-503-51035-4, S. 286–289
35. Klug, E. *Das Furstentum Tver' (1247-1485). Aufstieg, Selbstbehauptung und Niedergang [Text]* / Klug, E. *II Forschungen zur osteuropaischen Geschichte. – Bd.37. – V.: Otto Harassowitz, 1985. – S.7-355.*
36. Şpuler B. *Zolotaia Orda. Mongoly v Rosii. 1223–1502 gg. / Perevod s nemes. iaz. i koment. S.İu. Chuprova. ZAO Sentrpoligraf, 2021. 415 str*
37. Schuselka, F. *Russland im Joche der Tataren, im Kampf gegen und um die Krim in Demüthigung und Übermuth gegen die Türkei. — Dresden: Verlag von Robert Schaefer, 1854. — 300 S.*
38. Mundt, T. *Der Kampf um das Schwarze Meer. Historische Darstellungen aus der Gesehiehte Russlands. — Braunschweig: Druck und Verlag von George Westermann, 1855. — 333 S.*
39. Ders. *Krim-Girai, ein Bundesgenosse Friedrichs des Großen: ein Vorspiel der russisch-türkischen Kämpfe. — V.: Schindler, 1855. — 221 S.* *Eta rabota v nachale XX v. byla perevedena na ruskiĭ iazyk: Mundt, T. Krym-Gireĭ, soïuznik Fridriha Velikogo // İzvestia Tavricheskoĭ uchenoi arhivnoi komisii. — Simferopöl, 1909.*
40. St.Hammer-Purgstall, J. von. *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. Aus türkischen Quellen zusammengetragen mit der Zugabe eines Gasels Schachingerai's. Als Anhang zur Geschichte des Osmanischen Reiches / Hammer-Purgstall, J. von. — Wien, 1856. — 258 S.*
41. Gatin, M.S. *Zavoevanie Kazanskogo hanstva v traktovkah nemeskih istorikov [Tekst] / Gatin, M.S. // Sbornik materialov konferensii molodyh uchenykh i aspirantov AN RT «Molodej i ee vklad v razvitie sovremennoi nauki», Kazän 25—26 aprelyä 2002 g. — Kazän, 2002*
- 42 Khoroshkevich A.L. *Rus' i Krym: Ot soyuza k protivostoyaniyu. Konets XV - nachalo XVI vv. — M.: Editorial URSS, 2001. — 301*
- 43 Gustave Alef. *Rulers and Nobles Fifteenth-Century Muscovy. VARIORUM REPRINTS. London 1983.*
- 42 Khoroshkevich A.L. *Rus' i Krym: Ot soyuza k protivostoyaniyu. Konets XV - nachalo XVI vv. — M.: Editorial URSS, 2001. — 301*
- 43 Gustave Alef. *Rulers and Nobles Fifteenth-Century Muscovy. VARIORUM REPRINTS. London 1983. P.5*
- 44 Krdkel, U. *«Zwischen Hammer und AmboP»: das Furstentum Rjazan. Moskau und die Tataren (1237—1402).* Krokkel, U. *II Zwischen Christianisierung und Europaisierung: Beitrage zur Geschichte*

Osteuropas in Mittelalter und fruher Neuzeit. Festschrift fur Peter Nitsche zum 65. Geburtstag. — Stuttgart: Steiner, 1998. —S.269—292. P.272

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гатин М. С. О татарском влиянии на Русь-Россию в работах немецких историков //Средневековые тюрко-татарские государства. – 2017. – №. 9. – С. 61-65.
2. Гатин М. С. Падение Казани в оценках немецких историков //Средневековые тюрко-татарские государства. – 2010. – №. 2. – С. 146-150.
3. Гатин, М. Немецкие историки о битве на Калке [Текст] / Гатин, М.С. // Гасырлар авазы — Эхо веков. — Казань, 2003. — №3/4. — С.136—141.
4. Гатин Марат. Проблемы истории Улуса Джучи и постордынских тюрко-татарских государств Восточной Европы в немецкой историографии XIX - XX вв. Казань 2006. Стр
5. Гатин М. С. Взаимоотношения Руси и Золотой Орды во второй половине XIV века в трактовках немецких историков //Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. – 2009. – Т. 151. – №. 2-1. – С. 90-95.
6. Гатин М. С. Улуг-Мухаммад в трудах немецких историков //Золотоордынская цивилизация. – 2017. – №. 10. – С. 310-314\
7. Гатин Марат Салаватович. "ПРОБЛЕМА ПРОИСХОЖДЕНИЯ КАЗАЧЕСТВА В СОВРЕМЕННОЙ НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ" Средневековые тюрко-татарские государства, no. 8, 2016, pp. 104-106.
8. Kappeler A. Russland und die Ukraine. Verflochtene Biographien und Geschichten. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2012
9. Балановская Е. В., Балановский О. П. Генетические следы исторических и доисторических миграций: континенты, регионы, народы //Информационный вестник ВОГиС. – 2009. – Т. 13. – №. 2. – С. 401-409.
10. Шнулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг. / Перевод с немец. яз. и коммент. М.С. Гатина. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016.
11. Zyriak von Gänçä. Auszüge... S. 459f.; Klaproth H. J. Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIIIe siècle. P. 209f
12. Воротынцев, Л. В. Рязанский гамбит Бату: о новых трактовках сообщений "Повести о разорении Рязани Батыем" в современных исследованиях / Л. В. Воротынцев // Золотоордынское обозрение. – 2022. – Т. 10, № 2. – С. 284-302. –
13. Richards, Donald Sidney, ed. (2010). The Chronicle of Ibn Al-Athir for the Crusading Period from Al-kamil Fi'l-ta'rikh, Part 3: The Years 589-629/1193-1231: the Ayyubids After Saladin and the Mongol Menace. Farnham: Ashgate Publishing
14. Rimscha, H. von. Geschichte Russlands. — Wiesbaden, 1960. — S. 587.
15. Nikolla B. Opfer des Tatarenjochs oder Besatzungsgewinner?: Die Moskauer Großfürsten und die Goldene Horde in der Darstellung der Historiographie/vorgelegt von Bernard Nikolla.2021.
16. Michael P. Ghiglieri Ghiglieri: Ciemna strona człowieka. W poszukiwaniu źródeł męskiej agresji. Warszawa: Wydawnictwo CiS, Wydawnictwo WAB, 2001, s. 75.
17. Сафаргалиев, М.Г. Распад Золотой Орды [Текст] / Сафаргалиев, М.Г. II На стыке веков и цивилизаций... Из опыта образования и распада империй X—XVI вв. / Сост. И.Б.Муслимов. — М.: ИИСКАН, 1996. — С.280—524.
18. Hammer-Purgstall, J. von. Geschichte des Osmanisches 213 Reiches. — Bd.3. Von Regierungsantritte Suleiman des Ersten bis zum Tode Selim's II. 1520—1574 [Text] / Hammer-Purgstall, J. von. — Pest: C.A.Hartleben's Verlag, 1828. — 804 S.
19. Moeller, R. Von Rurik bis Stalin. Wesen und Werden Russlands / Moeller, R. — Lpz.: Wilhelm Goldmann Verlag, 1939. — 379 S.

20. Schuselka, F. *Russland im Joche der Tataren, im Kampf gegen und um die Krim in Demuthigung und Uebermuth gegen die Turkei* [Text] / Schuselka, F. — Dresden: Verlag von Robert Schaefer, 1854. — 300 S.
21. Strahl, P. *Geschichte des Russischen Staates*. — Bd.2. Von dem Einbrucher der Tataren in Russland bis zum Antritt der Regierung des Großfürsten Iwan III Wasiljewitsch, d.i. von 1224 bis 1505 [Text] / Strahl, P. — H.: F.Perthes, 1839. — 444S.
22. O. Balanovsky, S. Rootsi, A. Pshenichnov, T. Kivisild, M. Churnosov, I. Evseeva, E. Pocheshkhova, M. Boldyreva, N. Yankovsky, E. Balanovska, R. Villems. Two Sources of the Russian Patrilineal Heritage in Their Eurasian Context. *The American Journal of Human Genetics* 82, 236–250, January 2008
23. Рашид-ад-Дин. *Джами ат-таварих. Сборник летописей. Тома I*. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1946. с. 66.
24. Runciman Steven. *A History of the Crusades*. — L.: Penguin Books, 1987. — Vol. 3. p. 331.
25. Hwang, Kyung Moon (2021). *A history of Korea : an episodic narrative* (3rd ed.). London. pp. 47
26. М.Д. Полубояринова. *Русские люди в Золотой Орде*. Издательство «Наука», Москва, 1978.
27. M Findeizen, Nikolai. *History of Music in Russia from Antiquity to 1800*. Ed. Miloš Velimirović and Claudia Jensen. Vol. 1. Bloomington, IN: Indiana UP, 2008.
28. Hildermeier, Manfred. *Geschichte Russlands. Vom Mittelalter bis zur Oktoberrevolution*. 2022. 1504 S., mit 11. Karten ISBN 978-3-406-79398-1 2022
29. Karl Marx. *Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century*. SWAN SONNENSCHNEIDER & CO., LIMITED PATERNOSTER SQUARE. 1899. page 87
30. Marx-Engels Correspondence 1865 In Manchester. Source: MECW, Volume 42, p. 161; First published: abridged in *Der Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx* Bd. 3, Stuttgart, 1913 and in full in *MEGA* Abt. III, Bd. 3, Berlin, 1930. [London,] 24 June 1865
31. Schneider S. Das mongolische Paradigma in Russlands Geschichte: eine Spurenlese // *Texturen–Identitäten–Theorien: Ergebnisse des Arbeitstreffens des Jungen Forums Slavistische Literaturwissenschaft in Trier* 2010. – 2011. – С. 479-505.
32. Брюггеман А. Б. ВЛИЯНИЕ МОНГОЛЬСКОГО ИГА НА КУЛЬТУРУ, ЭКОНОМИКУ И ОБЩЕСТВО РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА // *Г94 Гуманитарные науки в современном вузе: вчера, сегодня, завтра, к 280-летию со дня рождения российской просветительницы княгини ЕР Дашковой: матер. VI междунар. – С. 249. 2023.*
33. Hoetzsch, O. *Grundzuge der Geschichte Russlands* [Text] / Hoetzsch, O. — Stuttgart: K.F.Kohler Verlag, 1949. — 224 S.
34. Wassilios Klein: *Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14. Jh.* Brepols, Turnhout 2000, ISBN 978-2-503-51035-4, S. 286–289
35. Klug, E. *Das Furstentum Tver' (1247-1485). Aufstieg, Selbstbehauptung und Niedergang* [Text] / Klug, E. II *Forschungen zur osteuropaischen Geschichte*. — Bd.37. — B.: Otto Harassowitz, 1985. — S.7-355.
36. Шнулер Б. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223–1502 гг.* / Перевод с немец. яз. и коммент. С.Ю. Чупрова. ЗАО Центрполиграф, 2021. 415 стр
37. Schuselka, F. *Russland im Joche der Tataren, im Kampf gegen und um die Krim in Demuthigung und Uebermuth gegen die Turkei*. — Dresden: Verlag von Robert Schaefer, 1854. — 300 S.
38. Mundt, T. *Der Kampf um das Schwarze Meer. Historische Darstellungen aus der Gesehiehte Russlands*. — Braunschweig: Druck und Verlag von George Westermann, 1855. — 333 S.
39. Ders. *Krim-Girai, ein Bundesgenosse Friedrichs des Großen: ein Vorspiel der russisch- türkischen Kämpfe*. — B.: Schindler, 1855. — 221 S. Эта работа в начале XX в. была переведена на русский язык: Мундт, Т. *Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого* // *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. — Симферополь, 1909.
40. St.Hammer-Purgstall, J. von. *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. Aus türkischen Quellen zusammengetragen mit der Zugabe eines Gasels Schachingerai's. Als Anhang zur Geschichte des Osmanischen Reiches* / Hammer-Purgstall, J. von. — Wien, 1856. — 258 S.

41. Гатин, М.С. *Завоевание Казанского ханства в трактовках немецких историков [Текст] / Гатин, М.С. // Сборник материалов конференции молодых ученых и аспирантов АН РТ «Молодежь и ее вклад в развитие современной науки», Казань 25—26 апреля 2002 г. — Казань, 2002*
- 42 Хорошкевич А.Л. *Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV - начало XVI в. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 301*
- 43 Gustave Alef. *Rulers and Nobles Fifteenth-Century Muscovy. VARIORUM REPRINTS. London 1983. P.16*
- 44 Krdkel, U. *«Zwischen Hammer und AmboP»: das Furstentum Rjazan. Moskau und die Tataren (1237—1402). Krokkel, U. II Zwischen Christianisierung und Europaisierung: Beitrage zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und fruher Neuzeit. Festschrift fur Peter Nitsche zum 65. Geburtstag. — Stuttgart: Steiner, 1998. —S.269—292. P.272*

Ғ.Н. Байдылда *¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

E-mail: baidyldag@gmail.com

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ САНА: Т.ОМАРБЕКОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ҮНДЕСТІК

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстан Республикасы тәуелсіздік тізгінін өз қолына алғаннан кейін гуманитарлық ғылымдарға тың тұрпаттағы міндеттер артылды. Соның ішінде партиялық-таптық, коммунистік идеялардың салтанатынан азат болған тарихтың ғылыми салмағын нығайтуда дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамының төл негізі мен ұлттық бірігейлігін қалыптастыру, өркениеттік көзқараспен жазу алдыңғы жолға қойылды. Осы тұста ХХ ғ. 80-жылдарынан бастап ұлттық прагматизм бағытында сүбелі зерттеу жолын бастаған тарихшы Талас Омарбеков отандық тарихтың объективті реконструкциясын құру тенденциясын бастады. Посткеңестік сипатта тарихты ұлттық мүдде тұрғысынан бағалауға күш салды. Зерттеудің мақсаты аталмыш тарихшының мысалында ұлттық сананың тарихи сабақтастағы рөлі мен төл танымды зерделеуге бағытталады.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі талғамы биік, тарлан тарихшы Талас Омарбековтің отандық тарихтағы тарихи танымның өзекті мәселелері мен ұлттық санадағы тарихи мұраттар жолындағы ғылыми қызметін жүйелеу және пайымдаумен өлшенеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігі Қазақ мемлекеттілігінің этникалық бірегейлігін ұлттық сана мен тәуелсіздік идеясы негізінде тарихи мәнін айшықтауға септеседі. Кеңестік көмескіліктен арылу жолында дербес ұлттық тарихнаманы құру үлкен тағдыршешті қадам. Сондықтан Т. Омарбековтің ұлттық-мәдени кодты негіздеудегі ұлттық таным проблематикасын өркениеттік, гуманистік, культтік-толеранттық тұрғыдан қоғам модернизациясына кіріктіру, дұрыс бағамдай білу айрықша маңызды болып саналады.

Зерттеудің нәтижесінде Ұлттық мүдде жолындағы тарихи таным үрдісінің бірқатар аспектілеріне көз жеткіздік, Ұлттық сана тұжырымдамасына тарихи пайым жасай алдық.

Кілт сөздер: тарихи сана, ұлттық болмыс, тарихи тұлғалар, Т. Омарбеков, Тұран, этнос

Ғ.Н. Байдылда ¹

¹ PhD докторант, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: baidyldag@gmail.com

ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ: СОЗВУЧИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Т.ОМАРБЕКОВА

Аннотация

Целью данного исследования является осмысление новых задач, возложенных на гуманитарные науки после обретения Республикой Казахстан независимости. В частности, освободившись от влияния партийно-классовых и коммунистических идей, первоочередной задачей стало укрепление научного веса истории, раскрытие основ традиционного кочевого общества казахов и формирование национальной идентичности, переосмысление истории с

позиции цивилизационного подхода. В этом контексте выдающийся историк Талас Омарбеков, начиная с 1980-х годов, начал фундаментальный исследовательский путь в русле национального прагматизма. Он стал инициатором тенденции объективной реконструкции отечественной истории, стремясь рассматривать прошлое с позиций национальных интересов в постсоветский период.

Цель исследования — на примере научного наследия Таласа Омарбекова проанализировать роль исторической преемственности в формировании национального самосознания и осмыслении самобытности.

Одной из задач исследования является систематизация и осмысление научной деятельности видного историка Таласа Омарбекова, посвященной актуальным вопросам исторического знания и формированию национального идеала.

Актуальность исследования заключается в том, что оно способствует осмыслению исторической значимости этнической идентичности казахской государственности, основанной на национальном самосознании и идее независимости. Создание самостоятельной национальной историографии после освобождения от советской идеологической неопределенности является судьбоносным шагом. В этом контексте чрезвычайно важно правильно оценить вклад Т. Омарбекова в формирование национального культурного кода, рассмотрение проблем национального сознания с точки зрения цивилизационного, гуманистического, культурно-толерантного подходов и их интеграции в процесс модернизации общества.

В результате исследования удалось осмыслить ряд аспектов исторического сознания, направленного на защиту национальных интересов, а также сформировать историческое понимание концепции национального самосознания.

Ключевые слова: историческое сознание, национальная идентичность, исторические личности, Т. Омарбеков, Туран, этнос

B.G. Baidylda *1

¹PhD student of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: baidyldag@gmail.com

HISTORICAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL IDENTITY: HARMONY IN T. OMARBKOV'S RESEARCH

Abstract

The aim of this research is to examine the role of national identity and historical awareness through the works of historian Talas Omarbekov. After gaining independence, the Republic of Kazakhstan set new goals for the humanities, particularly liberating historical science from the dominance of party-class and communist ideologies. Emphasis was placed on developing a civilizational approach to history that is based on the foundations of the traditional nomadic society and national identity. From the 1980s onward, Talas Omarbekov embarked on a significant research path rooted in national pragmatism, initiating the reconstruction of objective national history. In the post-Soviet context, he made great efforts to interpret history from the perspective of national interests. This research aims to explore the role of historical continuity in shaping national consciousness and understanding through the example of this prominent historian.

One of the main objectives is to systematize and evaluate the scientific contributions of Talas Omarbekov, a distinguished and respected historian, to the essential issues of historical consciousness and national ideals in Kazakhstan's historiography.

The relevance of this research lies in its contribution to highlighting the historical significance of Kazakh statehood and ethnic identity through the lens of national consciousness and the idea of independence. Overcoming the obscurity of the Soviet period and building an independent national

historiography represents a crucial milestone. Therefore, Talas Omarbekov's approach to defining the national-cultural code within the context of civilizational, humanistic, cultic, and tolerant values plays a vital role in the modernization of society and must be properly appreciated.

As a result of the research, several aspects of the historical consciousness in line with national interests were identified, and a historical analysis of the concept of national identity was conducted.

Keywords: historical consciousness, national identity, historical figures, T. Omarbekov, Turan, ethnos

Кіріспе. Басынан бағы тайып, шаңырағы шайқалған Кеңестік дәуірдің салтанаты аяқталған өткен ғасырдың соңыра қарай, тарихи сананың көмескілігінен тарих философиясы күрмеулі де күрделі проблематикаға айналды. Әлеуметтік жадының өткен шақты да, келешекті де пайымдайтын жүйесімен сананың сәулесіне жарық түсірді. Құнарлы топыраққа терең бойлаған тамыры жоқ мәуелі ағаштың жапырақ жайып, жеміс беруі мүмкін емес. Сол секілді, қазіргі заман да өткеннің өнегесі мен тағылымын ескермесе, келешектен үміт күту қиын. Десек те мынадай екі маңызды мәселені назардан шығармағанымыз жөн тәрізді: біріншіден, ұлт болуға ұмтылған, халық болып қалыптасуды көздеген, тәуелсіз тұтас мемлекеттігін құруды және сақтап қалуды мақсат еткен этностар әміршілері өздерінің сарайларында «сарай тарихшыларын» ұстаған, оларға материалдық және рухани жағынан толық қолдау жасап, алаңсыз тарих жазуға үлкен мүмкіндік туғызған. Бұл қазіргі таным өзегі-ұлттық сананы құрап отыр. Мысалы, Иван Грозный атанған Иван IV тұсында өз пәрменімен жазылған «Царственная книга»; атақты Ақсақ Темірдің «Жеңістер кітабы»; беделді дәлел. Орыс патшаларының Татищевке; Соловьевке, Карамзінге және т.б. зерттеушілерге жасаған қамқорлығы бүгінгі орыс тарихының бақыты болып отыр. Тарихтың болашақ үшін үлкен маңызын жақсы түсінген кейбір бабаларымыз өздері әмірші, ұлық бола тұра қылыш пен қаламды қатар ұстап, қаһарлы жорықтардың қанды іздерін ақ қағаз бетіне түсіре білген. Олардың қатарында Жетісуда, Қашғария- да билік құрған дулат тайпасынан шыққан Мұхаммед Хайдар Дулати, Ұлы моғолдар империясын негіздеген Захириддин Бабыр, Хиуа ханы Әбілғазы тәрізді тұлғалар бар.

Бірақ өкінішке орай әміршілеріміз, әсіресе, өзіміздің туған топырағымызда сарайлар мен ордаларда тарих жазатын жылнамашылар ұстауға көңіл бөле қоймады. Сондықтан да біздің тарихымыздың әсіресе көшпелілікпен байланысты тұстары түпнұсқа деректерден құралақан қалып, ауызша тарих айту дәстүріне және қазақ жеріне келіп-кеткен саяхатшылардың, тілмаштардың және отарлау мекемелері қызметкерлерінің үзік-үзік жазбаларына амалсыз жүгінетін болып алды. Мұратымызды ғылыми негізде жазу үшін ең алдымен тарихты кімнің көзқарасы тұрғысынан баяндайтынымызды анықтап алу қажет. Бұл – тарих жазу ісіндегі аса маңызды бастапқы мәселелердің бірі.

Екінші мәселе - тарихымызды белгілі бір жүйеге сүйеніп жазу туралы. Алғашқысына тоқталсақ, Қазақстан тарихшыларының және тарихты жазуға әуестеніп жүрген ақжағалы қауымның төмендегідей позициялық ұстанымдарды ұстанып жүргені белгілі: Бірінші бағыт – Қазақ халқының тарихын жалпыадамзаттық статуста әлемнің бір бөлшегі деп санайды. Бұл ұстанымда ұлттық, этникалық және дүниетанымдық ерекшеліктер екінші кезекке қойылып, қазақ қоғамы «жалпыадамзаттық қоғамның» бір бөлшегі ретінде сипатталады. Осы көзқарасты ұстанушылардың пікірінше, қазақ тарихы – түркі-монғол, индоевропалық, угро-финдік және син-тибет халықтарының мәдени мұралары тоғысқан еуразиялық тарихи кеңістіктің ажырамас бөлігі. Бұл тұрғыдан алғанда, Қазақстан аумағында салтанат құрған сақ, ғұн, қыпшақ, оғыз және түркі тайпалары евразиялық сипаттағы этностар ретінде қарастырылады.

Екінші бағыт – Отандық тарихты этностық сипатта жазуға негізделген. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, қазақтың немесе Қазақстан тарихын түркі этностарының даму үдерісінің бір пұшпағы ретінде қарастырылады. Мұнда Түрік қағанаты дәуірінен, тұтастай Түркістан утопиясына дейінгі түркі халықтарына тиесілі біртұтас проблематикаларға

басымдық тұрғыда назар аударылады. Осы методологиялық ұстаным аясында қазіргі таңда Қазақстанда түркі халықтарының ортақ тарихына арналған іргелі еңбектер жарық көруде.

Төл тарихымызды зерделеудің келесі бағыты – Отандқ тарихты қазақ елінің төл тарихы ретінде қарастырып, мемлекет тарихын ең бірінші қазақтың ұлттық мүддесі мен , мәдениетін, дәстүр-салтын және ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасу үдерісін басты назарға ала отырып жазуға негізделеді. Бұл үш бағыттың көптеген тұстарында ортақ көзқарастар байқалғанымен, тарихымыздың кейбір күрделі мәселелеріне қатысты терең пікір қайшылықтары бар екенін де ескеру қажет. Мәселен, тарихты жалпыадамзаттық немесе еуразиялық тұрғыдан бағалаушылар қазақ тарихының басым бөлігін көшпелі мәдениет шеңберінде қарастырады. Алайда, олар көбіне біртектес көрінетін бауырлас, көршілес көшпелі халықтардың өркениеттік дамуы мен мәдениетінде елеулі айырмашылықтарын назарсыз қалдырып жатады. Сонымен қатар, көшпелі өмір салтын ұстанған көшпелі қазақтарда мемлекеттілік статусы болмаған деген тұжырымды алға тартатын тарихшы-зерттеушілер де осындай көзқарасты ұстанатындар қатарында кездеседі.

Төл тарихымызды этнос сипатында , дәлірек айтқанда, түркі жұртының бір бөлігі ретінде қарастыратын зерттеушілер әлі де бұл бағыттың күрделілігін толық меңгере қойған жоқ. Түркі тілдес ТМД мемлекеттерінің — татар, башқұрт, қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, әзірбайжан халықтарының тарихы жан-жақты және терең зерттелмейінше, ортақ түркі тарихын жазу мүмкін емес. Мұндай кешенді зерттеулер тек соңғы уақытта ғана бастау алды. Ал отандық тарихты этномәдени статуста қазақтың ұлттық тарихы ретінде қарастыратын тарихшылардың көзқарасы әріптестері тарапынан жиі сынға ұшырайды. Сын көбінесе солардың зерттеулерінде этностық-мәдени оқшаулануға басымдық берілуімен, сондай-ақ Қазақстан аумағының ежелден еуразиялық кеңістіктегі саяси-мәдени өзара ықпалдастықтың торабында болғаны секілді сыртқы факторлардың ескерілмеуімен байланысты. Кімнің ұстанымы шындыққа жақын екеніне баға беруді мақсат тұтпай, тек мынаны атап өткен жөн: қазақ халқының тарихын ең алдымен қазақтың өзі, ана тілінде және тарихи шындыққа сүйене отырып жазуы қажет. XX ғасырдың басына дейін қазақ тарихын өзге жұрт жазып келгені — белгілі жайт. Кеңестік кезеңде тарихымызды жазуға бел буған қазақ зиялылары оны көбіне орталықтың, яғни «ұлы орыс халқының» танымымен жазуға мәжбүр болды. Бүгінгі күнге дейін көптомдық академиялық басылымдар алдымен орыс тілінде жазылып, кейін қазақ тіліне аударылып жүргені де жасырын емес.

Материалдар. Мақалада ұлттық танымның позициялық бағыты- тарихты жазу методологиясы көрініс тапқан. Сонымен қатар, мен статистикалық мәліметтері көрініс тапқан. Сонымен қатар, Т. Омарбековтің деректер тобы материалдар базасының көлемін ұлғайтты.

Әдіснама. Мақаланы жазу барысында тарих ғылымы мен әлеуметтік ғылымдардың классикалық ғылыми әдістері мен тәсілдері кеңінен қолданылды. Салыстырмалы-талдау әдісінің көмегімен ұлттық сана мен тарихи танымды қалыптастырудағы өзіндік көзқарасы мен жаңашылдығын анықталды. Герменевтикалық әдіс тұрғысынан Т. Омарбековтің еңбектерін, мәтіндерін терең талдау арқылы оның идеялары мен көзқарастарын ашу көзделді. Контент-талдау әдісі негізінде Т. Омарбековтің мақалалары мен еңбектеріндегі негізгі ұғымдар мен идеяларды жүйелеп, ұлттық сана мәселелерінің қай деңгейде қарастырылғанын анықталды. Сондай-ақ методологиялық кейстер қаралып, жүйелі стратификацияға жіктелді.

Нәтижелер. Жаңа көзқарастағы тарихшылар қазір айналымға «Ежелгі Түркістан» немесе «Ежелгі Тұран жері» деген түсініктерді де енгізді. Осылардың қайсысын қабылдаған жөн дегенге келсек, біздіңше, тарихи шындыққа жақыны «Ежелгі Түркістан» ұғымы. Себебі, ежелгі даламыздың Қазақстан немесе Тұран деп аталмағаны белгілі. Рас, көне иран жырында және әйгілі Фирдаусидың «Шахнамасында» біздің өлке Тұран елі делінеді, алайда көне дәуір саяхатшылары мұнда көшпелі түріктердің мекендейтінін өздерінің еңбектерінде талай жазған да болатын.

Сондықтан да, географиялық атаудан гөрі этникалық ұғымды басшылыққа алып, қазақ жерінің ежелгі тарихын «Ежелгі Түркістан» тарихы ретінде бергеніміз көкейге қонымды және тарихи санаға үйлесімді [1, 11- б].

Тағы бір ойланатын мәселе - осы ежелгі Түркістанды сақтардың, ғұндардың, үйсіндердің және қаңлылардың үстемдік жасаған кезеңі. Бұлар біздің бұрынғы ата-бабаларымыз. Бұл даусыз нәрсе. Өкінішке орай, өзіміздің өлкеде археологиялық және заттық ескерткіштерден басқа олар туралы деректер шамалы. Сүйенетіндеріміз - Геродоттың, Страбонның, Ксенофонттың, Птолемейдің шығармалары, көне парсы және қытай жазбалары. Бұларды пайдаланғанда да шетелдіктердің кейбір түсініктері мен тарихи атауларды бұрмалап айтқандарына назар аудармай болмайды. Егер қаңлы және үйсін ұғымы бүгінгі күнге дейін кең көлемде сақталып қалған болса, ал сақ және ғұн атаулары көне тарихтың куәлары тәрізді, тек өткенімізді еске түсіреді. Мұнан сақтар мен ғұн тарихтың белгілі бір кезеңінде ғана ежелгі даламызды мекендеп, кейіннен басқа өлкелерге көшіп кеткен деген біржақты қорытынды туындамауы керек. Әсіресе, ғұндардың Еуропаға жорығы туралы айтқанда, олардың атамекенге қайтып оралғанын ұмытпауымыз керек. Рас, басқа елдермен тығыз араласу бұл тайпалар одақтарының «атына да, затына да» сапалық өзгерістер енгізді. Басқа елдерге ұзақ жорықтан қайтып оралған сақтардың және ғұндардың құрамындағы рулардың кейінгі жазбаша деректерде басқаша атала бастағаны сөзсіз [2, 21- б.].

Бірақ бүгінгі тарихымыз түсінікті себептермен бұған да жауап бере алмай отыр. Қалай десек те, біз әңгімелеп отырған тайпалардың біртіндеп алғаш Түрік, онан соң Батыс Түрік қағанаты тәрізді үлкен мемлекеттер құрамына кіргені күдік туғыза қоймайтын секілді. «Он оқ будун», дулу және нушиби тәрізді тайпалық бірлестіктерді жоғарыда аталған тайпалық одақтардың мұрагері ретінде қарастырған жөн [2]. Түрік дегеннен шығады, тарихымызда әлі де басы ашылмаған этнонимдер баршылық. Мысалы, «түрік», «қазақ», «ноғай», «өзбек» ұғымдары немесе қазақ даласын мекендеген ежелгі тайпалар атаулары ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер туғызып келе жатқаны белгілі. Мұндайда шындыққа жеткізеді-ақ деп дәме ететін бірен-саран жазба деректердің өздерінің біріне-бірі қайшы келіп жататыны және бар. Осындай тартысты мәселелер төңірегінде батыл диссертациялық зерттеулер жүргізіп, солардың негізінде нақты бір шешімге тоқталатын уақыт жеткен тәрізді [9]. Отандық тарих саласындағы ең ғылыми салмақты академиялық басылымдардың бірі болып саналатын V томдық Қазақстан тарихы бірінші томына талдау жасасақ..

Мұнда «Ежелгі Қазақстан», «Қазақстан сақ-сармат дәуірінде», «Ерте және кейінгі ортағасырлардағы мемлекеттер» деген үлкен үш бөлімге бөлінген. Мұнда эраларға жіктеу аңғарылмайды. Дәуірлердің бөлінуіне келер болсақ, «Ежелгі Қазақстан» деген бөлім осыларға жіктеліп бөлінген. Бірақ осы бөлімнің үшінші тарауы «Қазақстан көне дәуірде» деп аталған, оның алғашқы параграфы «Қола дәуіріндегі Қазақстан тайпалары», ал одан кейінгі 7-ші параграфы «Қола дәуірі тұрғындарының антропологиялық сипаттамасы» деп аталған. Бұл жерде назар аударатын дүние - «Ежелгі дәуірді» өз ішінен тағы да «қола дәуіріне» бөлінетіні, дәуірді дәуірге бөліп жіктеуді көріп отырмыз [3].

Тағы бір көмескілік бірде «қола дәуірі», біресе «қола кезеңі» деп пайымдалған. «Сақ-сармат дәуіріндегі Қазақстан» деп кітапта берілген бөлім де өз ішінен «Темір дәуірінің ерте кезеңі» деп тарауға бөлінген. «Қазақстан тарихының» алғашқы томының атауында да методологиялық сәйкессіздікті байқаймыз. Оның аты «Қазақстан палеолит дәуірінен кейінгі ортағасырлар кезеңіне дейін» деп берілген. Мұндағы палеолитті «дәуір» деп мақұлдасақ, сонда «кейінгі ортағасырлар» атауы «дәуір» санатына жата ма? Кітапта берілген 3-тараудың 6-параграфы Ортағасырлық кезеңнің антропологиясы» деп аталады, демек бұл жердегі «кейінгі ортағасырлар» тұрмақ, тұтас «ортағасырдың» өзі де «кезең» деп берілген. Біз сөз етіп отырған 1-том «дәуірден» басталып, «кезеңмен» аяқталатынын көріп отырмыз. Сондай-ақ бұл кітапта әрбір «дәуірге», «кезеңге» ғылыми сипатта масштабты теория негізінде әрі методологиялық түсініктер жүйелі берілмеген [7, 56- б.].

Бөлім немесе тараудың әлқиссасы неліктен осылай аталады? - деген сұраққа салмақты, мардымды жауап жоқ. Тарихшы советтік кезеңге дейін қамтылатын Қазақстан тарихын 4 дәуірге бөлген. .

Мұнда алғашқы дәуір - 1,6 млн – 5,2 мыңжылдыққа дейін; екінші дәуір - ежелгі өндіргіш қатынастар негізіндегі шаруашылық дәуірі б.з.д. Vғ. - VIII ғ. дейін; келесі бізде көшпелі-дәстүрлі мал шаруашылығы немесе индустрияландыруға дейінгі дәуір б.з.д. VIII ғ. біздің дәуіріміздің XVIII ғ. дейінгі мерзім; соңғы төртінші – дәстүрлі-көшпелі мал шаруашылығы қатынастарының дағдарысы немесе индустрияландырудың салтанат дәуірі бастапқы XVIII ғ. мен Қазан төңкерісіне дейінгі уақытқа сәйкес келеді. Тарихшы осы берілген дәуірлерді бірнеше кезеңдерге, ал кезеңдерді санаттарға жіктеп әрқайсысының хронологиялық мерзімдерін көрсетеді [4].

Мысалға, соңғы 3 және 4 дәуірлерді алалық. Үшінші дәуір 4 кезеңге бөлінгенін байқадық. Алғашқы кезең «мемлекеттілікке дейін немесе сақ тайпаларының кезеңі» (біздің заманымызға дейінгі 8-3 ғғ.), екінші кезең «Көшпелілер империялар немесе ғұн-үйсін кезеңі (б.з.д. 3-6 ғғ.), үшінші «Екінші көшпелі империялар немесе түркі-қыпшақ кезеңі» (VI-XII ғғ.), төртінші «Үшінші көшпелі империялар немесе қыпшақ кейінгі қазақ кезеңі (XIII ғ. - XVIII ғ.). Ендігі сәтте аталмыш кезеңдерді сатыларға бөлуге келсек, ол екінші кезең болып басталады [5]. II кезең мынандай сатыларға бөлінген: «Ғұндар империясы гүлденуі», «Ғұндар империясы күйреуі», «Саяси тұрақтылық». Үшінші кезеңге этаптар - «Түрік мемлекеттерінің гүлденуі» (Түркі этапы); «Түркі елдерінің күйреуі» (Қарлұқ-қимақ этапы)»; «Саяси сахнажағы тұрақтылық» (Дешті Қыпшақ-Қарахандық кезең). Төртінші кезеңдегі этаптар - «Алтын Орда ұлысының қалыптасуы әрі гүлденуі» (Қыпшақ ұлысы- ноғай кезеңі), «Алтын Орда мемлекетінің әлсіреуі және Қазақ хандығы мемлекетінің құрылуы» (Қазақ этапы), «Саяси жүйенің тұрақтануы» (Қазақ этапы) [6, 71- 6.].

Тарихи зердеміз, қытай жазбалары, Рашид-ад Диннің «Жылнамалар жинағы» наймандар, керейлер, жалайырлар туралы деректерді ғасырлар қатпарынан бүгінгі күнге жеткізді. Болашақ қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына бұлардың ықпалы болды ма? Міне, бұл да дәлелдей түсуді қажет етеді. Аталған тайпалардың қазақ халқын құраудағы зор маңызы дәлелденген. Оған бүгінде ешкім де күдіктене қоймас, ал енді олардың болашақ Қазақ хандығына саяси негіз қалаудағы, мемлекеттік жүйенің бастау көздері ретіндегі тарихи орны тарихымызда өзінің ғылыми бағасын әлі де ала қойған жоқ. Қазақ халқының қалыптасу процесінде екі мәселені жеріне жеткізе зерттеу бүгінде аса қажет екені құпия емес. Оның алғашқысы - қазақ жүздерінің пайда болу және қоғамдық өмірде орнығу тарихы десек, екіншісі Қазақ хандығының әсіресе XVI ғасырдан кейінгі жазба деректерде аз жазылған бұралаң тарихы. Қазақ жүздері туралы жалпы алғанда аз жазылған жоқ. Соған қарамастан тарихшылар арасында осы мәселеге байланысты ортақ пікір әлі де қалыптаспай отыр. Жүздердің пайда болу кезеңдері де әртүрлі пікір туғызуда. Жүзге бөліну монғол жаулауына дейін X-XII ғасырларда пайда болды, бұл процесс Алтын Орданың ыдырау кезеңінде орын алды деген пікірлер тарихымыздан белгілі. Бұл процесті жоңғар шапқыншылығы кезеңіне жатқызып жүргендер де бар [6, 89-б.]. Ал енді жүздердің шығу себептеріне келгенде тарихшылар пікірлері негізінен екіге жарылады. Олардың арасында Ш.Ш. Уәлихановтан, В.В. Бартольдтан бастап, кейінгі қазақ этнографы М.С. Мұқановқа дейін біраз тарихшылар қоршаған табиғи ортаның ықпалымен көшпелі шаруашылықты жүргізудегі ерекшеліктерді, көшіп-қоныстану аудандарындағы оқшаулану- ды, яғни географиялық және экономикалық себептерді жүздердің пайда болуының басты негізі ретінде атап көрсетеді. Бұл көзқарасты едәуір алға жылжытқан тарихшы М. Вяткин жүздердің қалыптасуында географиялық фактормен қатар саяси процестердің де үлкен рөл атқарғанын айта келіп, саяси одақтар ретінде жекелеген Ордалардың құрылуының XVI ғасыр соңына қарай қазақ даласын жүздерге бөлшектеуге алып келгенін атап көрсеткен еді.

Кімдікі дұрыс? - дегенге жауап берерден бұрын ортағасырлық іргелі ғылыми деректерге, атап айтқанда Захир-ад-Дин Бабурдың «Бабур-наме» және Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди», Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» тәрізді бағалы туындыларына назар аударған жөн.

Қазақстан тарихын зерттеушілер қазақ жүздері туралы алғашқы мәліметті 1616 жылғы деректерден кездестірді. Осы кезеңді мұқият зерттеп жүрген тарихшылар Орда - Жүз деген ұғымдар арасында өзара байланыс және сабақтастық болуы мүмкіндігін теріске шығармайды. Монғол билігі кезінде кең таралған «Орда» ұғымы біртіндеп «Жүз-Орда» атауына, онан соң «Жүз» түсінігіне алып келуі мүмкін екенін әзірге ешкім теріске шығара қойған жоқ. [5, 64- б.].

Осы мәселеге байланысты «Чингиз-намеде» жазылған аңыз ерекше назар аудартады. Онда Жошы қайтыс болғаннан кейін оның ұлысын балалары арасында Шыңғыс ханның қалай бөлгені айтылады. Осылайша бұрынғы Жошы ұлысында бірнеше жаңа ұлыстар пайда болып, олар Ақ (Алтын), Көк және Боз Орда деп атала бастады. Мұнан аңғаратынымыз, саяси-территориялық құрылым ретінде Ордалар ортағасырлық Қазақстан территориясында Шыңғыс хан ұрпақтары тұсында-ақ құрыла бастаған. Мұны басқа деректер де растайды. Қазақ хандығы тұсында Орда ұғымын біртіндеп Жүз-Орда, онан соң Кіші Орда және Үлкен Орда түсініктері және қазақ жүздері атауы ығыстырған тәрізді. Қазақ топтарының әртүрлі аймаққа жіктеліп оқшауланған күйде көшулерін этно-аумақтық тұрғыда көрініс тапқанымен, жүзге бөлінуді саяси тұрғыда қарастыра алмады деп пайымдаймыз. Шыңғыс тұқымдарының қазақ жерінде, дәлірек айтсақ, бұрынғы Жошы ұлысында саяси-территориялық құрылымдар - Ордаларды ұйымдастыруы Қасым ханның кезінде көлемді жерді біріктірген біртұтас Қазақ хандығының кейінгі хандар тұсында алғаш Жүз-Ордаларға, онан соң жеке хандар билеген жүздерге бөлшектенуіне саяси ықпал жасады, яғни жүздер төменнен емес, жоғарыдан шыңғысшыл-төрелердің белгілі бір аймақта әкімшілік билікті орнықтыру, таққа таласу күрестері нәтижесінде өмірге келді. Мұның салдарлары ауыр болды: біртұтас қазақ аталатын халық және этнос ешбір негізсіз, жасанды түрде үшке бөлінді. Нақты тарихи дерекке жүгінер болсақ, жоғарыда аталған ұлы тарихшы М.Х. Дулати XVI ғасырдың 40-шы жылдары жазған «Тарих-и Рашиди» бойынша Керейдің, Бұрындықтың, Қасымның, Тахирдің, Бойдастың билігі кезінде Қазақ хандығы жүзге бөліну дегенді білмеген. Бәлкім жаңа этникалық мемлекет - Қазақ хандығының қалыптасуы жағдайында көптеген сұлтандар мен билер алғашқы қазақ хандарын басты саяси тұлға ретінде қабылдап, оларға бағынған. Алайда, Қасым ханның тұсында Қазақ хандығының саяси жағынан да, географиялық ауқымда да өрістеуі, қуатты хандықты жаңа проблемамен - бір орталықтан басқару қиыншылығымен жолықтырды [7].

Хан Тахирдың тұсында-ақ халықтың біраз тобы әртүрлі төрелердің бастауымен орталықтандырылған хандық биліктен шет пұшпақтай бастады Ал Бойдас ханның кезінде қазақ халқын қатарласа үш хан басқарды: 1) Бойдастың өзі Жетісуды билесе, 2) Ахмет Сырдарияның төменгі ағысында, 3) Тоғым Сырдарияның орта ағысында хандық құрды. Егер В.В. Бартольдтың зерттеуіне назар аударсақ, бұл аудандардың қазақтардың көшпелі шаруашылықтарды жүргізу аймақтарының ерекшеліктеріне сәйкес келетінін байқаймыз. Бөлшектене бастаған қазақ руларын біріктірумен белсенді түрде келесі хан - Хакназар (1538-1580 жж.) айналысты. Оның кезінде Қазақ хандығы құрамына Сібір және Қазақ хандықтары қарауындағы жерлердің бір бөлігі кіріп, қазақ билігін мойындады. Ноғайлардың үлкен тобы, Жетісудың үлкен бөлігі оған қара- ды. Біздіңше, қазақтардың жүзге бөлінуі осы кезеңде орын алған болса керек. Зерттеуші М. Тынышбаев халық аңыздары бойынша қазақтардың үш жүзге (Ордаға) бөлінуі Хакназар ханның тұсында орын алғанын атап көрсетеді. М. Тынышбаевтың өзі «бұл аңыз- ды орнықтыратындай жазба мәліметтер жоқ» дей тұрса да, кейбір зерттеушілер, нақты айтсақ, А.П. Чулошников Хакназардың тұсында қазақ жүздерінің құрылғаны туралы аңызда шындық бар деп ойлайды. Бұл мәселе тарихшылардың әлі де зерттей түсуін қажет ететіндігіне қарамастан, халық аңызы негізінде қазақтардың жүзге бөлінуі жоғарыдан, Шыңғыс тұқымдарының тікелей әрекетімен жүзге асырылған деуге негіз бар. Тәуекел ханнан әйгілі Тәуке ханға дейінгі тарихи уақыт кезеңінде жүздерді негізінен сұлтандар мен билер басқарған болса, Тәуке қайтыс болғаннан кейін жүздерді хандар билей бастады. Мұның өзі қазақ мемлекеттігін әлсіретуге алып келді. Біртұтас хандық басқару шын мәнінде ыдырады. Жергілікті сұлтандар және билер неғұрлым көбірек саяси билікке және аймақтарға қол жеткізу үшін жікшілдік әрекеттерін жалғастыра берді. Мұндай бағытты

жүздер басшыларын өзара қарсы қойып, оларды кезең-кезеңмен империя құрамына біріктіруді көздеген Ресейдің отаршыл билігі тиімді пайдалана білді. [8, 75-б.]

Қысқасы, тарихи зердеміз қазақ халқының жүзге бөлінуі туралы мәселені таразылағанда бұл процестен халқымыздың тапқанынан гөрі жоғалтқаны әлдеқайда басым екендігін мойындауға тура келер. Тұтас халықты саяси-әкімшілік тұрғыдан жүздерге бөлшектеуге жол ашқан мұндай процесті бүгінде марапаттау тәуелсіз мемлекетімізді нығайтуға әрине, қызмет ете алмайды. Сондықтан да бүгінгі тарихи білім қазақты жүзшіл болудан сақтандыруға тікелей жұмылуы тиіс. Екінші бір ірі мәселе - жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Қазақ хандығының мәселелерін тарихи талдаудың күрделілігі. Мұнда да әлі басы толық ашылмаған ірілі-ұсақты әртүрлі көзқарастар баршылық. Қазақ хандығы құрылған кезеңді қазақ халқының құрылуы ретінде қарастырып жүргендер бар. Мұндайда халықтың қалыптасуының тарихи тамырларының сандаған ғасырлар тереңінде жатқанын естен шығарып аламыз. Қазақ хандығының құрылған жылын көрсетуде де әртүрлі алып қашпа пікірлер көп. Мұхаммед Хайдар Дулати тәрізді өтірік айтуды білмейтін, Аллаға ғана бағынып, тарихи шындықтан еш ауытқымауға тырысқан ұлы тарихшымыздың осы мәселеге байланысты пікіріне тоқтамай, оның өзін де сан-саққа жүгіртіп жүрген зерттеушілер бізде баршылық.

Қазақ хандығы құрылған кезеңді қазақ халқының құрылуы ретінде қарастырып жүргендер бар. Мұндайда халықтың қалыптасуының тарихи тамырларының сандаған ғасырлар тереңінде жатқанын естен шығарып аламыз. Қазақ хандығының құрылған жылын көрсетуде де әртүрлі алып қашпа пікірлер көп. Мұхаммед Хайдар Дулати тәрізді өтірік айтуды білмейтін, Аллаға ғана бағынып, тарихи шындықтан еш ауытқымауға тырысқан ұлы тарихшымыздың осы мәселеге байланысты пікіріне тоқтамай, оның өзін де сан-саққа жүгіртіп жүрген зерттеушілер бізде баршылық [14, 56-б.].

М.Х. Дулатидың пікірін алып-қашты аңыздармен немесе негізінен оның өзін қайталайтын Махмуд ибн Уәли тәрізді тарихшымен салыстыру арқылы ғана шындыққа жетуге болады деп ойлау сөз жоқ біржақтылыққа ұрындырады. Бүгінгі тарихи зердеміз хандарымыз бен батырларымыз және билеріміз бейнесін жаңғырту үшін күресуде. Мұны әрине, толық құптаған жөн. Алайда дәл осындайда тарихи біліміміздің төмендігі тағы да көрініс беріп қалады. Осының нақты мысалы Алматыда ардақтыларымызға көшелер аттарын беру. Абылай ханға және оның батырлары Қабанбайға, Бөгенбайға көшелер бердік [8, 167-б.].

Дау жоқ, бәрі дұрыс. Бірақ «Қазақ» деген есімді ту етіп көтеріп, алғашқы Қазақ хандығын құрған Жәнібек пен Керейді неге ұмыттық? Есімдерін жеке-жеке іліп қоймасақ та, екеуіне қосып бір көше беру қиын ба? Қазіргі Қазақстан жерін қамтитын Қазақ хандығын қалыптастыруда Мұрындықтың (деректерде Бұрындық), әсіресе әйгілі Қасымның рөлі аса үлкен екендігін тарихшылар ғана білетін тәрізді. «Еңсегей бойлы ер Есім», Өз-Тәуке тәрізді қайраткерлер болмаса қазақтың басы қосылар ма еді?! Сонымен қатар Қазақ хандығын басқарған хандарымыз тек мемлекет қайраткері болып қоймай, жауға әскер бастап шыққан қолбасшылар екенін де ескере бермейміз. Яғни, хандарымыз тек мемлекет басшысы ғана емес, сонымен қатар батырлар да. Оның үстіне әрбір хан өзінің төңірегіне халық арасынан шыққан батырларды да топтастыра білді емес пе?! [13].

Олай болса батырларымыздан бұрын хандарымызға құрмет көрсеткеніміз жөн болар. Өкініштісі сол, бүгінде асқынған тенденция ұлттық прагматизм негізінде қазақтық тұрғыда кесек тарихи тұлғаларымызды дәріптеуден гөрі әр аймақтаға жекелеген рулық сипаттағы батырлардың есімін ұстап алып, насихаттап дарақылаққа салынып жүргеніміз бар. Бұның ақыр аяғы сепаратизм құбылысы-емендікке үлкен сызат түсіреді. Сондықтан да ұлтты ұйымдастыратын, ұлттық сананы оятатын және отансүйгіштікті өршітетін Кенесары тәрізді ортақ та ірі тұлғаларды көтермелеуіміз аса қажет [15, 17-б.]. Кейінгі тарихымызда да мұндай тұлғалар баршылық. Алашорданы құрған Әлихан Бөкейханов, Түркістан автономиясын басқарған Мұстафа Шоқай. Тарихи зердеміз осыны әркез есте ұстауы керек. Ұлт болып қалу үшін ұлттық тарихымыздан үйренуіміз, ұлт қайраткерлерінен үлгі алуларымыз керек [10, 90 б.].

Талқылау. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін тарихи сананы қалыптастыру мен ұлттық бірегейлікті тану үдерісі жаңа арнаға бағыт алды. Қазақ хандығы, Алаш қозғалысы, репрессия жылдары секілді дәуірлер жаңаша бағаланып, зерттеле бастады.

Мысалы, М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, Ж. Қасымбаев сынды тарихшылар ұлт санасын тарихи жадпен байланыстыра зерттеді. Сондай-ақ, ұлттық және тарихи сана тұжырымдамасын зерттеу отандық тарихнамада 1990-жылдардан бастап белсенді түрде қолға алына бастады [12].

«Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры» сияқты бағдарламалар тарихи санаға деген қызығушылықты күшейтті. Бұл бағдарламалар аясында тарихты жаңаша зерделеу мен кең ауқымды зерттеулерге жол ашылды. Әсіресе, М. Қозыбаев – тарихи сана мен ұлттық жад мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген. Ол тарихи сананы ұлттық идеямен, тәуелсіздікпен байланыстырды [10].

Ұлттық идеологияның заманауи үлгісі ретінде тарих танымды арқау еткен: Д. Қонаев, М. Шаханов, Ә. Нысанбайұлы, С. Өзбекұлы, Е. Ысмайылов, т.б. ғалымдардың еңбегін айрықша бағалауға болады [8].

Ұлттық прагматизм ұғымын мәдени-рухани тұрғыдан қарастырып, Түркі өркениеті, ұлттық идея, тарихи сабақтастық пен рухани жаңғыру туралы еңбектер жазған Мырзатай Жолдасбекұлын айтуға болады. Ұлттық менталитет пен тарихи сана мәселелерін терең қозғаған Ғарифолла Есім, ұлттық сананың қалыптасуы мен тарихи таным жайында құнды деректер келтірген Мәмбет Қойгелді, Қазақ хандығы мен ұлт тарихын прагматикалық тұрғыдан зерделеген Зиябек Қабылдинов салмақты мысал бола алады [11].

Қорытынды. Қазіргі таңда тарихи таным мен ұлттық сана мәселесі – ұлт болашағы үшін аса маңызды әрі өзекті тақырыптардың бірі. Ұлттық сана – бұл халықтың өз болмысын, рухани құндылықтарын, тарихи жолын терең түсінуі мен бағалауы. Ал тарихи таным осы сананың қалыптасуына негіз болатын іргетас іспеттес. Өйткені өз тарихын білмеген ұлт өз болашағын дұрыс бағытта алмайды. Бұл ретте тарих ғылымының атқарар рөлі айрықша.

Тарихты жаңаша көзқараспен зерделеуде отандық тарихшылардың ішінде Талас Омарбековтің орны ерекше. Ол кеңестік идеология бұрмалаған тарихи ақиқаттарды ашып көрсетуге бар күшін салған ғалым. Т. Омарбеков әсіресе 1920–30 жылдардағы ашаршылық, репрессия және ұлт-азаттық қозғалыстар туралы терең зерттеулер жүргізіп, бұрын жабық күйде болған тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізді. Бұл – тек ғылым үшін ғана емес, тұтас ұлт үшін рухани жаңғыруға бастар жол болды. Омарбековтің еңбектері арқылы қазақ халқы өзінің шынайы тарихымен беттесіп, ұлт ретінде өткен қателіктерінен сабақ ала бастады. Оның еңбектері жастарға ұлттық рух пен тарихи жадыны сіңіруге ықпал етіп, ұлттық бірегейлікті нығайтудың құралына айналды. Бұл – тарихи таным мен ұлттық сананың өзара байланысының айқын көрінісі.

Мақалада, төл тарихымызды тану – тек ғылыми зерттеу нысаны ғана емес, ұлт болып ұйысудың, өткенімізді саралап, болашағымызды айқындаудың жолы қарастырылды. Бұл жолда Талас Омарбеков сынды ғалымдардың еңбегі айрықша маңызға ие. Оның зерттеулері арқылы тарихи әділет қалпына келіп, ұлттық сана жаңғырды. Ендеше, ұлттық сананы күшейту үшін тарихи танымды тереңдету – әрбір ұрпақтың парызы. Осы тұрғыда Т. Омарбековтің ғылыми мұрасы — рухани тірегіміз әрі тарихи шындығымыздың айнасы болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т., Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. - Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 15-21-бб.
2. Омарбеков Т. Оқын ба, әлде... // Білім және еңбек. – 1974 жыл. – № 8
3. Кентбеков С.К. Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории до советского Казахстана: Автореф. дисс. к.и.н. - Алматы, 1997. - С. 28. (8).
4. Десницкий С.Е. Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежития речи... - М., 1823. - Т. IV. - С. 381.
5. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. - Л., 1925. - С. 217.
6. Тынышбаев М. История казахского народа. - А., 1993. - С. 149. 90
7. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. – А.: «Өнер», 2003. – 552б.

8. Омарбеков Т. Тарихпен өрілген тағдыр. – Астана: «Ана тіл – Ата тарих» ЖШС., - 2007. – 460 б.
9. Омарбеков Т. Қазақ түркілерінің мемлекеттігі: ұлыстар, қағанаттар мен хандықтар. – Алматы, 2015. – 192 б. <https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1541400&simple=true>
10. Қойгелдиев М. Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді?. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 208 б.
11. Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы: «Санат». – 272 б. <https://abai.kz/post/15209>
12. Омарбеков Т. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: «Санат». – 320 б. <https://egemen.kz/amp/article/201443-talas-omarbekov-zher-betinde-qazaq-siyaqty-qasiret-korgen-khalyq-dgoq>
13. Омарбеков Т. Қазақ тарихындағы кеңестік идеологияның ықпалы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2006. – 184 б.
14. Омарбеков Т. Тарих тағылымы және ұлттық мүдде. – Алматы: «Жібек жолы», 2010. – 216 б.
15. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих және тұлға: Алаш қайраткерлері туралы зерттеулер. – Алматы: «Арыс», 2012. – 240 б.

References:

1. Omarbekov T., Omarbekov Sh. *A National Perspective on the History and Historiography of Kazakhstan*. – Almaty: Kazakh University, 2004. – pp. 15–21.
2. Omarbekov T. *Did You Read It, or...? *// *Bilim zhane Enbek* [Knowledge and Labor]. – 1974. – No. 8.
3. Kentbekov S.K. *Problems of Historiography and Basic Principles of Periodization of Pre-Soviet Kazakh History: Author's abstract of Candidate of Historical Sciences dissertation*. – Almaty, 1997. – p. 28.
4. Desnitsky S.E. *Legal Reasoning on the Different Concepts Nations Have of Property Ownership at Various Stages of Social Organization*. – Moscow, 1823. – Vol. IV. – p. 381.
5. Bartold V.V. *The History of Oriental Studies in Europe and Russia*. – Leningrad, 1925. – p. 217.
6. Tynyshpaev M. *The History of the Kazakh People*. – Almaty, 1993. – p. 149.
7. Omarbekov T. *Topical Issues of 20th Century Kazakh History*. – Almaty: “Öner”, 2003. – 552 p.
8. Omarbekov T. *A Destiny Intertwined with History*. – Astana: “Ana Til – Ata Tarikh” LLP, 2007. – 460 p.
9. Omarbekov T. *Statehood of the Kazakh Turks: Tribal Confederations, Khanates, and Empires*. – Almaty, 2015. – 192 p.
<https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1541400&simple=true>
10. Koygeldiev M., Omarbekov T. *What Does the Wisdom of History Tell Us?* – Almaty: “Ana Tili”, 1993. – 208 p.
11. Omarbekov T. *Zobalan (The Great Tragedy)*. – Almaty: “Sanat”. – 272 p.
[<https://abai.kz/post/15209>] (<https://abai.kz/post/15209>)
12. Omarbekov T. *The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s–30s*. – Almaty: “Sanat”. – 320 p.
<https://egemen.kz/amp/article/201443-talas-omarbekov-zher-betinde-qazaq-siyaqty-qasiret-korgen-khalyq-dgoq>
13. Omarbekov T. The Influence of Soviet Ideology in Kazakh History. – Almaty: "Kazakh University", 2006. – 184 p.
14. Omarbekov T. Historical Lessons and National Interest. – Almaty: "Zhibek Zholy", 2010. – 216 p.
15. Koygeldiev M., Omarbekov T. History and Identity: Studies on Alash Figures. – Almaty: "Aris", 2012. – 240 p.

Г.Т. Отынишьева *¹

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ-нің докторанты, Алматы қ., Қазақстан
E – mail: gauhartas7@mail.ru

1920–1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫЛАРЫ: ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ШЫНДЫҚ ПЕН РУХАНИ МҰРА

Аңдатпа

Мақалада 1920-1950 жылдардағы қазақ жазушыларының тарихи тұрмыс бейнесінің қазақ халқының тарихындағы осы киын да күрделі кезеңін зерттейді. Бұл дәуір Кеңес өкіметінің саяси және идеологиялық қысымдарының күшеюімен, ұлттық тарихи мәдениетті сақтау мен дамыту талпыныстарымен ерекшеленді. Қазақ жазушыларының шығармашылығы тарихымызда халықтың тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік әділетсіздік пен саяси қысымдарды көрсету арқылы қоғамның рухани және материалдық күйін айқын бейнеледі. Дүрбелең тарихи кезеңде әдебиет пен идеологияның сабақтастығында жазушылар кейде цензура мен репрессияға ұшырады, бірақ олар өз туындылары арқылы ұлттың болмысын сақтап қалуға күш салды. Мақалада сол кезеңдегі жазушылардың шығармалары мен өмірі тарихи деректермен үндестіріліп, олардың қоғамдық рөлдері мен ұлттық санаға әсері талданады. Бұл зерттеу қазақ тарихындағы әдебиеттің ұлттық және әлеуметтік мәселелерді көрсетуіндегі маңыздылығын ашады, сондай-ақ 20-ғасырдың алғашқы жартысындағы әдеби процестің тарихына жаңа көзқарас ұсынады. Мақала қазақ тарихындағы қазақ жазушыларының күресі мен шығармашылық, қоғамдық-әлеуметтік мұрасын түсінуде маңызды ғылыми негіз болмақ.

Сонымен қатар мақалада 1920–1950 жылдардағы қазақ жазушыларының шығармашылығы тарихи және әлеуметтік шындықтар аясында қарастырылады. Аталған кезең – Кеңес өкіметінің орнауы, сталиндік репрессиялар, ашаршылық және саяси-идеологиялық қысыммен сипатталатын қазақ халқының ең ауыр әрі күрделі дәуірлерінің бірі болды. Осы тарихи ахуал халықтың күнделікті өміріне, әлеуметтік жағдайына, ұлттық болмысына үлкен әсер етті. Қазақ жазушылары өз шығармаларында әлеуметтік әділетсіздік, таптық теңсіздік, отарлық қысым, ашаршылық пен қуғын-сүргін сияқты өзекті мәселелерді көркемдік құралдар арқылы бейнеледі. Әдебиет қоғамның рухани айнасына айналып, әлеуметтік шындықты жеткізудің маңызды тетігі болды. Мақалада жазушылардың қоғамдық рөлі мен олардың ұлттық сана қалыптастырудағы ықпалы терең талданады. Бұл зерттеу XX ғасырдың алғашқы жартысындағы әдебиеттің әлеуметтік мәселелерді көтерудегі маңызын ашып, әдеби мұраны қазіргі көзқарас тұрғысынан зерделеуге жол ашады.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, 1920 - 1950 жылдар, Кеңес кезеңі, қазақ жазушылары, тарихи тұрмыс, идеология, цензура, саяси репрессия, ұлттық сана, әдебиет және қоғам

Отынишиева Г.Т. *¹

¹магистр, преподаватель КазНПУ имени Абая, Казахстан, г. Алматы.

E – mail: gauhartas7@mail.ru

КАЗАХСКИЕ ПИСАТЕЛИ 1920–1950-Х ГОДОВ: ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация

В статье исследуется отображение историко-бытовой картины в творчестве казахских писателей в 1920-1950-е годы – одного из самых сложных и противоречивых периодов в истории казахского народа. Этот период характеризуется усилением политического и идеологического давления со стороны советской власти, а также стремлением к сохранению и развитию национальной историко-культурной идентичности. Через изображения повседневной жизни, социальной несправедливости и политических репрессий казахские писатели отразили духовное и материальное состояние общества. В условиях идеологического контроля литература становилась не только средством художественного выражения, но и формой духовного сопротивления. Несмотря на цензуру и угрозу репрессий, многие писатели стремились сохранить национальную самобытность в своих произведениях. В статье анализируются литературные тексты и биографии писателей на фоне исторических реалий, освещается их общественная роль и влияние на формирование национального сознания. Исследование раскрывает значимость казахской литературы как отражения национальных и социальных проблем, а также предлагает новый взгляд на литературный процесс первой половины XX века. В статье также рассматривается творчество казахских писателей 1920–1950-х годов в контексте исторической и социальной действительности. Указанный период стал одним из самых тяжёлых и противоречивых этапов в истории казахского народа, характеризующийся установлением Советской власти, сталинскими репрессиями, голодоморами и политико-идеологическим давлением. Эти исторические обстоятельства оказали значительное влияние на повседневную жизнь населения, социальное положение и национальную самобытность. Казахские писатели в своих произведениях художественными средствами отразили актуальные проблемы того времени: социальную несправедливость, классовое неравенство, колониальное угнетение, голод и политические преследования. Литература превратилась в духовное зеркало общества и стала важным инструментом донесения социальной правды. В статье глубоко анализируется общественная роль писателей и их вклад в формирование национального самосознания. Настоящее исследование раскрывает значение казахской литературы в освещении социальных проблем первой половины XX века и открывает новые подходы к осмыслению литературного наследия с позиций современности.

Ключевые слова: казахская литература, 1920–1950-е годы, советский период, казахские писатели, историко-бытовая картина, идеология, цензура, политические репрессии, национальное сознание, литература и общество

Otynshieva G.T. *1

¹ master, teacher of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E – mail: gauhartas7@mail.ru

KAZAKH WRITERS OF THE 1920S–1950S: HISTORICAL-SOCIAL REALITY AND SPIRITUAL HERITAGE

Abstract

This article explores the socio-historical representations in the works of Kazakh writers during the 1920s–1950s, a complex and turbulent period in Kazakh history. The era was marked by increased political and ideological pressure from the Soviet regime, as well as efforts to preserve and develop national historical and cultural identity. The creative works of Kazakh writers reflected the living conditions of the people, social injustices, and political oppression, vividly portraying the spiritual and material state of society. Amidst upheaval and censorship, writers often faced repression but strived to preserve national consciousness through their literature. The article analyzes the works and lives of writers of the period in conjunction with historical sources, highlighting their societal roles and influence on national identity. This study underscores the importance of literature in revealing national and social issues in Kazakh history and offers a new perspective on the literary process in the first half of the 20th century. It serves as a valuable scholarly foundation for understanding the struggle, creativity, and socio-political legacy of Kazakh writers during this era. The article also examines the works of Kazakh writers of the 1920s–1950s within the context of historical and social realities. This period was one of the most difficult and controversial in the history of the Kazakh people, marked by the establishment of Soviet power, Stalinist repressions, famines, and political-ideological pressure. These historical circumstances had a profound impact on the daily lives of the population, their social conditions, and national identity. In their literary works, Kazakh writers reflected the pressing issues of the time through artistic means, including social injustice, class inequality, colonial oppression, famine, and political persecution. Literature became a spiritual mirror of society and an important tool for conveying social truth. The article provides an in-depth analysis of the public role of writers and their contribution to the formation of national consciousness. This study highlights the significance of Kazakh literature in addressing social issues in the first half of the 20th century and offers new approaches to rethinking the literary legacy from a contemporary perspective.

Keywords: kazakh literature, 1920s–1950s, Soviet period, Kazakh writers, socio-historical image, ideology, censorship, political repression, national identity, literature and society

Кіріспе.

1920–1950 жылдар аралығы – қазақ халқы үшін аса ауыр әрі күрделі тарихи кезеңдердің бірі. Бұл дәуірде Кеңес өкіметінің орнауы, саяси қуғын-сүргін, ашаршылық және идеологиялық бақылау ұлттық мәдениеттің, соның ішінде әдебиеттің дамуына теріс әсерін тигізді. Алайда дәл осы кезеңде қазақ жазушылары елдің тарихи тағдыры мен әлеуметтік ахуалын көркем шығармалары арқылы шынайы бейнелеуге тырысты. Олар әдебиет арқылы отарлық езгі, әлеуметтік әділетсіздік, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен ұлттық болмысына төнген қауіптерді көрсетіп, тарихи жадыны сақтауға күш салды.

Зерттеудің өзектілігі – осы кезеңдегі әдебиетті тек көркемдік құбылыс ретінде емес, қоғамдағы рухани және әлеуметтік өзгерістердің айнасы ретінде қарастыруда. Сонымен қатар, жазушылардың шығармашылығы арқылы қазақ халқының ұлттық сана-сезімі мен тарихи жадын қалыптастыру жолындағы күресін терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тақырып қазіргі тарихи және әдебиеттанулық зерттеулерде ұлттық рухани мұраны бағалау, қоғам мен әдебиет байланысын қайта пайымдау тұрғысынан маңызды ғылыми мәселелердің бірі болып табылады.

Саяси, идеологиялық ерекшелігіне орай «жабық есік» саясатын ұстанған кеңестік тоталитар-

лық жүйе тұсындағы қазақ әдебиеті зиялы өкілерінің, мәдениетін, тілін, ділін, өзін-өзі қорғауы сақтап қалуы күрмеуі қиын күрделі мәселелердің бірі болғандығы белгілі. Қазіргі ұлт саясатымен кеңестік коммунистік ұлт саясатын мүлде салыстыруға келмейді. Кеңестік мемлекеттің үстемдік еткен коммунистік ұлт саясатының салдары жекелеген адамдардың тағдырына ғана емес, тұтастай ұлттарға, олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани дамуына зардапты ықпалын тигізді.

Қазақ халқының ұлттық мүддесі большевиктер партиясы тарапынан қасақана, түбегейлі бұрмаланды. Коммунистердің қолдан жасаған ұлт саясатының салдарынан қазақ ұлты жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрды. 1920 - 1950 жылдар аралығы - қазақ халқының тарихындағы күрделі кезеңдердің бірі. Бұл уақытта кеңестік биліктің орнығуы, ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін сияқты оқиғалар орын алды. Осы мәселелердің бәрі қазақ зиялы қауымының саяси, кәсәби, тұрмыстық өміріне тікелей әсер етті. Ел тарихында қазақ жазушылары осы өзгерістердің ортасында болып, өз шығармаларында қоғамның шынайы бейнесін көрсетуге тырысты. Олардың отбасылық өмірі мен келер ұрпақ тәрбиесіне деген көзқарастары да осы тарихи жағдайлармен тығыз байланысты болды.

1920-1950 жылдары қазақ қоғамы күрделі әлеуметтік және саяси өзгерістерді басынан кешірді. Бұл кезеңде көптеген жазушылардың өмірі қиындықтарға толы болды. Қазақтың көптеген танымал жазушылары осы кезеңде шығармашылықпен айналыса отырып, отбасылары мен жеке өмірлерінде де қиыншылықтарды бастан өткерді. Жазушылар мен ақындардың көбі қоғамдық, саяси мәселелерге араласып, солардың ықпалымен жеке өмірлері мен отбасы жағдайы өзгеріп отырды.

Көп жазушы үшін күнделікті өмір – кітапхана мен жұмыс бөлмесінде, шығармашылық шабыт іздеумен өтетін. Алайда тұрмыстық қиындықтар, азық-түлік тапшылығы, мемлекеттік бақылау олардың өмір салтына әсер етті.

1920-1950 жылдар аралығы қазақ әдебиеті үшін тарихи-мәдени маңызды кезең болып табылады. Бұл уақыт Кеңес өкіметінің орнауымен, әлеуметтік-саяси өзгерістердің қарқынды дамуы және идеологиялық бақылаудың күшеюімен сипатталды. Осы жылдар қазақ жазушыларының шығармашылық жолында қиындықтар мен күрделі таңдау сәттерін көп әкелді. Олар халықтың тұрмыс-тіршілігін, тарихи тағдырын, ұлттық сана-сезімін бейнелеуге талпынды, бірақ сонымен бірге Кеңес билігінің талаптары мен цензурасына да ұшырады. Қазақ әдебиеті тек көркем сөздің ғана емес, сонымен қатар қоғамдық сана мен рухани күрестің бір түрі ретінде дамыды.

Бұл кезеңдегі жазушылардың шығармалары – сол заманның қоғамдық-саяси жағдайын, ұлттық құндылықтар мен идеологияның қайшылығын айқын көрсететін айна іспетті. Қазақ жазушыларының осы күрделі тарихи кезеңдегі шығармашылық ұстанымы, олардың қоғамдағы рөлі, әдебиет пен билік арасындағы қарым-қатынас қарастырылады. Сонымен қатар, 1920-1950 жылдардағы қазақ әдебиеті мен мәдениетінің ерекшеліктері мен даму бағыттары жан-жақты талданып, сол дәуірдің тарихи тұрмыс бейнесі нақты көрініс табады. Осылайша, зерттеу қазақ әдебиеті мен қоғамының өзара әсерін ашып көрсетуге, қазақ жазушыларының күресі мен шығармашылық мұрасын терең түсінуге мүмкіндік береді. 1920-1950 жылдар аралығындағы қазақ әдебиеті мен жазушыларының шығармашылығы қазақ халқының тарихи тағдыры мен мәдени дамуының маңызды кезеңін қамтиды. Бұл дәуірде ұлттық сана мен руханияттың қалыптасуы, сондай-ақ Кеңес билігінің саяси және идеологиялық қысымдары арасындағы күрделі тепе-теңдік орнады. Қазіргі таңда осы кезеңдегі әдеби шығармалар мен олардың авторларының өмірі мен қызметін жан-жақты зерттеу маңызды, өйткені олар ұлт тарихының, мәдениетінің және әдебиетінің түпкі негіздерін түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, бұл тақырып кеңестік идеология мен шынайы тарихи оқиғалар арасындағы қайшылықтарды ашып көрсетеді, қазақ қоғамының өткенін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі қоғам үшін тарихи тұрмысты және әдебиеттің қоғамдық ролін зерттеу ұлттық сана мен мәдениетті жаңғыртуға септігін тигізеді. Сондықтан 1920-1950 жылдардағы қазақ жазушыларының тарихи тұрмыс бейнесін қарастыру өзекті әрі ғылыми маңызы зор тақырып болып табылады. Бұл кезеңде белсенділік танытқан әйел

жазушылардың бірі – Мәдина Тұрысбекова, Зейнеп Ахметова. Әйел жазушыларға екі есе ауыр болды: әрі отбасы тіршілігі, әрі шығармашылық өмірді қатар алып жүру қажет болды

Материалдар мен әдістемесі.

Бұл зерттеуде 1920-1950 жылдардағы қазақ жазушыларының шығармалары негізгі материал ретінде алынған. Сонымен қатар, сол дәуірге қатысты тарихи деректер, архив құжаттары, меморандумдар мен хаттар, сонымен қатар әдеби сын және зерттеу еңбектері қолданылды. Зерттеу барысында әдеби шығармалар мен тарихи құжаттарды салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды, бұл әдіс жазушылардың шығармаларындағы әлеуметтік-тарихи бейнелер мен нақты тарихи жағдайларды байланыстыра қарауға мүмкіндік берді. Мақалада контекстуалды талдау әдісі арқылы шығармалардағы идеологиялық әсерлер мен мәдени құндылықтар анықталды. Ұсынылған зерттеудің методологиялық негізін әдеби-тарихи талдау, феноменологиялық тәсіл және мәдениеттанулық көзқарастар құрайды. Осы әдістер арқылы зерттеу қазақ жазушыларының шығармашылық күресін, олардың тарихи кезеңдегі рөлін жан-жақты ашуға бағытталды. Мұндай кешенді әдістемелік тәсіл мақаланың ғылыми дәлдігі мен нақтылығын қамтамасыз етеді.

Қазақстан жазушыларының күнделікті өмір салтының қалыптасу тарихы және жазушылардың өмірлік тәжірибесін, олар жүргізген өмір салтын өзіндік бағалауды ескерусіз түсіну мүмкін емес екендігі баяндалады. 1930-шы жылдардағы Қазақстан жазушыларының күнделікті өмір салтының қалыптасу тарихын қарастыруы қарапайым адамдардың жеке басының тәжірибесі мен өзіндік мінез-құлқының алуан түрлерін тарихи тұрғыдан бағалауға бағытталған. Қазақстан жазушыларының күнделікті өмірінің материалдық-тұрмыстық жақтарын қалпына келтіру мәселесі талданған.

Отызыншы жылдар – кеңестік Қазақстан жазушыларының күнделікті өміріндегі елеулі өзгерістер кезеңі. Бұл өзгерістер көбінесе жазушылар ұйымдарын құрумен байланысты болды. Жазушылардың жаңа әлеуметтік жағдайы қалыптасты. Билік жазудың идеологиялық әлеуетін уақытылы бағалауға тырытсы және жазушыларға басқа кәсіби топтардың өкілдерімен салыстырғанда олардың күнделікті өмірінің ерекшелігін анықтайтын белгілі бір артықшылықтар бергенімен қадағалау, сын көзбен қарау басым болды.

Қазақстан жазушыларының күнделікті өмірі бүгінгі таңда отандық және шетелдік тарихшыларды зерттеудің нысанына айналууда. Тарих ғылымында күнделікті тарих зерттеушіні қарапайым адамдардың өзіндік мінез-құлқының барлық алуан түрлілігін және жеке тәжірибесін жаңғыртуға бағыттайды. Осы тұрғыда Қазақстандық кеңес жазушыларының күнделікті өмірінің материалдық-тұрмыстық аспектілерін қайта құру ерекше қызығушылық тудыруда. Күнделікті өмір тарихын зерттеудің методологиясы жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың әлеуметтік жағдайларға бейімделу тәсілдерінің алуан түрлілігін, сондай-ақ олардың билікпен қалай қарым-қатынас әрекеттер жасағандығын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл мемлекеттің қызметін қарапайым бейнелеудің тарихын жинақтамайды [1].

Отан тарихының кеңестік кезеңіндегі көптеген зерттеушілердің пікірінше, сталиндік саясат белгілі бір әлеуметтік топтардың ықпалымен қалыптасты. Бұл ықпал салыстырмалы түрде әлсіз болғанымен, режим мен түрлі әлеуметтік топтар арасында өзіндік шарттар жасаудың үздіксіз процесі жүрді [2].

XX ғасырдың 20 жылдары Республикада алғашқылардың бірі болып ұлттық әдебиет пен мәдениетті дамыту және насихаттау ісімен айналысқан Түркістан өлкесіндегі «Талап» қоғамы болды. Бұл қоғамның жетекшілері жазушы М.Әуезов, этнограф Ә.Диваев, профессорлар Х.Досмұхамедов, А.Шмидт, Н.Архангельский, М.Тынышпаев, М.Есболов, И.Тоқтыбаев, Қ.Тыныстановтар болды. Қоғам Жарғысының жобасын Түркістан ағарту ісі жөніндегі халық комиссариаты мемлекеттік ғалымдар кеңесі бекітті.

1923 жылы 4 желтоқсандағы «Талап» қоғамының мақсаты мен қызмет шеңбері төмендегідей болды: Қазақ әдеби тілінің, терминологиясы мен орфографиясы, т.б. мәселелерін қарастыру; ұлттық өнерді зерттеу; қазақ халқының тарихы мен тұрмысын зерттеу; қазақ мектептерінде оқыту мәселелерін қарастыру; қазақ ғылыми қызметкерлері мен қазақ өнері қайраткерлеріне көмек

көрсету. Қоғам құрамына А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Міржақып Дулатұлы, Қ.Кемеңгеров, т.б. енді. Осы кезеңде жаңа кеңестік әдебиет қалыптаса бастайды [3]. Қазақстандағы өкілдері Сәкен Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Ізтөлин жәнө т.б. болды. Олардың шығармашылығы айқын социалистік реализм және пролетарлық интернационализм ұстанымына негізделді.

Мәдениеттегі кез-келген құбылыс таптық, пролетарлық күрес тұрғысынан бағаланды. Халық шығармашылығының көптеген түрлері, мысалы, «Едіге», «Қобыланды батыр» реакцияшыл, қлтшылдық, көзқарастағы шығарма деп жарияланды. А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатұлы қуғынға ұшырады. Абай шығармалары талқылауға түсті. Басқа жанрлардың арасында бірінші орынға саяси лирика шығарылды. Кеңестік жарқын шындықты жабырқау өткен өмірмен салыстыру тәсілі кең қолданысқа енді. ҚазАПП қызметінде қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті дәстүрлерін жоққа шығару көзқарасы барған сайын дами бастады. Қазақ көркем әдебиетіндегі екі негізгі ағым - ұлтшылдық бағыт пен социалистік реализм арасындағы пікірталастар 1922-1923 және 1926-1928 жылдары ерекше қарқын алды. Бұл кезеңдерде әдебиетшілердің шығармашылық ұстанымдары мен идеологиялық көзқарастары қақтығысып, қазақ әдебиетінің даму бағытын айқындады.

1922-1923 жылдары қазақ әдебиетінде ұлтшылдық және социалистік бағыттар арасындағы пікірталастар қызу жүрді. Бұл кезеңде «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан», «Жаңа әдебиет», «Ақ жол», «Шолпан», «Темір қазық», «Сана», «Лениншіл жас» сияқты басылымдарда әдебиет мәселелері талқыланды. А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Дулатұлы сияқты ұлтшылдық бағытты ұстанған қаламгерлер кеңестік идеологияға қарсы шығып, ұлттық әдебиеттің ерекшеліктерін қорғады. Ал С.Сейфуллин, С.Мұқанов сияқты социалистік реализмді қолдаушылар жаңа кеңестік әдебиетті қалыптастыруды мақсат етті. Бұл пікірталастар әдебиетшілердің шығармашылық ұстанымдары мен идеологиялық көзқарастарын айқындады [4].

1926-1928 жылдары әдебиеттегі екі ағым арасындағы пікірталастар жаңа деңгейге көтерілді. Бұл кезеңде С.Мұқановтың «Көркем әдебиет туралы» («Еңбекші қазақ», 1926), Қ.Кемеңгеровтің «Көркем әдебиет туралы» («Еңбекші қазақ», 1926), Ы.Мұстамбайұлының «Көркем әдебиет туралы» («Қызыл Қазақстан», 1927), Ш.Тоқжігітұлының «Әдебиет мәселелері» («Қызыл Қазақстан», 1927), С.Садуақасұлының «Әдебиет әңгімелері» («Еңбекші қазақ», 1927) сияқты мақалалары жарық көрді. Бұл мақалаларда әдебиеттің таптық сипаты, социалистік реализмнің маңызы, ұлттық әдебиеттің болашағы туралы пікірлер айтылды. С.Мұқановтың «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» мақаласы («Қызыл Қазақстан», 1927) әдебиетшілердің шығармашылық ұстанымдарын жүйелеп, кеңестік әдебиеттің негіздерін бекітті. Бұл пікірталастар қазақ әдебиетінің даму бағытын айқындап, социалистік реализмнің үстемдігін қамтамасыз етті [5]. Түйіндей айтқанда, 1922-1923 және 1926-1928 жылдардағы пікірталастар қазақ әдебиетінің дамуында маңызды кезеңдер болып табылады. Бұл кезеңдерде ұлтшылдық және социалистік бағыттар арасындағы қақтығыстар әдебиетшілердің шығармашылық ұстанымдары мен идеологиялық көзқарастарын айқындап, қазақ әдебиетінің болашағына әсер етті. Қазақ көркем әдебиетіндегі осы екі ағым арасында 1922-1923 жылдары, содан соң 1926-1928 жылдары қызу пікірталас болып өтті.

XX ғасырдың 20-жылдардың ортасы мен соңында қазақ әдебиетіне Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов, Ғ.Орманов секілді талантты жастар келіп, кеңес адамдарының - ауыл және қала еңбеккерлерінің бейнесін жасады. Қазақ кеңес ақын-жазушыларының шығармашылығында В.И. Ленин бейнесі жеке тақырыпқа айналды [6].

1930-жылдардың ортасынан 1950-жылдардың басына дейін жазушыларды Кеңес Жазушылар Одағы біріктіргеннен кейін негізінен әдеби үдерістің партиялық басшылық тарапынан сипаттамалық негіз алып, Сталиннің кеңестік әдеби үдерісті қалыптастырудағы жеке рөлі атап өтілді [7]. 1932 жылдан бастап ССП құру басталған және кеңес жазушыларының өмірі мен шығармашылығының ерекше жағдайлары қалыптасқан. 1930 жылы кеңес жазушыларының күнделікті өмірі тұрақты сипатқа ие болды. Бұл көп жағдайда бастапқыда әдеби интеллигенцияның материалдық жағдайын қамтамасыз ету міндеті жүктелген жаңа ұйымдар мен мекемелердің

құрылуымен байланысты болды. Сондықтан әдебиетшілердің әлеуметтік жағдайы белгілі бір түрде бекітілді. Олар қоғамға қуатты идеялық ықпал етуге шақырған болғандықтан, билік оларға белгілі бір артықшылықтар берді және сатып алған жоқ. Сол кезде құрылған ұйымдардың қызметі әрдайым тиімді болған жоқ, бұл туралы оларды реформалаудың алғашқы жылдарында жасаған көптеген әрекеттері куә болды. Ол көп жағдайда жазушылардың мәселелерін шешуге емес, өзін сақтауға бағытталған бюрократиялық құрылым болды. Көп жағдайда ол ресми түрде тәуелсіз ұйым бола отырып, одақтың ықпалында болған Литва қорының қызметін қайталады.

Зерттеуде қарастырылған кезеңдегі қазақ жазушыларының тарихи тұрмысы мен шығармашылық күресі кең ауқымды әлеуметтік-идеологиялық процестерге байланысты болғаны анықталды. 1920-1950 жылдар аралығындағы қазақ әдебиеті ұлттық мәдениетті жаңғырту және социалистік идеологияны насихаттау миссиясын орындап, түрлі қиыншылықтарға қарамастан жаңа формалар мен жанрларды дамытты. Жазушылардың күнделікті өмірі мен әлеуметтік жағдайы Кеңес билігінің бақылауында қалып, олар белгілі бір артықшылықтарға ие болса да, қатал қадағалау мен идеологиялық талаптарға сай келуге мәжбүр болды. Бұл зерттеу қазақ жазушыларының шығармашылығы мен өмір салтының тарихи-әлеуметтік контекстін жан-жақты ашып, олардың қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қалыптасуына қосқан үлесін айқындады. Сонымен қатар, әдеби және тарихи материалдарды салыстырмалы талдау арқылы кеңестік кезеңдегі әдеби процестің ерекшеліктері мен қиыншылықтары көрініс тапты. Қорыта айтқанда, зерттеу қазақ жазушыларының тарихи-әлеуметтік жағдайын түсінуде жаңа ғылыми негіздер қалыптастырып, қазақ әдебиеті тарихының маңызды кезеңін толыққанды зерттеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылаулар.

1920-1950 жылдардағы интеллигенция қауымының шығармашылығы мен мәдени-тұрмыстық жағдайының ерекшеліктері. 1920–1950 жылдар – қазақ қоғамы үшін күрделі тарихи кезең. Бұл уақыт аралығы Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнығуынан бастап, сталиндік репрессиялар, ашаршылық, Екінші дүниежүзілік соғыс, одан кейінгі қайта құру жылдарына дейінгі уақытты қамтиды. Осындай саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер қазақ интеллигенциясының өмірі мен шығармашылығына тікелей әсер етті. Интеллигенция өкілдерінің – жазушылар, ақындар, ғалымдар мен қоғам қайраткерлерінің бұл кезеңдегі ең басты миссиясы – ұлттық рухты, тілді, мәдениетті сақтап қалу, жаңа қоғамның талабына бейімделе отырып, халыққа рухани жол көрсету болды. Интеллигенция ұғымы және оның қалыптасуы. Қазақ интеллигенциясы XX ғасырдың басында қалыптаса бастады. «Алаш» қозғалысының өкілдері – Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытов сынды қайраткерлер ұлттық сананы ояту жолында алғашқы қадам жасады. Алайда 1920 жылдан кейін кеңестік билік орнап, интеллигенция өкілдеріне жаңа талаптар қойылды. Олар кеңестік идеологияға сай жұмыс істеуге мәжбүр болды. Алайда ішкі дүниесінде олар ұлттың мұңын жоқтады, ұлттық мүддені қорғауға тырысты.

1920-1930 жылдардағы қазақ интеллигенциясының шығармашылығы әртүрлі жанрларда көрініс тапты: әдебиет, драматургия, музыка, театр, ғылым. Шығармаларда халық тұрмысы, әлеуметтік теңсіздік, ауыл өмірі, ұжымдастыру сияқты тақырып-тар қамтылды. Кейбір қаламгерлер кеңестік идеяны насихаттауға мәжбүр болса, басқалары жасырын түрде халық шындығын бейнелеуге тырысты. Мысалы, Сәкен Сейфуллиннің шығармаларында революциялық идеялар басым болса да, оның «Тар жол, тайғақ кешу» романында ұлттық сипат, тарихи оқиғалар терең бейнеленді. Бейімбет Майлин мен Ілияс Жансүгіров те халықтың шынайы өмірін жазуға тырысқанымен, кеңестік қысым олардың еркін шығармашылықтарына кедергі келтірді.

Интеллигенция өкілдерінің тұрмыстық жағдайы әрқашан біркелкі бола қойған жоқ. 1920-жылдары көптеген жазушы, оқытушы, зерттеушілер ауылдарға барып, ағарту жұмыстарымен айналысты. Олар мектептер ашып, халықты сауаттандыруға, ұлт-тық тілді дамытуға күш салды. Бұл – үлкен еңбек әрі қиын міндет болды, себебі тұрмыстық жағдай өте төмен еді. Жалақы мардымсыз, тұрмыстық қолайсыздықтар көп, алайда соған қарамастан интеллигенция өкілдері өз миссиясын атқарды. 1930 – жылдары сталиндік репрессия басталғанда интеллигенция қатты жапа

шекті. Мындаған жазушы, ақын, ұстаз, ғалым «халық жауы» атанып, атылды немесе айдауға жіберілді. Бұл ұлттық мәдениетке орасан зор зардап әкелді. Алаш зиялылары түгелдей дерлік қуғындалды. Олардың орнына кеңестік идеологияны мойындаған, партияға адал тұлғалар келді. Алайда бұл жаңа толқын да репрессиядан құтыла алмады – мысалы, Илияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин сияқты ірі қаламгерлер де атылды.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде интеллигенция өкілдерінің басым бөлігі майданда немесе тылда жұмыс істеді. Соғыс тақырыбы қазақ әдебиетінде кеңінен жазыла бастады. Жамбыл Жабаевтың патриоттық өлеңдері халықты рухтандырды. Мұқағали Мақатаев, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин сынды жазушылар да соғыс және оның адам тағдырына әсері туралы шығармалар жазды. Бұл жылдары мәдениет майданында да жұмыс қызып жатты: театрлар жұмыс істеп тұрды, газет-журналдар шығуын тоқтатпады. Интеллигенция халықтың рухын көтеру үшін күндіз-түні еңбек етті. Алайда тұрмыс-тық жағдайлары әлі де төмен деңгейде қалды – азық-түлік тапшылығы, тұрмыстық қиындықтар, саяси бақылау ешқашан әлсіреген жоқ.

1945-1950 жылдардағы жағдай. Соғыстан кейінгі жылдары әдебиет пен өнерде біршама еркіндік сезілгенімен, бұл кезеңде де қатаң цензура сақталды. 1946 жылы Жоғарғы партия органдары «буржуазиялық ұлтшылдыққа» қарсы күрес жариялады. Бұл интеллигенцияға тағы да қысым әкелді. «Халық жауы» түсінігі қайта жаңғырып, ұлттық ерекшелікті көтеруге тырысқан кез келген тұлға күдікке ілікті. Бірақ осы жылдары қазақ әдебиеті көркемдік жағынан өсті. Абай мұрасын зерттеу, фольклорды жинақтау, қазақ тілі мен тарихына көңіл бөлу сияқты жұмыстар басталды. Бұл – кеңестік шеңбер аясындағы мүмкіндікті мейлінше пайдалану еді. 1920-1950 жылдар аралығындағы қазақ интеллигенциясы – ұлт руханиятының тірегі болды. Олар саяси қысым мен тұрмыстық қиыншылықтарға қарамастан, халқына қызмет етті, ұлттық әдебиетті, мәдениетті дамытты. Олардың шығармашылығы – күрес пен үміттің, сенім мен арманның көрінісі. Интеллигенция өкілдерінің еңбегі ұлттың тарихында өшпестей із қалдырды. Бұл кезең – интеллигенция үшін тек 1934 жылы 12-18 маусым күндері Қазақстан жазушыларының I съезі өтіп, онда идеялық тәрбие жүргізудегі қуатты құрал кеңестік әдебиет болуы керек екендігі баса айтылды. Қазақ кеңес әдебиеті фольклор дәстүріне сүйенді. Мәселен, Ж. Жаббаев шығармаларында ел өмірінің айтулы оқиғалары көрініс тапты. Жаңа өмір мен кеңес адамдарын ақын Нұрпейіс Байғанин (1860-1945 жылдары) өзінің эпостық жырларына арқау етті. Иса Байзақов (1900-1946 жылдары) шығарма-шылығы нағыз халықтық мәнге ие болды. 20-30-жылдар қазақ кеңес әдебиетінде проза, драматургия және әдеби сын сияқты жаңа жанрлар дамыған кезең болды. І. Жансүгіров «Жолдастар» романын жазды, С.Мұқанов «Байдың ұлы», «Достар», «Ботагөз» романдарын тудырды. Қазақ драматургиясын дамытуда Мұхтар Әуезовтің рөлі зор. Қазақ театр өнерінің дамуы оның есімімен тығыз байланысты. Ресми билік құптаған негізгі тақырып – кеңестік қоғамның құрылуы және дамуы, қазақтардың туған өлкесін түлетуге қосқан үлесі, жергілікті халықтың социалистік еңбектегі ерлігі, т.б. болып саналды.

30-жылдары әдебиетшілердің негізгі массасының тұрғын үй жағдайы нашар болды. Қалаларда қазақ жергілікті тұрғындарға тұрғын үй жетіспеді. Аштық жылдарында жазушыларды азық-түлікпен және өнеркәсіп тауарларымен жабдықтауда жетіспеушілік сезілді. Дегенмен, жазушыларда халықтың көптеген басқа санаттарына қарағанда артықшылық болмады.

Елдегі жағдай жазушылық қоғамның өзін-өзі ұйымдастыруға және проблемаларды дербес шешуге жоғары емес қабілетін анықтады. Жазушылардың бастамаларымен жаңа бюрократиялық құрылымдарды ұйымдастыруға және ақша, азық-түлік және өнеркәсіп тауарларын бөлу туралы өтінішпен түрлі инстан-цияларға хаттар жазуға келді. Аштық кезінде өмір сүру жағдайлары жабдықтау мен тұрғын үйдің жетіспеуінен ғана емес, сонымен қатар әдебиетшілердің шығармашылықпен толыққанды айналыса алмаған-дығы да қиын болды [8]. Дегенмен әдебиетшілердің материалдық жағдайы осы кезең соңында біршама жақсарды. Бірақ олардың көпшілігі өздерінің негізгі қызметі үшін қаламақы есебінен өмір сүре алмады, бұл табыстың басқа түрлерін іздеу қажеттілігі туындады. Сонымен қатар, мемлекеттің гонорарарлық саясаты салық салудың шексіз реформаларына бағытталғаны әрдайым айқын емес еді.

Әдебиетшілердің ең өткір мәселелерінің бірі, КСРО-ның басқа азаматтары сияқты осы кезеңде тұрғын үй болды. Оны шешу әрекеттері соншалықты деңгейде көтерілмеді. Кеңестік жазушылар одағы өз күш-жігерін ең алдымен жазушылардың, кез келген биліктің тұрғын үй мәселелерін шешуге бағытта-ғанымен, Қазақстан сияқты шеткері мемлекеттердегі жазушылардың тұрғын үй жағдайлары шешіле қоймады.

Сондай-ақ жазушыларды азық-түлікпен және өнеркәсіптік тауарлармен жабдықтау жүйесінің қалыптасуы, медициналық қызмет көрсету мен зейнетақымен қамтамасыз етуді ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Бір жағынан, жазушылардың артықшылық берілген жабдықтау мен қызметтерге қол жеткізуі, ал екінші жағынан - олардың сапасы жоғары емес екені туралы қорытынды жасалады. Осы кезеңде шығармашылық және демалыс жазушылар үйлер жүйесін құру басталды. Сол кезде саяжайды иелену мүмкіндігі артықшылық қабатқа тиістілігінің сөзсіз белгісі болды. Саяжай кенттерінде, оларға арналған демалыс үйлеріндегі сияқты жазушылар ең алдымен материалдық-тұрмыстық жағдайларды емес, белгілі бір ортаны бағалаған. Сонымен қатар, бір кәсіби қабаттың өкілдерінің осындай жинақы тұруы кейбір элитарлықты, адамдардың ерекше тобына жататынын сезінуге мүмкіндік берді. Әдебиет-шілердің күнделікті өмірін ұйымдастыруда олардың әйелдері ерекше рөл атқарды [9]. Осылайша, 1930-шы жылдары «орта» кеңес жазушысы өмірінің белгілі бір салты қалыптасты. Оның күнделікті өмірінің жағдайы материалдық тұрғыдан алғанда, ел халқының басқа да көптеген санаттары, соның ішінде КСРО-ның көркем интеллигенциясының кейбір кәсіби топтары (журналистер, Суретшілер және т.б.) жақсы болды.

Өмірдің ерекше жағдайларының болуының басты факторы-билік пен өзара іс- қимылды және одан белгілі бір материалдық артықшылықтар алуды қамтамасыз ететін жазушылар қорының және басқа да ұйымдардың қызметі болды. 1934 жылы республикада Қазақ әдебиеті баспасы ашылды. А.Жұбанов, Х.Жұмалиев, Б.Шалабаев, Б.Сүлейменов, Е.Смайлов, жазушы Ю.Домбровский осындай жалған айыптармен жазаланып, сондай-ақ Ә.Марғұлан, Ә.Әбішев, С.Бегалин секілді ғалымдар мен жазушылар саяси және буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктер жіберді деп айыпталды [8]. 1948 жылы «космополитизммен», яғни шетел мемлекеттерінің мәдениетіне көңіл бөлушілермен күрес науқаны басталды. Космополитизм науқанында Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ халқының мақтанышы болып келген Шортанбай, Шәңгерей, О.Қарашев феодалдық-реакцияшылдар деп танылды. Қабдеш Жұмаділов: Сәбең бір кезде мақтанып айтқан фактілер Сәбеңнің өзіне мін болып тағылды, міне. Сәбең «Өмір мектебінде»: «Ахмет Байтұрсыновтың 1923 жылы Орынборда 50 жылдық мерейтойы өтіп жатқанда біз шіріген картоп лақтырып, жұмыртқа лақтырып өткізбей тастадық», – дейді. Мағжанға да қатысты өстіп айтады. Сосын Алаш қайраткерлерімен қалай алысқанын, оларды қалай жеңгенін айтады. Әрине, Сәбит Мұқанов жеңеді. Сәбең 70-ке келгенде мен жиналысқа қатысып отырдым. Елдің бәріне Алтын жұлдыз тағып жатты. Президиумның указын Имашов оқыды. Сонда немен наградталатынын өздері білмейді. «Совет өкіметіне сіңірген еңбегі үшін, бөлен үшін, түген үшін наградталады» деген кезде Сәбеңнің өзі де еңсесін көтеріп тыңдап қалды. «Ленин орденімен наградталады» [10] деген кезде шөгіп кетті.

Жиырмасыншы жылдардың басында аштарға жәрдем көрсету комиссиясына Жүсіпбек Аймауытов та қатысып, мал жинауға басшылық еткен. Аштарға жинаған малды үкімет орындарына өткізген. Осы жинаған малды түгел тапсырмады, өздері ішіп, жеді деп, өсекші, жалақорлар сотқа шағым арыз берген. Сол сот мәжілісінде Жүсіпбектің өзін ақтап сөйлеген сөзі Семей маңындағы ел аузында ұзақ жылдар бойына аңыздай болып айтылып жүрді. Ол сөйлеген сөзінде ел тарихынан, өз өмірінен тамаша өнегелі мысалдар, маңызы зор, мағынасы терең дәлелдер келтіріп, сотта жалақорлардың өсек арызын жоққа шығарған. Сөйтіп өз ісінің адалдығын ақтап шыққан.

1932 жылғы көктемде жазушы Бейімбет Майлин Семейге келді. Мен Жазушылар одағының Семейдегі өкілі болатынмын. Бейімбетпен бұдан бірер жыл бұрын танысқанмын. Ол Өлкелік партия комитетінің астық дайындау науқанына жіберген өкілі еді. Семейде біраз уақыт Бейімбеттің қасына еріп жүрдім. Бейімбет бұл жолы өзінің жерлесі, жақын досы Аманғали

Сегізбаевтың пәтерінде тұрды. Бейімбетке күн сайын жолығып, онымен әңгімелесіп жүрдім. Ол газетте әдебиет бетін ұйымдастыруға көмектесті. Бір күні редакцияның тапсырмасымен кеме тоқтайтын, жүк тиеп, түсіретін айлаққа (пристаньға) бармақшы болдым. Бейімбет түсте дем алып, енді сыртқа серуендеп қайтпақ болып отыр екен. Мен оған Ертіс жағасына бара жатқанымды айттым. Ендеше, сенімен бірге мен де біраз жүріп қайтайын, - деді Бейімбет. Екеуміз көшеге шықтық. Ертіс жағасына қарай жаяу жүріп келеміз. Бейімбет аз сөйлейтін кісі еді. Өзінің шығармасын жиналыста сынап жатқанда да үндемей отыратын. Бірақ не айтса да асырмай, жасырмай, дәл өз қалпында шындықты айтуға тырысатын. Келе жатқанда Алматыдағы жазушылар жайында қысқаша әңгімелер айтты. Жазушылардың әрқайсысының ерекшелігін айта келе, кенет әңгіме тақырыбын Жүсіпбекке бұрды: «Мен Жүсіпбек Аймауытовтай шебер жазушыны бұрын-соңды көрген емеспін, - деді ол. Мен Бейімбеттің бұл сөзіне таңғалдым. Өйткені біз Бейімбеттен асқан дарынды, шебер жазушы жоқ деп ойлайтынбыз. Оның жаңағы сөзін естігенімде, бұл – Бейімбеттің қарапайымдылығы, кішіпейілдігі шығар деп түсіндім. Бейімбет әңгімесін одан әрі жалғастырып, әлгі сөзін нақты дәлелдеуге кірісті. Мен «Қазақстан» баспасында директор болған кезімде бір күні Жүсіпбек Аймауытов маған келіп амандасты, - деді ол. – Біраз әңгімелескен соң Жүсіпбек менен аударатын көркем шығарма бар ма деп сұрады. Мен көп ойланбай, дереу үстелімнің суырмасын ашып, аударуға берілетін шығармалар тізімін алып қарадым. Сол тізімнің ішінен ағылшын жазушысы Фердинанд Дюшеннің «Тамилла» повесін ұсындым. «Құп болады, бұл кітап өзімде бар», – деді Жүсіпбек. 200 бетке жуық осы шығарманы аударып, 5-6 ай ішінде қолжазбаны баспаға әкеп тапсырмақ болып шарт жасасты. Сол күні үйіне қайтып кетті. Арада 15 күндей уақыт өтті. Баспаға келіп жүрген Жүсіпбекті тағы кездестірдім. Амандық сұрасқаннан кейін: «Әнеугі шығарманы аударуға кірістің бе? – деп сұрадым Жүсіпбектен. Кіріспек түгіл, толық аударып әкелдім, - деді. Қой, рас айтасың ба? - дедім. Ол араб әрпімен ұсақ жазылған қолжазбаны шалбарының қалтасынан шығарып маған көрсетті. Кәне, көрейінші, - дедім мен қолжазбаны қолыма алып. Қарасам, оқта-текте бірер түзету енгізген, беттерінің көпшілігі таза күйінде сайрап тұр. Осы бірінші рет жазғаның ба, әлде көшіріп жаздың ба? - деп сұрадым. Алғашқы бірден жазғаным осы, тек жеке сөздерін түзеттім, көшірген жоқпын», - деді Жүсіпбек. Қолжазбаны оқып қарасам: аударма дейтін емес, таза қазақ тілінде жазылған көркем шығарма сияқты, оқуға жеңіл. «Аршын төс, алма мойын», тағы осы тәрізді көркем, әсем тенеулер. Сөз тіркестері үйлесімді, мінсіз. Шығарманың орысша аты «Тамилла» болатын, оны «Дәмелі» деп тәржімелеген. Қолжазба көп кешікпей баспаханаға сол қалпында теруге жіберілді. Мен мұндай шешен, сөзге бай, ұшқыр жазушыны ешқашан көрген емеспін, - деп аяқтады әңгімесін Бейімбет аға [11]. Бұл жазбадан көретініміз қазақ әдебиетшілерінің еңбекқорлығы және таланттылығын көреміз.

XX ғасырдың 30 жылдары Орталықтағы Жазушылар Одағы Қазақстанның жазушыларының жұмыс күнін қадағалап отырды. Мысалы, Қырғызстан ОК (б) Ваговқа 9 сәуір 1938 ж. жазбасында Қазақстан Жазушылар одағының азаматы Маликовқа жіберген жеделхатында «Егер ол ЦК мен Совнаркомның еңбек тәртібі туралы қаулысын сөзсіз бұрмалаған болса,

Әлбетте, Жазушылар одағына азаматтар қоғамдық-шығармашылық ұйым ретінде емес, мекемеге келеді. Біз Жазушылар одағы аппаратында шенеуніктер емес, жазушылардың өздері жұмыс істеуіне мүдделіміз. Бірақ біз жазушылардың жұмыс күні бойы аппаратта отырғанын емес, олардың жазушылық қызметпен айналысқанын сұраймыз. Біздің Мәскеуде Одақ аппаратында көптеген жазушылар жұмыс істейді және біз оларға өз сағаттарын жұмыс барысында бөлуіне мүмкіндік береміз. Мен бұл істі білуді сұраймын» делінген. Яғни орталық тіпті жұмыс күнін де қадағалап отырды [12].

Осы кезеңнің бір тұлғасы Ғабит Мүсірепов 1923 жылы ол жазушы Сәбит Мұқановпен бірге Орынбордағы жұмысшы факультетіне (рабфак) оқуға түседі. Бұл білім ордасында әлем әдебиеті саңлақтары мен XIX ғасырдағы орыс классиктерінің шығармаларымен танысады. Жазушы, филология ғылымдарының докторы Нұрдәулет Ақыш Мүсірепов жұмысшы факультетінде алғашқы шығармасын жазғанын жеткізді.

"Сәбит Мұқановтың айтуынша, ол рабфактің қабырға газетінде өзінің "Тулаған толқынында" деген очеркін жариялаған. Бұл оның алғашқы шығармасы еді. Көптеген әдебиеттанушы Ғабенің алғашқы шығармашылығы "Тулаған толқыннан" басталды деген пікірде", - дейді ол "Ұлт мақтанышы". Ғабит Мүсірепов" деректі фильмінде.

Оның айтуынша, әдебиет зерттеушілері "Тулаған толқынды" таза очерк деп қабылдамайды. "Олар оны көркем шығарма деп те есептейді. Өйткені бұл шығарманың бойында әрі очерктік сипат, әрі деректілік, әрі көркемдік қасиеттер тоғысқан. Бірақ алғашқы туынды болғандықтан кемшіліктер де бар. Себебі, бұл шығарма сол кездегі кеңестік саясатқа үндес жазылған", - дейді ол [11].

Сәбит Мұқанов пен Ғабит Мүсіреповтің жас айырмашылығы бар болғаны екі жас. Жазушы өзінің "Автобиографиялық әңгімесінде" әдебиетпен шұғылдануына кім түрткі болғанын былайша баяндайды:

"Менің кітапқа деген құмарлығымды, азды-көпті сынай алатынымды байқап, Сәбит маған – "жазуға кіріс" деп мазалап жүрді. "Сәкеннің көрдей қараңғы бөлмесінде Сәбитпен бірге тұрдым. Бейімбет пен Сәкеннің өлеңдерін газет-журналдардан оқи бастадым. Бейімбеттің "Шұғаның белгісі" бір түрлі әдемі жазылғанын көрдім. Ішімнен жазуды қаласам да, қолым бармай жүрген".

Мүсірепов 1926 жылы Орынбордағы жұмысшы факультетін бітіреді. Ал 1926-1927 жылдары Омбы қаласындағы ауылшаруашылық академиясында оқиды. 1927-1928 жылдары Щучинск орман шаруашылығы техникумында оқытушы болып еңбек етеді. 1927 жылдан коммунистік партияның мүшесі атанады.

1928 жылдан бастап Қазақстанның партия, совет баспа орындарындағы әртүрлі жауапты қызметтерде болды. 1928-1932 жылдары Қазақстан мемлекеттік баспаның бас редакторы міндетін атқарды.

1933 жылы Қазақ КСР оқу халық комиссариатының өнер секторының меңгерушісі, 1934- 1935 жылдары алдымен "Қазақ әдебиеті" кейін "Социалистік Қазақстан" газетінің бас редакторы болды.

Жазушы 1936 жылы ВКП (б) қазақ өлкелік комитетінің баспасөз бөлім меңгерушісінің орынбасары, 1937 жылы Қазақстан компартиясы саяси-ағарту бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеді. Қазақстан орталық партия комитетінде түрлі жауапты қызметтер атқарды. Бірақ шындықтың бетіне тіке қарай алатын Ғабиттің іс-әрекеті кеңес идеологиясына кереғар бола бастайды.

Сталиндік репрессияның зияны Ғабит Мүсіреповке де тиді. Профессор Шериаздан Елеукенов бұл жағымсыз оқиға 1937 жылы болғанын айтады. "Онда Ғабит Мүсірепов орталық партия комитетінде мәдениет бөлімін басқаратын. Ол жазушылар одағында жиналыс болып жатыр дегенді естіп, сонда барады. Онда отырған адамдар оған "Бейімбет деген жаудың досы келді" деп айтқан. Сонда Ғабекең "Бейімбет Майлиннің ұсталғанын білемін. Бірақ ол қате ұсталып жатыр. Бейімбет жау болса, мен де жаумын" деп, жиналыстан кетіп қалыпты", - дейді ғалым.

Жазушы мұның соңы жақсы болмайтынын түсінеді. Алайда 1932-33 жылдардағы ашаршылық Ғабит Мүсіреповтің жадында өшпес кезең болып қалды. Қазақтың бір уыс бидайға жарымай қалғаны елінің ертеңін ойлаған қаламгердің жанына қатты батты. Осылайша, бар шындықты бұрмалап, жоғары жаққа "бәрі керемет" деген Голощекиннің саясатын сынағандардың қатарында Мүсірепов те болды.

Тіпті, БК(б)П қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Филипп Голощекиннің жайдарлы отырысын алдына түскен "Бесеудің хаты" өзгертіп жіберген көрінеді. Хаттың авторлары – Ғабит Мүсірепов, Мансұр Ғатаулин, Емберген Алтынбеков, Мұташ Дәулетқалиев, Қадыр Қуанышев.

Салдарынан НКВД-ның офицерлері бесеудің ізіне түсіп, ұстауға себеп іздей бастайды. Барлығы "халық жауы" атанып, қуғынға ұшырайды. Бірақ Мансұр Ғатаулин бар кінәні мойнына алып, ату жазасына кесіледі. Бірақ Ғабеңе де қауіп төнеді. Оған "Тулаған толқында" мен "Шұғыла" шығармаларының мазмұны да елдің колхоздастыру саясатына тікелей қарсы бағытталған деген айып тағылды. Салдарынан 1938 жылдың Ғабит Мүсірепов қызметтен де алынды, партиядан да шығарылды. Алайда ол абақты мен ажалдан аман қалды [13].

Осылайша, қаламгер 1938 жылдан 1955 жылға дейін бірыңғай жазушылық еңбекпен шұғылданып, өзінің кінәсіз екенін дәлелдеуге кіріседі.

Партия басшылары ауысқан сайын хат жазып, өзінің әділетсіз жазаланғанын түсіндірумен әлек болады. Бірақ одан 1956 жылға дейін еш нәтиже шықпайды. Тек шығармашылығының арқасында ғана жазушы еңсесін көтереді.

Қазіргі таңда қаламгердің шығармалары әлемнің 34 тіліне аударылған. Франция, Англия, Бельгия, Германия, Испания, Венгрия, Вьетнам, Моңғолия секілді біршама елдің әдебиет сүйер қауымы Ғабит Мүсірепов шығармаларымен танысып шығуға мүмкіндігі бар. Оның 295 шығармасы орыс тілінде басылып шықты.

Әлеуметтік және саяси контекст:

- 1920-1950 жж. Қазақстанда кеңестік режим орнады, бұл жазушылардың күнделікті өміріне тікелей әсер етті.

- Жазушыларға жаңа әлеуметтік мәртебе беріліп, олар белгілі бір артықшылықтарға ие болды, бірақ олар қатаң бақылауда тұрды.

- Кеңестік идеология әдебиеттің мазмұнын, стилін және тақырыбын қатаң шектеді.

- Сталиндік саяси репрессиялар көптеген жазушыларға қауіп төндірді (мысалы, А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатұлы қуғынға ұшырады).

Ұйымдастыру және әлеуметтік қорғаныс:

- 1930 жылдардың басынан Қазақстан Жазушылар одағы құрылып, жазушылардың әлеуметтік жағдайын тұрақтандыруға бағытталды.

- Жазушылардың тұрғын үй, азық-түлік және медициналық қызметке қол жеткізу мәселелері болды, бірақ жалпы елдегі жағдайға қарағанда олардың жағдайы салыстырмалы түрде жақсы болды.

- Әдебиетшілерге арналған демалыс үйлері мен саяжайлар салынды, бұл олардың белгілі бір элитарлық мәртебесін көрсетті.

- Әйелдердің жазушылардың күнделікті өмірін ұйымдастыруда ерекше рөлі болды.

Күнделікті өмір мен шығармашылық жағдайы:

- Аштық жылдары мен экономикалық қиыншылықтар әдебиетшілердің күнделікті тұрмысын қиындатты, шығармашылықпен толық айналысуға кедергі болды.

- Жазушылар көбінесе өз еңбегімен ғана күн көре алмады, қосымша табыс көздерін іздеуге мәжбүр болды.

- Кеңес кезеңінде жазушылардың жұмыс күндері орталықтан бақылауға алынды, шығармашылық қызметтің сапасы мен уақыты қатаң бақыланды.

- Әдебиет саласында социалистік реализм және пролетарлық интернационализм бағыттары үстем болды.

Мәдени және әдеби өмір:

- 1920-1930 жылдары қазақ әдебиетінде проза, драматургия, поэзия жанрлары қарқынды дамыды.

- Әдеби ортада саяси лирика мен идеологиялық тақырыптар басым болды.

- Фольклор мен халық шығармашылығына көңіл бөлінді, бірақ кейбір ұлттық дәстүрлер мен шығарма түрлері идеологиялық тұрғыдан сығылды.

- Жазушылар арасында бір-бірін қолдау, сындарлы пікірталастар мен шығармашылық ынтымақтастық болды.

Жазушылардың ерекше өмірлік мысалдары:

- Жүсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов сияқты тұлғалардың өмірінен мысалдар келтірілді.

- Олардың шығармашылық еңбектеріне және өмірлік тәжірибесіне кеңестік кезеңнің ауыртпалықтары мен қоғамдық талаптары айқын әсер етті.

- Көп жазушылар өз шығармаларын аударып, кеңес идеологиясына сай етіп қайта жазуға мәжбүр болды.

Қазақ интеллигенциясы ХХ ғасырдың басында қалыптаса бастады. «Алаш» қозғалысының өкілдері – Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытов сынды қайраткерлер ұлттық сананы ояту жолында алғашқы қадам жасады. Алайда 1920 жылдан кейін кеңестік билік орнап, интеллигенция өкілдеріне жаңа талаптар қойылды. Олар кеңестік идеологияға сай жұмыс істеуге мәжбүр болды. Алайда ішкі дүниесінде олар ұлттың мұңын жоқтады, ұлттық мүддені қорғауға тырысты.

1920–1930 жылдардағы қазақ интеллигенциясының шығармашылығы әртүрлі жанрларда көрініс тапты: әдебиет, драматургия, музыка, театр, ғылым. Шығармаларда халық тұрмысы, әлеуметтік теңсіздік, ауыл өмірі, ұжымдастыру сияқты тақырыптар қамтылды. Кейбір қаламгерлер кеңестік идеяны насихаттауға мәжбүр болса, басқалары жасырын түрде халық шындығын бейнелеуге тырысты. Мысалы, Сәкен Сейфуллиннің шығармаларында революциялық идеялар басым болса да, оның «Тар жол, тайғақ кешу» романында ұлттық сипат, тарихи оқиғалар терең бейнеленді. Бейімбет Майлин мен Ілияс Жансүгіров те халықтың шынайы өмірін жазуға тырысқанымен, кеңестік қысым олардың еркін шығармашылықтарына кедергі келтірді.

Интеллигенция өкілдерінің тұрмыстық жағдайы әрқашан біркелкі бола қойған жоқ. 1920-жылдары көптеген жазушы, оқытушы, зерттеушілер ауылдарға барып, ағарту жұмыстарымен айналысты. Олар мектептер ашып, халықты сауаттандыруға, ұлттық тілді дамытуға күш салды. Бұл – үлкен еңбек әрі қиын міндет болды, себебі тұрмыстық жағдай өте төмен еді. Жалақы мардымсыз, тұрмыстық қолайсыздықтар көп, алайда соған қарамастан интеллигенция өкілдері өз миссиясын атқарды. 1920-1950 жылдар аралығы қазақ қоғамы үшін саяси, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан күрделі кезең болды. Кеңес үкіметінің орнауы, ұжымдастыру, ашаршылық, сталиндік репрессиялар мен Екінші дүниежүзілік соғыс сияқты оқиғалар қазақ интеллигенциясының шығармашылығына және тұрмыстық жағдайына терең әсер етті. Қазақ интеллигенциясы ХХ ғасырдың басында қалыптаса бастады. «Алаш» қозғалысының өкілдері – Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытов сынды қайраткерлер ұлттық сананы ояту жолында алғашқы қадам жасады. Алайда 1920 жылдан кейін кеңестік билік орнап, интеллигенция өкілдеріне жаңа талаптар қойылды [14]. Олар кеңестік идеологияға сай жұмыс істеуге мәжбүр болды. Алайда ішкі дүниесінде олар ұлттың мұңын жоқтады, ұлттық мүддені қорғауға тырысты. 1920-1930 жылдардағы қазақ интеллигенциясының шығармашылығы әртүрлі жанрларда көрініс тапты: әдебиет, драматургия, музыка, театр, ғылым. Шығармаларда халық тұрмысы, әлеуметтік теңсіздік, ауыл өмірі, ұжымдастыру сияқты тақырыптар қамтылды. Кейбір қаламгерлер кеңестік идеяны насихаттауға мәжбүр болса, басқалары жасырын түрде халық шындығын бейнелеуге тырысты. Мысалы, Сәкен Сейфуллиннің шығармаларында революциялық идеялар басым болса да, оның «Тар жол, тайғақ кешу» романында ұлттық сипат, тарихи оқиғалар терең бейнеленді. Бейімбет Майлин мен Ілияс Жансүгіров те халықтың шынайы өмірін жазуға тырысқанымен, кеңестік қысым олардың еркін шығармашылықтарына кедергі келтірді. Интеллигенция өкілдерінің тұрмыстық жағдайы әрқашан біркелкі бола қойған жоқ. 1920-жылдары көптеген жазушы, оқытушы, зерттеушілер ауылдарға барып, ағарту жұмыстарымен айналысты. Олар мектептер ашып, халықты сауаттандыруға, ұлттық тілді дамытуға күш салды. Бұл – үлкен еңбек әрі қиын міндет болды, себебі тұрмыстық жағдай өте төмен еді. Жалақы мардымсыз, тұрмыстық қолайсыздықтар көп, алайда соған қарамастан интеллигенция өкілдері өз миссиясын атқарды. 1930-жылдары сталиндік репрессия басталғанда интеллигенция қатты жапа шекті. Көптеген жазушы, ақын, ұстаз, ғалым «халық жауы» атанып, атылды немесе айдауға жіберілді. Бұл ұлттық мәдениетке орасан зор зардап әкелді. Алаш зиялылары түгелдей дерлік қуғындалды. Олардың орнына кеңестік идеологияны мойындаған, партияға адал тұлғалар келді. Алайда бұл жаңа толқын да репрессиядан құтыла алмады – мысалы, Ілияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин сияқты ірі қаламгерлер де атылды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде интеллигенция өкілдерінің басым бөлігі майданда немесе тылда жұмыс істеді. Соғыс тақырыбы қазақ әдебиетінде кеңінен жазыла бастады. Жамбыл Жабаевтың патриоттық өлеңдері халықты рухтандырды. Мұқағали Мақатаев, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден

Мұстафин сынды жазушылар да соғыс және оның адам тағдырына әсері туралы шығармалар жазды. Бұл жылдары мәдениет майданында да жұмыс қызып жатты: театрлар жұмыс істеп тұрды, газет-журналдар шығуын тоқтатпады. Интеллигенция халықтың рухын көтеру үшін күндіз-түні еңбек етті. Алайда тұрмыстық жағдайлары әлі де төмен деңгейде қалды – азық-түлік тапшылығы, тұрмыстық қиындықтар, саяси бақылау ешқашан әлсіреген жоқ.

Соғыстан кейінгі жылдары әдебиет пен өнерде біршама еркіндік сезілгенімен, бұл кезеңде де қатаң цензура сақталды. 1946 жылы Жоғарғы партия органдары «буржуазиялық ұлтшылдыққа» қарсы күрес жариялады. Бұл интеллигенцияға тағы да қысым әкелді. «Халық жауы» түсінігі қайта жаңғырып, ұлттық ерекшелікті көтеруге тырысқан кез келген тұлға күдікке ілікті. Бірақ осы жылдары қазақ әдебиеті көркемдік жағынан өсті. Абай мұрасын зерттеу, фольклорды жинақтау, қазақ тілі мен тарихына көңіл бөлу сияқты жұмыстар басталды. Бұл – кеңестік шеңбер аясындағы мүмкіндікті мейлінше пайдалану еді. *Бекхожин Х. өз еңбегінде* 1920–1950 жылдардағы қазақ жазушылары тек әдебиетпен ғана шектелмей, қоғамдық-саяси өмірге де белсене араласты. Олар өз шығармаларында халықтың мұң-мұқтажын, арман-тілегін, күресін бейнелеп, әдебиеттің қоғамдық қызметін жоғары деңгейге көтерді. Мысалы, Сәбит Мұқановтың «Мөлдір махаббат» романы мен Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлкесі» шығармалары сол дәуірдің шынайы бейнесін көрсетеді [15]. Ол қазақ жазушыларының тек көркем шығармашылықпен ғана шектелмей, қоғамдық-саяси өмірге де белсенді түрде араласқанын айқындайды. Жазушылар өз туындылары арқылы халықтың күйзелісі мен үмітін, әлеуметтік теңсіздікке қарсы күресін бейнелей отырып, әдебиетті қоғамдық пікір қалыптастыратын күшке айналдырды. Бұл тұжырымды Сәбит Мұқановтың «Мөлдір махаббат» романы мен Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлкесі» сияқты шығармалар нақты дәлелдейді. Автордың түйіні бойынша, сол дәуірдегі әдебиет – халық тағдырының шежіресі, рухани күрестің айнасы болды.

Қорытынды. 1920-1950 жылдар аралығы қазақ әдебиеті тарихында аса күрделі, күреске толы әрі рухани сыналған кезең болды. Бұл дәуірде қазақ жазушылары өздерінің шығармашылық қызметтерін қоғамдағы терең өзгерістер мен тарихи қиыншылықтарға жауап ретінде жүзеге асырды. Қазақ әдебиетінің дамуы мен қалыптасуы осы жылдарда ерекше қарқын алды, себебі елдің әлеуметтік, саяси, экономикалық жағдайы жаңа бағытта өзгеріп, бұл өзгерістер қазақ жазушыларының дүниетанымына, шығармашылығына айтарлықтай әсер етті.

1920-1950 жылдар – қазақ халқы үшін революциялық өзгерістердің, кеңестік биліктің орнауы мен жаңа қоғамдық құрылымның негізделуі кезеңі болды. Осы кезде қазақ жазушылары ұлттық дәстүрлер мен тарихи сананы сақтап қалу міндетін сезініп, сонымен бірге жаңа идеологияның талабына сай шығармалар жазуға мәжбүр болды. Әдебиетке келген жаңа тақырыптар – әлеуметтік теңсіздік, еңбек, ұжымдастыру, соғыс және оның зардаптары кеңінен қамтылды. Осы дәуірде жазушылар өз туындыларында халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігін, ауыр тағдырларын, ұлттың рухани мұрасын жырға қосты. Олар үшін әдебиет – қоғамдық күрестің бір түрі, халықтың оянуы мен санасын қалыптастыру құралы болды.

Алайда 1930-1940 жылдардағы саяси репрессиялар қазақ жазушыларына ауыр сынақ болды. Көптеген талантты қаламгерлердің шығармашылығының дамуы тоқтатылып, кейбіреулері қуғын-сүргінге ұшырады. Сол кезеңде жазушыларға қойылған идеологиялық шектеулер олардың шығармаларында шындықты ашық баяндауға кедергі келтірді. Олардың кейбірі өздерінің жеке пікірлерін жасырмауға тырысса, басқалары цензура талаптарын орындауға мәжбүр болды. Дегенмен, қазақ жазушыларының көпшілігі қоғамдық өмірдің күрделі, кейде қайғылы сәттерін поэзия мен прозаның көмегімен көркем түрде жеткізе білді. Бұл – олардың рухани төзімділігі мен шығармашылық шеберлігінің айғағы.

Екінші дүниежүзілік соғыс қазақ қоғамына үлкен сынақ болды, әрі жазушылар үшін жаңа тақырыптар мен идеяларды туғызды. Соғыс тақырыбы қазақ әдебиетінде батырлық пен ерлік, адамгершілік пен адам тағдырының нәзік қырларын ашуда маңызды орын алды. Жазушылар бұл кезеңде халықтың күресі мен ауыртпалығын, соғыстың адам өміріне әкелген трагедияларын терең сезініп, өз туындыларында көрсетіп отырды. Сонымен бірге, соғыстан кейінгі жылдардағы қайта

құру, қалпына келтіру, ұжымдастыру, индустрияландыру сияқты қоғамдық өзгерістер де әдеби шығармалар тақырыбына айналды.

1920-1950 жылдардағы қазақ жазушыларының тарихи тұрмыс бейнесі олардың шығармаларындағы халықтың күнделікті өмірі мен тарихи тағдырын терең танытуда көрініс тапты. Олар өздерінің қаламдары арқылы елдің қоғамдық-саяси жағдайын, мәдени даму процесін, ұлттық сана мен руханияттың күйзелісін жеткізе білді. Бұл кезеңнің әдеби шығармалары халықтың өткені мен болашағын байланыстыратын көпір ретінде қызмет етті.

Қазақ жазушылары үшін әдебиет – ұлттың өзін-өзі тануы мен рухани жаңғыруы жолындағы күрес құралы болды. Олар өз шығармаларында ұлттық құндылықтарды сақтап қалуға, халықтың тарихи санасын оятуға тырысты. Сонымен бірге, қазақ әдебиеті арқылы жаңа социалистік қоғамның идеалдарын дәріптеуге, елдің дамуына үлес қосуға ұмтылды. Бірақ бұл үдерісте қазақ жазушыларының алдында тұрған ең басты қиындық – өздерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, кеңестік идеологияның талаптарын орындау болды.

Қорыта келе, 1920-1950 жылдардағы қазақ жазушыларының шығармашылығы – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қалыптасуындағы аса маңызды кезең. Бұл кезең қазақ халқының тарихи санасын жаңғыртып, әдебиет арқылы қоғамдық өмірдің өзгерістерін бейнелеудің бірден-бір айнасы болды. Қалам мен күрес ұғымы осы жылдардағы қазақ жазушыларының өмірі мен шығармашылығын дәл сипаттайды: олар өздерінің шығармалары арқылы халықтың рухын көтеріп, күрделі заманның қиыншылықтарына төтеп беруге талпынды.

Осылайша, 1920-1950 жылдардағы қазақ жазушыларының тарихи тұрмыс бейнесі олардың қоғамға, елге, ұлттық мәдениетке деген жауапкершілігінің, рухани төзімділігінің, күрескерлік рухының көрінісі болып табылады. Бұл кезең әдебиет пен өмірдің бір-бірінен бөлінбейтіндігін, әдебиеттің қоғамның айнасы әрі күрес құралы екенін анық көрсетті. Қазақ жазушылары осы күрделі заманда өздерінің қаламдары арқылы тарихтың талаптарына жауап беріп, ұлттың рухани тірегін нығайтты. 1920-1950 жылдар – қазақ қоғамы үшін күрделі тарихи кезең. Бұл уақыт аралығы Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнығуынан бастап, сталиндік репрессиялар, ашаршылық, Екінші дүниежүзілік соғыс, одан кейінгі қайта құру жылдарына дейінгі уақытты қамтиды. Осындай саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер қазақ интеллигенциясының өмірі мен шығармашылығына тікелей әсер етті. Интеллигенция өкілдерінің – жазушылар, ақындар, ғалымдар мен қоғам қайраткерлерінің бұл кезеңдегі ең басты миссиясы – ұлттық рухты, тілді, мәдениетті сақтап қалу, жаңа қоғамның талабына бейімделе отырып, халыққа рухани жол көрсету болды. 1920-1950 жылдар аралығында қазақ қаламгерлерінің шығармашылығымен қатар, тұрмыстық және әлеуметтік жағдайлары, соның ішінде тұрғын үй мәселесі де күрделі күйде болғаны белгілі. Бұл мәселе сол кездегі жалпы интеллигенцияның әлеуметтік бейнесін, кеңестік жүйедегі авторлар мен шығармашылық адамдарға деген көзқарасты көрсететін маңызды әлеуметтік индикатор болып саналады. Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдарда қала мен ауыл арасындағы әлеуметтік алшақтық үлкен болатын. Жазушылар, ұстаздар, ғалымдар сынды интеллигенция өкілдері партияның идеологиялық бағытында еңбек еткенмен, тұрмыстық тұрғыдан үлкен қиындықтар көрді. 1920-50 жылдары көп жағдайда қаламгерлер жалдамалы пәтерлерде немесе жұмыс беруші мекемелер (газет редакциялары, оқу орындары, жазушылар одағы) берген тар бөлмелерде тұрды. Кеңестік жүйеде «тегін тұрғын үй» қағидаты болғанымен, баспана алдымен партия және мемлекеттік қызметкерлерге, содан кейін ғана басқа мамандық иелеріне берілетін.

1920-1950 жылдар аралығындағы қазақ интеллигенциясы – ұлт руханиятының тірегі болды. Олар саяси қысым мен тұрмыстық қиыншылықтарға қарамастан, халқына қызмет етті, ұлттық әдебиетті, мәдениетті дамытты. Олардың шығармашылығы – күрес пен үміттің, сенім мен арманның көрінісі. Интеллигенция өкілдерінің еңбегі ұлттың тарихында өшпестей із қалдырды. Бұл кезең – интеллигенция үшін тек қаламмен емес, рухпен де күрескен жылдар болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Земсков В. Архипилаг ГУЛАГ: глазами писателя и статистика // *АиФ*. 1989. № 45.-3 б.

2. Қазақ әдебиеті тарихы: 1920-1950 жылдар- Алматы -2016. - 235
3. Волков С. В. Интеллектуальный слой в советском обществе. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середины 30-х годов М.: 1999. -76 с.
4. Қирабаев С. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: «Білім», 1996. – 228 б.
5. Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Жазушы, 1993. – 336 б.
6. Садуақасов С. Әдебиет әңгімелері // Еңбекші қазақ. – 1927. – №35.-36.
7. Мамаиұлы А. Жазушылар одағының қилы кезеңдері. 24.07.2018. https://madeniportal.kz/literature/asylxan-mamasuly-zazusylar-odagynyn-qily-kezenderi?utm_source=chatgpt.com(қаралған уақыты 2023.14.09)
8. Тұрсынов Б.Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Ғылым, 1978. – 206 б.
9. Горлов П. Почетная задача советского писателя // Литературный Казахстан. 9 1938. №3. – С. 94.
10. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том.-Алматы: Алаш,2005.-352 б.
11. Коваленко Г.А. Советская модель управления искусством (1917-1953) // Вопросы культурологии. 2009. №10. – С. 30.
12. Ысқақұлы Д. Әдебиет сынмен Көркейеді. Ж.Аймауытовтың сынишылық қызметі хақында. <https://aimaulytov.psu.kz/> (қаралған уақыты 20.10. 2024.)
- 13.Центральный государственный архив литературы искусства СССР ф. 631 Союз писателей СССР тізбе15, іс 644
- 14.<https://sputniknews.kz/spravka/20191129/12162115/Gabit-Musirepov-turaly-qyzyqty-dereker.html> (қаралған уақыты 11.11.2024.)
15. Бекхожин Х. Естеліктер мен мақалалар жинағы. — Алматы: Жазушы, 1985.-158 б.

References:

1. Zemskov, V. Archipelago GULAG: Through the Eyes of a Writer and a Statistician. Argumenty i Fakty, 1989, No. 45, p. 3.
2. History of Kazakh Literature: 1920–1950. Almaty, 2016, p. 235.
3. Volkov, S. V. The Intellectual Stratum in Soviet Society: Changes in the Social Structure of Soviet Society from 1921 to the Mid-1930s. Moscow, 1999, 76 p.
4. Kiraibayev, S. Literature and the Fate of the Nation. Almaty: Bilim, 1996, 228 p.
5. Mukanov, S. Kazakh Literature of the 20th Century. Almaty: Zhazushy, 1993, 336 p.
6. Saduakassov, S. Talks on Literature. Yengbekshi Kazakh, 1927, No. 35, p. 3.
7. Mamashuly, A. Difficult Periods of the Writers' Union. July 24, 2018. Retrieved from: https://madeniportal.kz/literature/asylxan-mamasuly-zazusylar-odagynyn-qily-kezenderi?utm_source=chatgpt.com (Accessed: September 14, 2023).
8. Tursynov, B. Literature and the Demands of the Era. Almaty: Gylym, 1978, 206 p.
9. Gorlov, P. The Honorable Duty of a Soviet Writer. Literary Kazakhstan, 1938, No. 3, p. 94.
10. Mukhamedkhanov, K. Collected Works in Multiple Volumes. Volume 2. Almaty: Alash,2005, 352 p.
11. Kovalenko, G. A. The Soviet Model of Art Administration (1917–1953). Voprosy Kulturologii, 2009, No. 10, p. 30.
12. Ysqaquly, D. Literature Thrives Through Criticism: On Zhusipbek Aimaulytov's Critical Work. Retrieved from: <https://aimaulytov.psu.kz/> (Accessed: October 20, 2024).
13. Central State Archive of Literature and Art of the USSR. Fund 631, Union of Soviet Writers, Inventory 15, File 644.
14. Interesting Facts About Gabit Musrepov. Retrieved from: <https://sputniknews.kz/spravka/20191129/12162115/Gabit-Musirepov-turaly-qyzyqty-dereker.html> (Accessed: November 11, 2024).
15. Bekhozhin, Kh. Collection of Memoirs and Articles. Almaty: Zhazushy, 1985, 158 p.

Turlybai B.S. *¹

¹ PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: t.bakyt94@mail.ru

ISSUES OF SHAPING A NEW MODEL OF THE KAZAKH SCHOOL IN EARLY 20th CENTURY PRESS MATERIALS

Abstract

This article provides a detailed analysis of the role of the Kazakh-language press in the development of a new model of schooling in Kazakhstan during the 1920s–1930s. In the wake of the civil war and famine, mass literacy campaigns and the reorganization of the education system became key priorities for the Soviet state. Within this context, the press served as a crucial ideological and educational tool. Newspapers and journals such as *Yenbekshi Kazakh*, *Kazakh Tili*, *Kyzyl Kazakhstan*, and *Zhana Mektep* actively promoted educational policies, published government resolutions, and encouraged public participation in literacy and school reform initiatives. The article examines the coverage of issues such as commune-schools, teacher training programs, the Latinization of the script, the inclusion of girls in education, and the lack of proper textbooks and teaching materials. The critical perspective offered in some publications helped highlight the shortcomings in educational planning and teacher qualifications. The views and proposals of Kazakh intellectuals are examined as part of the broader effort to modernize national education. Overall, the press is portrayed as a powerful medium that influenced educational discourse and policy in Soviet Kazakhstan.

Keywords: education, Kazakh press, literacy campaign, teacher training, new alphabet, Kazakh intelligentsia, public education policy, 20th century, commune school, *Yenbekshi Kazakh* newspaper

Б.С. Тұрлыбай *¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, Алматы қ.
Қазақстан
E-mail: t.bakyt94@mail.ru

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БАСПАСӨЗ МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ЖАҢА ФОРМАТТАҒЫ ҚАЗАҚ МЕКТЕБІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы Қазақстандағы жаңа үлгідегі қазақ мектебін қалыптастырудағы ұлттық баспасөздің орны мен рөлі жан-жақты қарастырылады. Азамат соғысы мен ашаршылықтан кейінгі қиын кезеңде халықты жаппай сауаттандыру, оқу-ағарту ісін жолға қою маңызды мемлекеттік міндеттердің біріне айналды. Осы тарихи үдерісте баспасөз шешуші идеологиялық әрі ағартушылық құрал ретінде қызмет атқарды. «Еңбекші қазақ», «Қазақ тілі», «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп» секілді мерзімді басылымдарда оқу-ағарту мәселелеріне арналған мақалалар үздіксіз жарияланып отырды. Мектеп-коммуналар, курс жүйесінде мұғалім даярлау, жаңа әліпби енгізу, қыз балалардың білім алуы, оқу бағдарламалары мен әдістемелік құралдардың жай-күйі кеңінен талданды. Сонымен қатар баспасөз бетінде білім

беру жүйесіндегі олқылықтар, мұғалімдердің кәсіби даярлығы, мектептердің материалдық-техникалық базасының әлсіздігі сияқты мәселелерге де сын тұрғысынан баға берілді. Мақалада қазақ зиялыларының ағарту саясатына қатысты ұстанымдары мен ұсыныстары тарихи деректер негізінде зерделеніп, баспасөздің оқу-ағарту саясатын жүргізудегі орны ерекше көрсетіледі.

Кілт сөздер: Оқу-ағарту, қазақ баспасөзі, сауатсыздықты жою, мұғалім даярлау, жаңа әліпби, қазақ зиялылары, халық ағарту саясаты, XX ғасыр, мектеп-коммуна, «Еңбекші қазақ» газеті

Турлыбай Б.С. *¹

¹ PhD докторант КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: t.bakyt94@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОЙ МОДЕЛИ КАЗАХСКОЙ ШКОЛЫ В МАТЕРИАЛАХ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается значительная роль казахоязычной периодической печати в процессе формирования новой модели школы в Казахстане в 1920–1930-е годы. После Гражданской войны и массового голода задачи ликвидации неграмотности и развития системы народного образования стали приоритетными для советского государства. В этих условиях печать стала действенным идеологическим и просветительским инструментом. Газеты и журналы, такие как *Еңбекші қазақ*, *Қазақ тілі*, *Қызыл Қазақстан*, *Жаңа мектеп*, активно освещали образовательную политику, публиковали постановления правительства, призывали к участию в просветительской работе. Внимание уделяется таким вопросам, как организация коммуна-школ, подготовка кадров через курсы, переход на латиницу, обучение девочек, нехватка учебников и методических пособий. Некоторые публикации носили критический характер, указывали на недостатки в образовательной системе, слабую подготовку учителей, низкий уровень школьной инфраструктуры. В статье также анализируются взгляды и инициативы казахской интеллигенции в сфере просвещения, раскрывается важная функция прессы как инструмента государственной образовательной политики в условиях Советского Казахстана.

Ключевые слова: народное просвещение, казахская пресса, ликвидация неграмотности, подготовка учителей, новая азбука, казахская интеллигенция, образовательная политика, XX век, коммуна-школа, газета «Еңбекші қазақ»

Introduction. After the Civil War in the Kazakh region, the cultural and educational sphere was in a difficult state. The main reason was the massive illiteracy of the population. In the 20-30s, the issue of combating illiteracy was raised in the field of public education. In all regions, counties, and volosts, departments of public education were established under local councils, which made efforts to eliminate illiteracy and cultural uplift of the masses.

On January 26, 1919, the Chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR, V. I. Lenin, signed a decree on the eradication of illiteracy among the peoples, which stated the voluntary nature of all citizens of the autonomous republics aged 8-50 years who cannot read and write, open a letter in their native or Russian language [1, p. 118]. After this decree, in June 1920, on the initiative of V. I. Lenin, the All-Russian Emergency Commission for the Elimination of Illiteracy was established. A branch of this commission was established in Kazakhstan, which was actively engaged in the elimination of illiteracy. However, the drought and famine of 1921 led to an emergency commission and educational activities. The Government has reduced funds for public education on the path to hunger and food consumption. Moreover, in provinces where there was no harvest, the work on the eradication of illiteracy has completely stopped. The involvement of the Kazakh intelligentsia in the field of public education became one of the most pressing issues of the Soviet government. In 1920, a congress of workers of public education was held, at which Akhmet Baitursynov outlined the specific tasks of the field of education and

outlined the mechanisms for its implementation. A. Baitursynov stressed the need for teacher training and showed two ways. One of them was to train rural teachers through courses, and the other was to create pedagogical special educational institutions and strengthen the teaching system in them. He also attracted literate Kazakh citizens to educational work and raised the issue of compiling textbooks in the Kazakh language.

The main part. In 1919, a Kazakh department was opened under the Central Executive Committee of the Turkestan Autonomous Republic, to which N. Torekulov, G. Safarov, S. Kozhanov, S. Asfendiarov, and the Secretariat were elected. Dosmukhamedov. On August 21, at an expanded meeting of the People's Commissariat of Education, in order to update the spiritual culture of the region, an education commission was established, of which I. Toktybayev was elected chairman, and X. Dosmukhamedov, K. Kozhykov, N. Kuserbayev.

At public meetings and rallies held in 1920, questions began to be raised about the need for training. He encouraged young people to study and promoted active participation in this matter. So, on November 1 of this year in Orenburg, at a rally among Kazakh youth in the Sverdlovsk Club with the participation of S. Sadvakasov, the importance of the issue of education was voiced and young people were called upon to fight illiteracy [2].

In the autumn of 1920, a three-month teacher course was opened in Alma-Ata, headed by Bilal Suleev. This course was taught by such teachers as F. Gabitova, Sh. Sarybaev, X. Basymovich. The course staff jointly opened regional educational schools for teacher training for primary schools of local labor. At first, 50 people studied here. The following year, the number of school teachers increased, and educational work became more relevant. In 1923, the school became a regional Kazakh-Kyrgyz educational institute, the number of students in it reached 400 [3, p. 72].

Despite the difficult conditions in the country, the issue of regulating the sphere of education began to be boldly raised at party meetings. The first Kazakhstan regional Conference of the Russian Communist Party (b), held in Orenburg on June 11-18, 1921, identified the need to solve six different tasks to improve culture in the country. The Conference identified the importance of conducting political and educational work, eliminating illiteracy of the population, for which it is necessary to start publishing textbooks and political literature for schools and educational institutions. After this conference, the government instructed the party committees, first of all, to open a special section dedicated to reading and education in newspapers, and to organize propaganda activities. In accordance with this resolution, on June 26, 1921, a resolution was adopted on the mobilization of all literate people aged 16 to 50 years to work on the elimination of illiteracy [4, pp. 497-498]. After this decree, Komsomol members, students and high school students took part in the literacy campaign. Special attention was paid to the elimination of illiteracy after the X All-Russian Congress of Soviets. In accordance with the above, divisions of the organization "Eliminate Illiteracy" were opened on the lands.

In an article published in the newspaper "Kazakh Tili", M. Auezov noted that in the Semipalatinsk province, the educational department in 1921 raised the issue of building more than 300 schools, while the Provincial Labor Committee provided appropriate assistance and noted that it showed that more than 50 workers and necessary materials were submitted to the school. M. Auezov himself in the autumn of 1920, at the library of Zhanasemy of the Semipalatinsk provincial Department of political education, created the first educational society of Kazakh youth called "Es Aimak".

Materials and methods. At the beginning of the twentieth century, the Kazakh periodical press was the only mass media promoting the campaign against illiteracy. Newspapers and magazines actively participated in strengthening the interest of workers in knowledge. Newspapers and magazines "Enbekshi Kazak", "Kazak tili", "Ak Zhol", "Bostandyk tuy", "Zhummyker tili", "Kyzyl Kazakhstan", "Leninshil Zhas", "Zhas Kayrat" have opened a special section on the elimination of illiteracy. The newspaper "Yenbekshi Kazak" in the section "Internal communications" published special reports on the progress of the fight against illiteracy. He also provided space for articles explaining the importance of issued orders, decrees, resolutions adopted at congresses, conferences, and plenums related to educational work. A week

of literacy awareness and advocacy was held. Newspapers and magazines have turned the fight against illiteracy into a real popular movement.

In the section "Politics", "Education" of the magazine "Kyzyl Kazakhstan", articles on party measures to eliminate illiteracy and various proposals on this issue are published, as well as in the specially created "Department of Education", the youth magazine "Zhas Kairat" raised the issue of youth involvement in the education system, actively inviting Kazakh youth to participate in work to eliminate illiteracy. In addition, the special sections of the magazine "History and Political Department", "School business", "Department of Art, Education", "Department of Literature" informed readers about the main shortcomings and achievements in the educational process.

Discussion. The Kazakh periodical press has highlighted the publication of articles explaining the importance of education. So, the newspaper Kazakh Tili wrote that "if a country reads, opens its eyes, sees the evil that the king does, sees evil, can help someone," this was motivated by the desire of the Kazakh people to better understand the need for education in the pursuit of a new life [5]. In connection with the tasks adopted at the 1921 conference, work began on the opening of training centers and the training of specialist teachers. The People's Commissariat of Education of the educational system in provincial and district schools has committed to strictly monitor and publish the results of the elimination of illiteracy in the press. M. Auezov, in an article for the newspaper Kazakh tili, emphasizes the need to pay special attention to these areas, drawing attention to the shortcomings in the field of education in Semipalatinsk province, schools, in particular, negligence [6]. The decline of the sphere of education in the context of the new economic policy, A. Baidildin, in an article published in the Red Kazakhstan magazine, clearly outlined and proposed ways to increase it. He created former schools, cultural and educational institutions in a new way, held various events to train personnel for the education of a new generation, made useful reports, gave lectures, effectively familiarized with the state of the country [7, p. 22].

The article by T. Arystanbekov, published in the newspaper "Enbeksil Kazak" under the title "X meeting of All-Union councils and educational work", was devoted to clarifying the issue of literacy elimination, considered at the X Congress. Before this congress, the author saw the reason for the lameness, the irregularity of educational work on the part of the government not in the fact that it was insignificant, but in the fact that the struggle against internal and external enemies prevented the famine of 1921. He tried to convey to the population the tasks outlined at the X Congress in the educational field. According to him, provincial and regional executive committees should open primary schools in sufficient numbers, finance them with taxes collected from the population, allocate land for schools, teach children from low-income segments of the population free of charge, all schools should be in the hands of the government, train specialist teachers. In addition, as in the old days, everyone should independently open schools, prohibit the education of children and raise the salaries of teachers. This suggests that the debt lies on the shoulders of local institutions [8]. The newspapers "Kazakh tili", "Enbeksil Kazak" published articles supporting the need not to open schools for individuals. The Executive Committee of the Semipalatinsk province issued restraining orders indicating that individuals had opened a school and started teaching children [9].

The eradication of illiteracy has become a nationwide movement. On August 14, 1923, the decree of the Central Executive Committee of the RSFSR and the Council of People's Commissars on the eradication of illiteracy was adopted, obliging to open a pre-school before the 10th anniversary of the October Revolution. Since this year, the number of schools has increased. Due to the deficit of the republican budget of Kazakhstan, it was allowed to transfer several secondary schools and cultural schools from the local budget to the state budget. In the newspaper "Yenbekshi Kazak", 230 million were allocated to the People's Commissariat of Education at the expense of the Government of Kazakhstan in 1922-1923, of which 115 million were allocated for salaries of education workers, teachers, 26 million for printing, 31 million for educational and educational houses (schools, teacher training institutions, educational institutions, etc.) and the rest - information on the allocation of scholarships, educational and educational works, scientific works, public education activities, household and office expenses of institutions is printed on the students [10]. Due to the weak control in the educational committees at that time,

shortcomings in the opening of schools were obvious. The newspaper "Kazakh tili" notes that there have been few teachers in Zaisan county for two or three years, they are threatened with closure, the county educational department is asking about taking measures as soon as possible [11], and in the article A. Asylbekov's "About Semey" notes the poor educational work in the Semipalatinsk region and the lack of teachers in the newly opened schools for the elimination of illiteracy as an example [12]. About this M. Auezov also wrote an article in the newspaper, pointing out that the reason for the underdevelopment of the educational business is the retirement of knowledgeable citizens in educational departments. Indeed, the influence of the Bolsheviks increased in the Semipalatinsk province, and former Alash figures working in the field of education began to withdraw from government power.

Despite the economic difficulties in the country, in the early 20s, the number of boarding schools and community schools gradually increased in nomadic and semi-nomadic areas. The commune schools are aimed at educating the children of the Kazakh poor. The children themselves led the entire life of the commune with the assistance of educators. In addition to the lessons that took place in the classrooms, the students worked in an additional household. He also took part in various circles - circles of nature lovers, dramatic, choral, sports and others. The commune schools were an educational and methodological center for schoolchildren, as well as an important support for cultural and educational work among rural workers. One of these schools was opened in Orenburg in 1921 under the name of the commune "Regional Orphanage". This is reported by the newspaper "Enbeksil Kazak". Segizbayev's article was published, and on December 31, 1922, the Commune was renamed and reopened into the "1st regional commune of Kazakh children", in honor of the opening of which representatives of the Kazakh Party Committee, the Central Executive Committee, food and educational institutions of Orenburg were invited, there are conditions for the further life of the commune for orphans, not having parents. It was noted that an examination of the existence of the commune to date has been carried out.

The places of residence and places of study of children studying in the commune were checked, and the work of M. Samatov, who made every effort to open this commune, was evaluated. At the end of this article, the editorial board published a proposal from the department to assign the name of Sh. Alzhanov, sacrificed in the name of freedom, to the "regional commune of Kazakh children" [13]. The commune schools contributed to the formation and development of the Kazakh school. Later, many of them became schools for peasant youth, and schools in the city became ordinary seven-year labor schools or secondary schools. Despite the fact that the literacy school, the commune has increased the number of schools, there were still many difficulties in its educational process. It was associated with educational books and teaching aids. It was openly written about this in the magazine "Zhas Kairat" that there are still unsuitable habits in the educational business, that primary classes of Kazakh schools use a textbook for Russian children, which is not suitable for Kazakh children, for which, firstly, it was proposed to start the production of Kazakh textbooks, and secondly, increase the number of Russian teachers. The educational work was carried out in rural areas in a different way than in urban areas. The main reason for this was the lack of funds. About this, an article was published in the magazine "Kyzyl Kazakhstan" on how educational work was conducted among Kazakhs, and the main shortcomings of the educational sphere were noted. The validity of the decision to spend most of the expenses in rural areas, in the course of general educational work from various taxes collected locally by the government [14, p. 12].

In order to further improve the knowledge of young people who studied at the literacy school, she continued her studies in various schools and municipalities of cities. The article by S. Seifullin, published in the newspaper "Enbekshil Kazak", provides brief information about various schools, courses, communes and secondary educational institutions opened in the city of Orenburg in the period from 1921 to 1924. In general, 14 schools were held in Orenburg, where 2,000 Kazakh young people study. These schools were: 1) regional Kazakh Institute; 2) Faculty of Work, 3) Regional council and party school; 4) Regional School of Practice; 5) teenage school; 6) 1st regional commune of Kazakh children, 7) 2nd house of Kazakh children; 8) course of Kazakh women raising children, 9) college of human doctors; 10) college of veterinarians; 11) regional legal course; 12) regional cooperation 13) police course; 14) the course of Kazakh funds. Classes in these educational institutions were held in their native language, and

the paperwork was completed in Kazakh and Russian. On November 22, 1923, the decree On record keeping in the Kazakh language along with Russian was adopted in the Kazakh ASSR [16].

The issue of education of Kazakh youth abroad was also raised through the press. For example, in an article by G. Birimzhanov published in "Ak Zhol", "it is necessary to send schoolchildren aside, to mobilize for training," it says that Russia itself is lagging behind art and should send young people abroad to study. Referring to the fact that 25 young people are being sent from Tatarstan to Germany and taught various arts, they raise the issue of sending Kazakh youth to educational institutions in such large cities as London, Paris, Berlin. In his opinion, the art and knowledge of people who read a lot, see, do not die, but go into the future as a book. The author continued his game in subsequent editions of the newspaper, explaining the importance of studying in Europe. "We need advanced technology, flourishing science in Europe. Our goal is to remain at the head of the won government and calmly improve our economy. To do this, you also need to learn art and knowledge. Science and method are also needed to fight our enemies," says [17].

In April 1922, the Kazakhs intended to take advantage of the agreements concluded between Russia and Germany on the shift training of young people for the benefit of the Kazakh-Kyrgyz peoples. As the scientist T. Kozhekeev writes, on July 19 of the same year, S. Sadvakasov, A. Baydildin, E. Aldongarov wrote letters to higher authorities and asked to send themselves abroad. However, the applications of these three citizens were not satisfied, and three more people were sent in their place [13, p. 15]. From June 12 to 17, 1924, the first congress of experts of the Kazakh intelligentsia A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, X. was held in Orenburg. Dosmukhamedov, M. Dulatov, A. Kenzhin, M. Zholdybaev, M. Nauryzbayev, N. Yeralin, M. Turganbayev. E. Aldongarov, R. Agybaev, R. Sugirov and other citizens took part, who decided on 6 issues: 1. unification of Kazakh spelling; 2. consideration of alphabetic terms; 3. Planning of subjects taught in primary schools; 4. consideration of conditions and methods of collecting folk literature; 5. replication of educational and educational books 6. Issues of formation of Kazakh subject words [18]. During the congress, some events on these issues began to be held. In particular, the issues of checking the quality of textbooks taught in primary schools, their discussion at the meeting of the Kazakh regional committee were discussed. In addition, the school conducts a variety of political and educational work, and entertainment evenings are held. According to scientist K. Nurpeisov, since December 22, 1924, schoolchildren have published the wall newspaper "Zhas Ulan" and given permanent headings "Eliminate illiteracy", "Health", "Education", "Desire to learn", "Words for women".

From January 12 to 17, 1924, the All-Union Congress of Teachers was held in Moscow, which was attended by delegates from 49 nationalities of the RSFSR. The Congress identified the tasks of teachers to eliminate illiteracy in the country, which allowed them to actively get down to business. After this congress, the fight against local illiteracy began. . According to "Enbekshil Kazak", a 1st degree school of Education was opened in Tuztobinsk prison, where special lectures were held for those who did not recognize the letters of prisoners [19]. The Komsomol Youth Organization undertook propaganda work among young people, especially among Kazakh girls, and carried out mandatory work on their upbringing. The results of these works were published by the magazine "Zhas Kazak", which was the organ of the Kazakh regional youth committee. Thus, in an article by A. Orazbayev published in the magazine, it is said about the need to involve Kazakh girls in a youth organization, on the path of education: "only through education Kazakh girls can get political work. Special schools for girls should be opened among settled countries," the message says [20, p. 32].

The Kazakh intelligentsia expressed detailed proposals through newspapers and magazines on the organization of educational affairs, providing schools with the necessary equipment, and training teachers of education. In the article "Problems of Public Education" published in the journal "New School", S. Sadvakasov presented three big tasks to the People's Commissariat of Education: 1) the problem of the school house. Speaking about the fact that in Kazakh schools, students write sitting on the ground, they do not have glass in the windows, boards on the floor, stoves for heating the house, "if we continue to make the old Kazakh house a school, we will not be able to advance in the work of public education," he suggests that we immediately take up this matter; 2) The second the task was a textbook. By not releasing

textbooks for primary schools, it confirms that it is impractical to produce textbooks such as algebra, trigonometry, studied in places of high rank, and most importantly, the correctness of the preparation of textbooks for primary schools; 3) the language problem. He noted that teaching in the Kazakh language in schools has recently become not very useful, explaining this primarily by the lack of a proper textbook in the Kazakh language, the lack of educated people who can teach in the Kazakh language. In order for children who have graduated from a Kazakh school to continue their studies, they will have to hire Russian teachers and replenish their knowledge. Based on the questions raised above, S. Sadvakasov made the following suggestion: Russian should be taught in all secondary and advanced schools. 1) let the Kazakh language be only in elementary school, and at least a quarter of the Russian language lessons in it; 2) in all secondary and advanced schools, Russian should be taught. In his opinion, children cannot receive a full-fledged education without the Russian language [21, pp. 7-9].

Back in 1925, newspapers raised the issue of opening a university in Kazakhstan — a university that trains scarce specialists for our country. In the issue of the magazine "Enbekshi Kazak" dated October 2, 1925, it was said that this issue, which had been discussed for a long time by the Educational Committee of the RSFSR, agreed to open a national university and transferred Kazakhstan to the People's Commissariat of Education, the Education Council began this work from that date, prepared and planned accounting of the necessary funds for the university [22]. In 1925, the Society for the Eradication of Illiteracy was organized in Kazakhstan, and its first congress was held in May of this year. The ranks of the members of this society grew day by day. Members of the society organized concerts, various entertainments in order to eliminate illiteracy, and used the proceeds to purchase textbooks and textbooks. Together with the People's Commissariat of Education, they opened literacy centers and conducted explanatory work among the masses.

An "Open Letter" of the society was published in "Enbekshi Kazak", calling on the Kazakh people to take part in the fight against mass illiteracy [23]. In subsequent issues of the newspaper, several articles were published supporting the "Open Letter", seeking to explain that the eradication of illiteracy would lead to the progress of the country, the growth of science and education. The article entitled "the time has come" noted that the youth education campaign in 1924 did not produce the expected results, and several of its shortcomings were named, among which the following stood out separately: fewer literacy schools due to lack of funds; the inactive attitude of the party committee and youth organizations of the counties to the illiterate campaign; a shortage of teachers, shortcomings in the educational process; lack of motivation of young people to study. She set herself the task of involving all those who cannot read and write in the eradication of illiteracy [24]. And the article "Education in Aktobe province" says that education in the province has so far been divided into two stages, that at the first stage, covering the period 1920-1922, several schools were opened, at the second stage, covering the period 1923-25, the People's Commissariat of Education reduced the number of schools with high quality, reduced them by funds and he created only 406 schools in the province to eradicate illiteracy, it is reported that by that time 12,384 people had been opened. It is also noted that 145 Kazakh and 75 Russian mobile schools operate in the province [25].

The article the task of the country's teacher published in the New School magazine emphasizes that since Kazakh schools have not yet formed a generation, schools need, first of all, the necessary teachers, educational institutions, textbooks, teaching aids and students. In addition, the article notes that teachers are initiators of cultural affairs in rural areas, turn to the teacher in distributing newspapers and magazines to the population, in interpreting the laws of land and water problems [26, pp. 11-12]. This issue of the magazine also defined the role of the teacher in the development of the press business. The author, who published an article under the pseudonym "Look" "Teacher and the Press", emphasizes that the role of the teacher in the eradication of illiteracy and the prosperity of the Kazakh press is great, thereby emphasizing that newspapers and magazines can be turned into a tone for the poor [27, p. 49]. In May 1925, the charter of the Unified Labor School was adopted in Kazakhstan. According to the charter, Kazakh schools were to be created according to a common position for the RSFSR, taking into account local peculiarities, the results of the fight against illiteracy were regularly reported to the black masses. The article "eradication

of illiteracy", published in the newspaper "Kyzyl Tu", notes that in Kazakhstan there are deviations in the conduct of this work, which indicates the great influence of living conditions on the development of political and educational work in 1922-1923. in the Ural province (except Bokei) 107,585 people had to be literate, and in 1925-26. according to the plan, 15,870 schools should be opened in the entire province (Ural province), for which 208 literacy schools should be opened. As noted in the article, in the Provincial educational plan, 50 percent of Russians and 25 percent of Kazakhs considered education issues, primarily party members, Komsomol members, women commissioners, allied artisans and military personnel were literate in rural schools twice, in urban schools three times. According to the county, there were 65 schools for the elimination of illiteracy in Uralsky County, out of 25,794 Blacks, 1,257 people studied in these schools, 961 people were literate. Out of 3,222 illiterates in the Tekin district, 245 people studied in schools, out of 633 illiterates in the Zhympitinsky district - only 515 people. The article notes that this is the literacy of two people. This is due to the lack of proper leadership, organization, improper campaigning, and negligent attitude of teachers to their work [28].

The shortcomings in the educational business were also discussed in the article by S. Sadvakasov "shortcomings of the educational business, measures against them", published in the newspaper "Enbekshi Kazak". This article was republished in the 4th issue of the New School magazine in 1926. In the article, Sadvakasov cites several examples written by correspondents on shortcomings in educational activities in the provinces, noting the shortage of Kazakh schools, 50,000 children are educated in 1107 primary schools available in the Kazakhs. In letters from the Syrdarya, Ural, Akmola provinces, he criticized the insufficient number of teachers in schools, not taking any necessary subjects in schools, how many Kazakh youth lag behind the program, stressing that it is necessary to properly train teachers for this. When hiring teachers at county and district meetings, it is proposed to require them to report on what they have done in the past. Educational inspectors need to attend teachers' classes, draw conclusions, and hold them accountable if they have teachers who do not want to work. Sadvakasov stressed that the first place in the supervision of teachers' activities is to adjust the activities of educational institutions. He also noted that fewer Kazakh youth are enrolled in secondary schools, the reason for this is insufficient education in schools, the lack of textbooks in the Kazakh language necessary to improve the knowledge of Kazakh youth, as well as the lack of propaganda work of teachers for further education in higher education institutions. Moreover, the work on introducing children to work is poorly conducted in Kazakh schools [29, pp. 326-330].

Sadvakasov was criticized by A. Baidildin at a meeting of the bureau of the Kazakh regional committee, held on February 24, 1926, for explaining the state of the school system through the press [30]. In 7-year-old schools, students received various work experience along with general education, and in the second (9-year-old) schools, together with general education, prepared students for a certain specialty. The type of profession in the vast majority of schools was pedagogical. Since the second half of the 20s, peasant youth schools have become widespread. Their programs were compiled in accordance with the three higher grades of the 7th anniversary. The resolution of the III Congress of Public Education Workers, held in May 1926, emphasized that the existence of a 3-year school with one teacher was not inevitable, and the Congress decided to create mass four-year elementary schools. At the same time, the delegates of the congress recognized that "in some areas of the Kazakh ASSR, the existence of one comprehensive 2-year school is a necessary condition," and expressed the need for further education of their graduates in the upper grades of elementary school. Gradually, these schools were ousted, and a plan was established to replace a fully functioning school that taught classes according to the unified Soviet labor school program. On December 2, 1926, at a meeting of the propaganda department, S. Sadvakasov made a report on the "public education system in the KKSР", noting that in the 20s 7-year schools were the main education system in urban areas, and a 4-year education system in rural, volost areas - in animal husbandry, agriculture. Nakymzhanov proposes to introduce compulsory Russian as a subject, starting from the 3rd grade of the 4-year education system. During this meeting, Dymshchits raised issues of the language of instruction in the school system. While lower-level schools are required to teach in the Kazakh

language, however, secondary schools are experiencing difficulties due to a lack of teachers and special educational institutions necessary for teaching in the Kazakh language [31].

The question of how old schools should be was hotly debated and aroused different opinions. So, J.Aimauytov published in the newspaper "Enbekshi Kazak" the book "what should a school be?" 11 years of study in general education have proved the benefits of learning. M. Zholdybayev also expressed his opinion on this issue, proposing to extend the period of study in Kazakh schools [32, pp. 3-4]. All schools have a methodical teaching system. This issue was also included in the agenda at the meetings of the People's Commissariat of Education. At one of these meetings, T. Shonanovich made a presentation and proposed to introduce methodological manuals into the education system in schools and technical schools in Kazakhstan. Based on his report, a draft training system was developed, achievements in the application of teaching methods were discussed and announced. Thus, in all schools of Kazakhstan, they actively taught in several methodological areas, even in some schools of Kazakh and small nationalities, the American teaching methodology was used, and Kazakh and Russian schools began to use visualization (in particular, excursion, modeling, application), rather than book-verbal methods. This method is widely used by schools in Aktobe and Semipalatinsk regions. In addition, at the meeting, teachers and school methodologists were given recommendations in the pedagogical journal "New School" on the achievements of the teaching methods used in schools and on the necessary issues in the field of education, opinions and explanations of the public were given. Practical, methodical methods of conducting educational work in secondary and special educational institutions S. Kozhanov did not remain without attention. On this occasion, he took part in discussions and expressed his opinion. This is evidenced by the article "Preparatory departments are needed." In his opinion, classes on educational programs for general education technical schools, starting in the 1st part, begin with visits to Kazakh technical schools in the II-III parts. Before that, it will be possible to prepare students for this. Those who have completed this path receive only a quarter if they have more knowledge than the college provides. Because of this, they cannot enter universities. S. Kozhanov searches for the causes of these serious shortcomings and comes to the following: "The secret is the weakness of our primary schools. Despite the fact that we occupy the steppe and receive an elementary Kazakh school in the city, the education of a child who graduated from them is no more than the education of a child who graduated from the second grade of a Russian elementary school. Therefore, when Kazakh children graduate from 7-year-old school, they receive only half of their education. After that, the children who entered the college first go with compensation to the same school, they start the college program late." S. Kozhanov considers it necessary, first of all, to improve the quality of education at school, to improve teaching methods. But he did not hide the fact that within 2-3 years Kazakh schools should be elevated to the rank of schools in advanced countries. It takes a lot of effort, a lot of tools, a lot of finance, a lot of time. Therefore, at present, it is proposed to open preparatory departments in all Kazakh technical schools [32, pp. 119-120].

The need for systematic and special education in Kazakh schools was widely promoted in the press. In schools, teachers in the process of working with students gave them independent tasks, wrote notes, and began work on abstracts. However, in most cases, some teachers themselves did not understand the meaning of these tasks. To do this, they would need informative lectures. Periodicals considered this case particularly important and therefore independently published articles without interrupting them.

The training system, although slightly advanced, was not without drawbacks. The article "types of labor schools", published by M.Turganbayev in the New School magazine, emphasizes that school books are compiled relative to the school curriculum, the teacher conducts classes in subjects taught under this program, but the situation in schools in Kazakhstan is not very pleasant yet [33, pp. 17-24]. The same journal published articles by M. Zholdybaev and T.Shonanuly on the curriculum, the school program. Zholdybayev stressed the importance of developing curricula, curricula, and the introduction of state programs in the country's schools, and Telzhan Shonanuly tried to prove that the new program is comprehensively important for schools from four sides: from the point of view of creativity, work, society, and physical exercises [34]. Teachers and methodologists have proposed their own ways to improve the learning system through the New School magazine. For example, in the article "on the eradication of

illiteracy", Embergen Tabynbayuly noted that the eradication of illiteracy is one of the main things on the way to political education, that the government is implementing several measures on this path that can be canceled within 5-6 months, which requires three main things: teaching knowledge in the native language, teaching numeracy, political literacy [35, pp. 24-25.].

In 1926, discussion articles were published in periodicals about the language in which labor schools were effectively operated, and there were disputes about this. In 274 issues of the newspaper "Enbekshi Kazak", citizen Orazbek offers to teach Kazakh children the Russian language. His recommendation was published in the New School magazine in support of Estai Alkenovich, who also tried to prove the importance of teaching Russian to Kazakh children [36, pp. 29-31]. And in the 1st issue of the magazine For 1927, Turkpenbayuly wrote: "What language should the reading be in?" On the contrary, the article argued that schooling should be conducted in the native language [37, pp. 27-28]. Results. In the second half of the 20s, the issue of mass education of the republic's public was actively discussed. 1926-1929. at the meetings of the Supreme Government, educational, cultural and educational work was considered many times, measures were planned to improve it. In 1927, the Central School Building Committee was organized, headed by the Chairman of the Council of People's Commissars of the Republic. A public foundation for mass education has been established on all lands. The people built school houses, dormitories for schoolchildren, and teachers' apartments on their own and began repairs, participated in clean-up days and donated the money they earned to the Education Fund. From February 25 to March 3 of this year, the First All-Kazakh Congress of Teachers was held, at which issues of educational and educational work, teacher training and public work in Kazakhstan were considered. In the early years of mass education, about 500 thousand children were enrolled in school. And in 1925-26, this figure doubled. On April 25-29, 1926, at the joint plenum of the Kazakh regional Committee of the CPSU(b) and the regional control commission in connection with the decisions of the XV Congress of the CPSU(b) and the VIII regional party conference, the dissemination of literacy in the field of public education, in particular, along with the maximum development and strengthening of 4-year schools during the construction of primary schools in rural areas, a mobile school, an annual school, issues of attracting young people, women through the opening of a Summer school, the opening of teacher training courses for schools of education were considered, increasing state funding in the field of public education [38, pp. 14-18]. In connection with the beginning of the movement of the new alphabet in Kazakhstan, the Central Committee opened courses, trained teachers teaching the new alphabet, and conducted lessons of the new alphabet in schools. All periodicals continuously published reports on this problem of the movement and summed up the results of its movement. The "New Alphabet" column was opened in the newspaper "Enbekshi Kazak", where reports on the progress of the new alphabet movement among Kazakh youth were published. The problem of using the Latin alphabet in the eradication of illiteracy is widely supported. A new collection of alphabets was organized on the ground, and clubs were opened. So, a circle was created in Semey consisting of such citizens as Sharapiuly, Akynzhanuly, Sarsenuly, Donentayuly, Askaruly, who began to teach the illiterate with a new alphabet, and 7-8 circles of the new alphabet were immediately opened in Kyzylzhar and there were about 300 members. This also contributed to the teaching of school writing in the Latin alphabet [39]. After the strengthening of the Movement of new alphabets in the field, Kazolkekom adopted a work plan for 1927-28, which was published in Enbekshi Kazak. According to the plan, it was necessary to open new alphabet committees in all provinces, print books with a new alphabet, create textbooks, open courses for 100 places, train teachers with a new alphabet and, most importantly, introduce a new alphabet in schools [40].

On January 12, 1928, an open letter was published in "Enbekshi Kazak" by the Deputy Chairman of the Central Committee of the New Alphabet for all Latin committees and organizations of Latin Americans O. Zhandosov and executive Secretary T. Shonanov, urging the newly created circles and organizations to work together with the committee. He also pointed out several of their main responsibilities [41]. Despite the fact that in Kazakhstan the Latin alphabet was introduced in schools and universities almost instantly, the process of implementation into practice lasted several years. At the same time, learning the Latin alphabet in all places reached all adults and young people. The number of people

willing to learn Latin writing grew day by day. However, a shortage of teachers and a lack of teaching aids for teaching the new alphabet, as well as a lack of study hours, hampered students. Therefore, supporters of the transition to Latin began to send applications to the committee with a request to send specially trained teachers and the necessary equipment. Several reports have been published about this in periodicals, and the need for support is emphasized. Work on the transition to the new alphabet was carried out at a high pace in urban schools. Special organizations and clubs have been opened in schools, Latin classes have been held seven times, and campaigning is underway. So, in the 7-year-old Kazakh school in Kokshetau in March, an organization of Latinists was opened, teachers conducted weekly classes in Latin writing, a section on the Latin alphabet was opened in the school wall newspaper and messages about the new alphabet were printed [42]. The Commissariat of Education often checked the premises of schools of I and II levels. The ways of providing them with educational books and methodological manuals were also considered. According to the newspaper "Enbekshi Kazak", in 1928 there were 3,574 pedagogical schools in all of Kazakhstan, in which 214,475 students studied 5,923 teachers, and in 1928 5,919 students studied and 247 teachers worked. The number of 7-year schools was 77, with 1,597 students, 783 teachers, 1,597 students, and 193 teachers in 13 9-year schools [43].

The progress of the work of the staff of the training departments, especially in the region, districts, was also checked. The results of these inspections were announced at meetings, plenums, meetings and summed up. Thus, in a report by Oraz Zhandosov at a meeting of educators, during the inspection, employees of educational houses inside the country criticized the non-compliance with government requirements [44]. In the educational and educational field, work is also underway to create programs related to campus schools. Teachers of the Genghis parish of Semipalatinsk district have drawn up a plan for the upcoming academic year and set themselves the goal of applying methodological experience in the educational system. They have developed their curriculum in accordance with the requirements of the Educational commissariat. At the teachers' meeting, the curriculum for the next 4 years was discussed and adopted. Teachers made plans for daily classes and checked them with the head [45]. The resolutions adopted on September 5, 1931 "On primary and secondary schools", dated August 25, 1932 "On curricula and procedures of primary and secondary schools", marked the beginning of a new stage in the education system. In these resolutions, the shortcomings that occurred in schools were identified, the problem of students' perception as the main form of education in the classroom in combination with independent work was voiced. S. Mendeshev noted that the number of schools in Kazakhstan increased by 53.2 percent in an article published in the journal Vestnik in 1930-1931. 6,404 schools were opened, with 187,000 children enrolled, 118,000 of them Kazakhs, which raised the issue of involving adults in literacy education. At the same time, stressing the importance of linking schools with production, he suggested that in the mass entry of Kazakhstan into the number of literate countries, it is still necessary to increase the centers of literacy, schools. Major achievements include 626 educational houses in 80 districts of Kazakhstan, 59 red schools in 36 districts, 156 libraries in 38 districts, 274 clubs in 51 districts, 51 cinemas in 25 districts [46].

At the VIII regional conference of the CPSU(b) in 1934, held from January 8 to 16, special attention was paid to strengthening primary schools, developing and strengthening rural schools, increasing and strengthening boarding schools in nomadic and semi-nomadic areas, turning two- and three-year schools in Kazakh villages into at least four-year fully integrated ones. The need to hold teachers accountable, take care of teachers, build a new school, and repair school houses was emphasized [38, pp. 237-338]. There were cases of violence and beating of students among teachers in schools. For example, the newspaper *Leninskaya Molodezh* published an article "These are not teachers, but mullahs", which stated that teachers of the Ryskulov school in Kyzylorda and the Aksu orphanage and the Kazalinsky orphanage beat children. It was noted that, despite the fact that the order of school work is improving every day, there are still bad habits, irresponsibility at work, there are many shortcomings in the educational process, specific examples were given. So, in the Shetsky district, studying at the school of Bayshegir's colleague was one day, and on the second day it was unbearable, he was casually looked after by a teacher Isatai Omarov, who was doing his job [47]. The newspapers emphasize the existence of shortcomings in school curricula,

major errors in the content of textbooks. The newspaper *Leninskaya Molodezha* also clearly expressed shortcomings in children's literature and textbooks [48].

Conclusion. The development of the press in Kazakhstan has provided effective assistance in the development of literacy. The press, working closely with workers and peasants, discussed daily the issues of involving Kazakh youth and women in social life with various materials. The role of the press in the development of public education as a means of propaganda was enormous. Voluminous articles and essays, proposals, reports on the successes, shortcomings of educational activities, and ways to eliminate them were published on the pages of newspapers and magazines. The *New School* magazine, etc. In republican and regional publications, in addition to the decisions of the government and the party, changes in the education system and various curricula were highlighted.

References:

1. *Directives of the CPSU(b) and Resolutions of the Soviet Government on Public Education (1918–1947)*. – Moscow-Leningrad, 1947. – 303 p.
2. *Enbek Tuy [Labour Banner]*. – 1920. – November 13. – No. 1.
3. Kozhakeev, T. *The Leaders of the Noble Word*. – Almaty: Sanat, 1995. – 168 p.
4. *Socialist Construction in Kazakhstan during the Reconstruction Period (1921–1925)*. – Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1962. – 594 p.
5. Turganbayev, M. *The October Revolution and the Newspaper // Kazakh Tili*. – 1921. – November 7. – No. 149.
6. Auezov, M. *A Time to Strive for Education // Kazakh Tili*. – 1922. – November 18. – No. 84.
7. Baidildin, A. *Educational Work // Kyzyl Kazakhstan*. – 1922. – No. 10.
8. Arystanbekov, T. *The 10th Congress of Soviets of All Russia and Educational Work // Enbekshil Kazakh*. – 1923. – January 11. – No. 60.
9. *No Private Individuals Should Open Schools // Enbekshil Kazakh*. – 1923. – May 25. – No. 94.
10. *Expenditures of the Kazakh Government for 1922–1923 // Enbekshil Kazakh*. – 1923. – January 11. – No. 60.
11. *No Kazakh Schools Opened // Kazakh Tili*. – 1923. – February 1. – No. 9.
12. Asylbekov, A. *From Semey // Kazakh Tili*. – 1923. – March 25. – No. 23.
13. Zheneu. *The First Regional Kazakh Children's Commune in Orenburg // Enbekshil Kazakh*. – 1923. – January 11. – No. 60.
14. *A. How Should Educational Work Be Conducted among Kazakhs? // Kyzyl Kazakhstan*. – 1923. – No. 14.
15. K.T. *The Place of Social Science in Life // Kyzyl Kazakhstan*. – 1923. – Nos. 19–21.
16. *2000 (Orenburg) // Enbekshil Kazakh*. – 1924. – No. 156. – January 9.
17. Birimzhanov, G. *Modern Methods // Ak Zhol*. – 1922. – February 2.
18. Zholdybayuly, M. *Assembly of Scholars // Enbekshil Kazakh*. – 1924. – May 23.
19. *Not a Prison, but a House of Enlightenment // Enbekshil Kazakh*. – 1923. – January 11. – No. 60.
20. Alma. *Obligations of the Youth Organization in Organizing and Educating Kazakh Girls // Jas Kazakh*. – 1923. – No. 1.
21. Saduakasuly, S. *Issues of Public Education // Zhana Mektep [New School]*. – 1925. – Nos. 1–3.
22. M. *A University is About to Be Opened // Enbekshi Kazakh*. – 1925. – October 2. – No. 379.
23. *Open Letter from Literacy Organizations in Kazakhstan // Enbekshi Kazakh*. – 1925. – October 12. – No. 384.
24. *The Time Has Come // Enbekshi Kazakh*. – 1925. – October 13. – No. 385.
25. *Education in Aktobe Province // Enbekshi Kazakh*. – 1925. – October 13. – No. 385.
26. *The People's Teacher. Duties of a Teacher // Zhana Mektep*. – 1925. – Nos. 1–3.
27. Karashy. *The Teacher and the Press // Zhana Mektep*. – 1925. – Nos. 1–3.
28. *Eliminating Illiteracy // Kyzyl Tu*. – 1926. – No. 89. – August 9.
29. Saduakasuly, S. *Collected Works in Two Volumes*. – Vol. 2. – Almaty: Alash, 2003. – 360 p.

30. National Archive of the Republic of Kazakhstan (NARK). F. 141, op. 1, d. 486a, p. 123.
31. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). R-929, op. 1, d. 20, pp. 47–48.
32. Kozhakeev, T. *Blue Peaks*. – Almaty: Kazakh University, 1992. – 272 p.
33. Turganbayuly, M. *Types of Labor Schools* // *Zhana Mektep*. – 1926. – No. 6.
34. *An Issue to Consider* // *Enbekshil Kazakh*. – 1924. – January 17. – No. 157.
35. Tabynbayuly, E. *On Eliminating Illiteracy* // *Zhana Mektep*. – 1926. – Nos. 7–8.
36. Alkenuly, E. *On Learning the Russian Language* // *Zhana Mektep*. – 1927. – No. 1 (16).
37. Turkipenbayuly. *What Language Should Instruction Be In?* // *Zhana Mektep*. – 1927. – No. 1 (16).
38. *Resolutions and Decisions of the Congresses, Conferences, and Plenums of the Communist Party of Kazakhstan (1928–1937)*. – Vol. 2. – Almaty: Kazakhstan, 1988. – 412 p.
39. *New Alphabet* // *Enbekshil Kazakh*. – 1928. – January 4. – No. 3.
40. *What Will the Central New Alphabet Committee Do This Year* // *Enbekshil Kazakh*. – 1928. – January 4. – No. 3.
41. *Open Letter* // *Enbekshi Kazakh*. – 1928. – January 12. – No. 10.
42. *Nest of Latin Alphabet Supporters* // *Enbekshi Kazakh*. – 1928. – April 3. – No. 75.
43. *State University of Kazakhstan* // *Enbekshi Kazakh*. – 1928. – January 26. – No. 21.
44. *Remarks on Comrade O. Zhandosuly's Report* // *Enbekshi Kazakh*. – 1928. – January 12. – No. 10.
45. *Semey District* // *Enbekshi Kazakh*. – 1928. – January 16. – No. 13.
46. Mendeshuly, S. *We Will Make Kazakhstan a Fully Literate Nation* // *Zharshy [Herald]*. – 1931. – No. 9.
47. ***These Are Not Teachers, But “Mullahs”* // *Leninshil Zhas [Leninist Youth]*. – 1937. – January 15. – No. 7.
48. CSARK. F. 81, op. 1, d. 258, p. 41.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства в народном образовании за 1918-1947 гг.* - М.-Л, 1947. - 303 с.
2. *Еңбек туы.* - 1920. - 13 ноябрь. - № 1.
3. Қожакеев Т. *Сара сөздің сардарлары.* - Алматы: Санат, 1995. - 168 б.
4. *Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период (1921-1925 гг.)*. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1962. - 594 с.
5. Тұрғанбаев М. *Октябрь төңкерісі һәм газет* // *Қазақ тілі.* - 1921. - 7 ноябрь. - №149.
6. Әуезов М. *Оқуға ұмтылатын уақыт* // *Қазақ тілі.* - 1922 - 18 қараша. - №84.
7. Байділдин Ә. *Оқу-ағарту ісі* // *Қызыл Қазақстан.* - 1922. - №10.
8. Арыстанбеков Т. *Жалпы Россия советтерінің X жиылысы һәм оқу жұмысы* // *Еңбекшіл қазақ.* - 1923- 11 январь. - №60.
9. *Жеке адамдарға мектеп ашқызбау керек* // *Еңбекшіл қазақ.* -1923. – 25 май. -№94.
10. *Қазақстан үкіметінің 1922-1923-ші жылғы расхоты* // *Еңбекшіл қазақ.* – 1923 - 1 1 январь. — №60.
11. *Қазақ мектептері ашылған жоқ* // *Қазақ тілі.* - 1923. - 1 февраль. - №9.
12. Асылбеков А. *Семей жайынан* // *Қазақ тілі.* - 1923- 25 март. - №23.
13. Жөнеу. *Орынборда І-ші аймақтық қазақ балаларының коммунасы* // *Еңбекшіл қазақ.* - 1923 - 11 январь. - №60.
14. А. *Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек* // *Қызыл Қазақстан.* - 1923. - №14.
15. К.Т. *Қоғамдық ғылымның тұрмысындағы орны* // *Қызыл Қазақстан.* – 1923.-№19-21.
16. *2000 (Орынбор)* // *Еңбекшіл қазақ.* - 1924. -№156.-9 январь.
17. Бірімжанов Ғ. *Қазіргі әдіс* // *Ақ жол.* - 1922. - 2 февраль.
18. Жолдыбайұлы М. *Білімпаздар жиылысы* // *Еңбекшіл қазақ.* - 1924. - 23 май.
19. *Абақты емес, ағарту үйі* // *Еңбекшіл қазақ.* - 1923 - 11 январь. - №60.

20. Алма. Жастар ұйымының қазақ қыздарын ұйымдастырып, оларды тәрбиелеу жолындағы міндетті жұмыстары // Жас қазақ. - 1923. - №1.
21. Сәдуақасұлы С. Халық азарту мәселелері // Жаңа мектеп. - 1925. - №1-3.
22. М. Университет ашылмақшы // Еңбекші қазақ. - 1925. - 2 октябрь. - №379.
23. Қазақстандағы сауат ашу ұйымдарының Ашық хаты // Еңбекші қазақ. - 1925 - 12 октябрь. - №384.
24. Уақыт жетті // Еңбекші қазақ. - 1925 - 13 октябрь. - №385.
25. Ақтөбе губерниясында азарту ісі // Еңбекші қазақ. - 1925 - 13 октябрь. - №385.
26. Ел мұғалімі. Ел мұғалімінің міндеті // Жаңа мектеп. - 1925. - №1-3.
27. Қарашы. Мұғалім және баспасөз // Жаңа мектеп. - 1925. - №1-3.
28. Сауатсыздықты жою // Қызыл ту. - 1926. - №89. - 9 август.
29. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. - т.2. - Алматы: Алаш, 2003. - 360 б.
30. ҚР ПМ. 141-қ., 1-т., 486 а-іс.123-п.
31. ҚРОММ. Р-929-қ. 1-т., 20 д» -іс. 47-48 а-п.
32. Қожакеев Т. Көк сеңгірлер. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. -272 о.
33. Тұрғанбайұлы М. Еңбек мектебінің түрлері // Жаңа мектеп. - 1926. - №6.
34. Ескеретін іс // Еңбекшіл қазақ. - 1924 - 17 январь. -№157.
35. Табынбайұлы Е. Сауатсыздықты жою туралы // Жаңа мектеп. - 1926. -№7-8.
36. Әлкенұлы Е. Орысша тіл үйрену туралы // Жаңа мектеп. - 1927. - №1 (16).
37. Түркіпенбайұлы. Оқу қай тілде болу керек? // Жаңа мектеп. - 1927. - №1 (16).
38. Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1928-1937). - 2 -т. - Алматы: Қазақстан, 1988.-412 б.
39. Жаңа әліпби // Еңбекшіл қазақ. - 1928 - 4 январь. - №3.
40. Кіндік жаңа әліпби комитеті биыл не істемек // Еңбекшіл қазақ. - 1928. - 4 январь. - №3.
41. Ашық хат // Еңбекші қазақ. — 1928. — 12 январь. — №10.
42. Латыншылар ұясы // Еңбекші қазақ. - 1928. - 3 апрель. - №75.
43. Қазақстанның мемлекеттік университеті // Еңбекші қазақ. - 1928. - 26 гинуар. - №21.
44. О. Жандосұлы жолдастың баяндамасы туралы сөздер // Еңбекші қазақ. — 1928. - 12 январь. -№10.
45. Семей уезі // Еңбекші қазақ. - 1928. - 16 январь. -№13.
46. Меңдеиұлы С. Қазақстанды жаппай сауатты ел етеміз // Жаршы. - 1931.-№9.
47. Бұлар мұғалім емес, «молдалар» // Лениниіл жас. - 1937 - 15 гинуар. -№7.
48. ҚРОММ. 81-қ., 1-т., 258-іс. 41-п.